ZBORNIK RADOVA

Naučni skup

HERCEGOVAČKI NAUČNICI/ZNANSTVENICI I TRADICIJA ISTRAŽIVANJA U HERCEGOVINI

ЗБОРНИК РАДОВА

Научни скуп

ХЕРЦЕГОВАЧКИ НАУЧНИЦИ/ЗНАНСТВЕНИЦИ И ТРАДИЦИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ХЕРЦЕГОВИНИ

PROCEEDINGS

Scientific Gathering

HERZEGOVINIAN SCIENTISTS AND TRADITION OF RESEARCH IN HERZEGOVINA

Izdavač/Nakladnik/Publisher
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti
Federal Ministry of Education and Science

za Izdavača/za Nakladnika/for the Publisher
prof. dr. Elvira Dilberović, ministrica

Redakcijski odbor
prof. dr. Elvira Dilberović, prof. dr. Elvir Zlomušica, mr. sc. Sanela Kuko, mr. sc. Jasmin Branković, Mumin Isić, Asim Krhan, mr. sc. Šaban Zahirović

Odgovorni urednik/Executive Editor
mr. sc. Šaban Zahirović

Tehnički urednici/Technical Editors
Samir Kamenjaš, Vahida Krekić, dipl. ing

Lektori i korektori/Language Editors and Proof-readers
dr. sc. Edim Šator, Edita Mulaosmanović, prof.

Štampa/Tisak/Print
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž/Naklada/Print Run
1000

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

001-051:929(497.6)(063)(082)
001(497.6)(063)(082)

NAUČNI skup Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini (2015 ; Mostar)
Zbornik radova = Proceedings / Naučni skup Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini, Mostar, 11. i 12. decembra/prosinca 2015. - Mostar : Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke : Federalno ministarstvo obrazovanja i znanosti = Federal Ministry of Education and Science, 2016. - 748 str. : ilustr. ; 24 cm

Biografije i životopisi autora: str. 701-732. - Bibliografija i bilješke uz tekst. - Registar.

ISBN 978-9958-11-134-1
1. Up. stv. nasl. - I. Scientific Gathering Herzegovinian scientists and tradition of research in Herzegovina (2015 ; Mostar)Naučni skup Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini (2015 ; Mostar)
COBISS.BH-ID 23566598

ZBORNIK RADOVA

Naučni skup

HERCEGOVAČKI NAUČNICI/ZNANSTVENICI I TRADICIJA ISTRAŽIVANJA U HERCEGOVINI

ЗБОРНИК РАДОВА

Научни скуп

ХЕРЦЕГОВАЧКИ НАУЧНИЦИ/ЗНАНСТВЕНИЦИ И ТРАДИЦИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ХЕРЦЕГОВИНИ

PROCEEDINGS

Scientific Gathering

HERZEGOVINIAN SCIENTISTS AND TRADITION OF RESEARCH IN HERZEGOVINA

(Mostar, 11. i 12. decembra/prosinca 2015. godine)

Mostar, 2016.

SADRŽAJ

Elvira Dilberović 13

Jakov Pehar 15

Šaban Zahirović
UMJESTO PREDGOVORA **19**

Enver Zerem
PRIMJENA INTERNACIONALNIH ZNANSTVENIH KRITERIJA U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI BOSNE I HERCEGOVINE 23

I
INSTITUCIONALIZACIJA NAUKE/ZNANOSTI U HERCEGOVINI

Senija Milišić
RAZVOJ NAUKE I NAUČNIH USTANOVA U HERCEGOVINI NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA 39

Fuad Ćatović • Alim Abazović
UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU KAO GENERATOR RAZVOJA JUGA BOSNE I HERCEGOVINE 55

Roko Markovina
RAZVOJNO-ISTRAŽIVAČKI RAD U ZRAKOPLOVNOJ INDUSTRIJI *SOKO* -MOSTAR (ili V.I. *Soko* - moj najbolji životni fakultet) 79

Emir Fazlibegović • Adil Joldić
PROFESOR DR. SAFET KRKIĆ, EKONOMISTA, NAUČNIK I ISTRAŽIVAČ MOSTARA I HERCEGOVINE 99

II
ARHEOLOGIJA

Snježana Vasilj
TRAGOVIMA ARHEOLOGA I NJIHOVA ISTRAŽIVANJA PROSTORA HERCEGOVINE 113

Adis Zilić
STEĆCI U NAUČNOM OPUSU PAVE ANĐELIĆA 129

Almir Marić
DOPRINOS VUKOSAVE ATANACKOVIĆ-SALČIĆ U ISTRAŽIVANJU ANTIČKE HISTORIJE I ARHEOLOGIJE U HERCEGOVINI 143

III
HISTORIOGRAFIJA, ARHIVISTIKA

Andrija Nikić
RAD PROF. HIVZIJE HASANDEDIĆA NA ORIJENTALNIM RUKOPISIMA I TURSKIM DOKUMENTIMA FRANJEVAČKOG ARHIVU U MOSTARU 157

Salih Jalimam
BAŠAGIĆEVO ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNE HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE 177

Elma Korić
IZUČAVANJE OPĆE I KULTURNE HISTORIJE HERCEGOVINE U OSMANSKOM PERIODU KROZ PUBLIKACIJE ORIJENTALNOG INSTITUTA U SARAJEVU (1950-2015) 193

Faruk Taslidža
DOPRINOS MUHAMEDA A. MUJIĆA U PROUČAVANJU HISTORIJE MOSTARA I HERCEGOVINE 213

Vera Katz
PROF. DR. HAMDIJA KAPIDŽIĆ - ZNANSTVENIK I PROFESOR (30. 1. 1904.-16. 1. 1974.) 225

Sejdalija Gušić
HAMID DIZDAR, ARHIVIST 245

Ramiza Smajić
HERCEGOVINA U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU: POGLEDI DR. AHMEDA S. ALIČIĆA 253

IV
ETNOMUZIKOLOGIJA

Jasmina Talam
TRAGOM ZABORAVLJENOG ETNOMUZIKOLOGA FRA BRANKO MARIĆ 269

V
KNJIŽEVNA I KULTURNA HISTORIJA, FILOZOFIJA

Srebren Dizdar
AKADEMSKI I PEDAGOŠKI DOPRINOS JOVE LJEPAVE IZUČAVANJU I PREVOĐENJU KNJIŽEVNOSTI 289

Robert Jolić
ZNATIŽELJNI DUH FRA PETRA BAKULE 311

Dijana Hadžizukić
NAUČNI I AKADEMSKI RAD ENESA DURAKOVIĆA 335

Sanjin Kodrić
UTEMELJENJE MODERNE BOŠNJAČKE KNJIŽEVNE HISTORIOGRAFIJE (OD MEHMED-BEG KAPETANOVIĆA LJUBUŠAKA DO DR. SAFVET-BEGA BAŠAGIĆA) 349

Ivo Miro Jović
POVIJESNO-KULTURNE KONSTANTE FRA GRGE MARTIĆA 367

Ibrahim Kajan
DR. SMAIL BALIĆ I "BOSANSKI POGLEDI" 381

Alma Omanović-Veladžić
PREPISIVAČKA DJELATNOST U KARAĐOZ-BEGOVOJ MEDRESI U MOSTARU 395

Nirha Efendić
TEMA MORIĆA U DUGOGODIŠNJEM ISTRAŽIVANJIMA ĐENANE BUTUROVIĆ 409

Amira Dervišević
DOPRINOS ALIJE NAMETKA PROUČAVANJU USMENE PROZE BOŠNJAKA 417

Selma Raljević
NAUČNI RAD PROF. EMERITUS DR. ELBISE USTAMUJIĆ 427

Sedad Bešlija
O UČENJACIMA I PJESNICIMA HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U XVII STOLJEĆU 443

Lebiba Džeko
DOPRINOS ALIJE NAMETKA U PRIKUPLJANJU FOLKLORNE GRAĐE MEĐU BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DIJASPOROM U TURSKOJ 459

Melida Travančić
FORMIRANJE BIBLIOTEKE HAMIDA DIZDARA KAO KONSEKVENCA NJEGOVOG ISTRAŽIVANJA ETNOGRAFSKE I POZORIŠNE TRADICIJE U BIH 465

Irma Marić
NAUČNO-KNJIŽEVNI ANGAŽMAN FILOZOFA KASIMA PROHIĆA 475

VI
ORIJENTALISTIKA

Dželila Babović
HERCEGOVAČKI AUTORI ŠERHOVA KAO ČUVARI ORIJENTALNO-ISLAMSKE KNJIŽEVNE BAŠTINE 487

Mevludin Dizdarević
UTJECAJ VIŠTA NA TEORIJSKO USMJERAVANJE HIVZIJE HASANDEDIĆA 499

VII
LINGVISTIKA

Remzija Hadžiefendić-Parić
O RETORICI NAUKE I ŽANRU PREDGOVORA NA PRIMJERU GRAMMATICAE LATINO-ILLYRICAE FRA LOVRE LJUBUŠAKA IZ 1713. 517

Alen Kalajdžija
MUHAMED ŠATOR I NJEGOV DOPRINOS BOSNISTICI 535

Zenaida Karavdić • Haris Ćatović
EVALUACIJA NAUČNOG DJELA PROF. DR. ASIMA PECE U SVJETLU SAVREMENIH LINGVISTIČIH ISTRAŽIVANJA 549

Edim Šator
DOPRINOS ALIJE ISAKOVIĆA BOSNISTICI 563

Jasmin Hodžić
BOSANSKOHERCEGOVAČKI JUG I ČETIRI SINTAKSIČARA SAVREMENE HRVATSKE I SRPSKE LINGVISTIKE 573

VIII
POVIJESNO-PRAVNE TEME

Dževad Drino • Benjamina Londrc
MILE BORAS - PIONIR NAUKE RIMSKOG PRAVA 583

Enes Durmišević
MEHMED BEGOVIĆ - REFORMATOR ŠERIJATSKOG PRAVA 589

Ajdin Huseinspahić
FRAGMENTI IZ SIDŽILA MOSTARSKOG KADIJE KAO DRAGOCJEN IZVOR SPOZNAJE SUBJEKTIVNOG NASLJEDNOG PRAVA 605

Alija Dilberović
BIOGRAFIJA MOSTARSKOG MUFTIJE AHMEDA, SINA MUHAMMEDOVA U SVJETLU NOVIH PODATAKA 633

IX
POVIJEST MEDICINE

Husref Tahirović
NAUČNOISTRAŽIVAČKI RAD DR. JUSTINA KARLINSKOG U HERCEGOVINI..... 653

Berislav Topić
AKADEMIK DRAGO PEROVIĆ (1888-1968) PRVI PROFESOR ANATOMIJE MEDICINSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU 665

Arif Smajkić • Aida Rudić
NAUČNICI U OBLASTI ISTRAŽIVANJA ZDRAVSTENOG SISTEMA U HERCEGOVINI..... 679

Zarema Obradović
MALARIJA U HERCEGOVINI - ISTRAŽIVANJA..... 693

BIOGRAFIJE I ŽIVOTOPISI AUTORA 701

INDEX IMENA 733

*Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti je 11. i 12. decembra/prosinca 2015. godine, u saradnji sa Univerzitetom "Džemal Bijedić", Arhivom HNK i Muzejom Hercegovine iz Mostara, organiziralo naučni/znanstveni skup pod nazivom "**Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini**".*

Hercegovina je zemlja umnih ljudi i duge, višestoljetne tradicije istraživanja. Mustafa Ejubović, fra Anđeo Nuić, Joanikije Pamučina, fra Grgo Martić, Prokopije Čokorilo, fra Leo Petrović, Safvet-beg Bašagić, Luka Grđić-Bjelokosić, Mehmed Begović, Hivzija Hasandedić, Jefto Dedijer, Smail Balić, Vladimir Čorović, Hamdija Kapidžić, Todor Kruševac, Marko Šunjić, Muhsin Rizvić, Mile Boras, Ahmed Aličić, Đorđe Pejanović, Isidor Papo, Ivan Zovko, Ljubo Mihić, Kasim Prohić, Pero Marijanović, Mustafa Ćatović, Svetozar Zimonjić, Hamid Dizdar, Pavao Anđelić, Arif Tanović, Marko Vego, Asim Peco... samo su neki u plejadi velikih umova koje je iznjedrila Hercegovina.

Nauka/znanost i istraživanje su svoj institucionalni oblik dobili osnivanjem visokoškolskih i naučnih/znanstvenih ustanova, dok su njihovi rezultati našli praktičnu primjenu u različitim granama industrije, te poljoprivrednom, prehrambenom, građevinskom, saobraćajnom i drvo-

*The Scientific Conference **"Herzegovinian Scientists and Tradition of Research in Herzegovina"**, held on 11 and 12 December 2015, was organised by the Federal Ministry of Education and Science in cooperation with the University "Džemal Bijedić", Archives of Herzegovina-Neretva Canton and Museum of Herzegovina in Mostar.*

Herzegovina is a country of people of wisdom and long, centuries-old research tradition. Herzegovina gave rise to numerous great minds, among them being Mustafa Ejubović, father Anđeo Nuić, Joanikije Pamučina, father Grgo Martić, Prokopije Čokorilo, father Leo Petrović, Safvet-beg Bašagić, Luka Grdić-Bjelokosić, Mehmed Begović, Hivzija Hasandedić, Jefto Dedijer, Smail Balić, Vladimir Ćorović, Hamdija Kapidžić, Todor Kruševac, Marko Šunjić, Muhsin Rizvić, Mile Boras, Ahmed Aličić, Đorđe Pejanović, Isidor Papo, Ivan Zovko, Ljubo Mihić, Kasim Prohić, Pero Marjanović, Mustafa Ćatović, Svetozar Zimonjić, Hamid Dizdar, Pavao Anđelić, Arif Tanović, Marko Vego, Asim Peco.

Science and research obtained the institutional form by establishing higher education and scientific institutions, while their results were practically applied in various industry branches, as well as agricultural, food, construction, traffic and wood processing sections. Numerous

prerađivačkom sektoru. U Mostaru i Hercegovini je poslije 1945. godine organiziran veliki broj naučnih/znanstvenih konferencija, simpozija i savjetovanja. Hercegovačke naučne/znanstvene i visokoškolske ustanove su u ovom periodu publikovale mnoštvo značajnih monografija i periodičnih publikacija.

Povod za organizaciju Naučnog/Znanstvenog skupa bila je 100. godišnjica rođenja orijentaliste, istraživača i pionira organizirane arhivske službe u Hercegovini, Hivzije Hasandedića, a cilj doprinijeti istraživanju i valorizaciji ovog još uvijek nedovoljno osvijetljenog segmenta hercegovačke prošlosti.

scientific conferences, symposiums and consultations were organised in Mostar and in Herzegovina after 1945. A large number of important monographs and periodicals were published by scientific and higher education institutions in that period.

The Scientific Conference was organised on the occasion of the 100th birth anniversary of Hivzija Hasandedić, an orientalist, researcher and pioneer in organising archival materials, with the aim of contributing to research and valorisation of this still insufficiently illuminated segment of Herzegovinian history.

prof. dr. Elvira Dilberović, ministrica

Poštovane dame i gospodo, cijenjeni i dragi profesori i profesorice, studenti i studentice, kolege i kolegice, iznimno je zadovoljstvo biti danas dijelom skupa koji nosi akademsku notu i koji će, zasigurno, donijeti korisne plodove. Današnja konferencija rezultat je timskoga rada Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Muzeja Hercegovine, Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona i Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru. Predstavnici ovih institucija dali su nesebičan prilog u realizaciji ove konferencije. Ideja vodilja Organizacionog odbora Konferencije temeljila se na stavu da je misija nauke i naučnika saznavanje fenomena i pojava, činjenica koje vode do istinskih, univerzalnih vrijednosti, jer nauka ne poznaje ni etničke, ni vjerske, ni nacionalne, ni bilo kakve druge razlike među ljudima. Naučnici su oni koji vode jednu zemlju ka prosperitetu, i, jednako važno, spona sa mladima naše zemlje koji će nastaviti naučno-istraživački rad.

Zainteresiranost za učešće na ovoj konferenciji pokazala nam je da naučna misao živo djeluje u Bosni i Hercegovini, te da su ovakve vrste razmjene naučno-istraživačkih rezultata prijeko potrebne. Danas će bosanskohercegovačka naučna baština biti obogaćena ra-

Prof. Dr. Elvira Dilberović, Minister

Ladies and gentlemen, dear professors, students and colleagues,

It is my great pleasure to be a part of today's gathering that carries an academic note and will certainly bring a fruitful results. Today's conference is a result of a team work of the Federal Ministry of Education and Science, Museum of Herzegovina, Archives of Herzegovina-Neretva Canton and University "Džemal Bijedić" in Mostar. Representatives of these institutions have greatly contributed to realisation of this conference. Bearing in mind the fact that science does not recognise ethnic, religious, national or any other differences among people, this Conference was based on the Organizing Committee's guiding principle that the mission of science and scientists is to seek new knowledge and understand phenomena and occurrences, as well as find out facts leading to the true and universal values. Scientists are the ones who lead a country towards prosperity, and, what is equally important, bond between scientists and young people of our country who will continue to carry out scientific research.

Interest for participation in this conference has shown us that scientific idea acts in a lively manner in Bosnia and Herzegovina, and

dovima koji dodatno osvjetljavaju plodonosan rad naučnih trudbenika iz Hercegovine, koji su ostavili neizbrisiv trag u različitim poljima nauke, kako u Bosni i Hercegovini, tako i šire. Zahvaljujem što ste imali sluha da prepoznate značaj teme Konferencije i što ste pokazali da se u trenutku, ne samo u Bosni i Hercegovini već u cijelom svijetu, sučeljavanja sa jednim vidom civilizacijskog kraha i besmisla, borimo za mastilo, za jaku naučnu riječ, promišljanje, duhovno uzdignuće ljudskoga bića, jer tamo gdje se osuši mastilo, postaje besmisao.

Želeći da ova konferencija protekne u dobroj i svrsishodnoj atmosferi, nadam se da ćemo zajednički raditi i u budućnosti, osvjetljavajući nova naučna dostignuća. Ali i rad bosanskohercegovačkih naučnica, čiji je rad do sada nedovoljno istražen.

Sretno!

that these exchanges of scientific research results are much-needed. Today, Bosnian and Herzegovinian scientific heritage shall be enriched by these works which are additionally illuminating fruitful work of Herzegovinian scientists who left an indelible mark in different fields of science in Bosnia and Herzegovina and beyond.

I would like to express my gratitude to you for being sensitive to recognise the importance of the conference's topic and for showing that, at the moment of interfacing with one aspect of civilization collapse and nonsense, not only in Bosnia and Herzegovina but in the whole world, we are fighting for ink, for a strong scientific word, reflection, spiritual elevation of the human being, because one cannot expect sensible meaning without sensible writing.

I would like this conference to be held in good and purposeful atmosphere, in the hope that we can work together in the future, highlighting new scientific achievements as well as the work of Bosnian and Herzegovinian women scientists, which has been insufficiently researched by now!

Good luck!

Akademik Jakov Pehar

... Ne treba zaboraviti one koji su stvarali, davali priloge i to ovi mlađi treba da znaju. Nadam se da će današnji skup to pokazati. Želim, kao čovjek koji je sve to prošao i sjedio na mjestu gdje sada sjedi naša ministrica, naglasiti kako sam, kao i drugi tada mladi istraživači, imao sreću. Jer, postojao je Fond za nauku i postojao je SIZ. Vi stariji se sjećate da se nauka tada manifestirala kroz desetke tzv. društvenih ciljeva, koji nažalost nisu svi ostvareni, jer je došao rat. Kao svjedok tog vremena, mogu reći da je to zaista bilo dobro. A sve ono što je bilo dobro u prošlosti, nemojmo baciti u koš i zanemariti. Ja ovdje vrlo otvoreno kažem, da je tada sve bilo dobro organizirano i da se ulagalo u nauku, koja je bila budžetska stavka, a ne kao danas, kada prisiljavamo ministre federalne iliti županijske da za podršku istraživanju izdvoje neku mrvicu u obliku transfera ili granta. I onda naravno svi jurimo tamo da taj mali i vrlo skromni kolač podijelimo. Ja znam da je njihova pozicija odgovorna i da se ne može svesti samo na raspodjelu ionako minornih sredstava. Podsjetio bih još i na činjenicu, da smo tada imali a imamo ga i danas, Zakon o naučno-istraživačkom radu, koji nije promijenjen. Zamislite, nitko nije ni taknuo u njega. Što se mene tiče, ja bih ga odmah potpisao i ne

Academician Jakov Pehar

… We should not forget those who had been creating and contributing, and the present day youth should know about it. I hope that today's gathering will show it. As a man who had been through all that and sitting in the place where our Minister is sitting now, I would like to emphasize that like many other of the then young researchers I had the good fortune. Because then there were the Fund for Science and Self-Managed Interest Community (SIZ). You, the older people remember that in those times the science manifested through dozens of so-called social objectives, which unfortunately had not all been met because the war began. As a witness of that time, I can say that it was really good. And all that was good in the past should not be discarded and ignored. I say here quite openly that everything was well organized then and there were investments in science which was a budget item and not like today when we force federal or cantonal ministers to allocate a bit in the form of a transfer or a grant in order to support research. And then, of course, we're all running to share that small and very modest cake. I know their position is responsible and it cannot be brought down just to the allocation of already minor funds. I would also remind you of the fact

bih mu ništa izmijenio, jer je riješio problem nauke, odnosno istraživanja. Pošto je ovdje riječ o tradiciji, dopustite da kao čovjek koji je dugo vremena u tomu, kažem kako je Hercegovina davno počela sa istraživanjem. Nemojte mi zamjeriti što ću se malo osvrnuti na svoje područje. Prije skoro dvije stotine godina u Livnu, Gacku, Lastvi, stvaraju se ogledne stanice, istražuje se, dobili smo nove proizvode. Konačno 1952. godine izrasta prva naučno-istraživačka institucija u Mostaru, Duhanski institut. Istraživačka djelatnost u oblasti poljoprivrede dobija puni zamah osnivanjem HEPOK-ovog Istraživačko-razvojnog centra, kojega je Osman Pirija stvorio i ja u njemu bio sa velikim zadovoljstvom dvadeset godina direktor. Dakle, imamo tradiciju i ona se polako nastavljala, da bi se danas nažalost svela na malo. Drago mi je što su organizatori Skupa u izboru teme poštovali akademski manir, sjetili se ljudi koji su bili i koji većinom više nisu među nama, a dali su značajan doprinos razvoju nauke i istraživanja. To je lijepo, ali mislim da ne treba sve svesti na to, da im pročitamo onaj epitafijus, kojim ih ispraćamo na posljednji počinak. Hajdemo govoriti o ljudima dok su živi, to je moj stav. Želim Vam puno uspjeha u ovome radu i nadam se, da će to biti krasna poruka koja će pomoći da se nekako vratimo u kolotečinu kako treba i konačno, da budem iskren, da malo bacimo

that at the time we had the Law on Scientific Research and we still have it today, but it has not been amended. Do you believe that no one has even touched it? As for me, I would sign it immediately and I would not change anything in it because it has solved the problem of science or research. Since it is about the tradition here, let me, as a person having been for a long time in that, say that Herzegovina has started with research a long time ago. Do not mind if I look back a bit at my area. Almost two hundred years ago the experimental stations were created and the researching was performed in Livno, Gacko and Lastva and we got new products. Finally in 1952, the Tobacco Institute being the first scientific research institution in Mostar was established. Research activities in the field of agriculture got into full swing by establishment of the Research and Development Center (HEPOK) founded by Osman Pirija and I was its director with a great pleasure for twenty years. Hence, we have a tradition and it has been slowly continuing but unfortunately it is reduced to little nowadays. I am glad that the organizers of the gathering have respected academic manners while choosing the topic, remembered the people who were and who mostly are no longer among us, but who contributed significantly to the development of science and research. That is nice, but I think it should

pogled na pravi način na nauku i istraživanje, služeći se tradicijom, služeći se dosadašnjim istraživanjima. Konačno, kako sam već rekao, vratio bih Zakon koji je vrlo precizno kategorizirao što je što, je li to znanstveni rad, je li to stručni rad, je li to priopćenje ili saopćenje. Moraju postojati razlike i naučna klasifikacija. Nadam se da ćemo pokazati mlađima da to treba tako raditi. Hvala Vam lijepo i zahvaljujem na pozivu.

not come down to the fact that we read them the eulogy by which we accompany somebody to the final rest. Let's talk about people while they are alive, that's my attitude. I wish you much success in this work and I hope it will be a great message that will help us somehow to get back into routine as it should be and finally, to be honest, to take a little look over at science and research in the right way, using tradition and previous researches. Finally, as I have already mentioned, I would bring back the Law that precisely categorized what is what, if it is about a scientific work, a professional work, a statement or an announcement. There must be differences and the scientific classification. I hope we will show the younger ones that it should be done in such a way. Thank you very much and thank you for the invitation.

UMJESTO PREDGOVORA

Šaban Zahirović

U Mostaru je u organizaciji Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke/znanosti 11. i 12. decembra/prosinca 2015. godine održan naučni skup "Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini". Suorganizatori skupa bili su: Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Arhiv HNK Mostar i Muzej Hercegovine Mostar.

Bilo je dovoljno razloga koji su opredijelili organizatore za održavanje ovog skupa. Najvažniji je činjenica da u svakoj zemlji pa i Bosni i Hercegovini, znanstvenici i istraživači imaju poseban značaj u kulturnom i naučnom životu i razvoju zemlje uopće.

Kulturna i šira javnost, bez doprinosa naučnika, bila bi lišena spoznaja i istina koje generiraju nove zahtjeve i projekcije.

Životi naučnih radnika ispunjeni su stvaralaštvom i rezultatima trajne vrijednosti.

Skup je u cijelosti bio koncipiran i nastao na autonomno odabranim temama samih autora.

Nakon uvida u prispjele radove (54) 45, Organaizacioni odbor odlučio je da ih podijeli po tematskim cjelinama:

INSTEAD OF A PREFACE

Šaban Zahirović

The scientific gathering 'Herzegovinian Scientists/Researchers and Research Traditions in Herzegovina' organized by the Federal Ministry of Education and Science was held in Mostar on 11-12 December 2015. Co-organizers of the gathering were: Džemal Bijedić University of Mostar, Archives of HNC Mostar and Museum of Herzegovina Mostar.

There were enough reasons why the organizers committed themselves to hold this gathering. The most important of them is the fact that in every country, as well as in Bosnia and Herzegovina, scientists and researchers have a special significance in the cultural and scientific life and development of the country in general.

Cultural and wider public without the contributions of scientists would be deprived of knowledge and truth that generate new demands and projections.

The lives of scientists are filled with creativity and the results of lasting value. The gathering was entirely designed and developed from autonomously selected topics of the authors themselves.

After reviewing the submitted papers (54) 45, the Organizing

I Institucionalizacija nauke/znanosti u Hercegovini
II Arheologija
III Historiografija, arhivistika
IV Etnomuzikologija
V Književna i kulturna historija, filozofija
VI Orijentalistika
VII Lingvistika
VIII Povijesno-pravne teme
IX Povijest medicine

Opravdano se postavlja pitanje da li su i koliko shvaćeni napori i rezultati stvaralaca u oblasti znanosti, kulture i umjetnosti u Hercegovini. Neki su nadrastali sredinu, a njihova stvaralačka energija bila je gotovo nestvarna. Jedan među njima (Hivzija Hasandedić) zaslužuje oreol posebne ličnosti, povodom čije 100. godišnjice rođenja je organiziran ovaj skup. Zahvaljujući njemu znanstvene oblasti kao historija, arhivistika, muzeologija, epigrafika, orijentalistika dobili su potpuni okvir i znanstvenu satisfakciju. Pažljivom čitaocu neće promaknuti činjenica da su autori radova najviše doprinijeli uspjehu skupa te da su iznesene tvrdnje i napomene bazirane na provjerenim činjenicama.

Uspješno organizirani dvodnevni naučni/znanstveni skup, rezultat je predanog rada grupe entuzijasta. Skup je reafirmirao neke zaboravljene velikane naučne misli u Hercegovini i značajno doprinio

Committee has decided to divide them by thematic units:

I Institutionalization of science in Herzegovina
II Archeology
III Historiography, Archivistics
IV Ethnomusicology
V Literary and Cultural History, Philosophy
VI Orientalistics
VII Linguistics
VIII Historical and legal topics
IX History of Medicine

It begs the question justifiably of whether and how much the efforts and results of the creators are understood in the field of science, culture and art in Herzegovina. Some of them have outgrown their social environment and their creative energy was almost unreal. One of them (Hivzija Hasandedić) deserves a special aura of personality and this gathering has been organized on the occasion of the 100th anniversary of his birth. Thanks to him, scientific areas such as History, Archivistics, Museology, Epigraphy, Orientalistics have got a complete framework and scientific satisfaction. A careful reader will note the fact that the authors significantly contributed to the success of the gathering and presented statements and notes based on verified facts.

Successfully organized the two-day scientific gathering is the result

rasvjetljavanju zamagljenih historijskih činjenica.

Postignuti rezultati svakako, ohrabriju, pa je poželjno i potrebno da u budućnosti FMON/Z obezbijedi materijalno-finansijska sredstva i druge uvjete da se nastavi sa afirmiranjem nauke/znanosti i skup postane tradicionalan.

of the hard work of a group of enthusiasts. The gathering has reaffirmed some forgotten masters of scientific thought in Herzegovina and contributed significantly to clarifying the blurred historical facts.

The achieved results are certainly encouraging and it is desirable and necessary that the Federal Ministry of Education and Science provide material and financial resources and other conditions in order to continue with the assertion of science and make the gathering traditional one in the future.

PRIMJENA INTERNACIONALNIH ZNANSTVENIH KRITERIJA U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI BOSNE I HERCEGOVINE

Enver ZEREM, MD PhD
Akademija nauka i umjetnosti BiH,Odjeljenje medicinskih nauka
Univerzitetski klinički centar Tuzla

Sažetak: Sistemi rangiranja postaju dio realnosti postojanja i rada mnogih univerziteta u svijetu. Ovaj članak govori o problemima sa kojima se suočava akademska zajednica u Bosni i Hercegovini te nastoji identifikovati uzroke konfuznog stanja akademske zajednice i zastoja u implementaciji suštinskih reformi u visokom obrazovanju, baziranih na međunarodno-priznatim kriterijima.

Ključne riječi: međunarodno priznati kriteriji, akademska zajednica, autonomija univerziteta, liste rangiranja univerziteta

Uvod

Borba za zauzimanje prestižnog mjesta na svjetskoj rang-listi vrhunskih univerziteta sve više se rasplamsava i poprima karakteristike bitke za status i različite vrste dominacije najrazvijenijih zemalja svijeta. Tokom posljednje decenije se ulažu značajna ekonomska sredstva u formiranje različitih internacionalnih listi rangiranja univerziteta, a borba za stvaranje najprestižnije liste nastavlja se i svakim danom postaje kompleksnija. Relevantne liste rangiranja univerziteta u svijetu uzimaju u obzir različite parametre, ali za većinu univerziteta (sa djelimičnim izuzetkom prvih 100) najveći značaj pri rangiranju ima količina publikacija koje produciraju i utjecaj koje te publikacije imaju, odnosno indeks citiranosti koji ostvare.

Najprestižnije liste rangiranja univerziteta u svijetu objavljuju svoje rezultate jednom ili dva puta godišnje. U akademskim zajednicama, pa i u medijima zemalja regiona, tim rezultatima se daje veliki značaj i oni budu propraćeni vrlo aktivno, nekada burno, a nekada čak i preemotivno u odnosu na racionalnost koja se očekuje od najuglednijih pripadnika tih aka-

demskih zajednica. Neki univerziteti iz zemalja regiona, a to se u prvom redu odnosi na Univerzitete u Ljubljani, Beogradu i Zagrebu, ostvarili su tokom posljednjih godina značajan napredak na internacionalnim listama rangiranja univerziteta u svijetu. Akademske zajednice u tim zemljama stalno evaluiraju i iznalaze mogućnosti za napredovanje svojih univerziteta na rang-listama, a mediji analiziraju i uspoređuju rezultate svojih univerziteta sa rezultatima drugih univerziteta u svijetu, posebno u regionu.

Paradoksalna je situacija u Bosni i Hercegovini. Nasuprot dugogodišnjem, u našoj javnosti već etabliranom, aksiomskom mišljenju da smo najbolji, svi naši univerziteti su rangirani hiljadama mjesta ispod univerziteta sličnog ranga u regionu ili nisu uopće rangirani na internacionalnim listama. Tako naprimjer, na najnovijoj listi Webometriksa (januar 2016. godine) Univerzitet u Ljubljani je na 208. mjestu, Univerzitet u Zagrebu na poziciji 386, Univerzitet u Beogradu na 440, a Univerzitet u Sarajevu (naš najbolji univerzitet) je tek na 1850. mjestu. Ispred Univerziteta u Sarajevu se ne nalaze samo univerziteti u glavnim gradovima susjednih država nego i svi državni univerziteti u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Od ostalih državnih univerziteta u zemljama bivše Jugoslavije, Univerzitet u Skoplju je na 1.119. mjestu, a iza Univerziteta u Sarajevu je jedino Univerzitet Crne Gore u Podgorici, na 2.350. mjestu. Ostali naši univerziteti su rangirani još niže, pa tako iza Univerziteta u Sarajevu dolazi Univerzitet u Zenici na 3.514. mjestu, u Tuzli na 3.789. i Banja Luci na 3.969. mjestu. Ali, ono što još više dovodi do paradoksalnosti i zaprepaštenja je činjenica da niko, niti u akademskoj zajednici niti u politici i medijima, ne pokazuje zabrinutost zbog ovakvog stanja. Tek poneki, nadobudni zvaničnik naše akademske zajednice ukratko u medijima objasni sve manjkavosti najrenomiranijih svjetskih rang-listi (uz uvjerenje da će njegovo mišljenje bitno utjecati na promjenu internacionalnih kriterija) i uz napomenu da je priča o relevantnosti publikacija i internacionalnim kriterijima njihovog vrijednovanja skoro nepristojna ili bar preuranjena i iluzionistička za našu akademsku zajednicu, koja egzistira u zemlji koja je tek nedavno (prije samo 20 godina) izašla iz rata. Koliko se u javnosti zna, nijedan osnivač (politički mentor) nije poboljšavanje pozicije na internacionalnim rang-listama univerziteta tražio od univerziteta čiji je osnivač, niti je na početku godine neki univerzitet to sebi postavio za cilj ili stavio i obuhvatio programom da će bar evidentirati publikacije koje te godine njegovi zaposlenici objave. Umjesto toga, mi smo izmislili svoje mjere vrijednosti (koje trajno važe za zemlje tek izišle iz rata), neke bosanske metre i kilograme (uz konsenzus za primjenu na cijeloj teritoriji BiH neovisno o političkoj, teritorijalnoj, rasnoj i vjerskoj pripadnosti), koje na našu radost niko u svijetu ne razumije, pa se 'mjereni'

po tim mjerama možemo hvalisati među sobom, i uzdizati po svjetskim kriterijima mizerne vrijednosti do genijalnosti neslućenih razmjera, koju nam svijet, iz čiste zavisti, ne priznaje. Kako u ovakvoj atmosferi na univerzitetu i u društvu naći dovoljno snage koja stremi pravim (svuda u svijetu priznatim) vrijednostima i koja bi naše univerzitete mogla podići na svjetskim rang-listama kvaliteta?

ZAŠTO RANGIRATI UNIVERZITETE?

U nastojanju da se tradicionalni sistem obrazovanja učini otvorenijim i fleksibilnijim, primjetan je korak ka njegovoj decentralizaciji, i to ne samo teritorijalnoj nego i više funkcionalnoj, kao i jačanju autonomije u obrazovanju i edukaciji. U decentraliziranom obrazovnom sistemu se upravljanje provodi pomoću ciljeva i rezultata koji promoviraju jednakost i reproduciraju zajedničku vrijednosnu osnovu. U tom procesu je posebno komplikovana pozicija visokog obrazovanja, jer je naučno-istraživački rad njegov neminovni dio, i bez tog dijela visoko obrazovanje ostaje neinventivno i u nemogućnosti da opravda svoju svrhu. Pošto se naučno-istraživački rad, preko inovacija, patenata i publikacija, može puno egzaktnije mjeriti i evaluirati u odnosu na edukativne i ostale djelatnosti zastupljene u visokom obrazovanju, ovi parametri se često pojavljuju kao predeterminirajuće mjere u evaluaciji kvaliteta visokog obrazovanja. Oponenti ovakvom načinu evaluacije univerziteta napominju da se na ovaj način ne ocjenjuje nastava, već samo naučni rad, pa ovaj način rangiranja univerziteta ne odražava sve parametre kvaliteta univerziteta, posebno one koji odražavaju savremenost i kvalitet programa, nastave i profesora. Ipak, većina se slaže da se te neregularnosti odnose samo na niskorangirane univerzitete kod kojih relativno mali broj publikacija može uzrokovati statističke "artefakte", dok je za publikovanje velikog broja značajnih znanstvenih publikacija, što je karakteristika visokorangiranih univerziteta, potrebno postići adekvatan kvalitet i u ostalim segmentima djelatnosti.

Globalne rang-liste su izložene čestim kritikama i negodovanju, posebno onih koji su nezadovoljni pozicijom svojih univerziteta pri rangiranju i evaluacijama na raznim nivoima, ali je činjenica da za sada nisu ponuđene eventualne alternative ovom trendu. Zato je logično zaključiti da, uprkos stalnim promjenama i evoluciji u dizajnu rangiranja akademskog kvaliteta, kao i ostalih manjkavosti, analize sistema rangiranja pokazuju da oni postaju dio realnosti postojanja i rada mnogih univerziteta u svijetu.

Uporedive informacije o institucijama visokog obrazovanja, njihovom podučavanju i istraživačkim programima trebaju olakšati studentima i istra-

živačima da informirano odaberu gdje i šta studirati i gdje raditi. Bolja informiranost također bi pomogla i onima koji donose politike na institucionalnom, nacionalnom i evropskom nivou, u razvijanju buduće strategije za visoko obrazovanje. Trenutna, u najvećoj mjeri jednodimenzionalna rangiranja, ne ispunjavaju ove svrhe, jer imaju tendenciju fokusiranja na određene aspekte istraživanja i na cijele institucije, a ne na individualne programe i discipline. Ovakav pristup zahtijeva nove oblike upravljanja i rukovođenja školom, kao i programiranja odgojno-obrazovnog rada. Glavni cilj u tom pravcu je uspostaviti efikasan i fleksibilan sistem akreditacije davalaca/organizatora obrazovnih usluga i certificiranja stečenih znanja i vještina.

POSTOJEĆI SISTEMI RANGIRANJA UNIVERZITETA

Rangiranje univerziteta bi trebalo obuhvatiti kriterije za mjerenje kao što su: obrazovanje, istraživanje, nastavnici/ambijent življenja, međunarodna saradnja i sredstva (finansije) koje ostvaruju fakulteti, odnosno univerziteti. Primjenjuju se mjerila koja se mogu izraziti kvantitativno kao što su: broj upisanih studenata, procenat diplomiranih studenata, odnos broja nastavnika i broja studenata, broj doktorskih disertacija, nagrade kako nastavnika tako i studenata i "alumni" studenata, citiranost, broj radova objavljenih na SCI listi, broj patenata, broj međunarodnih časopisa koje univerzitet ili fakultet izdaje, broj stranih autora u tim časopisima, web-sajt i dostupni web-servisi, biblioteka univerziteta/fakulteta, opremljenost laboratorijskog i učioničkog prostora, itd. Jedan od interesantnih kriterija bio bi i finansiranje univerziteta, ali sa manjim procentom učešća u ukupnoj ocjeni u odnosu na nauku i obrazovanje, a mjerila koja bi se pratila su: prihodi koji se ostvaruju od školarine, sredstva koja se ostvaruju iz državnih fondova, sredstva koja potiču od fondova EU, itd. Jedan od veoma važnih kriterija je i međunarodna saradnja, gdje bi se vršila analiza o broju stranih studenata koji studiraju na univerzitetu, kao i broj studenata koji su otišli studirati na druge univerzitete (mobilnost studenata). Isto tako, za ukupnu ocjenu rada univerziteta značajan je broj gostujućih profesora na univerzitetu, kao i broj profesora koji imaju izbor na tom univerzitetu, a koji su izabrani u zvanje gostujućeg profesora na drugim univerzitetima.

Iako je broj sistema za rangiranje univerziteta svake godine sve veći, četiri su najznačajnije i najreprezentativnije liste koje rangiraju univerzitete na nivou cijelog svijeta, koristeći različite parametre i načine bodovanja. Najznačajnije liste rangiranja univerziteta su: Šangajska lista,

The times higher education supplement – THES, WEBOMETRICS rangiranje, SCImago rangiranje.

Šangajska lista

Akademsko rangiranje svjetskih univerziteta (The Academic Ranking of World Universities) (ARWU) prvi put je objavio u junu 2003. godine Centar za provoklasne univerzitete svijeta (CWCU). Pedagoški fakultet Univerziteta Shanghai Jiao Tong, Kina, ažurira ovu listu svake godine. ARWU koristi šest objektivnih indikatora za rangiranje univerziteta, uključujući broj alumnija i profesora koji su osvojili Nobelovu nagradu i medalje za određene oblasti, broj visokocitiranih istraživača u časopisima koji su citirani u bazi Thomson Scientific, broj članaka objavljenih u časopisima *Nature* i *Science*, broj članaka indeksiranih u Proširenom indeksu naučnog citiranja (Science Citation Index – Expanded) i u Indeksu citiranja za društvene nauke (Social Sciences Citation Index), te učinak *per capita* u odnosu na veličinu institucije. Svake godine ARWU rangira više od 1.000 univerziteta, a najboljih 500 su objavljeni na mreži.

The times higher education supplement – THES

Časopis *Times* u svom dodatku o visokom obrazovanju - THES (The Times Higher Education Supplement) je prvo rangiranje izvršio 2004. godine u saradnji sa privatnom konsultantskom firmom QS (Quacquarelli Symonds) i ta saradnja je trajala do 2009. godine. Od 30. oktobra 2009. godine THES počinje vršiti rangiranja u kooperaciji sa Thomson Reutersom. THES rangiranja se obavljaju na osnovu četiri ustanovljena kriterija, ili "4 stuba" rangiranja, za koje se smatra da podupiru osnove kvalitetnog rada jednog univerziteta, i to: visokokvalitetno istraživanje, visokokvalitetna nastava, visoka stopa zaposlenosti diplomiranih i dobar "internacionalni imidž". Problem ovakvog načina rangiranja su neki kriteriji koji su objektivno teško mjerljivi, kao što je na primjer kriterij visokokvalitetna nastava.

WEBOMETRICS rangiranje

Rangiranje univerziteta svijeta na listi **Ranking Web of World Universities** je inicijativa laboratorija Cybermetrics (**Cybermetrics Lab)**, istraživačke grupe Centra za humanističke i društvene nauke (Centro de Ciencias Humanas y Sociales - CCHS), u sastavu Nacionalnog istraživačkog vijeća (National Research Council - **CSIC**), najvećeg **javnog istraživačkog tijela** u Španiji. Laboratorij "Cybermetrics" posvećen je kvantitativnoj analizi sadržaja na internetu i webu, posebno onih koji su povezani s procesima nastajanja i akademske komunikacije naučnog znanja. Ovim rangiranjima tim Webometricsa želi istraživače širom svijeta dodatno motivirati da

objavljuju više i bolje naučne sadržaje na *webu*, te da ih učine dostupnim kolegama i drugim ljudima gdje god da se nalaze. Rangiranje svjetskih univerziteta *Webometrics* je službeno pokrenuto 2004. godine i ažurira se svakih 6 mjeseci (podaci se prikupljaju u januaru i julu, a objavljuju jedan mjesec kasnije).

SCImago rangiranje

SCImago je istraživačka grupa namijenjena za informatičke analize različitih oblasti. Čine je Institut za politiku i javne poslove Nacionalnog istraživačkog vijeća Španije (CSIC), Univerzitet u Granadi, Univerzitet Carlos III u Madridu, Univerzitet Ekstramadura, Univerzitet Alcala de Hanares, Univerzitet Porto i SCImago institut. SCImago Institutional Ranking – SIR je globalna lista rangiranja koja je u 2011. godini pratila 3.290 institucija iz sfere RDI (univerziteti, fakulteti, instituti, istraživački centri, bolnice, poslovne kompanije, i sl.) koje imaju na godišnjem nivou najmanje 100 indeksiranih publikacija. Tako je na listi posljednja rangirana institucija na 3.290 mjestu imala 161 indeksiranu publikaciju. U SIR tabelama rangiranja visokoškolske organizacije i RDI institucije su rangirane na bazi ukupnog broja publikacija do kojih se može doći na bazi pretraživanja u SCOPUS bazi podataka. Pored rangiranja institucija, ova baza daje i mogućnosti komparacije zemalja, pa tako npr., ako se posmatra taj parametar među više od 200 zemalja rangiranih 2011. godine, Hrvatska je na 46. mjestu, Slovenija 49., Srbija 60., Makedonija 94. i Bosna i Hercegovina na 99. poziciji.

RANGIRANJE UNIVERZITETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sudeći po stanju u našem društvu, koje vode kadrovi školovani na našim univerzitetima, teško da možemo biti zadovoljni stanjem u toj oblasti. Čini se, kada govorimo o univerzitetima i fakultetima u BiH, da su oni sve više edukacijske, a sve manje naučne institucije, simbolizirajući nekakav 'miks' srednjeg i visokog obrazovanja, ne postajući niti jedno niti drugo, u pravom smislu riječi.

Prije posljednjeg rata (1992-1995) su u BiH postojala četiri javna univerziteta (Sarajevo, Tuzla, Mostar i Banja Luka). Bosanskohercegovački fakulteti i univerziteti su u tom periodu, uglavnom, nastajali iz već postojećih naučnih institucija (najčešće instituta), koje su se godinama prije toga bavile naučno-istraživačkim radom. Fakulteti su osnivani na logičan način, tako što su instituti, kao već respektabilne naučne institucije, dobivali i svoju obrazovnu ulogu, na taj način prerastajući u fakultete za tu naučnu oblast.

Šta se dogodilo sa našom akademskom zajednicom u toku posljednjeg rata i nakon njega? Ukoliko nam je rat mogao biti izgovor za određene propuste u prvim poslijeratnim godinama, teško da nam to može biti opravdanje i 20 godina nakon rata. Zbog čega u međuvremenu nismo uspjeli vratiti onu poziciju i značaj visokom obrazovanju kakvu ono zaslužuje? Najkraći odgovor na ovo pitanje bi bio: nismo uspjeli uvesti kriterije kojima bi nekontrolirano rastući kvantitet visokoškolskih ustanova pretvorili u kvalitet.

Tako su tokom 2002. godine u sistemu bosanskohercegovačkog visokog obrazovanja prisutne 43 institucije visokoškolskog obrazovanja u rangu univerziteta/koledža ili samostalnih fakulteta (10 javnih univerziteta/fakulteta i 33 u privatnom vlasništvu), a 2012. godine u BiH egzistira 25 univerziteta sa 177 fakulteta, 10 akademija i 4 vjerska fakulteta. Istovremeno, taj nekontrolirani porast broja visokoobrazovnih institucija nije bio ni približno praćen porastom znanstvene produkcije, koju bi od tolikog broja univerziteta i fakulteta bilo logično očekivati. Naučno-istraživački rad i znanstvene publikacije, kao njegova najrelevantnija evaluacijska konfirmacija, osnovna su pokretačka energija visokog obrazovanja. Bez te pokretačke energije je naše visoko obrazovanje postalo teški bolesnik kojem se "krv pretvara u vodu" (ili znanost zamjenjuje politikanstvom), svedeno na puku obrazovnu komponentu koju sprovode nekompetentni protagonisti.

Zbog čega nismo uspjeli kontrolirati taj nagli porast broja fakulteta, univerziteta i naučnika i usaglasiti ga sa realno očekivanom znanstvenom produkcijom koja je to trebala pratiti i biti mu nužni korektiv?

Prvo treba pomenuti objektivne uzroke. Svi univerzitetski centri u Bosni i Hercegovini su odmah na početku rata (ali i tokom cijelog rata, pa i kasnije) ostali bez značajnog broja kadrova koji su do tog momenta bili nosioci aktivnosti na tim univerzitetima. Te kadrove je bilo nužno zamijeniti drugim nastavnicima da bi se uspjelo održati funkcioniranje univerziteta u ratnim uvjetima. Normalno je i očekivano da te zamjene u ratnim uvjetima, vrlo često, nisu bile adekvatne.

Međutim, nakon toga se pravi odlučujuća greška. Akademska zajednica se ne uspijeva suprotstaviti ratnoj propagandi i stvaranju opće klime da se u akademskoj zajednici trebaju napustiti etablirani i univerzalni internacionalni znanstveni kriteriji i uvesti lokalni kriteriji koji su jedino primjereni za zemlju u ratnim uvjetima. Uvođenjem lokalnih kriterija, ratom izolirana akademska zajednica postaje meta lokalne politike, koja počinje sa frekventnijim "ubacivanjem" svojih kadrova koji u ovoj klimi, a i po novim kriterijima, potpuno ispunjavaju uvjete. To dovodi do razvodnjavanja nauke (kao osnovne pokretačke snage svake normalne akademske zajednice)

i jačanja utjecaja politike (kojoj nema mjesta u normalnoj akademskoj zajednici) u našim visokoškolskim institucijama, što rezultira, za akademsku zajednicu, smrtonosnim zagrljajem akademske zajednice i politike.

Jedan dio odgovora leži u dejtonskoj postavci položaja obrazovanja, pa tako i visokog obrazovanja, gdje o radu, pa i o osnivanju novih visokoškolskih ustanova, odlučuju entitetske, a u Federaciji BiH čak kantonalne političke strukture. Ta tijela su se pokazala kao potpuno nekompetentna da odlučuju o tako sofisticiranim problemima pred kojima se ubrzo poslije rata našlo visoko obrazovanje. To je dovelo do toga da o visokom obrazovanju odlučuju lokalne političke strukture voluntaristički, bez razumijevanja suštine funkcioniranja visokog obrazovanja, na osnovu njihovih trenutnih sebičnih političkih interesa koje su imali, dalekosežno, katastrofalne posljedice na nauku i visoko obrazovanje u našoj zemlji.

To se odnosi i na sredine kao što su Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar, koji su bili univerzitetski centri i prije rata. Sa druge strane, mali kantoni, koji su ranije jedva održavali sistem srednjeg obrazovanja, dobili su pravo da osnivaju univerzitete i postali su pravi eldorado za privatne fakultete nekontroliranog i sumnjivog kvaliteta i lokalne moćnike željne univerzitetske slave. Neki kantoni su otvorili po nekoliko privatnih fakulteta, pa čak i univerziteta, prije nego što su donijeli zakon o visokom obrazovanju. Znači, te ustanove su praktično radile prema svom vlastitom nahođenju, bez ikakve zakonske pa i suštinske kontrolne regulative.

Sve navedeno je dovelo bosanskohercegovačko društvo u paradoksalnu situaciju da imamo veliki broj nedovoljno obrazovanih, čak i u kategoriji formalno visokoobrazovanih ljudi, a, sa druge strane, došlo je do prave poplave naučnih zvanja i nastavnih titula koje nisu niti u kakvoj relaciji sa realnom znanstvenom produkcijom u tom istom razdoblju. Na Tuzlanskom univerzitetu doktorira po nekoliko desetina ljudi godišnje. Istovremeno, vjerovatno se na prste jedne ruke mogu pobrojati publikacije citirane u bazi *Current Contents* koje iz tih doktorskih teza proizađu. Sa druge strane, uvjeren sam da Univerzitet uopće nema podatak koliko su članaka u CC objavili njegovi nastavnici i saradnici. Slična je situacija i na drugim univerzitetima u BiH. Niti na jednom univerzitetu studenti ne mogu na web-stranici vidjeti znanstvena dostignuća svojih profesora. Na taj način na univerzitetima i fakultetima nauka postaje kozerstvo i hvalisanje i predstavljanje da je vrhunski akademski domet ono što pojedinac želi da predstavi kao vrhunski akademski domet bez realne i objektivne procjene i kontrole. Na taj način studenti dobivaju, već u startu, pogrešnu poruku, pa se ne identificiraju sa nastavnicima koji su ostvarili znanstvena dostignuća,

nego smatraju da to i nije toliko važno, ali važno je znati prezentirati sebe kao vrijednost, bez obzira da li je ona stvarna ili lažna. Na taj način oni i usmjere studente da se što brže dobiju naučne titule bez nauke i što brže naprave uspon u karijeri bez objektivnih pokazatelja da to prate i znanstvena dostignuća (specijalizanti - doktori znanosti). U ovom trenutku se postavlja pitanje da li uopće vrijedi sada uvesti neke restrikcije i standarde, jer smo mi već nafabrikovali kadrova po dosadašnjim, prilično mizernim, kriterijima, koji će biti aktivni bar do 2030. godine.

PERSPEKTIVE I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U sadašnjoj situaciji, kada niti u jednom segmentu našeg visokoškolskog obrazovanja ne postoji dovoljan nivo znanja, posvećenosti i opredjeljenosti ka preduzimanju sistemskih mjera za poboljšanje kvaliteta rada naših visokoškolskih institucija, teško je reći koje bi mjere trebalo preduzeti da bi se to stanje popravilo i da bi naši univerziteti napredovali na listama rangiranja. Kako u ovakvoj atmosferi na univerzitetu i u društvu naći dovoljno snage koja stremi pravim (svuda u svijetu priznatim) vrijednostima i koja bi naše univerzitete mogla podići na svjetskim rang-listama kvaliteta?

Jasno je da se u kriterijima za formiranje listi rangiranja univerziteta mogu pronaći brojne manjkavosti, ali sistemi rangiranja, htjeli mi to prihvatiti ili ne, postaju dio realnosti postojanja i rada mnogih univerziteta u svijetu. Loš plasman se ne može pravdati brojnim nedostacima koje imaju postojeće rang-liste.

Ključno pitanje, koje je uvijek u obrazovanju ostajalo nedorečeno, je na osnovu kojih kriterija se mjeri taj kvalitet, te kako se može osigurati barem minimum ispunjenja standarda da svi daju minimalni kvalitet izlaznih kompetencija. Pošto se naučno-istraživački rad preko inovacija, patenata i publikacija može puno egzaktnije mjeriti i evaluirati, u odnosu na edukativne i ostale djelatnosti zastupljene u visokom obrazovanju, ovi parametri se često pojavljuju kao predeterminirajuće mjere u evaluaciji kvaliteta visokog obrazovanja. Na kvalitet naučno-istraživačkog rada i na ukupnu naučnu produkciju evaluiranu kroz inovacije, patente i publikacije najviše utječu:

- Nacionalni dohodak;
- Procenat izdvajanja iz nacionalnog dohotka za naučno-istraživački rad;
- Internacionalni kriteriji vrednovanja;
- Akademsko napredovanje;
- Međunarodne naučne komunikacije.

Navedeni podaci determiniraju mišljenje naše šire javnosti i naše akademske zajednice da mi, ustvari, imamo kvalitetan nastavni i naučni kadar, ali da su nam nedostatak finansijskih sredstva i nedovoljne investicije u nauku glavni uzročnik lošeg statusa nauke i visokog obrazovanja. Međutim, niko u akademskoj zajednici ne uočava činjenicu i ne postavlja pitanje kako svakim danom niču novi univerziteti i fakulteti na kojima doktoriraju brojni "naučnici" i kako za to ima dovoljno finansijskih sredstava. Iz toga proizlazi logičan zaključak da naša akademska zajednica smatra da je sve jeftino i da za sve ima novaca, osim za bavljenje naukom i postizanje adekvatne naučne produkcije. Na taj način se pravda apsurdna činjenica da smo zemlja sa enormno velikim brojem naučnika u odnosu na mizeran, skoro nepostojeći broj objavljenih znanstvenih članaka. Još više je apsurdno da se velikom broju ovih "naučnika" često i priznaje njihov znanstveni kredibilitet postignut, ne na osnovu zahtjevnijih međunarodno priznatih standarda i mjerila vrijednosti, nego primjenom lokalnih mjerila kojima evaluiramo naša kvazinaučna dostignuća. Sve ovo nas je dovelo do paradoksalnog stanja apsolutne nekompatibilnosti sa skalom vrijednosti po međunarodno priznatim kriterijima.

Činjenica je da investicije u naučno-istraživački rad utječu na poboljšanje znanstvene produkcije. Ali, bez uvođenja međunarodno priznatih naučnih kriterija u evaluacije naučnih istraživanja, i koordinacije akademskog napretka u skladu sa ovim kriterijima, čak i trenutačne mizerne investicije u nauku su u biti beskorisno trošenje novca poreznih obaveznika. Isto tako je činjenica da postoje naučna istraživanja koja se sprovode kao evaluacija prakse i koja ne zahtijevaju velika finansijaska ulaganja. Izjave koje ističu da ni međunarodni kriteriji nisu perfektni i da i oni imaju svoje mane su samo neadekvatni izgovori koji opravdavaju i održavaju *status quo*. Istina je da ni jedno pravilo nije idealno i da je podložno izmjenama. Ipak, s našeg stajališta, mi bismo se prvo trebali primaknuti ostalima dovoljno blizu da bi uopće ušli u "takmičenje" i jasno vidjeli "metu". Tek bismo onda mogli početi ulaziti u rasprave o međunarodno-priznatom dizajnu "luka i strijele".

Drugi, ne manje važan, razlog za ovakvo stanje našeg visokog obrazovanja i nauke je njegova rascjepkanost i spuštanje nadležnosti nad njima na entitete i kantone, koji su potpuno nekompetentni za tu ulogu. Postojanje jedinstvenog tijela na nivou Bosne i Hercegovine koje bi utvrđivalo jedinstvene kriterije u visokom obrazovanju na nivou cijele Bosne i Hercegovine (argument je nepostojanje nostrifikacije diploma na nivou BiH i nemogućnost zaštite bilo kojeg dijela zemlje od nekvalitetnog obrazovanja u drugom

dijelu) sa posjedovanjem kompentencija i mehanizma za efektivan nadzor sprovođenja tih kriterija, umnogome bi popravilo stanje u nauci i visokom obrazovanju.

Čak, ako prethodno nije politički moguće sprovesti, potpuno je apsurdno zašto univerziteti u Sarajevu, Tuzli, Zenici i Bihaću nemaju isti zakon o visokom obrazovanju, kada je politička garnitura koja zagovara jedinstvenu i nedjeljivu BiH bila stalno na vlasti u tim kantonima od rata do danas. Ovo dokazuje tvrdnju da se nijedna politička struktura unutar BiH istinski ne bori za poboljšanje kvaliteta visokog obrazovanja. Dejton jeste nelogično ostavio organizaciju visokog obrazovanja na nivou kantona, ali Dejton nije zabranio da se donese jedinstveni akt (zakon o visokom obrazovanju) koji bi se nakon toga usvojio u kantonalnim skupštinama (bar u onim koji se stalno deklariraju da su za jedinstvenu BiH), koji su osnivači navedenih univerziteta.

THE APPLICATION OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC STANDARDS IN THE ACADEMIC COMMUNITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: This article aims to clarify the contradictory situation in our academic community regarding the consensus that our universities are the best ones, despite all the relevant academic world university rankings proving that this is not so. For example, on this years Webometrics Ranking of World Universities University of Ljubljana is ranked 208th, University of Zagreb 386st, University of Belgrade 440th, and University of Sarajevo (our best university) topping a meager 1850th place.

Our academic community often accentuates the importance of the autonomy of the university. Problems which occur in the process are most often attributed to the financial and technical causes whilst the failure to implement internationally recognised criteria in the process of acquiring scientific and academic titles has never been identified as the core problem. The number of masters and doctors of arts and sciences, and the obtained academic titles at our universities, is on the continuous increase. We are in an absurd situation whereby the ratio of the enormous number of scientists to the meager, almost nonexistent scientific production, shows a major discrepancy.

It seems that the academic community has a distorted interpretation of the term 'university autonomy' since it translates it as a right to define the quality standards in accordance with own evaluation. Also, the impressions are that the international community, in charge of implementing the reforms in higher education, has not understood the Bosnian situation entirely. Forcing the issue of university autonomy, so that formally no one on 'the outside' has any decision-making rights, creates space for those decision makers within the academic community to lower the criteria margin to the level they consider relevant, without complying with the internationally recognized criteria.

It seems necessary to start implementing changes via academic decrees. Critics aimed at the flaws of the internationally recognised criteria are just poor excuses justifying and maintaining the status quo.

Keywords: internationally recognized criteria, academic community, autonomy of university, ranking web of world universities

REFERENCE

1. Ana Marušić, Matko Marušić, *Authorship criteria and academic reward*, Lancet, 1999, 353:1713-14.
2. AcademLink. http://www.academlink.com (20 March 2014)
3. Branka Petković, Izet Pehlić, Refik Ćatić, Dario Petković, Analiza spremnosti BH visokoškolskih organizacija za procese međunarodnih rangiranja rangiranja, Naučno-stručni skup sa sa međunarodnim učešćem "QUALITY 2015", Neum, B&H, 10. – 13. juni 2015.
4. Branka Petković, Dario Petković, RefikĆatić, Kako povezati sistem osiguranja kvaliteta u visokom obrazovanju sa aspekta postojećih sistema rangiranja univerziteta, Naučno-stručni skup sa sa međunarodnim učešćem "QUALITY 2013", Neum, B&H, 06. – 08. juni 2013.
5. Branko Klaić, Analysis of scientific prodictivity in Croatia according to the Science Citation Index, Social Science Citation Index, and Arts & Humanities Citation Index for the 1980-1995 period, Croat Med J 1997, 38:88-98.
6. Enver Zerem, Right criteria for academia in Bosnia and Herzegovina, Lancet, 2013, 382:128.
7. Enver Zerem, Academic community in a developing country: Bosnian realities, Med Glas (Zenica), 2014, 11:248-51.
8. Lamija Tanović, Towards the european higher education area Bologna process, http://www.ehea.info/Uploads/Documents/National_Report_Bosnia-Herzegovina_05.pdf (17 Oct 2013)
9. Richard Horton, Publication and promotion, A fair reward, Lancet, 1998, 352:892.
10. Thomas Hall, The haunted forest: a ghost story, Lancet, 1998, 352:1230.
11. Zoë Brennan-Krohn, The Bologna Process in Bosnia-Herzegovina: Strengthening, Re-Branding, or Undermining Higher Education? In: 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL), Sarajevo/Bosnia and Herzegovina, 5-7 May 2011. http://eprints.ibu.edu.ba/682/1/FLTAL%202011%20Proceed%C4%B1ngs%20Book_1_p1315-p1320.pdf (7 May 2011)

I
INSTITUCIONALIZACIJA NAUKE/ZNANOSTI U HERCEGOVINI

I
INSTITUTIONALIZATION OF SCIENCE IN HERZEGOVINA

RAZVOJ NAUKE I NAUČNIH USTANOVA U HERCEGOVINI NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Dr. sc. Senija MILIŠIĆ
Institut za istoriju Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U radu se prati savremeni proces razvoja nauke i naučnih ustanova na području Hercegovine od osnivanja VPŠ u Mostaru 1950. godine, preko osnivanja i drugih visokih škola, instituta i zavoda zaključno sa osnivanjem Univerziteta "Džemal Bijedić." Zahvaljujući prethodnim fazama razvoja, koje teku od završetka Drugog svjetskog rata, ovaj univerzitet postaje središte obrazovanja, privrednog, naučnog i kulturnog života Mostara, Hercegovine i šire regije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, nauka, naučne ustanove, Hercegovina, naučni razvoj, institut, zavod, obrazovanje

Kada sam 2000. godine prijavljivala temu moje doktorske disertacije, za četiri godine rada uspjela sam pronaći svega osam knjiga koje se odnose na naučni doprinos pojedinih bosanskohercegovačkih naučnika. Riječ je o spomenicama, knjigama nastalim u povodu obilježavanja godišnjica rođenja ili naučnog stvaranja. To ne znači da Bosna i Hercegovina u navedenom periodu nije imala svoje naučnike, nego da historiografija jugoslavenskog perioda (samim tim i bosanskohercegovačka) nije ozbiljnije izučavala ovu temu. Izučavanje historije razvoja nauke u Bosni i Hercegovini je pionirski zahvat u istraživanju ove značajne oblasti ljudske i društvene djelatnosti. Višegodišnjim istraživanjem je identificirano i zahvaćeno malo poznato područje iz historije razvoja nauke i visokog školstva u Bosni i Hercegovini.[1] Činjenica da se na skupu pod nazivom "Hercegovački naučnici i tradicija istraživanja u Hercegovini" govori o 39 velikana naučne misli, potvrđuje koliko se u tom smislu napredovalo, kao i da je Hercegovina "zemlja umnih ljudi i duge, višestoljetne tradicije istraživanja."

[1] Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958),* Sarajevo, 2007.

Među prvima je na pomenuti nedostatak sedamdesetih godina prošlog stoljeća ukazao Smail Balić u svojoj knjizi *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta.* Balić je napravio i pregled kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata. Kod osvrta na rezultate naučnog rada, on je ukazao na opću radnu klimu i domete humanističkih i prirodnih nauka i tehnike. Međutim, ovim pregledom nisu obuhvaćeni mnogi značajni stvaraoci na polju nauke, a biografski podaci dati su smo za neke od njih.[2]

Na osnovu raznovrsne neobjavljene i objavljene arhivske građe, literature i periodičnih publikacija je izvršena složena rekonstrukcija nastanka i razvoja visokoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini za period od 1945. do 1958. godine. Premda se začeci naučnih ustanova i naučne djelatnosti nalaze u austrougarskom periodu bosanskohercegovačke povijesti, pravi preokret i zamah u razvoju naučnih i visokoškolskih ustanova, a time i nauke u cjelini, započinje u godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Građa o naučnim ustanovama u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, koju je prof. dr. Hamdija Kapidžić sakupio i uredio, sadrži dragocjene podatke koji se odnose na nauku.[3] Osim Zemaljskog muzeja, značajan je višestoljetni rad pojedinih franjevačkih samostana na sakupljanju i očuvanju muzejskog i bibliotečkog blaga. Muzej na Humcu kod Ljubuškog, osnovan 1884. godine, prva je ustanova ove vrste u Hercegovini. Franjevci u ovom muzeju skupljaju, proučavaju i prezentiraju ostatke materijalne kulture. Pionir arheologije u Hercegovini je povjesničar i pisac fra Petar Bakula.[4]

O nastanku i razvoju viskoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine gotovo da i nije bilo literature. Od literature sa posebnom i općom problematikom izdvajaju se enciklopedijska izdanja, posebno Separat Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina.[5]

Nastanak i rad arhivskih i muzejskih ustanova, visokoškolskih ustanova, instituta i zavoda, bibliografije naučnih i stručnih radova njihovih saradnika nalaze se uglavnom u jubilarnim publikacijama. O naučnom društvu Bosne i Hercegovine, o razvoju Univerziteta su također postojale samo spomenice. Kako je to jedno od značajnih pitanja općeg razvitka Bosne i Hercegovine, izuzetno je važno njegovo cjelovito istraživanje i obrada.

---

[2] Smail Balić, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, Wien, 1973. S. Balić je rođen u Mostaru 1920. godine.

[3] *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, sabrao i uredio dr. Hamdija Kapidžić, Sarajevo, 1973.

[4] *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 1985.

[5] *Enciklopedija Jugoslavije-Separat SR Bosna i Hercegovina*, Zagreb, 1983.

Sa 1945. godinom nastaje jedna potpuno nova situacija u odnosu na ranije periode. Bosna i Hercegovina, koja je upravo izašla iz rata, pored svih problema koji se moraju odmah rješavati, ima i problem stvaranja ustanova nauke, bez kojih jedna država ne može opstati. Starih ustanova nema, a nove se ne osnivaju po modelu beogradskih, zagrebačkih i ljubljanskih između dva svjetska rata. Stari režimi su pokopani pod ruševinama rata i fašizma. Politički kontinuitet je prekinut. Obnova predratnih režima nije bila moguća nigdje osim u Čehoslovačkoj, a unutrašnji politički vakum je popunjen novim snagama.[6]

BiH je u okviru FNRJ dobila status posebne republike. Kao takva je trebalo da ima, odnosno da osnuje mnoge prosvjetne i naučne ustanove. Za razvoj naučnih disciplina bilo je potrebno formiranje posebnih institucija. Zato je uslijedilo **postepeno** osnivanje novih, posebnih ustanova nauke u okviru republike BiH. Ali, proces centraliziranja naučnih ustanova u okviru republike BiH nije se odvijao bez "našeg mišljenja" o "vašim namjerama".

U periodu nakon se rata naučna politika formirala i mijenjala pod utjecajem cjelokupnog društvenog i ekonomskog razvoja, nastojeći da naučna istraživanja postanu faktor tog razvoja. U tih prvih petnaestak godina je stvorena polazna osnova za naučnoistraživački rad.

Prvo pitanje koje se postavlja pred istraživača jeste na kojem se principu osnivaju naučne ustanove u Bosni i Hercegovini i kako teče proces njihovog organiziranja? Ljudi koji rade na konstituiranju nove države, odnosno na formiranju pravne države i državnog poretka, su ljudi iz prethodnih sistema. Bosna i Hercegovina je trebalo da bude republika ravnopravna sa ostalim, međutim, ona još uvijek nema svoje institucije koje bi potvrdile njenu proklamiranu i zagarantiranu ravnopravnost. Bez institucija, i pored političkih uvjeta, ona nije država jer nema uvjete da egzistira, čime se i njena nezavisnost dovodi u pitanje.

Zbog toga je bilo potrebno utvrditi kako je društvo u tom vremenu gledalo na osnivanje ustanova nauke i koje su to ustanove prioritetne za Bosnu i Hercegovinu. Analizom kadra ovih ustanova se utvrđuje na koji se način regrutira prvi naučni kadar, kakva je njegova struktura po akademskom stepenu obrazovanja i odakle se on regrutira.

Stvaranjem vlastitih visokoškolskih ustanova željelo se direktno utjecati na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih BiH. Osnovno pitanje za rad ovih ustanova je bilo pitanje kadrova. Nakon sagledavanja potreba u kadrovima, Vlada NR BiH je donosila odluke o osnivanju pojedinih visokoškolskih ustanova.

---

[6] Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* Podgorica, 2001; 26.

Proces nastanka i razvoja nauke i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini se u prvih petnaestak godina po okončanju Drugog svjetskog rata odvija kroz dvije razvojne faze. Prva započinje 1945. i traje do 1951, a druga od 1951. do 1958. godine. Prva protječe u obnovi i izgradnji zemlje i izvršenju zadataka prvog petogodišnjeg plana. Postignuti rezultati dovode Bosnu i Hercegovinu na pozicije kakve je imala 1940. godine. Time su stvoreni polazni osnovi da se započne sa formiranjem visokoškolskih i naučnih ustanova: Više pedagoške škole u Sarajevu, potom jednogodišnjih pedagoških škola u Banjoj Luci i Mostaru, Medicinskog, Poljoprivredno-šumarskog i Pravnog fakulteta, institutā i zavodā. U drugoj fazi se ostvaruje viši stepen razvitka naučnih ustanova i naučnog života, čime se udaraju temelji najvažnijim nastavno-naučnim ustanovama, fakultetima, višim i visokim školama, institutima, zavodima. U ovoj se fazi osnivaju Veterinarski, Tehnički i Filozofski fakultet, te više pedagoške škole u Mostaru i Banjoj Luci kao dvogodišnje škole.

Najveći problem u izvršavanju petogodišnjeg plana bio je uzrokovan spoljnim faktorom - sukob sa Informbiroom i otkazivanje svih ugovorenih kredita i svake vrste saradnje i pomoći. Ovaj prekid je doveo zemlju u veoma težak položaj. Privredni, politički i vojni pritisak su izvršenje petogodišjeg plana doveli u pitanje. Zbog toga su preduzete mjere da se plan prilagodi novim uvjetima. Zbog svog geostrateškog ploožaja kao i zaliha željezne rude, uglja, drveta, u slučaju napada na Jugoslaviju trebalo je da koncentracija svih snaga bude u BiH. Veliki dio vojno-privrednih kapaciteta je izmješten iz Srbije i instaliran u BiH. Za vrijeme ekonomske blokade i izoliranosti Jugoslavije, BiH, kao centralna oblast države koja raspolaže prirodnim resursima, postaje veliko gradilište.

Sukob sa Informbiroom 1948. godine i povlačenje ruskih stručnjaka koji pomažu u obnovi i izgradnji, izbacuju u prvi plan problem kadrova. U takvoj situaciji je jedini izlaz okretanje vlastitim snagama i mogućnostima. Zbog toga otvaranje Univerziteta u Sarajevu 1949. godine predstavlja izuzetno značajnu naučnu, obrazovnu, kulturnu, društvenu tekovinu u razvoju Bosne i Hercegovine. Stvaranjem vlastitih visokoškolskih i naučnih ustanova želi se ostvariti neposredniji utjecaj na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih zemlji. Time nauka i naučni rad dobivaju više mogućnosti i prostora za svoje djelovanje.

Proces razvoja nauke i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini je bio specifičan. Komunistička partija BiH svoju aktivnost na polju nauke smatra "sastavnim dijelom revolucionarne borbe za nove društvene socijalističke odnose." To je period intenzivnog rada Partije, ona zasjeda gotovo permanentno, odlučuje o svemu. Pokrajinski, kasnije Centralni komitet KP BiH svoje sjednice posvećuje pitanjima umjetnosti i nauke, što je uobičajena

praksa i ostalih centralnih komiteta u Jugoslaviji. Partijski vrh odlučuje o svemu, a naročito je to izraženo u prvim decenijama nakon 1945. godine. Problemi kojima se partija bavi u poslijeratnom periodu su mnogobrojni. Oni se kreću od onih osnovnih, organizacionih, pa do pokretanja i razvijanja naučnog života i stvaranja državnih kulturnih i naučnih ustanova.

U Programu KPJ, usvojenom na V kongresu KPJ 1948. godine, a u vezi sa podizanjem prosvjete i kulture, navodi se da je *osnovni cilj pomaganje svestranog razvitka nauke.* Da bi se to i ostvarilo Partija postavlja sljedeće zadatke: podizanje novih univerziteta i visokih škola, unapređenje i proširenje djelatnosti postojećih nacionalnih akademija nauka i naučnih ustanova, obezbjeđenje povoljnih materijalnih uvjeta za rad naučnih radnika. U narednih nekoliko godina se smjelije pošlo putem razvoja kulturnog i naučnog života. O tome najbolje svjedoči razvoj naučnih ustanova, dostignuća u pojedinim granama nauke i mnogobrojne veze i sporazumi o naučnoj saradnji sa mnogim zemljama. Naročito napreduje naučni rad u oblasti tehnike, medicine, u prirodnim naukama, dok su društvene nauke u zaostatku (Bosna i Hercegovina i Makedonija tek 1950. godine dobivaju svoj Filozofski fakultet).

Pretvaranje nauke u relativno samostalan društveni podsistem je započelo u Jugoslaviji 1946. godine stvaranjem Saveznog komiteta za škole i nauku. Nakon toga i republike dobivaju svoje komitete za fakultete i visoke škole i komitete za kulturu (Bosna i Hercegovina 1947. godine). Komiteti, svaki u granicama svoje nadležnosti, rješavaju svu tekuću problematiku razvoja nauke i kulture. Komitet za fakultete i visoke škole gleda u nauci komponentu visokoškolskog obrazovanja, odnosno polazi od stava da nastavnici koji se ne bave naukom ne mogu stvarati dobre diplomirane stručnjake.

Bez obzira na različita shvatanja koja su u dužem periodu izazvala duge i neplodne diskusije o tome kako se mogu razgraničiti visokostručni i naučni kadrovi, da li je rad u nauci privatna stvar ili obaveza nastavnog osoblja visokoškolskih ustanova, u kakvom su odnosu fundamentalna i primijenjena istraživanja, i mnoge druge slične diskusije po tematici i krajnjim rezultatima, naučni kapaciteti u Bosni i Hercegovini se relativno brzo izgrađuju i iz godine u godinu jačaju. To je, prije svega, bila posljedica naglog širenja mreže visokog školstva, a zatim i nastojanja da se kroz nauku razviju kreativni potencijali, te tako što brže savlada višestoljetno zaostajanje. Zbog porasta broja problema koje treba rješavati u vezi sa razvitkom nauke i izgradnjom naučnih kapaciteta, organizaciona shema nadležnog ministarstva se stalno razrađuje, proširuje u cilju iznalaženja najboljeg rješenja.

Savremeni proces visokog obrazovanja na području Hercegovine započinje 1950. godine otvaranjem Više pedagoške škole (VPŠ), zatim Više

tehničke škole mašinske struke 1959.[7] i Više poljoprivredne škole 1960. godine. Odjeljenja Pravnog i Ekonomskog fakulteta Sarajevskog univerziteta, formirana 1970, prerasla su 1976. godine u samostalne ustanove. Nakon toga, 1978. godine se otvara Građevinski fakultet, a 1983. godine Odjeljenje Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu.

Nakon četvrt stoljeća od osnivanja VPŠ, na sjednici Skupštine opštine Mostar, 14. II 1975. godine, donesen je zaključak o organiziranju pripremnih radnji za formiranje Univerziteta u Mostaru. Na osnovu ovog zaključka Skupština opštine Mostar je 16. V 1975. godine donijela rješenje o obrazovanju inicijativnog odbora za osnivanje Univerziteta u Mostaru. Na konstituirajućoj skupštini Univerziteta, 11. II 1977. godine, donesena je odluka o otvaranju Univerziteta u Mostaru, u koji su uključene četiri visokoškolske ustanove. Svi postojeći instituti, zavodi i razvojni centri iz cijele Hercegovine su uključeni u sastav Univerziteta. Tako je Univerzitet postao središte obrazovnog, privrednog, naučnog i kulturnog života Mostara, Hercegovine i šire regije.

Nastanak Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru je rezultat nastojanja države da kompletira teritorijalni razmještaj bosanskohercegovačke mreže naučno-nastavnih i naučnih ustanova. Ta nastojanja rezultirala su osnivanjem i univerziteta u Banjoj Luci i Tuzli. Premda je Univerzitet, u cjelini uzevši, počeo u veoma skromnim uvjetima, u narednih petnaestak godina je postao dio sistema, dobro organiziran i, što je najvažnije, davao je rezultat.

Ciljevi i zadaci naučnih ustanova koje se osnivaju u Hercegovini su dvojaki: oni podrazumijevaju istraživanja usmjerena na iskorištavanje prirodnih resursa i probleme prakse (u prvom redu u poljoprivredi).

Na prijedlog Ministarstva poljoprivrede i stočarstva, Vlada NR BiH je donijela Uredbu br. 8600 od 11. X 1946. godine o osnivanju *Poljoprivrednog zavoda* u Mostaru. Zavod je bio smješten u ulici dr. Mujića.[8] Nadležni administrativno operativni rukovodilac je Ministarstvo poljoprivrede NR BiH i njegova uprava za naučnoistraživački rad i unapređenje proizvodnje. Zadaci zavoda su masovna selekcija vinove loze, reonizacija vinogradarstva, agrotehnički ogledi sa stajskim i umjetnim đubrivima, ispitivanje rentabilnosti podizanja vinograda na savremen način, proučavanje podizanja vinograda sa raznim sadnim materijalom, kolekcioniranje loznog materijala

[7] U monografiji *Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar 1977-2002*, Mostar, 2002, navodi se da je Viša tehnička škola mašinske struke osnovana 1959. godine, dok se u Službenom listu broj 41 iz 1953. godine proglašava osnivanje Visoke tehničke škole za pogonske inžinjere mašinske struke.

[8] Arhiv BiH, *Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove pri Vladi NR BiH*, k. 59, dok. 2224/55.

fenološkim i antelografskim istraživanjima i ispitivanje djelovanja hormonskih sredstava na oživljavanje reznica; ispitivanje mošta prije berbe i za vrijeme berbe grožđa, ispitivanje hemijskog sastava vina, selekcija proizvodnje vinskog kvasca i mliječno kiselo vrenje; kolekcioniranje voćnog materijala i fenološko-pomološka osmatranja, reonizacija voćarstva, ispitivanje podloga za breskvu i načini podizanja breskvika, djelovanje hormonskih preparata za oživljavanje reznica i pomološko ispitivanje smokve, te kaprifikacija smokava; selekcija pamuka, ispitivanje pamuka, ogledi sa arašidom, kenafom, ramijom i lufom, selekcija povrća i reonizacija povrća, i agrotehnički ogledi u povrtlarstvu, ispitivanje uzgoja raznih vrsta krmnog bilja, agrotehnika krmnog bilja i konzerviranje stočne hrane; ispitivanje kraških polja i ostalih poljoprivrednih površina, vršenje vegetativnih i poljskih ogleda sa umjetnim đubrivima i navodnjavanjima kao i ispitivanje biologije štetočina i bolesti bilja, te ispitivanje hemijskih sredstava za zaštitu bilja.[9]

Od 1954. godine Poljoprivredni zavod u Mostaru djeluje kao naučno-istraživačka ustanova sa samostalnim finansiranjem. Rad Poljoprivrednog zavoda se odvija u tri odsjeka: Agrobotaničkom, Voćarskom i Vinogradarsko-vinskom.

Zadaci *Više pedagoške škole* u Mostaru, koja se otvara 1950. godine, su da sprema i osposobljava svoje slušaoce za nastavnike viših razreda osmogodišnjih škola i nižih razreda srednjih škola. Ove jednogodišnje škole (Mostar i Banja Luka) su ukinute 1952. godine i od tada su dvogodišnje.[10] U Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu smatraju da je to garancija za dobivanje mladih nastavnika iz grupa koje su Bosni i Hercegovini najpotrebnije. Otvaranje pedagoških škola i 1950. godine Filozofskog fakulteta u Sarajevu omogućava Bosni i Hercegovini da ima svoj kadar, pa ga ne mora više tražiti iz drugih republika.[11]

Na Višoj pedagoškoj školi u Mostaru do 1955. godine nije diplomirao veći broj studenata. Više pedagoške škole u Mostaru i Banja Luci postaju 1952. godine dvogodišnje. Finasiranje viših pedagoških škola pada na teret predračuna prihoda i rashoda Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH.

Duhanski institut u Mostaru je osnovala Vlada NR BiH svojim Rješenjem br. 750 od 17. IX 1952. godine. Od 1954. godine Institut je naučnoistraživačka ustanova u poljoprivredi koja se samostalno finansira.[12]

---

[9] Arhiv BiH, *Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove pri Vladi NR BiH*, k. 16, dok. 43/49; Službeni list NR BiH, 47/1946.

[10] *Službeni list NR BiH*, 42/1947.

[11] Arhiv BiH, *Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH*, k. 17, dok. 607/51.

[12] *Službeni list NR BiH*, 23/1952.

Zadaci *Duhanskog instituta* u Mostaru kao samostalne naučne ustanove su da putem naučnoistraživačkog rada djeluje u pravcu unapređenja terenske proizvodnje, sezonske i vansezonske fermentacije duhana i tehnologije (fabrikacije) duhana, te da vrši ispitivanja ishrane i zaštite bilja na području Hercegovine, a naročito da sarađuje na određivanju rejona proizvodnje duhana na osnovu terenskih istraživanja, u cilju poboljšanja kvalitativne i kvantitativne proizvodnje duhanskih sirovina, kao i da proučava i iznalazi najcjelishodnije agrotehničke mjere starajući se o njihovoj primjeni među širokim proizvođačkim masama.[13] U svom radu će Duhanski institut razvijati naučnu saradnju i izmjenu iskustava sa sličnim institutima i ustanovama u FNRJ, kao i sa duhanskim institutima u inostranstvu.

O *Veterinarskom zavodu* u Mostaru nemamo nikakvih podataka.

Visoka tehnička škola za pogonske inžinjere mašinske struke je osnovana također u Mostaru 1953. godine.[14]

Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove BiH finansijska sredstva za svoje i djelovanje naučnih ustanova pod njegovom nadležnošću dobiva po odobrenju budžeta od Vlade NR BiH. Sam budžet nije dovoljan, pa im Vlada na ime povećanih troškova dodjeljuje određene novčane iznose i odobrava kredite.

Imovina kojom neke od ovih ustanova raspolažu je ona koju im je država obezbijedila i dala na korištenje. *Institut za naučna šumarska istraživa-*

---

[13] Pored navedenih zadataka, tu je i proučavanje biologije i genetike duhanske biljke i da se naučnim metodama selekcije djeluje na oformljenje takvih sorti duhana koje će kvalitetno najbolje zadovoljiti domaće i strano tržište; organiziranje proizvodnje selekcioniranog duhanskog sjemena za zadovoljenje potreba proizvođača duhana; organiziranje oformljenja oglednih polja na različitim užim terenima proizvodnje; proučavanje i iznalaženje potrebnih mjera za suzbijanje bolesti i štetočina na terenu, kao i štetočina u magacinima; ispitivanje i proučavanje najpogodnijeg sistema manipulacije duhanskih sirovina prema zahtjevu domaćih fabrika i stranog tržišta; proučavanje sezonske i vansezonske fermentacije duhana i utvrđivanje recepture najpogodnijih optimalnih uvjeta za svaku specifičnu vrstu duhana; vršenje hemijske analize duhana radi utvrđivanja kvalitativnih razlika između pojedinih vrsta i klasa, koje su naročito potrebne kao dokumentacija kvaliteta kod izvoznih duhana; ispitivanje i proučavanje tehnoloških procesa pravilnog korištenja sirovina i materijala, metoda načina spravljanja mješavina za dobivanje standardnih fabrikata; ispitivanje sporednih produkata i otpadaka duhanske proizvodnje i fabrikacije radi korištenja u drugim granama industrije; proučavanje ekonomike duhana; objavljivanje rezultata naučnoistraživačkog rada i staranje o mogućnostima njihove primjene u praksi i rad i saradnja na uzdizanju stručnih kadrova za potrebe duhanske privrede. Arhiv BiH, Sarajevo, *Savjet za kulturu NR BiH*, k. 7, dok. 102/58.

[14] *Službeni list NR BiH*, 41/1953.

nja u Sarajevu ima npr. kuće i štale na Eksperimentalnoj stanici u Bijelom Polju kod Mostara.

Poljoprivredni zavod u Mostaru ima od imovine zemljište pod jednogodišnjim i višegodišnjim kulturama, gospodarske zgrade, poljoprivredne zgrade, mašine i alat, stoku, prevozna sredstva, biblioteku, laboratorijsku opremu i kancelarijski inventar.[15]

Duhanski institut u Mostaru ima pravo upravljanja nad zemljištem u Mostaru, Oglednom duhanskom stanicom u Domanovićima, laboratorijskom opremom, kancelarijskim inventarom, prevoznim sredstvima, bibliotekom, poljoprivrednim spravama, alatom i stokom.

Prema Zakonu o organizaciji naučnog rada, koji je donesen 1957. godine, dotadašnji način finansiranja se mijenja, pa se prelazi na stvaranje posebnog fonda za finansiranje naučnog rada i sa budžetskog dotiranja naučnih ustanova se prelazi na ugovaranje naučnih zadataka putem sufinansiranja.

Podaci o vremenu osnivanja, odnosno početka rada naučnih ustanova, ukazuju na mnoge osobenosti razvoja naučnih kapaciteta i naučne politike. Ustanove za istraživanja u poljoprivredi, veterinarstvu, šumarstvu, resoru za građevinarstvo, rudarstvo i industriju su osnovali također svoje istraživačke ustanove, od koji su se u narednim godinama razvijale samo građevinske i geološke zbog svoje povezanosti sa izgradnjom velikih objekata, rudnika, i sl.

Nakon formiranja saveznog Komiteta za škole i nauke 1946. godine, savjete za kulturu i nauku su dobile i republike - BiH 1947. godine. Od 1947. do 1951. je osnovana većina svih instituta za istraživanja u oblasti poljoprivrede, vodoprivrede i elektroprivrede, instituti za geološka istraživanja, kao i neki instituti za tehnološka istraživanja.

Bosna i Hercegovina 1954. godine ima sljedeće naučnoistraživačke ustanove u poljoprivredi: tri kompleksna poljoprivredna zavoda - u Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru, te Duhanski institut u Mostaru.[16]

Rad najvećeg broja naučnih ustanova koje su počele s radom u periodima 1945-1949. i 1950-1954. ne možemo pratiti u kontinuitetu jer je sistematsko statističko praćenje osnovnih pokazatelja naučnoistraživačke djelatnosti (institucije, kadar, finasiranje) započelo u Jugoslaviji tek 1964. godine.

Na osnovu djelimično sačuvanih izvještaja o radu kadra *Poljoprivrednog zavoda u Mostaru*, poznata su sljedeća imena: Č. Omčikus, v. d. direktora 1949. godine, Mitar Kaluđerović-Vinogradarsko-vinarski odsjek,

[15] *Službeni list NR BiH*, 27/1954.

[16] *Pregled*, 3-4/1954; 218-220. i 4/1954; 320.

Muvedeta Čelebić - Voćarski odsjek, Mihajlo Legeza - radio na pamuku, Mileno Čolić, v. d. direktora 1950. godine.[17]

Kadar Poljoprivrednog zavoda 1959. godine čine Grigorije Kaljužin, agronom, stručnjak za vinarstvo, Bošnjak Zlata, koja se bavi vinogradarstvom, Alija Mehmedbašić i Jefto Vučinić, direktor.[18]

Prema jednom izvještaju iz 1960. godine *Duhanski institut u Mostaru* ima sljedeći kadar: Ljubomir Baroš, Branimir Majić, Milutin Blagojević, Radmila Peško, Pero Ivanović, direktor, Ivan Delač, Mirko Odić.[19]

Tabelarni pregled kadra

Duhanski institut Mostar:

	Naučni radnici	Stručni saradnici	Asistenti	Ukupno zaposlenih
1953.	–	3	2	15
1954.	–	5	3	18
1955.	–	5	5	22
1956.	–	5	5	22

Poljoprivredni zavod Mostar:

	Naučni radnici	Stručni saradnici	Asistenti	Ukupno zaposlenih
1953.	–	–	2	21
1954.	–	–	2	21
1955.	–	–	2	21
1956.	–	–	4	28

Iz tabelarnog pregleda stanja kadra Duhanskog instituta i Poljoprivrednog zavoda za period od 1953. do 1956. godine uočljivo je da obje ove ustanove nemaju naučnih radnika. Broj stručnih saradnika i asistenata postepeno raste. Međutim, u odnosu na zadatke koji stoje pred ovim ustanovama, taj broj nije ni izdaleka dovoljan.

Saradnici *Duhanskog instituta u Mostaru* su od osnivanja 1953. do kraja 1957. godine objavili 65 radova: Milutin Blagojević - 12, Pero Ivanovć - 7, Radmila Peško - 4, Ivan Delač - 22, Mirko Odić - 10, Ljubomir Baroš - 4 i Branimir Majić - 6.[20]

[17] Arhiv BiH, *Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade NR BiH*, k. 1, dok. 4489/50.

[18] Arhiv BiH, *Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH*, k. 59, dok. 2224/59.

[19] Arhiv BiH, *Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH*, k. 59, dok. 2224/59.

[20] Arhiv BiH, *Savjet za kulturu i nauku NR BiH*, k. 13, dok. 1527/60.

Bosna i Hercegovina 1963. godine ima u naučnim ustanovama 972 naučna i stručna uposlenika. Poređenja radi, u isto vrijeme Srbija ima 4.816, Hrvatska 1.399, Slovenija 1.055, Makedonija 152, što je ukupno 8.394 naučnih i stručnih saradnika u cijeloj zemlji.

Kada je riječ o kadrovima bosanskohercegovačkih ustanova nauke, može se zaključiti sljedeće:

- da se za njihova imena veže nastanak i razvoj naučnih i visokoškolskih ustanova,
- da su se starali da njihove ustanove što prije izrastu u prave naučno nastavne ustanove,
- da su organizirali katedre na visokoškolskim institucijama,
- da su okupljali i pomagali mlađi naučni kadar,
- da su njihovi naučni radovi bili najvećim dijelom posvećeni tematici vezanoj za BiH,
- da je uz njihova imena vezan opsežan nastavni i naučni rad.

Ukupni doprinos prvih profesora bosanskohercegovačkih visokoškolskih i naučnih ustanova razvoju zemlje, njenom prosvjetnom, kulturnom i naučnom preobražaju se može vidjeti na primjeru bilo koga od njih.

Prateći nastanak i sve okolnosti razvoja ovih ustanova, nailazi se na brojne činjenice, zanimljive detalje, ali i na brojne poteškoće koje prate njihovo izrastanje u periodu nakon završetka Drugog svjetskog rata. Prof. dr. Anto Babić je 1946. godine objavio u *Istoriji naroda Jugoslavije* dio o Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku. Do 1948. knjiga je doživjela pet izdanja. Milovan Đilas, glavni u oblasti ideologije KPJ, je dao negativnu kritiku i odbacio Babićevu knjigu, pa je bosanskohercegovačka srednjovjekovna povijest morala čekati bolja vremena. Na pokušaj osnivanja Geografskog i Istorijskog društva NR BiH Boris Ziherl, predsjednik Komiteta za škole i nauku pri Vladi FNRJ u Beogradu odgovara da "što se tiče pravila za geografska društva, ona već postoje u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji i nije potrebno donositi nova."[21]

Proces stvaranja vlastitog kadra se nije mogao odmah odvijati unutar BiH, pa je znatan broj studenata svoje visokoškolske diplome stjecao u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. I pored toga, u prvoj razvojnoj fazi je u ove institucije ulagano čak i preko objektivnih materijalnih mogućnosti. Na VII kongresu SKJ 1958. ocijenjeno je da su promjene u društvenoj i ekonomskoj strukturi zemlje izazvale mnogobrojne i kvalitativne izmjene u oblasti društvene nadgradnje i da su tim promjenama otvorene velike mogućnosti za slobodan razvoj nauke.

[21] ABH, MP NR BiH, k. 47, dok. 6607/47.

Postignuti rezultati u periodu nakon Drugog svjetskog rata na polju naučne djelatnosti u odnosu na predratno stanje u su BiH bili vrlo značajni, kako po broju naučnih ustanova, tako i po vrstama naučnih djelatnosti. U razvoj institucija nauke nakon 1945. godine uloženi su ogromni napori i značajna materijalna sredstva. Savjetu za pitanja naučnoistraživačkog rada u BiH, formiranom 1956. godine, dat je zadatak da izvrši popis svih ustanova koje se bave naučnim radom, da da ocjenu njihovog rada i izvrši klasifikaciju tih ustanova. Na ovom popisu našlo se 35 samostalnih ustanova (van fakulteta) i 72 ustanove na Univerzitetu i fakultetima. Značaj ovog dokumenta je u činjenici da je to prva sveobuhvatna analiza stanja nauke i naučnih ustanova u BiH nakon 1945. godine.

Prekretnicu u organizaciji naučnog rada i naučnih ustanova je predstavljalo donošenje saveznog zakona o organizaciji naučnog rada 1957. godine. Ovim zakonom su određene ustanove i organizacije koje se mogu baviti naučnim radom, njihovo mjesto u društvu kao i način njihovog finansiranja. Izvršno vijeće BiH je zato 1958. godine odlučilo da se izvrši organizacija naučnoistraživačkog rada podjelom na osam grupacija (Duhanski institut u Mostaru prema ovoj organizaciji ostaje naučnoistraživačka ustanova).

Time su dva najvažnija zadatka bila obavljena, a to je okupljanje i izgrađivanje prvog jezgra budućih bosanskohercegovačkih naučnika i predanost nauci.

U svom razvoju nauka je prolazila kroz one faze kroz koje je prolazilo i cijelo društvo. U prvoj fazi administrativno-budžetskog odlučivanja je otpočelo osnivanje visokoškolskih i naučnih ustanova i to u skladu sa tadašnjim sistemom planiranja. Odlučujuća je bila uloga države u konstituiranju i vođenju naučne politike. Ipak, ona je na ovom stepenu rješavala samo određene globalne pravce razvoja. Država je vršila plansko usmjeravanje, određivala materijalna sredstva za rad u oblasti visokog školstva i nauke, posebno za obrazovanje potrebnih kadrova.

Izgradnjom mreže naučnih ustanova stvoreni su opći uvjeti za naučni rad u svim oblastima nauke. Ovaj razvoj je bio uvjetovan i stanjem svjetske nauke. Nauka je time postala faktor općeg napretka.

Formiranjem samostalnih naučnih ustanova u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci - instituta i zavoda, čiji je rad bio usmjeren na rješavanje bitnih zadataka društvenog i ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine, stvorena je, učvršćena i stalno se širila mreža naučnih ustanova. Ovaj razvoj karakterizirala je postepenost, ali i stalan uspon nauke i naučnog rada. Posljedica cjelokupnog procesa bilo je stvaranje naučnih ustanova i naučnog kadra.

Rekonstrukcijom ciljeva, zadataka, hronologije osnivanja, te odgovora na pitanje u kojem omjeru naučne ustanove doprinose privrednom, kulturnom i društvenom razvoju zemlje došlo se do zaključka da su ove ustanove osnovane jer je postojala potreba za njihovim osnivanjem, a osnovane su na osnovu zakonskog akta kojim su utvrđeni osnovni zadaci i sadržan plan i program naučnog rada.

Izvori i literatura

Izvori (neobjavljeni):

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo:

– Komitet za fakultete, visoke škole i naučne ustanove pri Vladi NR BiH 1947-1950.

– Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade NR BiH 1950-1951.

– Savjet za prosvjetu, nauku i kuturu NR BiH 1951-1956.

– Savjet za kulturu NR BiH 1956-1958.

– Savjet za kulturu i nauku NR BiH 1958-1960.

Izvori (obavljeni):

– *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, sabrao i uredio dr. Hamdija Kapidžić, Sarajevo, 1973.

Listovi:

– Službeni list NR BiH

Literatura:

– Balić Smail, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, Wien, 1973.

– Berend Ivan, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica, 2001.

– *Enciklopedija Jugoslavije - Separat SR Bosna i Hercegovina*, Zagreb, 1983.

– Milišić Senija, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958)*, Sarajevo, 2007.

– *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 1985.

– *Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar 1977-2002,* Mostar, 2002.

DEVELOPMENT OF SCIENCE AND SCIENTIFIC INSTITUTIONS IN HERZEGOVINA AFTER WORLD WAR II

Summary: Development of science and scientific institutions is a less known field of the history of science and higher education in Bosnia and Herzegovina. As for Herzegovina, the period from the end of World War II until the establishment of Džemal Bijedić University of Mostar was almost entirely unexplored.

Modern process of higher education in the area of Herzegovina began in 1950 with the establishment of the following higher education schools in Mostar: Higher Pedagogical School (VPŠ), Higher Technical School for Mechanical Engineering (1959), Higher Agricultural School (1960), departments of the Faculty of Law and Faculty of Economy of Sarajevo established in Mostar in 1970, developed into independent institutions in 1976. The Faculty of Civil Engineering was established in Mostar in 1978, and the Department of the Faculty of Agriculture in Sarajevo was established in 1983.

With the establishment of Džemal Bijedić University of Mostar in 1977, four existing higher education institutions were included in its composition. All existing institutes and development centers from the entire Herzegovina also became part of the University. The establishment and development of the Agricultural Institute, Tobacco Institute, Veterinary Institute, Higher Technical School for Plant Engineers of Mechanical Engineering have provided for the establishment of the University of Mostar which has become the center of education, economy, science and culture of Mostar, Herzegovina and the wider region.

Key terms/words: Bosnia and Herzegovina, science, scientific institutions, scientific development, Herzegovina, institute, education

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU KAO GENERATOR RAZVOJA JUGA BOSNE I HERCEGOVINE

Prof. dr. Fuad ĆATOVIĆ, profesor emeritus
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

dipl. iur. Alim ABAZOVIĆ
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: Obrazovati, obučavati i vršiti istraživanja da bi se dao doprinos održivom razvoju i unapređenju društva u cjelini, i osigurao razvoj visoko kvalificiranih diplomaca i odgovornih građana. Poboljšati ulogu visokog obrazovanja koja se odnosi na pružanje usluga društvu, a posebno aktivnosti koje imaju za cilj da eliminiraju: siromaštvo, netoleranciju, nasilje, nepismenost, glad, degradaciju okoliša i bolest, kao i akcije koje imaju za cilj razvoj mira kroz interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup, predstavljaju neke od osnovnih postulata Svjetske deklaracije o visokom obrazovanju.

Privredna proizvodnja i ekonomski razvoj juga Bosne i Hercegovine, bez obzira na ogromne potencijale, i dalje stagnira, odnosno zaostaje, ukoliko ekonomski razvoj posmatramo u širem kontekstu. Neophodno je identificirati moguće generatore razvoja ovog dijele Bosne i Hercegovine. Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru ima obavezu prema ovom regionu, te treba pružiti određenja znanja i iskustva kao pomoć razvoju juga Bosne i Hercegovine. U odnosu na privredni razvoj, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru mora proizvoditi kadrove sposobne da uoče i realiziraju nove razvojne pravce u privredi. U tom pogledu, on treba biti nosilac novih spoznaja, obrazovati i nuditi stručne, educirane i kvalitetne kadrove koji će biti potrebni u budućnosti i, svojim vidicima, biti barem korak ispred privrede.

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru i njegove organizacione jedinice mogu biti fleksibilni, te se reformirati i restruktuirati u cilju poboljšanje svoje konkurentnosti. Ova institucija može preuzeti na sebe breme odgovornosti za razvoj ovog dijela Bosne i Hercegovine, kao i vlastiti razvoj i unapređenje. Konstantan rast institucije i razvoj adekvatnih nastavnih sadržaja, između ostalog, omogućit će Univerzitetu "Džemal Bijedić" da bude stalni "čuvar" nad društveno-eko-

nomskom stvarnošću i da bude generator i korektiv u razvoju juga Bosne i Hercegovine.

U ovom radu nastojat ćemo prikazati historijski doprinos Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru tradiciji istraživanja, rastu i razvoju privrede juga Bosne i Hercegovine, te naglasiti ulogu i značaj edukacije budućih kadrova za privredni rast i razvoj.

Ključne riječi: Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, nauka, istraživanje, razvoj, privreda, kadar, kvalitet

Historijski pregled razvoja obrazovanja u Mostaru sa naglaskom na razvoj i transformacije Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

Odgojno-obrazovna djelatnost u Mostaru ima dugu historiju i tradiciju koja se veže za same temelje i nastanak grada. Prije sredine XV stoljeća nalazimo prvi pouzdan spomen školske institucije, gdje se govori o mektebimu – početnoj islamskoj vjerskoj školi u zakladnici iz 1554. godine. Mektebi i medrese, u kojima se stjecala srednja, viša i visoka naobrazba, bili su do konca XVIII stoljeća jedine dvije vrste prosvjetnih ustanova u gradu. Učeni ljudi, poput Ahmed-paše Hercegovića, Zaima hadži Mehmed-bega (Karađoz) i Mustafe Ejubovića (Šejh Juje), ugradili su dušu u ovo podneblje. Svako razdoblje u historijskom razvoju grada i svaka etnička grupa koja je živjela u Mostaru i oko njega je imala, u određenom smislu, neke vrste škola, odnosno učilišta.

Moderno visoko obrazovanje u Mostaru ima tradiciju dugu preko šest decenija. Prva visokoškolska ustanova u gradu bila je Viša pedagoška škola, osnovana 1950, a devet godina nakon nje osnovana je Viša tehnička škola, koja je 1970. godine prerasla u Mašinski fakultet. Odsjeci Ekonomskog fakulteta i Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u Mostaru su osnovani 1971, a samostalni fakulteti postali su 1976. godine. Ove četiri institucije formirale su Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru 1977. godine. Članicom Univerziteta 1978. godine postao je, tada osnovani, Građevinski fakultet. Dio Univerziteta bili su Univerzitetska biblioteka i određeni broj instituta.

Početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine prekinut je razvoj Univerziteta, da bi 1993. godine Univerzitet izgubio sve svoje objekte, opremu i značajan dio kadra. Objekte Univerziteta "Džemal Bijedić" od tada koristi Sveučilište u Mostaru, formirano te godine. U akademskoj 1993/1994. godini relativno mali broj profesora i saradnika nastavio je obrazovni proces na lijevoj obali Neretve pod vrlo teškim, gotovo nemogućim uvjetima. Nastava se odvijala na različitim lokacijama, a za studente koji zbog ratnih djelovanja nisu mogli doći u Mostar, organizirana je dislocirana nastava u

Jablanici i Konjicu. Od septembra 1994. godine Univerzitet je smješten u bivšem vojnom logoru, koji i sada služi kao univerzitetski kampus.

U poslijeratnom periodu, i pored izuzetno teških, gotovo nemogućih uvjeta, Univerzitet se nastavio razvijati. U akademskoj 1997/98. osnovani su Studij agromediteranskih kultura i Studij informatike, a 1999/2000. Studij za jezike. Ovi univerzitetski studiji su tokom 2002. i 2003. godine prerasli u Agromediteranski fakultet, Fakultet informacijskih tehnologija i Fakultet humanističkih nauka. Akademske 2001/2002. godine Ekonomski fakultet transformiran je u Fakultet za poslovni menadžment, a 2002/2003. Pedagoška akademija u Nastavnički fakultet.

Danas Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru čini osam fakulteta: Agromediteranski fakultet, Ekonomski fakultet, Fakultet humanističkih nauka, Fakultet informacijskih tehnologija, Građevinski fakultet, Mašinski fakultet, Nastavnički fakultet i Pravni fakultet. Pored navedenih fakulteta, u sastavu Univerziteta su Univerzitetska biblioteka, razni instituti, zavodi, centri, itd.

Svi fakulteti i sve zgrade koje koriste fakulteti i Univerzitet smješteni su u univerzitetskom kampusu, koji se nalazi u sjevernom dijelu grada. Jedinstven univerzitetski kampus omogućava efikasnije funkcioniranje Univerziteta. Relativno veliki broj objekata unutar kampusa, nažalost, još uvijek je devastiran. Međutim, izgradnja novih funkcionalnih zgrada zasigurno je proces koji se na Univerzitetu veoma ubrzano odvija. U bližoj prošlosti izgrađena je zgrada Nastavničkog fakulteta, zgrada Pravnog fakulteta, zgrada Građevinskog fakulteta, zgrada Ekonomskog fakulteta. Fakultet informacijskih tehnologija adaptirao je još jednu zgradu bivše kasarne i proširio kapacitete već postojećeg prostora, adaptiran je i opremljen multimedijalni centar, urađen je projekat nove zgrade Fakulteta humanističkih nauka, Studentskog centra, itd.

1. Pregled historijsko-pravnih činjenica

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru osnovan je 14. 02. 1977. godine. Tok osnivanja Univerziteta i razvoj modernog sistema visokog obrazovanja u Mostaru je bio sljedeći:

- 14. februara 1975. godine Skupština opštine Mostar donijela je Zaključak o organiziranju pripremnih radnji za osnivanje univerziteta.
- 16. maja 1975. godine Skupština opštine Mostar obrazovala je Inicijativni odbor za utvrđivanje koncepcije univerziteta.
- 28. novembra 1975. godine formiran je Mašinski fakultet u Mostaru.
- U septembru 1976. godine formiran je Ekonomski fakultet u Mostaru, a iste godine počeo je raditi i Pravni fakultet u Mostaru.

- 20. decembra 1976. godine potpisan je Samoupravni sporazum o udruživanju visokoškolskih i naučno-nastavnih organizacija udruženog rada u univerzitet, koji su potpisali: Ekonomski, Mašinski i Pravni fakultet, Pedagoška akademija, Duhanski institut i Istraživačko-razvojni centar HEPOK.
- 21. decembra 1976. godine Koordinacioni odbor Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH razmatrao je osnove univerziteta u Mostaru i zaključio da su se stekli uvjeti za njegovo osnivanje.
- 11. februara 1977. godine održana je Prva konstituirajuća sjednica Skupštine Univerziteta "Džemal Bijedić", koju je otvorio predsjednik Privremenog savjeta Univerziteta Mladen Paradžik. Izabran je i prvi rektor Univerziteta Bela Ler, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Mostaru.
- 14. februara 1977. godine svečano proglašenje Univerziteta "Džemal Bijedić" obavljeno je u Narodnom pozorištu u Mostaru.
- 9. decembra 1977. godine donesena je odluka o osnivanju Univerzitetske biblioteke.
- 20. jula 1978. godine donesena je Odluka o osnivanju Građevinskog fakulteta u Mostaru, a 1. septembra 1978. počinje sa radom.

Rekonstrukcija Rješenja registracije ustanove koja posluje pod firmom **Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru** sa supsidijarnom odgovornošću izvršena je 15. 11. 1996. godine na Višem sudu Mostar-Istok, br. UF/I-458/96, broj reg. ul. (MRB) 2-63. Ujedinjavanjem sudskog registra matični registarski broj se mijenja, te Univerzitet dobiva novi broj 2-228. Univerzitet je u registar kod nadležnog suda kao integrisana ustanova upisan 08. 07. 2015. godine.

Građevinski fakultet. Rekonstrukcija registracije ustanove koja posluje pod firmom Građevinski fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru sa punom odgovornošću izvršena je 9. 4. 1996. godine na Višem sudu u Mostaru.

Mašinski fakultet. Rekonstrukcija registracije fakulteta koji posluje pod firmom Mašinski fakultet Mostar sa potpunom odgovornošću izvršena je 10. 11. 1996. godine na Višem sudu u Mostaru.

Ekonomski fakultet. Rekonstrukcija rješenja o registraciji fakulteta koji djeluje pod firmom Ekonomski fakultet Mostar sa potpunom odgovornošću izvršena je 26. 10. 1995. godine na Višem sudu u Mostaru (oznaka i broj rješenja: UF/I-445/95). Na osnovu Odluke Upravnog odbora Ekonomskog fakulteta, broj 36-3/02 od 29. 03. 2002. godine, Ekonomski fakul-

tet mijenja ime u **Fakultet za poslovni menadžment** Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Rješenjem Kantonalnog suda u Mostaru, broj Tt-312/02 od 07. 05. 2002. godine, ove promjene upisane su u Sudski registar ovog suda (MRB 2-205). Fakultet za poslovni menadžment mijenja ime u **Ekonomski fakultet** 2010. godine na osnovu Odluke Upravnog odbora br. 11-5/10 od 26. 03. 2010. Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta dalo je saglasnost dana 13. 04. 2010. (br. 05-03-40-820/10). Odluku o davanju saglasnosti na promjenu naziva Fakulteta za poslovni menadžment Univerziteta "Džemal Bijedić" u Ekonomski fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" donio je Savjet Univerziteta – odluka br. 100-1-576/10 od 26. 04. 2010. Ove izmjene upisane su u Sudski registar rješenjem broj Tt-O-355/10 od dana 24. 05. 2010. u Općinskom sudu u Mostaru.

Pravni fakultet. Rješenje o konstituiranju radne organizacije pod firmom Pravni fakultet Mostar sa potpunom odgovornošću doneseno je 26. 08. 1976. godine na Okružnom privrednom sudu u Mostaru. Rekonstrukcija rješenja o registraciji Pravnog fakulteta sa potpunom odgovornošću izvršena je 1995. godine na Višem sudu u Mostaru (oznaka i broj rješenja: UF/I-590/95).

Agromediteranski fakultet. Na sjednici Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" 25. 07. 1997. godine usvojen je Elaborat o otvaranju Studija mediteranskih kultura. Agromediteranski fakultet pravni je sljedbenik Studija mediteranskih kultura, koji je formiran u sklopu Univerziteta "Džemal Bijedić" i počeo sa radom 1997/98. godine, a Odlukom Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru od 31. 10. 2001. godine, broj: 100-1-838-5/01, promijenio je naziv u Studij agromediteranskih kultura. Rješenje o upisu Agromediteranskog fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru doneseno je 17. 02. 2003. godine, MRB 2-254, broj Rješenja Tt-629/02 na Kantonalnom sudu u Mostaru. Odluka o osnivanju Agromediteranskog fakulteta pod brojem 100-1-590/02 donesena je na sjednici Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru održanoj 19. 06. 2002. godine.

Fakultet informacijskih tehnologija. Rješenje o upisu Fakulteta informacijskih tehnologija Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru doneseno je 17. 2. 2003. godine, MRB 2-255, broj Rješenja Tt-653/02 na Kantonalnom sudu u Mostaru. Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona, 10. 12. 2002. godine, pod brojem 05-02-376/02, izdalo je Rješenje o ispunjavanju uvjeta za početak obavljanja djelatnosti predviđene zakonom na Fakultetu informacijskih tehnologija Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Odluka o osnivanju Fakulteta informacijskih tehnologija pod brojem 100-1-590-1/02 donesena je na sjednici Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru održanoj dana 19. 06. 2002. godine.

Fakultet humanističkih nauka. Odluku o osnivanju Fakulteta humanističkih nauka donio je Savjet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, 25. 03. 2002. godine (Odluka broj: 100-1-259-1/02). Rješenje o upisu Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru doneseno je 07. 05. 2002. godine, MRB 2-229, broj Rješenja Tt-294/02 na Kantonalnom sudu u Mostaru. Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona, 26. 03. 2002. godine, pod brojem 05-080/02, izdalo je Saglasnost na Odluku o osnivanju Fakulteta humanističkih nauka. Odluka o osnivanju Fakulteta humanističkih nauka pod brojem 100-1-259-1/02 donesena je na sjednici Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru održanoj 25. 03. 2002. godine.

Nastavnički fakultet. Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" je javna visokoškolska ustanova u državnoj svojini. Nastavnički fakultet je pravni sljedbenik Pedagoške akademije Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Pedagoška akademija osnovana je na osnovu Zakona o pedagoškim akademijama (Službeni list SR BiH, br. 14 od 30. 04. 1969. godine). Naziv ustanove do 05. 03. 2003. bio je Pedagoška akademija Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru i kao takva upisana je u Registar kao visokoškolska ustanova u Kantonalnom sudu u Mostaru, Rješenjem broj: UFI/I-256/96, od 22. 04. 1996. godine. Matični registarski broj (MRB) subjekta upisan je kao 2-224. Rješenjem Kantonalnog suda u Mostaru broj Tt-449/02 od 16. 09. 2002. godine, izvršen je upis proširenja djelatnosti i usklađivanje sa klasifikacijom djelatnosti.

2. Reformski procesi kao pretpostavka razvoja

Prvi pokušaji reforme u duhu Bolonjske deklaracije na Univerzitetu "Džemal Bijedić" otpočeli su dosta rano, još akademske 1999/2000. godine (u vrijeme "kreiranja" Bolonjske dekleracije), kada se na Mašinskom fakultetu kroz dvogodišnji Tempus projekt (JEP 13155-98) pokušala formirati nova struktura studija. Od tada su, na skoro svim fakultetima, provođene određene "reformske" aktivnosti, prvenstveno u smislu izmjena u nastavnim planovima i programima. Većina ovih aktivnosti odvijala se kroz različite Tempus i druge projekte (curricula development, itd.), ali su na nekim fakultetima ovaj posao radili i na vlastitu inicijativu. Vrijedne pažnje svakako su i transformacije dvogodišnjih programa na četverogodišnje na nekim fakultetima, transformacije studija u fakultete, itd.

Univerzitet je nastojao biti ispred vremena u kojem radi i djeluje, ali jednostavno su te ideje i aktivnosti bile sputavane zbog neadekvatne zakonske regulative i sistema finansiranja. Tako i pokušaji uvođenja trogodišnjeg studija (Mašinski fakultet, Fakultet informacijskih tehnologija, Fakultet

humanističkih nauka, Nastavnički fakultet) nisu mogli uspjeti, prije svega, zbog važeće zakonske regulative.

Tri ciklusa obrazovanja

Svi fakulteti na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru svoje **planove i programe** prilagodili su bolonjskom načinu studiranja. Uspostavljen je dvociklični sistem studiranja po sistemu BA + MA. Pojedini fakulteti sa reorganizacijom nastave krenuli su prije, odnosno kasnije, u odnosu na druge, i to po različitim modelima 3 + 2, odnosno 4 + 1, u skladu sa praksom evropskih sistema visokog obrazovanja. Pristup drugom ciklusu zahtijeva uspješno završen prvi ciklus studija koji mora trajati najmanje tri godine. Stepen postignut nakon tri godine smatra se potrebnim stepenom kvalifikacije na evropskom tržištu rada. Studiji se dijele na akademske i stručne.

Na pojednim fakultetima uvedeni su novi (atraktivniji) smjerovi, u skladu sa zahtjevima okoline, zainteresiranošću studenata i vlastitim kapacitetima.

Predmeti su jednosemestralni, podijeljeni na obavezne i izborne. Praćenje i ocjenjivanje studenata traje kontinuirano tokom čitavog semestra. Radi se u malim grupama, nastava je dinamična i interaktivna.

Studenti periodično i sistematski vrše evaluaciju kvaliteta izvođenja nastave, o čemu se diskutira na sjednicama organa fakulteta i Univerziteta.

Na Ekonomskom fakultetu postoji doktorski studij,[1] a od ove akademske godine (2015/2016.) započeo je doktorski studij (studij trećeg ciklusa) Politehnika, iz oblasti tehničkih nauka. Politehniku zajednički organiziraju i izvode Građevinski fakultet, Mašinski fakultet i Fakultet informacijskih tehnologija. Studijski program je definiran u skladu sa potrebama tržišta rada, bolonjskim principima, Salzburškim preporukama, internim aktima Univerziteta i kriterijima kvaliteta razvijenim kroz Tempus projekat (EQUADE)[2].

Dodatak diplomi

Svi fakulteti na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru izdaju, pored diplome o završenom studiju, i **dodatak diplomi** (diploma supplement), na bosanskom i engleskom jeziku.

---

[1] Više informacija moguće je pronaći na web adresi: http://www.efmo.ba/bos/stream.php?kat=89

[2] Tempus EQUADE – Embedding Quality Assurance in Doctoral Education - osiguranja kvaliteta u doktorskim studijima jeste projekat koji je trajao u periodu 2011-2014. godine. Partneri u projektu su, pored Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, javni univerziteti u BiH, Univerzitet u Heidelbergu, Univerziteti Palermo i Galati, Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta Bosne i Hercegovine.

Evropski sistem prenosa bodova - ECTS

Od akademske 2005/06. na svim fakultetima na Univerzitetu uveden je **European Credit Transfer System** (ECTS). Tada je urađen projekt uvođenja ECTS-a uz svesrdnu finansijsku pomoć Svjetske banke kao pilot projekat, dok danas cjelokupan sistem studiranja na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru se organizira i ostvaruje u skladu sa pravilima studiranja zasnovanim na ECTS-u.

Međunarodna saradnja i mobilnost

Koordinacija svih aktivnosti koje se odnose na međunarodnu saradnju odvija se kroz Kancelariju za međunarodnu i međuuniverzitetsku saradnju[3]. Međunarodna saradnja podrazumijeva kontakte sa Ambasadama u BiH, saradnju sa inostranim i domaćim univerzitetima, članstvo u različitim međunarodnim organizacijama i mrežama, rad na sporazumima o saradnji, sudjelovanje na međunarodnim projektima, mobilnost studenata i nastavnog osoblja, itd. Međunarodna saradnja vrši se u skladu sa misijom i vizijom Univerziteta, gdje su kao ciljevi postavljeni da Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru postane jedan od lidera u obrazovanju mladih stručnjaka, potrebnih za razvoj ekonomije i društva, kao i za promociju, kulturnog i društvenog razvoja regije i Bosne i Hercegovine, kao i da se stvori fleksibilni Univerzitet prepoznatljiv na Mediteranu i u Evropi, a međunarodno priznatim obrazovnim programima te da se uvedu međunarodni standardi u obrazovanje čime će Univerzitet postati generator sveukupnog razvoja u društvu.

Univerzitet je aktivni član u sljedećim mrežama: EUA,[4] UniAdrion,[5] IUC Dubrovnik,[6] AINSEE,[7] WISHES,[8] itd.

---

[3] Više informacija o međunarodnoj i međuuniverzitetskoj saradnji i mobilnosti je moguće dobiti putem web-stranice: http://www.unmo.ba/iro.aspx odnosno www.unmo.ba

[4] European University Association / Evropska univerzitetska asocijacija – predstavnik evropskih univerziteta i državnih rektorskih konferencija, krovna organizacija visokog obrazovanja u Evropi, broji 777 članova iz 45 zemalja. Više informacija je moguće saznati na www.eua.be

[5] Univerzitetska mreža koja ima cilj održavati trajnu saradnju među univerzitetima i istraživačkim centrima u jadransko-jonskom bazenu.

[6] Regionalna mreža univerziteta sa sjedištem u Dubrovniku.

[7] Akademska informacijska mreža za jugoistočnu Evropu koja osigurava podatke o visokom obrazovanju u jugoistočnoj Evropi – o stipendijama, programima, i sl. Više informacije je dostupno na web stranici: http://www.ainse.edu.au/

[8] Web bazirani informacioni sistem za studente

U okviru Erasmus Mundus Akcije 2,[9] Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru je član četiri mreže: GREEN TECH,[10] SUNBEAM,[11] SIGMA Agile[12] i EUROWEB+,[13] te šest mreža u okviru Erasmus+ programa Key Action 1.[14] - mobility for learners and staff. Nosioci su: Univerzitet u Grazu, Univerzitet u Granadi, Silesian tehnički univerzitet, Alexandru Ioan Cuza Univerzitet u Ijasiju, Buskerud and Vestfold - univerzitetski koledž, Tehnički univerzitet u Košicama.

Univerzitet ima potpisane protokole Mevlana programa,[15] razmjena sa sedam visokoškolskih institucija u Turskoj: Akdeniz Univerzitet u Antaliji, Nigde Univerzitet u Nigdeu, Ondokuz Mayis Univerzitet u Samsunu, Erciyes Univerzitet u Kajzeriju, Uludag Univerzitet u Bursi, Trakija Univerzitetu Edirne, Balikešir Univerzitet u Balikeširu, Kirikale Univerzitet.

Univerzitet "Džemal Bijedić" je član CEEPUS mreže - CEEPUS Network CIII-SK-0405-05-1314.[16]

Potpisani su sporazumi o međunarodnoj i međuuniverzitetskoj saradnji sa preko 35 visokoškoslskih ustanova, konstantno se radi na aplikacijama za projekte međunarodnog karaktera, registriran je na razne newslettere, ostvaruje zavidan stepen saradnje sa ambasadama stranih država u Bosni i Hercegovini, itd.

Internim aktima Univerziteta uređuju se osnovna načela mobilnosti dolaznih ili gostujućih i odlaznih studenata, akademskog i administrativnog osoblja na Univerzitetu, vrsta i trajanje mobilnosti, postupak prijave, osnovne isprave, prava i obaveze studenata, akademskog i administrativnog osoblja, kao i druga pitanja vezana za provedbu programa mobilnosti. Interne analize pokazuju da interes svih, kako studenata, tako i akademskog i administrativnog osoblja za učešće u različitim programima mobilnosti, konstantno se povećava.

---

[9] Više informacija je dostupno na: http://www.tempus.ac.rs/sr/erasmus-mundus/o-programu-2/

[10] Više informacija je dostupno na: http://green-tech-wb.uvigo.es/

[11] Više informacija je dostupno na: http://www.sunbeam.univpm.it/EN/home

[12] Više informacija je dostupno na: https://portal.uw.edu.pl/en/web/sigma/about-sigma

[13] Više informacija je dostupno na: http://www.mrtc.mdh.se/euroweb/

[14] Više informacija je dostupno na: https://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/actions/study-and-volunteering-in-another-country_en_en

[15] Više informacija je dostupno na: http://mevlana-en.nku.edu.tr/

[16] Više informacija je dostupno na: http://ipm.mendelu.cz/en/zahranicni_aktivity/prijizdejici_studenti/ceepus_studenti

Ishodi učenja i provedba kvalifikacijskog okvira

Ishodi učenja za svaki studijski program na I cikusu studija definirani su u elaboratima o opravdanosti izvođenja studijskih programa na svim fakultetima članicama. Oni su utvrđeni, jasni i prikladni za svaki studijski program, te su usklađeni sa Dublinskim deskriptorima[17] za odgovarajući nivo obrazovanja. Problemi sa kvalifikacijama i provođenjem kvalifikacijskog okvira u Bosni i Hercegovini su manje-više poznati svakom akademskom građaninu i apsolutno predstavljaju još jedan uteg radu i uređenom funkcioniranju Univerziteta.

Ishodi učenja mjerljivi su i oblikuju nastavu. Poznati su na nivou predmeta i studijskog programa. Neadekvatna, odnosno neharmonična zakonska regulativa u visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, neadekvatni ili nepostojeći procesi strateških planiranja na svim nivoima vlasti, dodatno usložnjavaju probleme u visokom obrazovanju, koji se odnose na provođenje kvalifikacijskog okvira, razvoj nauke i naučno-istraživačkog rada, itd. Problemi su izraženi i u pogledu procesa i principa ekvivalencije starih i bolonjskih kvalifikacija, itd.

Učešće studenata u odlučivanju

Bolonjska reforma, prije svega, u centar zbivanja na univerzitetu postavlja **studente** – ona pravi tzv. student centered university, za razliku od ovoga koji smo imali prije reformskih procesa u kojem su u centru nastavnici (tzv. teacher centered university).

Studenti, kao partneri u sistemu visokog obrazovanja, su članovi svih organa i radnih tijela na Univerzitetu i na fakultetima. Tri su predstavnika u Senatu Univerziteta (najviše akademsko tijelo). Studenti su članovi nastavno-naučnih vijeća i na nivoima fakulteta. Na kraju semestra studenti evaluiraju nastavnike i saradnike.

Studenti su organizirani u Uniju studenata,[18] organizaciju sa pravnim subjektivitetom (nevladina, nestranačka, neprofitna organizacija), vlastitim statutom, organima, itd. U okviru Unije studenata djeluje i Studentski servis za pomoć pri zapošljavanju i part-time aranžmanima za studente.

---

[17] Dublinski deskriptori ili opisnici daju opis općih postignuća i sposobnosti na osnovu kojih se dodjeljuju diplome na završetku bolonjskog ciklusa. Opći razinski deskriptori su razvijeni za kratki ciklus unutar I ciklusa, zatim za I, II i III ciklus. Više informacija je dostupno na web-linku: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_brochure_Croatian_version_FINAL.pdf

[18] Više informacija o Uniji studenata Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru moguće je doznati putem web-stranice: http://www.unijamo.ba/

Studenti su, na osnovu javnog konkursa, angažirani u Kancelariji za međunarodnu saradnju, Univerzitetskoj biblioteci (part-time), u procesima anketiranja koje provodi Kancelarija za osiguranje kvaliteta, kao demonstratori na studijskim programima, i sl.

Nastavni proces i metode edukacije

Na osnovu pozitivnih propisa Pravila studiranja na I, II i III ciklusu studija na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, nastavnih planova i programa, te jedinstvenih silabusa za sve predmete koji postoje na svim studijskim programima na Univerzitetu, detaljno se uređuju nastavni proces, metode edukacije, kao i ostala pitanja iz oblasti nastavnog procesa.

Ostali elementi Bolonjskog procesa

Osiguranje kvaliteta na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru postalo je aktuelno 2000. godine uključivanjem u različite, tada dostupne, projekte. Godine 2004. u okviru EUA projekta Institucionalne evaluacije bh. univerziteta i samoevaluacije Univerziteta formiran je tim za kvalitet na univerzitetskom nivou.

Kancelarija za osiguranje kvaliteta na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, kao operativna jedinca u Rektoratu, otvorena je u septembru 2006. godine. U periodu od osnivanja, Kancelarija za osiguranje kvaliteta sudjelovala je u preko 30 različitih međunarodnih, domaćih i internih projekata.

Usvojeni su interni dokumenti koji se odnose na primjenu Bolonjskog procesa na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru[19].

Fakultet informacijskih tehnologija (FIT) Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru razvio je **distance learning** (DL) sistem[20], gdje su prednosti ovog sistema identificirane i pažljivo analizirane. Koristeći se iskustvima FIT-a, Univerzitet "Džemal Bijedić" počeo je intenzivno raditi na razvoju DL-sistema, prvo kroz projekt u saradnji sa Međunarodnim forumom Bosna,[21] a kasnije samostalno. Mašinski fakultet također upisuje određeni broj studenata po DL-sistemu studiranja.

[19] Svi dokumenti doneseni su uz konsultacije svih zainteresiranih strana i javno su dostupni na web-stranici Univerziteta na sljedećem linku: http://www.unmo.ba/dokumenti.aspx

[20] Distance learning je učenje na daljinu. Možemo ga definirati kao studiranje koje se nudi studentima koji su fizički udaljeni od profesora ili asistenta. Učenje na daljinu se realizira korištenjem WWW tehnologija i interneta. Više informacija je dostupno na web adresi: www.fit.ba

[21] Međunarodni Forum Bosna (MFB) je nevladina organizacija osnovana 1997. godine u Sarajevu. Više informacija je dostupno na web stranici: http://www.ifbosna.org.ba/

Finansiranje Univerziteta – *uteg oko vrata*

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru se finansira iz tri izvora ili tri vrsta prihoda:

a) prihodi iz budžeta Hercegovačko-neretvanskog kantona;[22]

b) vlastiti prihodi (uplate studenata: školarine za redovni, vanredni studij i magistarski studij; doktorati; razne usluge studentima; prihodi od prijava za ispite i indeksa; prihodi od diplomskih ispita; prihodi za održavanje; prihodi za biblioteku; prihodi za Uniju studenata) i projekti koje rade fakulteti bilo na naučno-nastavnoj ili isključivo komercijalnoj osnovi;

c) grantovi – pomoći od domaćih i ino-donatora.

Grant od Vlade HNK Univerzitet dobiv po odluci Skupštine Hercegovačko-neretvanskog kantona uvrštenjem u godišnji budžet po osnovu kriterija koji do sada nisu bili jasni niti dovoljno transparentni. Vanredne studente kanton ne sufinansira, pa Savjet Univerziteta svake školske godine određuje visinu školarine za vanredne i samofinansirajuće studente.

Univerzitet raspolaže grantom koji dobiva od HNK-a i služi isključivo za podmirenje rashoda za plate stalno uposlenih na Univerzitetu. Treba istaći da ova sredstva nisu niti blizu dovoljna za finansiranje plata, pa se koriste vlastita sredstva fakulteta, odnosno Univerziteta. U protekle četiri godine u ukupnom prihodu Univerziteta grant iz budžeta HNK-a iznosio je oko 21-24%, odnosno 100% je iskorišten za finansiranje plata uposlenika.

S druge strane, broj uposlenih opada još od 2007. godine, a već više od tri godine nije primljen niti jedan novi asistent. U strukturi rashoda najveći izdaci odnose se na bruto plate uposlenih. Izdvajanja za bruto plate uposlenih su u nekoliko navrata smanjena. U navedenoj situaciji, u finansijskom smislu, nauka i naučno-istraživanje su potisnuti u drugi plan.

Resursi i potencijali

Površina ukupno korisnog prostora na Univerzitetu iznosi 19.753,38 kvadratnih metara, od čega je 4.882,39 m^2 učioničkog prostora, a laboratorijskog 1.855,35 m^2.

Amfiteatara, odnosno velikih predavaona ima 12, laboratorija je 22, dok ukupan broj učionica iznosi 66. Broj sjedećih mjesta za studente iznosi 3.195. Računarskih učionica ima 10. Ukupan broj računara u računarskim učionicama iznosi 211. Ukupan broj računara na Univerzitetu iznosi 412.

[22] Radi se isključivo o grantovima, jer i prihode od Vlade Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru dobivaju se u vidu granta. Stepen isplaćivanja granta direktno zavisi od stepena punjenja, tj. pražnjenja budžeta.

Ukupna površina Univerzitetske biblioteke iznosi 220 m^2 od čega je oko 40 m^2 čitaoničkog prostora. Međutim, prostor namijenjen bibliotekama i čitaonicama postoji i na svakom fakultetu. Broj bibliotičkih jedinica u bibliotekama iznosi 37.073, a broj knjiga u bibliotekama iznosi 56.508.

Broj administrativnog i pomoćnog osoblja iznosi 24 (po fakultetima) i 28 uposlenih u Rektoratu. Ukupno 14 osoba radi u studentskim službama na fakultetima članicama.

Studijskih programa u akademskoj 2014/2015. godini[23] na Univerzitetu je 45, i to: 26 studijskih programa je na I ciklusu studija, 19 studijskih programa je na II ciklusu studija i 1 na III ciklusu. U nastavnom procesu u 2014/2015.[24] ak. godini na Univerzitetu sudjeluje 301 nastavnik i saradnik. Stalno zaposlenih je 159, a angažirana su 152 spoljna saradnika. Struktura je predstavljena tabelom ispod:

Broj akademskog osoblja	Redovni profesori	Vanredni profesori	Docenti	Viši asistenti	Lektori	Asistenti	Predavači VŠ	Ukupno
Zaposlenici	11	20	49	49	0	20	0	149
Spoljni saradnici	48	32	39	15	2	10	6	152
Ukupno	59	52	88	64	2	30	6	301

Univerzitet kao generator razvoja Bosne i Hercegovine

Ciljevi Univerziteta i njegovih članica mijenjali su se tokom historijskog razvoja, ali jedno je uvijek bilo isto - a to je da u saradnji sa okolinom ponudimo najbolji i najkvalitetniji kadar koji će stečenim znanjima i vještinama biti u mogućnosti dalje razvijati privredu Bosne i Hercegovine, a posebno južni dio kao naše gravitaciono područje. Prije agresije su to bile velike firme: SOKO, Aluminij, HEPOK, i sl. Danas su ciljevi više usmjereniji na tržište EU, a ogledaju se u:

– osiguranju uvjeta za opstanak u društvu visokoškolskih institucija BiH,

– težnji da postanemo razmjerno mali, fleksibilan univerzitet, prepo-

[23] Broj studijskih programa je različit u odnosu na akademske godine, pogotovo broj programa na II ciklusu. Nadalje, određeni studijski programi, u skladu sa zahtjevima okoline i internih analiza, su restruktuirani, neki ugašeni, itd.

[24] Broj nastavnog osoblja, odnosno broj saradnika, varira i direktno zavisi od broja studijskih programa, odnosno predmeta u semestrima.

znatljiv na Mediteranu i u Evropi, sa međunarodno priznatim obrazovnim programima,

– želji da se stvaraju nova znanja i tehnologije za vrijeme koje dolazi, da se uvode novi oblici obrazovanja, da se uvode multidiscipinarni studiji podržani savremenim tehnologijama i da se školuju profesionalci za internacionalnu utakmicu,

– težnji da Univerzitet postane generator sveukupnog razvoja društva, zalažući se za primjenu međunarodnih standarda obrazovanja,

– želji da svoju misiju ostvari kontinuiranom edukacijom univerzitetskih kadrova, stalnim poboljšanjem procesa obrazovanja, te kvaliteta upravljanja i rukovođenja Univerzitetom.

Istraživanje i naučnoistraživački i/ili umjetnički rad

Naučno-istraživačka djelatnost na Univerzitetu nesumnjivo je jedno od nedovoljno razvijenih područja njegova djelovanja. Konstantno se radi na tome da se univerzitetsko obrazovanje bazira na jedinstvu nastavnog i naučno-istraživačkog procesa, a nastavnici i saradnici da budu naučno-istraživački radnici u pravom smislu te riječi. Međutim, nastavna djelatnost na Univerzitetu trenutno je primarna, dok je naučno-istraživački rad relativno marginaliziran, sveden na pojedinačne, uglavnom individualne projekte. Iako evidentno nedovoljan, ovakav naučno-istraživački rad, ipak, daje određene rezultate, što se može dokumentirati određenim brojem objavljenih knjiga, stručnih i naučnih radova u časopisima, kao i prezentacijama radova na domaćim i stranim naučnim skupovima, zatim sudjelovanju i rad na određenom broju naučno-istraživačkih projekata od kojih nekoliko ima i formu međunarodnoga karaktera.

Razlozi ovakvog stanja su različiti, a prvenstveno se odnose na nikakva ulaganja u ovaj segment rada, a samim tim izostaju i razvojni planovi.

U skladu sa Statutom Univerziteta (članovi 236. i 237.), na Univerzitetu se formira Fond za naučno-istraživački i umjetničko-istraživački rad, i na nivou Univerziteta se donosi Plan naučno-istraživačke i umjetničko-istraživačke djelatnosti (član 238.).

Uprkos izuzetno teškoj (ustvari kritičnoj!) finansijskoj situaciji, na gotovo svim članicama Univerziteta se izdvajaju ogromni napori u cilju razvoja naučno-istraživačke djelatnosti. Primjer jeste Mašinski fakultet koji je organizira MAT - međunarodnu naučnu konferenciju o mašinskim tehnologijama, Ekonomski fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru i Eko-

nomski fakultet Sveučilišta u Mostaru u saradnji sa Ekonomskim fakultetom Univerziteta u Sarajevu 2014. godine organizirali su CEO (Career and Entreprenuership Opportunities) konferenciju. Ekonomski i Pravni fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru organizirali su Međunarodnu naučnu konferenciju "Pravni i ekonomski aspekti procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju" krajem 2013. godine. Također, krajem 2013. godine Pravni fakultet u saradnji s Centrom za društvena istraživanja Odjela za pravna istraživanja Internacionalnog Burch univerziteta u Sarajevu i Njemačkom fondacijom za međunarodnu pravnu saradnju/IRZ,[25] organizirali su međunarodni naučni skup "Najbolji interes djeteta u zakonodavstvu i praksi". Naučni skup posvećen pjesničkom opusu velikog bosanskohercegovačkog/bošnjačkog pjesnika Maka Dizdara organiziran je na Fakultetu humanističkih nauka, itd. U organizaciji Fakulteta informacijskih tehnologija, u saradnji sa Univerzitetom u Lleidi u Španiji i Univerzitetom u Paderbornu u Njemačkoj (Universitat Paderborn) od 2002. godine do sada su održane četiri međunarodne konferencije iz oblasti informacijskih tehnologija, itd.

Primjera ima i na svim ostalim članicama Univerziteta čije osoblje sa kvalitetnim naučnim radovima sudjeluje u različitim domaćim i međunarodnim konferencijama, te čiji su radovi objavljivani u referentnim časopisima.

Naučno-istraživački rad na Univerzitetu odvija se uglavnom u vidu izrade magistarskih i doktorskih radova. Na ovom linku: http://www.unmo.ba/naucno-istrazivacki-rad.aspx nalazi se registar doktorskih disertacija.

Resorna ministarstva putem finansijske pomoći stimuliraju izradu ovih naučno-istraživačkih radova. Svaka pomoć je apsolutno dobrodošla, ali bi trebalo stimulirati ili ulagati u razvoj naučno-istraživačkog rada i na samim univerzitetima. Internim dokumentima pojedinih članica predviđeno je plaćeno odsustvo u svrhu izrade magistarskih i doktorskih radova. Preko univerzitetske web-stranice nastavnom osoblju omogućen je pristup određenim bazama podataka. Pored toga, naučno-istraživački rad ogleda se u samostalnoj naučno-istraživačkoj djelatnosti nastavnika i saradnika (objavljene knjige, udžbenici, zbirke zadataka, i sl.).

Nažalost, bez adekvatne zakonske regulative iz oblasti visokog obrazovanja, uz kompleksnu političku strukturu u Hercegovačko-neretvanskom kantonu i sa minimalnim finansijskim i svakim drugim ulaganjima u visoko obrazovanje, Univerzitet je prepušten sam sebi, što rezultira i neprovođenjem ili djelimičnim provođenjem univerzitetskih projekata, planova, aktivnosti i programa, zbog čega najviše pate nauka i naučno-istraživački rad, a posredno i privreda.

[25] Više informacija moguće je pronaći na: http://www.irz.de/en/

Veze s okruženjem, privredom i socijalnim partnerima

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru trajno je opredijeljen za poboljšanje kako organizacione strukture, tako i kvaliteta obrazovanja, pružanja i isporuke znanja. Kontinuiranim preispitivanjem nastavnih planova i programa, te praćenjem trendova i potreba privrednog okruženja, Univerzitet nastoji profilirati odgovarajuća zanimanja. Tržište rada kontinuirano apsorbira veći broj svršenih studenata, što ukazuje na izraženu potrebu za kadrovima koji se na Univerzitetu obrazuju.

Sve članice Univerziteta imaju potpisane ugovore, sporazume, i sl. sa firmama iz okruženja, institucijama i nevladinim organizacijama iz oblasti.

Na mjesečnoj bazi prati se i analizira broj i struktura nezaposlenih u Zavodu za zapošljavanje u Federacije Bosne i Hercegovine i Hercegovačko-neretvanskom kantonu.[26]

Sistematski se na nivou Univerziteta ne prati zadovoljstvo poslodavaca kadrom koji je educiran na Univerzitetu niti zadovoljstvo svršenih studenata nastavnim planom i programom. Na pojedinim fakultetima ova se problematika prati i analizira kroz sporazume sa firmama, otvaranjem profila na društvenoj mreži, pomoću alumni organizacije, i sl.

Agromediteranski fakultet, u svome relativno kratkom postojanju, pored značajne međunarodne saradnje (npr. Srbija, Crna Gora, Austrija, Slovenija, Norveška, Turska, Francuska, Italija, Španija), ostvario je veoma dobro vezu sa poljoprivrednim subjektima u regionu. Prije svega se to odnosi na područje Hercegovine. Naime, relevantnost studija, kao i poklapanje naučnog polja i usmjerenja sa strateškim dokumentima lokalnih zajednica, u većini slučajeva je omogućilo veoma dobru saradnju, tako da je veoma mali broj privrednih subjekata u Hercegovini sa kojima Agromediteranski fakultet nema neki oblik saradnje. Tome su pridonijeli i diplomanti fakulteta, koji se nalaze na odgovarajućim pozicijama u privrednim i drugim subjektima u okruženju. Naravno, situacija u kojoj se nalazi naša zemlja, a i okruženje, ima veoma veliki značaj na lokalnu i regionalnu relevantost, pa je na ovome polju potrebno još više i snažnije raditi, što je, između ostalog, velika šansa Univerziteta.

Ekonomski fakultet kontinuiranim preispitivanjem nastavnih planova i programa, te praćenjem ekonomskih trendova i potreba privrednog okruženja nastoji profilirati odgovarajuća ekonomska zanimanja. Tržište rada kontinuirano apsorbira većinu diplomiranih ekonomista, što ukazuje na izraženu potrebu za kadrovima koje ovaj fakultet producira. Fakultet, ta-

[26] Analize Zavoda su dostopne i nalaze se na: http://www.zzz-mostar.ba/ba/

kođer, ima uspostavljenu saradnju sa nevladinim organizacijama, posebno sa onima čija je djelatnost usmjerena na ekonomsku problematiku. Ovakve institucije angažiraju profesore Ekonomskog fakulteta kao konsultante ili kao predavače na njihovim edukativnim programima. Fakultet je ostvario poslovne kontakte sa privrednim subjektima iz HNK, koji su prepoznali važnost ove institucije, te potpomažu njen rad donacijama u opremi ili sponzorstvom različitih manifestacija Fakulteta, kao i obezbjeđenjem stručne prakse studenata.

Odsjeci na Fakultetu humanističkih nauka sarađuju sa različitim društvenim ustanovama/institucijama, ovisno o vrsti studija i ishodišnim ciljevima studija:

- Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik sarađuje sa Osnovnom školom *Zalik,* te Drugom gimnazijom Mostar i Gradskom bibliotekom Mostar.
- Odsjek za njemački jezik i književnost sarađuje sa Ujedinjenim koledžom svijeta u Mostaru, te Drugom gimnazijom Mostar, Robert Bosh fondacijom, OEAD-austrijska kooperacija pri Ministarstvu obrazovanja u Austriji, WUS-om Austrija, Ghoete institutom u Sarajevu;
- Odsjek za engleski jezik i književnost kooperira sa Osnovnom školom *Zalik*, Drugom gimnazijom Mostar, Američkom ambasadom (Američki kutak), Sveučilištem u Mostaru;
- Odsjek za historiju sarađuje sa Institutom za historiju u Sarajevu, Zemaljskim muzejom u Sarajevu, Drugom gimnazijom Mostar;
- Odsjek za komunikologiju sarađuje sa Medija centrom u Sarajevu, Radijom Bijelo Polje iz Crne Gore.

Fakultet informacijskih tehnologija (FIT) ima potpisane ugovore o saradnji sa preko 100 firmi koje se bave informacionim tehnologijama (IT). IT-firme su poslodavci diplomiranim studentima FIT-a i Fakultetu daju povratne informacije o nastavnom planu i programu i potrebnim kompetencijama diplomiranih studenata. U skladu sa povratnim informacijama sa tržišta rada, Fakultet nastoji unaprijediti nastavni plan i program u skladu sa potrebama tržišta rada.

Nastavno osoblje i studenti FIT-a sudjeluju u realizaciji razvoja informacionih sistema za potrebe privrede i uprave u okruženju.

Stalna saradnja Fakulteta sa IT-firmama u okruženju donosi obostranu korist. Nastavnici, saradnici i studenti FIT-a stječu iskustva u praksi, a firme dobivaju adekvatne konsultantske usluge i kvalitetnu implementaciju. Fakultet sa udruženjem IT-firme na nivou Bosne i Hercegovine (BYTE) sudjeluje u međunarodnim projektima.

Građevinski fakultet kroz Zavod za projektiranje i ispitivanje materijala i konstrukcija ostvaruje saradnju sa velikim brojem građevinskih preduzeća, privrednih organizacija, investitora (privatnih i državnih) u zemlji. Saradnja podrazumijeva izradu građevinskih projekata, studija, elaborata, revizija projekata, nadzor nad izgradnjom objekata te ispitivanje kvalitete građevinskog materijala. Kadrovska osposobljenost, nabavka odgovarajuće opreme te implementacija zahtijevanih uvjeta nadležnih institucija obezbijedila je licenciranje Građevinskog fakulteta za projektiranje građevinskih i vodoprivrednih objekata, rekonstrukciju objekata kulturne baštine, te nostrificiranje stranih projekata.

Nastavnički fakultet ima jak utjecaj na društvenu zajednicu u Hercegovini i šire. Obrazovanjem kvalitetnog kadra iz oblasti za koje je profiliran svakodnevno se podiže kvalitet nastave u osnovnim i srednjim školama, kao i predškolskim ustanovama. Organiziranjem izložbi, sportskih aktivnosti, predavanjima podiže se i kulturno-sportski život zajednice na viši nivo. Fakultet ima dobre odnose i saradnju sa Sportskim savezom grada Mostara, Centrom za kulturu Mostar i Narodnim pozorištem u Mostaru.

S okruženjem, privredom i socijalnim partnerima Pravni fakultet nastoji održavati vezu, ali ona još uvijek nije na željenom i zadovoljavajućem nivou. Kroz pojedinačne posjete, razgovore i konsultacije nastavnog osoblja i pojedinih subjekata iz okruženja i ukazivanjem na uočene propuste, pokušava se i nastoji utjecati na njih u smislu dosljednije i pravilnije primjene zakonskih propisa.

Cjeloživotno učenje shvatamo kao zahtjev modernog tržišta radne snage koji od zaposlenika traže stalno usavršavanje u poslu koji obavlja, odnosno određene prekvalifikacije u skladu s potrebama posla. Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru odgovara na ovakve zahtjeve organiziranjem različitih kurseva, specijalističkih obuka i drugih vidova profesionalnog usavršavanja. Jedan od primjera jeste svakako Mašinski fakultet, koji organizira kurseve iz oblasti zavarivanja za predstavnike industrije, Fakultet informacijskih tehnologija, itd.

Na nivou Univerziteta ne postoji centar/kancelarija (odnosno tijelo) zaduženo za cjeloživotno učenje, već se i dalje razvija na nivoima fakulteta članica. Ekonomski fakultet učinio je više od ostalih fakulteta po ovom pitanju tako što je integrirao Centar za cjeloživotno učenje u organizacionu strukturu fakulteta.

U skladu sa odredbama Statuta Univerziteta u oblasti cjeloživotnog učenja (član 248.), Univerzitet i njegove organizacione jedinice mogu organizirati i izvoditi stalne i povremene oblike stručnog usavršavanja putem kurseva, seminara i drugih oblika povremenog obrazovanja koja nisu definirana stepenima obrazovanja, uz izdavanje odgovarajućeg uvjerenja. Cjeloživotno učenje može imati za cilj sljedeće:

- dobivanje uvjerenja o uspješnom završetku specifičnih programa obuke (početnih ili kontinuiranih),
- nadopunjavanje ili osvježavanje znanja iz određene oblasti, namijenjeno za bivše studente.

Na Univerzitetu postoji **Centar za razvoj karijere**[27] koji pruža podršku studentima u trenutku njihova prelaska iz sistema visokog obrazovanja na tržište rada. Djeluje na volonterskoj osnovi, a volonteri studentima daju stručne savjete i organiziraju radionice, kurseve, i sl. kako bi im pomogli u donošenju odluka o njihovoj budućnosti.

Logična posljedica zastoja u razvoju privrede jeste i smanjen obim istraživanja, što dvojako utječe na Univerzitet – utječe na eventualne prihode koje bi Univerzitet mogao ubirati iz ove sfere i smanjuje obim naučnoistraživačkog rada. Privredna preduzeća predstavljaju značajne partnere Univerziteta s obzirom da imaju veliki utjecaj na kvalitet obrazovanja i da će zapošljavati svršene studente Univerziteta. Ona se pojavljuju kao tržište radne snage i budućih studenata Univerziteta. Imajući u vidu neminovnost promjena u društvu, a posebno tržišta radne snage, moramo očekivati povećanje broja zahtjeva za obrazovanje odraslih, cjeloživotnim učenjem, a samim tim izmjene nastavnih planova i programa i njihovo prilagođavanje različitim kategorijama studenata i različitim obrazovnim programima.

Reforme studijskih programa i njihovo prilagođavanje potrebama tržišta rada kao preduvjet razvoja

Svi programi definirani su jedinstvenom strukturom kurikuluma koja se sastoji od obaveznih i izbornih predmeta, praktične nastave i stručne prakse. Svi predmeti definirani su preko ishoda učenja i imaju jasno formulirane ciljeve, metode nastave i načine ispitivanja. Profili koji se obrazuju na svim navedenim studijskim programima predstavljaju kadrove koji su relevantni za tržište rada, ali i za dalje obrazovanje na postdiplomskim akademskim studijama. Prijedlog poboljšanja ili inoviranja studijskog pro-

[27] Više informacija je dostupno na: http://www.unmo.ba/ccm.aspx

grama prolazi kroz definiranu proceduru od izrade nacrta, konsultacija sa zainteresiranim stranama do usvajanja. Procedure za izradu novih studijskih programa, kao i izmjenu i dopunu postojećih sa pratećim tabelama su usvojene na nivou Univerziteta i jedinstvene su za sve fakultete.

Studijski programi imaju niz definiranih ciljeva koji vode formiranju dobro obučenih stručnjaka, koji imaju nužna teorijska i bogata praktična znanja i vještine za obavljanje svoje profesije i sposobni su da po prijemu na radno mjesto efikasno, brzo i pouzdano prihvate odgovornost za povjereni posao, da samostalno ili u timu daju svoj puni stručni doprinos prosperitetu u radnom okruženju i društvu u cjelini.

Univerzitet, odnosno fakulteti, nastavu u potpunosti, ili njen dio u skladu sa studijskim programom i sistemom studiranja na daljinu (distance learning ili DL), izvode u Mostaru, u svojim prostorijama. Dislociranu nastavu u Goraždu izvodi Mašinski fakultet.

Ciljevi svakog studijskog programa identificirani su u elaboratu, a ciljevi svakog predmeta definirani su silabusom.

Studiji su akademski i stručni. Način izvođenja u skladu je s Zakonom: redovni, vanredni i distance learning (DL). Svi fakuteti upisuju redovne i vanredne studente, a studente koji studiraju po DL-načinu studiranja upisuju Fakultet informacijskih tehnologija i Mašinski fakultet. Vrsta studija i način izvođenja definirani su Pravilima studiranja na prvom, drugom i trećem ciklusu studija.

Svaki predmet koji se izučava na bilo kojem studijskom programu na Univerzitetu ima određenu bodovnu vrijednost određenu nastavnim planom i silabusom. Jednom ECTS-u odgovara, u pravilu, oko 25 sati rada studenta. Student ima radnu sedmicu od 40 sati. Po semestru, student ima opterećenje oko 30 ECTS i godišnje 60 ECTS. Ukupni obim obaveza je usklađen sa opterećenjem predviđenim na predmetu i broju ECTS bodova.

Preduzimanje mjera i aktivnosti za unapređenje studijskog programa predstavlja zadatak cjelokupnog nastavnog osoblja, budući da bez aktivnog učešća svih nastavnika i saradnika nije moguće osmisliti kvalitetne promjene studijskog programa niti ih djelotvorno sprovesti u praksi. Svi problemi vezani za realizaciju nastavnog plana i programa razmatraju se na katedrama/odsjecima prije njihove analize na sjednicama nastavno-naučnih vijeća, odnosno Senata Univerziteta.

Shodno zakonskim propisima i internim aktima, periodično se vrši revizija nastavnog plana i programa na osnovu iskustava stečenih u njegovoj realizaciji. Sadržaj nastavnog plana i programa podložan je promjenama, u

smislu njegova osavremenjivanja i prilagođavanja aktuelnim naučnim shvatanjima i zahtjevima iz prakse. Na najčešće tematskim sjednicama nastavno-naučnih vijeća fakulteta raspravlja se o nastavnim planovima i programima i predlaže njihova inovacija u cilju unapređenja kvaliteta studija. Ta inovacija postiže se zamjenom pojedinih "zastarjelih" predmeta drugim, savremenijim. U nastavni plan i program uvode se predmeti za koje se procijeni da su aktuelni i zanimljivi za izučavanje s obzirom na postojeće društveno-ekonomske prilike u BiH i ekonomsko, pravno i političko okruženje u kojem se BiH nalazi i kojem teži. Inovacija nastavnog plana i programa obuhvata i promjenu sadržaja pojedinih predmeta i povećanje ili smanjenje broja sati nastave za pojedine predmete. Odluku o izmjeni nastavnog plana i programa donose nastavno-naučna vijeća fakulteta, uz saglasnost Senata Univerziteta.

Izmjene i dopune studijskih programa se vrše po usvojenoj Proceduri za izmjeni i dopunu studijskih programa koja pobliže uređuje sistem odgovornosti prilikom izmjene i dopune studijskog programa bilo kojeg ciklusa na Univerzitetu. Procedura obuhvata:

- manje izmjene i dopune postojećeg studijskog programa i postupak manjih izmjena i dopuna (do 20%),
- veće izmjene i dopune postojećeg studijskog programa i postupak većih izmjena i dopuna (promjene studijskog programa veće od 20% i manje od 40%),
- suštinske izmjene i dopune postojećeg studijskog programa (promjene studijskog programa veće od 40%).

U cilju osiguranja kvaliteta, Senat, najmanje jednom u 4 (četiri) godine, vrši evaluaciju studijskih programa i stepena radi usklađivanja s novim naučnim saznanjima (Član 228. Statuta).

Procjena kvaliteta organizacije studija i studijskog programa vrši se i kroz analizu godišnjih statističkih izvještaja koje najčešće sačinjavaju studentske službe fakulteta i dostavljaju ih nadležnom ministarstvu obrazovanja i Federalnom zavodu za statistiku. U tim izvještajima, među ostalim podacima, registriran je broj studenata koji su u datom periodu diplomirali te broj studenata koji su prekinuli studij i ispisali se sa fakulteta.

Posebno je potrebno istaći da studenti, kao ravnopravni članovi Vijeća, odnosno Senata, imaju mogućnost sudjelovati u procesima donošenja odluka bitnih za unapređenje studijskih programa.

Kolegij Rektorata kontinuirano vrši analize studijskih programa koji se izvode na Univerzitetu, uzimajući u obzir nivo tehničko-tehnološkog dosti-

gnuća i razvoja privrede. Nakon izvršene analize, u pravilu, slijedi tematska sjednica Senata Univerziteta, koja kao rezultat ima inovirane studijske programe nekoliko fakulteta članica, pokretanje novih studijskih programa, i sl.

Kao rezultat internih analiza raspoloživih kapaciteta i resursa i prilagođavanja potrebama tržišta rada, na svim fakultetima su inovirani studijski programi. Na pojedinim fakultetima uvedeni su novi (atraktivniji) studijski programi u skladu sa zahtjevima okoline, zainteresiranošću studenata i vlastitim kapacitetima. Došlo je i do racionalizacije u smislu objedinjavanja sličnih studijskih programa u jednu cjelinu, sa jasnom i definiranom strukturom.

Zaključak

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru trajno je opredijeljen za poboljšanje kako organizacione strukture, tako i kvaliteta obrazovanja, pružanja i isporuke znanja, a sve u cilju školovanja kadra kvalitetnog za neophodni rast i razvoj privrede kako u HNK, tako i u BiH i šire.

Kontinuiranim preispitivanjem nastavnih planova i programa, te praćenjem trendova i potreba privrednog okruženja, Univerzitet nastoji profilirati odgovarajuća zanimanja. Tržište rada kontinuirano apsorbira veći broj svršenih studenata, što ukazuje na izraženu potrebu za kadrovima koji se na Univerzitetu obrazuju.

U narednom periodu Univerzitet planira, zajedno sa okolinom i partnerima, osigurati da nastavni planovi i programi studijskih programa koji se izučavaju na članicama Univerziteta i u budućnosti prate tehničko-tehnološki razvoj privrede u cjelini. Kroz saradnju Univerziteta sa privredom (bilo kroz saradnju sa industrijom, firmama, korporacijama, i sl.), nastoji se obezbijediti vitalni izvor informacija za njihove revizije i razvoj. Stoga je od izuzetne važnosti napraviti pažljiv i detaljan pregled najboljih metoda postizanja svestrane koristi.

Planiramo razviti mehanizam efikasne i obostrano zadovoljavajuće saradnje Univerziteta sa okolinom na osnovu:

- poznavanja uvjeta rada, i praćenja karijere svršenih studenata (informacije o polju rada, informacije o preduzećima i kompanijama gdje su svršeni studenti zaposleni);
- istraživanje mogućnosti za uspostavu savjetodavnog tijela za razvoj i evaluaciju kurikuluma koje će biti sastavljeno od svih zainteresiranih u procesu saradnje Univerzitet – okolina; glavne aktivnosti ovog tijela bile bi evaluacija postojećih nastavnih planova i programa, davanje

primjedbi i preporuka za postojeće programe, kao i otvaranje novih programa.

Saradnja se posmatra kroz nekoliko faza:

– uključivanje i ispitivanje svršenih studenata putem upitnika, intervjua i drugih oblika socioloških istraživanja i analiza,
– uključivanje i ispitivanje poslodavaca,
– uključivanje preporuka i mišljenje ispitanika o reviziji i otvaranju novih studijskih programa, itd.

Istražili smo, analizirali i uvidjeli mogućnost reorganizacije studija, konsolidacije nastavnih planova i programa i isporuke novih znanja koja bi privreda koristila iz oblasti: tehničkih nauka, biomedicine, zdravstva i biotehnike, prirodnih i humanističkih nauka, te društvenih nauka. Svjesni činjenice da samo organizaciono jak i stabilan Univerzitet, s jedne strane, i fleksibilan i prilagodljiv u isporuci znanja, s druge strane, Univerzitet može biti generator razvoja juga Bosne i Hercegovine. Istražili smo i analizirali zajedničke probleme i moguća rješenja unutar samog Univerziteta u okviru naših strateških dokumenata.

U cilju daljeg razvoja Univerziteta uvidjeli smo da samo svrsishodnim i efikasnim obrazovanjem i istraživanjima možemo i moramo dati projekcije ekonomskom i socijalnom razvoju ovog gravitacionog područja i Bosne i Hercegovine, konstantno unapređivati i usklađivati obrazovne sadržaje i nivoe obrazovanja na Univerzitetu s potrebama okruženja, povećati angažiranost nastavnog osoblja na podršci razvoju okruženja kroz istraživačko-razvojne i naučno-istraživačke projekte, te stabilizirati saradnju sa srodnim obrazovnim institucijama u Evropi u oblasti obrazovanja i istraživačkog rada na EU projektima.

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru nastoji igrati važnu ulogu u društvenom i privrednom razvoju i transformaciji, posebno nakon institucionalne akreditacije koja predstavlja potvrdu ispravnog rada i nastajanja, uz očuvanje temeljnih akademskih vrijednosti koji su stubovi njegova razvoja još od samog osnivanja, a saradnja s okolinom bit će od izuzetne važnosti i pomoći u ovoj univerzitetskoj misiji.

LITERATURA

Knjige

- Alim Abazović, Sead Pašić, *Osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju i izazovi za Univerzitet 'Džemal Bijedić' u Mostaru*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2008.
- Alim Abazović, Sead Pašić, Nina Bijedić, Elvir Zlomušica, *Politika razvoja Univerziteta 'Džemal Bijedić' u Mostaru kroz osiguranje kvaliteta*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar 2013.
- *Institucionalna evaluacija Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2005.
- Mr. Rudolf Kraljević, *Stazom odgojno-obrazovnih tradicija Mostara*, Pedagoška akademija u Mostaru, Mostar, 1991.

Dokumenti

- Izvještaj o samoevaluaciji Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 2014. godine, Univerzitet Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2014.
- Osnove strategije razvoja Univerziteta, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2007.
- Statut Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2013.

Internet

- WORLD CONFERENCE ON HIGHER EDUCATION, Higher Education in the Twenty-First Century: Vision and Action - UNESCO, Pariz, 9 October 1998., http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm

RAZVOJNO-ISTRAŽIVAČKI RAD U ZRAKOPLOVNOJ INDUSTRIJI *SOKO* -MOSTAR (ili V.I. *SOKO* - moj najbolji životni fakultet)

Dr. sc. Roko MARKOVINA, red. prof. u mirovini
Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje
Sveučilište u Splitu, Republika Hrvatska

Sažetak: U radu je prikazana kratka povijest nastanka, rada i razvitka Zrakoplovne industrije *Soko* Mostar i njezin utjecaj na razvitak visokog obrazovanja u Mostaru. Dat je poseban osvrt na istraživanje i razvoj novih proizvoda iz proizvodnog programa te pripadajućih suvremenih tehnologija, koje su omogućile da Zrakoplovna industrija *Soko* bude poznata i priznata kao najznačajnija u proizvodnji školsko-borbenih letjelica i lakih borbenih lovaca-bombardera i izviđača, helikoptera, ali i kao značajan kooperant poznatih svjetskih proizvođača putničkih aviona. Najveći svjetski proizvođači letjelica izvršili su homologaciju radnih i tehnoloških mogućnosti V.I. *Soko* za kooperantsku proizvodnju njihovih avionskih komponenata poput: Boeinga, Douglasa, De Heavilanda, British Aerospacea, Aerospatialea, i drugih. Prikazan je i početak diversifikacije proizvodnje V.I. *Soko* 1990-tih u brodogradnju i iskorištavanje energije vjetra, planirana strategija razvitka od 1990. do 2010. godine, značajan rad na kvalitetnoj kadrovskoj politici i usavršavanju kadra, a naglašeni su i neki pojedinci, zaslužni za dosegnuti domet na projektantskoj, tehnološkoj, proizvodnoj, organizacijskoj i radnoj uspješnosti tvornice.

Ključne riječi: zrakoplovna industrija, *Soko*, proizvodni program, visoko obrazovanje, suvremene tehnologije, homologacija, diversifikacija proizvodnje, brodogradnja

Uvod (malo povijesti)

Mostarska Tvornica zrakoplova *Soko* je bila civilno poduzeće koje je, namjenski i organizacijski, pripadalo vojnoj industriji SFRJ. Nastala je preseljenjem dijela Fabrike aviona *Ikarus* iz Zemuna u Mostar, u periodu Informbiroa, rješenjem o osnivanju od 14. 10. 1950. Josipa Broza Tita, tadašnjeg predsjednika Vlade FNRJ i ministra obrane.

Iz nje je kasnije reorganizacijom i preustrojem nastao industrijski gigant podijeljen na dva dijela: vazduhoplovnu/zrakoplovnu industriju nazvanu V.I. *Soko* (koja je proizvodila različite vrste i tipove letjelica) i metaloprerađivačku industriju nazvanu M.I. *Soko* (kojoj su pripadale Fabrika metalno-montažnih konstrukcija, Fabrika transmisija, Fabrika rashladnih i klima uređaja, Fabrika trgovinske opreme i drvnog namještaja, te kasnije, Fabrika pluta (Neum) i Fabrika specijalnih alata (Grude), te tvornice u Nevesinju. Ljubuškome i Čitluku). Oni su 80-tih godina prošlog stoljeća zapošljavali oko 8.000 radnika, uspješno poslovali i bili nositelji razvitka i života, uz Aluminijski kombinat i "HEPOK", i Mostara i Hercegovine.

Prvi stroj je pušten u rad 20. 01. 1951. godine, i to se uzimao kao datum početka rada tvornice. Idućih mjeseci su montirani ostali strojevi i nastavljena je gradnja radnih objekata, s ciljem uvođenja novih tehnologija u proizvodnju metalnih letjelica i uvjerenjem da će se već 1953. i 1954. započeti sa licenciranom proizvodnjom mlaznih borbenih letjelica. Te 1951. godine započelo se sa 20-tak radnika, a onda su došli radnici iz *Ikarusa* (Zemun), pa se taj broj popeo pod kraj godine na oko 200. Prvi proizvodi su bili priručni alati i sredstva: transportna kolica, sanduci za alat, umivaonici, stolovi za lijevanje, te ljestve i alat za kalionicu, galvanizaciju i alatnicu. Uređivao se i okoliš unutar tvornice u prigradskom naselju Rodoč, ali i naselju Kolonija, gdje su izgrađeni prvi društveni stanovi, hotel *Soko*, kino dvorana i prostorije za rad Kulturno-umjetničkog društva "Vladimir Nazor". U hotelu *Soko* je dočekana Nova godina (1953), a izgrađeno je i 140 stanova. Uz minimalnu tehničku opremljenost se već 1951. počelo sa izradom prvih elemenata za lovačku letjelicu tipa S-49C.

Početne godine rasta V.I. *Soko* protjecale su u velikom odricanju, požrtvovanosti i samoprijegoru njegovih zaposlenika, u kapitalnoj izgradnji radioničkih, ali i istraživačkih potencijala, nabavljanju i instaliranju neophodnih strojeva te konstrukciji i vlastitoj izradi neophodnih alata i opreme, uz stvaranje kvalitetne kadrovske osnove. Godine 1953. je Državni sekretarijat za narodnu obranu donio odluku o otkupljivanju licence za proizvodnju lovačkog aviona na mlazni pogon. *Soko* je tada imao već 440 zaposlenika, od čega je većinu činio iskusan zrakoplovni kadar, dijelom doveden iz tvornica *Ikarus* (Zemun) i *Utva* (Pančevo), a dijelom i vlastiti konstruktorski, tehnološki i radnički kadar.

U V.I. *Soko* su se već u to doba proizvodili mlazni avioni zavidne kvalitete, a tvornica je bila ponos SFRJ. Koncem 1957. godine poletio je "522", prvi avion proizveden u *Sokolu* na kojemu su se koristila sva raspoloživa tehnološka dostignuća u izradi alata, izradi elemenata i sklopova i površinskoj zaštiti.

Godine 1958. je *Soko* uspješno proizveo i isporučio seriju od 35 zrakoplova, a naredne godine još 31. Na tim letjelicama "522" se izvodila borbena obuka i školovanje letača. *Soko* je taj svoj prvi serijski avion "522", u cjelini metalne konstrukcije, proizveo u 110 primjeraka, uz još i dva prototipa.

Prvi zrakoplov vlastitog projekta i konstrukcije, nazvan SOKO-1, izrađen je 1954. u varijanti pogonskog stroja snage 47,8 KW, a potom jače snage, 62,5 KW, ali zbog nedostatka sredstava nije se dalje razvijao. To je bio i prvi pokušaj znanstveno-istraživačkog rada u tvornici *Soko* u Mostaru, a nastavljen je remontom i revizijom američkog aviona F-84G, gdje su se izvodile i određene modifikacije i poboljšanja.

Bez kovačnice i ljevaonice, otkivci i odljevci izrađivani su strojnom obradom, što se pokazalo dragocjenim iskustvom pri kasnijoj proizvodnji vlastitih letjelica na mlazni pogon. Uvedena je i kvalitetna termička obrada iz razloga nemogućnosti nabavljanja kvalitetnijeg, skupljeg materijala. *Soko* je tih godina proizvodio i elemente za sve zrakoplove u remontu [1].

Godine 1956. je *Soko* započeo sa proizvodnjom rezervnih dijelova kako za letjelice, tako i za motorna vozila, pa je dobio i licencu za proizvodnju rezervnih dijelova i sklopova po licenci američkog ratnog zrakoplovstva (USAF). Tako je proizveden i laki lovački avion B-12 uz pomoć 36 radnika i konstruktora iz *Ikarusa*.

Godine 1958. je izgrađen i veliki objekt završne montaže u kojemu se moglo serijski proizvoditi mlazne letjelice. Tada je projektiran i "Galeb", projekt vlastite pameti uz pomoć projektanata VTI iz Žarkova, na kojemu je radilo 80 inženjera, tehničara i tehničkih crtača, a koji je urađen za samo 18 mjeseci. *Soko* je proizvodio i za civilno tržište. Najprije proizvodi kardane za kamione, a potom i limene okvire za frižidere, kanale za klima-uređaje, a zatim i trgovinsku opremu, metalne konstrukcije za proizvodne hale, i dr.

Prvi prototip zrakoplova "Galeb" poletio je u lipnju 1961. godine, a drugi u svibnju 1962. U lipnju 1962. "Galeb" je bio predstavljen i na svjetskoj izložbi u Parizu (Bourget), gdje je pobrao same komplimente od strane puno poznatijih i iskusnijih proizvođača letjelica. Na osnovi toga, VTI iz Žarkova projektira jednosjednu verziju "Galeba", nazvanu "Jastreb", koji je doživio svoj prvi let 1963., a koji je kasnije ušao i u serijsku proizvodnju i to kao izviđački, ali i jurišni borbeni zrakoplov. Gradnja "Galeba", "Jastreba" i, kasnije "Kraguja", zahtijevala je i značajan tehnološki i konstrukcijsko-projektantski napredak. U organizaciji proizvodnje su se počele koristiti Wrightove krivulje i PERT-mrežno planiranje, u obradi limova nabavljene su i koristile se uspješno razne vrste hidrauličnih preša (sa gumenim jastukom, razvlačenjem, istezanjem), koristili su se tzv. "reglažni etaloni", i

dr.[1]. I dalje se ulazilo u investicijske programe na planu termičke obrade, površinske zaštite i kontrolnih tehnologija (pantograf, ultrazvučna mjerenja, mjerenje hrapavosti, profil projektor, i dr.), a strojna obrada opremljena je novim glodalicama, strugovima, koordinatnim bušilicama, i dr. Godine 1966. nekoliko mladih stipendista uspješno studira Studij vazduhoplovstva na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i Studij mašinstva na Mašinskom fakultetu u Mostaru, na kojemu predaju i istaknuti stručnjaci iz *Sokola*. Iste godine na Nacionalnoj izložbi zrakoplovne industrije u Farnboroughu (Velika Britanija) "Galeb" i "Jastreb" oduševili su gledatelje, a list "The Guardian" već je tada ustvrdio "*Jastreb je najbolji aparat u svojoj klasi"[1].*

Slika 1: *Jastreb* na mostarskom nebu [1]

Godine 1959. i 1960. *Soko* započinje pripremu i za proizvodnju letjelica iz helikopterskog programa, da bi 1961. započela proizvodnja letjelice "S-55", prema licenci američkog proizvođača *Sikorsky*. Poneseni početnim uspjehom na proizvodnji helikoptera, jedna grupa mladih stručnjaka iz *Sokola* krenula je na projektiranje lakog helikoptera H-110 "Bumbar" i H-210 "Kiklop", ali nikada nije došlo do njihove proizvodnje. Istovremeno je konstruiran i mlazni motor za helikoptere te započela proizvodnja krakova za lopatice, koji su uspješno ispitani u tzv. "kuli rotora". Međutim, motor je trošio nešto više goriva od već poznatih svjetskih proizvođača motora, pa se od njegovog razvoja odustalo, kao i od cjelokupnog projekta H-210 "Kiklop".

Međutim, sva ova iskustva bila su dragocjena za stručnjake *Sokola*, koji su već u 1970. godini ovladali i suvremenim tehnologijama kompozitnih materijala na bazi staklenih vlakana, koje su koristili za proizvodnju lopa-

tica helikoptera, a za njemački laki helikopter "Skytrac". Iste godine je otkupljena i licenca za proizvodnju helikoptera SA-341-Gazelle od francuske firme *Aerospatiale* (Marignane), tada najsuvremenijeg helikoptera za vezu, opće korištenje, ali i borbeno djelovanje, koji je imao u kabini 2 pilota i 3 putnika. Ova proizvodnja, koja je zahtijevala investiranje u suvremena sredstva i metode, bila je presudna za razvitak kako Sokolovih proizvodnih potencijala, tako i za proces razvoja i istraživanja njegovih znanstvenih kadrova koji će *Soko* približiti samom vrhu europske zrakoplovne industrije.

Slika 2: *Orao* pred polijetanje[1]

Izvršena je i homologacija potencijala *Sokola* sa francuskim i američkim proizvođačima letjelica, uvodi se tehnika LOFT- trasiranja, primjenjuje tehnika laminiranja, kompleksnog "atrapiranja", kemijskog glodanja, izrada metalnih i plastičnih "sandwich"- konstrukcija, primjenjuje se elektro-otporno zavarivanje lakih slitina, "alodin"- postupak zaštite, kao i niz drugih tehnoloških postupaka i procesa koje je *Aerospatialeova* proizvodnja zahtijevala. Mladi stručnjaci tvornice zrakoplova *Soko* su provodili višemjesečne specijalizacije u Francuskoj i prvi helikopter SA-341- Gazelle, u potpunosti vlastite proizvodnje, poletio je 1979. a uspješna proizvodnja nastavljena je i u verzijama za izviđanje, policiju, borbena djelovanja, laki transport i sanitet.

Soko je njegovom gradnjom usvojio i ovladao najsuvremenijim tehnologijama i izgradio posebnu tvorničku halu za proizvodnju ovih letjelica (Fabrika helikoptera - 3.500 m^2 radne površine).

Moj rad u V.I. *Soko*

Došao sam u *Soko* iz Brodogradilišta "Split" polovicom 1975. i odmah bio uključen u program nazvan "Nove tehnologije", na proizvodnji i oblikovanju integralno glodanih oplata te površinskog očvršćivanja elemenata "*shot-peening*"(*"grenaillage de precontraintre"*) u svrhu oblikovanja - formiranja oplata krila aviona, ali i povećanja čvrstoće umaranja materijala. Ovaj program imao je za cilj potpuno se približiti najsuvremenijim svjetskim proizvođačima letjelica, ali i postati njihovim stalnim kooperantima na proizvodnji kompleksnih elemenata i sklopova.

Slika 3: Detalji montaže trupova iz montažne hale[1]

Program je predviđao obučavanje kadrova, nabavku opreme, izgradnju novih poslovnih i proizvodnih kapaciteta, uspostavljanje novih "proizvodnih linija" i ovladavanje novim tehnologijama. Sve je to rađeno u sastavu novog *Razvojno-istraživačkog centra* (RIC), a kasnije i u novoosnovanom *Institutu vazduhoplovnih tehnologija* (IVT), putem novih tehnoloških i investicijskih projekata, poticanjem mladih stručnjaka na obuku i usavršavanje, upisivanje magistarskih i doktorskih studija, te različitim specijalizacijama u zemlji i inozemstvu, a na poljima:

– primjene strojeva s numeričkim upravljanjem,
– izrade i oblikovanja integralnih struktura,
– programiranja i projektiranja putem računala velikog centralnog kapaciteta,
– tehnologije spajanja lijepljenjem metal-metal,
– elektro-otpornog i točkastog zavarivanje lakih slitina,
– glodanja kemijskim nagrizanjem,
– izrade dijelova od staklo-laminata,
– suvremenog oblikovanja pleksy-stakla,
– primjene alodine-postupka u površinskoj zaštiti,
– tehnologije sačmarenja-kugličenja ("shot-peening"/"grenaillage de precontrainte"),
– LOFT-trasiranje elemenata,
– praćenja i upravljanja proizvodnjom putem računala,
– primjene "karbon" kompozita i "kevlara" u proizvodnji zrakoplovnih elemenata.

Dvadesetak vrijednih, mladih stručnjaka iz *Sokola*, među kojima sam bio i ja, upućeno je na obuku i usavršavanje u svjetski poznate tvornice letjelica *Aerospatiale* (Francuska) i *British Airspace* (Engleska), a izvršeno je i podizanje novih proizvodnih i infrastrukturnih kapaciteta i njihovo opremanje odgovarajućim strojevima i opremom za proizvodnju novih proizvoda.

Tako su izgrađeni:
– objekt "novih tehnologija" (proizvodnja strojnih elemenata na CNC strugovima, glodalicama i bušilicama),
– objekt za obradu elemenata od plastičnih masa,
– nova "hala sklopova",
– nova radionica energetike,
– dodaci uz postojeću Fabriku alata i proizvodnju elemenata i sklopova,
– nova hala za izradu "atrapa",
– skladište fabrikacijskoga alata,
– novi restoran društvene ishrane,
– nova trafostanica, te
– više dogradnji i rekonstrukcija postojećih objekata galvanizacije i kalionice.

Nabavljena je potrebna oprema i strojevi za nove tehnološke postupke, mali i veliki "autoklav" (14,5 m duljine i 4,2 m širine), poboljšana je mjerno regulacijska tehnika, instalirana ACB-presa (6 m radne duljine), sistem za površinsko očvršćivanje i oblikovanje tanjih limova i integralnih oplata "*Vapor-blast*" [4], prošireni su kapaciteti za prijenos informacija, opremljen je laboratorij za ekologiju i tribologiju, a uveden je sistem za automatsku obradu podataka u novoosnovanom Računskom centru - *Sperry Univac* i računalski paket za projektiranje CATIA.

Ovakva strojna i prostorna, a nadasve kadrovska obnovljenost stvorila je objektivne pretpostavke daljeg razvoja proizvodnih procesa, neophodnih u proizvodnji letjelica, a uz obučeni znanstveno-istraživački i proizvodni kadar, V.I. *Soko* je postao jedan od najkvalitetnijih i najopremljenijih svjetskih proizvođača letjelica, čije su sve tehnološke procese homologacijom prihvatili i najveći svjetski proizvođači civilnih i vojnih letjelica.

Posebno treba naglasiti da je čitav proces proizvodnje letjelice "etaloniziranjem i atrapiranjem" bio toliko razrađen da je sva proizvodnja, od izrade elemenata i sklopova pa sve do završne montaže, bila u potpunoj suglasnosti sa etalonima, atrapama i modelima, a kroz sustav kontrole prolazio je svaki element, sklop, te čitav proizvod, uz prethodno zadane uvjete kvalitete kojima trebaju udovoljavati. Umjesto klasičnog "umjetnog starenja materijala", uvedena je, u svrhu eliminiranja unutarnjih naprezanja (izbjegavanja deformacija), primjena postupka s pomoću vibriranja, a sva moguća procesna, proizvodna i kontrolna oprema bila je u sustavu periodične kontrole. Na taj način V.I. *Soko* se mogao ravnopravno uključiti i u međunarodnu kooperaciju proizvodnje zrakoplova.

Znanstveno-istraživački rad

Kroz sve to vrijeme V.I. *Soko* posebnu je pažnju poklanjao znanstveno-istraživačkom radu u kojemu se nastojalo unaprijediti i osuvremeniti proizvodnju, usvajanjem i unaprjeđenjem novih tehnoloških procesa i postupaka. To je bio i temeljni preduvjet da bi se mogao izvesti projekt i prototip novog zrakoplova G-3, kojega je u potpunosti i projektirao i proizveo V.I. *Soko*, a nakon njega i "Orao" - tzv. Yurom, kojega je V.I. *Soko* proizveo u kooperaciji sa Rumunjskom. Bio je to vrlo složen projekt sa oko 10.000 finalnih nacrta, a za što je trebao značajan znanstveno-istraživački kadar. "Orao" je izrađen u verziji jednosjeda i dvosjeda, a V.I. *Soko* je izrađivao krila i završnu montažu.

Prvi jednosjed poletio je 1974. godine, a verzija dvosjeda 1976. godine. Nakon uspješnog puštanja u serijsku proizvodnju "Orla", pristupilo se po-

boljšanoj verziji borbenog aviona G-4, nazvanoj "*Super Galeb*", koji je poletio koncem 1978. godine, a svoju svjetsku premijeru doživio je na svjetskoj izložbi na Bourgetu (Francuska) 1981. godine.

Soko je iznimno vodio računa o razvoju, istraživanju, ali i odgajanju kadrova. U tu svrhu su osnovane i dvije značajne institucije unutar njega:

– RIC (*Razvojno-istraživački centar*, koji je kasnije prerastao u IVT - Institut vazduhoplovnih tehnologija) i

– COK (Centar za obrazovanje kadrova).

Svoje znanje i veliko iskustvo stručnjaci *Razvojno istraživačkog centra* V.I. *Soko*, a kasnije i *Instituta za vazduhoplovne tehnologije* su pokazali i na projektu prototipa motorne jedrilice tipa SL-40 "Liska", namijenjena za obučavanje jedriličara i sportskih pilota, a uspješno su radili i na projektu "male bespilotne letjelice".

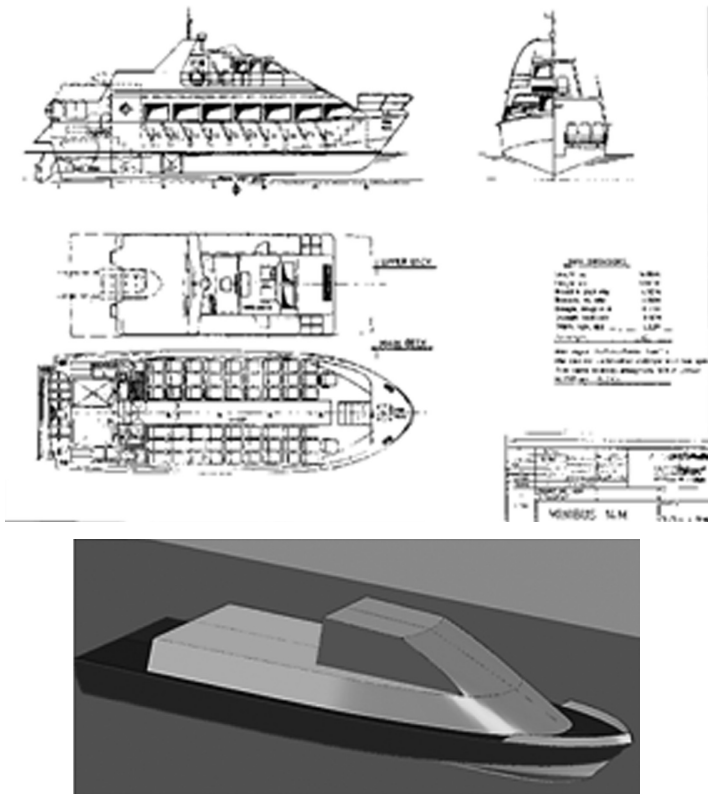

Slika 4: *MORSKI MINIBUS* - opći plan i računalska simulacija[5]

Nastavilo se sa obrazovanjem visokostručnog kadra, a realizirani su mnogi projekti zajedno sa Mašinskim fakultetom Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Urađeno je i 14 magistarskih radova, te 3 doktorata:

Tako su magistrirali:

– 1976 - Roko Markovina na FSB u Zagrebu; 1979 - Tomislav Mirić na MF u Beogradu, te na MF u Mostaru[2]: 1981 - Rifat Čiber; 1982 - Vukota Boljanović, Mithad Džoklo, Emir Dizdarević; 1983 - Danijel Drače; 1984 - Jusuf Kevelj, Ivan Rozić; 1988 - Jasna Vikić; 1989 - Josip Đogić; 1990 - Ivan Damjanović, Atlenzida Veledar-Rizvanić, Dragan Čović; 1992 - Nedim Kapetanović.

A doktorirali su[2]:

– 1989 - Vukota Boljanović: *Utjecaj naknadnog smanjenja debljine metala postupkom hemijskog nagrizanja na postojanost krivine formiranog elementa savijanjem* (mentor prof. dr. sc. Predrag Popović),

– 1989 - Radoljub Tomić: *Analize dinamičkih svojstava elastične lopatice nosećeg rotora helikoptera od kompozitnih materijala* (mentor prof. dr. sc. hab J. Marinjak) i

– 1991- Roko Markovina: *Istraživanje utjecaja plastičnog deformiranja površinskih slojeva elemenata na njihova nosiva svojstva* (mentor prof. dr. sc. Predrag Popović).

Sve teme i magistarskih i doktorskih radova odnosile su se na rješavanje aktualnih proizvodnih problema u V.I. "Soko".

Razvojno-istraživački rad u V.I. *Soko* bio je uglavnom usmjeren na usvajanje i primjenu novih tehnologija koje su bile preduvjet za proizvodnju najsuvremenijih vlastitih letjelica, ali i za široku međunarodnu kooperaciju, te na istraživanju i konstrukciji novih proizvodnih "alata". U tu svrhu rađeni su i novi tehnološki pothvati u suradnji sa Mašinskim fakultetom Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, posebno na programima:

– *Osvajanja proizvodnje komandnih poluga reduciranog promjera (koji su se do tada uvozili),*

– *Ovladavanje zavarivanjem elektronskim snopom,*

– *Oblikovanje i termička obrada titanovih slitina,*

– *Proizvodnja elemenata od kompozita s ugljičnim i "kevlar" vlaknima,*

– *Tehnologija konturne obrade sačastih struktura, i dr.,*

a što se do tada nije radilo na prostorima SFRJ. Rezultati tih istraživanja prezentirani su na stručnim i znanstvenim simpozijima u zemlji i inozemstvu.

U V.I. *Soko* bila je značajno izražena i inovacijska djelatnost koja se posebno njegovala, a među najznačajnijima i najnagrađivanijima bio je inovator Oton Sabo, koji je, između ostalih inovacija, izradio i prototip mini-vjetroelektrane od 5 KW sa "biplanskim krilcima", značajno učinkovitiju od standardnih, a Faruk Dizdarević, dipl. vazd. inž. i dr. sc. Roko Markovina, dipl. inž. brod. osmislili su idejni projekt vrlo brzog broda ("Glisirajuće krilo") i broda sa nadgrađem na stabilnom amortizacijskom polju ("FAROP") za brzi prijevoz na valovlju, te za prijevoz "opasnih" tekućih tereta.

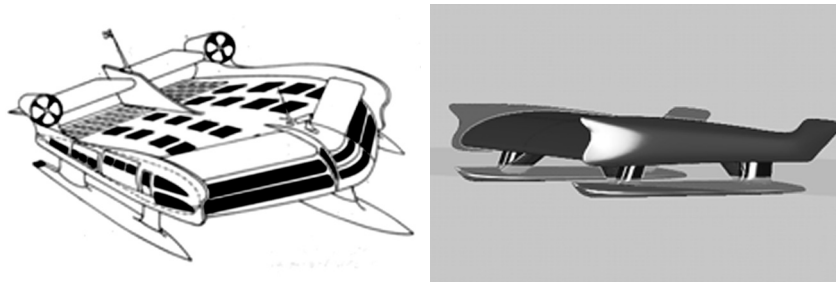

Slika 5: *Glisirajuće krilo* - trotrupna varijanta i računalska simulacija dvotrupca [5]

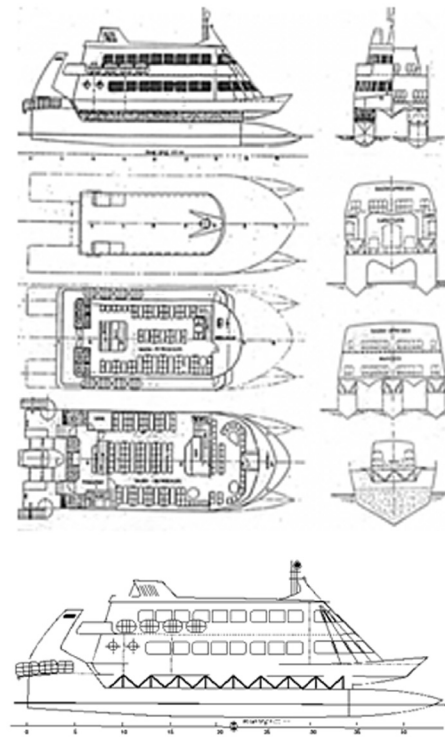

Slika 6: *FAROP* – opći plan i "računalski" izgled [5]

Ljudi koje V.I. *Soko* i Mostar ne smiju zaboraviti

Ovo je prigoda i da se otrgnu od zaborava neki zaslužni ljudi koji su najzaslužniji da je V.I. *Soko* došao do neslućenih organizacijskih i stručnih rezultata:

– *Od rukovodnog osoblja:*

1. Generalni direktor RO *Soko - puk. Ivan Sert, dipl. inž.,*
2. Direktor Fabrike aviona - *Sulejman Gosto, dipl. inž.*
3. Tehnički direktor Fabrike aviona - *mr.sc. Tomislav Mirić*,
4. Direktori Fabrike helikoptera - *Faruk Dizdarević, dipl. inž. i Bećir Rogonja, dipl. inž.*
5. Tehnički direktor Fabrike helikoptera - *Suad Repak, dipl. inž.*
6. Direktor Fabrike aviona - *Zijah Kreso, dipl. inž.*
7. Direktor Kontrole kvaliteta - *puk. Esad Dugalić, dipl. inž.*
8. Generalni direktor RO *Vazduhoplovstvo - puk. dr. sc. Krsto Drača,*
9. U Centru za obrazovanje kadrova - *Šerif Dugalić, Tiho Kapor*, *Zijo Nožić, Zlatko Hodžić* (novinar), i dr.

Profesionalni znanstveno-istraživačkog kadar

Pri *Razvojno istraživačkom centru* (RIC) radili su istaknuti diplomirani inženjeri različitih stručnih usmjerenja: *Stjepan Brodnjak, Faruk Dizdarević, Ivan Salai, Ivan Jurković, Rifat Čiber, Aleksandar-Aco Hutović, Ljerka Bašić, Zejna Tikveša, Đurđica Heidl-Kovačić, Sead Demirović, Ratko Zubac, Smail Klarić, Feđa Pošković, Suad Repak, Jusuf Kevelj, Ivan Rozić, Josip Đogić, Sead Salahović, Zlatko Hlavaček, Marko Maslać, Mehmed Čerkić, Miro Čelebić, Šefik Karabeg, Slobodan Pala, Tomislav Primorac, Milan Rakić, Enver Hodžić, Miroslav Hristovski, Semir Kazazić, Dino Suhonjić, Dudija Mahmutćehajić* i još čitav niz mlađih inženjera, tehničara i vrhunskih visokokvalificiranih radnika, koji su, svaki na svoj način, doprinijeli znanstveno-istraživačkom radu i velikim rezultatima V.I. *Soko*. Njima su uvijek bili na raspolaganju i pogonski inženjeri, tehničari i vrhunski VKV radnici, zaposleni u proizvodnim pogonima. Radilo se timski i suradnički i nije bilo slučaja da se problem nije riješio.

Suradnički kadar

Ne smije se zaboraviti ni čitava plejada kolega, mentora i suradnika-istraživača na zajedničkim projektima s Mašinskoga fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, od kojih su najznačajniji:

1. *Prof. dr. sc. Predrag Popović,*
2. *Prof. Muhamed-Hama Voljevica,*

3. *Prof. dr. sc. Milisav Momirski (Mostar, Zagreb),*
4. *Prof. dr. sc. Nazif Hadžiomerović,*
5. *Prof. dr. sc. Vojislav Otašević,*
6. *Prof. Ivan Salaj,*
7. *Prof. dr. sc. Mehmed Behmen,*
8. *Prof. dr. sc. Himzo Đukić,*
9. *Prof. dr. sc. Zdenko Kordić,*
10. *Prof. dr. sc. Anto Mišković,*
11. *Prof. dr. sc. Alija Cigić,*
12. *Prof. dr. sc. Zvonko Mišetić,*
13. *Prof. dr. sc. Vojo Višekruna i drugi.*

Iz ove značajne, vrlo uspješne i kvalitetne suradnje izrodili su se brojni magistarski i doktorski radovi, ali i preko 1 000 značajnih znanstveno-istraživačkih radova, objavljenih u zbornicima raznih domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih skupova iz područja: *strojne obrade, obrade deformacijom, primjene kompozitnih materijala, površinske zaštite, kemijskog glodanja i dr*., a kao ulazak u diversifikaciju proizvodnje (nakon 1990.), u proizvodnju brodova - kao najsrodniju djelatnost (u suradnji sa brodogradilištima "Brodosplit" i "Inkobrod" Korčula), urađena su i tri projekta, kojima su nositelji i projektanti bili *Faruk Dizdarević, dipl. inž. zrak. i dr. sc. Roko Markovina, dipl. inž. brod.:*

– *Morski minibus* (mali polivalentni brod, brzine 25 Nm),
– *FAROP* - brod s nadgrađem na stabilnom amortizacijskom polju, brzine do 60 Nm, koji bi mogao brzo ploviti i po većem valovlju, i prevoziti "opasne" tekuće terete, te
– *Glisirajuće krilo* - suvremeno plovilo koje bi glisiralo, ali i letjelo u niskom letu brzinom od 125 Nm, koristeći "učinak tla", do tada još neviđeno u svijetu, čak ni u projektima, a koje je bilo i patentirano 1991. godine i za koje je vlada Ante Markovića bila odredila 29 mil. USA $ za razvoj u 1992. godini.

V.I. *Soko* je od 1983. godine počeo izdavati i svoj dvomjesečni časopis za pitanja razvoja vazduhoplovne industrije *VIDICI*, a sedmično su izlazile i interne novine nazvane *VI* (Vazduhoplovna industrija).

Pogovor

Došlo je vrijeme rata u Mostaru. Stručna "pamet" V.I. *Soko* se za vrijeme prvog dijela rata u Mostaru (06. 04. 1992.–22. 06. 1992.) redovito sastajala u skloništima Civilne zaštite, utorkom i četvrtkom i radila na projektima koji bi se trebali staviti u proizvodnju odmah nakon završetka rata, u svrhu primjene u ratom uništenom gradu. V.I. *Soko* je u tom ratu bio značajno opljačkan i poharan, a kompletna Tvornica helikoptera prebačena je u *UTVU* iz Pančeva (osobno sam, kao zapovjednik Civilne zaštite Mostara, bio među prvima koji je ušao u V.I. *Soko* nakon završetka prvog dijela rata u Mostaru, zajedno sa grupom "razminirača" Civilne zaštite). U njemu sam bio iznova angažiran Odlukom Vlade grada Mostara, koncem lipnja 1992. Nakon "čišćenja" od postavljenih mina i eksploziva, počela se okupljati, zbrajati i sanirati ratna šteta i izrađivali planove daljeg rada, napravio se privremeni organizacijski ustroj, pokušalo se povezati i sa dotadašnjim partnerima te proizvoditi aerodromsku opremu. Započelo se s radom i na projektu *Morski minibus*, u verziji broda za obalnu stražu Republike Hrvatske (zajedno sa partnerima iz brodogradilišta "Inkobrod" sa Korčule), a potom se počelo raditi i na projektu malog gradskog autobusa, te na proizvodnji kućnih potrepština čija se dokumentacija počela pripremati još na našim stručnim sastancima za vrijeme rata. Sve to je rađeno do 07. 05. 1993. (petak). Od dana 09. 05. 1993., kada je započeo drugi dio rata u Mostaru, u V.I. *Soko* nisam bio pozivan na rad, niti sam u njega ulazio. Kasnije sam bio obaviješten da je za mojim radom "prestala potreba", pa sam uzeo radnu knjižicu i o tomu što se tamo događalo kasnije, ne mogu, osobno, svjedočiti. Mogu tek navesti, radi zaključka ovog rada, nekoliko podataka preuzetih s internetskih portala:
- Takozvanom malom privatizacijom Sokola oko 15 miliona KM je otišlo u 'privatne džepove', a radnici koji su tamo radili po dvadeset, trideset, četrdeset godina ostali su na ulici.

– *Sindikati Sokola iznijeli su podatak da je do 2003. godine u maloj privatizaciji 19 osoba kupilo 33 posto firme, uz obvezu zapošljavanja novih 138 radnika i ulaganja oko jedan i pol miliona KM. No, sve je ostalo samo još jedna od brojnih neizvršenih obveza u privatizacijskom procesu, prema kojima je Agencija za privatizaciju HNŽ-a zatvarala oči.*

– *U 'velikoj privatizaciji', tri godine kasnije, prodano je preostalih 67 posto kapitala vojnog dijela Sokola, sa stambenim objektima, hotelima i ostalim popratnim sadržajima - u sindikatu tvrde, u bescjenje*" (Internet).

Tokom rata većina strojeva je sačuvana. Kako tvrde u sindikatu, 1995. godine stigle su garanciju od ino-partnera da su prijeratni ugovori važeći, no rukovodstvo *Sokola* na čelu sa Draganom Čovićem, danas aktuelnim predsjednikom HDZ-a BiH, imalo je druge planove. Zdravko Čorić, predsjednik Sindikata *Sokola* dodaje:

Sve su te informacije tačne. Kad je došao čovjek iz Amerike - čovjek je imao firmu u Holandiji i tražio je za jugoistočnu Evropu da se prave antene - došao je kod Čovića. Organiziran je sastanak i trebao je uposliti 200 ljudi i 20 ljudi u razvoj. Na tom sastanku Čović je rekao: 'Može, samo vi dajte pare, mi ćemo raditi.' Ali je tu najveći problem bio jer je ovaj iz Amerike već imenovao ljude koji će biti potpisnici računa u Beču. To su bili ljudi koji nisu bili odani Čoviću. I taj posao je propao. To je samo šta smo mogli raditi. Odjeljenja radila, sve radilo. Ne kažem ja, nismo mogli raditi avione, ali ino programe koje smo radili i za koje su ljudi bili zainteresovani, smo mogli raditi. Ali to nije odgovaralo koncepciji, jer tajno, sad se vidi, koncepcija je bila sve treba da se uništi, samo da se izdaju prostori i od toga da se živi, a proizvodnja nam ne treba. I dovedeno je do toga.[6]

Zaključak

Na koncu, umjesto zaključka, želim istaknuti i nekoliko činjenica:

1. Poduzeće V.I. *Soko* iz Mostara je bila institucija kakva se, danas, teško može i zamisliti na ovim prostorima. To je bila "tvornica znanja" i prava mogućnost za svakoga tko je želio i htio raditi i usavršavati se, jer fakulteti su nam davali tek široka teorijska i opća znanja, a *Soko* nas je naučio *timskom radu, odgovornosti, zajedništvu i životu.* Stoga i ne čudi što su se svi zaposlenici V.I. *Soko*, koji su otišli iz Mostara nakon početka rata u "treće zemlje", jako dobro snašli.
2. Za sve što sam osobno postigao u znanstvenom i stručnom profesionalnom radu imam zahvaliti dvama poduzećima u kojima sam imao sreću raditi: *Brodogradilištu Brodosplit i V.I. Soko - Mostar*.
3. S ponosom mogu reći da su *Brodosplit* i *V.I. Soko* krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća postali *bratska poduzeća*, a Split i Mostar *gradovi pobratimi*, dijelom i mojom zaslugom. To se pokušalo nastaviti i po uspostavi mira u BiH, 2000. godine (osobno sam išao sa tadašnjim gradonačelnikom Splita, prof. dr. sc. Slobodanom Berošem na razgovore u Mostar), što je tada bilo prihvaćeno, ali se kasnije nije nastavilo.
4. Danas, nažalost, ni jednom niti drugom poduzeću, zahvaljujući ratovima, bezobzirnoj pljački društvene imovine i uvođenjem državnog sustava rigidnog "neo-liberalnog kapitalizma", ne "cvjetaju ruže". *Brodosplit* se još, kako-tako, drži, a od V.I. *Soko* nije ostalo gotovo ništa!

Šteta! Velika šteta!

I da zaključim:

V.I. *Soko* je bio jedna divna ***bajka.*** Nažalost, ***s tužnim i nesretnim završetkom.***

Popis literature

1. Grupa atuora, *Vazduhoplovna industrija SOKO (1951-1981) :* monografija, Sarajevo, 1981.
2. Grupa autora, *50 godina Fakulteta strojarstva i računarstva Sveučilišta u Mostaru (1959.-2009.),* Grude, 2009.
3. Grupa autora, *STRATEGIJA RAZVOJA preduzeća Vazduhoplovna industrija "SOKO" (1990.-2010.)*, Mostar, 1989.
4. Roko Markovina: *Istraživanje utjecaja plastičnog deformiranja površinskih slojeva elemenata na njihova nosiva svojstva*, Mostar, 1990.
5. Roko Markovina, Osobna dokumentacija, (Mostar – Split - Lumbarda).
6. Tina Jelin-Dizdar, Mostarski *Soko*: od dvije privatizacije do praznih hala, Radio Slobodna Evropa, 25272797, html, 11.01.2016. internet).

"RESEARCH & DEVELOPMENT WORK IN THE AIRCRAFT INDUSTRY" SOKO "-MOSTAR" (or "SOKO"- the best faculty in my life)

Summary: The first chapter of the paper discusses the creation and work of the Mostar factory aircraft "Soko", who was a civilian company, dedicated and organizational belonged, federal military industry of former Yougoslavia, formed by moving parts of the aircraft factory "Ikarus" from Zemun to Mostar, in the "Informbiro" period, by decision of the establishment from 14/10/1950., signeded by Josip Broz Tito-himself, as the President of the Government of FPRY and the Secretary of Defense. From it, later, by reorganization and restructuring, was created an industrial giant, which was divided into two parts: - the aircraft industry, called VI "Soko" (which produced different kinds and types of aircraft) and metal processing industry, called MI "Soko "(which belonged to "Factory-prefabricated metal structures", " Transmissions for trucks factory ", " Refrigeration and air conditioning factory ", "The shop equipment and wood furniture factory ", and later specialized factories in Čitluk, Ljubuški, Nevesinje, Neum and Grude. They are, in the 80s of the last century, employed around 8,000 workers, successfully operated and were carriers of development and life, with the "Aluminum plant" and the agricultural conglomerate "HEPOK"", of Mostar and whole Herzegovina. This part deals with the development and production of major products from the production line.

The second chapter deals with the beginning of the author's work in the VI "Soko" in mid-1975 and its inclusion in a program called "New Technology", the production and design of integrated wing-plate and surface hardening elements by "shot-peening" – ("grenaillage de precontrainte") for the purpose of forming, but also to increasing fatigue strength of materials. This program aimed to completely close the latest global manufacturers of aircraft and become their permanent sub-contractors on the production of complex parts and assemblies and predicted the training of personnel, procurement of equipment, construction of new commercial and production capacities, establishment of new "production lines" and mastering new technologies. All this has been done through new technologies and investment projects, encouraging young professionals in training and development, production of theses and dissertations, and different specializations in the country and abroad, in various areas of "new technologies" needed to turn the Company into "the world's aerospace division of labor ".

In the third chapter, the author elaborates high quality and successful research work in the VI "Soko" and stresses that this was a fundamental prerequisite in order to be able to implement the project and the prototype of a new aircraft G-3, which is completely designed and produced by VI "Soko", followed by the highly complex project "Orao" –called "Yurom", in the version of the single-seater and two-seater, which is VI "Soko" produced in cooperation with Romania, in which the VI "Soko" drafted wings and final assembly. For the purpose of research, development and raising of staff were established two important institutions within it: -RIC ("Research and Development Centre", which, later, evolved into the IVT ("Institute of aviation technology") and - COK ("Staff Training Centre"). Their knowledge and extensive experience of VI "Soko" experts have shown on the project of prototype of motor gliders the SL-40, named "Liska", and on the project of the "Small unmanned aircraft". In VI "Soko" was significantly expressed and innovative activity, which is especially cherished, thus VI "Soko" ranked at the very top of world aviation industry, capable, in the coming years, to start with the production of the most advanced trans-sonic and super-sonic aircraft and high-speed boats and ships.

In the fourth chapter, the author mentions the meritorious personalities for success and prosperity of the Company, both those in managerial positions, including those at the professional expert and scientific research, and the most notable colleagues-researchers from Faculty of Mechanical Engineering of the University "Džemal Bijedić" in Mostar, which to "not be forgotten", and from that significant, very successful and good cooperation made higher number of master's and doctoral theses and over 1,000 major scientific papers published in scientific journals, and various national and international scientific conference's books. VI "SOKO" had planned to entry in diversification production (after 1990.), as well as in the production of high-speed ships (as very related activities to aircraft production, whose production already exist all the necessary technical processes and know-how (in collaboration with shipyards "Brodosplit" and "Inkobrod" (Korčula). For this purpose were conducted and three preliminary project, which designers and responsible persons were the initiators of developments: Faruk Dizdarevic, BSc. Aviation and Ph.D. Roko Markovina, BSc. Nav.arch.., of which "Gliding wing" was patented in 1991.

In the fifth chapter, the author briefly elaborate on the reasons for the disappearance VI "Soko", which was, at Wars in Mostar, largely robbed and to proceed, after the termination of war activities

(1992nd-1995th), on the project "Marine minibus" and "Small city bus" as well as the production of household goods, which have started to prepare specialists VI "Soko", at meetings during the war, until 07.05.1993. (Friday). A little later than that date, the author was informed that for his work VI "Soko" "is no longer necessary".

And finally, by the sixth chapter, the author concludes that:

– the VI "Soko" was the institution what today cannot be imagine in this region,
– it was a "factory of knowledge" and a real possibility for anyone who wanted learne and wanted to work and to develop themselves,
– owing to the Wars in Mostar, reckless looting of public property and the introduction of rigid state system of "neo-liberal capitalism", from VI "Soko" is left, practically, nothing, which is a great pity, and
– the VI "Soko" was a lovely fairy tale, but, with a sad and an unhappy ending.

Keywords: (aircraft industry, "Soko", product range, higher education, modern technology, homologation, diversification of production, shipbuilding).

PROFESOR DR. SAFET KRKIĆ, EKONOMISTA, NAUČNIK I ISTRAŽIVAČ MOSTARA I HERCEGOVINE

Dr. Emir FAZLIBEGOVIĆ, docent
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Mr. sc. Adil JOLDIĆ, viši asistent
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: Prof. dr. Safet Krkić je rođen 08. 09. 1941. godine, u jeku Drugog svjetskog rata, u Kozarcu od oca Adema i majke Hasije. Osnovnu školu je završio u Kozarcu, Ekonomsku srednju školu u Prijedoru, a Ekonomski fakultet u Beogradu 20. 12. 1967. godine. Postdiplomski magistarski studij je pohađao na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu te je odbranio magistarski rad *Analiza mogućnosti turizma naše zemlje na tržištu Poljske* i stekao zvanje magistra ekonomskih nauka 21. 04. 1971. godine. Doktorsku disertaciju *Specifičnost tržišta stručne knjige* odbranio je 10. 01. 1980. god. na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu i stekao zvanje doktora ekonomskih nauka sa diplomom koja mu je svečano uručena 27. 03. 1980. godine. Izabran je za docenta za predmet *Marketing* na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Tuzli (1981-1984), a potom za profesora na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru 1984. godine, na kojem nastavlja svoju akademsku karijeru, te je bio gostujući profesor na Ekonomskim fakultetima u Bijeljini, Brčkom i Sarajevu.

Zaslužan je za obnovu i kontinuitet rada Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru tokom rata 1992, te je dao veliki doprinos njegovom razvoju.

Bio je osnivač i dekan Fakulteta informacijskih tehnologija (FIT) Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru kojeg je zasnovao na samofinansiranju od 2003, a kao Studij informatike počeo još 1997. godine.

Formirao je izdavačku kuću *Univerzitetska knjiga Mostar* 1995. god., preko koje je riješio problem izdavanja stručnih knjiga i udžbenika za studente Univerziteta.

Pokretač je *Univerzitetskog područja Mostar* 1984. god., gdje je sa svojim studentima izlazio na teren Drežnice, Vrda, Vranjevića i Podve-

ležja te fabričke pogone, hidroelektrane i druga preduzeća, istraživao i sakupljao podatke sa studentima na osnovu kojih su oni pisali svoje prve stručne i diplomske radove na Univerzitetu, što je bilo novina u pedagoškoj praksi.

Autor je preko 100 stručnih radova, te 9 knjiga uglavnom iz oblasti ekonomije, marketinga i menadžmenta.

Bio je organizator i aktivni učesnik više međunarodnih konferencija i kongresa iz ekonomije, marketinga i menadžmenta u Mostaru.

Preselio je na bolji svijet 12. 11. 2008. u Mostaru, ostavivši iza sebe plejadu mladih naučnika, istraživača koji nastavljaju njegovim putem.

Ključne riječi: ekonomista, istraživač, marketing, informatika, humanitarni rad

Naučno-istraživački rad

Istraživački opus prof. dr. Safeta Krkića možemo podijeliti u tri dijela:

Prvi dio - do 1991. god. kada se bavio problemima turističke privrede (magistarski rad, 1971), izdavaštva (doktorska disertacija, 1980), te opće ekonomije. Tada je objavio najveći broj svojih istraživanja u kojima je iznosio društvene probleme i kritike sistema samoupravljanja, finansijskog sistema, ulozi sindikata i reformi političkog sistema, akcionarstvu te ulaganjima kapitala u inostranstvu i turizmu. Rezultate objavljuje u ekonomskim časopisima u zemlji i inostranstvu. Objavljeni radovi prikazani se u Tabeli 1.

Tabela 1. *Objavljeni radovi Safeta Krkića*

1. Ekonomska politika i poljoprivreda - *Safet Krkić* Ekonomika: menadžment, marketing, finansije, tehnologija, informatika, ekologija, dizajn, Novi Beograd, p. 20-25, 1985.	**2. Četvorocifrena inflacija** - *Safet Krkić* Direktor, 21, 7-8, str. 7-10, 1989.
3. Jugoslovensko siromašenje i Gifenov paradoks - *Safet Krkić* Ekonomika, 25, 10, str. 28-31, 1989.	**4. Marketing filozofija** - *Safet Krkić* Ekonomika, 25, 12, str. 35-36, 1989.
5. Ušteđevina, u šta je uložiti? - *Safet Krkić* Direktor, 21, 2, str. 8-10, 1989.	**6. Zašto u Jugoslaviji nema primjene marketinga** - *Safet Krkić* Direktor, 21, 11, str. 37-40, 1989.

7. Akcionarstvom ka samoupravljanju - *Safet Krkić, Halid Konjhodžić* Privreda Dalmacije, 27, 1-2, str. 54-55, 1990.	**8. Međunarodni marketing** - *Safet Krkić* Ekonomika, 26, 1, str. 31-35, 1990.
9. Oporezivanje kamata - *Halid Konjhodžić, Safet Krkić* Financijska praksa, 14, 1-3, str. 126-132, 1990.	**10. Sindikat i reformske opcije** - *Safet Krkić* Direktor, 22, 3, str. 7-9, 1990.
11. Ulaganje kapitala u inostranstvu - *Safet Krkić* Ekonomika, 26, 3, str. 34-38, 1990.	**12. Ulazak na inostrano tržište** - *Safet Krkić* Ekonomika, 26, 2, str. 32-34, 1990.
13. Obogaćivanje domaće turističke ponude - *Safet Krkić* Nova trgovina, 43, 12, str. 598-602, 1991.	**14. Zašto ne funkcioniše samoupravljanje u SFRJ?** - *Safet Krkić, Marjan Kotar* Samoupravljanje, 17, 12, str. 54-61, 1990.
15. Reforma političkog sistema - pretpostavka izlaska iz krize - *Safet Krkić* Putevi izlaska iz krize, str. 150-156, 1990.	**16. Kompjuter u nastavnom procesu** - *Safet Krkić* I simpozijum *Informatika u obrazovanju*, str. 101-109, 1991.

Još u ovom periodu je objavio svoja razmišljanja o knjizi kao najvećoj vrijednosti u djelu *Knjiga roba da ili ne?* (1986) u kojoj razmatra knjigu u sistemu procesa društvene reprodukcije te robno-novčanih odnosa, gdje se knjiga kao kulturno dobro valorizira i kao roba koja se treba koristiti i čitati, što je zadatak i odgovornost društva i njegovih institucija.(1) Problematizaciju čitanja, historiji knjige od daleke prošlosti, sadašnjosti i o budućnosti knjige, prof. Safet obrazlaže u novom djelu *Knjiga kroz vrijeme, vrijeme kroz knjigu* (1987), gdje predstavlja knjigu kao robu - kulturno dobro i sredstvo za čuvanje misli i prenošenje poruka.(2)

Formirajući Univerzitetsko područje Univerziteta "Džemal Bijedić" Mostar na području Vrda, Gornje Drežnice i Podveležja, prof. Safet Krkić sa svojim studentima i asistentima Univerziteta istražuje kulturu življenja i stanovanja te ekonomskih mogućnosti poljoprivrede, stočarstva, pčelarstva, uzgoja ribe, mogućnostima razvoja turizma, drvne industrije te elektroenergetskih objekata hidroelektrana na Neretvi, akumulacionih jezera i njihovih utjecaja na klimu i život stanovništva. Rezultate objavljuje sa studentima kroz diplomske i seminarske radove, te članke u ekonomskim časopisima.

Slika 1. Prof. Krkić sa studentima odlazi na teren

Diplomski radovi nose naziv: *Društveni marketing i zdravstvena kultura*, kandidata Husić Sebine (1991), *Humanitarna pomoć*, kandidata Anera Kotle (1994), i dr. (3,4)

U knjizi *Studentska omladina i Crveni krst* (1988) prof. Safet Krkić piše članak *Promocione aktivnosti u organizaciji Crvenog krsta*, gdje određene elemente teorije i prakse marketinga, kao što je promocija, propaganda, informiranje, publicitet doprinose razvoju ove humanitarne organizacije.

Kao savjestan profesor Univerziteta, prof. dr. Safet Krkić objavljuje 1989. god. knjigu, monografiju i udžbenik za studente i ekonomiste *Marketing - teorija i primjena,* u kojoj na specifičan način objašnjava principe marketinga kao naučne discipline i metode njegovog izučavanja. Upoznaje nas i sa marketing informacionim sistemima i modelima do marketing instrumentarija i upravljanja marketingom, čime daje pečat ovom predmetu koji se sve više izučava na našim fakultetima u zemlji i inostranstvu.(6)

Budući je doktorirao na izdavaštvu, prof. dr. Safet Krkić 1990. samouvjereno piše članak *Jugoslovenski izdavači - kraj jednog vremena,* u kojem daje kritički osvrt na izdavaštvo u Jugoslaviji koje je zapalo u krizu.(7)

Odmah potom 1992. god. prof. dr. Safet Krkić objavljuje knjigu *Marketing u međunarodnoj razmjeni* za studente koji ovaj novi predmet izučavaju na IV godini studija i u kojem se na specifičan način predstavljaju problemi međunarodne razmjene na koju se svaka zemlja, pa i BiH, moraju oslanjati. (8)

Drugi dio - tokom ratnih zbivanja (1992-1995) se angažira najviše u zbrinjavanju prognanih i izbjeglih iz Istočne Hercegovine i Mostara, gdje daje veliki doprinos organizaciji sistema snabdijevanja preko kuhinja Crvenog krsta i MDD Merhamet uz korištenje informacionog centra za izbjeglice Crvenog krsta Mostara i poslije MDD Merhamet Mostar u komunikaciji sa međunarodnim humanitarnim organizacijama, UNHCR-om, Ljekarima bez granica, Caritasa, Care i drugih. Na osnovu prikupljenih podataka o svakoj izbjeglici pojedinačno, prof. Safet Krkić pravi stručnu analizu na osnovu koje ulazi u pregovore i dogovore o humanitarnoj pomoći opkoljenom gradu i čitavoj Bosni i Hercegovini. Još tokom ratnih dejstava radi na oživljavanju i organizaciji nastave za studente-borce Univerziteta "Džemal Bijedić", kako bi studenti nastavili svoje studije i ne bi gubili godine.

Treći dio - nakon rata, kada intenzivnu naučnu aktivnost provodi poslije primirja potpisanog u Dejtonu 1995. godine. Tada ulaže velike napore u obnavljanju infrastrukture Univerziteta "Džemal Bijedić" za poboljšanje uvjeta rada studenata i nastavnika, te omogućavanja naučnih istraživanja u postratnom Mostaru i Hercegovini, te mogućnostima njihove obnove i zapošljavanja kadrova. Formira izdavačku kuću *Univerzitetska knjiga* 1995, preko koje objavljuje svoja istraživanja kroz knjige i na taj način rješava problem udžbenika za studente i nastavnike Univerziteta "Džemal Bijedić". Prvo izdanje *Marketing priručnik*, udžbenika za studente, izdaje 1995. godine.(8) Budući da je tiraž knjige *Marketing u međunarodnoj razmjeni* uništen tokom rata, prof. Safet Krkić štampa drugo izdanje ove knjige kako bi studentima omogućio što bolju pripremu za ispit i buduće zanimanje.(9)

Godine 1999. na sastanku Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca prof. Safet Krkić izlaže i piše članak *Zapadna civilizacija uzor razvoja u 21. vijeku, da ili ne?,* u kojem iznosi svoja razmatranja o doprinosu zapadne civilizacije razvoju u svijetu.(10)

Prof. Safet Krkić potom pomno izučava vakufname Mostara na podsticaj Hivzije Hasandedića, te piše članak *Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti* koji je objavljen u časopisu *Hercegovina* 1997(11), a potom *Uloga vakufa u razvoju gradova BiH,* kojeg izlaže 1999. godine na tribini Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu (12). Odmah zatim objavljuje knjigu *Ekonomija Bosne u turskom periodu – polovi rasta*, u kojoj izlaže svoja istraživanja o vakufima kao najznačajnijim elementima razvoja gradova u Bosni i Hercegovini.(13) Pomno istražuje i iščitava Mukadimu, čuveno djelo Ibn Halduna iz 1377. god., koje je izašlo u prevodu na bosanski jezik i za koju se pripremao napisati kritički osvrt u odnosu na aktuelnu situaciju u svijetu danas.

Intenzivno se bavio izučavanjem strategije ekonomskog razvoja pa je organizirao prvo međunarodno savjetovanje *Ekonomska politika u podupiranju razvoja Bosne i Hercegovine* u organizaciji Univerziteta Nirnberg - Erlangen i Paderborn iz SR Njemačke, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru sa učešćem predstavnika Ruhr Univerziteta iz Bochuma, predstavnika ILO (International Labuur Organisation), Univerziteta iz Parme, direktora Svjetske banke-ureda u Sarajevu, predstavnika AB Technology Corporation Washingtona, te profesora Univerziteta iz Sarajeva, Tuzle, Mostara, istraživača i naučnika iz BiH sa preko 20 izlagača. Na istom savjetovanju je predstavio rad *Na čemu utemeljivati razvoj BiH privrede*, u kojem je dao kritički osvrt na otvaranje kafića, restorana i ugostiteljskih objekata, uvoz automobila, benzina i alkohola u BiH, preko kojih se vrši veliki odliv sredstava iz zemlje za uvoz, a bez stvaranja nove vrijednosti i izvoza vlastitih proizvoda. Rad je objavljen u zborniku radova u časopisu Ekonomika, god II, br. 2, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, čiji je odgovorni urednik.(14)

Knjigu *Menadžment, planiranje, organizovanje, vođenje, kontrola* objavljuje 2003. godine, pružajući svojim studentima i svim zainteresiranim način na koji se izučava ova značajna disciplina u savremenim uvjetima privređivanja.(15) Potom 2005. god. zajedno sa svojim saradnicima objavljuje knjigu *Elektronsko poslovanje, nabavke, proizvodnja, kontrola, prodaja, novac* kao svojevrsni vodič upravljanja u preduzećima i firmama, koju su studenti besplatno dobivali na korištenje.(16)

Godine 2006. objavljuje knjigu *Osnovi ekonomije, anatomija ekonomije* u kojoj na savremen način studentima približava ovu problematiku za praktičnu primjenu u budućem životu i radu.(17)

U časopisu *Pregled* 2006. god. prof. Safet Krkić objavljuje članak *Strategija ekonomskog razvoja BiH* u kojem naglašava da jedino "sa razvojnom strategijom BiH ima perspektivu", a njegove poruke, nakon opće kritike ekonomske i političke situacije u zemlji te pravaca akcije i mogućnosti BiH, aktuelne su i danas.

Safet Krkić piše: "Principi na kojim bi se trebao temeljiti razvoj počivali bi na dvije odrednice. Prvo, trebalo bi osigurati što je moguće veće i što brže zapošljavanje. Drugo, svagdje gdje je to moguće eliminirati uvoz roba i ta sredstva koristiti za savremenu opremu i tehnologije. Riječ je naime o elimininranju uvoza onih roba za čiju proizvodnju i kod nas postoje komparativne prednosti. Shodno datim odrednicama podsticao bi se razvoj sljedećih djelatnosti:

1. Poljoprivreda i energetika
2. Građevinarstvo
3. Farmaceutska i hemijska industrija
4. Drvoprerađivačka industrija

dok bi ostale djelatnosti u strategiji razvoja BiH trebale da se podijele u dvije skupine:

1. one djelatnosti prema kojim bi se vodila neutralna razvojno-podsticajna politika, tj. bile bi u okviru konvencionalnog režima razvoja i standardne zakonske regulative;
2. one djelatnosti čiji razvoj bi mjerama ekonomske politike valjalo ograničavati, to su djelatnosti iz sfere potrošnje - trgovina i ugostiteljstvo i one djelatnosti koje preferiraju robu iz uvoza."

U članku prof. dr. Safet Krkić obrazlaže i instrumente ekonomske politike i podsticanja razvoja BiH pa kaže:"... to su instrumenti kreditno-monetarne i fiskalne politike, ali i brojne administrativno-upravne mjere koje se uobičajeno koriste kao instrument upravljanja razvojem privrede."

U zaključku članka prof. Safet kaže: "...strategija koja bi se utemeljivala na postavkama poput onih *'treba da bude.., moguće je osigurati..., potrebno je selektivno izgraditi i održavati..., maksimalno zalagati...'* ,i tome slično, nije, niti pak može biti strategija. Za takvu strategiju nije moguće donijeti odgovarajuće mjere ekonomske politike, niti naći odgovorne institucije koje bi nešto tako mogle realizirati. A bez strategije razvoja isto smo što i brod koji se našao na pučini i gdje njegova posada ne zna otkuda su došli, kuda treba da krene, gdje će i da li će uopće negdje stići."(18)

Prof. dr. Safet Krkić je 2000. učesnik na Samitu afričko-arapskih zemalja u Kairu na kojem je izložio naučni rad *Zašto je muslimanski svijet zaostao u odnosu na Zapad*.

Organizirao je **četiri međunarodne konferencije** o informacijskim tehnologijama (IT) na Univerzitetu "Džemal Bijedić" na kojima su se okupili vodeći informatičari iz zemlje i svijeta i na kojima su predstavljeni naučni radovi, a u kojima je i sam aktivno učestvovao sa uvodnim izlaganjem. Na prvoj konferenciji *Informacione tehnologije-svjetski trendovi i BiH perspektive* septembra 2000. učestvovao je sa radom *Informatika i njene tehnologije u razvoju BiH*. Savjetovanje je okupilo 29 izlagača iz BiH, Evrope i SAD-a, a izlaganja su štampana kao Zbornik radova u časopisu FIT-a *Informatika*, god. III , br. 3 sa temom broja *Informacijske tehnologije u razvoju BiH*.(19)

Druga konferencija koja je organizirana na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u saradnji sa Univerzitetima u Paderbornu (SRNJ) i Leida **(Španija)** od 12. do 14. septembra 2001. u okviru Tempus programa okupila je 27 izlagača na temu: *E-economy and necessary IT skills and university programs (Era ekonomije i neophodne IT vještine i univerzitetski programi)* gdje je prof. Safet kao organizator objavio svoj rad: *Which issues should have been but are not yet solved by informatics (Koje teme bi trebale biti informatički riješene, a još nisu)*. U ovom radu Safet ističe problem enormnog porasta stanovništva u svijetu i obezbjeđenju ekonomskih resursa za njegov opstanak (1825. je bilo 1 milijarda, a 2025. se predviđa 8,1 milijarda ljudi).(20)

Na IC konferenciji održanoj 2005. godine na Univerzitetu "Džemal Bijedić", koja je bila posvećena učenju na daljinu: E-*learning concepts, technologies, applications, systems, issues,* okupila su se 24 izlagača iz zemlje i inostranstva i na kojoj je prof. Safet, kao organizator i uvodničar skupa, prezentirao rad: *Stimulants and perception in e-learning*, u kojem je iznio svoja zapažanja i iskustva u radu sa studentima i nastavnicima FIT-a koji su otišli najdalje u zemlji sa edukacijom studenata na daljinu i problemima zaštite programa, a radovi su štampani u časopisu *Informatika*, br. 5, 2005.(21)

Četvrta IC konferencija održana je 2007. godine. Prisustvovalo je 25 izlagača na temu *Zaštita informacionog sistema*, a radovi su izdati u vidu zbornika, sa uvodnikom o značaju zaštite informatičkih podataka i borbe sa hakerima, koji je napisao prof. Krkić (22).

Sve ove četiri konferencije sa diskusijama i zbornicima radova su postali oficijelni udžbenici na FIT-u.

Prof. Safet Krkić je volio istraživati dostignuća nobelovaca, posebno iz ekonomije, pa je želio da ih predstavi studentima pišući prigodne članke o njima.(23, 24, 25)

Pisao je recenzije za mnoge knjige i udžbenike iz marketinga i ekonomije.(26)

Objavljivao je kritične članke o stanju društva u lokalnoj zajednici i BiH, u sedmičnim i periodičnim novinama u Mostaru i BiH.

Prof. dr. Safet Krkić je nakon kraće bolesti preselio na bolji svijet 12. 11. 2008. godine. Dženazu je predvodio reisul-ulema prof. dr. Mustafa Cerić pred Šarića džamijom, a ukopan je u Šarića haremu u Mostaru. Iza njega je ostao Fakultet informacijskih tehnologija koji nastavlja putem svog osnivača i profesora, njegovi studenti, rodbina i prijatelji koji su ga poznavali.

Zaključak

Naučni doprinos prof. dr. Safeta Krkića na planu izrade strategije ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine na osnovu naučnih istraživanja kod nas i u svijetu zasnovan je na strateškim principima restrikcije uvoza, posebno roba široke potrošnje (alkohola, benzina, automobila, i dr.), a podsticanje razvoja na bazi resursa u zemlji, posebno agrara, energetike, drvne industrije, građevinarstva, hemijske i farmaceutske industrije sa instrumentima koji su i danas aktuelni i primjenjivi.

Istraživanjem uloge vakufa kroz historiju Bosne i Hercegovine, te moderne sociološke misli od Ibn Halduna do savremenih ekonomista nobelovaca, postavio je temelje i mogućnosti revitalizacije vakufskih dobara u svrhu ekonomskog razvoja BiH.

Istakao je ulogu znanja, naučne knjige, istraživanja na *Univerzitetskom području Mostara* te objavljivanja naučnih istraživanja u časopisima kao osnovama razvoja zemlje, te dao doprinos reformi obrazovanja i odgoja, stvaranja jedinstvenog Univerziteta sa modelom samofinansiranja pojedinih fakulteta.

Formirao je Univerzitetsku knjigu, izdavačko preduzeće koje je omogućilo objavljivanje knjiga, udžbenika, skripti, priručnika i časopisa na Univerzitetu, a formiranjem biblioteke Univerziteta riješio je problem literature za studente.

Koristeći iskustva iz marketinga i menadžmenta, doprinio je razvoju informativnih medija (radija, televizije), informativnih glasila te razvoju informacijskih tehnologija u Bosni i Hercegovini i svijetu, razmjenjujući iskustva na međunarodnim konferencijama, od kojih je pet i sam organizirao na Univerzitetu "Džemal Bijedić".

Kao planinar, sportista, aktivista Crvenog krsta i Merhameta i ekolog, doprinio je razvoju i promociji ovih aktivnosti na Univerzitetu i gradu Mostaru, po čemu je postao prepoznatljiv širom zemlje i svijeta.

Dao je neizmjerni doprinos kontinuitetu rada Univerziteta "Džemal Bijedić" tokom rata i njegovom razvoju i reformi poslije rata, te formiranju Fakulteta informacijskih tehnologija na modernim marketinškim principima savremene nastave i prakse.

U zadatak ostaje budućim istraživačima da još bolje istraže i sakupe radove prof. dr. Safeta Krkića i objave ih kao posebnu knjigu. Mislim da to prof. dr. Safet Krkić zaslužuje.

Summary: The scientific contribution of professor Safet Krkić in the area of strategy of economic development of Bosnia and Herzegovina based on scientific researches here and in the world is founded on strategically principles of import restrictions, especially of wares which are widely used (alcohol, gas, automobiles etc.), and the incitement of the development based on the resources of the country, especially agriculture, energetics, wood industry, construction building, chemical and pharmaceutical industries with instruments which, even today, are current and applicable.

Researching the role of "vakufs" through the history of Bosnia and Herzegovina and from the modern sociological thought of Ibn Haldun until contemporary economists Nobel Prize winners, he built the fundaments and possibilities of the revitalization of the "vakuf" goods in purpose of economic development of Bosnia and Herzegovina.

He highlighted/pointed up the role of knowledge, scientific books, exploration in the University area of Mostar and the role of publishing scientific researches in magazines as fundaments of development of the country and gave contribution to the reformation of education and "upbringing", founding a unique/inimitable university with a model of self-financing faculties.

He formed the "University book", a publishing company which enabled the publishing of textbooks, scripts, handbooks and magazines at the University, and forming the University library, he solved the problem of literature for students.

Using experience from marketing and management, he contributed to the development of information media (radio, TV), periodicals and development of Information Technology in Bosnia and Herzegovina and in the world, exchanging experiences in international conferences, which five of them were organized at the University "Džemal Bijedić" by Safet Krkić himself.

As a climber, sportsman, and activist of the Red Cross and Merhamet and as an ecologist, he contributed to the development and promotion of these activities at the University and in the city of Mostar which made him famous in Bosnia and Herzegovina and worldwide.

He gave an enormous contribution to the work continuity of the University "Džemal Bijedić" during the war and to its development and reformation after the war, and the reformation of Faculty of Information Technologies based on modern marketing principles of contemporary teaching and practice.

The mission of the next explorers is to explore and collect works of professor Safet Krkić even better and to publish them as a special book. I consider that professor Safet Krkić deserves it.

LITERATURA

1. Safet Krkić, *Knjiga roba, da ili ne*, Glas, Banjaluka, 1985.
2. Safet Krkić, *Knjiga kroz vrijeme, vrijeme kroz knjigu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
3. Sebina Husić, *Društevni marketing i zdravstvena kultura*, diplomski rad, mentor prof. dr. Safet Krkić, Ekonomski fakultet, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, 1991.
4. Aner Kotlo, *Humanitarna pomoć, diplomski rad*, mentor prof. dr. Safet Krkić, Ekonomski fakultet, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, 1994.
5. Safet Krkić, *Promocione aktivnosti u organizaciji Crvenog krsta*, Studentska omladina i Crveni krst, Republička konferencija Crvenog krsta Bosne i Hercegovine, Sarajevo,1988, 99-105.
6. Safet Krkić, *Marketing: teorija i primjena*, Drugari, Sarajevo, 1989.
7. SafetKrkić, Jugoslovenski izdavači - kraj jednog vremena", *Samoupravljanje*, 18, 7-8, 1990, 79-84.
8. Safet Krkić, *Marketing priručnik*, Univerzitetska knjiga, Mostar, 1995.
9. Safet Krkić, *Marketing u međunarodnoj razmjeni*, Drugari, Sarajevo, 1992 i drugo izdanje, Safet Krkić, Univerzitetska knjiga, Mostar, 1996.
10. Safet Krkić, *Zapadna civilizacija uzor razvoja u 21. vijeku, da ili ne?,* Biblioteka Posebna izdanja, br. 45, Sarajevo, 1999.
11. Safet Krkić, Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti*, Hercegovina : časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, 9, Mostar, 1997, 40-48.
12. Safet Krkić, *Uloga vakufa u razvoju gradova BiH - Biblioteka Posebna izdanja,* Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelektualaca, 44, 1999.
13. Safet Krkić, *Ekonomija Bosne u turskom periodu: polovi rasta*, Univerzitetska knjiga Mostar, 2000.
14. Safet Krkić, Na čemu utemeljivati razvoj BIH privrede*, Ekonomika*, god. II, br. 2, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, 1998, 1-2; 3-13.
15. Safet Krkić, *Menadžment*, Univerzitetska knjiga, Mostar, 2003.
16. Safet Krkić, *Elektronsko poslovanje*, Univerzitetska knjiga, Mostar, 2005.

17. Safet Krkić, *Osnove ekonomije, anatomija ekonomije*, Univerzitetska knjiga, Mostar, 2001.
18. Safet Krkić, Strategija ekonomskog razvoja BiH, *Pregled*, br. 4, Sarajevo, 2006 , 52-62.
19. Safet Krkić, Informacione tehnologije-svjetski trendovi i BiH perspektive, *Informatika*, br. 3: "Informacijske tehnologije u razvoju Bosne i Hercegovine", glavni i odgovorni urednik Safet Krkić, Studij informatike, Mostar, 2000, 8-9, 15-31.
20. Safet Krkić, Which issues should have been but are not yet solved by informatics (Koje teme bi trebale biti informatički riješene, a još nisu), *Informatika*, br. 4: "Era e-ekonomije i neophodne IT vještine i univerzitetski programi", glavni i odgovorni urednik Safet Krkić, Studij informatike, Mostar, 2002, 6-7; 47-50.
21. Safet Krkić, "Stimulants and perception in e-learning", *Informatika,* br. 5: "E-Learning koncepti, tehnologije, aplikacije i sistemi", glavni i odgovorni urednik Safet Krkić, Fakultet informacijskih tehnologija, Mostar, 2005, 6-7.
22. Safet Krkić, "Introduction", *Informatika*, br. 6: "Sigurnost informacijskih sistema", glavni i odgovorni urednik Safet Krkić, Fakultet informacijskih tehnologija, Mostar, 2007.
23. Safet Krkić, "Moris Ale", *Direktor*, 21, 1, 1989, 66-68.
24. Safet Krkić, "Trigve Havelmo - ekonomista nobelovac 1989.", *Direktor*, 22, 1990, 60-62.
25. Safet Krkić, "Marketing Tome Knezovića", *Ekonomika*, 24, 1, 42-44.
26. Boris Tihi, Osnovi marketinga, recenzija Mira Marušić, Safet Krkić, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1999.

II
ARHEOLOGIJA

II
ARCHEOLOGY

TRAGOVIMA ARHEOLOGA I NJIHOVA ISTRAŽIVANJA PROSTORA HERCEGOVINE

Dr. Snježana VASILJ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Sažetak: Ovaj rad skreće pozornost na arheologe i arheološka istraživanja koja je na prostoru Hercegovine moguće pratiti od zadnjih desetljeća XIX. st., kada hercegovački franjevci ukazuju na značaj očuvanja spomenika prošlosti, kroz period austrougarske vlasti, kada su postavljeni temelji arheologije kao znanosti, perioda Kraljevine Jugoslavije i SFRJ, kada arheologija institucionalno i kadrovski zadobiva svoj potpuni okvir i znanstvenu satisfakciju, pa sve do njezinog nedefiniranog statusa u sadašnjosti.

Ključne riječi: Hercegovina, arheologija, arheološka istraživanja

Početci arheologije na području Hercegovine se vežu za zadnja desetljeća XIX. st. kada se teško stanje Osmanskog Carstva, osim na politički, društveni i gospodarski život, odražavalo i na kulturne prilike.[1] U takvim je okolnostima - kada ni pokušaji državne administracije u vidu donošenja propisa o kulturnim dobrima na nivou države iz 1874. nisu polučili značajnije rezultate - kulturno nasljeđe bilo posebno ugroženo.

Nekih je aktivnosti, ipak, bilo. Vežu se za djelovanja bosanskohercegovačkih franjevaca. Četvrt stoljeća prije državnih proklamacija, nošen mišlju o utemeljenju *muzeja*, javio se franjevac Ivan Franjo Jukić. U *Bosanskom prijatelju* 1850. ukazao je na potrebu za skrb i skupljanje "starinskih stvari" jer se "pohlepnim inostrancima uz malu cijenu prodaju."[2] Slične ideje dijelili su i franjevci u samostanima Gorica u Livnu i Humcu kod Ljubuškog.[3] U Livnu je fra Lovro Karaula (1800.-1875.) mladim fratrima ukazivao na značaj arheoloških lokaliteta koje treba čuvati.[4] Slijedio ga je mladi fratar

[1] Imamović 1976; Juzbašić, 1984.

[2] Jukić, *Bosanski prijatelj*, br. 1, 1850.

[3] AV 2012, 8-9.

[4] Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 9.

Grgo Lozić, istinski pionir naše arheologije. On predano: "obilazi … sve poznate arheološke lokalitete, (i) vrijedne spomenike kulturne" koje "…bilježi i opisuje" u djelu *Adnotationes variae*.[5]

U Hercegovini je takve aktivnosti s posebnim entuzijazmom podržavao fra Anđeo Nuić. Odlučan u namjeri osnivanja Muzeja isticao je: "… što se tiče starodavnih stvari, spominjem samo, da bogatstva, koja naša domovina u velikom množstvu ima i nami ovako lijepu priliku podjeljuje, da one izvore tradicijah … koji povijestno ubilježeni su, osiguramo".[6] Njegove su zamisli na najljepši način realizirane kada je u okviru Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog 1884. utemeljen prvi muzej u Bosni i Hercegovini.[7]

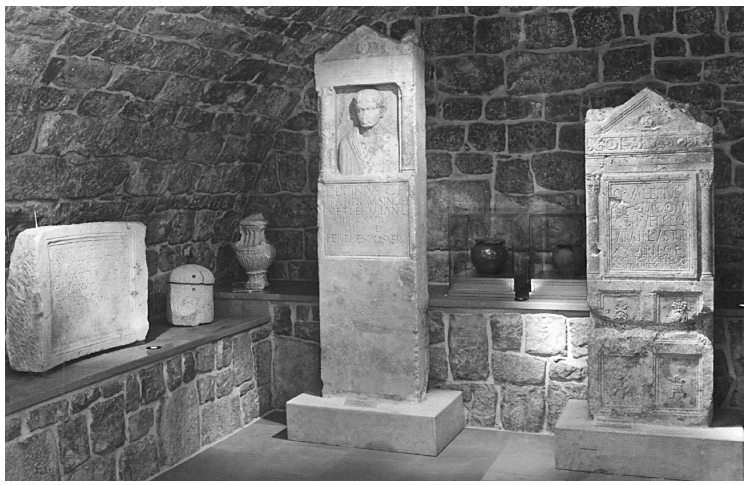

Muzej na Humcu

Iako je prikupljen i evidentiran znatan broj nalaza, cjelovitih odgovora na pozive i apele o potrebi i značaju očuvanja kulturne baštine, u okolnostima u kojim se država tada nalazila, ipak nije bilo. Arheologija je na svoju afirmaciju trebala još pričekati. Dogodit će se tek s potezima administracije nove Austro-Ugarske države, unutar koje se u procesu ostvarivanja "istočnog pitanja" 1878. g. našla Bosna i Hercegovina.

[5] Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 12, 17. Takve aktivnosti , prikupljen raznovrstan arheološki, numizmatički i epigrafički materijal postali su jezgro Muzeja koji je u okviru Samostana utemeljen 1896. g.

[6] Nikić, 100 godina Muzeja…, 1985, 8.

[7] Nikić, 100 godina Muzeja…,13

ARHEOLOGIJA U PERIODU AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Nova država, zasnovana na izrazito kapitalističkim ekonomskim odnosima, kroz modernu društvenu upravu donijela je cjelovite društvene promjene, između ostalog i formiranjem građanskih političkih organizacija, što se korjenito odrazilo i na kulturne prilike. Prvi potezi su bili usmjereni na obrazovanje i znanost. U tom smjeru je pokrenuta inicijativa za osnivanjem institucije koja bi imala ulogu "znanstvenog društva, muzeja i visoke škole"[8], o čemu se 1879. očitovao Aleksander von Helfert. Na ugroženost kulturnih "dragocjenosti" koje su "propale tokom vremena […] i to nažalost u posljednjih šest godina." 21. 9. 1884. očitovao se vladin vijećnik dr. Julije Makanec. U 75. broju lista *Bosnische Post* ističe da "bi svaka dalja nebrižljivost u tom pravcu bila težak grijeh prema ovim zemljama, prema njihovoj povijesti i prema znanosti općenito" zbog čega najavljuje osnivanje muzejskog društva.[9] Zadatak bi mu bio organizirati i voditi poslove oko osnivanja muzeja, te definirati njegove nadležnosti i odgovornosti. Društvo je počelo s radom 1886. imenovanjem dr. Ćire Truhelke, arheologa i povjesničara umjetnosti iz Zagreba, prvim tajnikom. Dvije godine kasnije, 1. veljače 1888., odlukom Zemaljske vlade utemeljen je Zemaljski muzej.[10] Za prvog ravnatelja postavljen je Kosta Hörman, iskusni političar, vladin savjetnik i povjerenik za grad Sarajevo. Muzej će se od tada etablirati kao respektabilna institucija koja je u potpunosti odgovarala potrebama struke na nivou cijele države.

Što se arheologije tiče, osim aktivnosti prikupljanja i čuvanja arheološke građe, Muzej pokreće i prva arheološka istraživanja. Njihovim se rezultatima arheologija Bosne i Hercegovine - u Europi već od XIX. st. afirmirana znanost - predstavila na najljepši način. Pokazala je svu raznolikost i kulturno bogatstvo prapovijesnih perioda, antike i srednjega vijeka. Pritom su značajno doprinijela istraživanja obavljena na području Hercegovine. Svojim aktivnostima su se iskazali i prvi djelatnici arheološkog odjela Ćiro Truhelka, Vaclav Radimsky, Franjo Fiala i Karlo Patsch.[11]

Ćiro Truhelka (Osijek, R Hrvatska, 1865. – Zagreb, 1942.)[12] Studij arheologije i povijesti umjetnosti završava u Zagrebu, gdje 1885. stječe zvanje doktora znanosti. Godinu dana kasnije dolazi u Sarajevo na mjesto tajnika

[8] Spomenica, 1988, 10.

[9] Spomenica, 1988, 11.

[10] Spomenica…, 1988, 13; AL Tom 1, 1988, 173.

[11] Vasilj

[12] Spomenica, 39-41.

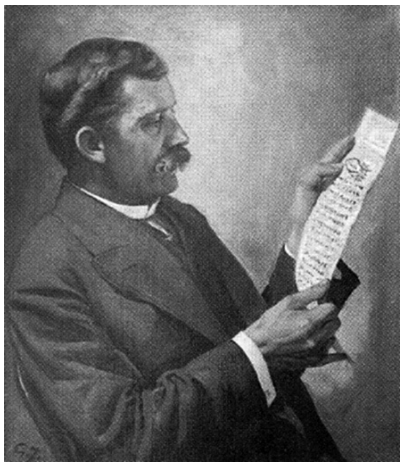

Ćiro Truhelka

Muzejskog društva. Osnivanjem Muzeja postaje kustos, a 1906. - 1921. djeluje kao njegov ravnatelj. Po umirovljenju 1922. karijeru završava kao sveučilišni profesor na Filozofskom fakultetu u Skopju.

Svestranog obrazovanja, u Muzeju se nije dokazao samo kao znanstvenik nego i muzeološki djelatnik. Osim što je vodio muzejske zbirke, uređivao je bosanskohercegovački paviljon izložbe u Budimpešti 1896. te paviljone svjetskih izložbi u Briselu (1897), Beču (1898) i Parizu (1900). Što se znanstvenoistraživačkog rada tiče, iskazao se istraživanjem kako prapovijesnih, tako i antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta i spomenika. Posebno se posvetio istraživanju stećaka, srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, posebno naglašavajući njihov značaj. Istražuje antička naselja u Stocu (1892) i Vitini (1893). U Gorici kod Gruda (1899) istražuje vrijedan lokalitet - svetište iz željeznog doba s bogatim prilozima (pohranjeni 7. – 1. st. pr. Kr.) i ostavu s nalazima helenističkog nakita 2. i 1. st. pr. Kr. Istražuje i prapovijesne tumule. U Planoj kod Bileće 1900. istražuje tumul s ratničkom opremom, srebrnim nakitom i drugim nalazima iz starijeg željeznog doba i rimskog perioda. Dugogodišnjim stručnim, istraživačkim i znanstvenim radom Ć. Truhelka je ostvario izuzetne rezultate. Objelodanjeni u nizu radova, ti rezultati predstavljaju temelj arheološke znanosti Bosne i Hercegovine. I danas su nezaobilazan predmet istraživanja.

Vaclav Radimsky[13] (Nova Paka, Češka, 1832. – Sarajevo, 1895.) Nakon što je stekao zvanje geologa i mineraloga na praškom Politehničkom fakultetu, specijalizirao rudarstvo i talioničarske struke u Pribramu, te usavršio rudarsko inženjerstvo u Češkoj i Štajerskoj, 1885. dolazi na mjesto rudarskog povjerenika Zemaljske vlade za BiH u Sarajevu. Zahvaljujući širokim znanstvenim interesima, rano se upoznao s arheologijom zbog koje se po dolasku u Sarajevo pri-

Vaclav Radimsky

[13] Spomenica 1888, 43-48; AL Tom 1, 1988, 143.

ključio inicijativi osnivanja muzejskog društva. Osnivanjem Muzeja postaje jedan od njegovih značajnijih suradnika. Osim što je dobio zadatak uređivanja zbirke minerala, priključio se arheološkim istraživanjima kroz koja se profilirao kao vrsni istraživač prapovijesne arheologije. U Hercegovini su predmet njegovih istraživanja bile gradine Vrsnik (1890) i Kičin (1891). Također, istražuje Bišće polje i visoravan Rakitno, Baćeviće kod Mostara, te lokalitete Crkvinu u Zavali kod Ravnog i Crkvinu u Paniku kod Bileće. S K. Hörmannom je skrenuo pozornost na značaj Gradine u Ošanićima kod Stoca. Karakterizirao ga je veliki entuzijazam i uporan rad. Rezultate svojih radova objavljivao je redovito, uvijek s kartama nalazišta i primjerenim ilustracijama. Stoga su i danas nezaobilazno štivo pri izučavanju naše prošlosti.

František Franjo Fiala[14] (Brno, Moravska, 1861. – Sarajevo, 1898.) Na Visokoj tehničkoj školi u Brnu stekao je zvanja inženjera kemije. Poznanstvo s A. Makowskim, geologom i paleontologom, još ga je tijekom studija vezalo za prapovijesnu arheologiju. Njegovo zanimanje za arheologiju ne prestaje preuzimanjem posla kemičara u Tvornici duhana u Sarajevu, 1886. Kao veliki ljubitelj prirode, istražujući floru nove domovine, upoznavao se s ranim kulturama, a na neke je i prvi skrenuo pozornost. Iako se svojim radom posebno dokazao u istraživanju prapovijesnih perioda u Hercegovini, 1883. istražuje Gradac u Posušju, naselje koje se od brončanog i željeznog doba kontinuirano razvijalo tijekom rimskog i ranosrednjovjekovnog perioda, pa sve do Justinijanova doba.

František Franjo Fiala

Karlo Patsch[15] (Irčin kod Praga, 1865. – Beč, 1945.) U Pragu završava gimnaziju, a zatim studij povijesti i zemljopisa. Tijekom studija izučava klasičnu filologiju i analizira antičke tekstove. To će ga nakon doktorata 1889. usmjeriti prema arheologiji i klasičnoj filologiji. Osim arheološko-epigrafske specijalizacije na seminaru na Sveučilištu u Beču,

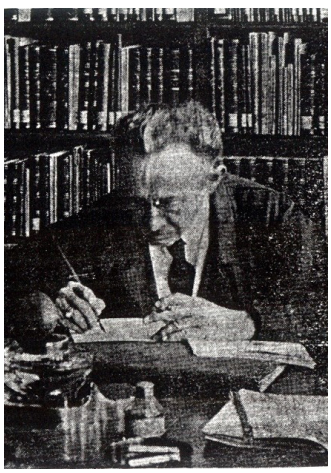
Karlo Patsch

[14] Spomenica 1888, 48-52, AL Tom 1, 1988, 75.

[15] Spomenica 1988, 52-56; AL Tom 1, 1988, 136.

usavršavao se istraživanjem istočnojadranske obale, a program rimske civilizacije izučavao je u Italiji.

Izuzetne klasične naobrazbe, vođen izazovima neistraženih prostora Bosne i Hercegovine, 1893. prihvaća mjesto profesora Prve sarajevske gimnazije. Godine 1898. preuzima mjesto kustosa grčko-rimske zbirke Zemaljskog muzeja. Na području čitave Bosne i Hercegovine je većinom istraživao antičke lokalitete. Na prostoru Hercegovine izdvajaju se istraživanja hrama perzijskog boga Mitre u Konjicu 1897., karakterističnog po reljefu iz IV. st. s prikazom tauroktonije i prikazom cjelovitog obreda žrtvovanja svetog bika.

Zaslugama K. Patscha pripada i kompleksno istraživanje Mogorjela kod Čapljine[16], složenog lokaliteta u osnovi kojeg je gospodarsko imanje (villa rustica suburbana) koje se u vremenu I. - IV. st. kroz nekoliko faza transformiralo u zanimljivo utvrđenje - kastrum. Zasluga K. Patscha nije samo u tome što su u cijelosti istraženi i konzervirani svi objekti i dvije bazilike (jedna s baptisterijem), sagrađene tijekom kasne antike. Iako ovaj kompleks tada nije interpretiran na najbolji način (što se dogodilo znatno kasnije kada je arheologija raspolagala s više suvremenih metoda), njegova zasluga nije umanjena. Imajući na umu vrijeme istraživanja (1899. – 1914.[17]), može se reći da su rezultati zadivljujući.

Od posebnog su značaja aktivnosti K. Patscha u polju antičke topografije i epigrafije sa sepulkralnim, votivnim i kultnim sadražajima. Godine 1914. je imao čast objaviti najstariji natpis u Bosni i Hercegovini, sačuvan na počasnoj bazi spomenika iz Tasovčića kod Čapljine. Bogata prikupljena građa omogućila mu je iskazivanje u analiziranju kulturnopovijesne problematike provincije Dalmacije. Pisao je o rimskim vojnim jedinicama na području Hercegovine, a s nemalim zanimanjem posvetio se i numizmatici. Važno je istaknuti i to da je, surađujući s Ć. Truhelkom, formirao numizmatičku zbirku koja je brojala 12.200 komada različitih grčkih i rimskih novaca od kojih je veliki broj upravo s prostora Hercegovine.

Svojim znanjem, sistematičnošću, organiziranim radom i znanstvenim rezultatima ukazao je na ispravan smjer izučavanja naše antičke prošlosti. Najznačajniji dokaz tomu je njegov kapitalni rad *Herzegowina = Die Herzegowina einst und jetzt Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, posvećen upravo Hercegovini.[18]

---

[16] AL, Tom 3, 25.224, 331.

[17] Spomenica, 1988, 99-100.

[18] Patsch, 1922.

Rad K. Patscha je, na neki način, zaokružio doprinos austrougarske vlasti u razvoju arheologije ne samo na prostoru Hercegovine nego i čitave zemlje. Taj period ne procjenjujemo samo na osnovi obima ili općenito arheoloških istraživanja koja su i u Hercegovini bila zadivljujuća, nego na osnovi svega što je učinjeno kako bi taj rezultat u konačnici bio potpun. Na prvom mjestu to je suvremena, a na europskom nivou primijenjena metodologija arheoloških istraživanja, brzo informiranje o rezultatima arheoloških istraživanja, zbog čega je pokrenut i časopis *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Također, što je posebno vrijedno, primjenjuju se rezultati drugih struka, već tada značajnih za arheologiju, posebice antropologije, paleozoologije i paleobotanike. Uz to se vodilo računa o dokumentaciji - fotografiji i crtežu, bez kojih jedan tako ozbiljan posao ne bi bio cjelovit i reprezentativan.

Arheologija u periodu Kraljevine Jugoslavije (1918. – 1941.)

Prvi svjetski rat i događanja koja su uslijedila, posebno formiranje nove države, značajno su se odrazila i na arheologiju. Arheoloških istraživanja skoro da i nije bilo, a zanemarene su i osnovne znanstvenoistraživačke aktivnosti.[19]

U tom periodu vrijedno je istaknuti tek rad **Vejsila Ćurčića**.[20] (Sarajevo, 1868. – Sarajevo, 1959.). Nakon studija prapovijesne arheologije i povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Beču, dolazi u Sarajevo, gdje 1891. - 1924. radi u Zemaljskom muzeju. Jednim dijelom je bio aktivan u vrijeme austrougarske vlasti kada 1898. daje značajan doprinos istraživanju prošlosti Hercegovine, posebno istražujući Veliku Gradinu u Varvari (Prozor-Rama), skrećući pozornost na njezin značaj kao važnog metalurškog središta u okviru Vučedolske kulture brončanog doba. Kasnije (1910. - 1912.) je bio zadužen za konzervatorske radove na starom gradu Blagaju na Buni kod Mostara. U Muzeju je aktivno djelovao između dva svjetska rata kada u okviru istraživanja etnografije donje Neretve donosi i vrijedne informacije iz oblasti arheologije.

Nezaobilazno se u ovom periodu osvrnuti i na rad **Dimitrija Sergejevskog** (Sanktpetersburg, Rusija, 1886. – Sarajevo, 1965.)[21] Nakon završenog studija arheologije i klasične filologije u Sanktpetersburgu, doselio se u Sarajevo gdje je radio kao gimnazijski profesor. Od 1924. do 1930. najprije je bio angažiran kao vanjski suradnik Zemaljskog muzeja, a zatim i kao nje-

[19] Spomenica, 1988, 104-109.

[20] AL, Tom 1, 68.

[21] AL, Tom 1, 1988, 161.

gov redoviti član sve do umirovljenja 1961. U vrijeme kada je arheologija gotovo pa samo egzistirala, Sergejevski se posvetio izučavanju antičke epigrafije i topografije s područja čitave Bosne i Hercegovine. U okviru toga na prostoru Hercegovine objavljuje epigrafski spomenik iz Trebinja kod Ravnog, značajan za izučavanje antičke prošlosti Diluntuma - današnjeg Stoca. Bavio se ubikacijom rimskih komunikacija, za Hercegovinu značajnim trasama Narona – Leusinium i Epidaurum – Anderba. Nakon Drugog svjetskog rata je svoj rad usmjerio izučavanju kršćanske arheologije. Na tom je tragu istražio kasnoantičke bazilike u Mokrom, Nerezima i Klobuku.

Arheologija u periodu Socijalistike Federativne Republike Jugoslavije

U svakom pogledu, do značajnih pomaka u arheologiji dolazi u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Aktivnosti su u tom smislu podrazumijevale djelovanje na sveobuhvatnoj zakonskoj regulativi. Tako su već 20. veljače 1945. svi spomenici kulture stavljeni pod zaštitu države.[22] Promjene koje su uslijedile odražavale su se kroz:

– Institucionalne,
– kadrovske,
– istraživačke i
– izdavačke aktivnosti.

R Bosna i Hercegovina 1946. dobiva *Zavod za zaštitu spomenika kulture* sa sjedištem u Sarajevu, dok 1954. u Hercegovini počinje s radom *Regionalni zavod za zaštitu spomenika*. U nadležnosti je imao upravne poslove i ovlasti izvođenja konzervatorskog djelovanja na spomenicima kulture. Istovremeno se pristupilo i unapređenju muzejske djelatnosti. Muzeji postaju institucije s ovlastima planiranja i provođenja arheoloških istraživanja te čuvanja i prezentiranja arheoloških nalaza. S tim se ciljem u Hercegovini osnivaju muzeji u Mostaru i Trebinju, a aktivan je bio i Muzej na Humcu kod Ljubuškog. Zahvaljujući ovim inicijativama i na terenu postignutim značajnim rezultatima, pokreće se izdavačka djelatnost. Uz znanstveno etabliran *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika u Hercegovini pokreće *Hercegovinu* u Mostaru,[23] a Zavičajni muzej u Trebinju *Tribuniu*.[24]

Prve aktivnosti smišljeno su planirane sukladno s tadašnjim znanstvenim standardima. Prioritetni zadatci su bili rekognosciranje terena, plani-

[22] Spomenica, 1988, 109-119.
[23] AL Tom 1, 1988, 29.
[24] Tribunia 1975, 7-8.

ranje okvira prapovijesnih perioda, definiranje pojedinih kultura, njihovih prožimanja i utjecaja, donošenje strategije istraživanja antičke prošlosti i u znatnoj mjeri intenziviranje istraživanja ranije zapostavljenog srednjeg vijeka. Realizaciji tih aktivnosti pristupilo se već od 1958. do 1967. Kroz oko 30 znanstvenoistraživačkih projekata prikupljen je niz korisnih informacija pri čemu su ostvareni zavidni rezultati. Jedan od njih - *Istraživanje šireg bazena Trebišnjice* - odnosio se na područje Hercegovine, a ostvaren je kroz jugoslavensko-američku suradnju.

Pri realizaciji postavljenih planova i stručnih opredjeljenja računalo se na dvije, u tom smislu profilirane, institucije - već od ranije etabliran Zemaljski muzej i Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH utemeljen 1963.[25] S vrlo promišljeno isplaniranom strategijom i aktivnostima koje bi obuhvatile istraživanje jezika i kulture Ilira, Tračana i drugih starih balkanskih naroda i etničkih zajednica, istraživanje perioda antike, složenih procesa seobe naroda i niza drugih povijesnih i kulturoloških pitanja, s razađenom suradnjom s eminentnim međunarodnim institucijama i različito profiliranim stručnjacima, istinski se išlo prema njihovom ostvarenju.[26]

Znanstvenici koji su u njima djelovali, samostalno ili u suradnji s kolegama iz drugih institucija, novoosnovanih muzeja ili regionalnih zavoda, realizirali su niz značajnih projekata i istraživanja. Ona pokrenuta na području Hercegovine realizirana su u svim oblastima arheologije.

Istraživanje paleolitika bilo je jedno od opredjeljenja **Đure Baslera** (Sijekovac, Bosanski Brod, 1917. - Sarajevo, 1990.).[27] Zvanje arheologa stekao je u Zagrebu, a doktorat na Filozofskom fakultetu u Zadru. U vremenu 1950. – 1959. radi u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture, a 1960. – 1983. u Zemaljskom muzeju. Širokog obrazovanja i različitih znanstvenih interesa, u Hercegovini se s posebnim uspjehom bavio istraživanjem paleolitske stanice Badanj u Borojevićima kod Stoca.

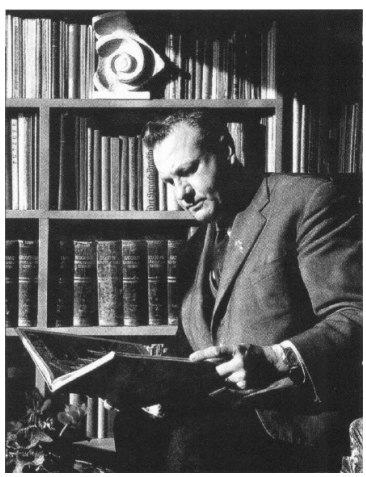
Đuro Basler

Ovaj lokalitet sa zanimljivom gravurom u kamenu bio je predmetom istraživa-

[25] 50 godina…2013, 8-11.

[26] 50 godina CBI, 2013, 9-14.

[27] AL Tom 1, 1988, 61

nja i **Zilke Kujundžić-Vejzagić** (Bjelovar, 1944.).[28] Nakon završenog studija arheologije u Beogradu, 1983. dolazi u Zemaljski muzej u Sarajevu. U cilju svojih znanstvenih interesa obavila je važna rekognosciranja paleolitika istočne Hercegovine.

Alojz Benac

Važno mjesto u arheologiji Hercegovine pripada **Alojzu Bencu**[29] (Plehan kod Dervente, 1914.- Sarajevo, 1992.) Diplomu iz klasične filologije i arheologije stekao je u Beogradu 1937. Doktorirao je u Ljubljani 1951. U Zemaljskom muzeju djeluje od 1947. do 1967., a od 1957. do 1967. i kao njegov ravnatelj. Istovremeno je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu predavao povijest starog vijeka i arheologiju. Dokazani istraživač, teoretičar i ilirolog bio je jedan od osnivača Centra za balkanološka ispitivanja pri ANUBiH, a zatim i njegov dugogodišnji ravnatelj.

U okviru svog iznimno bogatog djelovanja, posebno izučavanja ranih prapovijesnih razdoblja zapadnog Balkana, u Hercegovini je istraživao Lisičiće kod Konjica i Zelenu pećinu kod Mostara. Na osnovi njih, sa zapaženim je rezultatima definirao hvarsko-lisičićku kulturu mlađeg neolitika ovog prostora.

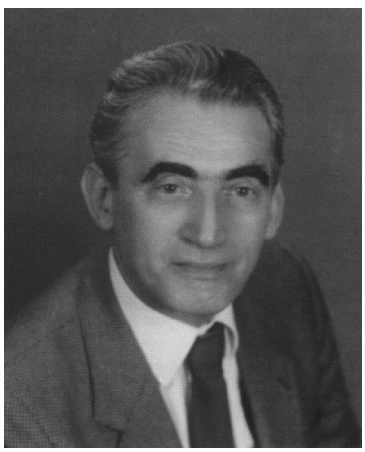
Borivoj Čović

Borivoj Čović (Sarajevo, 1927. – Bihać, 1994).[30] Zvanje arheologa stekao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1954., kao i doktorat 1965. Od 1953. angažiran je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu u kojem je 1967. - 1973. obavljao dužnost direktora. U okviru svog bogatog i uspješnog znanstvenog rada bavio se istraživanjem brončanog i željeznog doba. Osim što na području Hercegovine daje značajan doprinos izučavanju cetinske i posuške kulture ranog brončanog doba, istražuje Veliku Gradinu u Varvari, Trostruku gradinu u Sovićima kod Gruda,

[28] AL, Tom 1, 1988, 100.

[29] AL, Tom 1, 1988, 62; Godišnjak CBIANUBiH, 2002, 9-18.

[30] AL, Tom 1, 1988, 67.

prapovijesne Tumule u Ljubomiru kod Trebinja, Orahu kod Bileće, Gubavici kod Mostara, istražuje Goricu kod Gruda koju nakon Ć. Truhelke prepoznaje kao prapovijesno svetište, što je značajan doprinos izučavanju kultura željeznog doba Bosne i Hercegovine.

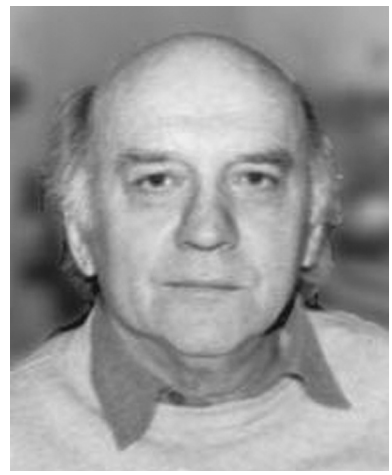
Zdravko Marić

Zdravko Marić.[31] (Podravska Slatina, 1930. – Sarajevo, 2006.) Studij arheologije završio je u Ljubljani 1957. gdje je i doktorirao 1964. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu radio je 1957. - 1981., a 1981. - 1985. u Muzeju Slavonije u Osijeku. Znanstvenu karijeru završio je u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH.[32] Tijekom uspješne karijere istraživanja brončanog i željeznog doba, posebno sjeverne Bosne, iskazao se istraživanjima i na prostoru Hercegovine. Pored rekognosciranja terena, značajan je doprinos dao istraživanjem utjecaja koji su se tijekom zadnjih stoljeća pr. Kr. iz visokorazvijenih mediteranskih civilizacija, posebno Grčke, u doba helenizma odražavali i na prostoru Hercegovine. Transparentan primjer za to je Gradina u Ošanićima kod Stoca, središte etničke zajednice Daorsa, koju je kroz više istraživačkih faza istraživao 1963. - 1981. Istraživanja su ispred Muzeja nastavili **Brunislav Marjanović** u periodu 1980. - 1984. i **Boško Marijan** 1989. - 1990.

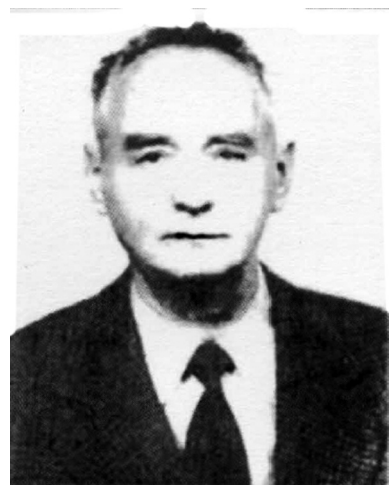
Ivo Bojanovski

Što se arheologije antičkog perioda u Hercegovini tiče, značajan je doprinos **Ive Bojanovskog**[33] (Župa Dubrovačka, 1915. – Dubrovnik, 1992.) Studij arheologije završio je u Zagrebu gdje je i doktorirao 1971. Nakon karijere gimnazijskog profesora latinskog jezika, radi u *Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture* u Sarajevu. Kao vrstan poznavatelj antičke (rimske) arheologije dokazao se na polju epigrafike, topografije, ali i kao vrstan istraživač i konzervator. Posebno zani-

[31] AL, Tom 1, 1988, 104 – 105.

[32] 50 god. 2013, 21

[33] AL, Tom 1, 1988, 63.

manje iskazivao je za izučavanje rimskih komunikacija provincije Dalmacije u okviru kojih je posebnu pozornost posvetio dionicama kroz Hercegovinu. Rezultat tih istraživanje je bilo više radova, među njima i kapitalno djelo *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. U okviru istraživanja antičkog kompleksa *castra stativa* u Gračinama kod Ljubuškog, objavio je niz epigrafskih spomenika. Svoj je rad rezimirao objavljenim monografskim djelom *Bosna i Hercegovina u antičko doba*.

Irma Čremošnik

U oblasti antičke arheologije je nezaobilazan i rad **Irme Čremošnik**[34] (Arad, Rumunjska, 1916. - Slano, Dubrovnik, 1999.) Studij arheologije završila je u Beogradu, a zvanje doktora znanosti stekla je u Ljubljani. Stručnu i znanstvenu karijeru od 1945. ostvaruje u *Centralnom zavodu za čuvanje starina* u Beogradu, a zatim od 1946. u Sarajevu gdje u Zemaljskom muzeju radi do umirovljenja 1976. Iako je po dolasku u Muzej bila zadužena za srednjovjekovnu zbirku, iskazala se kroz istraživanja rimske prošlosti Hercegovine. U tom smislu je 1954. istraživala rimsku vilu u Lisičićima kod Konjica, 1960. -1961., kompleks vile u Paniku kod Bileće, te 1962. vilu u Višićima kod Čapljine. Osim što su rezultati do kojih se tada došlo skrenuli pozornost na impozantnu arhitekturu ovih objekata, kroz raznolik pokretni arheološki materijal, očuvane mozaike i freske, pružili su mogućnost upoznavanja kulturnog nivoa njihovih vlasnika u vrijeme carskog Rima.

U ovom periodu je značajna pozornost usmjerena i na srednjovjekovnu arheologiju. I u ovoj je oblasti svoj doprinos dala I. Čremošnik. Uz vile u Višićima i Paniku su registrirana rana slavenska naseljavanja i ukopi sa značajnim materijalnim ostacima. Višićima pripada i bogat nalaz zlatnog nakita ranosrednjovjekovnog slavenskog pučanstva.[35]

Značajan doprinos istraživanjima srednjeg vijeka dao je **Pavao Anđelić**[36] (Sultići, Konjic, 1920. – Sarajevo, 1985.) Zvanje diplomiranog pravnika stekao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, a doktorat iz arheologije odbranio je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Nakon karijere suca u Konjicu, kao povjesničar i arheolog djeluje u Zemaljskom muzeju. S ve-

[34] AL, Tom 1, 1988, 67-68; Cogo 2015, 99.

[35] AV 2012, 114.

[36] AL, Tom 1, 1988, 53.

likim se uspjehom bavio istraživanjima konjičkog kraja, starog grada Blagaja na Buni kod Mostara, a istraživao je staroslavensku keramiku iz Nereza kod Čapljine. Zanimao se za povijest srednjovjekovne humske države, s nemalim rezultatima s heraldikom, sfragistikom i diplomatikom srednjeg vijeka.

Pavao Anđelić

U kontekstu srednjovjekovnih istraživanja nezaobilazna su tema i stećci, nadgrobni spomenici rasuti po svim krajevima Hercegovine. S posebnim se zanimanjem njima, nakon Ć. Truhelke, bavio **Šefik Bešlagić**[37] (Gornja Tuzla, 1908.-1990.) Obrazovanje iz povijesti umjetnosti i slikarstava stekao je na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu. Na mjestu ravnatelja *Zavoda za zaštitu spomenika kulture* nalazio se 1952. – 1967. Tijekom radnog vijeka je registrirao stećke u dolini Neretve, na Blidinju, Gornjem Hrasnu, Kalinoviku, Ljubinju, Nevesinju, Popovom polju, ali i drugim krajevima diljem Hercegovine. Objavljivao ih je u nizu studija, članaka i monografija.

Značajan je doprinos ovoj temi dala i **Marian Wenzel,**[38] znanstvenica iz Londona, ali i drugi znanstvenici poput **Marka Vege**[39] (Čapljina, 1907. – Sarajevo, 1985.) Kao povjesničar *Zavoda za zaštitu spomenika kulture* dao je značajan doprinos istraživanjima srednjeg vijeka Hercegovine. Uz teme zasnovane na arhivskoj građi, arheološki je istraživao mauzolej obitelji Sankovića u Grčkoj Glavici u Biskupu kod Konjica, te Crkvinu u Zavali kod Ravnog, gdje je pronađen bogat arheološki materijal i u kamenu izrađen crkveni namještaj.

Vukosava Atanacković-Salčić

Uz arheologe koji su ispred krovnih institucija Zemaljskog muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture istraživali na prostoru Hercegovine, značajan je doprinos Regionalnog zavoda

[37] AL, Tom 1, 1988, 62.

[38] AL Tom 1, 1988, 186; Cogo 2015, 100.

[39] AL Tom 1, 1988, 183.

Tomislav Anđelić

za zaštitu spomenika i Muzeja u Mostaru, te Zavičajnog muzeja u Trebinju. **Tomislav Anđelić**[40] u periodu 1974. - 1976. istražuje kasnoantičke bazilike u Cimu, Vinjanima, Tepčićima i Žitomislićima. **Vukosava Atanacković-Salčić**[41] je istraživala prapovijesne tumule u Ukšićima i Ljubomiru, Čaire i Pješivac kod Stoca, Hardomilje kod Ljubuškog, Vukodol kod Mostaru, podvodni lokalitet Desilo u Hutovu blatu. **Đorđe Odavić**[42] iz trebinjskog Zavičajnog muzeja daje poseban doprinos istraživanju gradinskih lokaliteta na području trebinjske općine.

Arheologija i arheološka istraživanja u sadašnjosti

Zadnja ratna događanja su se na arheologiju, kao i na sve drugo, u Bosni i Hercegovini odrazila u negativnom smislu. Sve aktivnosti su ili prekinute ili se još uvijek odvijaju u specifičnim okolnostima. U određenoj mjeri tomu doprinosi i nepotpuno definiran zakonski okvir, što utječe i na ograničavanje institucionalnih mogućnosti. Na području Hercegovine djeluje pet muzeja opterećenih nizom problema (i to sa samo jednim zaposlenim arheologom). U boljoj situaciji nisu niti zavodi za zaštitu kulturno-povijesnog nasljeđa u nadležnosti novoformiranih županija (bez definiranih programa u oblasti arheologije). U nadležnosti Zavoda za zaštitu kulturno-povijesnog nasljeđa Hercegovačko-neretvanske županije, **Ivanka Milićević-Capek** je obavila zaštitno istraživanje prapovijesnog tumula na lokalitetu Vidića Guvno u Vranjevu Selu kod Neuma s impresivnim nalazima ratničkog ukopa iz perioda željeznog doba.

Značajniji pomak učinjen je tek od strane Sveučilišta u Mostaru kada je 2001. na Filozofskom fakultetu pokrenut Studij arheologije, što bi trebalo značiti i određenu rehabilitaciju arheologije na prostoru Hercegovine. U tom smjeru se odvija i program terenskih istraživanja Studija arheologije. U periodu 2008.-2010. **Brunislav Marijanović** sa studentima arheologije istražuje Ravlića pećinu, značajan eneolitički lokalitet. Uslijedila su istraži-

[40] AL Tom 1, 1988, 53.

[41] AL Tom 1, 1988, 59; Cogo 2015, 100.

[42] AL Tom 1, 1988, 128.

vanja kasnoantičkog kompleksa u Rivinama kod Stoca (2011. – 2014.), te bazilike u Docima kod Vitine (2015).

Arheološka su istraživanja u okviru svojih aktivnosti podržale i određene institucije Federacije BiH. Ministarstvo kulture podržalo je istraživanje jezera Desilo, jedinstvenog podvodnog lokaliteta u BiH (istraživala **Snježana Vasilj,** 2007. - 2008.), a Ministarstvo obrazovanja i znanosti Projekt rekognosciranje šireg prostora Hutova blata. Pri njegovoj realizaciji S. Vasilj registrira niz lokaliteta, gradinu na Kolojanju kod Neuma i lokalitet Dubine – Doljani kod Čapljine, gdje su 2009. istraženi ranosrednjovjekovni ukopi. U ovom kontekstu neophodno je spomenuti i rad **Boška Marijana** (Priluka, Livno, 1956. – Osijek, 2014.) koji je s uspjehom definirao željezno doba južnojadranskog područja i Hercegovine.

Studenti arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Danas, kada svjedočimo marginaliziranom položaju arheologije u društvu, dužni smo odati priznanje ne samo onima koji su znali prepoznati i cijeniti vrijednosti nasljeđene prošlosti ili onima koji su je svojim zvanjem, znanjem i radom učiniti dragocjenom, nego i onima koji su arheologiju odabrali ne po zvanju nego opredjeljenju u vrijeme koje nije pružalo veće mogućnosti strukovne naobrazbe kroz studijski proces. Na izazove struke odgovarali su zadivljujućim entuzijazmom, intelektualnom snagom i znanstvenom strpljivošću. Ako u obzir uzmemo i vremenski okvir često opterećen specifičnim društvenim, političkim i kulturnim odnosima, postignuti rezultati zavređuju poseban respekt. Arheologija se pobrinula da njezin doprinos izučavanju prapovijesne, antičke i srednjovjekovne prošlosti Hercegovine bude vječan.

LITERATURA

– *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej, Tom 1-3, Sarajevo, 1988.

– Cogo, I., Žene u bosanskohercegovačkoj arheologiji XX stoljeća (skica za monografsku studiju), *Baština* 3, Muzej književnosti i povijesti umjetnosti BiH, Sarajevo, 1915, 98-103.

– *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH* XXXII/30, Sarajevo, 2002.

– Imamović, M., *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914,* Svjetlost, Sarajevo, 1976.

– Jukoć, I., *Bosanski prijatelj*, br. 1, 1850.

– Juzbašić, Dž., Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine 1878-1914, *Pregled* 3, Sarajevo, 1984.

– *Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akadamije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963-2013*, Sarajevo, 2013.

– Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split, 1999.

– *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.* Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988.

– Patsch, C. Herzegowina = *Die Herzegowina einst und jetzt. Historische Wanderungen im Karst und an der Adria,* Wien, 1922.

– *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984),* Ljubuški, 1985.

– *Tribunia*, 1, Zavičajni Muzej Trebinje, Trebinje, 1975.

– *Tribunia*, 12, Muzej Hercegovine Trebinje, Trebinje, 2009.

– Vasilj, S. Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave, *Zbornik radova, Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo, 2011.

– Vasilj, S., Čuljak, N., Paponja A., *Arheološki vodič Hercegovine*, Mostar, 2012.

STEĆCI U NAUČNOM OPUSU PAVE ANĐELIĆA

Mr. sc. Adis ZILIĆ
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: U ovom radu se obrađuje samo jedan segment širokog spektra interesovanja istaknutog naučnika Pave Anđelića. Dokazavši se produktivnim istraživačkim radom na brojnim poljima bosanskog srednjovjekovlja, Anđelić je posebnu pažnju posvećivao kulturnoj historiji. Dao je značajan doprinos u izučavanju stećaka i načina sahranjivanja, ostvaren kroz brojna arheološka istraživanja na terenu. Iz bogate Anđelićeve bibliografije izdvojit ćemo i komentirati samo knjige i radove na ovu temu.

Ključne riječi: Pavao Anđelić, stećci, arheologija, nekropole, Konjic, Vrbljani, Visoko, Bobovac, Sutjeska

Osnovni cilj rada je definirati odnos istaknutog naučnika Pave Anđelića prema materijalnoj kulturi i kulturnoj baštini srednjeg vijeka uopće, kroz osvrt na njegova djela u kojima se spominju stećci. Radi lakšeg pregleda u radu će se posebno pristupiti Anđelićevim knjigama, u kojim se stećci spominju u okviru širih tema, a posebno pojedinačnim studijama.

Pavao Anđelić spada u krug značajnih istraživača bosanskog srednjovjekovlja. Profilirao se kao arheolog i historičar, a o njegovoj biografiji i bibliografiji je pisano u više navrata.[1] Tokom svog tridesetogodišnjeg rada u

[1] Margarita Gavrilović, Lidija Fekeža, Portret jednog znanstvenika, *Kalendar Napredak za 1994. godinu*, Sarajevo, 1993, 289-296. Esad Kurtović, Bibliografija radova dr. Pave Anđelića (1920-1985), *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, nova serija, sv. 48/49 (1996-2000), Sarajevo, 2001, 415-422. Sedam priloga sa okruglog stola održanog u Mostaru 2002. povodom petnaestogodišnjice smrti Anđelića publicirani su u: *Hercegovina*, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, br. 8-9 (16-17), Muzej Herceg Bosne, Arhiv Herceg Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture Herceg Bosne, Gradska knjižnica, Mostar, 2002/2003, 235-262. U organizaciji Franjevačke teologije u Sarajevu održan je 2005. Međunarodni znanstveni skup posvećen Pavi Anđeliću povodom 80 godina od rođenja i 20 godina od smrti. Osam referata sa skupa, uz dodatnih 11, štampano je u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008.

Zemaljskom muzeju proučavao je raznovrsne teme, te objavio brojne knjige i studije. Napisao je četiri knjige, a u pet knjiga se javlja kao koautor. Osim toga, objavio je preko 80 radova u stručnoj periodici.

U periodu od 1956. do 1986. gotovo da je nemoguće pronaći godište u kojem nije objavljen bar jedan prilog Anđelića u nekom od referentnih časopisa, nekada i više njih. Najčešće je objavljivao radove u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, svom matičnom časopisu, ali i u *Našim starinama* te *Arheološkom pregledu*, gdje su se ukratko prezentirali najnoviji rezultati arheoloških istraživanja. Bibliografija je impresivna i djeluje gotovo kao nedostižan ideal za profil jednog zaposlenika u javnoj ustanovi poput muzeja. U njegovo vrijeme ustanove ove vrste nisu oskudijevale sa kvalificiranim kadrom, tako da su se bez većih problema mogli redovno prikupljati članci za muzejske časopise poput *Glasnika Zemaljskog muzeja*, *Hercegovine*, *Tribunije*. Bilo je to *zlatno doba* za arheologiju Bosne i Hercegovine, sa značajnim udjelom Anđelića u općem dojmu vremena.

Osnovna karakteristika njegovih djela je interdisciplinarnost, kojima pristupa sa pozicije naučnog zvanja muzejskog savjetnika. Djela su nastala uglavnom na osnovu brojnih terenskih istraživanja. Pokazao se kao nezaobilazan autoritet u arheologiji, političkoj i kulturnoj historiji, ali i drugim pomoćnim historijskim disciplinama: historijskoj geografiji, sfragistici, diplomatici. Učesnik je više naučnih skupova, te dobitnik brojnih priznanja i nagrada za ostvarene rezultate u radu. Posebno su značajna njegova arheološka istraživanja prijestolnica bosanske vladarske dinastije Kotromanića – Visokog, Bobovca i Sutjeske. Afiniteti za istraživanje kulturne historije bosanskog srednjeg vijeka pozitivno su utjecali na Anđelićev interes za stećke. Dao je svoj doprinos u izučavanju stećaka, a taj doprinos je ostvaren dijelom i kroz terenska istraživanja. Iz bogate Anđelićeve bibliografije izdvojit ćemo i komentirati samo knjige i radove na ovu temu.

Stećci u knjigama u kojima je Anđelić autor ili koautor

U doktorskoj disertaciji dužnu pažnju posvetio je sepulkralnoj arhitekturi vladarske dinastije Kotromanića na prostoru Bobovca. U bližoj okolini ruševina ovog grada evidentirao je pet ukopnih mjesta.[2] Arheološki je istražio grobnu kapelu vladarske dinastije i obližnje nekropole stećaka. U knjizi je iscrpno analizirao pronađene artefakte u kapeli, u kojoj su sahranjeni kraljevi Ostoja i Tvrtko II. Iznio je pretpostavke kako su ovdje još

[2] Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 66-98, 106-110, 229-230.

pokopani Stjepan Ostojić, njegova majka Kujava, kraljica Doroteja Gorjanska, a kao posljednji u nizu Tomaš. Osim posmrtnih ostataka pronašao je ulomke nadgrobnih ploča i priloge.

U knjizi posvećenoj svom rodnom kraju Anđelić također daje osvrt na nekropole stećaka. Pri tome se pozvao na ranija istraživanja Radimskog, Bešlagića, Vege kao i na vlastita istraživanja u prethodno objavljenim parcijalnim studijama. Donosi osnovne podatke o nekropolama sa područja općine Konjic na ukupno 110 naseljenih mjesta i još većim brojem lokaliteta, uz osvrt na provedena arheološka istraživanja grobova na pojedinim lokacijama.[3] Prilog o stećcima u ovoj knjizi obiluje fotografijama i skicama, među kojima su posebno vrijedne fotografije izmještenih stećaka sa zemljišta predviđenog za potapanje, neposredno pred izgradnju hidroelektrane u Jablanici.

U svojim *Studijama o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne* Anđelić se u okviru opisa pojedinih župa osvrće i na nekropole stećka. Knjiga je posvećena identifikaciji teritorijalnih jedinica i u njoj se autor vješto služio historijskom geografijom. Stećcima posvećuje usputnu pažnju samo u manjem broju župa. Spominje stećke u župi Trstivnica i poziva se na istraživanja Milenka Filipovića. U okviru župe Vidogošća navodi samo jednu devastiranu nekropolu u selu Ljubnići, gdje se također poziva na ranija istraživanja Filipovića i Ljiljane Tomičić.[4] Znatno opširniji opis stećaka je u župi Lepenica, gdje je Anđelić na većini lokaliteta proveo vlastita istraživanja. Evidentirao je ukupno 35 nekropola, sa okvirnim brojem od oko 700 stećaka. Nije obišao sve lokacije, a na nekim mjestima se pozivao na ranije radove. Pažnju je posvetio reljefnim motivima i jednom natpisu.[5]

Anđelić je opširnije opisao stećke Lepenice u odnosu na ostale župe zato što je ranije posvetio dužnu pažnju ovom prostoru. Naime, prethodno se javlja u svojstvu koautora monografije posvećene lepeničkom kraju, objavljene početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća. U opširnoj monografiji o Lepenici Anđelić je u okviru dijela knjige o stanovništvu pripremio poglavlje *Arheološka ispitivanja*.[6] Stećke spominje na osam stranica knjige

---

[3] Dr. Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Skupština opštine, Konjic, 1975, 193-245. O Anđelićevim zasebnim studijama u kojim spominje nekropole stećaka konjičkog kraja još u daljem tekstu.

[4] Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 41, 48-49, 82-83.

[5] Isto, 56-63.

[6] Pavao Anđelić, Arheološka ispitivanja, u: *Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naučno društvo SRBiH, Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo, 1963, 151-191.

na istom broju lokaliteta kao u prethodno spomenutim *Studijama*. Dakle, istraživanja je prvobitno radio tokom 1958. i 1959. za potrebe monografije o Lepenici. Nije se upuštao u detaljniju analizu predmeta istraživanja. Prikupljene podatke sabrao je na osnovu površinskih posmatranja, bez iskopavanja.

Većinu lokaliteta je lično obišao. Za dio lokaliteta je preuzeo podatke od drugih istraživača, ali je uvrstio i narodna predanja o stećcima na pojedinim lokalitetima. Podaci o stećcima odnose se uglavnom na brojnost, zastupljene oblike i očuvanost. Evidentirao je različite načine devastacije na pojedinim lokalitetima. Pažljivijim uvidom na terenu dopunjavao je podatke ranijih istraživača. Također je obratio pažnju i na zastupljene ukrase. Priložio je četiri fotografije i jednu skicu stećka neobičnog oblika. Na dvije od četiri fotografije su čeona i bočna strana sljemenjaka Radoja, velikog kneza bosanskoga, sa interesantnim motivom vuka otvorenih usta na porodičnom grbu i natpisom. Drugačije je pročitao natpis u odnosu na ranije istraživače. Opisao je i druge ukrase na sljemenjaku Radoja i istakao njegovu veliku umjetničku vrijednost. Na kraju je spomenuo način obrade, materijale izrade, orijentaciju, konfiguraciju terena, druge objekte uz postojeće nekropole i ukrase zastupljene na samo šest stećaka.

U monografiji visočkog kraja također se javlja u svojstvu koautora za kasno srednjovjekovlje. Jedan je od četverice autora, ali je napisao najveći dio knjige, ukupno 2/3, pod naslovom *Srednji vijek – doba stare bosanske države*.[7] U ovom djelu Anđelić se poziva na ranije istraživače po pitanju stećaka, te iznosi i sopstvena zapažanja. Kada piše o tituli velikog kneza bosanskog, ponovo spominje stećak Radoja Pribinića koji je prvobitno obrađivao za potrebe župe Lepenica i prilaže identične fotografije. Ovaj put spominje još i zlatni prsten pronađen u Radojevom grobu, koji je, prema kazivanju mještana, otkopao visočki advokat Vinko Mikolji. Potom je prsten sa grbom porodice otkupio Narodni muzej u Beogradu od Mikoljijevih nasljednika.[8]

U podnaslovu *Stećci* evidentirao je 27 lokaliteta sa stećcima, te još 13 za koje narodna tradicija bilježi kao srednjovjekovna groblja. Primijetio je iznenađujuće mali broj stećaka, ukupno oko 360, s obzirom da se radi o centralnom području države. Oblici izrade su jednostavni, a ukrasi rijetki.

---

[7] Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović, Brunislav Marijanović, *Visoko i okolina kroz historiju, I, Prethistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984. Anđelić je pripremio dio knjige na str. 103-309. Ostali koautori uradili su početni dio koji se odnosi na prethistoriju i antiku.

[8] Isto, 121-123.

Nabrojao je lokalitete i dao veoma kratke informacije o njima, pri tome se pozivajući na ranija istraživanja Šefika Bešlagića i Milenka Filipovića.[9]

Potom slijedi poglavlje o krunidbenoj i grobnoj crkvi bosanskih vladara u Milama, tj. u današnjim Arnautovićima kod Visokog.[10] Na početku je skrenuo pažnju na propuste prvog istraživača ovog lokaliteta Karla Pača, kustosa Zemaljskog muzeja, tokom iskopavanja 1909. i 1910. Nastala dokumentacija nije objavljena, niti je bila propisno zavedena u inventarne knjige. Anđelić je priložio izvještaje Pača o iskopavanjima ovog veoma važnog lokaliteta. Osvrnuo se također na rezultate i mišljenja drugih istraživača.

Zbog brojnih propusta prilikom prvobitnih iskopavanja, izvršio je, u svojstvu rukovodioca radova, reviziona iskopavanja tokom 1976/77. u Milama, na mjestu gdje su pokopavani raniji bosanski vladari. Manji radovi obavljeni su 1978, dok je konzervacija obavljena u dva navrata – 1977. i 1979. Pored detaljnog opisa arhitekture, ulomaka kamene plastike, freski, obradio je također grobove i stećke u kompleksu. Priložio je detaljne izvještaje o artefaktima u grobovima i dao opis stećaka. Također je priložio fotografije nastale prilikom otkopavanja. Identificirao je grobnice kralja Tvrtka I i bana Stjepana II Kotromanića unutar mauzoleja, tj. kraljeve kapele. Istakao je kako stećci podignuti u franjevačkoj crkvi i oko nje svjedoče kako pokopavanje ispod ove vrste spomenika nije bio ekskluzivitet samo vjernika Crkve bosanske nego da se radilo o "običaju čitavog stanovništva bosanske države i nešto šire."

Posebnu pažnju posvetio je stećku postavljenom iznad Tvrtkovog groba. Primijetio je da se radi o jedinom poznatom slučaju ukopnog mjesta vladara nad kojim je podignuta ova vrsta spomenika. Prilikom revizionih iskopavanja 1976. naišao je na ostatke monolitnog sljemenjaka sa postoljem. Razbacane ostatke Tvrtkovog stećka pronalazio je i u drugim dijelovima unutrašnjosti ruševina grobne crkve Kotromanića. Zaključio je kako je nadgrobne ploče i stećak izradio vrlo vješt i školovan majstor zbog njihove fine izrade. Također nije mogao utvrditi tačan broj skeleta u grobnici jer je prethodno devastirana.

Zainteresirao se i za lokalitet Biskupića, gdje je ranije pronađena ploča bana Kulina. Krajem 1963. je zajedno sa Ljiljanom Tomičić na ovom lokalitetu radio sondažna iskopavanja, u organizaciji Zavičajnog muzeja Visoko. Kada su 1976. na ovom mjestu izvođeni građevinski radovi, naišlo se na skeletne ostatke sa bronzanom naušnicom. U bližoj okolini pronađeni su ostaci građevinskog materijala. Anđelić se osvrnuo u knjizi i na nadgrobnu

[9] Isto, 189-192.

[10] Isto, 192-242.

ploču kaznaca Nespine iz Malog Čajna u Gračanici, koja se čuva u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja. Ploča nema specifična svojstva stećaka, ali su reljefni motivi lova i natpis izrađeni na ploči tipični za ovu vrstu spomenika. Prema opisu drugih istraživača, na lokalitetu gdje je pronađena ploča nalazilo se i 11 stećaka u obliku sanduka.[11]

U djelu *Kulturna istorija BiH,* gdje se javlja u svojstvu koautora, daje uopćeni osvrt na stećke.[12] U ovoj knjizi Anđelićev pristup stećcima je udžbenički u skladu sa njenim karakterom i namjenom. U poglavlju knjige *Doba srednjovjekovne bosanske države* Anđelić na početku razlikuje pet kulturnih perioda razvijenog i kasnog srednjeg vijeka: stoljeće kulturnog poleta (1150-1250), 70-godišnja kulturna depresija (1250-1322), postepeno obnavljanje kulturnog života u XIV stoljeću (1322-1377), procvat kulturnog života u vrijeme kraljevstva (1377-1463) i propadanje srednjovjekovne kulture (1463-1528).

Kada je o stećcima riječ, ukratko opisuje njihove osnovne karakteristike sa osvrtom na umjetničko oblikovanje, različite reljefne predstave, vremenski okvir podizanja spomenika, porijeklo i majstore izrade. Pojavu složenijih oblika stećaka datira u treći kulturni period, vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića. Stećke ukrašene reljefnim predstavama smjestio je u posljednja dva perioda bosanske kulturne historije srednjeg vijeka, tj. u posljednje stoljeće političke samostalnosti zemlje – period kraljevstva i vrijeme propadanja srednjovjekovne kulture. Tumači likovne predstave kola na stećcima i kratko spominje epitafe. Hronološke okvire utvrđene na osnovu natpisa i rijetkih arheoloških nalaza uzima sa rezervom zbog malog procenta tako datiranih stećaka. Osnovni proces razvoja stećaka smatra autohtonim, uz određene utjecaje manjeg značaja sa strane. Ističe i interkonfesionalni karakter stećaka.

Izradio je opširnu natuknicu za *Arheološki leksikon* pod pojmom kasni srednji vijek, te je obradio niz lokaliteta za ovaj period.[13] Pored općih informacija o aktivnostima Zemaljskog muzeja u prikupljanju građe značajne za ovaj period, razvoju arheologije u BiH i općeg historijskog osvrta na epohu, Anđelić opisuje i kulturne prilike. U tom okviru spominje sepulkralnu arhitekturu u vidu mauzoleja i stećaka. U drugom tomu leksikona izradio je natuknice za ukupno 29 nalazišta, a u trećem za 175.[14]

---

[11] Isto, 253-274.

[12] Pavo Anđelić, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 405-537; drugo dopunjeno izdanje: Sarajevo, 1984, 435-587.

[13] *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988, 44-49.

[14] Isto, tom. II i III. Up. Kurtović, Bibliografija, 422.

Stećci u Anđelićevim studijama

Anđelić obrađuje tematiku stećaka i u okviru manjih, pojedinačnih studija. Nekropolu stećaka spominje samo informativno kao orijentir za zgradu starog hana na Bradini.[15] Ovu vrstu nadgrobnih spomenika po istom principu, bez detaljnije analize, spominje "usput" prilikom obrade srednjovjekovnih kultnih mjesta u konjičkom kraju. Radi se o sljedećim lokalitetima: Gorani, Čelina, Seonica, Gošića Han kod Ostrošca, Bradina, Donje Selo, Vrbljani, Šabići, Razići, Borci, Bijela, Ostrožac. U poglavlju o bosanskoj crkvi su četiri stećka sa motivima djedovskih štapova privukla njegovu pažnju, te stećak bez ukrasa zvan Djedov Kamen.[16]

Po istom principu je stećcima pristupio prilikom obrade srednjovjekovnih naselja u gornjem toku Neretve. Prilikom opisivanja utvrđenja ukratko spominje stećke u blizini nekih od utvrđenja. Kada opisuje grad Vrabač, u jednoj rečenici kaže: "oko 100 m od ruševina u pravcu sedla Vrapča, na samoj kosi, nalaze se 2 stećka sanduka: izrađeni su od krečnjaka, orijentirani u pravcu pružanja kose, a obrađeni grubo." Također je evidentirao još jednu nekropolu u Podvrapču na lokalitetu Glavičine. U mjestu Bijela evidentirao je veliku nekropolu sa okvirnim brojem oko 150 stećaka. Sjeveroistočno od Gradine, gdje su locirani ostaci tvrđave Dbar, "leži oveća nekropola sa stećcima bez ornamenata i bez natpisa. Jedan lijepo ornamentirani šljemenjak nalazi se kraj kuća porodice Kasalo, oko 1,5 km južno od Gradine." Kod obrade Ribićkog Grada pozvao se na istraživanja Bešlagića. U podnožju Koma stećke je evidentirao na tri mjesta. Potom nabraja 11 naselja sa nekropolama i posebno ističe one većeg obima – "u Kanjini, Blacama, Bradini i naročito Vrbljanima." Također spominje nekoliko nekropola u selu Bare.[17] Podatke o stećcima iz prethodno spomenutih studija Anđelić je naknadno unio u svoju monografiju o konjičkom kraju.

Prilikom radova na antičkim ruševinama u Čipuljiću kod Bugojna, na lokalitetu Grudine se naišlo na veću srednjovjekovnu nekropolu. Jednim dijelom iskopavanja rukovodio je Anđelić. U izvještaju sa iskopavanja objavljenom u *Arheološkom pregledu* navodi kako je istraženo 60 grobova na 225 m². U više od pola grobova uz pokojnike su pronađeni brojni prilozi, najčešće u

[15] Pavo Anđelić, Turski put od Ivan planine do Porima, *Naše starine*, br. IV, Sarajevo, 1957, 175. Nekropola stećaka u ovom naselju detaljnije je obrađena u kasnije objavljenoj monografiji o Konjicu.

[16] Pavo Anđelić, Srednjevjekovna kultna mjesta u okolini Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XII, Sarajevo, 1957, 189-193, 195.

[17] Pavao Anđelić, Srednjevjekovni gradovi u Neretvi, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 187, 190, 195, 199, 204, 211, 217-218.

vidu nakita, te oprema u vidu mamuza i oružja. Na osnovu nalaza nekropola je datirana u razvijeni srednji vijek.[18] U izvještaju se ne spominju stećci.

U kampanji arheološkog istraživanja Bobovca posebnu pažnju Anđelić je posvetio grobnoj kapeli kraljevske porodice. Unutar kapele je evidentirao četiri zidane grobnice. Ranije su devastirane, kosti ispreturane, a nadgrobne ploče razbijene i razbacane.[19] Ni u ovoj kampanji arheološkog istraživanja ukopnog mjesta bosanskih vladara nije evidentirao karakteristične nadgrobne spomenike srednjeg vijeka u vidu stećaka.

Kratak prilog o grobovima bosanskih vladara u Arnautovićima, sa osvrtom na stariju literaturu, bio je početak njegovog interesiranja za ukopna mjesta Kotromanića,[20] što je kasnije našlo mjesta u spomenutoj monografiji o Visokom. U ranijoj istraživačkoj fazi nije identificirao ličnost pokopanu pod stećkom u kapeli. Dvije decenije kasnije došao je do novih spoznaja na osnovu rezultata arheoloških iskopavanja.

Prije objavljivanja većeg priloga u opširnoj monografiji o visočkom kraju, Anđelić je prethodno spomenutu studiju znatno dopunio novom studijom, koju je ovaj put preciznije naslovio.[21] U suštini, novu i dopunjenu studiju ugradio je u monografiju o Visokom, objavljenoj četiri godine kasnije. Anđelićev dopunjeni prilog u *Glasniku* predstavljao je najnovije rezultate obimne kampanje arheoloških istraživanja i revizionih iskopavanja veoma važnog lokaliteta na kojem su pokopani pojedini bosanski vladari.

U Potocima kod Mostara je arheološki istražio malu nekropolu stećaka na lokalitetu Ograda. U kampanji su također učestvovali Tomislav Anđelić i Petar Leko. Detaljnije je opisao bogato ukrašen stećak manjih dimenzija u obliku sanduka sa odvojenim postoljem, koji je prenešen u tadašnji lapidarij Muzeja Hercegovine. Iako je stećak manjih dimenzija, ustanovljeno je kako se ispod nalazio grob odraslog čovjeka sa prilozima.[22] Nakon 1995. obnovljen je kompleks Ćejvan-ćehajine džamije i zgrada medrese, u kojoj je bio smje-

---

[18] Pavo Anđelić, Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna, *Arheološki pregled*, 1, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1959, 163-165.

[19] Pavo Anđelić, Bobovac, Dragovići – Mijakovići, Vareš – srednjovjekovni grad, *Arheološki pregled*, 6, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1964, 125-128.

[20] Pavao Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XVII, Sarajevo, 1962, 166.

[21] Pavao Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XXXIV/1979, Sarajevo, 1980, 183-247.

[22] Pavao Anđelić, Potoci, Mostar – Srednjevjekovni grob, *Arheološki pregled*, 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 165-166.

šten muzej i u čijem dvorištu se nalazio lapidarij sa muzejskim eksponatima. Muzej Hercegovine je iz vakufske imovine izmjestio svoje osnovno sjedište u Spomen kuću Džemala Bijedića. Spomenuti stećak, zajedno sa većinom drugih spomenika kulture, premješten iz lapidarija nekadašnjeg sjedišta Muzeja u dvorište Centra za kulturu Mostar, gdje se i danas nalazi (Slika 1).

Slika 1.

U osvrtu na franjevačko graditeljstvo kasnog srednjeg vijeka Anđelić spominje stećke na više lokaliteta u okvirima crkvenih građevina. Neka nalazišta spominjao je u ranijim radovima, poput crkve sv. Nikole u Arnautovićima gdje spominje ukopno mjesto kralja Tvrtka i stećke u blizini same građevine. Anđelić je tokom 1961. arheološki istražio crkvu sv. Marije (sv. Katarine) u Jajcu, ali rezultate nije objavio. U unutrašnjosti crkve pronašao je grobnice, a ispred objekta nalazio se jedan stećak. Za crkvu u Bakićima kod Olova smatra da je srednjovjekovne datacije zbog općeg izgleda i ambijenta, iako je izvori spominju tek u XVI i XVII stoljeću. Oko crkve se nalaze stećci, koje je ovom prilikom samo spomenuo. U radu također navodi arheološko ispitivanje grobne kapele vladarske dinastije na Bobovcu u periodu od 1959. do 1967. i u njoj pronađene četiri grobnice.[23]

U istom zborniku nalazi se još jedan Anđelićev prilog o crkvi u Varošišću, koju je arheološki istražio u ljeto i jesen 1968. zajedno sa Fikretom

[23] Dr. Pavao Anđelić, Pogled na Franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni, *Radovi sa simpozija "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice, knj. III, Zenica, 1973, 201-204. Rezultate istraživanja u Arnautovićima i Bobovcu objavio je i u zasebnim monografijama, o čemu je bilo riječi.

Ibrahimpašićem, direktorom Muzeja grada Zenice. U unutrašnjosti ruševina crkve otkopali su dva groba i treći van objekta, s južne strane. Iznad ukopnih mjesta nisu bili stećci nego kaldrma koja, po Anđeliću, pokazuje da je ukop obavljen nakon rušenja crkve.[24]

U interdisciplinarnoj studiji o Bišću i Blagaju spominje stećke u bližoj okolini. Ukratko referira o tragovima života na ovom području u kasnom srednjem vijeku, sa osvrtom na nekropole stećaka na više lokacija. Skrenuo je pažnju na propuste u Bešlagićevom *Katalogu stećaka* po pitanju nekropola mostarskog kraja. Pored manjih nekropola šireg mostarskog područja, istakao je tri najveće. Osvrnuo se posebno na nekropolu Humčica u Podveležju, te naveo kako se na "lokalitetu Kutine" nalazi "oko 90 stećaka, od toga samo jedan sljemenjak, nekoliko visokih i srednjih sanduka, dok su ostalo ploče. Ukrašeno je 11 primjeraka, a ornamentalni motivi su ljudske figure i razne varijacije križa."[25] U studiji nabraja nekropole u Hodbini, Kosoru, Gnojnicama, Sutini, Potocima, Prigrađanima, Humima i Ravnima. Anđelićev kraći prilog na dvije stranice o stećcima mostarskog područja predstavlja samo manju dopunu Bešlagićevog kataloga.

Može li neko ko se čitav život predano bavio istraživačkim radom devastirati stećak s ciljem podmetanja "dokaza"?

Dodatna motivacija za obradu ove teme je potvora iznesena na Anđelića. Tek što su objavljeni rezultati sa međunarodnog naučnog skupa o Pavi Anđeliću u vidu spominjanog zbornika radova, objavljena je i knjiga u kojoj se Pavo Anđelić optužuje kako je lično uklesavao križ latinske forme na stećku u selu Vrbljani kod Konjica, u mjestu u kojem je tokom pedesetih godina XX stoljeća vršio zaštitne arheološke intervencije. Izjavu o Anđelićevom uklesavanju križa navodno su izrekli mještani ovog mjesta. U knjizi se kao svjedoci narodnog predanja navode potpisnik ovih redova sa dvojicom radnih kolega.[26]

---

[24] Dr. Pavao Anđelić, Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka, *Radovi sa simpozija "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice, knj. III, Zenica, 1973, 440-445.

[25] Dr. Pavao Anđelić, Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku, *Hercegovina*, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 1, Mostar, 1981, 46-48. Opširnije o nekropoli Humčica u Podveležju, uz znatnu dopunu podataka, u: Adis Zilić, *Stećci Podveležja*, Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, knj. 8, Mostar, 2016, 122-155.

[26] Ibrahim Pašić, *Mile i Moštre. Ilirsko – gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećka i Crkve bosanske*, Predslavenski korijeni Bošnjaka, knj. II, autorsko izdanje, Sarajevo, 2009, 122-123, nap. 527. O nekropoli Vrbljani up. Anđelić, *Konjic*, 221-222.

Međutim, spomenuti svjedoci nisu uopće svjedočili predanju u kojem se na bilo koji način spominje Anđelić. Autor knjige želio je po svaku cijenu potkrijepiti svoje teze o falsifikatima u arheologiji i historiji, pa je krenuo veoma lošim putem. Ideja o "klesaru" Anđeliću, kako ga podrugljivo naziva, čekala je pritajeno do štampanja knjige. Tada je narodno predanje, koje zaista spominje naknadno uklesavanje velikog križa katoličke forme na horizontalnu površinu stećka – ali ne od strane Anđelića, odjednom "mutiralo" u objavljenoj verziji u knjizi. Radi se o najgrubljoj potvori na lik i djelo Pave Anđelića, koju ovim putem želim demantirati.

Nastala je dilema na koji način adekvatno reagirati. Ipak je ostao pisani trag u kojem se u negativnom kontekstu spominju imena svjedoka, pored imena uvaženog Anđelića. Uzimajući u obzir da je davno rečeno kako zapisano ima svoju težinu – *verba volant, scripta manent*, odlučio sam se na pismeni demant. Time sam ispunio moralnu i ljudsku obavezu, i rekao bih još, dug prema Pavi Anđeliću. No, i pored ovog demanta, na kraju trebamo postaviti sebi pitanje: kako je uopće moguće povezati čovjeka koji je čitav život predano posvetio nauci i istraživačkom radu sa ovakvim načinom devastacije stećka i krajnje perfidnom namjerom podmetanja nekakvih "dokaza," u svrhu realizacije skrivenih ciljeva? Zar da naučnik kalibra Anđelića spadne na to da čekićem i špicom uklesuje križ i tako "pomnoži s nulom" sve rezultate mukotrpnog, cjeloživotnog rada?!

***

Iako se Anđelić nije primarno bavio izučavanjem i opisom stećaka, ipak im je posvetio dužnu pažnju prilikom arheoloških istraživanja kulturne baštine iz srednjovjekovnog perioda. O ovoj vrsti nadgrobnih spomenika radio je vlastita istraživanja u vidu arheoloških iskopavanja na terenu ili se pozivao na referentnu literaturu. Davao je samo osnovne informacije o nekropolama stećaka, bez upuštanja u detaljniju analizu.

STEĆCI IN THE SCIENTIFIC WORK OF PAVAO ANĐELIĆ

Summary: Pavao Anđelić is one of the important researchers in Bosnian Medieval period. During his thirty-year long work at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, he focused on diverse topics and published numerous books and studies. Owing to his works, he became a benchmark in archaeology, topography, sphragistics, diplomacy, political and cultural history. He received numerous avowals of acknowledgement for his work.

This paper focuses on only one segment of the wide range of Anđelić's interests. He achieved reputation by his productive research in various fields of the Bosnian Medieval period; however, he did not neglect cultural history. He made significant contribution in the research of *Stećci* (Bosnian Medieval tombstones) through numerous archaeological explorations on site. This paper will highlight and comment only two segments of Anđelić's rich bibliography – books and papers on the aforementioned topic.

Key words: *Pavao Anđelić*, *stećci*, *archaeology*, *necropoli, Konjic, Vrbljani, Visoko, Bobovac, Sutjeska.*

Literatura:

– Pavo Anđelić, Turski put od Ivan planine do Porima, *Naše starine*, br. IV, Sarajevo, 1957, 169-178.

– Srednjevjekovna kultna mjesta u okolini Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XII, Sarajevo, 1957, 185-199.

– Srednjevjekovni gradovi u Neretvi, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 179-231.

– Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna, *Arheološki pregled*, 1, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1959, 163-165.

– Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XVII, Sarajevo, 1962, 165-171.

– Arheološka ispitivanja, u: *Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naučno duštvo SRBiH, Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo, 1963, 151-191.

– Bobovac, Dragovići – Mijakovići, Vareš – srednjovjekovni grad, *Arheološki pregled*, 6, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1964, 125-128.

– Potoci, Mostar – Srednjevjekovni grob, *Arheološki pregled*, 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 165-166.

– u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1966, 405-537; drugo dopunjeno izdanje: Sarajevo, 1984, 435-587.

– *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

– *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Skupština opštine, Konjic, 1975.

– Pogled na Franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni, *Radovi sa simpozija "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice, knj. III, Zenica, 1973, 201-206.

– Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka, *Radovi sa simpozija "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Izdanja Muzeja grada Zenice, knj. III, Zenica, 1973, 439-452.

– Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, Nova serija, sv. XXXIV/1979, Sarajevo, 1980, 183-247.

– Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku, *Hercegovina*, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 1, Mostar, 1981, 41-72.
– *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
– Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović, Brunislav Marijanović, *Visoko i okolina kroz historiju, I, Prethistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko, 1984, 103-309.
– Pavao Anđelić, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, II i III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.
– Margarita Gavrilović, Lidija Fekeža, Portret jednog znanstvenika, *Kalendar Napredak za 1994. godinu*, Sarajevo, 1993, 289-296.
– Esad Kurtović, Bibliografija radova dr. Pave Anđelića (1920-1985), *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija*, nova serija, sv. 48/49 (1996-2000), Sarajevo, 2001, 415-422.
– Okrugli stol u povodu 15. obljetnice smrti arheologa dr. Pave Anđelića, priredila Ivanka Miličević – Capek, u: *Hercegovina*, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, br. 8-9 (16-17), Muzej Herceg Bosne, Arhiv Herceg Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture Herceg Bosne, Gradska knjižnica, Mostar, 2002/2003, 235-262.
– Ibrahim Pašić, *Mile i Moštre. Ilirsko – gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećka i Crkve bosanske*, Predslavenski korijeni Bošnjaka, knj. II, autorsko izdanje, Sarajevo, 2009.
– Adis Zilić, *Stećci Podveležja*, Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, knj. 8, Mostar, 2016.
– Znanstveni skup posvećen arheologu i povjesničaru Pavlu Anđeliću (1920-1985) u povodu 85. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti, ur. Marko Karamatić, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008.

DOPRINOS VUKOSAVE ATANACKOVIĆ-SALČIĆ U ISTRAŽIVANJU ANTIČKE HISTORIJE I ARHEOLOGIJE U HERCEGOVINI

Dr. sci. Almir MARIĆ
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Odsjek za historiju

Sažetak: U radu se obrađuje doprinos Vukosave Atanacković-Salčić u istraživanju antičkog razdoblja na prostoru današnje Hercegovine. Pri tome ćemo analizirati njene najznačajnije naučne radove iz oblasti antičke provincijalne arheologije koji su nastali kao rezultat višedecenijskih arheoloških istraživanja ispred Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru na cijelom hercegovačkom prostoru. Posebnu pažnju obratit ćemo na njene radove o rimskodobnom Dilluntumu, zatim arheološkom lokalitetu Desilo na Hutovu blatu, radu o kamenim spomenicima u Arheološkoj zbirci muzeja na Humcu, te novom čitanju natpisa na epigrafskom spomeniku iz Kazanaca kod Gacka. Također, istaknut ćemo doprinos Atanacković-Salčićeve u višegodišnjem istraživanju rimskog augzilijarnog logora na Humcu kod Ljubuškog, kao i prilog koji je dala u realizaciji trećeg toma Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Vukosava Atanacković-Salčić, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Hercegovina, Stolac, Trebimlja, Humac, Desilo, arheologija, antika.

Socijalistički period bosanskohercegovačke historije, u odnosu na prethodno monarhističko razdoblje, donio je veliki napredak u istraživanjima klasične historije i arheologije na prostoru Bosne i Hercegovine. Pored već postojećeg Zemaljskog muzeja, osnivaju se regionalni zavičajni muzeji (u Mostaru i Trebinju) i zavodi za zaštitu spomenika kulture što je dovelo do realizacije brojnih sistematskih arheoloških istraživanja širom BiH. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru je, prije konačnog institucionalnog uobličavanja, prošao kroz nekoliko razvojnih faza. Naime, prvo je pri Zavičajnom muzeju u Mostaru 1952. godine formirana zasebna Režijska grupa

iz koje je 1954. nastala Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture u Mostaru, a 1960. samostalni Sreski zavod.[1] Ukidanjem srezova dolazi do stagnacije i nazadovanja u radu Zavoda, zbog čega je odlučeno da se 1971. godine priključi Republičkom zavodu. Formiranjem Zavoda u Mostaru i ostalih institucija slične namjene, istraživanje, konzervacija i prezentacija kulturno-historijskog naslijeđa naše zemlje podignuta je na zavidan nivo. Nedostatak obrazovanih kadrova, koji je trebao raditi u navedenim ustanovama, nadomješten je premještanjem stručnih ljudi iz drugih krajeva tadašnje Jugoslavije, uglavnom iz Srbije i Hrvatske.

Nakon osnivanja Uprave, odnosno Sreskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, ova institucija je u nedostatku adekvatnih kadrovskih rješenja popunjena na sličan način. Među stručnim kadrovima koji su u novoformirane institucije premješteni iz drugih krajeva FNRJ bila je i Vukosava Atanacković-Salčić. Rođena je u Beogradu 15. 10. 1931, gdje je završila studij arheologije. U periodu 1955-1956. godine, dok je bila u statusu apsolventa, radila je u arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja u Tuzli (danas JU Muzej istočne Bosne).[2] Nedugo poslije završetka studija sredinom juna 1956. godine zaposlena je na poziciju arheologa u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, gdje je ostala do kraja radnog vijeka. Tokom svoje karijere učestvovala je u brojnim arheološkim istraživanjima i konzervatorskim radovima koje je provodio Zavod,[3] bilo samostalno, ili u saradnji sa drugim srodnim naučnim i kulturnim institucijama poput Muzeja Hercegovine u Mostaru ili Zemaljskog muzeja u Sarajevu.[4] Navedene aktivnosti rezultirale su velikim brojem prethodnih izvještaja sa arheoloških iskopavanja i naučnih radova koji tretiraju prethistorijski, antički i srednjovjekovni period na prostoru današnje Hercegovine. S obzirom na veliki broj radova koji svojim sadržajem obuhvataju

---

[1] Džemal Čelić, Zaštita spomenika kulture i prirode, u : *Kultura u socijalitičkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1976, 256.

[2] Ikbal Cogo, In memoriam - Vukosava Atanacković Salčić (1931-2014), *Godišnjak CBI ANU BiH*, 44, Sarajevo, 2016, 317 (dalje u tekstu : Ikbal Cogo, In memoriam - Vukosava Atanacković Salčić).

[3] Treba istaknuti da je Atanacković-Salčićeva 1959. godine pred Republičkom komisijom za zvanja u muzejskoj i konzervatorskoj struci uspješno položila stručni ispit i stekla zvanje konzervator – arheolog. Time je postala jedina arheologinja u BiH koja je imala ovo zvanje (Ikbal Cogo, In memoriam - Vukosava Atanacković Salčić, 317).

[4] O saradnji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode sa Muzejom Hercegovine u Mostaru vidjeti: Anđelko Zelenika, Saradnja Muzeja Hercegovine i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, u : Zbornik radova, *60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*, Mostar 2010, 37-41.

ogroman vremenski raspon, u ovom radu posebnu pažnju obratit ćemo na doprinos Atanacković-Salčićeve klasičnom razdoblju bosanskohercegovačke historije.

Već sredinom 60-tih godina je Atanacković-Salčićeva počela da, u sklopu redovnih aktivnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara, provodi prva zaštitna iskopavanja arheoloških lokaliteta.[5] Prva bibliografska jedinica koja tretira antičko razdoblje je kratki izvještaj o zaštitnoj intervenciji Zavoda nad rimskim grobovima sa spaljivanjem na lokalitetu Torine u Hardomilju kod Ljubuškog.[6] Pored urni sa spaljenim pokojnicima, evidentirana je i rimskodobna cigla i supstrukcije pravougaonog objekta datiranog u rimsko doba. U istom broju Arheološkog pregleda objavila je izvještaj o stručnom nadzoru nad spašavanjem ugroženih grobova iz antičkog i ranosrednjovjekovnog perioda na lokalitetu Vukodol na zapadnoj periferiji Mostara.[7]

Prvi opsežniji naučni rad Atanacković-Salčićeve o antičkim lokalitetima na prostoru Hercegovine nastao je kao rezultat zaštitnih arheoloških istraživanja i iskopavanja u Stocu od 1972. do 1976. godine, kao i nešto ranijih sondažnih istraživanja u Trebimlji na Popovu polju.[8] Istraživanje rimskog urbanog naselja na području današnjeg Stoca počelo je krajem 19. stoljeća. Tridesetih godina 20. stoljeća Dimitrije Sergejevski je publikovanjem nadgrobnog natpisa u kojem se prvi put navodi municipium Dilluntum utvrdio njegovo ime i municipalni status.[9] Istraživanja koja su provedena u austrougarskom i monarhističkom periodu ustanovila su da se jezgro rimskodobnog Stoca nalazilo u južnom dijelu grada na lijevoj obali Bregave.[10] Arheološka istraživanja iz ovih razdoblja otkrila su uz lijevu obalu Bregave ostatke većeg urbanog naselja sa kućama koje su imale mozaike visoke umjetničke vrijednosti, terme sa hipokaustima za zagrijavanje i bazenima,

[5] Vukosava Atanacković-Salčić, Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara, *Naše starine* IX 1964, 175-180.

[6] Vukosava Atanacković-Salčić, "Hardomilje" Torine, Ljubuški – rimski grobovi sa spaljivanjem, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 11-115.

[7] Vukosava Atanacković-Salčić, Vukodol, Mostar, Hercegovina – antički, ranosrednjovjekovni grobovi, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 159-162.

[8] Vukosava Atanacković-Salčić, Antički Dilluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), *Tribunia* 5, 1979, 7-39

[9] Dimitrije Sergejevski, Iz rimske arheologije, I. Municipium Dilluntum, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XLVII*, Sarajevo 1935, 17-18.

[10] O historijatu istraživanja antičkih ostataka na prostoru današnjeg Stoca vidjeti: Atanacković-Salčić, Antički Dilluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), *Tribunia* 5, 1979, 7-8.

vodovod, itd., dakle infrastrukturu koju su posjedovali samo veći gradovi u rimskoj provinciji Dalmaciji.[11] Atanacković-Salčićeva je svojim istraživanjima u određenoj mjeri proširila gradski areal. Ostaci zgrade sa hipokaustom pojavili su se na lokalitetu Bačve-Kućište, kao i ostaci supstrukcija u istoj ulici koji nisu do kraja istraženi. Na osnovu novih otkrića dotadašnjem broju od četrnaest poznatih objekata rimskog Dilluntuma pridodana su još dva, nakon čega je urađena rekonstrukcija situacionog plana naselja iz tog perioda. Također, kao značajan rezultat ovih iskopavanja treba spomenuti epigrafski spomenik na kojem se spominje porodica Caesidius koja je porijeklom iz južne ili srednje Italije.[12]

Sondažna istraživanja u Trebimlji na Popovu polju, koja su provedena 60–tih godina, imala su za cilj da utvrde karakter lokaliteta na kojem je nešto ranije pronađen spomenik na kojem se prvi put spominje municipij Dilluntum. Naime, spomenik je podignut Publiju Apliju Plassu, dekurionu municipija Dilluntum. Apliusi su bili autohtoni ilirski rod koji je vjerovatno pripadao višoj socijalnoj strukturi domaćeg stanovništva. Spomenik se uglavnom datira u prvu polovinu 2. stoljeća, čemu u prilog govori rimska onomastička formula (*tria nomina*), kao i proširena početna formula *Dis Manibus Sacrum*.[13] U Trebimlji se vjerovatno nalazila vila rustika u kojoj je Publije Aplio Plasso stalno živio sa porodicom i odakle je vršio svoju dekurionsku dužnost. U tom periodu je bilo sasvim uobičajeno da municipalni dužnosnici žive na svojim imanjima izvan urbanog središta administrativno - teritorijalne jedinice kojom su upravljali.[14] Slične primjere pronalazimo i na dekurionskim natpisima iz Livanjskog polja, municipija Malvesiatium, Bistue Nova itd., na kojima se vidi da su dekurioni često živjeli u svojim vilama i selima, a u sjedište municipija su dolazili jedino kada su to od njih zahtijevale određene obaveze u gradskom vijeću.[15]

---

[11] O ostacima Dilluntuma koji su otkriveni prije iskopavanja koje je vodila Atanacković-Salčić vidjeti: Ćiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, II. Rimske razvaline kod Stoca i u okolici, *GZM* IV, Sarajevo 1892, 350-365; Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM*, Sarajevo, 1893; Isti, *GZM*, Sarajevo 1895, 370-375.

[12] D(is) M(anibus) s(acrum) / Caesidio / Quadratiano / patri pientis/simo qui vixit / annos LXXX / Tertianus et / Quadratianus / filii fecer(u)nt

[13] Ivo Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia*, III, Trebinje, 1977, 84.

[14] Dekurioni kao glavni municipalni magistrati uglavnom su dolazili iz reda krupnih i srednjih zemljoposjednika čiji su se posjedi nalazili unutar gradskog agera (N.A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd, 2002, 449). Područje današnje Trebimlje je vjerovatno bilo atribuirano ageru municipija Dilluntum kao *vicus*.

[15] Ivo Bojanovski, Mogorjelo – rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije), *GZM n.s. A.,* XXIV, Sarajevo, 1969, 149.

Pored sondažnih iskopavanja na lokalitetu Grude, kojim se trebao odrediti karakter kulturnih ostataka, Atanacković-Salčićeva je također izvršila zaštitno otkopavanje grobnice iz koje je izvađena stela Publija Aplija Plassa. Nakon analize je zaključila da se spomenik nalazio u sekundarnoj upotrebi na grobnici, s tim da nije isključila mogućnost da je spomenik prvobitno pripadao pokojniku koji je prvo sahranjen u grobnicu, da bi se prilikom kasnijih ukopa njegov nadgrobni spomenik koristio kao preklopna ploča.[16] U grobnici su pronađeni kameni fragmenti i nekoliko profilisanih dijelova stele, na osnovu čega je pretpostavila da je postojao bar još jedan nadgrobni spomenik. Na osnovu nalaza ovih ostataka stela u istoj grobnici gdje je pronađen spomenik P. Aplija Plassa, moguće je pretpostaviti, sa određenom rezervom, da se na lokalitetu Grude u Trebimlji nalazila porodična grobnica ugledne ilirske porodice Plasso.[17] Činjenica da se nadgrobni spomenik P. Aplija Plassa koristio kao preklopna ploča, ne isključuje ovu mogućnost. Do korištenja stele u sekundarne svrhe moglo je doći u kasnijim periodima, s obzirom da je grobnica, kako Atanacković-Salčićeva tvrdi, ranije preturana, a eventualni grobni prilozi opljačkani.

Krajem 70-tih godina V. Atanacković-Salčić je učestvovala u još jednom značajnom arheološkom iskopavanju. Naime, prilikom građevinskih radova na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškog evidentirani su ostaci zidova, zbog čega su poduzeta sondažna iskopavanja koja su rezultirala otkrićem prostorije sa hipokaustom iznad koje se nalazila prostorija sa mozaikom, kao i neke druge prostorije.[18] Nakon toga su na ovom lokalitetu započela sistematska arheološka istraživanja koja su trajala u periodu 1977-1980. godine. Istraživanjima je rukovodio dr. Ivo Bojanovski ispred Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dok je značajnu podršku pružio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Mostara, čiji je predstavnik bila upravo Atanacković-Salčićeva, tada u zvanju više stručne saradnice. Ona je kao pomoćnica Bojanovskog objavljivala kraće informacione izvještaje u

[16] Vukosava Atanacković-Salčić, Antički Dilluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), *Tribunia* 5, 179, 30.

[17] Porodica Plasso je svojim značajem vjerovatno prelazila lokalne okvire, te su spadali u red domaćih porodica od regionalnog značaja. O tome svjedoči činjenica da je jedan njihov član T. Flavius Laedio obavljao važne funkcije edila i kvatuorvira u koloniji Naroni. Više o tome vidjeti: Dimitrije Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM N.S., sv. III*, Sarajevo 1948, 167-169, Tbl. I., sl. 1 i 2.

[18] Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija inaselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I-Prethistorijska i rimska cesta Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, *ANU BiH*, XV, *Godišnjak CBI* 13, Sarajevo, 1977, 110, fus. 102.

Arheološkom pregledu 1977.[19] i 1978.[20] godine gdje je donijela osnovne informacije o napretku istraživanja. Rezultati sa iskopavanja rimskog augzilijarnog logora na Humcu nisu nikada u cijelosti objavljeni.[21] Osim kratkih izvještaja o toku istraživanja Atanacković-Salčićeve, voditelj iskopavanja I. Bojanovski je objavio nekoliko preliminarnih izvještaja.[22]

Pored arheoloških istraživanja na Gračinama, u to vrijeme je rađena i postavka nove Arheološke zbirke muzeja na Humcu. Značajan doprinos u tom procesu dala je i Atanacković-Salčićeva radom u kojem je naučno obradila, valorizirala i katalogizirala kamene spomenike u Arheološkoj zbirci na Humcu.[23] Nakon naučne obrade, evidentirala je ukupno 35 spomenika u raznim formama, od nadgrobnih stela, reljefa i spomenika votivnog karaktera, te miljokaza. Najveći broj tih spomenika potječe iz doba principata Također, evidentirala je i četiri srednjovjekovna kamena spomenika. Antički spomenici zabilježeni u ovoj zbirci uglavnom su povezani sa rimskim vojnim veteranima i augzilijarnim vojnicima koji su služili u logoru na Humcu u razdoblju 1-3. stoljeća. Zbog toga je Atanacković-Salčićeva u radu dala pregled rimskih legija i augzilijarnih jedinica koje su do tada pronađene u okolini Ljubuškog. Sa spomenika je izdvojila niz informacija poput naziva zavičaja, vlastitih imena, imena na privatnim natpisima, itd., a koje su bitne za prosopografsku analizu veterana i vojnika povezanih sa ljubuškim krajem. Prilikom istraživanja epigrafskih spomenika uspjela je izvršiti rekonstrukciju nadgrobne stele Tiberiusa Claudiusa Ligomarusa, konjanika *cohors III Alpinorum equitata*, koja je u logoru na Humcu bila stacionirana u 1. stoljeću. Stela je prvobitno bila fragmentirana. Dva dijela stele su se nalazila na različitim lokacijama - u arheološkoj zbirci na

[19] Vukosava Atanacković-Salčić, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled* 19, Beograd, 1977, 80–85.

[20] Vukosava Atanacković-Salčić, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled* 20, Beograd, 1977, 73-77.

[21] Prema našim saznanjima, na Odjelu za arheologiju Sveučilištu u Zadru uskoro će biti odbranjena doktorska disertacija koja obrađuje materijal sa Gračina do kojeg se došlo prilikom istraživanja 1977-1980. godine.

[22] Ivo Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1977, *Naučnoistraživački program I*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo 1978; Isti, Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1978., *Naučnoistraživački program II*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo, 1979; Isti, Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977-1979), *Naučnoistraživački program III*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo 1980.

[23] Vukosava Atanacković-Salčić, Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine XIV-XV*, Sarajevo 1981, 257-284.

Humcu i Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Atanacković-Salčićeva je izvršila rekonstrukciju čitave stele i povezala njene fragmente koji su se savršeno uklopili prema načinu obrade, stilu pisanja, sadržaju natpisa, istovjetnim dimenzijama i kvaliteti kamena.[24] Ovime je značajno upotpunila podatke o boravku ove augzilijarne kohorte u logoru na Humcu, te je dala poticaj za istraživanje različitih socijalnih struktura koji se navode na spomeniku, poput nasljednika (*heres*) i oslobođenika (*libertus*).

Pored navedenih, jedno od značajnijih arheoloških iskopavanja Atanacković-Salčićeve predstavlja istraživanje lokaliteta Desilo u selu Bajovci, koje se nalazi u Hutovom blatu. Istraživanjem ovog lokaliteta 1972. godine otkrivena je skupina od 12 amfora, te jedan kasnosrednjovjekovni drveni čamac monoksil koji je kasnije prenesen u muzejsku zbirku na Mogorjelu. Rezultate iz ove arheološke kampanje Atanacković-Salčićeva je izložila u prvom broju Hercegovine,[25] časopisu koji su zajednički izdavali Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, Muzej i Arhiv Hercegovine. Domaćoj i regionalnoj naučnoj javnosti lokalitet Desilo ponovo je postao poznat zahvaljujući arheološkim istraživanjima Snježane Vasilj, koja je navedeni lokalitet istraživala u razdoblju 2007-2008.[26]

Sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća u bosanskohercegovačkoj arheološkoj nauci realiziran je projekat koji predstavlja krunu stogodišnjeg razvoja ove discipline u našoj zemlji na naučnoj osnovi. Radi se o Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine (AL BiH) u izdanju Zemaljskog muzeja BiH. Značajnog učešća u ovom kapitalnom naučno-istraživačkom

---

[24] Isto, 270 – 271.govine

[25] Vukosava Atanacković-Salčić, Arheološka nalazišta na području Hutova blata, *Hercegovina* 1, Mostar 1981, 11-26; Godišnjak Hercegovina je u kratkom roku nakon pokretanja stekao respektabilan status i praktično postao najrelevantniji časopis iz oblasti kulturno-historijskog naslijeđa na prostoru Hercegovine. Nakon završetka rata (1992-1995), paralelno su izlazile dvije Hercegovine. Jednu su nastavili izdavati Arhiv i Muzej Hercegovine bez Zavoda za zaštitu spomenika kulture, dok su drugu izdavali Muzej Herceg-Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture Herceg-Bosne, Arhiv Herceg-Bosne, te Narodna knjižnica Mostar. Posljednji broj u izdanju Arhiva Hercegovine i Muzeja Hercegovine izašao je 2003. godine, dok je, sa druge strane, nakon 2004. godine, od svih spomenutih izdavača, jedino Narodna knjižnica nastavila sa publikovanjem časopisa sve do 2011. godine. Spletom čudnih okolnosti, najnoviji, 26. broj časopisa, izdali su Odjel za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru i Hrvatski institut za povijest iz Zagreba.

[26] Snježana Vasilj, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations -Short report. Proceedings of the 13 Annul Meeting of the European Association of Archaeologist, Zadar 2007, 147-150; S. Vasilj-M. Forić, Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom blatu, *Godišnjak CBI ANU BiH*, XXXI/35, Sarajevo 2008, 45-79.

projektu uzeli su i arheolozi iz mostarskih, odnosno hercegovačkih institucija, Muzeja Hercegovine i Regionalnog zavoda zaštitu spomenika kulture. Među njima je bila Atanacković-Salčićeva, koja je, s obzirom na dotadašnju zapaženu terensku i naučnu aktivnost, od urednika dobila značajan prostor u realizaciji trećeg toma Arheološkog leksikona, te je napisala ukupno 62 natuknice. Uglavnom se radi o prethistorijskim, antičkim i srednjovjekovnim lokalitetima na prostoru koje je istraživala širom Hercegovine u prethodnim desetljećima ispred Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Osim lokaliteta koje smo analizirali u radu, napisala je natuknice za veliki broj drugih antičkih nalazišta, poput Glavice, Lokve, Pritoraca i Male Ograde na Pješivcu kod Stoca, Vinina u Njivicama kod Stoca, Beluša u Hardomilju kod Ljubuškog, Ograda u mjestu Sjekose kod Čapljine, Podvornice u Bajovcima na Hutovu blatu, itd.

Posljednji rad Atanacković-Salčićeve koji treba spomenuti u kontekstu njenog doprinosa razvoju antičke historije i klasične provincijalne arheologije u našoj zemlji je klasični epigrafski rad. Radi se o novom čitanju natpisa sa epigrafskog spomenika pronađenog u Kazancima kod Gacka. Spomenik su pronašli mještani 1984. godine u blizini lokaliteta Trgovište u podnožju Brljevske glavice. Od njih ga je iste godine preuzeo profesor književnosti Novak Studo Mandić, prenio u muzejsku zbirku u Gacku, a uskoro ga je i objavio.[27] Natpis je kasnije iznova objavila Vukosava Atanacković-Salčić u novoj verziji.[28] Na njemu se spominje etnonim Naresi, što je jedan od rijetkih spomena ovog ilirskog naroda u epigrafskoj izvornoj građi, zbog čega njegovo otkriće i analiza predstavljaju važan doprinos proučavanju ilirske etnografije na prostoru današnje Hercegovine, kao i romanizacije autohtonog stanovništva.[29]

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru je početkom rata (1992-1995), u novim društveno-političkim okolnostima, doživio tužnu sudbinu brojnih sličnih institucija širom Bosne i Hercegovine. Atanacković-Salčićeva je u takvim okolnostima otišla u Italiju gdje je boravila određeni period.[30] Poslije završetka rata oglasila se samo još jednim

[27] Novak Mandić - Studo, *Gacko kroz vijekove*, Gacko 1985, 191-192.

[28] Vukosava Atanacković-Salčić, Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka, *Hercegovina 7 – 8*, Mostar 1990, 7 – 15.

[29] Novije čitanje epigrafskog spomenika iz Kazanaca kod Gacka ponudio je A. Škegro: Više o tome vidjeti u : Ante Škegro, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. XXXVI, Zagreb 2003, 135 – 164.

[30] http://arheohercegovina.com/2015/03/01/vukosava-atanackovic-salcic-1931-2014/; Ikbal Cogo, In memoriam – Vukosava Atanacković Salčić, 318.

naučnim radom o novim ranokršćanskim crkvama na području Mostara.[31] Posljednje godine života radila je kao arheolog na pola radnog vremena za jednu mostarsku građevinsku firmu. Vukosava Atanacković-Salčić umrla je u Mostaru 30. 09. 2014. godine.

Na kraju, treba istaknuti da je Vukosava Atanacković-Salčić ostavila neizbrisiv trag u arheologiji Hercegovine. Njena istraživanja, priopćenja i naučni radovi predstavljaju nezaobilazan materijal za svakog istraživača koji pretenduje da se ozbiljnije bavi klasičnim historijskim razdobljem na prostoru Hercegovine. Iako je radila i djelovala u jednoj instituciji koja je bila regionalnog karaktera, njen kvalitet je prepoznat i vrednovan od kolega iz struke na višim nivoima, o čemu svjedoči značajan doprinos u trećem tomu Arheološkog leksikona, kao i citiranje u brojnim stručnim arheološkim i historijskim publikacijama. Spada u red istraživača koji su naučnu reputaciju gradili decenijama marljivim radom na brojnim istraživanjima širom Hercegovine. Ta istraživanja su pokazala da Atanacković-Salčićeva posjeduje izvanredan naučni kapacitet i sposobnost da na najbolji način vrednuje i prezentira rezultate do kojih je došla tokom arheoloških istraživanja. Njena bibliografija koja se sastoji od preko 20 jedinica iz različitih historijskih razdoblja najbolje potvrđuje ovu konstataciju. Nažalost, ratna dešavanja devedesetih godina 20. stoljeća spriječila su je u daljoj naučnoj djelatnosti, gdje je, s obzirom na iskustvo i dotadašnji angažman, zasigurno mogla značajno doprinijeti novim istraživanjima i publikacijama.

[31] Vukosava Atanacković-Salčić, Nove ranokršćanske crkve na području Mostara, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 3 (11), Mostar 1997, 23-30.

CONTRIBUTION OF VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ IN RESEARCH OF ANCIENT HISTORY AND ARCHAEOLOGY IN HERZEGOVINA

Summary: In the socialistic period of Bosnian history a significant number of archaeologial surveys has been undertaken on the area of today's Herzegovina. Among the notable researchers of the time, we specifically point out Vukosava Atanacković-Salčić who spent almost her entire working life, in the Regional office for the protection of monuments and nature in Mostar. Atanacković-Salčić explorated archaeological localities from different periods, such as prehistoric, ancient, late antiquity, and also medieval period. For this occasion we want to emphasize her contribution in development of ancient history and archaeology in Herzegovina. We will especially point out her papers that were writen as a result of archaeological explorations in the area of the roman Dilluntum, then locality Trebimlja on the Popovo Polje, and role of Vukosava Atanacković-Salčić in the explorations of the roman auxiliary fort in Humac near Ljubuški, where she had an important role in the team of archaeologist led by Ivo Bojanovski. Except papers which were created as a result of archaeological explorations, Atanacković-Salčić published two very important papers that, in the very strict sense, can be described as epigraphic. She analyzed stone monuments settled in archaeological collection of the Museum in Humac, and she carried out a new reading of the epigraphic monument found in Kazanci near Gacko.

Keywords: Regional office for the protection of monuments and nature in Mostar, Herzegovina, Stolac, Trebimlja, Humac, Desilo, archaeology, ancient.

LITERATURA

– Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Sarajevo 1988.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Hardomilje, Torine, Ljubuški – rimski grobovi sa spaljivanjem, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 114-115, 213.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Vukodol, Mostar, Hercegovina – antički, ranosrednjovjekovni grobovi, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 159-162.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Antički Dilluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), *Tribunia* 5, Trebinje 1979, 7-39.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled* 19, Beograd 1977, 80–85.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled* 20, Beograd 1977, 73-77.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine XIV-XV*, Sarajevo 1981, 257-284.

– Vukosava Atanacković-Salčić Arheološka nalazišta na području Hutova blata, *Hercegovina* 1, Mostar 1981, 11-26.

– Vukosava Atanacković - Salčić, Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka, *Hercegovina* 7-8, Mostar 1990, 7-15.

– Vukosava Atanacković-Salčić, Nove ranokršćanske crkve na području Mostara, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3 (11), Mostar 1997, 23-30.

– Ivo Bojanovski, Mogorjelo – rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije), *GZM n.s. A.,* XXIV, Sarajevo 1969, 137-163.

– Ivo Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia*, III, Trebinje 1977, 67-98

– Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I-Prethistorijska i rimska cesta Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, *ANU BiH*, XV*, Godišnjak CBI* 13, Sarajevo 1977, 83-152.

– Ivo Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1977, *Naučnoistraživački program I*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo 1978.

– Ivo Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1978, *Naučnoistraživački program II*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo, 1979.

– Ivo Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977-1979), *Naučnoistraživački program III*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo 1980.

– Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
– Ikbal Cogo, In memoriam - Vukosava Atanacković Salčić (1931-2014), *Godišnjak CBI ANU BiH*, 44, Sarajevo, 2016, 317-318.
– Džemal Čelić, Zaštita spomenika kulture i prirode, u : *Kultura u socijalitičkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1976, 253-266.
– Radoslav Dodig, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili..., *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Radovi kolokvija rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD, Zagreb 2011, 327-343.
– Radoslav Dodig, *Ljubuški kraj u antičko doba*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu 2007.
– Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM*, Sarajevo 1893, 145-159.
– Novak Mandić-Studo, *Gacko kroz vijekove*, Skupština opštine Gacko, Gacko 1985.
– Dimitrije Sergejevski, Iz rimske arheologije, I. Municipium Dilluntum, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XLVII*, Sarajevo 1935, 17-18.
– Dimitrije Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM N.S., sv. III*, Sarajevo 1948, 167 – 188+Tbl. I–VII.
– Ante Škegro, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXVI, Zagreb 2003, 135-164.
– Ćiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, II. Rimske razvaline kod Stoca i u okolici, *GZM* IV, Sarajevo 1892, 350-365.
– Snježana Vasilj, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations -Short report. *Proceedings of the 13 Annul Meeting of the European Association of Archaeologist*, Zadar 2007, 147-150.
– Snježana Vasilj, Melisa Forić, Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom blatu, *Godišnjak CBI ANU BiH*, XXXI/35, Sarajevo 2008, 45-79.
– Snježana Vasilj, Nina Čuljak, Ante Paponja, *Arheološki vodič Hercegovine*, Mostar 2011.
– Anđelko Zelenika, Saradnja Muzeja Hercegovine i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, u : Zbornik radova, *60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*, Mostar 2010, 37-41.

Članci s interneta

http://arheohercegovina.com/2015/03/01/vukosava-atanackovic-salcic-1931-2014/ (pristupljeno 2.2. 2016. godine)

III
HISTORIOGRAFIJA ARHIVISTIKA

III
HISTORIOGRAPHY ARCHIVISTICS

RAD PROF. HIVZIJE HASANDEDIĆA NA ORIJENTALNIM RUKOPISIMA I TURSKIM DOKUMENTIMA FRANJEVAČKOG ARHIVU U MOSTARU

Prof. dr. fra Andrija NIKIĆ, akademik

Sažetak: Godine 1209. je Franjo iz Asiza osnovao red Manje braće. Tri godine kasnije (1212.) Franje je s nekoliko subraće zaplovio prema Svetoj zemlji. Protivni vjetar ih je na jadranskoj obali (u Hrvatskoj) omeo, te se Franjo vratio u Italiju. Međutim, u Hrvatskoj je ostavio prve fratre – franjevački samostan u Zadru vuče svoje korijene iz spomenute 1212., potom 1214. se spominje franjevačko obitavalište u Trogiru, a koju godinu kasnije u Dubrovniku. Godine 1231. franjevci su došli u Humsku zemlju, koja se od godine 1448. naziva Hercegovinom, i u njoj, usprkos dugih povijesnih mijena, (ne)prilika i brojnih stradanja, ovdje žive i djeluju i danas.

Svoju djelatnost franjevci su vršili iz svojih samostana i crkava. Vremenom su razvili višestruku djelatnost iz samostana u Dubrovniku, Rožatu, Stonu i Slanom. Uz pomoć dobročinitelja i domaćeg puka su gradili samostane i crkve diljem Hercegovine. Poznati su franjevački samostani u Novom kod Čapljine, na Bišću, u Mostaru, Ljubuškom, Čerinu, Konjicu, Policama, Duvnu i Prološcu, te u Trebinju, Ljubinju, Stocu i Nevesinju. Uz navedene samostane poznato je još oko 150 crkava na području Hercegovine. Tu su uz stambene objekte postali vjerska, kulturna, prosvjetna i gospodarska žarišta u srednjem vijeku. Fratri su bili pisari vladara jer su poznavali europske jezike. Oni su tu, dakle, pomagali, pisali povelje, uglavnom na latinskom, a vladari su dolazili u samostane i u crkve kada su bili Dani Gospodnji, kada su bile svetkovine, proslave. Tu je bila i neka pismohrana, pohrana, pisarna u samostanima, gdje su se čuvale povelje i državni dokumenti i pečati.

Povremena turska nadiranja od 1386. do 1482. u Hercegovinu nisu smela franjevce u njihovim djelatnostima. Ahdnama (1463.), koja je dobivena prije zauzeća Hercegovine, bila je temelj na kojem su franjevci i u Hercegovini zasnivali svoju nazočnost i djelatnost. Iz po-

rušenih samostana, tijekom XV. i XVI. stoljeća, preživjeli fratri su se privremeno sklonili u Zaostrog, Živogošće i Proložac, kasnije Kreševo, Fojnicu i Sutjesku, te nastavili djelovati.

Franjevačka opstojnost i djelatnost u Hercegovini, usprkos rušenju, paljenju, progonstvima, mučenjima i razaranjima više-manje je dokumentirana. U Franjevačkom arhivu u Mostaru sačuvani su dokumenti od 1446., a rukopisi od 1464. do danas.

Dokumentaciju sam upotpunio sa preko 75.000 mikrofilmova, preslika i fotografija raznih dokumenata koji se čuvaju u arhivima Rima, Dubrovnika, Splita, Zadra, Sarajeva, Beograda i Beča, te franjevačkih samostana u Zaostrogu, Makarskoj, Živogošću, Imotskom, Kreševu, Sarajevu, Fojnici, Sutjesci i drugdje.

Pored dokumenata na europskim jezicima, u Franjevačkom arhivu u Mostaru čuvaju se i dokumenti napisani na turskom jeziku - Acta Turcarum sa 2.250 dokumenata. I turski dokumenti imaju veliku povijesnu vrijednost. Za većinu dokumenata, njih 2.218, ugledni orijentalist prof. Hivzija Hasandedić je 1968. sastavio analitički inventar – regesta (kratki sadržaj). Ti dokumenti prema svojoj formi i sadržaju dijele se na fermane - sultanove naredbe, ukaze i zapovijedi paša i valija, berate - carske dekrete, ukaze i povelje, vakufname - zadužbinske povelje o imovini, hudžete - pismene sudske isprave, murasele – službene kadijine pozive i naloge, te druga akta raznovrsnog sadržaja.

Uz dokumentaciju, hercegovački franjevci su uspjeli tek djelomično sačuvati rukopisna djela. Rukopisa ima 530. Uz rukopise na europskim jezicima, franjevci su uspjeli sačuvati preko 390 rukopisa na orijentalnim jezicima.

Godine 1961. prof. Hivzija Hasandedić je katalogizirao arapske, turske i perzijske rukopise - njih 338. Rukopisi orijentalne zbirke napisani su na arapskom (211), turskom (56), perzijskom (13) i alhamijado (3), a 51 rukopis pisan je na dva jezika, dok su 4 rukopisa pisana na tri jezika.

Prema Hivzijinim analizama, sadržaj navedenih rukopisa je raznolik. Uz tekst manuskripti posjeduju i bilješke. Iz tih bilježaka saznaje se da su 71 rukopis pisali ljudi koji potječu iz naših krajeva. Najstariji rukopis koji je napisan u Mostaru, rukom građanina ovog grada, potječe iz 1567. godine. Uz to u rukopisima se nalaze i povijesne bilješke koje čuvaju podatke iz prošlosti naših krajeva.

Dokumentacija i rukopisi Franjevačkog arhiva u Mostaru čuvaju mnoštvo zanimljivosti, pojedinosti i podataka. Ta jedinstvena dokumentacija koju su hercegovački franjevci tijekom stoljeća sačuvali i bogatili pruža široj javnosti neprocjenljiv izvor ne samo zavičajne nego i šire kulturne baštine.

Proslov

Blago Franjevačke knjižnice svjedočanstvo je kulturne tradicije koja je u Hercegovini tijekom gotovo osam stoljeća povezana uz franjevce. To blago bi bilo još kompletnije, bogatije i raznovrsnije da život franjevaca i opstojnost njihovih zdanja (samostana, crkava, rezidencija i župnih stanova) nije prošao svojevrsnim povijesnim putem. Stoga je ovo blago, što se danas čuva u spomenutoj knjižnici i arhivu, više idejni nego materijalni nastavak skupljanja i čuvanja pisanog i tiskanog kulturnog blaga koje je nastalo ovdje ili u ostalom kulturnom svijetu tijekom posljednjih stoljeća.

Franjevci su u Hercegovini sustavnim i neprekinutim radom počeli 1231. godine. Nastanili su se na prostoru gdje su se države mijenjale, a njihova redodržava traje. Njihovi samostani u srednjem vijeku su bili jedina kulturna središta u kojima se stvarala, čuvala kultura i širila prosvjeta. Franjevačka prosvjetna djelatnost, iako u otežanim pa i veoma teškim uvjetima, ne prestaje u doba turske okupacije. Najstariji poznati primjerak pismenosti u Bosni i Hercegovini je Humačka ploča – natpis "iskovan" bosanicom s pet glagoljskih slova.

Tijekom stoljeća su se franjevci bavili i liječništvom. Oni su kroz to razdoblje prenosili na europski istok tekovine i napredak medicinske znanosti sa Zapada, provjeravajući i upotpunjavajući metode liječenja i uspješnost pojedinih lijekova. Za svoju višestruku djelatnost dobivali su potrebnu dokumentaciju političkih vlasti koje su se ovdje smjenjivale.[1]

Dokumenti Franjevačkog arhiv više-manje pokrivaju vremensko razdoblje od 1446. do danas. Relativno bogatu i jedinstvenu dokumentaciju u susjednim fondovima popunjava fond *Acta Turcarum – dokumenti na turskom jeziku.*[2] Kratke sadržaje turskih dokumenata napisao je prof. Hivzija Hasandedić, a kronološki su objavljeni u knjizi *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru od 1446. do 1862.*, Mostar 1984., str. 19. - 186 – ukupno 1031 dokumenta. U dokumentaciji se nalaze brojni podatci za vjersku, kulturnu, ekonomsku i sociološku stvarnost ove pokrajine, a i šireg područja. Uz dokumente su franjevci pisali i rukopise. Nažalost, iz prvih pet stoljeća ništa od toga u Hercegovini nije sačuvano. Naprotiv, franjevci su čuvali i povećavali broj rukopisa na orijentalnim jezicima.

[1] Usp. Andrija Nikić, *Medicina i slavna prošlost franjevaca*, Mostar, 2000.

[2] Tu se na prvom mjestu nalaze dokumenti na turskom jeziku što su ih franjevci dobili od 1844. do 1878. godine. Ti dokumenti se odnose isključivo na "prilike katoličke crkve i katoličkog svećenstva i stanovništva u Hercegovini." To svjedoče 73 dokumenta na turskom jeziku. Drugi dio uglavnom čine dokumenti i rukopisi što ih je otkupio dr. fra Dominik Mandić od 1932. do 1934. godine. Mandićeva nabavka "predstavlja najveći i najvredniji dio zbirke."

Minulih gotovo osam stoljeća franjevačke nazočnosti u Humskoj zemlji, odnosno današnjoj Hercegovini, franjevci su, usprkos nesigurnim vremenima, pojedinačnim i ratnim stradanjima, zaštićivani od svojih vjernika s mačem u ruci i s mačem nad glavom, nalazili snage i za kulturno stvaralaštvo. Pisali su, tražili zaštitu, čuvali dokumentaciju i rukopise, a od pojave Gutenbergove galaksije nabavljali knjige dok im 1873. nije uspjelo pokrenuti tiskarske strojeve u Vukodolu i širinu spomenute galaksije proširiti na Hercegovinu.

Gotovo osmo stoljetno razdoblje franjevačke nazočnosti u Hercegovini više-manje dokumentirano je arheološkim lokalitetima, ožiljcima, obnovljenim samostanima i crkvama, kipovima i umjetničkim slikama, dokumentacijom, rukopisima i knjigama – posebno povijesnim djelima svojih franjevaca. Nakon što je 1961. godine prof. Hivzija Hasandedić katalogizirao rukopise na orijentalnim jezicima i 1968. napisao kratke sadržaje dokumenata na turskom jeziku, odao je priznanje franjevcima tvrdnjom: "Ovo je ujedno prva i najstarija živa ustanova u Hercegovini koja je počela prikupljati i zaštićivati građu na orijentalnim jezicima."[3]

[3] Hivzija Hasandedić, Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 15.

Uvod

Godine 1209. je Franjo iz Asiza osnovao red Manje braće - franjevce. Potom ih je uputo svijetom da propovijedaju mir i dobro. Tri godine kasnije (1212.) Franjo je s nekoliko subraće zaplovio prema Svetoj zemlji. Protivni vjetar ih je na jadranskoj obali (u Hrvatskoj) omeo te se Franjo vratio u Italiju. Međutim, u Hrvatskoj je ostavio prve fratre – franjevački samostan u Zadru vuče svoje korijene iz spomenute 1212., potom se 1214. spominje franjevačko obitavalište u Trogiru, a koju godinu kasnije u Dubrovniku. Godine 1231. su franjevci došli u Humsku zemlju, koja se od 1448. godine naziva Hercegovinom, i u njoj, usprkos dugih povijesnih mijena, (ne)prilika i brojnih stradanja, ovdje žive i djeluju i danas. U organizaciono-pravnom smislu naši fratri su pripadali Bosanskoj vikariji, odnosno provinciji Bosni Srebrnoj. U njezinu sastavu su ostali ujedinjeni sve do četrdesetih godina XIX. stoljeća. Godine 1852. osnovana je Hercegovačka franjevačka kustodija, a 1892. uzdignuta je na nivo provincije.[4]

Svoju djelatnost franjevci su vršili iz svojih samostana i crkava. S vremenom su razvili višestruku djelatnost iz samostana u Dubrovniku, Rožatu, Stonu i Slanom. Uz pomoć dobročinitelja i domaćeg puka su gradili samostane i crkve diljem Hercegovine. Poznati su franjevački samostani u Novom kod Čapljine, na Bišću, u Mostaru, Ljubuškom, Čerinu, Konjicu, Policama, Duvnu i Prološcu, te u Trebinju, Ljubinju, Stocu i Nevesinju. Uz navedene samostane poznato je još oko 150 crkava na području Hercegovine. Tu su uz stambene objekte postali vjerska, kulturna, prosvjetna i gospodarska žarišta u srednjem vijeku. Fratri su bili pisari vladara jer su poznavali europske jezike. Oni su tu, dakle, pomagali, pisali povelje, uglavnom na latinskom, a vladari su dolazili u samostane i u crkve kada su bili Dani Gospodnji, kada su bile svetkovine, proslave. Tu je bila i neka pismohrana, pohrana, pisarna u samostanima, gdje su se čuvale povelje i državni dokumenti i pečati.[5]

Povremena turska nadiranja od 1386. do 1482. u Hercegovinu nisu omela franjevce u njihovim djelatnostima. Ahdnama (1463.), koja je dobivena prije zauzeća Hercegovine, bila je temelj na kojem su franjevci i u Hercegovini zasnivali svoju nazočnost i djelatnost. Iz porušenih samostana, tijekom XV. i XVI. stoljeća, preživjeli fratri su se privremeno sklonili u Zaostrog, Živogošće i Proložac, kasnije Kreševo, Fojnicu i Sutjesku, te nastavili djelovati.

---

[4] Andrija Nikić, *Franjevačka knjižnica*, Mostar, 1981, 7.

[5] Usp. Andrija Nikić, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine od 614. do 1918*, Mostar, 2002. i Andrija Nikić, *Događajnica (kronologija) Bosne i Hercegovine od 614. do 1918. godine*, Mostar, 2002.

Franjevačka opstojnost i djelatnost u Hercegovini, usprkos rušenju, paljenju, progonstvima, mučenjima i razaranjima više-manje je dokumentirana. U Franjevačkom arhivu u Mostaru sačuvani su dokumenti od 1446., a rukopisi od 1464. do danas. Franjevačka knjižnica i arhiv postali su nezaobilazna vrela i literatura za profesore, studente, srednjoškolce. Jednom riječju osobe od kulture za njihove radove. Pokrenuo sam još 1972., u povodu stoljetnice nabavke tiskarskih strojeva u Vukodolu, izložbu knjiga i periodike u prostorima knjižnice, kao i, u odgovarajućim prigodama, jednu od najposjećenijih izložaba u Mostaru – filatelističke izložbe s religioznim motivima (Božić, Uskrs, Marija, crkvena zdanja) i arheologija na markicama.[6]

Dokumentaciju sam upotpunio sa preko 75.000 mikrofilmova, preslika i fotografija raznih dokumenata koji se čuvaju u arhivima Rima, Dubrovnika, Splita, Zadra, Sarajeva, Beograda i Beča, te franjevačkih samostana u Zaostrogu, Makarskoj, Živogošću, Imotskom, Kreševu, Sarajevu, Fojnici, Sutjesci i drugdje.

Pored dokumenata na europskim jezicima, u Franjevačkom arhivu u Mostaru čuvaju se i dokumenti napisani na turskom jeziku - *Acta Turcarum* sa 2.250 dokumenata. Za većinu dokumenata - njih 2.218, ugledni orijentalist prof. Hivzija Hasandedić je 1968. sastavio analitički inventar – regesta (kratki sadržaj). Ti dokumenti prema svojoj formi i sadržaju dijele se na fermane - sultanove naredbe, ukaze i zapovijedi paša i valija, berate - carske dekrete, ukaze i povelje, vakufname - zadužbinske povelje o imovini, hudžete - pismene sudske isprave, murasele – službene kadijine pozive i naloge, te druga akta raznovrsnog sadržaja. I ti dokumenti u Franjevačkom arhivu imaju veliku povijesnu vrijednost.

Uz dokumentaciju su hercegovački franjevci uspjeli tek djelomično sačuvati rukopisna djela. Rukopisa ima preko 500. svezaka.[7] Uz rukopise na europskim jezicima, franjevci su uspjeli sačuvati preko 390 rukopisa na orijentalnim jezicima, od kojih je 338 katalogizirao prof. Hivzija Hasandedić.[8]

---

[6] Sve je to praćeno od strane UDBE, odnosno Službe državne sigurnosti-bezbjednosti, pa su me često zvali na razgovore.

[7] Zbirku je uvelike povećao i obogatio provincijal dr. fra Dominik Mandić. On je kao provincijal (1928.-1934.) kupovao rukopise i dokumente te "nesumnjivo učinio veliku uslugu nauci i spasio veoma vrijednu građu koja bi, da ju on nije otkupio, sigurno propala, ili većim dijelom bila uništena." – ističe Hivzija Hasandedić. Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 15-22 – ovdje str. 16.

[8] Andrija Nikić, *Franjevačka knjižnica*, Mostar, 1981, *Franjevački arhiv*, Mostar, 1984, *Franjevačka kulturna baština,* Mostar 1989, *Blago hercegovačkih franjevačkih samostana*, Mostar, 1993, 26-31.

Rukopisi na orijentalnim jezicima

Godine 1961. prof. Hivzija Hasandedić je katalogizirao arapske, turske i perzijske rukopise - njih 338.[9] Rukopisi orijentalne zbirke napisani su na arapskom (211), turskom (56), perzijskom (13) i alhamijado (3), a 51 rukopis pisan je na dva jezika, dok su 4 rukopisa na tri orijentalna jezika. Svaki rukopis dobio je odgovarajuću kartonsku zaštitu, tako da su znanstvenici isticali da se orijentalni rukopisi najbolje čuvaju kod hercegovačkih franjevaca u Mostaru.[10]

Malo više od četvrtine tih rukopisa (86) obrađuju pitanja iz islamskog prava - obredoslovlje, bračno pravo, nasljedno i oporučno pravo. Preostali dio dijeli se po sadržaju na rukopise koji obraduju pitanja iz islamske dogmatike (44), tumačenja Kur'ana (44). Knjižnica ima 40 prijepisa Kur'ana. Zatim slijede rukopisi koji obraduju etiku (12), zbirke dova (17), gramatiku i sintaksu arapskog jezika (57), zbirke pjesama (17), filozofiju (3), tradiciju (10), povijest (9), rječnici (6), gramatiku perzijskog jezika (2), gramatiku turskog jezika (1), metriku (3), logiku (8), uzorke za pisanje raznih pisama i molbi (10), astronomiju (2), te zakonik (1) i drugo.

S obzirom na jezik kojim su rukopisi pisani (do kataloškog broja 338), na arapskom ih je 211, turskom 56, perzijskom 13, alhamijado (hrvatsko-srpski tekst sa arapskim pismom) 3, a postoji 51 rukopis pisan na dva jezika i 4 rukopisa pisana na 3 jezika.

Pojedini rukopisi uz tekst posjeduju naknadne bilješke. Iz tih bilježaka saznaje se da su 71 rukopis pisali ljudi koji potječu iz naših krajeva. U toj skupini treba posebno izdvojiti do sada poznati najstariji rukopis koji je pisan u Mostaru i rukom građanina ovog grada. To je zbirka vjerodostojnih hadisa, koju je godine 1576. prepisao Hasan Čelebi Zijaija. U rukopisima, nadalje, nalaze se i povijesne bilješke koje čuvaju podatke iz naših krajeva, a u nekim ima vrijednih povijesnih podataka za Bugarsku, Grčku... Od onog što se odnosi na Bosnu i Hercegovinu spomenimo: popis posade stolačke

---

[9] Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostar*u, (rukopis 1961). Kasnije je Hivzija sažetak rukopisa objavio: Hivzija Hasandedić, Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 15-22.

[10] Arhivist i knjižničar fra Andrija Nikić je često pokazivao knjižne fondove, rukopisne zbirke i arhivsku dokumentaciju posjetiteljima s raznih strana. Oni iz Sarajeva su izražavali divljenje zaštiti rukopisa u Franjevačkoj knjižnici. Vrlo često sam čuo od nazočnih upravo onu tvrdnju: *Orijentalni rukopisi i dokumenti se najbolje čuvaju kod hercegovačkih franjevaca.*

tvrđave iz 1728. godine, popis Mostaraca koji su poginuli 1876. godine na Vučjem dolu kod Bileće i u Bišću kod Nevesinja, bilješke o dovršenju gradnje sarajevske tvrđave 1729. godine, prijepis dvaju fermana iz 1776. i 1778. Sadržaj spomenutih fermana odnosi se na sporove oko zemlje na Stupu kod Sarajeva i u Travniku. Među rukopisima orijentalne zbirke nalaze se još dva fermana iz 1773. i 1737. U njima se govori o mostarskoj tvrđavi i njenim mustahfizima. Na stranicama navedenih rukopisa su sačuvani i razni pečati, cijene živežnih namirnica, recepti za liječenje, mahzar Mostaraca upućen sultanu u kojem se traži imenovanje Fevzulah Muftića za muftiju. Tu se nalazi i popis dana u godini kada nije lijepo počinjati bilo kakav posao, ima ih 12, te napomene o duhanu, kavi i drugo.

Iz bilježaka, prema prijepisu Hivzije Hasandedića, koje se nalaze na kraju rukopisa saznaje se da su ih prepisali ljudi s raznih strana. To su kronološki: Jusuf Sarajlija, sin Hasanov, u kasabi Zenici, 1564.; Zijaija (pjesničko ime Hasana ef. Mostarca)[11] u kasabi Mostar u Hercegovini, 1575.; Ibrahim, sin Ferhatov iz Mostara, 1586.; Mehmed Hafizzade (Hafizović), 1617.; Osman, sin Nesuhova iz Jajca, u Jajcu 1627.; Jusuf, sin Ahmetov iz Mostara, 1645.; Abdulah, sin Hasanov, 1651.; Sidik, sin Abdov i Mahmut, učenici Karađozbegove medrese u Mostaru, 1658.; Ahmet, sin Mustafin iz Mostara (u kasabi Užice u tekiji šejh Isa ef., 1666.; Murteza, sin Muhamedov, učenik Karađozbegove medrese, 1675.; Ahmet Orlevi sin Islamov, 1682.; Mustafa Ejubović (Šejh Jujo) iz Mostara, 1682.; autograf Osmana, sina Omerova 1713.; Nuhamed, sin Mustafin… mostarskog muftije 1721.; Behlul iz Nevesinja 1727.; Ahmet, sin Alijin iz tvrđave Vrane, 1736.; Jahja Kokalić, sin Šejh Mustafin iz Mostara, 1740.; Derviš Mustafa, sin Ahmetov iz Ljubinja, u Mostaru 1742.; Ibrahim, sin Ali ef. blagajskog muftije, 1748.; Mustafa, sin Salih ef. Mostarca, 1753.; Hasan, sin Muhamedov, iz kasabe Blagaja, 1756.; Sadik Mehmed u Tešnju, 1778.; Abdulah Hasanefendić, sin Hasanov iz Mostara, 1791.; Hasan Efica, sin Osmanov, 1792.; Alija, sin Ahmetov iz Stoca, 1802. i 1803. (dva rukopisa); Ahmed Nazif Bosnevija, kadija Belgraddžika (Konjica), Hadži Salihaga Rudinac, 1810.; Fadil Kajtaz, sin Dervišev iz Mostara, 1834.; Ahmet Bakamović, sin Salihov iz Mostara, 1835.; Hadži Alija Šuinj, sin Mustafin iz Mostara, 1837.; dva rukopisa: Mehmed Mujan, sin Salihov iz kasabe Ljubuški (mahala Gornji Žabljak), 1838.; Abdulah Ibrahimović, 1842.; Abdulah Kohnić, sin Halilov iz Stoca, 1843.; Ahmet Lakišić, sin Abdulahov, 1847.; Mustafa Ševa, sin Salihov, 1848.; Ibrahim Hadžiomerović, sin Muhamedov, 1849.; Sadik Voljevica, sin Ibrahimov iz Mostara, dva rukopisa 1855. i 1856.; Salih sin Ibrahimov, sin Muhamedov, iz Šarića

[11] Njega spominje Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1935, str. 17.

mahale u Mostaru, 1857.; Hafiz Mehmed Derviš Ćemalović, 1860.; Abdulah Bakamović iz Mostara, 1870.; Alija Kulenović iz Mostara, 1872.; Omer Mahinić iz Mostara, 1876. i Osmanaga Grebo, sin Dervišagin iz Mostara, 1879. Potom slijede popisi više osoba iz Mostara, Sarajeva, Nevesinja i Trebinja bez godine.[12]

Rukopisi orijentalne zbirke Franjevačke provincije u Mostaru, nadalje, sadrže i fetve (pravne upute) muftija iz Mostara, Sarajeva, Blagaja, Jajca, Travnika i Banja Luke. Na stranicama nekih rukopisa nalaze se pjesme u kojima su opjevane prirodne ljepote Mostara, Sarajeva, Neretve ..., čak i Sofije (Bugarska), te pjesme Mailije Mostarca, Šejh Muhameda iz Užica, itd.

Na stranicama jednog rukopisa sačuvan je kronogram sarajevskog epigrafičara Mejlije kao i pjesma Šejh Muhameda iz Užica u kojoj se govori o nasiljima spahija u Beogradu, posebno nekog Halila.[13]

Najstariji rukopis ove zbirke, napisao je prof. Hivzija Hasandedić, predstavlja djelo koje je 1564. godine prepisao Jusuf Sarajlija, sin Hasanov, u kasabi Zenici.[14]

Rukopisi orijentalne zbirke s novih pedesetak rukopisa naše knjižnice skrivaju u sebi još mnoštvo drugih zanimljivosti.[15]

Ta djela predstavljaju neprocjenjivo blago kulturne baštine koje treba predstaviti i široj javnosti.[16]

---

[12] Usp. H. Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 20-21.

[13] Ovu pjesmu od 11 stihova objavio je izvorno i u prijevodu Omer Mušić: Treća poslanica Šejha Muhameda iz Užica, *Prilozi Orijentalnog instituta*, VIII.-IX, Sarajevo, 1960, 201.

[14] H. Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine**,** knjiga VIII-IX, 1968/1969, 21. Kasnije je dr. Vančo Boškov revidirao rukopise na turskom jeziku i utvrdio da je najstariji rukopis u Franjevačkoj zbirci, Arapsko – perzijsko –turski rječnik iz 1464. godine. Taj rukopis je, prema objavljenim katalozima, do sada najstariji na svijetu. Do sada poznat je tek jedan sličan rukopis koji se nalazi u Nacionalnoj knjižnici u Parizu, ali je znatno mlađi jer potječe iz XVII. stoljeća. Usp. Vančo Boškov, Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini**,** Sarajevo, 1988.

[15] Neke rukopise smo nabavili, a veći dio je nastao odvajanjem rukopisa istih dimenzija koji su bili zavezani kanapom. U takvim je slučajevima prof. Boškov izdvojio sve rukopise posebno i napisao novu numeraciju, čime se ukupni broj ove zbirke popeo na 376, odnosno 391 rukopis.

[16] Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine**,** knjiga VIII-IX, 1968/1969, 19-21.

Dokumenti na turskom jeziku

Godine 1968. prof. Hivzija Hasandedić je napisao analitički inventar (točnije regesta, kratki sadržaj) dokumenata na turskom jeziku koji se čuvaju u Franjevačkom arhivu. Hivzija je napisao kratak sadržaj za 2.218 dokumenata na turskom jeziku. Dokumenti su različiti po formi, podrijetlu, sadržaju i vremenu postanka. Svi su oni svrstani u 1.038 jedinica, stavljeni su u kuverte ili svežnjeve i upisani u analitički inventar. Ovaj inventar pruža sažete podatke o sadržaju svakog dokumenta, ili njih nekoliko, te njihovom formatu.[17]

Iz ove skupine treba svakako na prvom mjestu spomenuti 26 fermana (originali ili ovjereni prijepisi) iz XVII., XVIII. i XIX. stoljeća. Njima se naređuje kadijama i drugim predstavnicima vlasti da riješe nastale sporove oko zemlje u selima Mostarskog i Blagajskog kadiluka, da se zaštiti esnaf papudžija u Mostaru i zabrani svakom da se miješa u poslove njihova esnafa (ceha), da se od onih koji izgone stoku na ispašu u planinu naplaćuje porez – taksa za travarinu, da se džemat martolosa mostarske tvrđave plaća iz sredstava bosanske blagajne, da se ne traži džizija (glavarina) od biskupa fra Rafe Barišića kada bude putovao u Bosnu na putu za Albaniju, da se fra Anđeo Kraljević postavi za biskupa u Hercegovini, i njima se daju dozvole za podizanje i popravak crkava u Mostaru, Širokom Brijegu, Humcu i Veljacima.

Među fermanima se nalazi i onaj Mehmeda IV. iz 1686. godine. U fermanu je zapisano da je "nanovo sagrađen veliki most u Konjicu (Belgraddžik) podigao Haseći Ali-aga". Ovaj donator je podrijetlom iz Blagaja gdje je sagradio jedan mekteb i han.

Bujruntija ima 21 (original i ovjeren prijepis) iz XVI., XVIII i XIX. stoljeća. Od toga 14 su ih izdali bosanske valije, pet hercegovačaki vezir Ali Galib-paša (Rizvanbegović). Po jednu su izdali hercegovački mutesarif Vasif-paša i hercegovački kajmekam Našid-paša. Njima se naređuje ubiranje taksita (doprinos za izdržavanje bosanskog valije) u selima Mostarskog i Blagajskog kadiluka. Nadalje se u bujruntijama naređuje dizdaru mostarske tvrđave da izda municiju; zabranjuje se svakom da se miješa u vjerske poslove katolika (latina). Biskup fra Rafo Barišić se postavlja za biskupa u Hercegovini. Izdaje se dozvola za gradnju crkve u Pribinovićima (Široki Brijeg) i Seonici (Duvanjski kadiluk) i kuće za goste u Vukodolu u Mostaru. Sadržajem dviju bujruntija postavljaju se pobirači desetine u selima Mostarskog kadiluka.

[17] Hivzija Hasandedić, Analitički inventar orijentalnih dokumenata Franjevačke provincije u Mostaru. (rukopis 1968.). Kasnije je Hivzija objavio i podatke o dokumentima na turskom jeziku: Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 15-22.

Posebnu pažnju privlači sadržaj bujruntije iz 1816. godine. Ona je poslana svećenicima, kodžobašama i svoj raji koja stanuje na području Mostarskog kadiluka. Njima se naređuje da se ne pokoravaju naredbama Hadži Muharema Peštela iz Mostara koji se odmetnuo od carske vlasti i silom uzurpirao ajanski i muteselimski položaj.

Berata ima 61 (original ili ovjereni prijepis) iz XVII., XVIII. i XIX. stoljeća.

Vakufnama ima šest. Svi su originali. Najstarija je Ćejvan-ćehajina iz 1554. godine, zatim ona Hadži Ahmeta iz 1620, pa Hadži Hasana Servije iz 1621., Hadži Osmanova iz 1746., Muhamedage Bakamovića iz 1838., i Ahmetage Kotle iz 1864. godine. Svi su iz Mostara, pa se i sadržaj vakufnama odnosi na ustanove u Mostaru.

Zanimljive i veoma vrijedne podatke pružaju razni popisi grupirani u 89 jedinica. Ti dokumenti pružaju podatke o čifčijama iz sela Mostarskog kadiluka i prihodima sa čifluka, o baštinama raznih trgovaca, cijenama robe, popis knjiga, testamentima, prihodima i rashodima mostarskih vakufa, popisima vojnika, popis poreskih obveznika, popisi dužnika, popisi sadilaca duhana i dosta ostalih podataka.

Hudžeta (kadijskih odluka) ima 92. Potječu iz XVII., XVIII. i XIX. stoljeća. Njih su izdali kadije iz Mostara, Blagaja, Stoca, Nevesinja, Ljubuškog, Konjica, Neretve, Duvna, Sarajeva, Fojnice, Travnika, Maglaja i Plevlja. Ovi dokumenti sadrže podatke o prodaji nekretnina, plaćanju raznih dugova, postavljanju zaštitnika, prehrani siročadi, oduzimanju posjeda, darovima, sporovima oko zemlje i nasljedstva, diobama, nagodbama i slično. Na svakom dokumenti nalazi se pečart dotičnog kadije koji je donio odluku i potpisi svjedoka. Potonji podatci su veoma zanimljivi s pravne i povijesne strane.

U zbirci turskih dokumenata čuva se 67 murasela (poslanica) raznih kadija koje su uputili pojedincima ili skupini. Njima se obično naređuje (nekad moli) da se izvrši određeni posao, ili se zabranjuje njegovo izvršenje. Među ovim dokumentima ima ih nekoliko koji su upućeni svećenicima (fratrima) iz Kreševa i Sutjeske. Njima se mole svećenici da liječe oboljele od raznih bolesti ili im se izdaju dopuštenja da mogu vjenčati pripadnike svoje vjere.[18]

U zbirci se nalaze tri trgovačka teftera iz 1840. do 1895. godine, koji sadrže veoma vrijedne i zanimljive podatke za izučavanje povijesti privrede u Hercegovini u XIX. stoljeću.

U zbirci se čuva sidžil (protokol) blagajskog šerijatskog suda (fragmenti) od 1728. do 1732. godine. Sidžil sadrži više podataka za izučavanje povijesti Blagaja i okoline u navedenoim vremenskom razdoblju.

[18] Usp. Andrija Nikić, *Medicina i slavna povijest franjevaca*, Mostar, 2000.

Uz navedeno zbirka posjeduje: 134 temestuka, 52 teskere, 48 tapunama, 26 ilmihabera, 19 senata, 15 arzova, 15 vasijetnama, 10 ilama, 10 proputnica, 9 marifetnama, 5 svjedodžba (jedna o završenoj ruždiji u Mostaru), 4 pozivnice u rezevrvu, 3 arize, 2 tevdžihname, 1 dozvola za nošenje oružja, više tapija na zemlju, više privatnih pisama, tiskanica za uplate poreza, više fetvi raznih muftija i više drugih isprava. Među ovim dokumentima nalaze se i dva pisma napisana hercegovčakim begovskim pismom –alhamijado.

Svi dokumenti na turskom jeziku u Franjevačkom arhivu pružaju obilje raznovrsnih podataka za izučavanje vojnih, privrednih, kulturnih, vjerskih i prosvjetnih prilika u Mostaru i okolici iz XVII., XVIII. i XIX. stoljeća.[19]

Vrijednost rukopisa i dokumentacije na orijentalnim jezicima

Zbog burne prošlosti i česte životne nesigurnosti koju su nadživjeli hercegovački franjevci tijekom gotovo osam stoljeća, oni nisu uspjeli sačuvati sva rukopisna djela svoje subraće – sačuvala su se tek djelomično ona što su nastala od početka XIX. stoljeća na ovamo, ali su uspjeli sačuvati preko 390 rukopisa na orijentalnim jezicima – najstariji iz 1464. godine. Tako su franjevci nadživjeli Damaklov mač otomanske sile, što je tijekom četiriju stoljeća visio nad njihovim glavama. Nakon smjene njihove vlasti, franjevci su ponudili svjetskoj javnosti pisanu kulturnu baštinu što su je pisci stoljećima stvarali na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Nadalje, franjevci su sačuvali i nekoliko djela alhamijado književnosti.

Rukopisi na orijentalnim jezicima su najbrojniji i po starini, minijaturama i sadržaju posebno su značajni i vrijedni. Najstariji rukopis, nakon otkrića dr. Vanče Boškova, datiran je 1464. godine. To je arapsko-perzijsko-turski rječnik u 12 poglavlja. Nedostaje mu nekoliko listova na početku. Prema Katalozima turskih rukopisa, tvrdi spomenuti dr. Boškov, do sada je zabilježen tek jedan sličan rukopis u Nacionalnoj knjižnici u Parizu. Međutim, taj rukopis potječe iz XVII. stoljeća. Uspoređivanje njegova sadržaja s brojnim rječnicima u drugim katalozima dovelo je prof. dr. Vanču Boškova do zaključka da ovakvo djelo nije nigdje registrirano. "Nema nikakve sumnje da se radi o djelu koje ima veliki značaj za osmansku leksikografiju."[20]

Naime, reviziju rukopisa na turskom jeziku obavio je 1980. godine prof. dr. Vančo Boškov, profesor orijentalistike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Dr. Boškov je utvrdio da je najstariji rukopis napisan davne 1464. godine.[21]

---

[19] Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika *Bosne i Hercegovine*, knjiga VI-II-IX, 1968/1969, 16-19.

[20] Usp. Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa*…, cit. dj., 10-11.

[21] Prof. Vančo Boškov je neke rukopise razdvojio tako da se broj rukopisa povećao.

Najstariji rukopis potječe iz godine 1464. (br. 147). Rukopis je datiran: utorak, prije podne, u mjesecu saferu 869/3. - 31. 10. 1464. To je arapsko-perzijsko-turski rječnik u 12 poglavlja. Rječnik je sastavljen na tematskom principu. Arapske i perzijske riječi pisane su u jednom redu, a turski prijevod interlinearno. Prema katalozima turskih rukopisa, do sada je poznat tek jedan sličan rukopis koji se nalazi u Nacionalnoj knjižnici u Parizu, ali je znatno mlađi jer potječe iz XVII. stoljeća. Ovaj rukopis zavrjeđuje veću pažnju znanstvene javnosti. Po srijedi je, čini se, jedan od najstarijih rječnika osmansko-turskog jezika. Djelo je nastalo 869/1464. godine. Osim djela Firišteogua, drugi osmanski rječnici do ovoga vremena za sada nisu poznati. Nije isključeno da se radi o turskom glosaru na Zamahšerijev arapsko-perzijski rječnik.[22]

Rukopisi br. 102, 122 i 364 su komentari Zubdet Ulhkaik na Birgilijev Katehisis. Oni se ne spominju ni u jednom poznatom katalogu turskih rukopisa.

Rukopis br. 170 sadrži Divan-i Ahmedi (Pjesme). Njihov autor je živio koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. Ne zna se kako je iz daleke Anadolije dospio u Mostar.

Spomenimo još jedan raritet turskih rukopisa. Pod brojem 186 nalazi se Gazavat-Name (Knjiga o ratovima). Autor spisa je Hadži-Nesim Zade. Rukopis potječe iz XVIII. stoljeća. U njemu se opisuju ratovi u Bosni tridesetih godina XIII. stoljeća. Koliko je poznato, jedan prijepis ovog rukopisa ima Nacionalna knjižnica u Parizu.[23]

Zbirka od 375 rukopisa je velikim dijelom katalogizirana. Prvih 338 rukopisa ove zbirke katalogizirao je prof. Hivzija Hasandedić.

Uz ostale pojedinosti izdvajam: 71 rukopis su pisali ljudi koji potječu iz naših krajeva, u toj skupini posebno privlači rukopis koji je 1576. napisan u Mostaru. U rukopisima se nalaze i povijesne bilješke koje čuvaju podatke iz prošlosti naših krajeva, a u nekima ima vrijednih povijesnih podataka za Bugarsku, Grčku, itd. Među povijesnim bilješkama nalazi se popis stolačke tvrđave iz 1728. godine; popis Mostaraca koji su poginuli 1876. godine na Vučjem Doku kod Bileće i u Bišću kod Nevesinja, itd. Među rukopisima orijentalne zbirke nalaze se i dva fermana – iz 1737. i 1773. godine. U njima se govori o mostarskoj tvrđavi i njenim mustahfizima.

Rukopisi orijentalne zbirke Franjevačke knjižnice u Mostaru u sebi čuvaju mnoštvo zanimljivosti. Katalogiziranje, čuvanje i predstavljanje tih djela široj javnosti neprocjenljiv je izvor islamskoj kulturnoj baštini.[24]

---

[22] Usp. Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa*…, cit. dj., 77-78.

[23] Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa*…, cit. dj.

[24] Usp. Andrija Nikić, Franjevačka knjižnica, 14-15.

Poput ostalih spomenika kulturnog naslijeđa, duhovnog i materijalnog, dokumenti i rukopisi, o kojim je ovdje bilo govora, su veza između prošlosti i sadašnjosti, oruđe kojim se služe povjesničari da bi rekonstruirali prošlost – dali pregled odnosa i zbivanja među ljudima u danom vremenskom periodu i određenoj sredini. Tako će i naši dokumenti doprinijeti da istraživači i povjesničari zarone u prošlost da bi dali realnu sliku života i razvoja određenog perioda i ocijenili pojave – činjenice, događaje, osobe – o kojima se nalaze sačuvani podatci i u Franjevačkoj knjižnici i arhivu.

Dokumentacija i rukopisi Franjevačkog arhiva u Mostaru čuvaju mnoštvo zanimljivosti pojedinosti i podataka. Ta jedinstvena dokumentacija, koju su hercegovački franjevci tijekom stoljeća sačuvali i bogatili, neprocjenljiv su izvor ne samo zavičajne nego i šire kulturne baštine. Franjevački arhiv i knjižnica prava su kulturna riznica i spomenik kulture od velikog značaja ne samo za Mostar, Hercegovinu, nego i za šire područje

Zaključak

Na temelju pisane dokumentacije saznajemo da su franjevci gotovo osam stoljeća bili i ostali sinovi domaćeg tla, organski stopljeni s narodom, bili narodni odgojitelji, duhovni-kulturni i prosvjetni djelatnici, liječnici, pravnici, inženjeri, graditelji, suci, politički predstavnici… Tijekom minulih stoljeća oni su za svoj narod bili u vjerskim i ostalim stvarima najmoderniji autoriteti. Kao takovi su na području kulture, posebice sačuvanom i povećanom zbirkom orijentalnih rukopisa i dokumenata na turskom jeziku, i u ustrajnom njegovanju svijesti o kontinuitetu zavičajne hercegovačke povijesti ostavili trajne zasluge. [25]

Usprkos svim promjenama, nedaćama, teškim vremenima, ljudskoj mržnji, paljenju i rušenju franjevačkih samostana crkava, te problemima u proteklih gotovo osam stoljeća, hercegovački franjevci ne posustaju u svojim misijama, ponajviše u onoj kada je riječ o školovanju, dušobrižništvu, kulturnoj baštini, upoznavanju duše katoličkog puka i suživota. Također se ponose onime što su, usprkos svemu, uspjeli sačuvati, povećavati, prezentirati i ponuditi kako Mostaru i Hercegovini, odnosno BiH, tako i cijelom svijetu. "Mi i dalje radimo na svojoj misiji, imamo hramove vjere i kulture. Kao institucija, kao crkva i kao samostan, mi smo kulturna institucija i predstavljamo i sam grad Mostar putem raznih zbirki koje imamo, poput knjižnice koja je veoma poznata i popularna i u kojoj mnogi nalaze dobre

[25] Usp. Andrija Nikić, Iz povijesti knjižnica, Mostar – Veljaci, 1994, 218-219. Ovdje je citiran prikaz Tomislava Heresa.

knjige jer je ona otvorena svima. Potom, tu su jedinstveni rukopisi i arhivska dokumentacija koja pokriva vremensko razdoblje posljednjih gotovo šest stoljeća, sve je to na dobrobit grada Mostara, kao i cijele naše države – i šireg prostora. To sve je kulturno blago franjevaca, odnosno naše države Bosne i Hercegovine i čovječanstva."

Cijeneći stručnost i uvjereni u poštenje prof. Hivzije Hasandedića, franjevci su šezdesetih godina XX. stoljeća njemu povjerili rukopise na orijentalnim jezicima i dokumentaciju na turskom jeziku. Na taj način su u ona vremena dokazali da smo mi jedan svijet, jedna kuća i jedna obitelj. Koliko su povjerenje imali u njega, dokazuje *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa iz 1961.* i *analitički inventar (regesta – kratki sadržaj) dokumenata*. Franjevci su u Hivziji prepoznali ono što je za njega rekao hafiz Mahmud Traljić. Hivzija je *"uvjereni, nepokolebljivi i praktični vjernik, tih miran i odan svom poslu*".[26] Tako je prof. Hivzija Hasandedić prvi saznao što se krije u rukopisima i što je ispisano na papirima što su ih franjevci brižno čuvali i sačuvali u Franjevačkom arhivu. Sa sadržajem orijentalnih rukopisa i dokumentacije na turskom jeziku, sa zahvalnošću spominjem, prvi je javnost upoznao prof. Hivzija Hasandedić.[27]

26 http://images.google.de/imgres?q=hivzija+hasandedic&sa=X&rls=com.microsoft:de-DE:IE-Address&biw=1920&bih=963&tbm=isch&tbnid=tx7jLQJ4WygMYM:&imgrefurl=http://www.most.ba/099100/078.aspx&docid=HB9bisi9DH6CVM&imgurl=http://www.most.ba/099100/hivzija_hasandedic.jpg&w=136&h=186&ei=0Jy_UZu-A8fjswbhtYDIBw&zoom=1&iact=hc&page=1&tbnh=137&tbnw=95&start=0&ved=1t:429,r:5,s:0,i:98.
I ja sam prof. Hivziju Hasandedića takvog upoznao, dugo godina se s njim družio i surađivao.

27 Potom je prof. dr. Vančo Boškov revidirao rukopise na turskom jeziku te 1988. objavio *Katalog turskih rukopisa u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini,* Orijentalni institut u Sarajevu**,** Sarajevo 1988, Katalogom je dr. Boškov još više proširio glas o jedinstvenim rukopisima na turskom jeziku i njihovoj kulturnoj vrijednosti.

THE WORK OF PROFESSOR HIVZIJA HASANDEDIĆ ON ORIENTAL MANUSCRIPTS AND TURKISH DOCUMENTS FROM THE FRANCISCAN ARCHIVES IN MOSTAR

Summary: In 1209, Saint Francis of Assisi founded the men's order of Friars Minor. In 1212 Saint Francis started his journey towards the Holy Land, but the contrary wind interfered and returned him to Italy. However, he founded his first monasteries in Croatia. The monastery of Saint Francis in Zadar is a Roman Catholic monastery which dates back to 1212; afterwards a Franciscan habitat is mentioned in Trogir, and in the 1220's in Dubrovnik. In 1232 the Franciscan order step foot in Hum, which got its name Herzegovina in 1448. Franciscan monks have survived as an order in Herzegovina, despite historical changes and (in) conveniences, where they live and work until today.

The Franciscans carried out their work from their monasteries and churches. Over time they developed multiple activities from monasteries in Dubrovnik, Rožat, Ston and Slano. With the help of benefactors and local people they have been able to build monasteries and churches throughout Herzegovina. Known to us are the monasteries in Novo near Čapljina, in Bišće, Mostar, Ljubuški, Čerin, Konjic, Polica, Duvno, and Proložac, as well as those in Trebinje, Ljubinje, Stolac and Nevesinje. Besides the mentioned monasteries these are records of another 150 churches in Herzegovina. Next to residential buildings these objects have become religious, cultural, educational and economic gatherings in the Middle Ages. Next to residential objects these buildings have become religious, cultural, educational and economic hot spots in the Middle Ages. The friars were scribers of the rulers since they knew European languages. Therefore they helped to write charters, mainly in Latin, and the rulers came to monasteries and churches to celebrate the Day of the Lord, in the times of feasts and celebrations. There were also some archives, storages and offices in monasteries, where they preserved charters, state documents and seals.

Periodical Ottoman invasions from 1386 to 1482 did not distract the Franciscans in their activities. The Ahdnama (1463) which brought independence and tolerance to all religions in Bosnia and Herzegovina was the foundation on which the Franciscans in Herzegovina established their presence and activities. During the 15th and 16th century the Franciscans, who survived, temporarily moved from their demolished monasteries to Zaostrog, Živogošće and Proložac, and later to Kreševo, Fojnica and Sutjeska, where they continued to work. The existence and work of Herzegovinian Franciscans has been more

or less documented despite the destruction, burning, persecutions, tortures, and destructions. In the Franciscan archive in Mostar documents dating back to 1446 have been preserved, as well as manuscripts from1464 till today.

The documentation was complemented with over 75.000 microfilms, copies, and photographs of various documents which are kept in the archives in Rome, Dubrovnik, Split, Zadar, Sarajevo, Belgrade and Vienna; and from the archives in the Franciscan monasteries in Zaostrog, Makarska, Živogošće, Imotski, Kreševo, Sarajevo, Fojnica, Sutjeska and elsewhere.

In addition to documents on European languages in the Franciscan archive in Mostar there are documents written in Turkish; Acta Turcarum with 2,250 documents, and these documents have a significant historical importance. For most of the documents, some 2.218 of them, prominent Orientals professor Hizvija Hasandedić compiled an analytical inventory – regesta (summary) in 1968. The mentioned documents according to its from and content are divided into: "ferman" – Sultan's orders, decrees and the orders of pashas and governors; "berat" - the imperial decrees, orders and charters; "vakufnama" - endowment charter of the property; "hujjah" - written legal documents; "murasela" - official and the kadi calls orders, and other documents of diverse content.

Together with the documentation, Herzegovinian Franciscans were able to partially preserve handwritten manuscripts. There are around 530 of these manuscripts, 390 are on oriental languages and the rest is on various European languages.

In 1961, Professor Hivzija Hasandedić made and wrote a catalogue consisting of 338 manuscripts on Arabic, Turkish and Persian. The manuscripts of the oriental collection were written in Arabic (211), Turkish (56), Persian (13) and Alhamijado (3); there are also 51 manuscripts written in two languages and four manuscripts written in three languages.

According to Hizvija's analysis the content of the manuscripts is diverse; they posses notes with the text. From those notes we find that 71 manuscripts were written by people who come from the region of Herzegovina. The oldest manuscript written in Mostar dates back to year 1567. In addition to the manuscripts there are historical notes which data about are region from the past.

Documents and manuscripts from the Franciscan archive in Mostar keep many interesting details and data. This unique documentation which was preserve by the Franciscan monks for centuries, offers to the general public an invaluable resource not only of regional, but also of broader cultural heritage.[28]

[28] Na engleski prevela: Kaja Mandić

IZVORI I LITERATURA

– Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru,* (rukopis 1961.)

– Hivzija Hasandedić, Zadužbina Hadži Ahmetage Lakišića u Mostaru, *Glasnik VIS-a u FNRJ*, Sarajevo, 1961, br. 10-12, 385-396.

– Hivzija Hasandedić, Sevri Hadži Hasanova džamija u Mostaru, Glasnik VIS-a u FNRJ, Sarajevo, 1964, br. 7-9, 338-341.

– Hivzija Hasandedić, *Analitički inventar orijentalnih dokumenata Franjevačke provincije u Mostaru*. (rukopis 1968.)

– Hivzija Hasandedić, Mostarci poginuli u Vučjem Dolu, *Sloboda***,** Mostar, 1968, br. 41, od 30. 09. 1968. godine.

– Hivzija Hasandedić, *Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VIII-IX, 1968/1969, 15-22.

– Hivzija Hasandedić, Ćose Jahja Havadže džamija u Mostaru, Takvim za 1969. godinu, 171-174.

– Hivzija Hasandedić, Tri spisa iz orijentalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga X/XI, 1970/1971, 305-309.

– Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih i perzijskih rukopisa*, Mostar, 1977.

– Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini,* Filozofski fakultet, Sarajevo, 1980.

– Andrija Nikić, *Franjevačka knjižnica*, Mostar, 1981.

– Andrija Nikić, *Franjevački arhiv - Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru od 1446. do 1862.,* Mostar, 1984.

– Andrija Nikić, *Franjevačka kulturna baština,* Mostar, 1989.

– Andrija Nikić, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1980, koautor Marko Karamatić, Izišla su izdanja na: engleskom, njemačkom, francuskom i talijanskom jeziku.

– Andrija Nikić, *Blago hercegovačkih franjevačkih samostana*, Mostar, 1993.

– Andrija Nikić, *Iz povijesti knjižnica*, Mostar, 1994,

– Andrija Nikić, *Medicina i slavna povijest franjevaca*, Mostar, 2000.

– Andrija Nikić, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine od 614. do 1918.,* Mostar, 2002.

– Andrija Nikić, *Događajnica (kronologija) Bosne i Hercegovine od 614. do 1918. godine*, Mostar, 2002.

– Andrija Nikić, *Lučonoše naše vjere i uljudbe - Mrtvoslovnik hercegovačkih fratara*, Mostar, 2004.

– *https://books.google.ba/books/about/Katalog_turskih_rukopisa_u_franjeva%C4%8Dkim.html?id=iS62OQAACAAJ&redir_esc=y Katalog je objavljen: Katalog turskih rukopisa u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1988, 155 str. - https://bs.wikipedia.org/wiki/Van%C4%8Do_Bo%C5%A1kov.*

BAŠAGIĆEVO ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNE HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Prof. dr. Salih JALIMAM
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

Sažetak: U istraživanjima brojnih problema iz niza društveno-humanističkih naučnih disciplina s kraja XIX i u prvim desetljećima XX stoljeća nezaobilazno je mjesto Safvet-bega Bašagića, doktoranta Bečke universe. U svom sveukupnom radu, koristio se naučno-istraživačkom metodom, posebno u oblastima historije Bosne i Hercegovine, ali, i što je zanimljivo, i njegova prozna, dramska i poetska djela nisu odoljela uvođenju historijskih tema. U referatu *Bašagićevo istraživanje srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine* posebna pažnja je posvećena srednjovjekovnim temama u Bašagićevu djelu, koje su, i pored duge historijske distance, i danas aktuelne. Rad ima za cilj da identifikuje i interpretira odnos ovog istraživača prema temama i dilemama srednjovjekovne bosanske historije. Naučno iskustvo iz područja historijskih istraživanja Safvet-bega Bašagića određeno je važnom činjenicom da, i pored svih otežavajućih okolnosti (nedostatak arhivskog materijala, skučena materijalna sredstava, pomanjkanje institucija), svi najsloženiji činovi u naučno-istraživačkoj identifikaciji i verifikaciji idu u pravcu nacionalne samoidentifikacije Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Prihvatajući i poštujući nanose tradicionalizma u istraživanju historijskih tema, kao i kroz tumačenje historijskih izvora, moguće je, ipak, konstatirati određene doprinose kao i nedostatke u izučavanju srednjovjekovne historije.

U presjeku srednjovjekovnih tema koje interesiraju Bašagića je očigledna njihova raznovrsnost (etnogeneza naroda, znamenite ličnosti, vjerski odnosi, kulturni doprinos), ali i raznovrsnost mehanizama njihove primjene. Očit je snažan utjecaj evropske historijske nauke prema tzv. modernosti, ali i klasičnog prihvatanja iskustava Istoka. Kroz Bašagićeve radove iz srednjovjekovne povijesti prepoznatljiv je odnos nametnutog i kontinuiranog, tačnije kontinuiteta i identiteta, ali i diskontinuiteta i svega onoga što je potisnuto potrebom, negiranjem, obezvređivanjem ili pseudohistorijskim datostima. Naučni metod Safvet-bega Bašagića se najpraktičnije našao u jednoj sekvenci

kontinuirane transformacije nepoznate i neistražene srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine sa zahtjevima za njenom transparentnosti u novim političkim i društvenim okolnostima.

Ključne riječi: Historija, srednji vijek, Bosna i Hercegovina, identitet, kontinuitet, bogomili, prelaz na islam

U historiji historiografije Bosne i Hercegovine, posebno u njenom razvojnom luku na prelazu iz XIX u XX stoljeće, sigurno je nezaobilazno, mada, nažalost, još uvijek potpuno neobilježeno, ime i djelo Safvet-bega Bašagića,[1] istraživača i pisca bosanskohercegovačke sveukupne historije, čije se publikovano djelo *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*[2] smatra međašem moderne historije historiografije Bosne i Hercegovine.[3] Valja reći da se radi o historičaru čiji je život posvećen istraživanju bosanskohercegovačke historije. On je svojim djelima znatno doprinio daljem izučavanju historije Bosne i Hercegovine. U raspravi *Bašagićevo istraživanje historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* nastoji se ukazati da u skoro enigmatski zamršenoj literaturi oko definiranja problema historije Bosne i Hercegovine, Safvet-beg Bašagić koristi dva osnovna elementa: porijeklo, odnosno etnogenezu i prostor na kojem živi narod u srednjem vijeku. Istovremeno, da bi izbjegao "sudbonosne nesporazume" koji su neminovni, kroz cijeli svoj bogati tekst Safvet-beg Bašagić prati historijski razvoj srednjovjekovne Bosne i Hercegovine kao državne i društvene zajednice triju naroda i to ne kao zatvoren proces nego u sklopu mnogih evropskih i svjetskih pitanja, da se kroz prošlost naroda, njegov bogat historijski hod, uspone i padove, sukobe i sporove, ali i očigledan prosperitet, vidi ukupno mjesto države i to iz srednjovjekovne perspektive.

Među značajne Bašagićeve historijske studije koje su u korelaciji sa društvenim problemima srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine su: *Najstarija turska vijest o Kosovskom boju*[4], *Najstariji ferman begova Čengić*,[5]

[1] "Začetnik moderne nauke među Muslimanima je Safvet-beg Bašagić" - *ABC Muslimana*, priredili:Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić, Sarajevo, 1990, 55.

[2] Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, 215, Reprint izdanje, Zagreb, 1989.

[3] Mustafa Imamović, Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i bošnjački kulturni preporod, "Islam i kultura Bošnjaka u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića", Zagreb, 1994, 45; Mustafa Imamović, Safvet-beg Bašagić kao istoričar Bosne i Hercegovine, *Glasnik Rijaseta IZ BIH* LIV/4, Sarajevo, 1991, 455-459; Salih Jalimam, Bašagić kao istoričar, Zbornik radova Naučnog skupa 'Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija, Udruženje intelektualaca Muslimana grada Zenice, Zenica, 1994, 122.

[4] Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXXVI, Sarajevo, 1924, 95-99.

[5] Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, IX, 3, Sarajevo, 1897, 437-446.

zatim rasprava *Etimologija riječi "ban"*[6] u kojoj objašnjava i historijsku datost važne državnopravne kategorije srednjovjekovne Bosne, ali i radovi *Plemstvo i nam u Bosni,*[7] *O bosanskom plemstvu,*[8] zatim *Patareni i islam*.[9] U obradi srednjovjekovnog razdoblja historije Bosne i Hercegovine Bašagić koristi nalaze historijskih istraživanja, prije svih, Vjekoslava Klaića *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine* i *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Tade Smičiklasa, *Povjest hrvatska*, fra Antuna Kneževića, *Kratka povjest bosanskih kraljeva*, zatim *Pad Bosne i Carsko-turski namjestnici u Bosni i Hercegovini*, Radoslava Lopašića, *Bihać i bihaćka krajina* i *Oko Kupe i Korane*, Janosa Asbotha, *Bosnien und Hercegovina*, Johana W. Zinkeisena, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* i Josepha von Hammera, *Geschichte des osmanischen Reiches*, zatim radove Ivana Frane Jukića objavljene u časopisu *Bosanski prijatelj*. Uz ove, tada i danas prvorazredne autore i njihova djela, Bašagić koristi u svojim radovima brojne historijske izvore pisane na turskom, arapskom, perzijskom i bosanskom jeziku, posebno sidžile, fermane, berate, neke druge nepoznate mudžmue, te niz skoro nepoznatih djela danas. No, prema onome što je ovaj autor ponudio u radovima iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, očiti su prilazi sintetičkog tipa, ali i istraživački zahvati specijalističkog prilaza problemu historijskog iskaza, jezika i stila, koji, isto tako, zadiru u bit discipline čime se slaže i moderna metodologija historije. Čak i za događanja, historija mora izmisliti narativnu strukturu kako bi oblikovala prostor i vrijeme.[10]

I u ovim radovima Safvet-beg Bašagić ne odustaje od već formiranog naučnog pristupa izučavanju pojedinih dionica iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, te se koristi već formiranim metodološkim poučkom kroz koji jasno ukazuje na svaki dostupni historijski i književni materijal kao i mišljenja u literaturi. Uz već uočene nedostatke i nedosljednosti, ovi Bašagićevi radovi vrijedni su pažnje i sa stanovništa historijske metodologije, posebno što su to istraživački radovi koji ukazuju da je istraživanje pojedinih nedoumica iz srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine posebno i interesantno, kao i zbog činjenice da se Safvet-beg Bašagić otvoreno, istraživački i naučno hrabro ustremio na utvrđivanje historijske istine i njena transparentnosti. Tako Bašagić tvrdi da je pred samo osvajanje sred-

[6] Nada, 7, 13, Sarajevo, 1901, 205-206 i u: Narodne novine, 67, Sarajevo, 1901, 163.

[7] Ogledalo, I, Sarajevo, 1907, 7,2-3, 8,2-3, 12, 2-3.

[8] Bošnjak, 4, Sarajevo, 1894, 5, 1-2.

[9] Jugoslovenska njiva, Sarajevo, 1921, 11 i u: Gajret, 11/ 12, Sarajevo, 1927, 178-179.

[10] Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996, 73.

njovjekovne Bosne bosanski kralj Stjepan Tomaš izvršio nečuveno nasilje nad svojim podanicima, prisilivši one koji su pripadali heretičkoj Crkvi bosanskoj da prime katoličku vjeru, a oni koji to nisu htjeli učiniti izbjegli su u zemlju hercega Stjepana Vukčića-Kosače. Posebno je jaka sljedeća misao Bašagića: *Po našem skromnom mišljenju, kako ćemo kasnije na svakoj stranici uviditi, Bosnu i Hercegovinu nijesu izgubile svoje samostalnosti i slobode u XV. vijeku, nego tek u polovici XIX. vijeka, na ime kad je Omer-paša Latas provalio s nizamom, poharo ih, uništio i svojom bizantinskom lukavosti lišio samostalnosti i svih prava. Prije njega Herceg-Bosna uvijek je bila država u državi, kojom su samo u ime sultanovo upravljali Bošnjacima povoljni namjesnici ili vlastiti sinovi.*[11]

Kroz naučne radove iz srednjovjekovnog perioda kod Safvet-bega Bašagića provlači se jedan dominantan naučno-historijski metod, koji, vrlo hrabro, odgovara na tzv. evropske modele historijskog pisanja o sebi, ukazuje na totalni pogled prema tumačenju bosanskohercegovačke prošlosti do političkog sloma srednjovjekovne Bosne. Pišući o srednjovjekovnoj historiji Bosne i Hercegovine, Safvet-beg Bašagić ponudio je manje pitanja, a više odgovora nego obično, jer je, prema mišljenjima historičara njegove epohe, mnogo lakše odrediti pravila pisanja historije nego njezinu bit. No, prema onome što je ovaj autor ponudio u svojim naučnim i stručnim radovima, očiti su prilazi sintetičkog tipa, skoro istraživački zahvati specijalističkog prilaza problemu historijskog iskaza, jezika i stila, koji, isto tako, zadiru u bit discipline čime se slaže i moderna metodologija historije. Prema tim znanstvenim uzusima "čak i za događanja historija mora izmisliti narativnu strukturu kako bi oblikovala prostor i vrijeme".[12]

Problemski, historijski metod, kao okvir ostvarenju naučnih ciljeva Safvet-bega Bašagića, pored već konstatovane težnje ka sintetičkim okvirima, najviše se prepoznaje u istraživanju i definiranju prijelaza stanovnika Bosne i Hercegovine na islam. Riječ je o pitanju kojem se Safvet-beg Bašagić bavio skoro cijeli svoj istraživački život, počevši od prvih, manjih radova objavljenih u dnevnoj i mjesečnoj periodici, pa do obuhvatnijih rasprava i studija. Istraživačke radnje koje je preduzimao, i koje u svojim radovima interpretira, nalazi u bogomilskoj kontraverzi i konverziji, a kao osnovni historijski izvor koji potvrđuje masovni prelaz na islam Bašagić nalazi u Janjičarskom zakonu "bir ugurden" kojeg tumači i tu nalazi sve ono što ga zanima.[13]

---

[11] Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, 18.

[12] M. Gross, *Suvremena historiografija*, 80.

[13] Safvet-beg Bašagić, Patareni i islam, *Gajret*, 11/ 12, Sarajevo, 1927, 178.

U radu *Patareni i islam*, kao prilog razrješenju enigme heretičke Crkve bosanske, Bašagić se bavi i onomastičkim značenjem pojma pataren kojeg dovodi u vezu sa terminom potur, u kojem nalazi historijsku, ali i društvenu vezanost. Zanimljivo je da ovu hipotezu dijeli i dr. Ćiro Truhelka koji tvrdi da se potur-groblje i potur-mahala usko povezuje sa pojmom patar-pataren.[14] Ovaj rad sadrži izuzetne podatke o društvenom, političkom, kulturnom i civilizacijskom razvoju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Prva dilema koju Bašagić uspješno rješava kada piše o srednjovjekovnim Bošnjanima jeste odnos sa heretičkom Crkvom bosanskom i bogomilima. Svojim istraživanjima dokazuje da su Bošnjaci potomci bosanskih bogomila - kako su se nazivali pripadnici Crkve bosanske – "pa da su listom primili islam kada je sultan Mehmed II Fatih politički osvojio srednjovjekovnu Bosnu 1463. godine".[15] Bašagićeva argumentacija zasniva se na brojnim historijskim radovima, ali i zapisima apostolskog vizitatora, učenog Petra Masarechija (godine 1624), koji spominje masovni prelaz bogomila na islam. Posebno se to odnosi na ovaj zapis: *Vjerujem da su se mnogi sjećali krivovjerja i zbog toga bili slabi u vjeri (katoličkoj), pa su prilikom dolaska Turaka u Bosnu lako prelazili na Islam, da sačuvaju svoju slobodu.*[16] Masovni prelaz na islam pripadnika Crkve bosanske (bogomila) jedva da je iko ranije pokušao u nauci osporiti. Bašagić dalje u istom radu tvrdi: *Našlo se ipak jedan manji broj autora, već počevši od 1867. godine, koji se suprotstavlja tezi o Crkvi bosanskoj kao bogomilskoj, pokušavajući da dokažu kako ona nije bila heretična, a onda su pojedini autori ustajali i protiv uvriježenog shvaćanja o bosanskim Muslimanima kao potomcima bosanskih bogomila.*[17]

Nakon političkog sloma srednjovjekovne Bosne, kod prvog poznatog katastarskog popisa iz 1468/69. godine predstavnicima Crkve bosanske uspjelo je da se osiguraju da im zemljišta gostinjaca, koja su bila napuštena 1459. godine, ne dođu pod udar konfiskacije s obzirom na to da su vakantna zemljišta po osmanlijskim agrarnim propisima postajala državna. U tome je i smisao zabilježbi koje se sreću u katastarskim defterima, da je, naime, pojedino zemljište pripadalo bogomilima, tj. da je krstjansko. Ta su zemljišta, istina, bila na isti način opterećena kao i sva ostala zemljišta koja su pripadala "gebrima", odnosno "kafirima", a zabilježbom o svojstvu poje-

[14] *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo,1942, 792.

[15] S. Bašagić, *Patareni i islam*, 179.

[16] Krunoslav Draganović, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624, Starine JAZU XXXIX, Zagreb, 1938, 1–48.

[17] S. Bašagić, *Patareni i islam*, 179.

dinih zemljišta kao krstjanskih osiguravalo se makar i "golo pravo vlasništva" krstjana iz vremena u kojem su se oni dobrim dijelom razbježali bilo u zemlje hercega Stjepana Vukčića-Kosače, bilo povodom osmanlijskog zauzeća i u još udaljenije krajeve. Zabilježba svojstva "krstjansko zemljište" legitimisala je krstjane da to zemljište mogu uzeti u posjed i da ono, bez obzira na vakaciju, nije postalo državnim. Bašagić tvrdi da su upravo ove zabilježbe o pripadnosti bogomilima pojedinih zemljišnih posjeda indikativne za praćenje konačne sudbine Crkve bosanske i njenih pripadnika, odnosno za praćenje procesa prelaza na islam.[18]

Ove zabilježbe pokazuju da je u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, sve do persekucija kralja Stjepana Tomaša, heretička Crkva bosanska imala najjače i najšire uporište u narodu. Pred same pogrome je pisao dominikanac Nikola Berbucci iz Drača 31. maja 1459. da u bosanskom kraljevstvu "manihejci čine gotovo većinu stanovništva".[19] Rani defteri pokazuju da je organizacija Crkve bosanske pokrivala čitavo područje koje je osvojeno 1463. godine. Sudeći po defterima, stanje Crkve bosanske u prvo doba osmanlijske vlasti se ponešto razlikovalo u zemljama hercega Stjepana, Pavlovića i Kovačevića, gdje je Crkva bosanska bila dominantna i pokazivala izvjesnu vitalnost još do kraja XVI stoljeća: u Bosanskom krajištu, zapravo širem području vrhbosanske župe, gdje se osmanlijska vlast uspostavila od 1436. godine, a po nekima od ranije, i u Kraljevoj zemlji. Defter od 1468/69. godine pokazuje da su se na sva ova tri područja nalazile krstjanske zemlje, dakle organizacioni punktovi Crkve bosanske. U zemljama hercega Stjepana, Pavlovića i Kovačevića, kao i u župi Neretvi, krstjanske zemlje, kako se vidi iz deftera, još uvijek drže krstjani, pa je, dakle, u tim krajevima Crkva bosanska koliko-toliko aktivna. Nasuprot tome, u Bosanskom krajištu i Kraljevoj zemlji krstjanska zemljišta su samo kao takva registrirana, ali ih 1468/69. godine nisu držali krstjani. Umjesto bilo kakvih znakova prisutnosti Crkve bosanske na širem području koje obuhvata te "krstjanske zemlje", masovno se javlja islamizirano stanovništvo".[20] Na tim područjima, krstjanskim zemljama, bez obzira što se kao takve registriraju, ne sreću se krstjani, duhovna pastva Crkve bosanske. Na zemljištima u tim krajevima kao poreski obaveznici u velikoj mjeri geriraju ljudi s muslimanskim imenima, a njihovi očevi obično nose nemuslimanska imena, koja nisu kalendarska. Očito je da je u Bosanskom krajištu i Kraljevoj zemlji godine 1468/69. Crkva bosanska izgubila svako uporište.[21]

[18] S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 15.

[19] Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*,Tuzla, 2002, 65.

[20] S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 15.

[21] S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, 79.

U svojim radovima iz historije Safvet-beg Bašagić daje i jednu istraživačku notu naučnom definiranju povijesne demografije u Bosni i Hercegovini, što je pokazatelj kontigencije bošnjačkog stanovništva u pojedinim krajevima.[22] Vrlo zanimljiva je tvrdnja da se demografske i historijske promjene mogu identifikovati prema gustoći kadiluka, tj. teritorijalne organizacije šerijetskih sudova, te to ukazuje i na gustinu naseljenosti stanovništva u tim krajevima. Naročito su interesantni prostori Hercegovine, Donje Bosne, Novog Pazara i dijelovi Srbije: "Sve do Bečkog rata u ovim krajevima živjelo je islamsko pučanstvo u velikim masama, koje je izdržalo toliko kadija, dočim u Krajini i u Posavini nalazimo jako malo kadiluka te prema tome zaključujemo da je tamo islamsko pučanstvo bilo rijetko."[23] Zanimljivo je ukazati na određene rezultate Bašagićevog bavljenja srednjovjekovnom historijom Bosne i Hercegovine, njihovoj naučnoj fundiranosti i kroz sve to prepoznati, idenfikovati naučni metod. Prije svega, vidljivo je da se Bašagić bavi cjelokupnom historijom Bosne i Hercegovine u mnogim njenim istraživačkim oblicima, u pravom smislu riječi, djeluje kao polihistor, naučni istraživač i intepretator koji relevantnim naučnim mehanizmima postiže značajan cilj: prije svega, naučno-istraživački ukazati na brojna zapretana pitanja iz srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine, kompilacijsko-interpretacijski, posebno kroz dnevnu ili sedmičnu publicistiku, skoro uvijek naučno-historijski, poučno-pedagoški i kulturno-baštinski detektira, ukazuje i konstatira brojna pitanja iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Ovim pitanjima i problemima Safvet-beg Bašagić bavio se skoro cijeli svoj istraživački period, počevši od prvih, manjih radova objavljenih u dnevnoj, sedmičnoj ili mjesečnoj štampi pa do studija, rasprava ili zasebnih publikacija.

Naučno iskustvo iz područja historijskih istraživanja Safvet-bega Bašagića određeno je važnom činjenicom da, pored svih otežavajućih okolnosti (nedostatak arhivskog materijala, skučena materijalna sredstva, pomanjkanje institucija), ipak, posebno opterećujuća činjenica je da su to najsloženiji činovi u naučno-istraživačkoj identifikaciji i verifikaciji, koji idu u pravcu nacionalne samoidentifikacije Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Prihvatajući i poštujući u svom metodološkom habitusu i naučnom metodu nanose tradicionalizma u istraživanju historijskih tema, kao i kroz tumačenje historijskih izvora, moguće je, ipak, konstatovati određene doprinose kao i nedostatke. U historijskom presjeku je očigledna raznovrsnost tema,

[22] S. Jalimam, Bašagić kao istoričar, 125.

[23] Dr. Safvet-beg Bašagić, Kako se za turske uprave Bosna dijelila na kadiluke, (Neposredno pred "Bečki rat), *Novi Behar*, IV,12, Sarajevo, 1930-31, 177-179.

dilema, oblasti i mehanizama njihove primjene, snažan dodir evropskog nagnuća prema tzv. modernosti i klasičnog prihvatanja iskustava Istoka. Prepoznatljiv je i odnos nametnutog i kontinuiranog, tačnije kontinuiteta i identiteta, ali i diskontinuiteta i svega onoga što je potisnuto potrebom, negiranjem, obezvređivanjem ili pseudohistorijskim datostima. Možda da se naučni metod Safvet-bega Bašagića najpraktičnije našao u jednoj sekvenci kontinuirane transformacije nepoznate i neistražene historije sa zahtjevima njene transparentnosti u novim političkim i društvenim okolnostima.

Bašagićev naučni metod u historijskim istraživanjima i interpretaciji bliži je tradicionalizmu sa jakim uplivom evropskog nadahnuća u kojem se poštuje datost, događajnost, kao sastavni dio historijskog fakciteta, posebno kada je u pitanju srednjovjekovna historija Bosne i Hercegovine. Primjer tome je ono što je napisao u *Kratkoj uputi u prošost Bosne i Hercegovine*: "Svi bogumilski plemići pohrle pred Jajce, da se poklone sultanu".[24] Uz već identifikovane nedosljednosti i nedostatke u naučnom istraživanju historije, kao i nemoć da se u potpunosti prihvati ukupnost i totalni pogled i pregled historije Bosne i Hercegovine, u definiranju naučnog metoda u historijskom istraživanju moguće je konstatovati da se Safvet-beg Bašagić koristi, i to uspješno, klasičnom naučnom metodom koja svoju validnost prepoznaje u heuristici sa jakim naglascima tumačenja mišljenja u aktuelnoj i dostupnoj literaturi. Bašagićev historijski metod u osnovi ima naučne pretpostavke i baziran je na naučno-istraživačkim korijenima i mehanizmima koji podstiču na dalja, sistematska istraživanja. U mnogim Bašagićevim historijskim radovima historičnost je samo identifikovana, problem je naglašen i otvoren i time samo započinje sljedeća faza, naučna revalorizacija. Može se prema svemu utvrditi da se Safvet-beg Bašagić može smatrati jednim od utemeljitelja naučnog metoda u istraživanju historije Bosne i Hercegovine, te se s pravom smatra i modernim historičarem i istraživačem.[25]

Kada se racionalno posmatra naučno djelo Safet-bega Bašagića, neminovne su komparacije i paralele koje vode prema novim spoznajama ili potvrdi nekih ranijih prihvatljivih znanja o historiji kao nauci. Tako Safvet-beg Bašagić postavlja i pitanje kriterija izbora činjenica i dokumenata, odnosno odluke o njihovoj važnosti za tumačenje nekog historijskog događaja, ličnosti ili procesa, naglašavajući da se razumijevanje historije, i inače događajnosti, često krije u nekom važnom detalju. Bašagićeva razlaganja o nekim "nebitnim" procesima sada daju sliku vremena i pomažu historičaru dvostruko: da sudi o vremenu a i historijskoj metodi, njegova slikovita argumentacija

[24] S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 16.

[25] S. Jalimam, Bašagić kao istoričar, 126.

postala je dio stvarnosti. Bašagićev interes za historiju i historijsko istraživanje kao disciplinu pisanja iznimno je vezan za kraj XIX i početak XX stoljeća, kada i živi. "Razmišljajući o historijskoj naraciji, Bašagić je ponudio manje pitanja, a više odgovora nego obično, jer je, prema mišljenjima historičara njegove epohe, mnogo lakše odrediti pravila pisanja historije nego njezinu bit".[26] Bašagić je u knjizi *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* egzaktno i znanstveno-istraživački primijenio jedan dominantan historijski metod, koji je, vrlo hrabro, odgovor na tzv. evropske modele historijskog pisanja o tzv. malim sredinama, državama i narodima, i ukazuje na totalni pogled prema tumačenju bosanskohercegovačke prošlosti od 1463. do 1850. godine. Prema mišljenju u literature, radi se o pokušaju da se u "suvisloj cjelini prikaže prošlost Bosne pod turskom vladavinom". [27]

Kada se racionalno posmatra *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* neminovne su komparacije i paralele koje čitaoca vode prema novim spoznajama ili potvrdi nekih ranijih prihvatljivih znanja o historiji kao nauci. Tako Safvet-beg Bašagić postavlja i pitanje kriterija izbora činjenica i dokumenata, odnosno odluke o njihovoj važnosti za tumačenje nekog historijskog događaja, ličnosti ili procesa, ali se u ovoj metodi očituje nesrazmjer ranije, tj. srednjovjekovne i novije historije, što to i Bašagićeva historija zorno potvrđuje, često se historijska dešavanja ali i ličnosti miješaju, ali najdragocjeniji konzervirana je bosanskohercegovačka posebnost, koju autor smatra autentičnom i autohtonom.[28] Bašagić, da bi potvrdio samobitnost Bosne i Hercegovine, koristi se i narodnom tradicijom, čak ima i mjesta pisanih u desetercu, zatim, pojedine izreke je prepjevao, a u kontekstu nekih zbivanja daje i svoje stihove (kao npr. o Sokolovićima).

Historičar Safvet-beg Bašagić zahtijeva pažnju temeljnih historijskih istraživanja, a njegovo djelo *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* je izuzetan uvid u metod i metodologiju istraživanja, te njegovu identifikaciju u evropskim historijskim koordinatama XIX stoljeća. "Važno je spomenuti i jednu zanimljivu činjenicu da Safvet-beg Bašagić nije ni planirao da *Kratkom uputom u prošlost Bosne i Hercegovine*, istraži cjelovitu historiju Bosne i Hercegovine, nego da udari temelje za buduća sistematska istraživanja".[29]

---

[26] Muhsin Rizvić, Pjesničko djelo Mirze Safveta, iz knjige: Safvet-beg Bašagić, *Izabrana djela*, Knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1971, 9-54.

[27] M. Imamović, Safvet-beg Bašagić kao istoričar, 456.

[28] Hamdija Kreševljaković, Bibliografija djela Safvet-bega, *Novi behar*, VI,19-21, Sarajevo, 1934, 315.

[29] (Milan Prelog), Safvetbeg Bašagić-Redžepašić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Behar, 9, Sarajevo, 1908-09,1, 15.

Uz sve nedostatke metodološke prirode, obavezne dopune i ispravke i novija tumačenja, "ovdje se radi o prvom ozbiljnijem istorijsko-političko-kulturološkom prikazu razvoja bosanskih Muslimana u tursko-osmanskom periodu."[30] Historijski metod prepoznaje se i u onim radovima u kojima Safvetbeg Bašagić identifikuje i oslikava društveno-historijske okolnosti svakog pojedinog historijskog razdoblja i biografskim podacima ilustrira tako razvoj, procvat, ali i uzlazne i silazne putanje jednog vremena i historije Bosne i Hercegovine.

Bašagićev rad na temama srednjovjekovne historije je određen političkom, društvenom, kulturnom prošlošću njegovog socijalnog prostora i položaja. Društveno-političko-ekonomska osnova Bosne i Hercegovine u vrijeme Bašagićevog života i djelovanja je određena nizom konstanti u kojima dominiraju postosmanlijsko naslijeđe, austrougarski pravni i društveni okviri i jugoslovenski unitarizam, sa preovlađujućim pečatom brojnih naslijeđenih i novonastalih poimanja historije, svojine, države, vlasti, politike, kulture, nauke, svakidašnjeg života. Naučna i kulturna stvarnost bila je u znaku brojnih razmeđa, raskršća, oblikovanih načinom mišljenja, historijskim naslijeđem i neminovnom stvarnošću. Safvet-beg Bašagić svojim školovanjem i obrazovanjem, svojim opredjeljenjima, vizijama i stvarnom prisutnošću u bosanskohercegovačkom javnom životu nekoliko desetljeća se u potpunosti uklapa sa društvenom zbiljom svog okruženja, identifikuje se sa vrijednostima društva u kojem živi, ali se bori za njegove promjene.

Osobenost Bašagićeve javne djelatnosti prelazi okvire prisutnosti, dobiva okvire veličine, posebno što svoje mnogostruko djelo (historija, historija književnosti, usmena književnost, poezija, proza, dramski tekstovi, publicistika) kompetentno i učeno, fundirano historijskim izvorima i ostalim materijalom, približava javnosti. Jakim porivom istražuje i interpretira brojne zatamljene dijelove prošlosti Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda, znalački ih objašnjava i u pisanoj formi (dnevni list, časopis, naučno djelo ili naučni časopis), prepoznaje probleme jasno i ravnopravno na visokom naučnom, stručnom ili političkom nivou i samim tim pokazuje svoju naučnu opredjeljenost te time unapređuje brojne naučne discipline. Sve to treba posmatrati u vremenu i prostoru u kojem se sve to dešava. Školski i obrazovni sistem su tek u začetku, nauka, kultura, biblioteke kao i sveukupna intelektualna prisutnost u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća još je u određenim tragovima.

Najizrazitija crta Bašagićevog naučnog metoda u istraživanju srednjovjekovne historije je kritički odnos prema brojnim nanosima ranijih mišlje-

[30] S. Jalimam, Bašagić kao istoričar, 122.

nja. Razvijajući svoj kritički, naučni metod odbacuje određene konvencije i ustupke, koje svaka javna riječ i u svako vrijeme čini kao tribut ideološko-političkoj društvenoj klimi. Stvara svoj kritički sud, koji konsekventno provlači kroz historijski rad, određene pjesme, prozne napise, dramske spjevove. Svoj naučni metod Safvet-beg Bašagić odredio je evropskim uzorima koji su mu bili inspiracija, određenje i uzor, tako da skoro sve svoje naučno djelo nastoji provesti kroz jedinstven naučno-metodološki postupak, kroz tačnu i preciznu formulaciju i sistematičnost, kompetentno da ukazuje na uzroke i posljedice brojnih historijskih pojava. Posebna vrijednost Bašagićevog naučnog opusa jeste što ono, pored ostalog, predstavlja i izvanredan historijski izvor za političku, ekonomsku, vojnu, kulturnu i vjersku historiju Bosne i Hercegovine u najmanje nekoliko stoljeća. Svako njegovo djelo sadrži brojne upute, historijske izvore, sačuvanu tradiciju. Ponekad je to određeni odgovor na izazov vremena, često su to konstante koje se moraju pažljivo pratiti i isto tako upoznavati. Kritika koju Safvet-beg Bašagić često upućuje društvu u kojem živi, često je imala i određene odjeke, ponekad promjenu, te se to smatra smionim, snažnim i vrijednim dešavanjem u njegovoj osobnoj biografiji.

Safvet-beg Bašagić je širio svoju kulturno-humanitarnu i prosvjetiteljsko-didaktičku ideju određivanu i definiranu na povezivanju i prožimanju tradicije i aktuelnog društvenog i političkog trenutka, sa širim, naučnim ciljevima koji se ostvaruju "novim oružjem" - perom i knjigom, umjesto sablje i megdana, kako je Bašagić često to objašnjavao, a to je siguran zalog na putu općeg napretka i preporoda, kako je u recenziji naznačio i M. Prelog "Pojavom knjige *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, iz pera dr. Safvet-bega Bašagića, istraživački zahtjev da se objasni historija Bosne i Hercegovine i time prouči geneza bošnjačkog naroda okončan je". [31]

Bašagić, konsultirajući sve poznate historijske izvore, mišljenja u historijskoj, politološkoj, pravnoj, sociološkoj literaturi, često navodeći i pjesmu kao primjer i dokaz, iskoristio je sve relevantne dokaze historijskog trajanja, posebno tragove pismenosti, književnosti, legendi, predaja i materijalnih spomenika kulture, jednom riječju, sve važno i od pomoći za zadatu temu - historija Bošnjaka u sklopu države Bosne i Hercegovine, njihovo zajedničko historijsko trajanje kroz dva historijska razdoblja: srednjovjekovni period povijesnog trajanja i tursko-osmanlijsko doba prosperiteta i moderno doba.

[31] (Milan Prelog), Safvetbeg Bašagić-Redžepašić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. –Behar, 9, Sarajevo, 1908-09,1, 15

BAŠAGIĆS' STUDY OF MEDIEVAL HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: In studies of numerous problems from a range of socio-humanistic disciplines in the late nineteenth in the first decades of the twentieth century is an inevitable place Safvetbega Bašagićs', Ph.D., of the Vienna universe. In his overall work, he used the scientific research methods, particularly in the fields of the history of Bosnia and Herzegovina, as well as interesting, and his prose, drama and poetry by not resisting the introduction of historical themes. In order to identify its overall operation is necessary to explore the themes of his research, writing and motives of all these seek to identify relationship Safvetbega Bašagića the medieval theme.

Role of Safvetbeg Bašagić, PhD holder from the University of Vienna, in numerous studies of various issues in range of social and humanistic disciplines of the late 19th and in the first decades of the 20th century was irreplaceable. In his overall work, he used scientific research methods, especially in the field of history of Bosnia and Herzegovina, but what we also find interesting is that his prose, dramatic and poetic work also included historical themes. In paper: Bašagićs' study of medieval history of Bosnia and Herzegovina special attention was given to medieval themes in Bašagićs' work, which are, despite the long time distance, still current today. This paper aims to identify and interpret Bašagić's referance to topics and issues of medieval Bosnian history. Scientific experience in the field of Bašagićs' historical research is determined by the important fact, that despite all aggravating circumstances (lack of archival material, cramped material resources, lack of institutions), all the most complex acts in scientific research and identification verification go towards national self-identification of Bosnia and Herzegovina and the Bosniak people. Accepting and respecting the influence of traditionalism in research within historical themes, as well as through interpretation of historical sources, yet it is possible to conclude certain contributions as well as disadvantages.

Diversity of medieval themes that Bašagić was so intensely curious about is obvious (ethnogenesis, notable people, religious relations, cultural contribution), same as variety of mechanism for their implementation. Strong influence of European historical studies towards so-called modernity was evident, together with acceptance of experiences of the East. Through Bašagićs' work we can recognize relation between imposed and continuous, more precise relation between continuity and identity, but also discontinuity and everything sup-

pressed because of the need, denial, devaluation or pseudo-historical givens. Safvetbeg Bašagićs' scientific method found himself in a sequence of continuous transformation of the unknown and unexplored medieval history of Bosnia and Herzegovina with the requirements of its transparency in the new political and social circumstas.

Keywords: History, Middle Ages, Bosnia and Herzegovina, identity, continuity, bogomils, conversion to islam

LITERATURA

– Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463-1850)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, 215.

– Safvet-beg Bašagić, *Gazi Husrevbeg (U spomen četiristogodišnjice dolaska u Bosnu),* Braća Bašagić, Sarajevo, 1907.

– Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, I, Vlastita naklada, Sarajevo, 1912, 184.

– Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti (Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine),* (Priredio Džemal Ćehajić), Svjetlost, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Safvet-beg Bašagić: Izabrana djela, Knjiga III, Sarajevo, 1986, 243.

– Safvet-beg Bašagić, Kako se za turske uprave Bosna dijelila na kadiluke, (Neposredno pred Bečki rat), *Novi behar*, IV, 12, Sarajevo, 1930-31, 177-179.

– Safvet-beg Bašagić, Najstarija turska vijest o Kosovskom boju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVI, Sarajevo, 1924, 95-99.

– Safvet-beg Bašagić, Etimologija riječi "ban", *Nada*, 7, 13, Sarajevo, 1901, 205-206 i u: Narodne novine, 67, Sarajevo, 1901, 163.

– Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. –Izvanredno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1931, 79.

– Safvet-beg Bašagić, Plemstvo i nam u Bosni, *Ogledalo*, I, Sarajevo, 1907, 7,2-3,8,2-3, 12, 2-3.

– Safvet-beg Bašagić, O bosanskom plemstvu, *Bošnjak*, 4, Sarajevo, 1894, 5, 1-2

– Safvet-beg Bašagić, Patareni i islam, *Jugoslovenska njiva*, Sarajevo, 1921, 11, i u: Gajret, 11/ 12, Sarajevo, 1927, 178-179.

– *ABC Muslimana*, priredili Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić, Sarajevo, 1990, 190.

– Smail Balić, *Kultura Bošnjaka - muslimanska komponenta,* Wien, 1973, 247.

– Safvet Salih Bašić, Dr. Safvet-beg Bašagić kao orijentalist, *Novi behar*, 8, 20/23, Sarajevo, 1934-35, 359-360.

– Salem Čatić, Dr. Safvet-beg Bašagić kao poviestničar, *Novi behar*, 15, 2/6, Sarajevo, 1942-1943, 37.

– Krunoslav Draganović, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624, *Starine* JAZU XXXIX, Zagreb, 1938, 1–48.

– Husein Đogo, S. Bašagić kao istorik, *Gajret*, 10, 9, Sarajevo, 1926, 140-141.

– Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 336.

– Mirjana Gross, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996.
– Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, Sarajevo, 1999.
– Dragutin Hofbauer, Dr. Safvet-beg Bašagić, hrvatski pjesnik, književnik i povjesničar, *Obzor*, 75/82, Zagreb, 1934, 1-2.
– Mustafa Imamović, Safvet-beg Bašagić kao istoričar Bosne i Hercegovine, *Glasnik Rijaseta IZ* BIH LIV/4, Sarajevo, 1991, 455-459.
– Mustafa Imamović, Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i bošnjački kulturni preporod, "Zbornik radova Naučnog skupa: Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija, Udruženje intelektualaca Muslimana grada Zenice, Zenica, 1994, 23-33.
– Salih Jalimam, Bašagić kao istoričar, Zbornik radova Naučnog skupa 'Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija, Udruženje intelektualaca Muslimana grada Zenice, Zenica 1994, 121-125.
– Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 2002, 248.
– Hamdija Kreševljaković, Bibliografija djela Safvet-bega, *Novi behar*, VI,19-21, Sarajevo, 1934, 315.
– Hamdija Kreševljaković, Život dr. Safvetbega Bašagić-Redžepašića, "Safvet-beg Bašagić*, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850.)",* Reprint, Matica Bošnjaka, Zürich, 1994, 219-226.
– Edhem Mulabdić, Prva pojava Safvetbegova, *Novi Behar*, VIII, 20-21, Sarajevo, 1934-35, 357-358.
– Edhem Mulabdić, Safvetbeg Bašagić izvan literature*, Spomenica na proslavi 55-godišnjice rođenja dr. Safvet-bega,* Mostar, 1926, 37-44.
– Ahmed Muradbegović, O značenju dr. Safvet-bega Bašagića u našoj književnosti, *Spomenica na proslavi 55-godišnjice rođenja dr. Safvet-bega*, Mostar, 1926, 22-26.
– Alija Nametak, Safvet-beg Bašagić (Mirza Safvet) kao religiozni pjesnik, U povodu 10-godišnjice smrti, *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, 12, 6-7, Sarajevo, 1944, 106-111.
– Boris Nilević, Intelektualac i nacionalni identitet, Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija. Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 1994. godine u Zenici.- *Dijalog*, Nova serija I/3-4, Sarajevo, 1995, 180-185.
– *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1942, 781.
– Milan Prelog, Safvetbeg Bašagić-Redžepašić - Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, *Behar*, 9, Sarajevo, 1908-09, 1, 13-15.
– Vlad. J. Radojević, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, napisao Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Bosanska vila,* 16, Sarajevo, 1901, 9-10, 186-189, 11-12, 215-219, 13-14, 253-254, 15-16, 281-284.

– Franjo Rački, *Bogomili i patareni*, SKA, Posebna izdanja, knj. LXXXVII, društveni i istorijski spisi, knj. 38, Beograd, 1931, 335-599.
– Muhsin Rizvić, Pjesničko djelo Mirze Safveta, iz knjige *Safvet-beg Bašagić, izabrana djela*, Knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1971, 9-54.
– Muhsin Rizvić, Bašagić Safvet-beg (pseudonim Mirza Safvet), *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, JLZ, 2. izdanje, Zagreb, 1980, 518-519.
– Hazim Šabanović, Dr. Safvet-beg Bašagić (6.V 1870-9.IV 1934), *El Hidaje*, VII, 9-10, Sarajevo, 1944, 279-285.
– Hazim Šabanović, Inteligencija i nam. Mirza Safvetbega Bašagića, *Hrvatski nam,* 5, Zagreb, 1943, 848, 4.
– Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, (Biobibliografija),* Svjetlost, Sarajevo, 1973.
– Mahmud Traljić, Safvet-beg Bašagić (1870-1934), Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci,* Drugo dopunjeno izdanje, Izdavačka djelatnost El-Kalem, Sarajevo, 1998, 22-29.
– Seid M. Traljić, Dr. Safvetbeg Bašagić, Uz desetu godišnjicu smrti, *Vienac*, XXXVI, 2, Zagreb, 1944, 66-73.
– Marko Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 184.
– Adilbeg Zulfikarpašić, Bašagić, Safvet-beg Redžepašić, u: Safvet-beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850), Reprint, Matica Bošnjaka, Zürich, 1994, 227-228.
– Zbornik radova Naučnog skupa Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija.-Udruženje intelektualaca Muslimana grada Zenice, Zenica, 1994, 126.
– Rudolf Zaplata, Dr. Safvetbeg Bašagić kao državni činovnik, *Novi Behar*, 8/25, Sarajevo, 1934-35, 401-403.
– Rudolf Zaplata, Kranjčević o Bašagiću kao povjesničaru, *Novi Behar*, 7/19/21, Sarajevo, 1933-34.

IZUČAVANJE OPĆE I KULTURNE HISTORIJE HERCEGOVINE U OSMANSKOM PERIODU KROZ PUBLIKACIJE ORIJENTALNOG INSTITUTA U SARAJEVU (1950-2015)

Dr. sc. Elma KORIĆ, naučni saradnik
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Predmet ovoga rada jeste analiza naučnog rada naučnih saradnika Orijentalnog instituta u Sarajevu, kao i drugih koji su rezultate svoga rada iz oblasti opće i kulturne historije Hercegovine objavljivali u publikacijama Orijentalnog instituta u Sarajevu, godišnjaku *Prilozi za orijentalnu filologiju*, kao i u edicijama *Monumenta Turcica* i *Posebna izdanja*.

Ključne riječi: Osmanska Bosna, Hercegovina, historija, kulturna historija, Orijentalni institut

Iako je i prije početaka institucionalizacije nauke bilo vrsnih pojedinaca koji su koristili osmanske izvore za pisanje osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine,[1] tek osnivanjem obrazovnih i naučnih institucija pedesetih godina kreće se sa uvođenjem planskog i sistematskog pristupa izučavanju spomenutog perioda. S vremenske distance sada se argumentirano može kazati da su daleko najveći doprinos prikupljanju, arhiviranju, obradi i publikovanju osmanskih dokumenata, te pisanju naučnih studija iz opće i kulturne historije Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu, dali naučno-istraživački saradnici uposleni u Orijentalnom institutu u Sarajevu, koji je vremenom izgradio reputaciju naučnog centra za osmanističke studije kako u zemlji, tako i u svijetu.[2]

[1] O značajnijim publikacijama i doprinosu bosanskohercegovačkih naučnih radnika u obradi važnih osmanskih dokumenata prije 1950. godine pogledati: Hazim Šabanović, Turski diplomatički izvori za istoriju naših naroda, Prilozi za orijentalnu filologiju (dalje: *POF)* I/1950, Sarajevo, 1950, 117-149.

[2] O razvoju osmanistike kod nas pogledati odličan pregled: Fazileta Cviko, Survey of

Predmet naše analize jesu radovi ne samo naučnih saradnika koji su djelovali u okvirima Orijentalnog instituta u Sarajevu nego i drugih koji su se bavili izučavanjem opće i kulturne historije Hercegovine u osmanskom periodu, a koji su rezultate svojih istraživanja objavljivali u izdanjima Orijentalnog instituta u Sarajevu: godišnjaku *Prilozi za orijentalnu filologiju*, kao i u monografskim publikacijama objavljenim u edicijama *Monumenta Turcica* i *Posebna izdanja*.[3]

U toku 65 godina rada i djelovanja Orijentalnog instituta u Sarajevu, kao i redovnog izlaženja godišnjaka *Prilozi za orijentalnu filologiju*, tema istraživanja je često bila Hercegovina. Od preko 750 do sada objavljenih radova u *POF-u* prema naslovu i sadržaju samo na Hercegovinu odnosi se više od 50 radova. U jednom od prvih brojeva *Priloga* interes za objavljivanje naučnog rada iskazao je i vrsni turski historičar-osmanista Halil Inaldžik. Pišući o statusu zemljišnih baština nekih uživalaca, koje su prelaskom u ruke njihovih muslimanskih sinova nazivane "čifluci", smatrajući je vrijednom pomena, navodi u cjelosti zabilješku iz hercegovačkog deftera iz 1477. godine prema kojoj su to "njihove vlastite zemlje koje posjeduju od Hercegova vremena."[4] U *Prilozima* su objavljivani i naučni radovi koji su pružili tada nove informacije o potomcima hercega Stjepana Vukčića, sinovima Vladislavu, Vlatku i naročito Stjepanu koji je prešao na islam i postao Ahmed-paša Hercegović. Ahmed-paša imao je dva sina Aliju i Mustafu, ali tek iz jednog fermana iz 1551. godine navedenog u ovome radu saznali smo da je on imao kćer Humu, sultaniju kojoj su Dubrovčani svake godine na ime zakupa nekretnina plaćali određenu sumu dukata. Tekst fermana iz 1589. godine kazuje da se imanje Herceg Stjepana u Dubrovniku sastojalo od kuće i vinograda, da je prešlo u svojinu Ahmed-paše, a nakon njegove

Development of Yugoslav Ottoman Studies /Pregled razvoja jugoslovenske osmanistike/, *POF* 36/1986, Sarajevo, 1987, 7-36. Više o Orijentalnom institutu i njegovom radu u proteklih 65 godina pogledati u monografiji: *Orijentalni institut u Sarajevu 1950-2015./The Oriental institute in Sarajevo 1950-2015*, ur. Aladin Husić, Orijentalni institut, Sarajevo, 2015.

[3] Ovom prilikom nisu analizirana ostala izdanja Instituta u kojima je također moguće pronaći različite podatke iz kulturne i opće historije Hercegovine osmanskoga perioda kao što je npr. Zbornik radova *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut-Institut Ibn Sina, Sarajevo, 2011. koji sadrži radove: Hatidža Čar-Drnda, Prisustvo sufija u Hercegovačkom sandžaku u XV i XVI stoljeću (str. 285-292); Đenita Haverić, Tesavufski motivi i termini u Bulbulistanu Fevzije Mostarca (str. 363-380); Alena Ćatović, Sufijska orijentacija Hasana Zijaije Mostarca (str. 399-405), itd.

[4] Halil Inalcik, Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953., 23-54. /prev. Nedim Filipović

smrti na njegove nasljednike.[5] O tome je, između ostalog, pisao i T. Popović u radu kojim tretira krizu oko prodaje soli, osvrćući se na odnose hercegovačkog sandžak-bega i Dubrovnika, a posebno na slučajeve pojave strane soli na tržištu, što je predstavljalo posebno zadiranje u interese Dubrovnika. T. Popović skreće pažnju na to da su Dubrovčani negirali postojanje privatnih objekata Hercegovića u Dubrovniku, te da su u dopisima Porti tzv. "konavaoski dohodak" i proviziju za nepokretnu imovinu Hercegovića u Dubrovniku okarakterizirali kao "znak prijateljstva prema njima (Hercegovićima) i njihovim precima".[6] Ostali radovi T. Popovića u *Prilozima* su vezani za upravnu organizaciju Hercegovačkog sandžaka u XVI stoljeću uglavnom na temelju građe iz Dubrovačkog arhiva.[7] O značaju neretvanske skele u trgovini solju pisao je i A. Handžić.[8] Jedan prilog za poznavanje historije porodica iz konjičkog kraja objavio je D. Buturović[9], dok je drugi prilog slične tematike isti autor objavio u koautorstvu sa H. Hadžibegićem.[10] Rad H. Hadžibegića o porezu na sitnu stoku i korištenje ispaša pruža dosta podataka iz hercegovačkih sidžila koji se odnose na tu temu.[11]

U pisanju o starim bosanskim i hercegovačkim gradovima, H. Kreševljaković je koristio i mostarske sidžile koji su do paljevine 1992. godine bili pohranjeni u Orijentalnom institutu. Taj njegov rad nudi općenite podatke o bosanskohercegovačkim tvrđavama na osnovu sačuvanih inventar-

[5] Gliša Elezović, Nekretna dobra Ahmed paše Hercegovića u Dubrovniku - izvor za pljačku Dubrovačke republike, *POF* 1/1950, Sarajevo, 1950, 69-83. U istom broju *Priloga* nalazi se i kritički prikaz jednog Božićevog rada iz pera vrsnog osmaniste Hazima Šabanovića. Šabanovićev prikaz skreće pažnju na neke nedostatke, ali i prednosti spomenutog priloga za našu historiju, a posebno za izučavanje prilika u Hercegovini u doba sandžak-bega Ajas-bega u periodu od oktobra 1478. godine pa sve do 1483. Hazim Šabanović, rec. Ivan Božić, Hercegovački sandžak-beg Ajaz, *Zbornik* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, knj. 1, 1948, 63-84, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* 1/1950, Sarajevo, 1950, 182-183.

[6] Toma Popović, Ejnehanova kriza, *POF* 14-15/1964-65, Sarajevo, 1969, 51-71.

[7] Toma Popović, Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 75-120.; Isti, Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Plevlja, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 267-271.; Isti, Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku, *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 93-99.

[8] Adem Handžić, Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 113-148.

[9] Derviš Buturović, Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretve, *POF* 6-7/1956-57, Sarajevo, 1958,193-258.

[10] Hamid Hadžibegić, Derviš Buturović, Berat Hudaverdi Bosna Mehmed-bega od l593. godine, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 151-174.

[11] Hamid Hadžibegić, Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša, *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo, 1960, 63-109.

skih knjiga, gdje se, osim Livna, ne spominju drugi hercegovački gradovi.[12] N. Filipović[13] piše o trgovcima iz nekih gradova Hercegovačkog sandžaka (Foče, Mostara, Trebinja), o robi koju su izvozili preko Dubrovačke luke, uglavnom, u Ankonu i ostavštinama nakon njihove smrti. U istom broju *Priloga* M. Mujezinović donosi nekoliko natpisa iz XVI stoljeća sa građevina u Mostaru, Foči, Livnu, Počitelju,[14] dok u jednom od kasnijih brojeva časopisa evidentira neke natpise sa građevina iz nekoliko hercegovačkih gradova koje su nastale u XVII stoljeću.[15] Nove izvorne podatke o pojedinim hercegovačkim gradovima u svojim radovima pruža i F. Spaho na osnovu podataka u defterima Kliškog sandžaka.[16]

Istražujući uzroke pobune protiv osmanske vlasti u Hercegovini 1875. godine, poznatije u kolektivnom pamćenju kao *Nevesinjska puška*, H. Hadžibegić je na osnovu analize primarnih dokumenata pokazao kako su lokalne i centralne osmanske vlasti gledale na spomenute prilike u Hercegovini. Osim ustanka pravoslavnih kršćana, potpomognutim Crnogorcima i knjazom Nikolom, rad pokazuje da su se na ustanak u Donjoj Hercegovini odlučili i katolici u Stolačkom kadiluku. Začetnici pobune bili su fratri i neki drugi članovi delegacije koja je stigla iz Dalmacije. Bosanski valija Derviš-paša je smatrao da ustanke treba smiriti upotrebom vojne sile, dok Porta to nije odobravala. Valija je poslao delegaciju koja je vršila pregovore u Nevesinju, ali bez pozitivnog rezultata.[17] Iz rada H. Hadžibegića saznaje-

---

[12] Hamdija Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 115-184. Na jednom mjestu navodi: «Priča se da je grad u Počitelju bio vezan s Neretvom podzemnim hodnikom..." (Isto, str. 142.) Hercegovački gradovi bit će obrađeni posebno u kasnijem njegovom radu koji je napisao u koautorstvu, up. Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, *Naše starine* 2, Sarajevo, 1954, 9-22.

[13] Nedim Filipović, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 57-81.

[14] Mehmed Mujezinović, Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 455-484.

[15] Mehmed Mujezinović, Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, POF 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 175-208.

[16] Fehim Dž. Spaho, Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća, *POF* 37/1987, Sarajevo, 1988, 197-201; Isti, Livno u ranim turskim izvorima, *POF* 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 147-162. Spaho je obradio i preveo osmanski defter Kliškog sandžaka iz 1550. godine koji sadrži dosta podataka i za pojedine oblasti Hercegovine. up. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila: Behija Zlatar, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007.

[17] Hamid Hadžibegić, Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni 1875. godine, *POF* 1/1950, Sarajevo, 1950, 85-116. Vrijednost ovoga rada veća je i usljed činjenice

mo da je kupljenje džizje u Hercegovini u trećoj deceniji XIX stoljeća bilo povjereno Ali-paši Rizvanbegoviću.[18] Pišući o malikani (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi), A. Sućeska osvrnuo se i na činjenicu da je, prešavši u ruke Rizvanbegovića, malikana postala materijalna osnova na kojoj se postepeno učvršćivala ekonomska snaga i društveno-politički ugled ove porodice.[19] Kroz analizu teksta jedne bujruldije Husein-bega Gradaščevića koju je uputio livanjskom kapetanu Ibrahim-begu Firdusu i još nekim hercegovačkim prvacima, M. Mujić oslikava zaoštrenost odnosa između bosanskohercegovačkih velikaša Husein-bega Gradaščevića i Ali-age Rizvanbegovića.[20] U radu H. Hadžibegića, između ostalog, skreće se pažnja na važnost prijateljstva između Ali-paše Rizvanbegovića i Petra II Petrovića Njegoša u očuvanju mirnih odnosa između Crne Gore i Hercegovine u spomenutom periodu.[21] Tretirajući odnos Crne Gore prema Osmanskom carstvu polovinom XVIII stoljeća u narednom broju *Priloga*, H. Hadžibegić daje vrijedne historijske podatke koji pokazuju da su crnogorski pljačkaški upadi na teritorij Bosanskog ejaleta u tom periodu bili usmjereni uglavnom ka Hercegovini.[22] O upadima hajduka, hapšenju jataka i sličnim pojavama u Hercegovini, piše i A. Handžić promatrajući širu sliku dešavanja na prostorima Bosne i Hercegovine u vrijeme austrijsko-osmanskog sukoba i Banjalučkog boja 1737. On razmatra i ulogu Hekim-oglu Ali-paše u tim zbivanjima.[23] Z. Fajić je preveo i u *Prilozima* objavio *Malu historiju Hercegovine* iz druge polovine XIX stoljeća autora Husejna Bračkovića.[24] U *Prilozima* je objavljen i prevod nekih dijelova *Historije* Ahmed Dževdet-paše koji nude značajan uvid u historijska dešavanja u Hercegovini u vrijeme

---

da je autor dao i prijevod prepiski hercegovačkog mutesarifa i komandanta sa lokalnom i centralnom vlasti jer su navedeni izvori uništeni u paljevini Instituta 1992. godine.

[18] Hamid Hadžibegić, Džizja ili harač, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955,43-102.

[19] Avdo Sućeska, Malikana, *POF* 36/1986, Sarajevo, 1987, 197-230.

[20] Muhamed Mujić, Jedna bujuruldija Husein bega Gradaščevića, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 195-199. Mujić će o odnosima Firdusa i Gradaščevića pisati i u narednim brojevima *Priloga*. Muhamed Mujić, Stav livanjskog kapetana Firdusa prema pokretu Husejn-bega Gradaščevića i sultanovoj politici, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 597-605.

[21] Hamid Hadžibegić, Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 201-211.

[22] Hamid Hadžibegić, Odnos Crne Gore prema osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 485-508.

[23] Adem Handžić, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 135-180.

[24] Zejnil Fajić, Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini, *POF* 34/1984, Sarajevo, 1985, 163-200.

njegovog dolaska (1863).[25] Pišući o sličnostima između Medžele i Imovinskog zakonika za Crnu Goru iz 1873, M. Begović ističe da je građa za Zakonik prikupljana ne samo u Crnoj Gori nego i u Hercegovini, Skadarskom sandžaku i južnoj Dalmaciji, odnosno "svim onim krajevima koje je Crna Gora nastojala da prisjedini te je u njima pomagala i podsticala ustanke."[26]

Od radova koji već u samom naslovu ukazuju na to da tretiraju opću ili kulturnu historiju Hercegovine, odnosno opisuju kulturno-historijske spomenike, u *Prilozima* se posebno ističu radovi Hivzije Hasandedića.[27] Iako se primarno bavio naučnim i stručnim radom iz oblasti arapske filologije i književnosti, rođeni Mostarac, Muhamed A. Mujić, često je proučavao različite historijske izvore osmanskog porijekla ne bi li pronašao podatke vezane za Hercegovinu.[28] Hercegovac rodom iz Kljuna kod Nevesinja, Ahmed Aličić, također se u svom naučno-istraživačkom i stručnom radu često vraćao Hercegovini. Zajedno sa H. Hasandedićem preveo je i objavio jedan popis

[25] Prevedeno poglavlje nosi naslov "Moj dolazak u Hercegovinu i potom u Bosnu", u kojem Dževdet-paša napominje da je stigao morskim putem velikim brodom do luke Bar, a potom manjom lađom nastavio putovanje obalom do Dubrovnika, iskrcao se u luci Klek i nastavio konjima ka Mostaru. Gliša Elezović, Iz posmrtnih rukopisa Ahmed Dževdet paše, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 259-314, str. 271.

[26] Mehmed Begović, Sličnost između medžele i opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 33-42.

[27] Hivzija Hasandedić, Zadužbine Ćejvana Kethode u Hercegovini, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 275-286; Isti, Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Ćejvankethode, *POF* 6-7 /1956-57, Sarajevo, 1958, 275-282; Isti, Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 149-177; Isti, Tabačica džamija u Mostaru, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 215-222; (Prevod istog rada: "Tabačica Mosque in Mostar", *POF* 50/2002, Sarajevo, 2002, 47-54); Isti, Sinan-pašina džamija u Mostaru, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 259-264; Isti, Nezir-agina džamija u Mostaru, *POF* 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 423-431.

[28] Muhamed A. Mujić, Jezičke i sadržinske osobenosti vakuf-nama iz Mostara (druga polovina XVI stoljeća), POF 25/1975, Sarajevo, 1977, 203-225; Isti, Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena opravka 1833. godine, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 79-104. U Mujićevom radu o položajima romske populacije u vrijeme osmanske uprave ima podataka i o romskoj populaciji koje je crpio iz ljubinjskog sidžila up. Mujić Muhamed A., Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 137-194. U istom broju *Priloga*, isti autor je objavio i interesantne priloge poznavanju prošlosti Vitine kod Ljubuškog. Muhamed A. Mujić, Prilog proučavanju prošlosti Vitine, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 622-628. Nešto kasnije objavit će i rad u kojem argumentirano tvrdi da natpis iz Ravella, koji su u Italiju donijeli italijanski vojnici nakon 2. svjetskog rata, potječe, ustvari, sa džamije u Ljubuškom, čiji graditelj je Nesuh-aga Vučjaković. up. Muhamed A. Mujić, Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog, *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo, 1976, 191-202.

terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine, čime je u prvom redu dat doprinos poznavanju esnafa i gradske privrede Mostara i Hercegovine u spomenutom periodu.[29] U sklopu izučavanja demografskih kretanja i stanovništva osmanske Bosne, A. Aličić objavio je i druge radove kojima tretira ovu oblast.[30] S obzirom na stručne i naučne kompetencije, daleko najveći doprinos izučavanju historije predjela Bosne i Hercegovine, ali i šire regije u vrijeme osmanske uprave, predstavljaju Aličićevi prijevodi izvornih deftera, sidžila i brojnih drugih arhivskih dokumenata osmanskog porijekla, kao i opsežne informativne podnožne napomene u svakom izdanju.

H. Čar-Drnda također je objavljivala radove iz oblasti izučavanja historije Hercegovine[31], a sama njena doktorska disertacija bila je posvećena nastanku i razvitku grada Mostara u XVI stoljeću.[32]

U *Prilozima* su zastupljeni i radovi koji opisuju i predstavljaju izvornu rukopisnu i historijsku građu nastajalu na hercegovačkom tlu.[33] R. Hajdarović je predstavio jednu sarajevsku medžmuu (rukopisni zbornici izuzetno bogati književnim, kulturološkim i historijskim sadržajem), kao i jednu medžmuu iz prve polovine 19. stoljeća koju je sastavio Mustafa Stočanin, učenik Karađoz-begove medrese u Mostaru.[34] Sadržaj dvije mostarske medžmue predstavili su L. Gazić i S. Trako.[35] L. Gazić je u *Prilozima* objavljivala i druge naučne i stručne radove iz kulturne historije Hercegovine,[36]

---

[29] Ahmed S. Aličić, Hivzija Hasandedić, Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine, *POF* 18-19/1968-69, Sarajevo, 1973, 315-371.

[30] Ahmed S. Aličić, Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, *POF* 40/1990, Sarajevo 1991, 125-192; Isti, Širenje islama u Hercegovini, *POF* 41/1991, Sarajevo, 1991, 67-73.

[31] Hatidža Čar-Drnda, Nahija Ljubović u 15. i 16. stoljeću, *POF* 59/2009., Sarajevo, 2010, 135-146.

[32] Izmijenjena i dopunjena verzija doktorske disertacije ugledala je svjetlo dana krajem 2014. godine u formi monografske publikacije: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara: njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća,* Posebna izdanja XLIII**,** Orijentalni institut, Sarajevo, 2014. Neposredno prije smrti, H. Čar-Drnda je završila rad na projektu *Hercegovačke tvrđave* u Orijentalnom institutu, koji je već recenziran, a čije je objavljivanje u okvirima izdavačke djelatnosti Instituta planirano u narednom periodu.

[33] Šaban Zahirović, Sidžil mostarskog kadije iz 1787-88. godine, *POF* 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 405-412; Hivzija Hasandedić, Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru, *POF* XVI-XVII/1966-67, Sarajevo, 1970, 117-124.

[34] Rašid Hajdarović, Dvije medžmue iz prve polovine XIX stoljeća, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 183-198.

[35] Salih Trako, Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue, *POF* 38/1988, Sarajevo, 1989, 97-124.

[36] Lejla Gazić, Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije*, POF* 35/1985,

kao i S. Trako, samostalno i u koautorstvu s L. Hadžiosmanović.[37] Analizom teksta jednog anonimnog bosansko-turskog rječnika iz druge polovine XVII stoljeća, D. Korkut je zaključio da je njegov autor najvjerovatnije "Hercegovac ikavac".[38] Adnan Kadrić objavljivao je radove iz spomenute tematike u brojnim časopisima, a neke od njih i u *Prilozima*[39]. Isti je autor i dvije monografije iz navedene oblasti.[40]

Iz kulturne historije Hercegovine osmanskog doba, u *Prilozima* su često bili zastupljeni naučni radovi i prilozi koji su naučnoj i široj javnosti predstavljali intelektualne, kulturalne, naučne i umjetničke dosege hercegovačkih autora djela na arapskom, osmansko-turskom i perzijskom jeziku.[41]

Sarajevo, 1986, 29-50. Lejla Gazić, Autobiografija u stihu mostarskog pjesnika Hurremija, *POF* 20-21/1970-71, Sarajevo, 1974, 205-211. U izdanju Orijentalnog instituta Lejla Gazić je objavila i naučnu monografiju o Hercegovcu Safvet-begu Bašagiću: Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo Dr. Safvet-bega Bašagića*, Posebna izdanja XXXIII, OIS, Sarajevo, 2010.

[37] Lamija Hadžiosmanović, Salih Trako, Šehrengiz Adli Čelebija o Mostaru, *POF* 35/1985, Sarajevo, 1986, 91-105; Salih Trako, Pjesnik Ishak Telalović iz Livna i njegov tarih o osvojenju Varada, *POF* 46/1996, Sarajevo, 1997, 103-114; Salih Trako, Lamija Hadžiosmanović, Izbor gazela iz *Divana* Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića Stočevića, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo, 2004, 329-338.

[38] Derviš M. Korkut, Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća, *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 135-182.

[39] Adnan Kadrić, O onomasiološko-mističkoj konceptualizaciji poezije Bošnjaka na orijentalnim jezicima, *POF* 59/2009, Sarajevo, 2010, 109-134; Isti, Ka narativnoj skici djela "Povijest osvajanja Egipta" 1517. godine bosanskog pjesnika Ali-bega Hercegovića Širija, *POF* 57/2007, Sarajevo, 2008, 79-110. Isti, Uvod u poetiku Divana Ahmeda Ruždija Mostarca, *POF* 58/2008, Sarajevo, 2009, 97-124. O jednom gazelu istoga autora pisao je Namir Karahalilović u radu: Neke formalne i stilske osobenosti jednog gazela Ahmeda Ruždija Mostarca na perzijskom jeziku, *POF* 58/2008, Sarajevo, 2009, 125-137

[40] Adnan Kadrić, *Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Posebna izdanja XXVIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2008. Kadrić je objavio i posebnu monografiju o drugim hercegovačkim pjesnicima osmanskoga doba: Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli, poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Fondacija "Baština duhovnosti", Mostar, 2012.

[41] Hazim Šabanović, Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari. Biobibliografska skica, *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo, 1960, 29-35; Vančo Boškov, Pjesnik Rahmi i njegova kasida o Mostaru, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 213-231; Fehim Nametak, Nekoliko novih podataka o književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima, *POF* 34/1984, Sarajevo, 1985, 79-84; Džemal Ćehajić, Ziya'i Hasan Čalabi al-Mostari, *POF* 12-13/1972-73, Sarajevo, 1976, 329-344; Sabaheta Gačanin, Iz divana Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom (Ziyāyī Hasan Ċalabī b. 'Alī al-Mostārī), *POF* 55/2005, Sarajevo, 2006, 189-216; Namir Karahalilović, 'Kruženje čaše' - *od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca*, *POF* 57/2007, Sarajevo, 2008,111-124; Alena **Ćatović,** Otklon od književne tradicije u 'Kasidi kamenjaru' Hasana Zijaije Mostarca, *POF* 60/2010, Sarajevo, 2011,

U edicijama Orijentalnog instituta objavljeno je nekoliko izdanja različitih vrsta primarnih izvora osmanskog porijekla. U ediciji *Monumenta Turcica* objavljuju se dešifrirani i prevedeni dokumenti osmanskog porijekla nužni za izučavanje prošlosti Bosne i Hercegovine, ali i regije, u ranom novom vijeku. Dokumenti se objavljuju zajedno sa naučnim studijama i svom potrebnom aparaturom, a nekada i sa faksimilom izvornika. Od ukupno 9 do sada objavljenih izdanja u ovoj ediciji, u prvom redu treba spomenuti da već prvo u nizu izdanja u ediciji *Monumenta Turcica* pruža neke od osnova za izučavanje pravne historije Hercegovine na temelju prijevoda kanuna o vlasima Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine[42] te osmanske kanunname iz 1637/38. godine.[43] Sljedeće izdanje iz iste edicije predstavlja nezaobilazan historijski izvor za rekonstrukciju historije Hercegovine u prvim decenijama osmanske uprave. Riječ je o stručnom prijevodu prvog i najstarijeg popisa Hercegovine kao zasebne administrativne oblasti pod osmanskom vlasti, zbog čega je i njegov značaj veoma veliki. U vrijeme nastanka ovog deftera, 1477. godine, još uvijek pod osmanskom vlašću nije bila cijela oblast Hercegovine, ali se iz nekih zabilješki u defteru mogu vidjeti i planovi daljih osmanskih osvajanja u Hercegovini. Uz stručni prijevod ovog deftera i podnožne napomene koje je sačinio A. S. Aličić, predočeno je nekoliko faksimila originalnog teksta te su urađeni indeksi.[44]

171-182; Kerima Filan, Pjesma na turskom Mustafa-bega Atlagića o Ibrahim-begovoj odbrani livanjske tvrđave početkom 18. stoljeća, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo, 2004, 51-71; Omer Mušić, Minhağu-n-nizam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 181-198; Isti, Ibrahim Opijač Mostarac, *POF* 10-11/ 1960-1961, 31-53; Isti, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, POF 14-15/1964-65, Sarajevo, 1969, 73-100. (prevod na engleski jezik: Omer Mušić, Mostar in Turkish Poetry of XVII Century, *POF* 50/2002, Sarajevo, 2002, 83-112); Džemal Ćehajić, Pjesme Fevzije Mostarca na turskom jeziku, *POF* 18-19/1968-69, Sarajevo, 1973, 285-314; ***Đenita Haverić***, Fevzijev Bulbulistan kao pokazatelj estetike istovjetnosti, *POF* 60/2010, Sarajevo, 2011, 183-207; Mejra Softić,Rješenje zagonetke na blagajskoj tekiji Ibrahima Opijača Mostarca, *POF* 51/2001, Sarajevo, 2003, 215-225.

[42] "Kanun o vlasima Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine", prev. Nedim Filipović u: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus primus, Serija I, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, str. 12.

[43] "Kanun-nama za Hercegovački sandžak iz 1637-38. godine", prev. Hamid Hadžibegić u: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus primus, Serija I, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, 141-150.

[44] U izdanju Orijentalnog instituta objavljen je samo jedan defter: Ahmed Aličić, *Po-*

Budući da je Kliški sandžak jedno vrijeme administrativno obuhvatao i dijelove zapadne Hercegovine, prevedeni i objavljeni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine nudi određene informacije o Hercegovini u doba osmanske uprave.[45] U kritičkom izdanju prijevoda 27 vakufnama[46] za Bosnu i Hercegovinu za XVI stoljeće, čak deset vakufnama odnosi se na Hercegovinu. U prevođenju vakufnama učestvovao je veći broj radnika i vanjskih saradnika Instituta, a hercegovačke vakufname prevodio je M. Mujić.[47] U okvirima izdavačke djelatnosti Orijentalnog instituta objavljen je i prijevod nekih vakufnama iz XVII stoljeća, od čega su dvije iz Mostara.[48] Među veoma važne i sadržajne izvore za izučavanje historije spadaju i muhimme defteri.[49] U izdanju objavljenom 1985. godine, publikovane su odabrane instrukcije koje je centralna vlast Osmanske države slala upraviteljima onih osmanskih pokrajina jugoistočne Evrope. Među njima ima i znatan broj naredbi upućivanih u Hercegovinu svim nivoima vlasti sandžak-begu, kadijama, itd.[50]

imenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus sextus, Serija II, *Defteri*, knjiga 3, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, dok je prevode nekih drugih deftera i sidžila Ahmed Aličić objavio kod drugih izdavača, npr. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. I i II, dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.

[45] *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić. Priredila: Behija Zlatar. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus duodecimus, Serija II, *Defteri*, Knjiga 5, Orijentalni institut, Sarajevo, 2007.

[46] Vakufname (zakladnice ili zadužbinske povelje) su dokumenti o legalizaciji vakufskih objekata. Kao dokumenti imaju historijsku, pravnu, umjetničku i jezičku vrijednost. U najkraćem, vakufnama je prvenstveno dokument kojim se definiraju razlozi i motivi, svrha i predmet uvakufljenja, zatim uvjeti i način korištenja te način upravljanja zadužbinom. U *Prilozima* je objavljen i prevod vakufname i vasijetname Ali-paše Rizvanbegovića. Izet Rizvanbegović, Vakufname i vasijetnama Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo, 2004, 295-328.

[47] *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

[48] Vakufnama Koski Muhamed-paše iz Mostara iz 1612. godine, (prev. Bećir Džaka), *POF* 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, 301-313; Vakufnama Aiše, kćeri hadži Ahmeda iz Mostara iz 1646. godine, (prev. Fehim Nametak), *POF* 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 363-364.

[49] Muhimme defteri su knjige koje sadrže upisane kroki nacrte odluka sa zasjedanja osmanske vlade/divana. Te odluke su kasnije proslijeđivane administrativnim i vojnim vlastima širom Osmanske države.

[50] *Muhimme defteri - Dokumenti o našim krajevima*, preveo i obradio: Ešref Kovačević,

Sve navedeno ukazuje na to da je u naučno-istraživačkom radu, kao i izdavačkoj djelatnosti Orijentalnog instituta u Sarajevu već od samog osnutka Instituta postojao veliki interes za izučavanje opće i kulturne historije Hercegovine. Nekada je taj interes bio prisutan u većoj mjeri kod samih istraživača koji su i sami bili porijeklom iz Hercegovine. Međutim, uže regionalno porijeklo nikada nije bilo primarni odlučujući faktor u odabiru znanstveno izazovne teme. O tome najbolje svjedoči jedno od najnovijih izdanja objavljenih u ediciji *Posebna izdanja*, naučna monografija preminule kolegice dr. Hatidže Čar-Drnda, koja na temelju primarnih izvora i relevante literature govori o nastanku Mostara i njegovom urbanom i demografskom razvoju.[51] U okvirima iste edicije objavljeno je još nekoliko knjiga koje u cijelosti ili djelimično pružaju uvid u kulturnu historiju Hercegovine spomenutog doba.[52]

Vrijednost naučnih knjiga, radova i priloga te obrađene i prevedene izvorne arhivske građe objavljene u okvirima dosadašnje izdavačke djelatnosti Orijentalnog instituta je još i veća kada se uzme u obzir činjenica da su mnogi rukopisi i dokumenti na osnovu kojih su pisani navedeni naučni radovi, a koji su se nalazili u okvirima Vilajetskog arhiva i rukopisne zbirke Orijentalnog instituta u Sarajevu, zauvijek uništeni u toku paljevine Instituta 17. maja 1992. godine. Kada se analiziraju podaci koje su nudili dokumenti koji su tom prilikom stradali, nameće se zaključak da je uništenje navedene građe bilo planirano s ciljem zatiranja kolektivnog pamćenja kroz uništavanje izvorne arhivske i rukopisne građe bez koje je praktično nemoguće temeljito i objektivno izučiti bogatu bosanskohercegovačku historiju. Stoga zaljubljenicima u opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine osmanskoga doba ostaje preporuka da detaljno i pažljivo pročitaju svaki broj *Priloga* kao i ostala izdanja Orijentalnog instituta u Sarajevu kako bi se i lično uvjerili u bogatstvo informacija koje nude.

---

glavni i odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus quartus, Serija III, *Muhimme defteri*, knjiga 1, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

[51] Orijentalni institut je javno predstavljanje spomenute monografije upriličio upravo u Mostaru u maju 2015. godine.

[52] Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja XVIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996; Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Posebna izdanja XXI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997; Adnan Kadrić, *Muradnama Derviš-paše Bajezidagića: Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti,* Posebna izdanja XXVIII Orijentalni institut, Sarajevo, 2008; Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo Dr. Safvet-bega Bašagića*, Posebna izdanja XXXIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010., itd.

STUDYING THE HISTORY AND CULTURAL HISTORY OF HERZEGOVINA IN THE OTTOMAN PERIOD THROUGH PUBLICATIONS OF THE ORIENTAL INSTITUTE IN SARAJEVO (1950-2015)

Summary: Since the beginning of the institutionalization of science after 1945 in Bosnia and Herzegovina systematic approaches to the study of history of its Ottoman period were planned. In the period after the establishment of the Oriental Institute in Sarajevo in 1950, many researches have been made about parts of the former Yugoslavia who had for centuries been under Ottoman rule. By far the largest contribution to the collection, storage, processing and publishing Ottoman documents and writing scientific studies about various stages of the history of Bosnia and Herzegovina in the early modern period, were provided by research associates, orientalists and historians-ottomanists in the Oriental Institute in Sarajevo. Their papers were published mostly in the yearbook *Contributions to oriental philology*, as well as in other periodic publications of the Institute. In addition, many works were published in periodicals published in other Yugoslav centers, as well as in other countries and in other languages, but on this occasion this type of activity will not be considered.

The subject of analysis are papers of associates who operated within the framework of the Oriental Institute in Sarajevo, as well as others whose papers were published in the publications of the Oriental Institute in Sarajevo and whose theme is directly related to Herzegovina. In addition, the subject of analysis and studies were editions of the Oriental Institute, such as *Monumenta Turcica* and *Posebna izdanja*, with the aim of establishing representation of Herzegovina as an area of study in research activities of the Institute. Some of the employees of the Oriental Institute were born in Herzegovina and a number of years been engaged in researching various aspects of the history of Herzegovina in the Ottoman period (Ahmed S. Aličić, Muhammed A. Mujić ...) However, closer regional affiliation has never been a deciding factor in choosing scientifically challenging subject, which is best evidenced by one of the last editions of the Oriental Institute, a monograph of our deceased colleague Dr. Hatidža Čar-Drnda, *Emergence of Mostar: its urban and demographic development by the end of the 16th century*, whose public presentation was held in 2015. in Mostar.

Key words: Ottoman Bosnia, Hercegovina, History, Cultural history, Oriental institute in Sarajevo.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

– "Kanun-nama za Hercegovački sandžak iz 1637-38. godine", prev. Hamid Hadžibegić u: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus primus, Serija I, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, 141-150.

– "Kanun o vlasima Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine", prev. Nedim Filipović u: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus primus. Serija I, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, str. 12.

– *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477*., preveo i obradio: Ahmed Aličić, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus sextus, Serija II, *Defteri*, knjiga 3, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

– *Muhimme defteri - Dokumenti o našim krajevima,* preveo i obradio*:* Ešref Kovačević, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,Tomus quartus, Serija III, *Muhimme defteri*, knjiga 1, sv. 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

– "Vakufnama Ćejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1554.", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 81-94.

– "Vakufnama Ćejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1558.", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,111-128.

– "Vakufnama Nesuh-age Vučjaka iz 1564-65.", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 145-149.

– "Vakufnama Zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i*

XVI vijek). Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,159-168.

– "Vakufnama Zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,169-171.

– "Vakufnama Zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 173-174.

– "Vakufnama Murat-age, sina Abdurahmana iz 1571", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,175-178.

– "Vakufnama Hodaverdije, sina Alije, iz 1579", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,187-192.

– "Vakufnama Derviš-age, sina Bajezida (Bajezidagića), iz 1593", prev. Muhamed A. Mujić, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Glavni urednik: Lejla Gazić. Odgovorni urednik: Ahmed S. Aličić. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, *Vakufname*, knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985,169-171.

– "Vakufnama Koski Muhamed-paše iz Mostara iz 1612. godine", prev. Bećir Džaka, POF 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, str. 301-313.

– "Vakufnama Aiše, kćeri hadži Ahmeda iz Mostara iz 1646. godine", prev. Fehim Nametak, POF 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 363-364.

– *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Obradili: Fehim Dž. Spaho, Ahmed S.Aličić. Priredila: Behija Zlatar. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus duodecimus, Serija II, *Defteri*, Knjiga 5, Orijentalni institut, Sarajevo, 2007.

Literatura:

– Aličić, Ahmed S., Hasandedić, Hivzija, Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine, *POF* 18-19/1968-69, Sarajevo, 1973, 315-371.

– Aličić, Ahmed S., Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, *POF* 40/1990, Sarajevo, 1991, 125-192.

– Aličić, Ahmed S., Širenje islama u Hercegovini, *POF* 41/1991, Sarajevo, 1991, 67-73.

– Begović, Mehmed, Sličnost između medžele i opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 33-42.

– Boškov, Vančo, Pjesnik Rahmi i njegova kasida o Mostaru, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 213-231.

– Buturović, Derviš, Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretve, *POF* 6-7/1956-57, Sarajevo 1958,193-258.

– Buturović, Derviš, Hadžibegić, Hamid, Berat Hudaverdi Bosna Mehmed-bega od l593. godine, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 151-174.

– Čar-Drnda, Hatidža, Prisustvo sufija u Hercegovačkom sandžaku u XV i XVI stoljeću, u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut-Institut Ibn Sina, Sarajevo, 2011, 285-292

– Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara: njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća,* Posebna izdanja XLIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2014.

– Ćatović, Alena, Otklon od književne tradicije u 'Kasidi kamenjaru' Hasana Zijaije Mostarca, *POF* 60/2010, Sarajevo, 2011, 171-182.

– Ćatović, Alena, Sufijska orijentacija Hasana Zijaije Mostarca, *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut-Institut Ibn Sina, Sarajevo, 2011., 399-405.

– Ćehajić, Džemal, Pjesme Fevzije Mostarca na turskom jeziku, *POF* 18-19/1968-69, Sarajevo, 1973, 285-314.

– Ćehajić, Džemal, Ziya'i Hasan Čalabi al-Mostari, *POF* 12-13/1972-73, Sarajevo, 1976, 329-344.

– Elezović, Gliša, Iz posmrtnih rukopisa Ahmed Dževdet paše, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 259-314.

– Elezović, Gliša, Nekretna dobra Ahmed paše Hercegovića u Dubrovniku - izvor za pljačku Dubrovačke republike, *POF* 1/1950, Sarajevo, 1950, 69-83.

– Fajić, Zejnil, Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini, *POF* 34/1984, Sarajevo, 1985, 163-200.

– Filan, Kerima, Pjesma na turskom Mustafa-bega Atlagića o Ibrahim-begovoj odbrani livanjske tvrđave početkom 18. stoljeća, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo, 2004, 51-71.

– Filipović, Nedim, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 57-81.
– Gačanin, Sabaheta, Iz divana Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom (Ziyāyī Hasan Ċalabī b. ʿAlī al-Mostārī), *POF* 55/2005, Sarajevo, 2006, 189-216.
– Gazić, Lejla, Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije, *POF* 35/1985, Sarajevo 1986., 29-50. Gazić, Lejla, Autobiografija u stihu mostarskog pjesnika Hurremija, *POF* 20-21/1970-71, Sarajevo, 1974, 205-211.
– Gazić, Lejla, *Naučno i stručno djelo Dr. Safvet-bega Bašagića*, Posebna izdanja XXXIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010.
– Hadžibegić, Hamid, Džizja ili harač, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955,43-102.
– Hadžibegić, Hamid, Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša, *POF* 2/1951, Sarajevo 1952, 201-211.
– Hadžibegić, Hamid, Odnos Crne Gore prema osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 485-508.
– Hadžibegić, Hamid, Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša, *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo, 1960, 63-109.
– Hadžibegić, Hamid, Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni 1875. godine, *POF* 1/1950, Sarajevo, 1950, 85-116..
– Hadžiosmanović, Lamija, Trako, Salih, Šehrengiz Adli Čelebija o Mostaru, *POF* 35/1985, Sarajevo, 1986, 91-105.
– Hajdarović, Rašid, Dvije medžmue iz prve polovine XIX stoljeća, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 183-198.
– Handžić, Adem, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 135-180.
– Handžić, Adem, Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 113-148.
– Hasandedić, Hivzija, Zadužbine Ćejvana Kethode u Hercegovini, *POF* 5/1954-55, Sarajevo 1955, 275-286.
– Hasandedić, Hivzija, Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Ćejvan-kethode, *POF* 6-7 /1956-57, Sarajevo, 1958, 275-282.
– Hasandedić, Hivzija, Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 149-177.
– Hasandedić, Hivzija, Tabačica džamija u Mostaru, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961., 215-222. (Prijevod istog rada: Tabačica Mosque in Mostar, *POF* 50/2002, Sarajevo, 2002, 47-54.)
– Hasandedić, Hivzija, Sinan-pašina džamija u Mostaru, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 259-264.

– Hasandedić, Hivzija, Nezir-agina džamija u Mostaru, *POF* 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 423-431.
– Hasandedić, Hivzija, Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru, *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 117-124.
– Haverić, Đenita, Fevzijev Bulbulistan kao pokazatelj estetike istovjetnosti, *POF* 60/2010, Sarajevo, 2011, 183-207.
– Haverić, Đenita, Tesavufski motivi i termini u Bulbulistanu Fevzije Mostarca, u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut-Institut Ibn Sina, Sarajevo, 2011, 363-380
– Inalcik, Halil, Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 23-54. /prev. Nedim Filipović
– Kadrić, Adnan, Ka narativnoj skici djela "Povijest osvajanja Egipta" 1517. godine bosanskog pjesnika Ali-bega Hercegovića Širija, *POF* 57/2007, Sarajevo, 2008, 79-110.
– Kadrić, Adnan, *Muradnama Derviš-paše Bajezidagića: Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti,* Posebna izdanja XXVIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2008.
– Kadrić, Adnan, Uvod u poetiku Divana Ahmeda Rušdija Mostarca, *POF* 58/2008, Sarajevo, 2009, 97-124.
– Kadrić, Adnan, O onomasiološko-mističkoj konceptualizaciji poezije Bošnjaka na orijentalnim jezicima, *POF* 59/2009, Sarajevo, 2010, 109-134
– Karahalilović, Namir, 'Kruženje čaše' - od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca, *POF* 57/2007, Sarajevo, 2008,111-124.
– Karahalilović, Namir, Neke formalne i stilske osobenosti jednog gazela Ahmeda Rušdija Mostarca na perzijskom jeziku, *POF* 58/2008, Sarajevo, 2009, 125-137
– Korkut, Derviš M., Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća, *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 135-182.
– Kreševljaković, Hamdija, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 115-184.
– Ljubović, Amir, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja XVIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996.
– Mujezinović, Mehmed, Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 455-484.
– Mujezinović, Mehmed, Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine", *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 175-208.
– Mujić, Muhamed, Jedna bujuruldija Husein bega Gradaščevića, *POF* 2/1951, Sarajevo, 1952, 195-199.

– Mujić, Muhamed A., Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 137-194.
– Mujić, Muhamed A., Prilog proučavanju prošlosti Vitine, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo, 1953, 622-628.
– Mujić, Muhamed, Stav livanjskog kapetana Firdusa prema pokretu Husejn-bega Gradaščevića i sultanovoj politici, *POF* 3-4/1952-53, Sarajevo 1953, 597-605.
– Mujić, Muhamed A., Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog, *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo, 1976, 191-202.
– Mujić, Muhamed A., Jezičke i sadržinske osobenosti vakuf-nama iz Mostara (druga polovina XVI stoljeća), POF 25/1975, Sarajevo, 1977, 203-225.
– Mujić, Muhamed A., Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena opravka 1833. godine, *POF* 26/1976, Sarajevo, 1978, 79-104.
– Mušić, Omer, Minhağu-n-nizam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca, *POF* 5/1954-55, Sarajevo, 1955, 181-198.
– Mušić, Omer, Ibrahim Opijač Mostarac, *POF* 10-11/ 1960-1961, 31-53.
– Mušić, Omer, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, POF 14-15/1964-65, Sarajevo, 1969, 73-100.
– Nametak, Fehim, Nekoliko novih podataka o književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima, *POF* 34/1984, Sarajevo, 1985, 79-84.
– Nametak, Fehim, *Divanska književnost Bošnjaka*, Posebna izdanja XXI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997.
– Popović, Toma, Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Plevlja, *POF* 10-11/1960-61, Sarajevo, 1961, 267-271.
– Popović, Toma, Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku, *POF* 12-13/1962-63, Sarajevo, 1965, 75-120.
– Popović, Toma, Ejnehanova kriza, *POF* 14-15/1964-65, Sarajevo, 1969, 51-71.
– Popović, Toma, Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku, *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 93-99.
– Rizvanbegović, Izet, Vakufname i vasijetnama Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo. 2004, 295-328.
– Softić, Mejra, Rješenje zagonetke na blagajskoj tekiji Ibrahima Opijača Mostarca, *POF* 51/2001, Sarajevo, 2003, 215-225.
– Spaho, Fehim Dž., Livno u ranim turskim izvorima, *POF* 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 147-162.
– Spaho, Fehim Dž., Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća, *POF* 37/1987, Sarajevo, 1988, 197-201.

– Sućeska, Avdo, Malikana, *POF* 36/1986, Sarajevo, 1987, 197-230.
– Šabanović, Hazim, rec. Ivan Božić, Hercegovački sandžak-beg Ajaz, *Zbornik* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, knj. 1, 1948, 63-84, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* 1/1950, Sarajevo, 1950, 182-183.
– Šabanović, Hazim, Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari. Biobibliografska skica, *POF* 8-9/1958-59, Sarajevo, 1960, 29-35.
– Trako, Salih, Gazić, Lejla, Dvije mostarske medžmue, *POF* 38/1988, Sarajevo, 1989, 97-124.
– Trako, Salih, Pjesnik Ishak Telalović iz Livna i njegov tarih o osvojenju Varada, *POF* 46/1996, Sarajevo, 1997, 103-114.
– Trako, Salih, Hadžiosmanović, Lamija, "zbor gazela iz *Divana* Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića Stočevića, *POF* 52-53/2002-03, Sarajevo, 2004, 329-338.
– Zahirović, Šaban, Sidžil mostarskog kadije iz 1787-88. godine, *POF* 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 405-412.

DOPRINOS MUHAMEDA A. MUJIĆA U PROUČAVANJU HISTORIJE MOSTARA I HERCEGOVINE

Doc. dr. Faruk TASLIDŽA
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: U ovom radu dat je osvrt na naučne radove orijentaliste Muhameda Mujića (1920-1984) koji se odnose na historiju Mostara i Hercegovine. Ti radovi bazirani su na prvorazrednim historijskim izvorima osmanske provenijencije, a objavljeni su u eminentnim naučnim časopisima (*Prilozi za orijentalnu filologiju*, *Naše starine*). U njima je autor prezentirao dosta novih podataka o hercegovačkoj kulturnoj baštini iz osmanskog perioda. Što se tiče svog rodnog grada Mostara, Mujić se u spomenutim radovima fokusirao na stari mostarski vodovod, Krivi most preko Radobolje, staru pravoslavnu crkvu, te jednu (novootkrivenu) građevinu sa početka XVII stoljeća. Pored toga, Mujić je napisao i zapažen prilog o prošlosti Vitine, kao i rad o pitanju porijekla arapskog epigrafa iz Ravelle (Italija), za koji je dokazao da potječe sa najstarije ljubuške džamije. Značajno je naglasiti, da i najnovija naučna dostignuća uglavnom potvrđuju zaključke do kojih je Mujić došao u svojim istraživanjima prije više od pola stoljeća.

Ključne riječi: Mostar, Vitina, Ljubuški, mostarski vodovod, Krivi most, arapski epigraf, Koski Mehmed-paša, stara pravoslavna crkva

Među značajne naučnike porijeklom iz Hercegovine ubraja se i ugledni orijentalista iz Mostara, viši naučni saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu - Muhamed A. Mujić (1920-1984). Tokom svog plodonosnog naučnog rada Mujić se bavio različitim temama iz orijentalistike, ponajviše arapskim jezikom i arapskom književnom tematikom.[1] Također, veliki trud je uložio u proučavanje historijskih izvora osmanske provenijencije. U vezi sa tim, posebno mjesto zauzima Mujićev prevod *Sidžila mostarskog kadije iz 1632-*

[1] Kompletnu bibliografiju Muhameda Mujića vidjeti u: Snježana Buzov, *Bibliografija radova Muhameda A. Mujića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Vol. 34, Sarajevo, 1985, 213-220.

1634. godine. Na osnovu tog naučnog poduhvata, danas je bitno olakšano rasvjetljavanje historije Mostara i Hercegovine iz prve polovine XVII stoljeća.[2] Kad je riječ o historijskim izvorima, od izvanrednog je značaja i Mujićev rad na prevođenju vakufnama iz Bosne i Hercegovine. Pritom, Mujić se uglavnom fokusirao na arhivsku građu koja se odnosi na njegov hercegovački zavičaj, te su tako po prvi put na bosanski jezik prevedene, a nešto kasnije i objavljene, vakufname najznačajnih mostarskih vakifa iz XVI stoljeća.[3]

Naučni radovi Muhameda Mujića posvećeni historiji Mostara i Hercegovine zaslužuju poseban osvrt. Prvi takav rad je prilog pučavanju prošlosti Vitine kod Ljubuškog.[4] Baziran je na jednom *hudžetu* kadije iz Babai Atika (Babaeskija, R. Turska) iz 1670. godine.[5] U tom aktu precizirano je da Neslihana, kći Selim kapetana, svome bratu Zulfikar-agi ostavlja određene nekretnine u Vitini.[6] Na osnovu informacija iz ovog *hudžeta* Mujić je ustanovio da je Vitina 1670. godine u sudsko-administrativnom pogledu pripadala kadiluku sa centrom u Gabeli, a ne u Imotskom, te tako korigirao neka ranija pisanja na tu temu. U vezi sa tim, Mujić je došao i do zaključka da sve do početka četvrte decenije XVIII stoljeća nije postojao zasebni Ljubuški kadiluk.[7]

---

[2] *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634. godine*, Prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987.

[3] Prevod spomenutih vakufnama Muhamed Mujić je uradio u sklopu zajedničkog projekta uposlenika Orijentalnog instituta u Sarajevu. Taj projekt rezultirao je kapitalnom zbirkom vakufnama objavljenom pod naslovom *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek*), Sarajevo, 1985, (dalje: *Vakufname*).

[4] Muhamed Mujić, Prilog proučavanju prošlosti Vitine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III/IV, 1952/53, Sarajevo, 1953, 621-628.

[5] U upravnom jeziku termin *hudžet* označava sudski dokument, zvanični akt kadije. *Hudžet* nema naredbodavni karakter, a izdavan je u vidu sudske presude, tj. odluke donesene na osnovu iskaza zainteresiranih strana i pred svjedocima. Bilo je poželjno da se svaki pravni čin, npr. pozajmica, kupovina, poklon, registrira i za to dobije kadijsko rješenje zvano *hudžet*. O tome: Ljiljana Čolić, *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Beograd, 2005, 150.

[6] Spomenuti *hudžet* nalazio se u sklopu zbirke osmanskih dokumenata koju je porodica publiciste Kasima Gujića (1906-1943) ustupila Sreskom narodnom odboru u Ljubuškom neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Prema nezvaničnim informacijama, spomenuta zbirka je nestala (uništena ili otuđena) u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995).

[7] Ovaj Mujićev zaključak, ipak, nije tačan. Različiti dokumenti već od 1611. godine potvrđuju postojanje Ljubuškog kadiluka tokom XVII stoljeća, čak i u vrijeme Bečkog rata (1683-1699). Vidi: *Sidžili mostarskog kadije,* fragmenti iz 1044-1207. h. god. /1635-1793. godine, (regesta), Obradio Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011, 54; Dijana Pinjuh, *Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom*, Prilozi, 42, Sarajevo, 2013, 39- 40.

Na osnovu činjenice da se u navedenom kadijskom *hudžetu* iz 1670. godine spominje vitinska Donja mlinica, Mujić je zaključio da je u ovom mjestu postojala barem još jedna, Gornja mlinica, te da su obje izgrađene u blizini samog izvora rijeke Vrioštice. Ovo Mujićevo mišljenje je itekako osnovano, a to potvrđuju i novija arhivska istraživanja. Naime, osmanski državni popisivač je 1701. godine u Vitini evidentirao čak četiri mlinice na spomenutoj rijeci.[8]

Mujić se u tom radu dotaknuo i pitanja vremena izgradnje vitinske džamije. U vezi sa tim je istaknuo da smatra neosnovanim uvriježeno stajalište po kojem je ova džamija izgrađena tek 1856. godine. Mujić je na osnovu natpisa na džamiji ustanovio da je navedene godine ovaj vjerski objekat bio popravljen, a ne izgrađen. Uz to, na osnovu činjenice da džamija u Vitini ima kupolu, pretpostavio je da ona možda potiče čak iz prvih godina osmanske uprave na ovim prostorima.[9] Na kraju ovog historijskog priloga, Mujić je iznio i pretpostavku da je izvjesni Selim-aga, kojeg je Mostarac Derviš-paša (Bajezidagić) opjevao kao graditelja jednog *veličanstvenog vitinskog dvorca*, zapravo Selim-kapetan, imenovan kao Zulfikar-agin i Neslihanin otac u spomenutom kadijskom *hudžetu* iz 1670. godine.

***

Sljedeći Mujićev historijski prilog odnosi se na Krivi most preko rijeke Radobolje u gradu Mostaru.[10] Mujić je prvi istraživač koji je ovaj kulturno-historijski spomenik doveo u vezu sa mostom preko Radobolje spomenutim u vakufnamama Ćejvana-ćehaje iz 1558. i Nesuh-age Vučijakovića iz 1564. godine.[11] Također, on je odbacio poznatu tezu da je Krivi most osmanskim građevinarima poslužio kao model za gradnju obližnjeg Starog mosta preko Neretve iz 1566. godine. Takvo mišljenje Mujić potkrepljuje činjenicom da je bio predug vremenski period između gradnje Krivog i Starog mosta. U vezi sa tim je uočio i naglasio ne samo lokalni nego i re-

[8] Od ove četiri vitinske mlinice, tri su u vrijeme popisa iz 1701. godine bile u ruševnom stanju. To je vjerovatno bila posljedica burnih dešavanja iz perioda Bečkog, odnosno Morejskog rata (1684-1699). Dvije evidentirane mlinice na rijeci Vrioštici pripadale su Mesihi (Mesihović) Ibrahim-agi. Jedna je bila u posjedu Mahmud-age, a jedna u posjedu (drugog) Mesihi (Mesihović) kapatan Ibrahim-age. Basbakanlik Osmanli Arsivi (BOA), Tapu Defterler (TD), No. 861, 48-49, prevela dr. sc. Fazileta Hafizović.

[9] Novija istraživanja ukazuju da džamija u Vitini ne datira iz ranog osmanskog perioda. Naime, ona nije evidentirana u već citiranom Defteru iz 1701. godinu, koji, pored ostalog, donosi i podatke o svim vjerskim objektima iz tog rubnog dijela Hercegovačkog sandžaka. To znači da, ako je vitinska džamija starija od 1856. godne, ona je mogla biti izgrađena tokom XVIII ili u prvoj polovini XIX stoljeća.

[10] Muhamed Mujić, Krivi most preko Radobolje u Mostaru, *Naše starine*, II, Sarajevo, 1954, 213-216.

[11] Vidi: *Vakufname*, 111-128, 145-149.

gionalni značaj Krivog mosta, koji je, prema njegovom mišljenju, bio jedina saobraćajna veza od Mostara prema Ljubuškom, i dalje ka Makarskom primorju. Ovaj objekt od iznimnog vojno-strategijskog značaja, kako ističe Mujić, *gradila je sama Carevina*, jer se nigdje u dokumentima ne navodi ime eventualnog vakifa čija bi to mogla biti zadužbina. Na osnovu svega toga, Mujić zaključuje da je Krivi most podignut u prvim decenijama osmanske uprave u Hercegovini. Na samom kraju ovog rada Mujić donosi interesantne podatke iz osmanskih izvora prema kojim je čuveni Stari most u Mostaru u ranijem periodu nazivan sultan Sulejmanovim i Velikim mostom (tj. ćuprijom). Stoga je autor analogijski i pretpostavio da je Krivi most preko Radobolje u prošlosti nazivan Malim mostom (ćuprijom).

***

Nakon rada o Krivom mostu, ubrzo je uslijedio još jedan Mujićev prilog o proučavanju hercegovačke kulturne historije. Riječ je o radu u kojem se tretira pitanje mostarskog vodovoda iz perioda osmanske vladavine.[12] U samom uvodu, autor iz historijskih izvora, ali i tradicije, donosi podatke o dugogodišnjoj praksi korištenja posebnih naprava (čekrka) za crpljenje vode iz Neretve u Mostaru. Također, podsjeća na postojanje nekadašnjeg sistema kanala (đeriza) kojim su zapadni djelovi Mostara (mahala Cernica) snabdijevani vodom iz rijeke Radobolje.[13]

Ključno pitanje koje Mujić u ovom radu pokušava riješiti je tačna godina izgradnje prvog mostarskog vodovoda. Krenuo je od pretpostavke uglednog istraživača naše prošlosti Hamdije Kreševljakovića, prema kojoj je Mostar zahvaljujući Ibrahim ef. (roznamedžiji sultana Murata IV) tom kulturnom tekovinom obogaćen u periodu između 1633. i 1664. godine.[14]Prevodeći sa osmansko-turskog jezika kronostih zapisan u jednoj *Medžmui* (Kodeksu), Mujić je došao do drukčijeg odgovora na ovo pitanje.

[12] Muhamed Mujić, Stari mostarski vodovod, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956, 189-194, (dalje: M. Mujić, *Stari mostarski vodovod*).

[13] U vezi sa funkcioniranjem spomenutog sistema kanala Mujić donosi podatke o sporovima koji su se pred sudom dešavali između mostarskih baštovana oko korištenja ove vode. Ti su podaci sačuvani u Sidžilima mostarskog kadije iz XVIII stoljeća koji su se u doba nastanka ovog Mujićevog rada nalazili u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

[14] Kreševljaković je ovo mišljenje temeljio, prije svega, na *Putopisu* Evlije Čelebije koji je prolazeći kroz Mostar 1664. godine zapisao: Čudna je vještina koju je pokazao Ibrahim ef., roznamedžija sultana Murata IV, prevodeći preko tog mosta (Starog mosta) *mjednim čuncima vodu koja se nalazi u Tabačkoj čaršiji na zapadnoj strani mosta, dovodeći je u čaršiju i pazar, što se nalaze na ovoj strani mosta i razvodeći je po banjama, džamijama i medresama. Ukratko, to je most iznad i ispod kojeg teče voda*. Vidi: Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1973, 470.

Zbrajanjem brojčane vrijednosti pojedinih slova iz spomenutog kronostiha, ustanovio je da je *uzimanjem vode iz rijeke Radobolje* vodovod u Mostaru proradio 1629/30. (1039. h. g.) godine.[15]

Osim toga, pažljivim iščitavanjem stihova pjesnika iz osmanskog perioda, Mujić je zaključio da je u prvim godinama XVIII stoljeća izvršena sanacija mostarskog vodovoda, koja je podrazumijevala i bitno proširenje vodovodne mreže.[16] Zapravo, Mujić iznosi pretpostavku da je tada, pored postojećeg (sa Radobolje), izgrađen i novi vodovod (sa Djevojačke vode). Na koncu, zaključuje da su stanovnici Mostara u osmanskom periodu bili itekako sposobni riješiti pitanje vodosnabdijevanja svoga grada. Uz to, naglasio je da su imućniji Mostarci nesebično zalagali dio svog imetka za ljepši, čistiji i kulturniji život svojih sugrađana. Historijskim izvorima Mujić je potkrijepio i činjenicu da je u to davno doba u Mostaru postojao i poseban fond za održavanje gradskog vodovoda, koji se izdržavao dobrovoljnim prilozima građana.

***

Pored pionirskog rada o mostarskom vodovodu, u istom broju časopisa *Naše starine* objavljen je još jedan Mujićev naučni prilog, urađen u koautorstvu sa ing. arh. Džemalom Čelićem.[17] Svemu tome prethodilo je otkriće vanredno interesantnih ostataka jedne stare građevine u Mostaru iz osmanskog perioda. Naime, u jesen 1954. godine, prilikom izvođenja pripremnih radova za izgradnju stambenih zgrada, ukazao se veliki zid od tesanog kamena sa tri okrugla, simetrična prozora. Na istoj lokaciji otkrivena su i četiri impozantna stuba, kao i velika ulazna vrata sa kamenim okvirnim lukom. U konačnici,

[15] Ovdje je bitno istaknuti rezultate novijih istraživanja koja ukazuju da je izgradnja vodovoda u Mostaru započela već u XVI stoljeću. Naime, neposredno pred okončanje gradnje Starog mosta, u februaru 1566. godine, sultan Sulejman (1520-1566) je pozitvno odgovorio na zahtjev jednog dobrotvora (*sahibul hajrat*) koji je odlučio prevesti vodu preko svoda budućeg kamenog mosta na Neretvi. Ta je odluka obrazložena konstatacijom *da se kasaba Mostar nalazi sa obje strane te velike rijeke* (Neretve), *gdje treba da se izgradi ćuprija. Na jednoj strani* (desnoj) *ima dovoljno vode, a na drugoj strani* (lijevoj), *gdje se pored mahala uz mesdžide, nalaze i četiri džamije, vode uopće nema, a ona im je prijeko potrebna*. Vidi: Jusuf Mulić, Ćuprija sultana Sulejman-hana u Mostaru, poznata kao Stari most, Mostar, 2009, 45-46. Dakle, ako je navedena odluka sultana Sulejmana sprovedena u djelo, prenos vode (iz Radobolje) *mjednim čuncima* sa desne na lijevu obalu Neretve započeo je 64 godine prije nego što se navodi u dosadašnjoj literaturi. Prema tome, i radovi koje je finansirao spomenuti Ibrahim efendija (iz 1629/30. godine) bili su obnova već postojećeg vodovoda iz 1566. godine.

[16] M. Mujić, *Stari mostarski vodovod*, 192-193.

[17] Džemal Čelić i Muhamed Mujić, Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956, 261-264, (dalje: Dž. Čelić i M. Mujić, *Jedna novootkrivena građevina*).

ukazao se tlocrtni obris stare građevine pravougaonog oblika površine oko 400^2.[18] Pred naučnicima se tada našlo nekoliko ključnih pitanje na koja, u prvi mah, nije bilo adekvatnih odgovora. Trebalo je razjasniti ko je graditelj novootkrivenog objekta, kada je izgrađen, te kakva mu je bila prvobitna namjena.

Polazna pretpostavka Muhameda Mujića (i Dž. Čelića) u vezi sa navedenim mostarskim otkrićem bila je da se radi o hanu koji datira iz doba najvećeg društveno-privrednog razvoja osmanskog Mostara (XVI-XVII stoljeće). Uvidom u postojeće historijske izvore (*vakufname* i *sidžile*) u startu je odbačena mogućnost da je riječ o Ćejvan-ćehajinom hanu iz 1588. godine. Rješenje ove dileme Mujić (i Čelić) je našao u tekstu sačuvanog spjeva hadži Derviš softe na osmansko-turskom jeziku koji govori o gradnji jednog impozantnog hana u Mostaru.[19]Sami završetak ovog spjeva je kronogram koji ukazuje na namjenu opjevanog objekta (*Kuća za ugošćavanje*), ali i samu godinu izgradnje, a to je 1608/09. (1017. h. g.). Prethodni stihovi istog spjeva otkrivaju i činjenicu da je ovaj mostarski han sagradio defterdar Mehmed uz pomoć svoga brata Mahmud-efendije.

Sve navedeno Mujića je ponukalo na pomisao da bi han iz Derviš softinog spjeva mogao biti identičan sa građevinom (tj. hanom) čiji su ostaci otkriveni u Mostaru 1954. godine. Vođen tom idejom, Mujić je došao do zaključka da je u stihovima pohvaljeni graditelj *defterdar Mehmed*, zapravo, poznati mostarski vakif Koski Mehmed-paša, koji je početkom XVII stoljeća u Istanbulu obavljao visoku funkciju vojnog defterdara.[20] To potkrepljuju i stihovi u kojim se spominjanje deftardar Mehmedov brat, Mahmud-efendija. Naime, već odavno je utvrđeno da je Koski Mehmed-paša imao brata Mahmud-efendiju, kojeg je vakufnamom iz 1612. godine imenovao za muteveliju svoga vakufa.

Na koncu, dragocjeni spjev na osmansko-turskom jeziku koji je Mujić preveo i iskoristio kao vrijedan izvor, sugerira da je opjevana mostarska građevina bila izuzetne monumentalnosti i kvalitete. I ta činjenica, uz sačuvane materijalne ostatke i historijske podatke, potvrđivala je Mujićevu tezu da je han o kojem je u XVII stoljeću pjevao hadži Derviš softa identičan sa građevinom otkrivenom u Mostaru u jesen 1954. godine. Također, Mujić je osnovano pretpostavio da je ovaj han bio privatno Koski Mehmed-pašino

[18] Navedeni arheološki lokalitet sa ostacima otkrivenog objekta iz osmanskog doba nalazio se između Ulica Maršala Tita i Braće Fejića, nedaleko od Narodnog pozorišta.

[19] Prevod spjeva vidi: Dž. Čelić i M. Mujić, *Jedna novootkrivena građevina*, 263. Originalna verzija ovog spjeva nalazila se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Manuscripta turcica, br. 524.

[20] O Koski Mehmed-paši i njegovim zadužbinama vidi: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 18-33.

dobro. Time je ponudio i objašnjenje za činjenicu da taj objekat nije spomenut u Koski Mehmed-pašinoj vakufnami iz 1612. godine.

***

Genijalani Mujćev istraživački nerv uočava se u radu posvećenom jednom arapskom epigrafu iz Ravella.[21] Riječ je zapravo o natpisu (*tarihu*) na arapskom jeziku sa neke do tada nepoznate džamije, koji spletom historijskih okolnosti sada krasi vrt vile *La Casarella* u spomenutom talijanskom gradu. U tom radu Mujić je, na osnovu izvorne historijske građe, dao odgovor na pitanje gdje se nalazila džamija iz 1558/59. godine sa koje je skinut spomenuti natpis, a uz to donio je i nove podatke iz biografije njenog graditelja.

Prvi Mujićev korak ka rješavanju postavljenog zadatka bio je kritički osvrt na ono što su o misterioznom natpisu (*tarihu*) iz Ravella ranije napisali orijenatlisti G. Orman i R. Kobert. To je konačno rezultiralo pravilnim prevodom natpisa. [22] Potom, Mujić je došao na ideju da bi u natpisu spomenuti *dobrotvor Nesuh dizdar* mogao biti identičan sa Nesuh-agom Vučijakovićem, poznatim graditeljem džamija u Mostaru i Ljubuškom.[23] Pravilnom analizom dostupnih podataka ta Mujićeva pretpostavka pokazala se tačnom.

Nakon toga je Mujić riješio i problem nesklada u tarihu koji se danas nalazi na Nesuh-aginoj džamiji u Mostaru. Ustanovio je da taj natpis nije originalan, te da se prvobitno nalazio na nekoj drugoj džamiji.[24] Odmah se nametnula i dilema - kojoj je Nesuh-aginoj džamiji, mostarskoj ili ljubuškoj, pripadao natpis danas pohranjen u talijanskom gradu Ravellu. U daljem razmatranju je Mujić došao do zaključka da je 966. hidžretska godina (1558/1559) uklesana u natpis iz Ravella, godina gradnje Nesuhove

---

[21] Muhamed Mujić, Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII/XXIII, 1972-73, Sarajevo, 1976, 191-202, (dalje: M. Mujić, *Arapski epigraf*).

[22] Natpis uklesan u kamenu ploču iz Ravella, Mujić je preveo na sljedeći način : *Ovu časnu džamiju i uzvišenu bogomolju, u smislu naređenja uzvišenog Allaha: "Allahove bogomolje podižu samo..." sagradio je dobrotvor Nesuh, sin Abdulaha, dizdar, godine 966*. Vidi: M. Mujić, *Arapski epigraf*, 194.

[23] Da je dizdar Nesuh-aga bio graditelj džamija u Ljubuškom i Mostaru potvrđuje tekst njegove vakufname napisane i legalizirane 1564/65. godine. Vidi: *Vakufname*, 146. Detaljnije o Nesuh-aginoj ljubuškoj džamiji: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar, 1999, 103-106.

[24] Mujić je pretpostavljao da se sporni natpis sa Nesuh-agine džamije prvobitno nalazio na Atik Sinan-pašinoj džamiji (porušena 1949. godine). Isto je mišljenje zastupao i orijentalista Hivzija Hasandedić. Međutim, novija istraživanja, tj. tekst Sinan-pašine vakufname iz 1506. godine to pobija. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara - urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014, 88, 98, (dalje: H. Č. Drnda, *Nastanak Mostara*).

džamije u Ljubuškom, a ne u Mostaru. Također, utvrdio je da su obje Nesuh-agine zadužbine izgrađene između 1558/1559. i 1564/1565. godine. Uz to, Mujić je i prvi istraživač koji je iznio tezu (koju danas potvrđuju i neki novodostupni historijski izvori) da je Nesuh-aga prvobitno obavljao dužnost ljubuškog dizdara, te da je kasnije, odlukom viših osmanskih vlasti, premješten na položaj komandanta (dizdara) tvrđave u Mostaru. Ta prekomanda, po Mujićevom mišljenju, bila je znak priznanja za Nesuh-agino savjesno obavljanje vojne službe na samoj granici Osmanskog carstva.[25]

I dalje je kao nerazjašnjeno ostalo pitanje kada je, i na koji način, tarih sa najstarije ljubuške džamije dospio u vrt vile *La Casarella* u Ravellu. Rješenje te dileme Mujiću je donekle olakšala tada poznata činjenica da je u Ljubuškom sve do početka četvrte decenije XX stoljeća postojala stara Nesuhova džamija i tarih na njoj.[26] Vođen tim saznanjem, Mujić je, ubrzo nakon okončanja Drugog svjetskog rata, stupio u kontakt sa pojedinim Ljubušacima. Od njih je dobio ključnu informaciju da je ratne 1943. godine jedan talijanski oficir skinuo tarih sa ljubuške džamije, te ga pri povlačenju svoje vojske i ponio sa sobom. Time je konačno i razriješeno otkud značajni osmanski spomenik iz Hercegovine u dalekoj Italiji. Na koncu, pronicljivi Mujić je uočio da epigraf iz Ravella ima dosta zajedničkih elemenata sa natpisom koji se nalazi iznad ulaza u mostarsku Karađoz-begovu džamiju (iz 1557). To ga je i potaklo da zaključi da su ta oba tariha uklesana rukom iste osobe.

***

Posljednji naučni rad koji je Muhamed Mujić posvetio historiji svoga zavičaja tiče se pitanja izgradnje stare mostarske pravoslavne crkve i njene obnove iz 1833. godine. [27] U prvom dijelu ovoga rada autor je nastojao pojasniti postanak i urbani razvoj osmanskog Mostara, te uz to prezentirati što više novih činjenica o kršćanskom stanovništvu ovog grada iz XVI, XVII i XVIII stoljeća.[28] Pritom je Mujić ukazao i na prvo spominjanje

[25] Potomci Nesuh-age Vučijakovića su u kasnijem periodu bili nosioci kapetanske vojne službe u Mostaru. O tome: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953, 234-238.

[26] O tome vidi rad: Kasim Gujić, Tvrdi hercegovački grad Ljubuški i njegovi gospodari, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 1932.

[27] Muhamed A. Mujić, Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1833. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XXVI/1976, Sarajevo, 1978, 79-104, (dalje: M.A. Mujić, *Pitanje nastanka*).

[28] U ovom radu Mujić je prezentirao neke podatke o Mostaru iz tada još uvijek neobjavljenih osmanskih popisa iz XV i XVI stoljeća. Ti važni historijski izvori kasnije su integralno objavljeni u prevodu Ahmeda S. Aličića kao: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008, (dalje: *Sumarni popis*); *Opširni katastarski*

Mostara u historijskim izvorima koje datira iz 1468/69. godine.[29] U daljem tekstu je donio i popis svih mostarskih mahala iz 1585. godine.[30] Uvidom u prvorazrednu historijsku građu Mujić je konstatirao kontinuirano povećanje broja kršćana (prije svega pravoslavaca) u Mostaru, što je rezultirao činjenicom da su oni tokom XIX stoljeća, u privrednom smislu, postali i *najjači dio mostarske čaršije*.

Prema mišljenju Muhameda Mujića navedenom u ovom radu, najstarija pravoslavna crkva u Mostaru izgrađena je u prvoj polovini XVIII stoljeća. Argument za takvu tvrdnju autor je našao u jednom sultanskom fermanu iz 1846. godine.[31] Nakon toga se Mujić dotaknuo i pitanja obnove iste crkve, koja je izvršena u četvrtoj deceniji XIX stoljeća. Za razliku od svih prethodnih istraživača koji su toj temi pristupali služeći se samo memoarskom građom, Mujić je uspio konsultirati i dva vrlo bitna osmanska dokumenta.[32] Analizirajući sadržaj ovih izvora, Mujić je osporio pisanja starijih

popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine, (Sveska II), Sarajevo, 2014, (dalje: *Opširni katastarski popis*). Što se tiče podataka o kršćanskom stanovništvu Mostara, Mujić ih je crpio iz sačuvanih Sidžila mostarskog kadije koji su čuvani u Orijentalnom institutu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

[29] U osmanskom popisu iz 1468/69. godine zatečeno naselje uz Neretvu evidentirano je kao ruralni trg (*pazar*) sa samo 16 kuća. Trg je zapisan pod nazivom *Kopru Hisar* što znači Most-Utvrda (a ne Grad-Utvrda). To je i objašnjenje za porijeklo imena grada Mostara, koje označava mjesto gdje se nalazi Most-Utvrda (Mostovska Utvrda). O tome više: A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 57.

[30] Mujić donosi popis sljedećih mostarskih mahala iz 1585. godine: Mehmed-bega (Karađozbega), hadži Husejina, Nezir-age, Nesuha, Jahja-hodže, Ćejvana-ćehaje, Husejina-hodže, Bajazid-hodže, Sinan-paše, Fatime-kadune, Bajazid-hodže, Zahum. Za razliku od A. S. Aličića i H. Čar Drnda, Mujić je Kanber-aginu mahalu (pogrešno) identifikovao kao Bešir-aginu mahalu (na Balinovcu). Također, Ali-hodžinu mahalu (na Raljevini) naveo je kao mahalu Memije hodže (na Carini). Mujić prema Popisu iz 1585. godine ukazuje da su postojale još dvije mostarske mahale, a to su Opine i Zahum sa Rodočem. Te dvije mahale su imale status sela, tj. njihovo stanovništvo se bavilo zemljoradnjom i imalo je status raje. Usporedi: H. Č. Drnda, *Nastanak Mostara*, 79; A. S. Aličić, *Opširni katastarski popis*, 280-290; M. A. Mujić, *Pitanje nastanka*, 81-82.

[31] Mujić je početak izgradnje crkve povezao sa podatkom iz sultanskog fermana, prema kojem su mostarski pravoslavci u prvoj polovini XVIII stoljeća definitivno pravno osigurali lokaciju za sahranjivanje svojih mrtvih. U prethodnom periodu, kako sugerira spomenuti dokument, pravoslavci su sahranjivani na zemljištu koje je pripadalo vakufu hadži Balije. Tako je Mujić, smatrajući *da su pitanja groblja i crkve međusobno nerazdvojna*, došao do zaključka da je prva pravoslavna bogomolja u Mostaru izgrađena najkasnije u prvim decenijama XVIII stoljeća. Vidi: M. A. Mujić, *Pitanje nastanka*, 90.

[32] Prvi dokument je ferman sa konca 1832. godine kojim je sultan Mahmud II, nakon konsultacije sa šejhul-islamom, pozitivno odgovorio na molbu mostarskih pravoslavaca da im se dozvoli obnova dotrajale crkve. Drugi dokument je bujuruldija her-

istraživača prema kojim je izdavanje odobrenje za obnovu mostarske crkve predstavljalo nagradu pravoslavnom stanovništvu za doprinos u pobjedi osmanske vojske nad autonomnim pokretom bosanskih ajana predvođenih Husein-kapetan Gradaščevićem.[33] U daljem tekstu tog rada, Mujić je nastojao precizirati vrijeme početka i završetka radova na obnovi mostarske crkve, jer je dotadašnja literatura u vezi sa tim nudila kontradiktorne podatke. Uspio je utvrditi da su spomenuti radovi započeli u toku 1833, a okončani naredne 1834. godine.

Na koncu, Mujić je razmatrao i pitanje proporcija koje je mostarska crkva dobila nakon obnove (1833/34). Uočio je nesklad između onoga što je nudila postojeća literatura i osmanski izvor koji je on koristio. Prema Mujićevom mišljenju, nakon obnove je crkva bila duža, šira i viša u odnosu na prvobitno stanje. Zapravo, Mujić konstatira da se pri obnovi nije poštovala naredba iz sultanovog fermana (naglašena i u Ali-pašinoj bujuruldiji), po kojoj su se pri građevinskim radovima morale poštovati prvobitne dimenzije crkve, tj. da ona nije smjela biti veća nego što je bila. U vezi sa tim, autor je pretpostavio da su organizatori radova uspjeli pridobiti lokalne vlasti za prešutno odobravanje tog postupka, koji nije bio u skladu sa tadašnjim osmanskim zakonima o obnovi crkava.

***

Gotovo svi naučni radovi Muhameda Mujića sa historijskom tematikom tiču se njegovog rodnog grada Mostara i Hercegovine. Oni su, uglavnom, nastali u prvim godinama Mujićevog rada u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a publikovani su u eminentnim naučnim časopisima (*Prilozi za orijentalnu filologiju*, *Naše starine*). U spektru Mujićevog interesiranja prvenstveno je bila kulturno-historijska baština iz osmanskoga perioda. Svakom radu i pitanju koje je tretirao pristupao je studiozno i naučno. Njegovi zaključci uvijek su bili bazirani na provjerenim, prvorazrednim historijskim izvorima, pa ni do danas nisu osporeni. Njihovu relevantnost potvrđuju i neka najnovija istraživanja. Stoga, može se reći da je Muhamed Mujić, osim plodonosnog rada na polju arabistike i osmanistike, dao i bitan doprinos u proučavanju historije svoga zavičaja. Nažalost, zbog iznenadne smrti u martu 1984. godine ovaj vrsni naučnik nije doživio publikovanje svojih najobimnijih i najvažnijih djela.

cegovačkog upravitelja Ali-paše Rizvabegovića iz septembra 1833. godine, kojom se odobrava početak te obnove. Oba ova dokumenta u autentičnom prepisu nalazili su se u Sidžilu br. 7, koji se čuvao u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

[33] O tom pokretu vidi: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831.-1832. godine* , Sarajevo, 1996.

CONTRIBUTION OF MUHAMED MUJIĆ IN THE RESEARCH OF HISTORY OF MOSTAR AND HERZEGOVINA

Summary: In this paper, I aim to give an overview of scientific papers of the Orientalists Muhamed Mujić (1920-1984) relating to the history of Mostar and Herzegovina. These works are based on first-class historical sources, published in reputable scientific journals. In them, the author has presented a lot of new information about the Herzegovinian cultural heritage of the Ottoman period. As for his hometown of Mostar, in his work, Mujić has focused on the old Mostar water supply, The Crooked bridge over the Radobolja river, Old Orthodox Church, and one (newly discovered) building from the seventeenth century. In addition, Mujić has written a notable contribution to the history of Vitina, as well as a paper on the issue of Arab origin of the epigraphs from Ravello (Italy) which is proven to have originated from the oldest mosque in Ljubuški. It is important to point out that the latest scientific findings largely confirm the conclusions M. Mujić has discovered in his research more than half a century ago. The announced Scientific Meeting is an ideal opportunity to examine the historical angle of the almost forgotten scientific contributions to reputable Mostar orientalists Muhamed Mujić, who, due to his sudden death in March 1984, did not live to see the publication of his most extensive and most important works.

IZVORI I LITERATURA:

– Basbakanlik Osmanli Arsivi (BOA), *Tapu Defterler* (TD), No. 861, 48-49, prevela dr. sc. Fazileta Hafizović.

– Ahmed S., Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.

– *Isti, Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, (Sveska II), Sarajevo, 2014.

– *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634. godine*, Prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987.

– *Sidžili mostarskog kadije* fragmenti iz 1044-1207. h. god. /1635-1793. godine, (regesta), Obradio Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011.

– *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek*), Sarajevo, 1985.

– Evlija, Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1973.

– Ahmed S., Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831.-1832. godine* , Sarajevo, 1996.

– Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara - urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.

– Gujić, Kasim, Tvrdi hercegovački grad Ljubuški i njegovi gospodari, *Jugoslavenski list,* Sarajevo, 1932.

– Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar, 1999.

– Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.

– Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953.

– Mujić, Muhamed, Prilog proučavanju prošlosti Vitine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III/IV, 1952/53, Sarajevo, 1953.

– Mujić, Muhamed, Krivi most preko Radobolje u Mostaru, *Naše starine,* II, Sarajevo, 1954.

– Mujić, Muhamed, Stari mostarski vodovod, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956.

– Čelić, Džemal i Mujić, Muhamed, Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956.

– Mujić, Muhamed, Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII/XXIII, 1972-73, Sarajevo, 1976.

– Mujić A., Muhamed, Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1833. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXVI/1976, Sarajevo, 1978.

– Mulić, Jusuf, Ćuprija sultana Sulejman-hana u Mostaru, poznata kao Stari most, Mostar, 2009.

– Pinjuh, Dijana, Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom, *Prilozi*, 42, Sarajevo, 2013.

PROF. DR. HAMDIJA KAPIDŽIĆ ZNANSTVENIK I PROFESOR (30. 1. 1904.-16. 1. 1974.)

Dr. sc. Vera KATZ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Autorica rada je kratkim pregledom znanstvenog i profesorskog rada prof. dr. Hamdije Kapidžića i njegovom bogatom bibliografijom ukazala na značaj istraživanja prošlosti Hercegovine i Bosne i Hercegovine na način studioznog, smirenog, dokumentiranog i nepristrasnog postupka. Osim toga, naglasila je i značaj objavljivanja arhivske građe kao osnovne podloge za rad svakog povjesničara, u čemu je profesor Kapidžić bio izuzetan primjer. Također, spomenula je njegove zasluge u osnivanju institucija nauke i kulture, pokretanju stručnih i znanstvenih časopisa, naglasila njegov uspjeh u radu sa studentima i dobronamjernost u ophođenju sa suradnicima.

Ključne riječi: Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina, Hercegovina, austrougarska uprava, Hercegovački ustanak, Ali-paša Rizvanbegović, *Zastava – časopis, Godišnjak Društva istoričara BiH, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika*

Osnovni biografski podaci

Prof. dr. Hamdija Kapidžić je rođen u Bileći 30. siječnja 1904. godine,[1] gdje je završio osnovnu školu, zatim gimnaziju u Mostaru 1924. i studij historije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1928. godine. Nakon diplomiranja se vratio u Sarajevo, gdje je radio kao srednjoškolski profesor na Šerijatskoj gimnaziji od 1928. do 1942. godine, zatim, na Drugoj muškoj gimnaziji od 1942. do 1948, a u razdoblju od 1945. do 1948. godine bio je i njen direktor. Nakon rada u sarajevskim gimnazijama, u školskoj 1948/1949. godini obnašao je funkciju inspektora Ministarstva prosvjete Narodne republike Bosne i Hercegovine. Već sljedeće školske godine radi kao profesor na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu, a 1952. prelazi na Filozofski fakultet u Sarajevu, gdje je bio izabran za docenta na predmetu Istorija naroda Jugoslavije – novi vijek. Doktorirao je 1956. na Filozofskom fakultetu u Beogradu kod profesora Vase Čubrilovića na temu *Hercegovački ustanak 1882. godine.* Za vanrednog profesora izabran je 1957, a za redovnog 1962. godine. U novembru 1969. preuzeo je dužnost šefa Katedre za istoriju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Iste godine je postao dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i voditelj Potkomisije za izradu istorije Bosne i Hercegovine za dionicu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Bio je jedan od osnivača Istoriskog društva BiH (1947), kasnije Društva istoričara Bosne i Hercegovine te dao veliki doprinos u pokretanju časopisa *Godišnjak Istoriskog društva BiH/Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* u kojem je surađivao od 1949. kao član redakcije, a posao glavnog i odgovornog urednika obavljao je od 1957. do 1965. i od 1969. do 1973. godine, ukupno 12 godina. Značajan trag ostavio je u razvoju bosanskohercegovačke arhivistike. Bio je osnivač i stalni suradnik časopisa *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, a od 1961. pa do smrti njegov glavni i odgovorni urednik. Također, predsjedavao je Arhivskim savjetom SR BiH. Svojim znanjem i zalaganjem dao je veliki doprinos razvoju Instituta za istoriju radničkog pokreta, kasnije preimenovanog u Institut za istoriju u Sarajevu. Kao član uprave Saveza istoričara Jugoslavije zalagao se za unapređenje historiografije i posebno nastave historije u svim tipovima škola. Za svoj uspješan rad dobio je više priznanja, a među najznačajnijim su: Orden rada II reda, Orden rada sa crvenom zastavom i Orden rada sa zlatnim vijencem kojima ga je odlikovao Predsjednik Republike. Dobitnik je Dvadesetsedmojulske nagrade Bosne i Hercegovine za 1964. i Šestoaprilske nagrade grada Sa-

[1] Također, kao datumi rođenja u literaturi se pojavljuju 31. siječanj i 2. veljače 1904. godine.

rajeva za 1969. godinu. Snagu za uspješan znanstveni, profesorski i urednički posao, ali i za mnoge druge društveno korisne djelatnosti, profesor Kapidžić je crpio iz svog skladnog obiteljskog života sa suprugom Mejrom, kćerkama Hanifom i Fadilom i sinom Nedžibom. Oni koji su ga poznavali kažu da se doimao sretnim čovjekom, pa otuda i tolika toplina koju je širio oko sebe. O Hamdiji Kapidžiću kao gimnazijskom i univerzitetskom profesoru, znanstveniku, suradniku, uredniku, šefu katedre, dobronamjernom čovjeku pisali su: Rade Petrović,[2] Milorad Ekmečić,[3] Kasim Isović,[4] Iljas Hadžibegović[5] i Enver Redžić,[6] a bibliografiju je prikupio i uredio Ibrahim Tepić.[7][8]

Hercegovački ustanak 1882. godine – Kapidžićevo kapitalno djelo

Na temelju arhivske građe prikupljane godinama u Sarajevu, Beču, Cetinju, Beogradu, Zagrebu, Dubrovniku, Zadru nastala je monografija *Hercegovački ustanak 1882. godine,*[9] za koju je autor dobio Dvadesetsedmojulsku nagradu, kao najviše priznanje koje je tada Republika BiH dodjeljivala istaknutim stvaraocima. Knjiga je doživjela drugo izdanje i prijevod na njemački jezik.[10] Profesor Kapidžić je strpljivo istraživao arhivsku građu i objavljivao kraće radove o ovoj, ali i o drugim temama kojima je produbljivao znanje o Hercegovini u XIX. stoljeću. Stručna javnost je monogra-

[2] Rade Petrović, Hamdija Kapidžić, 30. 1. 1904. - 16. 1. 1974, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XX, 1972-1973, Sarajevo, 1974, 19-23; Rade Petrović, Hamdija Kapidžić, *Enciklopedija Jugoslavije,* II izdanje, knj. 6, Zagreb, 1990, 670.

[3] Milorad Ekmečić, In memoriam: Hamdija Kapidžić (1904-1974), *Jugoslovenski istorijski časopis,* br. 1-2, Beograd, 1975; Milorad Ekmečić, Kapidžić Hamdija, *Enciklopedija srpske istoriografije,* prir. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd, 1997, 426-427.

[4] Kasim Isović, In memoriam: Hamdija Kapidžić, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* god. XIV-XV/1974-1975, Sarajevo, 1975, 359.

[5] Iljas Hadžibegović, Djelo dra Hamdije Kapidžića o ustanku u Hercegovini 1882. godine, *Naučni skup:100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine (Sarajevo 21-22. X 1982.),* ANUBiH, *Posebna izdanja LXIV, Odjeljenje društvenih nauka,* knj. 11., Sarajevo 21-31; Iljas Hadžibegović, Doprinos dr. Hamdije Kapidžića razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini, *Radovi Filozofskog fakulteta,* Sarajevo, 2000, 187-194.

[6] Enver Redžić, Hamdija Kapidžić – naučnik i pedagog, *Akademija nauka i umjetnosti BiH,* Djela, knj. LXXVII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 45, Sarajevo, 2003, 96.

[7] Ibrahim Tepić, Bibliografija radova Hamdije Kapidžića, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XIX/1971-1972, Sarajevo, 1973, 331-336.

[8] Naučni skup: 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine, *ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj.11,* Sarajevo, 1983.

[9] *Hercegovački ustanak 1882. godine,* Sarajevo, 1958, 358.

[10] Drugo izdanje 1973; *Der Aufstand in der Herzegovina im Jahre 1882,* Graz, 1972.

fiju ocijenila visokim ocjenama, a pošto je ostala neprevaziđena i nakon dva desetljeća, poslužila je kao podloga za organiziranje znanstvenog skupa posvećenog stotoj obljetnici Hercegovačkog ustanka u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti BiH 1982. godine. Na spomenutom skupu učesnici su potvrdili vrijednost Kapidžićevog djela kao nezaobilaznog u izučavanju povijesti Hercegovine u drugoj polovini XIX. stoljeća.

Bosna i Hercegovina pod austrougarskom vladavinom – članci i rasprave

Problematika austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini bio je Kapidžićev glavni istraživački interes i svojim radovima ostavio je duboki trag u historiografiji do današnjih dana. Njegovi znanstveni rezultati do 1968. godine omogućili su mu da od brojnih objavljenih radova napravi izbor za knjigu *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine,*[11] za koju je dobio Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva. Danas, nakon skoro pedeset godina, knjiga se koristi kao polazište za izučavanje bosanskohercegovačke povijesti od sredine XIX. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevstva SHS.

Kada se govori o člancima i prilozima u časopisima, tada je potrebno naglasiti da oni sadrže mnoštvo tema o političkoj, ekonomskoj, vojnoj, diplomatskoj, kulturnoj, socijalnoj problematici tijekom vladavine Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini. Između ostalog, Kapidžić se svojim radom izdvojio od ostalih istražujući i pišući o ulozi pojedinih povijesnih ličnosti u različitim događajima, što su i danas zapostavljene teme u našoj historiografiji. U svojim radovima portretirao je oko dvadesetak ličnosti.[12] Osim toga, njegov moderan pristup znanosti ogleda se i u izučavanju starih gradova i tvrđava, načina života različitih socijalnih slojeva u njima, oslikanih mnoštvom detalja.[13] Osim o davnom vremenu, Kapidžić je napisao radove i o značajnim istraživačima prošlosti - o Vladislavu Skariću, Šejhu Sejhudinu Kemuri, Mehmedu Begoviću, a na poseban način je pisao o Hamdiji Kreševljakoviću, s kojim je u koautorstvu objavio četiri rada, a vezalo ih je i veliko prijateljstvo.

---

[11] *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918) – članci i rasprave,* Sarajevo, 1968, 397.

[12] Hadžibeg-Hadžun Rizvanbegović, Šerif Osman-paša, Mehmed-beg Ljubušak, Alipaša Rizvanbegović, Šćepan Mali, Petar II Petrović Njegoš i drugi.

[13] Mostar, Stolac, Derventa, Travnik, Trebinje i drugi, o kojima je dao mnogo podataka i u objavljenoj arhivskoj građi.

Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba – gospodar Hercegovine

Dugogodišnje studiozno istraživanje arhivske građe i profesionalno prezentiranje rezultata učinilo je da se knjiga *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*[14] pojavi posthumno iz Kapidžićevih neobjavljenih rukopisa. Priređivač i recenzent knjige, prof. dr. Iljas Hadžibegović, nekada Kapidžićev asistent, o knjizi je napisao sljedeće: "Autor sa dubokim senzibilitetom istražuje i objašnjava probleme i tegobe Hercegovine i Hercegovaca. Zahvaljujući svom hercegovačkom porijeklu, on je najbolje razumio njihovu borbu sa stihijom hirovitog, ponosnog krša, nesigurnost nemirnog trovjerskog serhata i okamenjenog tradicionalizma. Ovakvo djelo o Hercegovini može napisati samo Hercegovac".[15]

Kada se pogleda Kapidžićeva bibliografija, može se uočiti i neka simbolika. Prvi njegov rad, objavljen 1930. godine, odnosio se na Hadžibega-Hadžuna Rizvanbegovića,[16] a posthumno djelo o Ali-paši kao da je zatvorilo Kapidžićev znanstveni krug na temu historije jedne utjecajne hercegovačke porodice. To može biti instruktivno za današnje povjesničare da se samo kontinuiranim i minucioznim istraživanjima može doći do knjiga koje ostaju vrijedne pažnje u historiografiji, pa kada ostanu i u rukopisu.

Kapidžićeva pasija prema arhivskoj građi

Samo povjesničar koji voli istraživati arhivsku građu i boraviti u arhivima, zatim znalački napraviti izbor iz brojnih fondova, pokloniti ogromno vrijeme i potrebno znanje problematici o kojoj građa govori te opremiti materijal za objavljivanje, može uraditi ogroman posao ovakve vrste kakav je napravio profesor Kapidžić. Od 1937., kada je počeo objavljivati pojedine dokumente u različitim časopisima, pa do 1973., do kada su završene obimne knjige građe, Kapidžić je u 22 bibliografske jedinice i na 3.353 stranice javnosti prezentirao dokumente iz brojnih domaćih i stranih arhiva kao pouzdano gradivo za određene teme, ali isto tako i kao poticaj povjesničarima za daljnja istraživanja.

Hamdija Kapidžić – profesor i pedagog

Svi koji su poznavali profesora Kapidžića imaju samo lijepe riječi o njemu. Tako je prof. dr. Rade Petrović, nekada Kapidžićev asistent, povodom profesorove smrti napisao: "Za sagledavanje rezultata rada generacije

[14] *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba,* Sarajevo, 2001, 190.

[15] Iljas Hadžibegović, Predgovor knjizi: *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba,* 16.

[16] Hadžibeg-Hadžun Rizvanbegović, *Gajret,* br. 5, Sarajevo, 1930, 507-510.

istoričara u Bosni i Hercegovini koja se prihvatila nelakog posla da istorijsku nauku podigne na viši nivo i odbrani je od diletanata, čija djelatnost, ponekad, može da bude štetnija nego korisnija, treba podsjetiti i na značajan prilog Hamdije Kapidžića izgradnji novih, naučno spremnih istoričara koji bi mogli da uspješno nastave rad svojih učitelja i uvijek cijenjenih starijih kolega. Tu su njegove zasluge višestruke. Kapidžić je, prvo, darovitije studente podsticao da se, koliko je moguće, bave istraživačkim radom. Određen broj laureata nagrada Rektorata Univerziteta u Sarajevu (danas nagrada 'Hasan Brkić') bili su njegovi đaci. Skoro sve doktorske disertacije iz problematike nove i savremene istorije naroda Jugoslavije, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, prošle su kroz njegove ruke. I danas na ovom mjestu svi smo mu zahvalni za ličnu pomoć koju nam je pružio svojom podrškom, omogućivši nam naučni i stručni razvoj i napredak. Kapidžića kao nastavnika krasila je predanost svom pozivu u tolikoj mjeri da se može reći da je bio pravi entuzijasta. Uvijek je isticao da je poziv istoričara takav da zahtijeva mnogo rada, ali da rezultati nikada ne mogu biti adekvatni uloženom trudu. (...)".[17] I danas, svi oni koji su upoznali profesora Kapidžića, ali i oni koji su čuli samo priču o njemu, na isti način ga se sjećaju, s puno poštovanja i naklonosti.

Sjećanje na dobrog čovjeka

"Svima će nam ostati u sjećanju kao veoma dobronamjeran čovjek koji u ljudima nije želio da vidi loše strane. Bio je spreman da pomogne svima, a naročito onima koji se nalaze u poteškoćama. Njegovo socijalno porijeklo ostavilo mu je trajno obilježje u osobini da pomaže slabije imućne i one koji su ugroženi, želeći da im pomogne kako bi se sticanjem kvalifikacija uzdigli na viši nivo i tako popravili i svoj socijalni status. Kao talentovano hercegovačko đače koje je izraslo do univerzitetskog profesora i akademika, uvijek je imao puno razumijevanja za studente koji su se iz malih sredina obreli u velikom gradu i tu nailazili na poteškoće dok se ne bi snašli. Vrata kabineta Hamdije Kapidžića svima su bila otvorena".[18] Dugo poslije profesorova odlaska su stariji studenti prepričavali mlađim generacijama kako je bilo čudno da je Kapidžić uvijek dobro znao kome treba potajno dati koji dinar da "preživi" do stipendije, kredita ili slanja novca od kuće.

[17] Rade Petrović, Hamdija Kapidžić, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. X (1972-1973), 22-23.

[18] *Isto,* 23.

Bibliografija radova Hamdije Kapidžića

S obzirom na znanstveni doprinos prof. dr. Hamdije Kapidžića bosanskohercegovačkoj historiografiji, ovom prilikom je dopunjena bibliografija koju je objavio Ibrahim Tepić u *Godišnjaku Društva istoričara BiH, knj. XIX (1971-1972),* Sarajevo 1973, 187-194, te Vera Ilić u rukopisu diplomskog rada: *prof. dr. Hamdija Kapidžić – naučno djelo,* odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1978. godine, 18-24.

Monografije

1. *Hercegovački ustanak 1882. godine,* Veselin Masleša, Sarajevo, 1958, 358; drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo 1973. i njemačko izdanje: *Der Aufstand in der Herzegovina im Jahre 1882,* Historicshen Institut der Universtat, Graz, 1972, 167.
2. *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918),* Svjetlost, Sarajevo, 1968, 397.
3. *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba,* Akademija nauka i umjetnosti BiH i Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001, 190.

Članci, studije, rasprave

1. Hadžibeg-Hadžun Rizvanbegović, *Gajret, br. 5,* Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1930, 507-510.
2. Razvitak štamparija i novinarstva u Bosni i Hercegovini za turskog vremena, *Gajret,* br. 12, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1930, 300-303.
3. Ekonomska politika Ali-paše Rizvanbegovića, vezira hercegovačkog od 1883-1851., *Novo vrijeme,* br. 17, Bosanska Pošta, Sarajevo, 1930, 15-18.
4. Šerif Osman-paša, posljednji veliki bosanski vezir, *Novo vrijeme,* br. 17, Bosanska Pošta, Sarajevo, 1930, 13-16.
5. Naš istoričar i pjesnik Muhamed Enveri ef. Kadić, *Novo vrijeme,* br. 17, Bosanska Pošta, Sarajevo, 1930, 25-27.
6. Događaji u Mostaru uoči okupacije 1878. godine, *Novo vrijeme,* 17. 2. 1930., Bosanska Pošta, Sarajevo, 1931.
7. Stogodišnjica Gradašćevićeva pokreta (1831-1931), *Novo vrijeme,* 27.4.1931., Sarajevo 1931.
8. Iz istorije Hercegovine (Početak vezirstva Ali-paše Rizvanbegovića), *Gajret,* br. 5, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1933, 73-75.

9. Iskorišćavanje šuma u doba Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, *Gajret,* br. 3, 51-53; *Gajret,* br. 4, 70-72; *Gajret,* br. 5, 88-89; *Gajret,* br. 6, 101-103; *Gajret,* br. 12, 211-213. i *Gajret*, br. 13, 229-231, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1935.
10. Iz života Omer-paše Latasa, *Gajret 14,* Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1937, 252-253.
11. Prilozi istoriji Hercegovačkog ustanka 1881-1882. godine, *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva,* juli-avgust 1937, Jugoslovensko profesorsko društvo, Beograd, 1937, 896-906.
12. Omer-pašina naredba za izgradnju druma Sarajevo-Travnik, *Gajret,* br. 2, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1938, 27.
13. Dr. Mehmed Begović, vanredni profesor Beogradskog univerziteta, *Gajret,* br. 3, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1938, 3-4.
14. Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austro-Ugarske (Bosansko-hercegovački zarobljenici u Olomucu), *Gajret – kalendar za godinu 1938,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1937, 46-59.
15. Mehmedbeg Kapetanović-Ljubušak, *Gajret – kalendar za godinu 1938,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1937, 237-239.
16. Ibrahim ef. Zafranija, *Gajret – kalendar za godinu 1938,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1937, 239-240.
17. Omer-paša Latas u Bosni (Pacifikacija Bosne), *Gajret – kalendar za godinu 1939,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1938, 50-71.
18. Memorandum bosanskih Srba i Hrvata grofu Tisi, *Gajret,* br. 1, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1939, 8-9.
19. Kako se postupalo sa dužnicima u Dubrovniku (primjer iz XVIII vijeka), *Gajret,* br. 12, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1939, 218-219.
20. Manji prilozi istoriji jugoslovenske medicine, *Gajret,* br. 13, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1939, 239-240.
21. XI izvještaj Šerijatske gimnazije u Sarajevu: za školsku godinu 1938/39., Šerijatska gimnazija, Sarajevo, 1939, 63.
22. Manji prilozi istoriji odnosa Bosne sa Dubrovnikom u XVIII vijeku, *Gajret,* br. 1-2, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1940, 16-16.
23. Jedna bujruntija bosanskog vezira Safer-paše, *Gajret,* br. 5, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1940, 93.

24. Stolac u XVIII vijeku, *Gajret – kalendar za godinu 1941,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1940, 126-148.
25. Stolac u XVIII vijeku, Bosanska Pošta, Sarajevo, 1940, 20.
26. Prilozi istoriji grada Klobuka, *Gajret,* br. 12, 245-247; br. 13, 267-268, Sarajevo, 1940. i *Gajret,* br. 1, 14-15, br. 2, 39-40, br. 3, 69-70, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1941.
27. Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku, *Gajret – kalendar za godinu 1940,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1939, 85-110.
28. Novi podaci o Šćepanu Malom, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* god. XIX, br. 1 i 2, Beograd, 1940, 116-120.
29. Stolac u XVIII vijeku, *Gajret – kalendar za godinu 1941,* Glavni odbor Gajreta, Sarajevo, 1940, 126-143.
30. Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. I, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1949, 210-214.
31. Vladislav Skarić, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. I, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1949, 233-235.
32. Postupak s dužnicima u Dubrovniku (Primjer iz XVIII vijeka), *Istorisko-pravni zbornik,* god. I, sv. 1, Pravni fakultet, Sarajevo, 1949, 145-147.
33. Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. II, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1950, 207-216.
34. Jedan dokument iz 1880. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. II, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1950, 257-265.
35. Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka, koautorstvo s Hamdijom Kreševljakovićem, *Istorisko-pravni zbornik,* god. II, sv. 3-4, Pravni fakultet, Sarajevo, 1950, 247-260.
36. Prilozi istoriji ustanka iz 1882. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. III, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1951, 237-286.
37. Trebinjski ugovor (Prilog istoriji odnosa Hercegovine i Crne Gore u doba Petra II), *Brazda,* br. 9-10, Beograd, 1951, 693-699.
38. Prilog istorijskoj bibliografiji Bosne i Hercegovine od 1945-1950. godine, *Nastava istorije u srednjoj školi,* br. 1, Prosveta, Beograd, 1951, 73-75.
39. Šejh Sejhudin Kemura (1864-1917), *Glasnik islamske vjerske zajednice,* god. II, br. 2-3., Islamska vjerska zajednica, Sarajevo 1951., 28-31.

40. Jedan francuski izvještaj o Bosni iz 1810. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. IV, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1952, 253-268.
41. Jedna neuspjela austrougarska misija na Cetinju u januaru 1882. godine, Život, br. 2-3, Svjetlost, Sarajevo, 1952, 12.
42. Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića Njegoša, *Istoriski zapisi,* god. V, knj. VIII, sv. 1-3, Istorisko društvo NR Crne Gore, Cetinje, 1952, 69-98.
43. Crna Gora prema Hercegovačkom ustanku 1882. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. VI, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1954, 143-165.
44. Sulejman-pašin pohod od Gacka kroz klanac Dugu prema Nikšiću i Spužu u junu 1877. godine, *Istoriski zapisi,* god. VII, knj. 10, Istorisko društvo NR Crne Gore, Cetinje, 1954, 215-220.
45. Stari hercegovački ustanak, koautorstvo s Hamdijom Kreševljakovićem, *Naše starine,* god. II, sv. 2, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Sarajevo, 1954, 9-22.
46. Pandurski "puč" u Nevesinju 1879. godine, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. VII, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1955, 119-140.
47. Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. IX, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1957, 7-55.
48. Podaci o tvrđavama u Derventi i Travnku iz početka XIX vijeka, koautorstvo s Hamdijom Kreševljakovićem, *Naše starine,* god. IV, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Sarajevo, 1957, 205-212.
49. Prilog za poznavanje livanjskog kraja, *Naše starine,* god. IV, sv. 4., Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Sarajevo, 1957, 301-302.
50. Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine, Život, god. VII, sv. 9-10, Svjetlost, Sarajevo, 1958, 665-662.
51. Kraći arhivski materijal o našim književnicima, Život, god. VII, sv. 9-10, Svjetlost, Sarajevo, 1958, 800-803.
52. Dodatak radu "Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine, Život, god. VII, sv. 9-10, Svjetlost, Sarajevo, 1958, 775-776.

53. Kraći prilozi za istoriju Crne Gore početkom XIX vijeka (1. Kultura krompira u Crnoj Gori i 2. Iseljavanje Crnogoraca 1817. godine), *Istoriski zapisi,* god. XI, sv. 1-2, Istorisko društvo NR Crne Gore, Cetinje, 1958, 322-327.
54. Austro-Ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Pregled,* knj. X, sv. 2, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1958, 367-376.
55. Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910), *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. X, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 121-166.
56. Beogradski arhivi i muzeji – ratni plijen austro-ugarskog okupatora za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. X, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 355-363.
57. Hamdija Kreševljaković (in memoriam), *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. X, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 413-418.
58. Bibliografija istorijskih radova Hamdije Kreševljakovića, *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. X, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 419-424.
59. Prilog istoriji mornarske pobune u Boki Kotorskoj početkom februara 1918. godine. (Vojnička pobuna u Mostaru), *Istoriski zapisi,* god. XII, br. 1-2, Istorisko društvo NR Crne Gore, Cetinje, 1959, 31-50.
60. Hamdija Kreševljaković, *Naše starine,* god. VII, sv. 7, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Sarajevo, 1959, 8-10.
61. Socijalisti u Gradskom vijeću Sarajeva početkom 1919. godine, *Pregled IX,* br. 11-12, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1959, 413-418.
62. Pokret za iseljavanje srpskog stanovništva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XI, Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1960, 23-54.
63. Jedan pokušaj na izradi geografije Bosne i Hercegovine za vrijeme Kalajeva režima, *Geografski pregled, br. 4,* Geografsko društvo NR BiH, Sarajevo, 1960, 115-126.
64. Boravak profesora Aleksandra Belića u Hercegovini 1903. godine, *Naš jezik,* knj. X, sv. 3-6, SANU, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1960, 84-87.

65. Previranja u austro-ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH,* god. I, knj. 1, Društvo arhivista BiH, Sarajevo, 1961, 223-249.
66. Austro-ugarski političari i pitanje osnivanja Univerziteta u Sarajevu 1913. godine, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH,* god. I, knj. 1, Društvo arhivista BiH, Sarajevo, 1961, 293-295.
67. Bosanski sabor i smrt Lava Tolstoja, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH,* god. I, knj. 1, Društvo arhivista BiH, Sarajevo, 1961, 296-298.
68. Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XIII, *Društvo istoričara BiH,* Sarajevo, 1963, 5-51.
69. Bilinski i Štajnbajsova preduzeća u zapadnoj Bosni, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH,* knj. II, Društvo arhivista BiH, Sarajevo, 1962, 329-333.
70. Sarajevo u avgustu 1878. godine, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva,* god. I, br. 1, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963, 117-131.
71. Stav Kalajeva režima prema pokretanju mostarske "Zore", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu,* god. I, br.1, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1963, 295-302.
72. Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu 1904-1918. – namjena i planovi, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu,* god. II, br. 2, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1964, 7-41.
73. Diskusija o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine (pokušaji aneksije), *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* god. 4-5/1964-1965, knj. 4-5, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1965, 133-188.
74. Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, *Pregled,* god. 17(55), knj. 1, br. 1-2, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1965, 33-46.
75. Bibliografija objavljenih radova u *Godišnjaku Društva istoričara BiH* od I-XIV (1949-1965) po autorima, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* XV/1966, Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1966, 265-288.
76. Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894. godine, *Prilozi za proučavanje istorije grada Sarajeva,* god. II, br. 2, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1966, 265-288.
77. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), *SANU, Posebno izdanje CDXVI, Odelenje*

društvenih nauka, knj. 61, (Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat), Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1967, 315-339.

78. Ekonomska migracija iz Bosne i Hercegovine u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* VII/1967, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1967, 191-220.
79. Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave : državnopravni odnosi, *Prilozi,* br. 4, Naučni skup: Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, god. IV, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, 59-83.
80. Veze austro-ugarske Vrhovne komande i narodnih vijeća u vrijeme raspada Habsburške monarhije, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* XVII (1966-1967), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1969, 9-23.
81. O djelovanju dr A. Korošca u Parizu novembra 1918. godine, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* XVII (1966-1967), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1969, 427-429.
82. Mladoturski režim i austrijske metode suzbijanja oslobodilačkih pokreta u Bosni i Hercegovini. Pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine, *Zbornik radova posvećen uspomeni na Salka Nazečića,* Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1971, 423-434.
83. Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog sandžaka, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu,* god. VI, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1971, 415-430.
84. Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave : državnopravni odnosi, *Pregled,* god. LXII, br. 2, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1972, 175-196.
85. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god XIX (1970-1971), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1973, 71-97.
86. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878-1918), *ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka,* knj. 16, *Radovi,* knj. 49, ANUBiH, Sarajevo, 1973.

Objavljena arhivska građa

1. Turski gradovi s one strane Une (Beschreibung der türkiscen schlosser diesseits Unna, Kriegsarchiv-Feldacta 1834/XI, Wien), *Gajret,* br. 2, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1937, 26-27.

2. Dva priloga okupaciji Bosne i Hercegovine (dokumenti: 1. Spisak lica koja su učestvovala u borbama protiv austrougarske vojske kod Gračanice i Bosanskog Šamca 1878. godine; 2. Izvještaj pukovnika Davida iz Višegrada od 2. VI 1879. godine o učešću Višegrađana u borbi protiv austro-ugarske vojske i pad Višegrada 4. X 1878. godine), *Gajret,* br. 1, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1938, 6-7.
3. Jedan dokument iz 1880. godine, *Godišnjak Istoriskog društva,* god. II, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1950, 257-265.
4. Prilozi istoriji ustanka iz 1882. godine, *Godišnjak Istoriskog društva,* god. III, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1951, 237-286.
5. *Zastava* o Bosni i Hercegovini, knj. I (1866-1870), *Svjetlost,* Sarajevo, 1953, 371.
6. *Zastava* o Bosni i Hercegovini, knj. II (1871-1873), *Svjetlost,* Sarajevo, 1953, 361.
7. *Zastava* o Bosni i Hercegovini, knj. III (1874-1875), *Svjetlost,* Sarajevo, 1954, 316.
8. *Zastava* o Bosni i Hercegovini, knj. IV (1876-1878), *Svjetlost,* Sarajevo, 1956, 354.
9. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku, *Naučno društvo BiH,* Građa, knj. 3, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 1, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1956, 150.
10. Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785, koautorstvo s Hamdijom Kreševljakovićem, *Naučno društvo BiH,* knj. V, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1957, 100.
11. Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata i jugoslovensko pitanje, *Pregled,* br. 11-12, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1958, 367-376.
12. Ukidanje funkcije civilnog adlatusa (Diskusija i odluka zajedničke austro-ugarske vlade), *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. I, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1961, 333-338.
13. Posredovanje Bilinskog kod Tise za rješavanje političke krize u Hrvatskoj (Pismo dr-a Dušana Popovića dr-u Božidaru Čeroviću), *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. I, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1961, 339-344.
14. Dr Dušan Popović o atentatu na Škerleca, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. II, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1962, 329-333.

15. Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnka BiH,* knj. III, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1963, 147-328.
16. Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno poslije Sarajevskog atentata, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. IV-V (1964-1965), Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1965, 397-461.
17. Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata. (Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranju jugoslovenske države), *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. VI, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1966, 195-355.
18. Izvještaji Dr Karla Pača o Mogorjelu, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. VII, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1967, 571-618.
19. Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini 1878-1918., knj. I, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, 192.
20. Ispisi iz Bečkog arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. X-XI (1970-1971), Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1971, 165-547.
21. Ispisi iz Bečkog arhiva. Prilozi političkoj istoriji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Arhiva i Društva arhvivskih radnika BiH,* knj. XIV-XV (1974-1975), Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1975, 275-310.
22. Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine u XIX i XX vijeku), tom IV, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 556.

Prikazi, osvrti, ocjene

1. Ahmed Ljubučić, Hurijet, Sarajevo 1931. godine. u: *Gajret,* br. 21, Prosvjetno i kulturno društvo Gajret, Sarajevo, 1931, 489.
2. Hamdija Kreševljaković, Dženetići, *Radovi Naučnog društva NR BiH (poseban otisak),* Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1954, 163. u: *Godišnjak Istoriskog društva, god. IX,* Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1957, 279-181.
3. Hamdija Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, 164. u: *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* knj. IX, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1957, 281-284.

4. Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958, 236. u: *Godišnjak istoriskog društva,* knj. X, Istorsko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 387-390.
5. Dr Andrija Lainović, Pobjeda na Grahovcu 1858. godine u spisima savremenika, Istoriski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1958, 224. u: *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* knj.X, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1959, 390-392.
6. Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875-1878., Veselin Masleša, Sarajevo, 1960, 391. u: *Godišnjak Istoriskog društva BiH,* god. VIII, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1962, 293-328.
7. Dr Todor Kruševac, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918., *Izdanje Muzeja grada Sarajeva,* Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 463. u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. II, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1962, 393-398.
8. Prof. dr Branislav Begović, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske vladavine (Prilog istoriji šumarstva Bosne i Hercegovine), *Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu,* knji. V, br. 5, Šumarski fakultet u Sarajevu i Institut za šumarstvo i drvnu industriju, Sarajevo, 1960, 272. u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. III, Društvo arhivista BiH, Sarajevo, 1963, 367-372.
9. Dr Đorđe-Đoko Pejović, Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1962, 484. u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* god. IV-V (1964-1965), Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1965, 463-468.
10. Vojislav J. Korać, Trebinje (Istorijski pregled I, period do dolaska Turaka), *Izdanje Zavičajnog muzeja u Trebinju,* Trebinje, 1966, 204. u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. VII, Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1967, 619-623.
11. Ferdo Hauptman, Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, Arhiv BiH, Sarajevo 1969. 674. u: *Godišnjak Društva istoričara BiH,* knj. XVII (1966-1967), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1969, 449-455.
12. Risto Besarović, Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine (članci i rasprave), Svjetlost, Sarajevo, 1969, 199. u: *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XVII (1966-1967), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1969, 455-457.

13. Risto Besarović, Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom (građa), Arhiv Bosne i Hercegovine, tom. IV, Sarajevo, 1968, 790. u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* knj. VIII-IX (1968-1969), Sarajevo, 1969, 575-582.

Bibliografija prof. dr. Hamdije Kapidžića sadrži tri monografije, 86 članaka, rasprava i priloga, 22 bibliografske jedinice koje se odnose na objavljenu arhivsku građu i 13 prikaza, osvrta, ocjena i sjećanja. S obzirom na činjenicu da je profesor Kapidžić pisao u brojnim međuratnim časopisima i listovima, i ova bibliografija se, zasigurno, može dopuniti.

HAMDIJA KAPIDŽIĆ
Scientist and Professor
(1904, Bileća - 1974, Sarajevo)

Summary: Hamdija Kapidžić was a professor of history at the Faculty of Philosophy in Sarajevo and a member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina. His scientific interest was the history of Bosnia and Herzegovina under the administration of the Austro-Hungarian Empire (1878-1918), to the creation of the Kingdom of SHS. His bibliography consists of three monographs: *Hercegovački ustanak 1882. godine (Herzegovinian uprising in 1882), Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, 1878-1918. (Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian administration)* and *Ali-paša Rizvanbegović (Ali Pasha Rizvanbegović),* 86 articles, 22 bibliographic record published archives and 13 reviews of books. All his works are based on archival documents, and today represent unsurpassed work on political, diplomatic, economic, social, cultural history of Bosnia and Herzegovina from the first half of the 19th century to the 20s the 20th century. He was a successful professor and remained fond memories of people who knew him.

Key words: Hamdija Kapidžić, Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, Austro-Hungarian administration, Herzegovinian uprising 1882, Ali Pasha Rizvanbegović, *Zastava* – magazine, Yearbook of the Association of Historians of Bosnia and Herzegovina, Messages of Archive and Archivists' Society of Bosnia and Herzegovina

LITERATURA

– Ekmečić Milorad, In memoriam: Hamdija Kapidžić (1904-1974), *Jugoslovenski istorijski časopis,* br. 1-2, Društvo istoričara Jugoslavije, Beograd, 1975, 250-252.

– Ekmečić Milorad, Kapidžić Hamdija, *Enciklopedija srpske historiografije* (prir. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić), Knowledge, Beograd, 1987, 426-427.

– Hadžibegović Iljas, Djelo dra Hamdije Kapidžića o Ustanku u Hercegovini 1882. godine, Naučni skup: 100 godina Ustanka u Hercegovini 1882. godine, ANUBiH, *Posebna izdanja,* knj. LXIV, *Odjeljenje društvenih nauka,* knj. 11, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1983, 21-31.

– Hadžibegović Iljas, Doprinos dr. Hamdije Kapidžića razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini, *Radovi Filozofskog fakulteta,* br. 12, Sarajevo, 2000, 187-194.

– Ilić Vera, prof. dr. Hamdija Kapidžić – naučno djelo, diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 1978, 18-24.

– Isović Kasim, In memoriam: Hamdija Kapidžić, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,* god. XIV-XV (1974-1975), Društvo arhivskih radnika BiH, Sarajevo, 1975, 359.

– Naučni skup: 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine (Sarajevo, 21-22. X 1982.), ANUBiH, *Posebna izdanja,* knj. LXIV, *Odjeljenje društvenih nauka,* knj. 11., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983, 354.

– Petrović Rade, Hamdija Kapidžić, 30.1.1904.-16.1.1974. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* god. XX (1972-1973), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1974, 19-23.

– Petrović Rade, Hamdija Kapidžić, *Enciklopedija Jugoslavije,* drugo izdanje, knj. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1990, 670.

– Redžić Enver, Hamdija Kapidžić – naučnik i pedagog, ANUBiH, *Djela,* knj. LXXVII, *Odjeljenje društvenih nauka,* knj. 45, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 2003, 96.

– Tepić Ibrahim, Bibliografija radova Hamdije Kapidžića, *Godišnjak Društva istoričara BiH,* god. XIX (1971-1972), Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1973, 331-336.

HAMID DIZDAR, ARHIVIST

Mr. sc. Sejdalija GUŠIĆ, arhivski savjetnik
Historijski arhiv Sarajevo

Sažetak: Hamid Dizdar, pjesnik, pripovjedač, novinar, prevodilac, arhivist i bibliograf, je rođen u Stocu, 22. februara 1907, a umro je u Sarajevu 17. jula 1967. godine. U radu donosimo informacije o Hamidu Dizdaru, čovjeku koji je učestvovao u postavljanju temelja onoga što je Historijski arhiv Sarajevo danas. U svom životu, osim arhivistike, bavio se i književnošću. Po tome je vjerovatno više i poznat široj javnosti, nego po svom radu kao upravnik Arhiva grada Sarajeva. Ovaj rad ima namjeru da tu činjenicu donekle ispravi. To je, uostalom, najmanje što mi možemo učiniti – nastojati da se ne zaboravi njegov doprinos u formiranju arhivske institucije koju grad Sarajevo, a i Bosna i Hercegovina, danas ima. S obzirom da su se mnogi do sada bavili njegovim književnim stvaralaštvom, mi ćemo se fokusirati na njegovo arhivističko te historijsko djelo.

Ključne riječi: Hamid Dizdar, arhiv, arhivist, kulturno-historijsko naslijeđe, zbirke, fondovi

Osnovni biografski podaci

Hamid Dizdar, pjesnik, pripovjedač, novinar, prevodilac, arhivist i bibliograf, je rođen u Stocu, 22. februara 1907, a umro je u Sarajevu 17. jula 1967. godine. Sin je Muharema i Nezire, rođ. Babović.[1]

U Stocu je završio osnovnu školu, nakon koje je upisao gimnaziju u Mostaru. Tu je završio dva razreda. Treću godinu nastavio je u gimnaziji u Tuzli, ali nedugo zatim iznenada mu je umro otac. S obzirom da mu je cijela porodica ostala bez hranitelja, prekinuo je školovanje, te se kao najstarije dijete morao zaposliti i izdržavati majku, sestru i dvojicu mlađe braće. Tako se 1923. godine zaposlio kao činovnik u Duhanskoj stanici u Stocu. Radio je i u Opštinskom

[1] Almira Alibašić, Ismeta Džigal-Berkovac, *Odabrani arhivistički i historijski radovi Hamida Dizdara,* JU Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2008, 11-13.

poglavarstvu te u advokatskoj kancelariji dr. Milkovića. U maju 1931. preselio je u Sarajevo, gdje je do okupacije 1941. radio kao novinar, saradnik i urednik dnevnika *Jugoslovenska pošta* i dopisnik beogradskih listova *Politika* i *Pravda*. Već sljedeće godine se vjenčao sa Adilom Harba, učiteljicom iz Sarajeva, sa kojom je izrodio troje djece, kćerku Azru, te sinove Murisa i Malika.

U međuvremenu se privatno školovao. Završio je sedam razreda privatne dopisne Vidovićeve gimnazije, novinarski, daktilografski i fotografski kurs.

Dizdar je književni rad započeo objavljivanjem poezije, proze, književnih, likovnih i pozorišnih kritika, feljtona, reportaža i historijskih zapisa. Prvu pjesmu je objavio u *Zagrebačkom ilustrovanom listu* 1925. (*Jesenja kiša*), a zatim u *Novom Beharu*, *Novom čovjeku*, *Pregledu, Gajretu, Zori*, *Vijencu* te drugim časopisima i dnevnicima koji su izlazili širom Kraljevine Jugoslavije. U njima je objavljivao i narodne umotvorine, posebno sevdalinke koje je istraživao, analizirao i komentirao pristupom i nadahnućem vrsnog filologa i historičara. U ovom periodu je bio urednik i član uredništva listova: *Slobodna riječ, Jugoslavenska pošta, Pravda, Gajret i Kalendar Gajreta.* Objavio je zbirke poezije *Arabeske* (Mostar, 1929), *Kasaba šapće* (Sarajevo, 1933) i *Zapis u kamenu* (Sarajevo, 1936), a zastupljen je u antologiji socijalne lirike *Knjiga drugova* (Sarajevo, 1929) i *Knjiga deseta* (Sarajevo, 1933).

Početkom Drugog svjetskog rata je kratko uređivao list *Pošta*, a zatim je ostao bez posla do kraja 1941. godine. Tada se povezao sa ilegalcima Narodnooslobodilačkog pokreta. Od 1942. radi u *Narodnom kazalištu,* a zatim u *Krugovalnoj postaji Sarajevo.* Istovremeno je bio odgovorni urednik *Sarajevske hrvatske pozornice*. Ilustrirao je roman *Legenda o Ali-paši*, Envera Čolakovića i zbirku novela *Iz naše mahale*, H. Mulića. Najznačajnije njegovo djelo iz ovog perioda je zbirka sevdalinki, koje je objavljeno 1944. godine pod naslovom *Sevdalinke: izbor iz bosansko-hercegovačke narodne lirike*.

Zbog sumnje da surađuje sa pristašama Narodnooslobodilačkog pokreta, bio je u ustaškom zatvoru, a majka i sestra su mu svirepo ubijene u logoru Jasenovac.

Nakon oslobađanja zemlje, radio je kao povjerenik za trgovinu i privredu Narodnog odbora Opštine Stari Grad Sarajevo, kao urednik *Službenog lista Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, a zatim kao sekretar, voditelj odjela i urednik u Izdavačkom preduzeću *Svjetlost*. Pokrenuo je i bio prvi urednik časopisa za kulturu *Odjek*, zatim je uređivao časopise *Vidik* i *Život*.

Pod optužbom da podržava Sovjetski savez i Staljina bio je u istražnom zatvoru i na Golom otoku od maja do oktobra 1949. godine.

Sarađivao je u brojnim periodičnim publikacijama koje su izlazile u Jugoslaviji, a kao zasebna djela objavio je: *Narodne pripovijetke iz Bosne i Her-*

cegovine (Sarajevo, 1952) *Ljubavne narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Šaljive narodne pjesme (Sarajevo, 1953), *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1954), *Bilješke o razvitku štampe u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1958), *Obasjane staze* (Sarajevo, 1958), *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja* štampanih u Hercegovini *1873-1941* (Mostar, 1958, suator L. Štitić), *Niko se ne vraća* (Sarajevo, 1964), *Proljeće u Hercegovini* (Sarajevo, 1965).

Prevodio je sa bugarskog i slovenskog jezika (*Slovenske narodne pripovijetke*, Sarajevo-Tuzla 1954); *Djed Som*, od Tone Seliškara, Sarajevo 1955. i 1965; *Indijanske priče*, od A. Logie, Sarajevo 1957.

Ovaj izuzetno strastveni ljubitelj knjige godinama ih je prikupljao i sabirao i ostavio iza sebe biblioteku od oko 20.000 knjiga koja spada među najveće lične biblioteke u našoj zemlji. Danas je ta lična biblioteka dio fundusa bibliotečkog fonda JU Opća biblioteka Tešanj.

Za svoj književni rad dobio je više priznanja. Na književnom konkursu Društva prijatelja umjetnosti "Cvijeta Zuzorić" u Sarajevu 1938. godine drugom nagradom mu je nagrađena pripovijetka *Najcrnja noć Mešana Šabete*, a na istom konkursu marta 1941. godine prvom nagradom nagrađena mu je pripovijetka *Vaga* i pjesma *Vozom kroz Hercegovinu*. Godine 1965. dobio je godišnju nagradu Udruženja književnika Bosne i Hercegovine za zbirku poezije *Proljeće u Hercegovini*.

Pjesme i pripovijetke Hamida Dizdara uvrštene su u više bosanskohercegovačkih antologija. *Centar za kulturu i obrazovanje iz Tešnja* je objavio 1998. godine Dizdareva *Izabrana djela*, a Bošnjačka zajednica kulture *Preporod*, Sarajevo, izdala je 2003. godine knjigu njegovih djela pod naslovom *Pjesme i pripovijetke Hamida Dizdara*. Knjige je priredio i predgovor napisao prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović.

Bibliografija Dizdarevih književnih i publicističkih radova broji preko 900 jedinica, a objavio ih je u 90 novina, časopisa, kalendara, almanaha, godišnjaka i zbornika.

U povodu 100-te godišnjice njegova rođenja, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine u saradnji sa JU Istorijski arhiv Sarajevo, JU Opća biblioteka Tešanj, Historijskim muzejem Bosne i Hercegovine i Gazi Husrev-begovom bibliotekom organizirala je izložbu Život i djelo Hamida Dizdara. Autori izložbe, Mujo Koštić, Vesna Filipović, Admir Nezirović i Hatidža Krilić, predstavili su javnosti brojne knjige, časopise, rukopise i dokumente vezane za život i djelo Hamida Dizdara. Izložba je bila postavljena u tri grada koji su, svaki na svoj način, obilježili njegov život: Stolac, Tešanj i Sarajevo.

Hamid Dizdar, arhivist

Hamid Dizdar, čovjek koji je učestvovao u postavljanju temelja onoga što arhivska djelatnost Bosne i Hercegovine i Historijski arhiv Sarajevo danas jesu, osim arhivistike, bavio se i književnošću. Po tome je vjerovatno više i poznat široj javnosti, nego po svom radu kao upravnik Arhiva grada Sarajeva. Ovaj skromni rad ima namjeru da to, donekle, ispravi. To je, uostalom, najmanje što mi možemo učiniti – nastojati da se ne zaboravi njegov doprinos u formiranju arhivske institucije koju grad Sarajevo, a i Bosna i Hercegovina, danas ima. S obzirom da su se mnogi do sada bavili njegovim književnim stvaralaštvom, mi ćemo se fokusirati na njegovo arhivsko te historijsko djelo.

Na ovaj način želimo dati dužno priznanje zaslužnom i rijetko vrijednom arhivskom, pa zašto ne reći i kulturnom pregaocu, neumornom kada je bilo u pitanju svršavanje raznih poslova u oblasti kulture uopće, a posebno u oblasti arhivskog djelovanja, tako često zanemarenog i potcijenjenog zvanja.

Skoro sedam decenija Arhiv se brine o čuvanju, zaštiti i obradi arhivske građe. Prve korake u njenom prikupljanju i sređivanju načinio je, uz nekoliko svojih kolega, upravo Dizdar, nakon što je 1. januara 1951. godine postavljen za upravnika tada Arhiva grada Sarajeva. Na toj funkciji bio je sve do svoje iznenadne smrti 1967. godine.

Tako je Dizdar skoro dvije decenije učinio mnogo za uspostavljanje arhivske službe. S obzirom da je bio na čelu ustanove koja je svoje temelje trebala tek graditi, nije mu preostajalo mnogo vremena da se lično bavi i naučnim radom iz oblasti arhivistike, tako da njegov stvaralački opus na tom polju i nije tako obiman. Ipak, uspio je istražiti dio arhivske građe iz naše prošlosti koja svjedoči o našoj kulturno-historijskoj baštini, u čijem prikupljanju je i sam učestvovao, te je prikazati u stručnim glasilima, kao i u dnevnim te periodičnim listovima. On se bazirao na uspostavljanju službi (odsjeka) u Arhivu i stručnoj organizaciji rada u njima. Dizdar je, dakle, organizirao i uspješno vodio stručni rad Arhiva i formirao sve njegove značajnije zbirke, pogotovo one na orijentalnim jezicima, i biblioteku, te doprinio da ova institucija koja danas nosi ime Historijski arhiv Sarajevo bude prepoznatljiva po njima ne samo u Bosni i Hercegovini već i u regionu.

Kada je imenovan upravnikom Arhiva, prvo je odvojio finansijsko poslovanje ustanove od Gradskog narodnog odbora (GNO), te je uposlio nekoliko službenika i posvetio se sakupljanju, zaštiti i sređivanju arhivskog materijala. Rad je odmah orijentiran u dva pravca, i to na pronalaženju i praktičnoj zaštiti arhivskog materijala i izvan odjeljenja GNO, te na sređivanje najvažnijeg fonda - Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo.

Tada je na području Bosne i Hercegovine stanje arhivske građe i registraturskog materijala bilo loše, a značajan pomak učinjen je 1961. godine kada se zajedno u čitavoj Bosni i Hercegovini provodi akcija na evidentiranju imalaca arhivske građe i registraturskog materijala. Počinju se održavati seminari i stalni obilasci registratura. Ovim poslom se zvanično obilježava i početak rada službe nadzora u svim arhivima na području BiH. U Arhivu grada Sarajeva tada je osnovan i Odsjek za zaštitu arhivske građe i organizirana Služba za nadzor nad arhivskom i registraturnom građom van Arhiva.

Na samom početku rada Arhiva formira se i njegova biblioteka preuzimanjem jednog dijela bivše općinske biblioteke. Postavljanjem na mjesto upravnika Arhiva Hamida Dizdara dolazi do većeg priliva fondova i posebno razvoja biblioteke, koja u narednih petnaestak godina prerasta u jednu zavidnu specijaliziranu biblioteku kakvu nemaju ni mnoge naučne institucije srodnog karaktera. Arhiv je krajem druge decenije postojanja u svojoj biblioteci posjedovao oko 20.000 naslova knjiga, časopisa, novina. Ovakav zavidan priliv znalački odabranih bibliotečkih jedinica se ostvarivao poklonima, kupovinom u antikvarnicama i knjižarama, otkupom od privatnih lica i pretplatom na časopise i novine.

Osim na svojim redovnim arhivskim poslovima, Dizdar se značajno angažirao i na arhivskoj kulturno-prosvjetnoj djelatnosti, i to prvenstveno na izdavačkim i izložbenim projektima.

Izdavačka djelatnost je, inače, manje afirmirani dio arhivskih poslova i obuhvata objavljivanje arhivske građe, izdavanje naučno-informativnih sredstava, izradu samostalnih publikacija, izdavanje časopisa, objavljivanje stručnih arhivskih publikacija, a sve to u obliku naučno-stručnih projekata.

Tako je Arhiv na dvanaestu godišnjicu svog postojanja, 1960. godine, objavio *Glas Arhiva grada Sarajeva*, i to na Dizdarevu inicijativu. U realizaciji prvog broja biltena za povremeno obavještavanje javnosti o radu i rezultatima Arhiva grada Sarajeva i propagandu arhivske službe su mu pomogli dr. Hamdija Kapidžić, Branko Čulić, Rašid Hajdarević i Ćamil Sijarić.[2] Činjenica da je to do danas ostao prvi i posljedni bilten govori o njegovoj vizionarskoj ideji i značaju koji je pridavao informisanju o radu i značaju fondova i zbirki Arhiva.

Arhivske izložbe su jedan od najstarijih i najatraktivnijih oblika kulturno-prosvjetnog rada Arhiva. Izložbama se arhivski dokumenti i njihovi sadržaji najočiglednije predstavljaju javnosti, a napori i dostignuća arhivskih radnika izvlače iz anonimnosti. Prvu takvu izložbu Dizdar je, u saradnji sa Muzejom grada Sarajeva, organizirao 1963. godine kada su prezentirani dokumenti u

[2] A. Alibašić, I. Džigal-Berkovac, *Odabrani arhivistički,* 7.

povodu 50 godina pozorišta i Prve muške realne gimnazije. U čast tome, Dizdar je istražio i napisao članak pod nazivom *Projekat Radivoja Dinulovića za osnivanje Državnog pozorišta za Bosnu i Hercegovinu 1912. godine*.

Već sljedeće 1964. godine je Dizdar istražio građu o Branisalvu Nušiću, kako bi pomogao Narodnom pozorištu u Sarajevu i Muzeju pozorišne umjetnosti Srbije u pripremi izložbe koja se organizirala povodom 100-godišnjice Nušićeva rođenja.

Sve ono što se radilo u Arhivu, u vlažnim, prašnjavim i skučenim prostorijama, za vrijeme dok je njime rukovodio Dizdar, vidljivo je upravo iz njegovih tekstova. S obzirom da njegovi radovi iz područja arhivistike zaista nisu mnogobrojni, ipak je evidentno da je Dizdar tokom cijelog svog spisateljskog staža bio sklon historiji i historijskim temama. Ti radovi se kreću u rasponu od malih, interesantnih novinskih crtica koje oživljavaju zaboravljene teme i događaje iz prošlosti, sve do sasvim ozbiljnih historiografskih radova, pisanih vrlo često na temelju izvorne arhivske građe. Zaista je širok njegov interes za različite teme, no neke se izdvajaju, pa je tako, recimo, Hamid Dizdar dosta pisao i bavio se istraživanjem historije pozorišta u Bosni i Hercegovini. Također je vidljivo njegovo oduševljenje kada bi naišao na kakav vrijedan književni raritet, pa ga predstavljao javnosti.

Arhivistički radovi u kojima se govori o radu Arhiva grada Sarajeva objavljeni su u *Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* (u daljem tekstu: Glasnik DAR-a) u kojima je on opisao o tome kako je Arhiv nastao, o problemima sa kojima se suočavao od samog početka svoga djelovanja, o fondovima koje je prikupio, te o načinu na koji su ti fondovi sređeni i razvrstani u samom Arhivu[3]. Tu je još nekoliko radova u kojima se govori o radu i problemima Arhiva i u narednim godinama, također objavljenih u *Glasniku DAR-a*. Ovo su veoma bitni radovi zbog toga što nam osvjetljavaju prve korake, odnosno prve godine rada Arhiva. Više od 15 godina Hamid Dizdar je uspješno rukovodio Arhivom grada Sarajeva radeći pionirski na izgradnji arhivske službe u Bosni i Hercegovini, koja se u našoj zemlji počela organizirati tek iza 1945. godine.

Deset godina Hamid Dizdar je stajao na čelu *Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* i dao je izuzetan doprinos na jačanju i afirmaciji ovog stručnog udruženja koje je bilo počelo praviti tek prve korake u ovoj oblasti kulturne djelatnosti u našoj državi.

Ostajemo u nadi da smo ovim skromnim radom, makar djelomice, odali svoju počast i odužili svoj dug našem Hamidu Dizdaru, arhivisti.

[3] Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, sv. 2, 1962, str. 89.

HAMID DIZDAR, ARCHIVIST

Summary: Hamid Dizdar, a poet, novelist, journalist, translator, archivist and bibliographer born in Stolac on 22 February 1907 and died in Sarajevo on 17 July 1967. He was a son of Muharem and Nezira, b. Babovic.

Notice brings information about Hamid Dizdar, a man who took part in laying the foundations of what is today the Historical Archive of Sarajevo. In his life, except for archivistic, he was involved in literature as well. For which he was probably more known to the general public, than for his work as manager of The Archive of Sarajevo. This statement is intended to, to some extent, correct that. It is, after all, the least we can do - try not to forget his contribution in the formation of archival institutions that the city of Sarajevo, and Bosnia and Herzegovina now has. Given that many have so far addressed his literary work, we will focus on his archival and historical work.

Sixty-seven Archives take care of archival collections, and many believe that has been enviably done. The first step in compiling and editing archival collections, along with several of their colleagues, made Dizdar, after being appointed warden then Archive of Sarajevo on 1 January 1951. In this capacity he stayed until his sudden death in 1967.

So Dizdar, for nearly two decades has done much to establish the archival service. As he was the head of an institution that has needed to build its foundations, he did not have much time left for to engage in scientific work in the field of archival science so that his creative work in the field is not as extensive. However, he was able to explore a part of the archive material from our past that testifies to our cultural and historical heritage in which collecting he himself participated, and presented in professional journals, as well as in the daily and periodical journals. He focused on the establishment of the services (departments) in the Archives and the professional organization of work in them. Dizdar therefore organized and successfully led the professional work of the Archives and formed all its important collection, especially those in oriental languages, and the library, and contributed to this institution, which today bears the name of the Historical Archive of Sarajevo to be recognized by those collections , not only in Bosnia and Herzegovina, but also in the region. Ten years Hamid Dizdar was standing at the head of the Society of Archivists of Bosnia and Herzegovina and gave an outstanding contribution to the strengthening and promotion of this professional association that had only began to make the first steps in the field of cultural activities in our country.

Keywords: Hamid Dizdar, archives, archivist, cultural and historical heritage, collections, funds.

LITERATURA

Časopisi i periodične publikacije:

– Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, sv. 2, 1962.
– Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo,sv. 3, 1963.
– Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine Sarajevo, sv. 4-5, 1964-1965.
– Glas Arhiva grada Sarajeva, Sarajevo, br. 1, 1960.
– Život, II/1953, br. 6, Sarajevo,1953.
– Svijet, Sarajevo, br. 157, 2. juni 1961.
– Sarajevske novine, I/1962, br. 8, Sarajevo, 1962.

Knjige:

– Almira Alibašić, Ismeta Džigal-Berkovac, *Odabrani arhivistički i historijski radovi Hamida Dizdara,* JU Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2008.
– Hamid Dizdar: *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Izdanje knjižare H. Ahmeda Kujundžića, Sarajevo, 1944.
– *Hamid Dizdar - Izabrana djela*, priredio i predgovor napisao dr. Fahrudin Rizvanbegović, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 1998.

HERCEGOVINA U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU: POGLEDI DR. AHMEDA S. ALIČIĆA

Mr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Kontroverznost historiografije u odnosu prema Hercegovini ogleda se u dva pravca. Jedan je produkt općeg sindroma jugoslavenske historiografije kroz zaobilaženje oblasti i pitanja koja bi otkrila nedostatnost i problematičnost jednodimenzionalnog historijskog pamćenja. Drugi pravac kontroverzi se dotiče postjugoslavenske situacije u kojoj su nacionalne historiografije okrenute same sebi i u tom duhu postavljene selektivno prema događajima iz prošlosti.

Historiografija po pravilu ukaže da ono što se potisne u jednom periodu, ispliva u drugom. Pošto je i cijeli osmanski period hercegovačke prošlosti obrađivan u okvirima određenih ideoloških konteksta, to je direktno vodilo u manjkave i proizvoljne predstave, te nemogućnost dolaska do rješenja postavljenih problema. Naučno djelo Ahmeda S. Aličića je paradigma istraživačkog rada u cilju rasvjetljavanja uočenih velikih historiografskih rupa u obradi, između ostalog, hercegovačkog prostora u osmanskoj prošlosti. Izlaganjem se nastoji pokazati da li su i koliko bili shvaćeni napori dr. Ahmeda Aličića u razotkrivanju kompromisne, pa i dogovorene historije.

Ključne riječi: osmanistika, granice, Hercegovački sandžak, Bosanski ejalet, multiperspektivnost

Neću bježati od napomene da mi je nakon saznanja o okvirnom naslovu Naučnog skupa prva asocijacija bila pitanje: Otkud ova parcijalna tematika u vrijeme kad je definitivno konstatovan veliki propust socijalističke historiografije u smislu sintetiziranja bosanskohercegovačke historije? Onda sam se, međutim, sjetila lekcije iz historije koju je održao Radovan Karadžić u svom obraćanju u Hagu, objašnjavajući zašto je on praktično Hercegovac po rođenju. Automatski sam u glavi dobila radni naslov izlaga-

nja koji nije ovaj konačni, ali je potka mog obraćanja. To je opet pitanje: Šta je nama Hercegovina – bez Herceg-Novog, naprimjer?

Historija je, prije svega, jedan od najprirodnijih senzora duhovne atmosfere u društvu. Nažalost, jednodimenzionalno historijsko pamćenje je na području BiH produciralo dvije vrste kontroverzi. U prvoj fazi, one su izazvane zaobilaženjem oblasti i pitanja koji bi doveli u pitanje to pamćenje, dok je druga faza karakteristična po situaciji u kojoj su nacionalne historiografije okrenute same sebi i u tom duhu postavljene selektivno prema događajima iz prošlosti. Niti jedna od ovih faza nije manje štetna i pogrešna od one druge, jer na kraju vodi istom – vrtnji u krug u kojem prosječno obrazovan čovjek neće znati, a struka neće dati, odgovor na pitanje poput onog kome pripada historija Nikšića do 19. stoljeća? Kojoj nacionalnoj historiji pripada? Crnogorskoj? Bosanskohercegovačkoj? Uzmimo primjer hafiza Saliha Gaševića, čovjeka rođenog u Nikšiću, školovanog u Istanbulu, koji je bio na službi u Prizrenskom sandžaku, potom u Šahovićima (današnjem Tomaševu), a kad kao kolašinski kajmakam piše prevod i prepjevava Čelebijev Mevlud, on kaže:

Moliše me kolašinski prviši,
Nama Mevlud ***bosanski***[1] *napiši.*[2]

Administrativno se mogu formirati granice na bilo koji način, ali neću reći da historiografija ne smije, nego ne može podrazumijevati mentalno odricanje od prostora koji se danas nalaze u drugim državama, jer će time postati upitna njena vjerodostojnost. Taj isti Nikšić u kojem se Gašević rodio, doživljava se kao da je oduvijek bio u Crnoj Gori. Onda nije čudno što saznanja nekog ko istražuje migracije, identitet, tradiciju, kulturu i slično, otkrivaju poraznu naviku da govoriti o takvim temama na Balkanu, uglavnom, znači prikazivati nešto kao svoje ili to negirati. Takva motivacija je često usmjerena i na ista polja, potaknuta društveno-političkim dešavanjima, obračunima određenih grupa, i sl., što takav govor, naravno, udaljava od nauke, a javnost ostavlja uskraćenu pravih saznanja.

Stoga donosim primjer iz naše svakodnevice. U uobičajenom diskursu imamo prisutne izraze istočna Bosna, zapadna Bosna, sjeveroistočna Bosna, i po svim geografskim parametrima bilo bi prirodno očekivati da postoji i južna Bosna. I to bi vjerovatno bila Hercegovina? Zašto onda ne nailazimo na taj izraz?

---

[1] Istakla R.S.

[2] Salih Gašević, Mevlud, "Uredništvo Tarika", Sarajevo, 1327/1909, str. 4 (Prvo i drugo izdanje je autor objavio pod naslovom "Mevlud alânî âli lisan-i Bosnevi", što u prevodu znači "Jasni i uzvišeni Mevlud na bosanskom jeziku". Oba izdanja su štampana u Vilajetskoj štampariji "Kosovo" u Skoplju, hidžretske 1296. i 1311. godine.)

Evo i primjera iz historiografije: ustaljen je izraz Beogradski pašaluk, iako administrativno nikad nije bio pašaluk, dok, recimo, Hercegovački pašaluk jeste postojao skoro dvije decenije, ali ja ne znam niti jedno djelo koje obrađuje Hercegovački pašaluk zasebno.

Kao historičar sa fokusom na osmanski period, stalno sam u situaciji suočavanja sa ovakvim pojavama. Problematičan je metodološki pristup koji je kod nas stvorio jednu vrstu dogovorene, uproštene historije. Historičari nemaju problem ako se nje pridržavaju. Ali, ako ćemo gledati sa te tačke, onda tu historije nema. Selekcija u startu stavlja do znanja da postoje unutrašnje nepisane mentalne podjele. Kad je u pitanju period kojim se ja bavim, parcijalna obrada historije Bosne i Hercegovine je nastala kao posljedica odnosa istraživača prema osmanskom periodu, a nakon toga onih koji bi trebalo da se okoriste rezultatima tih istraživanja. Do danas nisu prevaziđena početnička nerazumijevanja prirode izvora osmanske provenijencije od onog formalnog - da se npr. kod obrade izvora, kakav je katastarski popis ili šerijatski registar, ne može govoriti samo o prevodu deftera ili sidžila na način kako se tretira npr. istorodni austrougarski latinični dokument na njemačkom jeziku, pa do djelimičnog ili potpunog isključivanja osmanskih izvora u pokušaju sintetskog sagledavanja nekog perioda. Jedan od najnovijih takvih poduhvata jeste najavljeni "izdavački poduhvat godine" – kapitalno izdanje *Historija Bosne i Hercegovine 1788-1878* u 12 tomova. Većina će se u prvi mah zapitati gdje je tu problem? Odgovor je u činjenici da nema Bosne i Hercegovine do 1878. godine! Najčešći razlog iterativnosti ovako ležernog i anahronog odnosa (ne samo prema administrativnoj jedinici Bosanskog ejaleta i njegovim sastavnim dijelovima) leži u činjenici da neki autori pišu samo na osnovu austrijskih arhiva, drugi na osnovu ruskih, treći na osnovu jednovrsne literature, a što sve vodi nedostatnom sadržaju, jednostranom uklonu ili preuzimanju tuđih pogleda.[3] Iako ima napretka posljednjih godina u inkorporiranju osmanskih izvora u historiju BiH, ima vrijednosnih stavova u kojima su osmanski izvori posve isključeni, što sam se uvjerila obrađujući terminološku problematiku osmanskog perioda.[4]

[3] Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788-1878*, knj. I-XII, Tešanj, PLANJAX GROUP, 2015. Isti anahronizam se javlja i u djelu: Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2013. i dr. Sličan problem je i kad se upotrijebi pojam "Bošnjaci" u naslovu, dok se u samoj studiji ne prati cjelovit korpus Bošnjaka na prostoru na kojem su stoljećima živjeli. Primjer: više izdanja djela Mustafe Imamovića, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", 1997. i dr.

[4] Ramiza Smajić, Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, u: Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, *Zbornik sa naučnog skupa ANUBiH*, 2003, 59-66

Ja imam jednu obavezu da ispravim propust moje matične kuće, Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, koji nije posvetio ni riječ *in memoriama* čovjeku koji je bio istaknuti osmanist, a čiji sam bila student i posljednji asistent.[5] Cilj ovog izlaganja nije nabrajanje bibliografije dr. Ahmeda Aličića,[6] nego isticanje nekih značajki njegovog pristupa i pogleda na polju historiografije. Jedno od prvih pozitivnih iskustava vežem za njegovo insistiranje na jasnom terminološkom planu. Naime, bio je direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu kad je planiran skup o širenju islama i islamskoj kulturi u Bosanskom ejaletu, i dobro se sjećam obrazlaganja stava zašto je do tad masovno korišteni pojam "islamizacija" netačan, pa je izabran izraz "širenje islama". Jednako je izabrana preciznija riječ "ejalet" u odnosu na dvoznačni "pašaluk". Često ponavljam da je taj skup iz 1991. godine bio ogroman iskorak u dotadašnjem ustaljenom toku i načinu istraživanja osmanističkih tema, ali je i na širem planu generalne predstave o osmanskom periodu bosanskohercegovačke historije bio novo iskustvo, prvenstveno zbog isturanja u prvi plan do tada marginalizirane, a prvorazredne izvorne građe.[7] Bilo je i ranije sporadičnih narušavanja stereotipnog gledanja na neke procese, događaje i likove iz tog dijela prošlosti Bosne, ali je pred intelektualcima koji su imali hrabrosti i upornosti u tom poslu stajala ogromna prepreka u tome što su značajne izvore morali ne samo pronalaziti nego i provoditi jako puno vremena u njihovom dešifriranju i prevođenju, a tek onda analizi. Mislim da je to jedan od razloga što su osmanisti socijalističkog perioda ostavili vrlo malo analitičkih djela. Kako god bilo, dr. Aličić je bio izričit te 1990. godine, kad se počeo skup planirati, da neće prezati od toga da pozove autore dija-

[5] Za razliku od masovne pojave kasnog uključivanja asistenata u naučna istraživanja, dr. Aličić je ozbiljno shvatio moj ulazak u nauku, uključivši me koautorski u priređivanje najstarijeg popisa live Bosne iz 1468. godine, što je bio dio makroprojekta DC XIII/2. Dešifrirala sam i priredila prvu polovinu deftera, te ubicirala naselja u cijelom, no, ne stojim iza naknadno dodatih bilješki i pojašnjenja mimo ubikacije u fusnotama, u primjerku kojeg je dr. Aličić samostalno objavio kao: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, IKC Mostar, Mostar, 2008.

[6] Upućujem posebno na bibliografski prilog sačinjen za života dr. Ahmeda Aličića: Fahd Kasumović, Pedagoško-naučni portret dr. Ahmeda S. Aličića (povodom sedamdesete godišnjice rođenja), *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1, Sarajevo, 2010, 369-378.

[7] Vidjeti više: Ramiza Smajić, Pravci razvoja osmanistike u jugoslovenskom i postjugoslovenskom periodu, u: *Naučno djelo akademika Branislava* Đurđeva, Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009, Sarajevo, ANUBiH, 2010, str. 93-100; Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu", Sarajevo, 7-9. 03.1991, zbornik pod istoimenim naslovom u: POF, vol. 41, Sarajevo, 1991.

metralno različitih stavova, od Milana Vasića do npr. Skendera Rizaja, što je bio u to doba možda i prvi znak multiperspektivnog pristupa, pa makar od pojedinca. Deset godina kasnije, dr. Darko Tanasković će kao ondašnji učesnik izraziti svoje iznenađenje i pozitivan dojam da je njegov rad uopće objavljen u zborniku. Naime, Tanasković odaje priznanje i zadovoljstvo što je rad štampan bez ikakvih intervencija, iako on nije gajio nadu da će njegov prilog biti ikako objavljen s obzirom na vanredne okolnosti koje su uslijedile ubrzo nakon održavanja skupa.[8]

Drugo što mi je potvrdilo taj avangardniji i smioniji, ali i multiperspektivan pristup istraživanju jeste detalj pri izboru moje magistarske radnje. Osmanistica Azra Gadžo-Kasumović zaključuje o prof. Aličiću da se uglavnom nije upuštao u duhovno, ideološko niti u kulturno-književno stvaralaštvo. Dakle, nije zahvatao sve teme osmanskog razdoblja u njihovoj svekolikoj raznorodnosti izuzev što je učestvovao, iz pijeteta prema svom uzoru Šabanoviću, u priređivanju njegovog djela *Književnost BiH muslimana na orijentalnim jezicima* i poslije u uređivanju Korkutovog prevoda Kur'ana, izdatog 1977. godine, što je predstavljalo izuzetno važan projekat OIS-a.[9] Iz tog treba da je jasno onda koliko sam i sama bila iznenađena kad mi je dr. Aličić predložio da obradim Bosansku krajinu, ali tako da uđem u ono što je do tad smatrano tabu-kombinacijom na Odsjeku za historiju – usporedbu historijskih činjenica i narodne tradicije. Vremenom ću shvatiti koliko je to bilo značajno da uvidim neophodnost pozicije multiperspektivnog posmatranja, jer su protekle godine pokazale da vještačko povezivanje "podobne" historije nije uklonilo provaliju izostavljenih događaja.

Iako dijete Hercegovine,[10] čovjek koji je apsolutno volio Hercegovinu,[11] istraživao Hercegovinu, posebno osmanskog perioda,[12] učinio pristupač-

[8] Darko Tanasković, Islamska ili muslimanska kultura u Bosni, u: zbornik Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom *ejaletu, POF*, vol. 41, 1991, 291-302. Vidjeti detaljnije: Darko Tanasković, Islam i mi, Beograd: Partenon, 2000.

[9] Azra Gadžo-Kasumović, In memoriam: dr. Ahmed S. Aličić (1934-2014), *Anali* GHB, 35/2014, Sarajevo, 2014, 231-236

[10] Rođen u Kljunama kod Nevesinja, 6. marta 1934.

[11] Da je bio vršnjak Husage Ćišića, mislim da bi nosio jednakog patriotskog žara za svoj narod i svoju zemlju kao i Husaga. Nije krio oduševljenje kad mu je ponuđeno da uradi recenziju (koja će u knjizi biti objavljena kao pogovor) za: Husein Ćišić, Mostar u Herceg-Bosni (Postanak i razvitak grada Mostara, te prikaz raznih zgoda i nezgoda kroz koje je u toku razvitka prolazio), KDM Preporod, Gradski odbor u Mostaru, Mostar, 1991, 287-289.

[12] Ahmed S. Aličić, Lištica pod turskom vladavinom u 15. i 16. stoljeću, GZM, Nova serija, Etnologija, XXIV-XXV (1969-70), Sarajevo, 1970, 97-134; Ustanak u Drob-

nim vanredne izvore za historiju Hercegovine,[13] dr. Aličić nije zatvarao priču o hercegovačkom prostoru u osmanskom periodu kao izdvojenoj iz sistema, nego je posmatrao u kontekstu vremena koje je obrađivao. I inače je stalno naglašavao da je osmanski sistem svjetski sistem, a ne sistem jednog društva, plemena ili zajednice, koji je uključivao pripadnike svih naroda, ne samo po plemenitaškoj osnovi nego po osnovi sposobnosti da se navedeno lice integrira u taj sistem.

Njegov rad u zborniku sa skupa o širenju islama iz 1991. godine, u kojem se fokusirao na širenje islama u Hercegovačkom sandžaku, spada u abecedu tog prostora u 15. stoljeću. Ipak, otkrivajući nove i iznenađujuće detalje iz izvora i sučeljavanjem sa uvriježenim pristupima obradi osmanskog perioda i manjkavom podlogom u vidu jednovrsnih izvora kod svojih kolega, dr. Ahmed Aličić je povremeno bio u prilici da uđe u diskusiju o stanju historiografije. Analizirajući njegove prve i posljednje istupe i tekstove te vrste, uočava se dosljednost istraživača kojem rad na izvorima širi vidike i učvršćuje stavove.[14] No, kako se u govoru o bilo kome mora poći

---

njacima 1805. godine, GDI BiH XIX (1971-72), Sarajevo, 1973, 45-70; Lištica Under Turkish Rule in 15th and 16th Centuries, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum, Band II, Heft B, Volkskunde, Sarajevo, 1976, 33-48; Hercegovina pod osmanskom vlasti, Hercegovina (fotomonografija), NIRO Privredni vjesnik Zagreb – SSRN BIH Međuopćinska konferencija Mostar, Zagreb, 1981, 208-221; Nahija Drežnica pod osmanskom upravom, GZM, Nova serija, Etnologija, 37 (1982), Sarajevo, 1983, 3-14; Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI st, "100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)"– Zbornik radova, SIZ kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 1985, 187-202; Širenje islama u Hercegovini, Naučni skup: Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu, *POF* 41 (1991), Sarajevo, 67-73; Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, *POF* 40 (1990), Sarajevo, 1991, 125-192; Područje donjeg toka Neretve u osmanskim izvorima, *Kabes*, IV/33-34, Mostar, 1998, 47-49.

[13] (S Hivzijom Hasandedićem) Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine, *POF* XVIII-XIX (1968-69), Sarajevo, 1973, 315-371; Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (uvod, prijevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić), Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, Tomus sextus, Serija II, Defteri, knjiga 3, Sarajevo, 1985, X+XI+659+/6/; Sidžili kadije kaze Novi Pazar : od 1766. do 1768. godine, Sarajevo : Historijski arhiv ; Novi Pazar : Istorijski arhiv "Ras", 2012; Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine, I, II, Sarajevo : Dobra knjiga, 2014.

[14] Prilog proučavanju sela i grada u Bosni u XIX vijeku, *JIČ* 1-2, Beograd,1974, 79-91; Razdoblje turske (osmanske) vlasti, Socijalistička republika Bosna i Hercegovina – separat iz 2. izdanja EJ, JLZ, Zagreb, 1983, 86-101; "Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)", ANUBiH, Posebna izdanja 65, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo, 1983, 149-152; Problemi osmanistike s posebnim osvr-

sa racionalnog stanovišta "ni sve dobro ni sve loše o nekome", ne može se zaobići ni nešto što su, npr. prizemno i stručno definirali stručnjaci dva posve drugačija profila, jedna osmanistica[15] i jedan književnik.[16] Svi koji su sarađivali sa prof. Aličićem ili učili od njega, poznavali su njegovo energično isticanje vlastitih stavova, najčešće opravdano i potkrijepljeno saznanjima iz izvora, iako se događalo da ustraje i u nekim nedovoljno ubjedljivim tvrdnjama.[17] Ipak je neočekivan bio način na koji je ispisao predgovor za svoju knjigu o Gradaščevićevom pokretu, dvije-tri bilješke u Katastarskom popisu iz 1468. godine, te nešto više bilješki u Novopazarskom sidžilu. Osmanistica Kasumović je njegove "dnevnopolitičke formulacije svojstvene novinarskom načinu izražavanja koje se prilagođava grupno definiranim stavovima određenih krugova s kojim se u tom trenutku bio identifikovao" vezala za "moment ispoljavanja slabosti bilo zbog golemih pritisaka i promjena bilo zbog teškoća u fazi 'trećeg doba', budući da je prof. Aličić kroz cijeli profesionalni i znanstveni rad bio poznat kao neko ko je uvijek držao do ispravne naučne metodologije i precizne i sažete formulacije."[18] Skoro potpuno sam saglasna sa navedenim, što ipak nije umanjilo moje iznenađenje sa profesionalne strane kad sam prvi put pročitala analizu historiografskog teksta dr. Aličića kao "diskursa ideologije", koji je napisao profesor jezika i književnosti. Tom tekstu je prišao kao zainteresirani čitalac. Kao

tom na izdavanje izvora, POF 37 (1987), Sarajevo, 1988, 251-257; Osvrt na izlaganje M. Vasića "Islamizacija u jugoslovenskim zemljama", Naučni skup: Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu, *POF* 41(1991), Sarajevo, 1991, 443-444; Da li je novija povijest Bosne u korelaciji sa osmanskim društveno-političkim sistemom, naučni skup: Istočna Bosna i Sandžak, održan 23. 05. 1994. Sarajevo, 1996, 75-87; Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću, "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998", *Prilozi* 29, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 111-116; Osmanski feudalizam i širenje islama u naučnim radovima Nedima Filipovića, Okrugli sto: Naučno djelo Nedima Filipovića, održan 23. 11. 1999, ANUBiH, Posebna izdanja 62, Odjeljenje društvenih nauka 32, Sarajevo, 2000, 101-115 (isti rad objavljen u: Dijalog, 1-2, Sarajevo, 2000, 170-181)

[15] A. G. Kasumović, nav. In memoriam

[16] Damir Šabotić, Historiografija – diskurs ideologije, *RAZLIKA/DIFFÉRANCE*, časopis za kritiku i umjetnost teorije, 10/11, 2005, 271-279.

[17] I sama sam bila u sukobu mišljenja sa profesorom nakon pronalaska Zakona o timarima iz 1869. godine. Profesor nije znao za postojanje Zakona, ali je ustrajavao u tvrdnji da su timari u to vrijeme već naveliko bili u formi penzija. Vidjeti: Ramiza Smajić, Zakon o timarima iz 1869. godine, *Hercegovina,* časopis za kulturno i historijsko naslijeđe 11-12 (2000), 99-103. Ništa manje energije nije unosio ni u ubjeđivanje da bosanskohercegovačka historiografija nema potrebe da istražuje kontakte sa islamom prije Osmanlija, što, naprotiv, postaje sve uočljiviji fokus historičara izvana.

[18] A.G. Kasumović, nav. In memoriam, str. 235

neko ko se već suočio sa problemom odgovornosti historičara kroz iskušenja vremena (i balkanskog prostora),[19] prvi put sam, za posljednje dvije decenije, problem odgovornosti vidjela utjelovljen i kroz utisak u sasvim drugim strukama i kroz pitanje izdavačkog aparata u smislu (ne)temeljitih recenzija. Mislim da su ranije navedeni propusti i neočekivani emotivni izljevi doprinijeli tome da se pred mr. Šabotićem Aličićeva "naracija o naciji preobražava zapravo u metanaraciju ideologije". Iako u primjerima Aličićevog izričaja ima opravdanja za ovakav dojam, mladost autora Šabotića i neupućenost u ideološki kontekst razvoja jugoslavenske historiografije su doveli do toga da ovakav historiografski tekst prepozna kao "prizivanje historije kao nezaobilazne strategije" u tome da se "jedna nacionalna grupacija (sada samo Bošnjaci muslimani) diferencira kao zasebna, ne u kulturnom, već isključivo u političkom smislu". Kao asistent kojem je prof. Aličić svjesno branio bilo kakav politički angažman sa pozicije struke u burnim previranjima 90-ih godina, bila sam svjedokom njegovog nezadovoljstva zbog rjeđeg pozdravljanja sa "dobar dan" po javnim ustanovama i čak je, po vlastitim riječima, na izborima 1990. godine glasao za hrvatskog člana Predsjedništva. Iz tog razloga, ali prvenstveno imajući u vidu cjelokupni razvoj jugoslavenske i postjugoslavenske osmanistike, uvjetovanost njenog razvoja u Bosni i Hercegovini, te općenito dojam da je unošenje emotivnog naboja u ranije spomenuta djela rezultat nepovoljne borbe pojedinca tamo gdje trebaju nastupiti institucije, mislim da velikim dijelom vrlo suvisao tekst mr. Šabotića u ovoj tački dobiva standardno polazište višedecenijskih kritika po automatizmu.[20]

Ideološke premise su kod historičara postojale i postoje. No, kod ljudi koji rade na izvorima čvrsti stavovi puno češće ne proizlaze iz njih. U tom smislu, djelo priređivača ima svoju trajnu vrijednost što ne umanjuje po-

[19] http://www.akos.ba/kultura-tradicija/bosnjacka-tradicija/historijska-abeceda-bih/forum-cns-a-iskusenja-vremena-i-odgovornost-historicara-mr-ramiza-smajic

[20] Gornja analiza *Pokreta za autonomiju* od strane Damira Šabotića ili kritika ranije pomenutog *Poimeničnog sandžaka Vilajeta Hercegovine* od strane osmaniste Momčila Stojakovića (Hercegovina u jednom ranom turskom popisu. Pokušaj recenzije, Historijski časopis Beograd, 1987, XXXIII/1986, 231-235) ozbiljni su i zanimljivi prilozi, za razliku od prikaza *Sumarnog popisa sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* kojeg je uradio Radmilo Pekić (Doseljavanje Srba u Hercegovinu, *Radovi* Filozofskog fakulteta, Filozofske i prirodno-matematičke nauke, br. 11, knj. 2, Pale, 2009, 443-453). Ovaj posljednji u prikazu radi sve ono što zamjera priređivaču prikazanog izvora, a da nigdje ni natuknicom ne uzme u obzir detalj da je dr. Aličiću mentor bio acc. Radovan Samardžić koji je, u najmanju ruku, uvijek i vrlo direktno iznosio zamjerke u razgovoru sa svojim kandidatima i kod kojeg sam i sama kao postdiplomac uživala svesrdnu pomoć zahvaljujući upravo njegovom uvažavanju prof. Aličića.

trebu za širim analizama koje neće biti "proizvodnja" historije, nego njeno približavanje.[21] Jedan od najuočljivijih problema je - po nekima nepostojanje po drugima nedovoljna - formulacija naučne strategije, što je dovelo do toga da se unutar naučnih institucija i između njih formiraju isto ili bliskostručna udruženja, a da realizacijom projekata nije došlo do potrebnog napretka prvenstveno zato što isti ljudi na istom mjestu rade isto na isti način. Stiče se dojam da historiografsko "lutanje" iz devedesetih traje i dalje.[22]

Odsustvo zajedničkih smjernica pospješeno je radom unutar političkih okvira i granica, što cijelu ovu priču vraća na početak i potku ovog izlaganja. Bosanskohercegovačka historiografija je sebe zakovala u ono što historičari regiona i svijeta sebi ne rade.[23] Možda je, ipak, najgore kad se ljudi vežu za pitanje budućnosti u stilu "ne čačkaj po prošlosti", ali se zaboravlja da se svako nepoznavanje prošlosti ili nepriznavanje sadašnjosti pojavi kao pitanje u budućnosti. Jedno od takvih već vidim: Zašto je više Hercegovaca (ljudi koji se tako izjašnjavaju) u Albaniji, na Kosovu, u Turskoj, u Americi ..., nego u Hercegovini.

---

[21] Pored ranije navedene konferencije "Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu" i "Savjetovanja o historiografiji" iz 1982. godine, za razumijevanje problematike historije osmanskog perioda preporučujemo radove sa naučnog skupa Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998 (*Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 29, 2000); Zbornik ANUBiH sa naučnog skupa: Historiografija u Bosni i Hercegovini 1990-2000, 30. oktobar 2001, Sarajevo, 2003; Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva, Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009. godine, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. CXXXI, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 39, Sarajevo, 2010).

[22] Primjer UMHIS-a, Udruženja za modernu historiju u okviru Instituta za historiju, Centra za osmanističke studije pored Orijentalnog instituta, i sl.

[23] U nizu naučnih studija u kojima regionalni naučnici ne uvjetuju svoje teme granicama, evo nekoliko priloga autora izvan Bosne i Hercegovine koji šire prilaze osmanističkoj problematici: Irena Kolaj Ristanović, Pregled razvoja orijentalnih studija na tlu bivše Jugoslavije 1857-1950, Časopis *Arhiv*, Arhiv Jugoslavije, br. 1-2, 2014, 153-168; Miroslav Pavlović, Postclassical Defterology: Possibilities of Socio-Economic Research in Contemporary Ottoman Studies, *Istraživanja*, 2016. epub.ff.uns.ac.rs/index.php/istr/article/download/1548/1602; Ema Miljković, Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice, Teme, god. XXXIV, br. 1, Niš, 2010, 363-373, itd.

HERZEGOVINA IN HISTORIOGRAPHICAL KALEIDOSCOPE: VIEWS OF DR. AHMED ALIČIĆ

Summary: The controversy of historiography in relation to Herzegovina is reflected in two ways: One is the product of a general syndrome of Yugoslav historiography through bypassing matters and issues that would reveal the inadequacy and questionability of the one-dimensional historical memory; The other controversial direction touches on post-Yugoslav situation where national historiographies turned only to themselves and in that spirit were positioned selectively to the events of the past. Historiography generally shows that what is suppressed in one emerges in the second period. Since the entire Ottoman period of Herzegovinian past was addressed within a specific ideological context, it directly led to the deficient and arbitrary presentation, and the inability to reach the solution of set of problems. Scientific work of Ahmet Aličić is the paradigm of research in order to solve the identified major historiographical holes in processing - among others - the Herzegovina area in the Ottoman past. With this paper it is intended to show whether and to what extent were understood the attempts and efforts of Dr. Ahmet Aličić in disclosure of the compromise and even agreed upon history.

Keywords: osmanistika, borders, Herzegovinian Sanjak, Bosnian Eyalet, multiperspectivity, ottoman studies

LITERATURA

– Aličić, Ahmed S., Lištica pod turskom vladavinom u 15. i 16. stoljeću, GZM, Nova serija, Etnologija, XXIV-XXV (1969-70), Sarajevo, 1970, 97-134.

– ,, , Hasandedić, Hivzija, Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine, *POF* XVIII-XIX (1968-69), Sarajevo, 1973, 315-371.

– ,, Ustanak u Drobnjacima 1805. godine, GDI BiH XIX (1971-72), Sarajevo, 1973, 45-70.

– ,, Prilog proučavanju sela i grada u Bosni u XIX vijeku, *JIČ* 1-2, Beograd,1974, 79-91.

– ,, Lištica Under Turkish Rule in 15th and 16th Centuries, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum, Band II, Heft B, Volkskunde, Sarajevo, 1976, 33-48.

– ,, Hercegovina pod osmanskom vlasti, Hercegovina (fotomonografija), NIRO Privredni vjesnik Zagreb – SSRN BIH Međuopćinska konferencija Mostar, Zagreb, 1981, 208-221.

– ,, Nahija Drežnica pod osmanskom upravom, GZM, Nova serija, Etnologija, 37 (1982), Sarajevo, 1983, 3-14.

– ,, Razdoblje turske (osmanske) vlasti, Socijalistička republika Bosna i Hercegovina – separat iz 2. izdanja EJ, JLZ, Zagreb, 1983, 86-101.

– ,, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (uvod, prijevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić), Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, Tomus sextus, Serija II, Defteri, knjiga 3, Sarajevo, 1985, X+XI+659+/6/

– ,, Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI st, "100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)"– Zbornik radova, SIZ kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 1985, 187-202.

– ,, Problemi osmanistike s posebnim osvrtom na izdavanje izvora, POF 37 (1987), Sarajevo, 1988, 251-257.

– ,, Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, *POF* 40 (1990), Sarajevo, 1991, 125-192.

– ,, Širenje islama u Hercegovini, Naučni skup: Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu, *POF* 41 (1991), Sarajevo, 67-73.

– ,, Da li je novija povijest Bosne u korelaciji sa osmanskim društveno-političkim sistemom, naučni skup: Istočna Bosna i Sandžak, održan 23. 05. 1994. Sarajevo, 1996, 75-87.

– ,, Područje donjeg toka Neretve u osmanskim izvorima, *Kabes*, IV/33-34, Mostar, 1998, 47-49.

– „ Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998", *Prilozi* 29, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 111-116.
– „ Osmanski feudalizam i širenje islama u naučnim radovima Nedima Filipovića, Okrugli sto: Naučno djelo Nedima Filipovića, održan 23.11.1999, ANUBiH, Posebna izdanja 62, Odjeljenje društvenih nauka 32, Sarajevo, 2000, 101-115 (isti rad objavljen u: *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 2000, 170-181)
– „ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, IKC Mostar, Mostar, 2008.
– „ Sidžili kadije kaze Novi Pazar : od 1766. do 1768. godine, Sarajevo, Historijski arhiv ; Novi Pazar, Istorijski arhiv "Ras", 2012.
– „ Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine, I, II, Sarajevo, Dobra knjiga, 2014.
– Ćišić, Husein, Mostar u Herceg-Bosni (Postanak i razvitak grada Mostara, te prikaz raznih zgoda i nezgoda kroz koje je u toku razvitka prolazio), KDM Preporod, Gradski odbor u Mostaru, Mostar, 1991.
– Gadžo-Kasumović, Azra, In memoriam: dr. Ahmed S. Aličić (1934.-2014.), *Anali* GHB, 35/2014, Sarajevo, 2014, 231-236.
– Gašević, Salih, Mevlud, "Uredništvo Tarika", Sarajevo, 1327/1909.
– Imamović, Mustafa, Historija Bošnjaka, Sarajevo, BZK "Preporod", 1997.
– Kasumović, Fahd, Pedagoško-naučni portret dr. Ahmeda S. Aličića (povodom sedamdesete godišnjice rođenja), *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1, Sarajevo, 2010, 369-378.
– Kolaj-Ristanović, Irena, Pregled razvoja orijentalnih studija na tlu bivše Jugoslavije : 1857-1950, Časopis *Arhiv*, Arhiv Jugoslavije, br. 1-2, 2014, 153-168.
– Miljković, Ema, Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodoloske nedoumice, Teme, god. XXXIV, br. 1, Niš, 2010, 363-373.
– Pekić, Radmilo, Doseljavanje Srba u Hercegovinu, *Radovi* Filozofskog fakulteta, Filozofske i prirodno-matematičke nauke, br. 11, knj. 2, Pale, 2009, 443-453.
– Radušić, Edin, Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije, Sarajevo, Institut za istoriju, 2013.
– Smajić, Ramiza, Zakon o timarima iz 1869. godine, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe 11-12 (2000), 99-103.

– „ Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, u: Zbornik sa naučnog skupa Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, Sarajevo, ANUBiH, 2003.
– „ Pravci razvoja osmanistike u jugoslovenskom i postjugoslovenskom periodu, u: Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva, Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009, Sarajevo, ANUBiH, 2010, str. 93-100.
– Pavlović, Miroslav, Postclassical Defterology: Possibilities of Socio-Economic Research in Contemporary Ottoman Studies, Istraživanja, 2016, epub.ff.uns.ac.rs/
– Stojaković, Momčilo, Hercegovina u jednom ranom turskom popisu, Pokušaj recenzije, IČ Beograd, 1987, XXXIII/1986, 231-235.
– Šabotić, Damir, Historiografija – diskurz ideologije, *RAZLIKA/DIFFÉRANCE*, časopis za kritiku i umjetnost teorije, 10/11, 2005, 271-279.
– Šljivo, Galib, Historija Bosne i Hercegovine 1788-1878, knj. I-XII, Tešanj, PLANJAX GROUP, 2015.
– Tanasković, Darko, Islamska ili muslimanska kultura u Bosni, u: "Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu, *POF*, vol. 41, 1991, 291-302.
– „ Islam i mi, Beograd, Partenon, 2000.

POPIS SKRAĆENICA:

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

BZK – Bošnjačka zajednica kulture

EJ – Enciklopedija Jugoslavije

GDI BiH – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine

GHB – Gazi Husrev-begova biblioteka

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja

IKC – Islamski kulturni centar

JIČ –Jugoslavenski istorijski časopis

JLK – Jugoslavenski leksikografski zavod

KDM – Kulturno društvo Muslimana

OIS – Orijentalni institut u Sarajevu

POF – Prilozi za orijentalnu filologiju

IV
ETNOMUZIKOLOGIJA

IV
ETHNOMUSICOLOGY

TRAGOM ZABORAVLJENOG ETNOMUZIKOLOGA FRA BRANKO MARIĆ

Prof. dr. Jasmina TALAM
Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U etnomuzikološkoj literaturi gotovo je nepoznato ime fra Branka Marića, prvog bosanskohercegovačkog etnomuzikologa. Branko Marić, poznat i pod imenom Branimir Marijić, rođen je 1896. godine u selu Vrdi kod Mostara. Filozofsko-teološki studij je završio u Ljubljani, a potom i Muzičku akademiju u Beču. Od 1920-tih počeo je istraživati tradicionalnu narodnu muziku Bosne i Hercegovine. Doktorsku disertaciju *Volksmusik Bosniens und der Herzegovina* (1936) odbranio je u Beču pod mentorstvom uglednog etnomuzikologa Roberta Lacha. U periodu od 1937. do 1940. bio je profesor Franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu, a potom horovođa na Humcu (1940-1941). Od 1941. do 1943. godine radio je u Hrvatskom državnom muzeju u Banja Luci, a od 1943. godine u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. U periodu od 1932. do 1941. objavio je nekoliko naučnih radova o svjetovnoj i duhovnoj vokalnoj muzičkoj praksi i narodnim muzičkim instrumentima u Bosni i Hercegovini. Pred kraj Drugog svjetskog rata emigrirao je iz Bosne i Hercegovine. Nažalost, zbog povezanosti sa hrvatskom emigracijom, Marićev istraživački rad potpuno je zaboravljen. Ovaj rad ima za cilj da ukaže na značaj Marićevih istraživanja i njegov doprinos bosanskohercegovačkoj etnomuzikologiji.

Ključne riječi: fra Branko Marić, etnomuzikologija, Bosna i Hercegovina

Etnomuzikološka istraživanja u Bosni i Hercegovini zabilježena su u drugoj polovini XIX stoljeća. U red najznačajnijih istraživača tog vremena spadaju Ludvik Kuba, Franjo Kuhač i Friedrich Salomo Krauss. Početak XX stoljeća obilježila su istraživanja Matije Murke, Milmana Parrya i Alberta Lorda. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata pokrenuta su sistematska etnomuzikološka istraživanja. U Sarajevu je osnovan Institut za proučavanje folklora u okrilju kojeg je Cvjetko Rihtman sa saradnicima vršio konti-

nuirana terenska istraživanja. U isto vrijeme, etnomuzikološka istraživanja na prostoru Bosanske Krajine pokrenuo je Vlado Milošević. U nizu ovih, manje ili više poznatih imena, etnomuzikološka literatura u potpunosti je zanemarila ime prvog bosanskohercegovačkog etnomuzikologa - fra Branka Marića.

Ko je bio fra Branko Marić?

Branko Marić, poznat i pod imenom Branimir Marijić,[1] je rođen 27. 07. 1896. godine u selu Vrdi kod Mostara. Godine 1910. upisao je Franjevačku klasičnu gimnaziju u Širokom Brijegu. Kao učenik trećeg razreda svirao je u duhačkom orkestru koji je vodio fra Sebastijan Lesko. U dokumentaciji je zabilježeno da je 10. i 11. 06. 1919. godine položio završne usmene ispite i uspješno završio gimnaziju.[2]

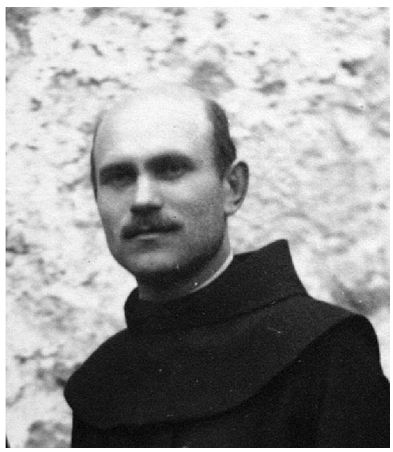

Slika. 1. Fra Branko Marić,
Fototeka Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije Mostar

Filozofsko-teološki studij je završio u Ljubljani 1922. godine, a potom i Muzičku akademiju. Nakon povratka u Široki Brijeg, počeo je istraživati tradicionalnu narodnu muziku Bosne i Hercegovine. Kao mladi svećenik obolio je od teške tuberkoloze pluća i skoro dvije godine proveo u bolnici. Od 1927/28. školske godine radi kao profesor pjevanja u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Širokom Brijegu. U izvještaju Mije Poljaka, izaslanika na

[1] Rođen je pod imenom Mate Marić. Prvo redovničko ime mu je bilo Leonardo, a poslije ga je zamijenio imenom Branko. (Šilić, 1974: 152)

[2] U knjizi *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu I* (2011) fra Ante Marića nalaze se detaljniji podaci o školovanju fra Branka Marića.

višem tečajnom ispitu Odjeljenja za srednju nastavu Ministarstva prosvjete iz 28. 06. 1928. godine, vidi se da je fra Branko Marić veoma savjesno obavljao posao nastavnika pjevanja, koristio primjerene pedagoške i metodičke postupke, gradivo obrađivao prema planu i programu i pravilno ocjenjivao učenike[3]. Tokom ljetnog raspusta 1928. godine pohađao je tečaj fotografije i filma u Beču[4].

U školskoj 1930/31. godini Marić je predavao Kompoziciju I, Povijest muzike i Pjevanje i sviranje. U Ljetopisu gimnazije se navodi kako je sa Seljačkom glazbom pripremio priredbu u Osnovnoj školi u Lištici. Narednih godina je vodio dječiji i mješoviti hor koji je tokom godine sudjelovao na školskim misama, gimnazijskim priredbama i svečanim prigodama. Izvodili su "koralne i religiozno pučke napjeve, a i moderne napjeve domaćih i stranih autora"[5]. U školi je napravio muzičku zbirku koja se sastojala od 26 duhačkih instrumenata, 5 klavira, 21 tamburice, 14 tablica za "zornu obuku", 494 muzičke knjige, 1 dipli, 1 svirale i 1 lirice[6]. Narednih godina je muzičku zbirku obogatio sa još nekoliko instrumenata, uglavnom narodnih. Uporedo sa prikupljanjem instrumenata za školsku muzičku zbirku, Marić je istraži-

[3] Marić, fra Ante, 2011b *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu I*, Mostar, Franjevačka tiskara FRAM-ZIRAL, 301.

[4] U pismu upućenom provincijalu, Marić navodi: "Počeo sam odmah raditi. Sami smo ja i g. fotograf. Ima puno rada. Kod njega sam zaposlen od 8 – 12 i ¼4 – 7. Kod njega ću moći sve svršiti. Radi svakog belaja, sve moguće fotogr. stvari. Ako hoćete da ove godine dokrajčim ovaj tečaj, trebam najmanje 3 mjeseca. U slučaju da budete i Vi s tim sporazumni ja sam našao zamjenika u školi, fra Arhanđela, koliko god bude trebalo. Samostalno raditi glavnije poslove još nisam počeo. Snimao sam nekoliko krajolika s filmom, dobro uspjelo, poslaću Vam kad izradim. Što mi bude trebalo kupiti, fotograf će na svoje ime uzeti, on to dobije mnogo jeftinije. Trebam jednu kameru (bez objektiva, moj je objektiv vrlo dobar), nekoliko duplih kaseta i posuda, sve veličine 18x24 cm. To će me stati oko 3.000 din. Ako ostanem dulje, trebaće mi još što i za put, jer ovo će zalihe belaj sve odnijeti. U ploče, boje i kemikalije – a bora mi i štogod pojesti … Za snimke vani, ulice zgrade, ponutrice, velike grupe i t. d. moram u civilu. Molim samo dozvolu, a odijelo, što ja nemam posudiću … Rade je danas otišao preko Pešte u Beograd. Augustin je još u St. Pöltenu… Fotografisanje manuskripta kodeksa vrlo jednostavna stvar. Za fotogr. direkte na papir (pozitiv) treba posebni aparat. I to je jednostavno. Najteže je retuš i bojadisanje, to će me najviše zabaviti. Ako imate kakvu sliku za povećati ili multiplicirati, pošaljite mi. Mnogo pozdravlja odani o. Branko. Wien, 15. VIII. 1928." (Marić 2011b:356-357) Početkom 1929. godine pripremio je fotoalbum svoje Provincije i Franjevačke gimnazije koji je hercegovački provincijal darovao Sv. Ocu 16. 03. 1929. (v. *Ibid*., 448)

[5] Marić, fra Ante, 2011c *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu II*, Mostar, Franjevačka tiskara FRAM-ZIRAL, 64.

[6] Vidi *Ibid*.: 529.

vao tradicionalnu narodnu muziku Hercegovine, a djelimično i Bosne. Istovremeno je istraživanja usmjerio i na narodne običaje, kao i narodne rukotvorine. Godine 1933. je oslobođen nastavničke službe radi nastavka studija muzike na Staatsakademie für Musik und darstellende Kunst u Beču.

Uporedo sa studijem klavira, Marić je radio na doktorskoj disertaciji pod mentorstvom uglednog etnomuzikologa Roberta Lacha. Disertaciju *Volksmusik Bosniens und der Herzegovina* odbranio je 1936. godine. Diplomu doktora filozofskih nauka nostrificirao je tek 1943. godine[7] Mudroslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

NOS RECTOR UNIVERSITATIS LITTERARUM VINDOBONENSIS

ERNESTUS SPÄTH, philosophiae doctor, professor chemiae publicus ordinarius; ALFREDUS HIMMELBAUER, philosophiae doctor, professor mineralogiae et petrographiae publicus ordinarius, ordinis philosophorum h. t. decanus; RUDOLPHUS HITTMAIR, philosophiae doctor, professor philologiae anglicae publicus ordinarius, promotor rite constitutus, in virum clarissimum

P. BRANIMIR MARIĆ

e Drežnica in Jugoslavia ortum

postquam et dissertatione cui inscribitur „Die Volksmusik Bosniens und der Herzegowina" et examinibus legitimis laudabilem in scientia musicae doctrinam probavit, doctoris philosophiae nomen et honores iura et privilegia contulimus in eiusque rei fidem hasce litteras universitatis sigillo sanciendas curavimus.

Vindobonae, die V. mensis Novembris MCMXXXVII.

Slika 2. Diploma o stjecanju doktorata iz oblasti filozofskih nauka izdata u Beču novembra 1937. godine, Fototeka Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije Mostar

Odlukom starješinstva Franjevačke provincije u Hercegovini br. 290/41. od 29. 05. 1941. godine fra Branko Marić je imenovan za nastavnika pjevanja na Franjevačko filozofskom učilištu na Humcu. Tih godina objavljeni su njegovi prvi etnomuzikološki radovi u kojima znalački i vješto opisuje pojedine oblike i funkciju narodne muzike u običajima. Iz pisma upućenom fra Andriji Nikiću[8] se može zaključiti da pojedini Marićevi ra-

[7] Nisu poznati razlozi zbog kojih nije mogao nostrificirati diplomu. Doktorska disertacija je dostupna u elekronskoj verziji https://musikwissenschaft.univie.ac.at/bibliothek-datenbanken/ (posjeta 23. 10. 2015).

[8] Pismo je napisano 26. 05. 1970. godine u Madridu. Marić navodi da je pripremio radove za Bilten Franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu koji nije objavljen. Franjevačka gimnazija je zapaljena 1947. godine tako da su Marićevi rukopisi izgorili. Sačuvana dokumentacija, fotografije i druga ostavština fra Branka Marića nalaze se

dovi nisu objavljeni, nego su ostali kao dio rukopisnog materijala u Franjevačkoj gimnaziji u Širokom Brijegu. Od 1941. do 1943. godine radio je u Hrvatskom državnom muzeju u Banja Luci, a od 1943. godine u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine[9].

Pred kraj Drugog svjetskog rata fra Branko Marić je emigrirao iz Bosne[10]. Želio je otići u Ameriku, ali mu nije odobrena viza jer je u mladosti bolovao od tuberkoloze. Do 1947. godine boravi u Rimu, a potom odlazi u Madrid. Pored svećeničkih obaveza, istraživao je dokumente u bibliotekama i arhivama sa fra Pavlom Meladom. U septembru 1973. godine prelazi u Zurich. Umro je 02. 05. 1974. godine od posljedica moždanog udara, a sahranjen je dva dana kasnije na franjevačkom groblju u Fribourgu. Prije smrti je Marić izrazio želju da bude pokopan u domovini. Posmrtni ostaci fra Branka Marića preneseni su u Mostar, a pokop je obavljen 09. 04. 2001. godine na groblju Šoinovac.

Slika 3. Fra Branko Marić sa kolegicama u botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Fototeka Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije Mostar

u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru. Koristim priliku da se zahvalim fra Anti Marić na ukazanom povjerenju, pomoći i ustupljenoj dokumentaciji.

[9] U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine ne postoje podaci o Marićevom radu. U Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru nalazi se dokument Provincijalata hercegovačkih franjevaca kojim se fra Branku Mariću dozvoljava stanovanje van samostana zbog rada na mjestu kustosa u Etnološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

[10] U nekrologu Stanka Nižića iz 26. 07. 1974. godine se navodi da je fra Branko Marić preživio Bleiburgški "marš smrti". Originalni tekst nekrologa, potpisan od strane autora, nalazi se u ostavštini fra Branka Marića u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru. Prema drugim izvorima, Marić je pobjegao iz Bosne i Hercegovine koristeći iskaznicu na kojoj je bila njegova fotografija, ali je pisalo ime Alessandro Marico (dokument br. 161, Arhiv HFP Mostar).

Prema dostupnoj dokumentaciji se može zaključiti da Branko Marić nije bio politički angažiran. Njegova djelatnost do 1941. godine isključivo se veže za etnomuzikološka istraživanja. Razloge zbog kojih je emigrirao iz Bosne i Hercegovine danas je teško utvrditi. Može se tek pretpostaviti da je, zbog svog svećenikog zvanja i rada u tadašnjim državnim muzejima, otišao zbog straha od nove vlasti. Ipak, zbog povezanosti sa hrvatskom emigracijom u Madridu, etnomuzikološka djelatnost fra Branka Marića je potpuno zaboravljena.

Malo je poznato da je Marić bio saradnik hrvatskog kompozitora i muzikologa Božidara Širole. U svojoj opsežnoj studiji *Sviraljke s udarnim jezičkom* (1937) Širola više puta navodi da je informacije o pojedinim instrumentima, a posebno procesu njihove izrade, dobio od Marića. U knjizi *Hrvatska narodna glazba* (1940) Širola se osvrće na Marićeva zapažanja o pentatonskoj ljestvici u bosanskohercegovačkoj narodnoj muzici. Od 1940. do devedesetih godina prošlog stoljeća o fra Branku Mariću napisani su tek kratki tekstovi u izdanjima Muzičke enciklopedije koje je potpisao Mladen Pozajić. U želji da nadopuni postojeći tekst iz prvog izdanja Muzičke enciklopedije, Pozajić se obratio fra Rufinu Šiliću sa molbom da mu dostavi podatke o Mariću i njegovim aktivnostima do 1971. godine.

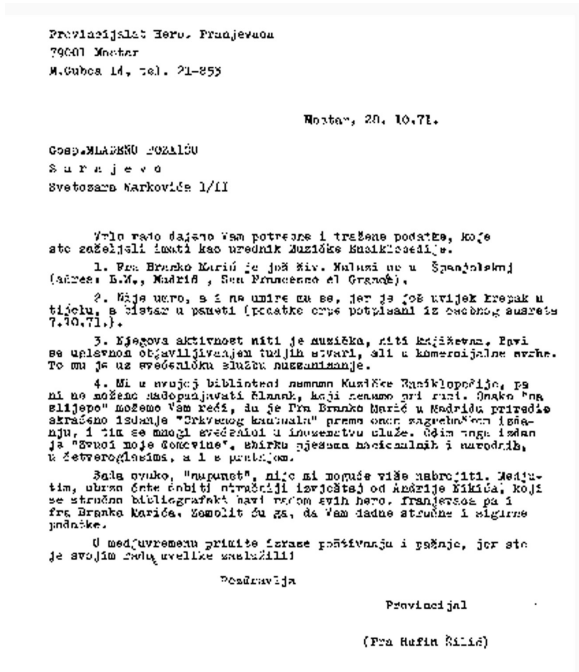

Provincijalat Hero. Franjevaca
79001 Mostar
M.Gubca 14, tel. 21-853

Mostar, 20. 10.71.

Gosp.MLADENU POZAJIĆU
S a r a j e v o
Svetozara Markovića 1/II

Vrlo rado dajemo Vam potrebne i tražene podatke, koje ste zaželjeli imati kao urednik Muzičke Enciklopedije.

1. Fra Branko Marić je još živ. Nalazi se u Španjolskoj (adresa: E.M., Madrid , San Francesco el Grande).

2. Nije ucro, a i ne umire za se, jer je još uvijek krepak u tijelu, a čistar u pamuti (podatke crpe potpisani iz osobnog susreta 7.10.71.).

3. Njegova aktivnost nitti je muzička, niti književna. Pavi se uglavnom objavljivanjem tuđih stvari, ali u komercijalne svrhe. To mu je uz svećeničku službu nezanimanje.

4. Mi u svojoj biblioteci nemamo Muzičke Enciklopedije, pa ni ne možemo nadopunjavati članak, koji nemamo pri ruci. Onako "na slijepo" možemo Vam reći, da je Fra Branko Marić u Madridu priredio skraćeno izdanje "Crkvenog kantunala" prema onom zagrebačkom izdanju, i tim se mnogi svećenici u inozemstvu služe. Osim toga izdao je "Svoji moje Gospavine", zbirku pjesama nacionalnih i narodnih, u četveroglasima, a i s pratnjom.

Sada ovako, "napunat", nije mi moguće više nabrojiti. Međutim, uskoro ćete dobiti otraživji izvještaj od Ambrozije Šikića, koji se stručno bibliografski navi redom svih hero. franjevaca pa i fra Branka Marića. Zamolit ću ga, da Vam dadne stručne i sigurne podatke.

U međuvremenu primite izraze poštivanja i pažnje, jer ste je svojim radu uvelike zaslužili

Pozdravlja

Provincijal

(Fra Rufin Šilić)

Slika 4. Pismo fra Rufina Šilića Mladenu Pozajiću, Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije Mostar

Pozajić je dobio tek djelimične podatke o Marićevim rukopisima i objavljenim radovima. Riječ je o podacima koje je prikupio fra Andrija Nikić, a koji se temelje na prikupljenim radovima i pismenoj komunikaciji sa Marićem[11]. Zbog nepotpune dokumentacije, kao i nedostupnosti podataka o objavljenim radovima, Pozajićev enciklopedijski tekst o Mariću je veoma skroman. Sadrži tek osnovne biografske podatke i nepotpun popis objavljenih radova.

I danas, gotovo pola stoljeća nakon smrti fra Branka Marića, veoma je teško napraviti tačan i sveobuhvatan uvid u njegovu etnomuzikološku djelatnost. Marićevi radovi napisani do početka Drugog svjetskog rata objavljeni su u časopisima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nažalost, ne postoje precizni podaci o njegovim neobjavljenim radovima iz tog perioda. Iz Marićeve ostavštine se može zaključiti da je njegov rad u Madridu, uglavnom, većim dijelom bio usmjeren na duhovnu muziku.

Etnomuzikološka djelatnost fra Branka Marića

Etnomuzikološka istraživanja fra Branka Marića su bila usmjerena na vokalnu – duhovnu i svjetovnu muziku, kao i na narodne muzičke instrumente. Njegova istraživanja u oblasti svjetovne vokalne muzike predstavljena su u radovima *Hercegovačka ganga* (1934), *Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici* (1938) i *Iz područja gange* (1941).[12] Marić potječe iz tradicije, stoga ne iznenađuje što je njegova duboka doživljenost narodnih pjesama, njihovih poetskih sadržaja, kao i raznolikih melodijskih i ritmičkih obrazaca u kojima su se pjesme ispjevavale jasno izražene u njegovim radovima. U članku *Iz područja gange* Marić slikovito opisuje zapažanja o nastajanju narodnih pjesama.

> "Pjesma je selu dnevna štampa, lijepa knjiga i učiteljica života. Ona se rađa i razvija na selu, na polju, u brdu, u domu, u skupini i kod

[11] Iz prethodno navedenog pisma upućenom fra Andriji Nikiću 26. 05. 1970. godine može se zaključiti da se ni sam Marić, već u poodmaklim godinama, nije mogao sjetiti preciznih podataka o svojim rukopisima i objavljenim radovima.

[12] U bibliografiji radova koju je sam napisao pominju se radovi *Na izvorima narodne popievke* (objavljeno u Godišnjaku Hrv. domobrana u Buenos Airesu 1950, mala studija str. 168-173), *Putom starosti naše narodne popievke* (objavljeno u Godišnjaku Hrv. domobrana u Buenos Airesu 1956, str. 172-176) i knjiga *Glasovi domovine* (Chicago, 1954). U napomeni se navodi da je riječ o zborniku pjesama za jedan i više glasova za predstave i javne nastupe (podaci preuzeti iz pisma fra Branka Marića od 26. 05. 1970. godine). Navedene radove i knjigu nisam uspjela pronaći, stoga se ne mogu osvrnuti na njihov sadržaj.

> pojedinca. Tko je stvara? Kolektiv nije, ali joj on određuje vrijednost, skraćuje i produžuje vijek. Stvara je pojedinac, u duši njegovoj nastaje i dolazi u život nenaručena, začeta je spontanim doživljajem, slučajnom pobudom. Taj je pojedinac naobraženi muzičar, školovan na tradiciji svoje okoline. Njegovo djelo predano toj okolini, tom neumoljivom kritičaru, izbit će u život posve očišćeno u svom konačnom obliku i izgledu."[13]

U dva navedena teksta o gangama po prvi put otvara pitanje njenog porijekla, definira gangu kao melopoetski oblik i uočava varijante koje se pojavljuju u različitim dijelovima Hercegovine. Prema Mariću, ganga je "u užem smislu pučka muzička lirika kraških sela, a u širem smislu pučko pjevanje spomenutog područja uopće".[14] Jasno ističe da ovakva vrsta pjesama u "mnogočem je tuđa i oprečna poimanju pjesme kulturnih europskih naroda, njezinu ukusu i estetskom osjećanju", jer "zakon kreiranja i izvođanja" gange, odnosno "zapletaji i raspletaji njezina dvoglasja" nastaju "pod dojmom ukusa i duševnog nastroja jedne narodne cjeline".[15] Marić opisuje i način izvođenja gange:

> "Pjevaju najmanje dva, tri, a rado i cijela skupina, momci za se, djevojke za se. To je pjesma mladosti. Počinje glavni pjevačica, a nastave svi i završe. Ime nosi otuda što onaj koji počinje uz još jednog ili najviše dva vještija pjeva tekst i melodiju, a ostali ih prate u istom ritmu na slogove gan, gan, a ponekada i na gan, gen, gin, gon, gun, prema vokalima pjesme glavnog pjevača."[16]

Marić navodi da se glasovi kreću u "disonantnim odnošajima", te da posebno "čudan dojam čini svršetak toga pjeva skoro uvijek u disonanci (oko sekunde) nekad mekšoj, a nekada opet tvrdoj, prama samom opjevanju". On konstatira kako "intervali njihova pjeva ne odgovaraju uvijek temperiranom ugođaju".[17]

Iznimno su važna zapažanja o funkciji gange, kao i drugih vokalnih oblika koja je zabilježio tokom svojih istraživanja. Marić konstatira da je pjesma "najsnažniji izražaj bogate duše, pjesmom uspavljuje čedo, prikraćuje duge dane čobanskog života, daje izražaja neodređenoj čežnji mladih srdaca, osvježuje ritam srpova, uklanja umor iz razigranoga kola, prati za-

[13] Marić, Branko (1941) *Iz područja gange,* Sarajevo, Kalendar HKD Napredak, 41.
[14] *Ibid.*: 41.
[15] Marić, Branko (1934), *Hercegovačka ganga*, Sarajevo, Kalendar HKD Napredak, 105.
[16] *Ibid.*: 106.
[17] *Ibid.*: 107.

ručnicu u novi dom, a pokojnika u sretnu vječnost".[18] Njegova istraživanja su pokazala da "ganga prati hercegovačku mladost svuda kod svečanosti, sijela, kolanja, poljskih radova, zajedničkom putovanju, kod stada i t. d.". Premda nije napravio podjelu pjesama prema funkciji, kao što je to dvadesetak godina kasnije učinio Cvjetko Rihtman, Marić je jasno uočio da pjesma prati čovjekov život od rođenja do smrti, te da su pjesme funkcionalno vezane za svaki segment života.

Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici (1938), objavljen u tri dijela u časopisu *Sv. Cecilija*, jedan je od članaka koji je privukao pažnju stručnjaka, ali van Bosne i Hercegovine. U uvodnom dijelu članka Marić objašnjava pojam tonaliteta i posebno se osvrće na pentatoniku. Naglašava da je riječ o najstarijem i najrasprostranjenijem tonskom sistemu koji se susreće kod svih starih kultura, i to u tri osnovna i nekoliko prelaznih oblika.[19] Osvrnuo se i na prethodna istraživanja tonskih sistema – od vremena starih civilizacija pa do novijih istraživanja. Posebnu pozornost je obratio na istraživanja Ludvika Kube i njegov način klasifikacije narodnih pjesama prema tonskim sistemima kao napjeve sa izvjesnim i napjeve sa neizvjesnim ljestvicama. Na više različitih melopoetskih oblika – od primjera seoskog pjevanja do poravnih pjesama i sevdalinki koje je zabilježio Ludvik Kuba - Marić ukazuje na pojavu pentatonike u našoj narodnoj muzičkoj tradiciji.

> "Analizirajući tonsko blago svoje zbirke svrstava ga u pet tipova uporabnih ljestvica. Iz tih pet tipova izvodi još šest kombinacija i dobiva sljedeće ljestvice: lidijsku, frigijsku, dorsku, hipofrigijsku, hipodorsku, miksolidijsku, mol, k tomu još tri 'nove': moldominantnu, durmol, moldur, i orijentalnu ljestvicu. Spomoću ovih uzoraka nije mogao da sretno riješi svoju zadaću, što i sam priznaje u svome Uvodu. Osim ostataka pentatonskih sistema koje uopće ne spominje oteščavalo mu je riješenje toga pitanja i nastojanja da svaku melodiju svede i riješava na pojmu osmotonskog niza. Postoje naime i danas kao i u prošlosti muzičke kulture u kojima se melodika kreće oko opsega kvarte, naziva se 'tetrakordalna melodika' i kao takovu treba je pri ovom poslu posmatrati. Pučko muziciranje u Bosni i Hercegovini spada svojim većim dijelom k ovoj melodici."[20]

---

[18] Marić, Branko (1941), I*z područja gange*, Sarajevo, Kalendar HKD Napredak, 41.

[19] Detaljnije Marić, Branko (1937), *Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici*, Sv. Cecilija, II, 37.

[20] Marić, Branko (1937), *Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici*, Sv. Cecilija, II, 39.

Na Marićevu teoriju su se osvrnuli Božidar Širola (1940) i Japp Kunst (1969). Marić je jasno uočio da se u bosanskohercegovačkoj tradiciji melodije izvode u tonskim nizovima sa polustepenom na prvom iili drugom mjestu iza završnog tona (g_1). Ipak, njegova promišljanja, očigledno nastala pod utjecajem Robrta Lacha, prema kojima se tonski nizovi od četiri tona trebaju tretirati kao pentatonske ljestvice, nisu prihvatljiva, barem kada je u pitanju naša narodna muzička tradicija[21].

Sa područja duhovne muzike najznačajniji Marićevi rad je *Bilješke k crkvenim pučkim pjesmama u Bosni i Hercegovini* (1933). Uz notne zapise crkvenih pjesama, osvrt na strukturu melodijske linije i način izvođenja, Marić ukazuje na imena bosanskohercegovačkih franjevaca koji su se bavili muzikom i ukazuje na značaj njihove djelatnosti. U svojoj biografiji Marić navodi i dvije knjige: *Božićne pjesme* (1960) i *Hrvatski crkveni pjevnik* (1962), objavljene u Madridu.

Fra Branko Marić je objavio dva rada o bosanskohercegovačkim narodnim muzičkim instrumentima: *Naša pučka glazbala* (1932) i *Hercegovačka svirala* (1939).[22] Pored navedenih radova o bosanskohercegovačkim instrumentima, Marić je objavio i članak *Jadranska lirica u pratnji dubrovačkog kola* (1932).

U uvodnom dijelu članku "Naša pučka glazbala" Marić opisuje vezu između vokalne i instrumentalne muzike i jasno ukazuje na podvojenost seoske i gradske tradicije.

> "Živovanje naše narodne popijevke usko je sraslo sa životnim razvojem naših pučkih glazbenih instrumenata. U muzici, pučkoj pogotovo odrazuje se bit duševne snage naroda, njegova vlastitost i njegov kulturni napredak. Uvedemo li se bliže u područje naše pučke glazbene umjetnosti, primijetit ćemo rijetki muzički život, koji se upadno dijeli na tri područja. Tom životu teško je naći slična u muzičkoj historiji, koliko u obilježjima daleke pradavnine, toliko u jakim crtama, koje pokazuju erupciju neodoljive životne snage i uvjetuju sjajnu skoru budućnost. Ta područja pokazuju svoje osobine u melodičnom snovu, harmonijskim težnjama, tonalitetu i unutarnjoj građi. Podjela

[21] Pitanjem pentatonike u našoj narodnoj muzici bavio se i Vlado Milošević. Interpretirajući tumačenja Roberta Lacha, Milošević je, kao i Marić, zaključio kako se većem broju pjesama koje je zabilježio u konstrukciji melodije susreću "pentatonička osnova" i "čista anhemitonska pentatonika" (1961:14-15).

[22] U prethodno pomenutom pismu se navodi da je rad *Tonski snošajevi narodnog instrumentarija u Muzeju Franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu* štampan u Kalendaru Napredka za 1939. ili 1940. godinu. Uvidom u Kalendare utvrdila sam da navedeni članak nije objavljen.

> bi bila ovakva: a) Muzika zabitih sela u području dinarskog sistema sa svojim instrumentima izuzev tamburicu iliricu; b) Muzika grada i okoline sa značajkom svjetske temperirane muzike i c) Naša pučka popijevka sa jakim istočnjačkim šarenilom".[23]

U daljem tekstu Marić pojašnjava sva tri navedena područja, a posebno se ističe njegov veoma osebujan način opisa sevdalinke. Opisuje je kao "jaku muzičku tvorevinu" koja se razvila na temelju narodne tradicije i "upliva svjetske muzike".

> "Ta naša narodna pjesma riše najrađe duboke dojmove i proživljavanje duše, bol srca, dert, sevdah. U svom jakom zamahu lomi ustaljene intervale pojedinih tonaliteta mijenja dur s molom i mol s durom. Ritmička nit i melodijska isprekidana fermatima raznolikom mjerom, posve raspojasana, puna soka, snage i bujnog života. To je naša sevdalinka."[24]

Nakon iscrpnog uvoda, Marić detaljno opisuje narodne muzičke instrumente: gusle, lijericu, šargiju i tambure novijeg tipa, svirale i bubanj. Jednostavnim jezikom, svojstvenim za folkloristu, opisuje gusle kao instrument "čuvar domaćeg ognjišta", čija pojava "odaje crte odmjerene ozbiljnosti, kao da su primile na povjerenje tajnu narodne duše". Pored ergoloških i zvučnih karakteristika gusala i lirice,[25] Marić opisuje i tehniku sviranja, kao i njihovu funkciju.

Marić je pravilno uočio postojanje starijeg i novijeg tipa tambura. Tako bosansku šargiju tretira kao stariju tamburu, a pod pojmom novije navodi tambure slavansko-vojvođanskog tipa koristeći klasifikaciju Franje Kuhača. Pod pojmom svirale navodi nekoliko instrumenata "od primitivnih dječijih, pištaljka, svirka, diplica, pjesaka, ćukova, pa do zurne i najsavršenijeg njegova oblika: dvojnica".[26] Svirku na dvojnicama Marić opisuje kao blagu "lirske naravi, više vesela nego tugaljiva, otmjenija i privlačnija od svih drugih instrumenata". Mogućnost izvođenja polifonih melodija na dvojnicama za Marića je predstavljalo iznimno vrijednu osobenost koja je dvojnice izdvajala od ostalih instrumenata. U namjeri da ukaže na raznovrsnost svirala s jednostrukim jezičkom, dio teksta o diplama označio je podnaslovom *Diple, gajde, (dude)*. Ipak, njegova pažnja je usmjerena isključivo na diple,

---

[23] Marić, Branko (1932), *Naša pučka glazbala*, Sarajevo, Kalendar HKD Napredak, 139.

[24] Marić, Branko (1932), *Naša pučka glazbala*, Sarajevo, Kalendar HKD Napredak, 140.

[25] Liricu opisuje kao trostrune gusle. Smatra da se nekada koristila na cijelom prostoru Dubrovačke republike, te da se najčešće koristi od Dubrovnika prema Metkoviću. Iz toga se može zaključiti da se lirica koristila i na području Neuma i okoline.

[26] *Ibid*., 144.

jedini instrument tipa klarineta koji se nalazi u bosanskohercegovačkoj tradiciji. Opisuje ih kao veoma popularan instrument koji se koristi u vrijeme "veselih pučkih svečanosti, crkvenih zborova u pratnji regruta" te u drugim prigodama, ukazuje na način izrade, tehniku sviranja, kao i tonske odnose. Posebnu pozornost je usmjerio i na "trubaljike" pod kojim podrazumijeva slavić i volovski rog. U završnom dijelu teksta Marić donosi i nekoliko zanimljivih informacija vezanih za sviračku i graditeljsku praksu, posebno se osvrćući na akustička svojstva instrumenata, kao i na načine njihova ukrašavanja.

U članku *Hercegovačka svirala* (1939) Marić donosi generalne informacije o dvojnicama i diplama. Na primjeru tri dvojnice i jednih dipli je opisao graditeljsku praksu Joze Kraljevića Šestića (Široki Brijeg), Mile Prskala Galića (Bogodol), Mile Banožića (Kočerin) i Jure Milićevića (Posuški Gradac). Uočio je razlike u veličini instrumenata, a mjerenjima na monokordu utvrdio tonske odnose. Navodi da je njegovo istraživanje bilo ograničeno nedostatkom tehničkih sredstava, te da bi za rješenje "tonaliteta i ljestvičnog problema" bilo nužno posjedovati i fonogramske snimke "vrsnijih svirača". Važno je pomenuti da je Marić koristio svu dostupnu literaturu vezanu za dvojnice i diple (Curt Sachs, Robert Lach, Ludvik Kuba), te da je svoj članak upotpunio prigodnim citatima.

Pored navedenih članaka o vokalnoj tradiciji i muzičkim instrumentima, fra Branko Marić je napisao i jedan zanimljiv članak pod nazivom *Čaša* (1953) u kojem opisuje "stari božićni običaj obrednog značenja".

> "Božić je dan veselja, opraštanja, prijateljevanja i mira, to se utvršćuje Čašom koju treba na Božić izpiti. Njome se zavađeni izmiruju i postaju prijatelji, po njoj treba da prestanu sve međusobne svađe. Sa Čašom se vraća mir u selo, u obitelj, u kuću, i u rad; ona donosi božji blagoslov i obiteljsku sreću."[27]

Uz opis običaja, navodi zdravice i pjesme koje su bile funkcionalne uz određenje dijelove običaja. Prve jutarnje božićne čestitke "na dobro vam došo Božić i sveto Porođenje Isusovo" su se pjevale "na putnički" i pojašnjava o kakvom je pjevanju riječ.

> "Putnički je prastari način seljačkog solo-pjevanja u Hercegovini. Veoma je primitivan i svojstven Hercegovcu. Pjevaju ga samo mužki (samo katolici) s jakim glasom i zanosom. Bez izrazitog je ritma, pa su stihovi posve nevezani u metričkom pojmu. Završava se na otegnutom ooo, poput ličke 'ojkavice' s kojom je srodan."[28]

[27] Marić, Branko (1953), *Čaša,* Buenos Aires, Hrvatski domobran, 71.

[28] *Ibid.*: 71.

Marić navodi da su se tokom obilježavanja Božića igrala i kola u kojima su učestvovali momci i djevojke. Pored zabave, izvođenje kola imalo je za cilj da se izmire "zavađenog momka i djevojku, eventualno upoznati dvoje, od kojih bi se želilo jedno drugomu predstaviti i osnovati poznanstvo". Izvođenje kola bilo je praćeno pjesmama kojima su se iskazivala osjećanja djevojaka i momaka.

Fra Branko Marić se bavio i muzičkom publicistikom. U tekstu *Die Geigentechnik der südslawischen Guslaren von Dr. W. Wünsch* dao je iscrpan prikaz Wünschove knjige i kritički osvrt u kojem naglašava manjkavosti u pristupu i odabiru lokaliteta za istraživanje, kao i zanemarivanje postojeće domaće literature.

U Kalendaru Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" iz 1935. godine Marić je objavio tekst *Franjo Kuhač* u čast 100. godišnjice rođenja ovog značajnog hrvatskog etnomuzikologa. U članku donosi iscrpnu Kuhačevu biografiju, te se osvrće na njegova etnomuzikološka istraživanja i pisane radove, kao i na njegovu publicističku i muzikološku djelatnost.

Nekoliko riječi za kraj

U pokušaju da istražim život i rad fra Branka Marića susretala sam se sa brojnim ograničenjima. Tragovi o njegovom životu i djelovanju gotovo u cijelosti su "izbrisani" u svim institucijama u kojima je radio do kraja Drugog svjetskog rata. Dokumentacija uz pomoć koje je moguće utvrditi Marićev životni put sačuvana je tek djelimično u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru. Ipak, njegova bezrezervna privrženost hercegovačoj grudi i narodu iz kojeg je potekao, te ljubav i poštivanje prema svemu što je narod stvorio, vidljiva je u nekolicini objavljenih radova. Marićevi radovi, pisani jednostavnim jezikom svojstvenim za folkloriste, svjedoče o njegovom bogatom istraživačkom iskustvu i izuzetnom poznavanju etnomuzikološke i etnološke misli tog vremena. Njegova etnomuzikološka promišljanja, većim dijelom potvrđena i tokom kasnijih istraživanja, utrla su put bosanskohercegovačkoj etnomuzikologiji. I dok su ugledni strani etnomuzikolozi, poput Jappa Kunsta, koristili Marićeve radove kao relevantnu literaturu, bosanskohercegovački etnomuzikolozi mu nisu pridavali nikakvu pažnju. Na Marićeve radove jedino se referirala Ankica Petrović u svojoj doktorskoj disertaciji (1977). Iz popisa literature za enciklopedijski članak *Bosansko-hercegovačka muzika. Narodna.* (1971) se može zaključiti da su bosanskohercegovački etnomuzikolozi, barem djelimično, bili upoznati sa Marićevim radom. Zbog toga se postavlja pitanje zašto smo

ga zaboravili ili, preciznije rečeno, zašto smo ignorirali njegova etnomuzikološka zapažanja i teorije od kojih je većina i danas primjenjiva?

Tek posljednjih nekoliko godina radovi fra Branka Marića su privukli pažnju etnomuzikologa i etnologa[29]. To nam i daje nadu da će fra Branko Marić, prvi bosanskohercegovački etnomuzikolog, konačno dobiti svoje zasluženo mjesto u etnomuzikološkoj nauci koje mu je oduvijek i pripadalo.

[29] Vidi Talam 2009, 2013; Pekka Penanen 2010; Prica 2012; Marić 2012.

LITERATURA

– Borić, Gojko (2010), Hrvati u Madridu, *Hrvatska revija 1*. http://www.matica.hr/hr/ 357/HRVATI U MADRIDU/

– Kunst, Japp (1969,) *Ethnomusicology: A study of its nature, its problems, methods and representative personalities to which is added a bibliography*, Hague, Martinus Nijhoff.

– Marić, fra Ante (2011a), *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu I*, Mostar, Franjevačka tiskara FRAM-ZIRAL.

– Marić, fra Ante (2011b), *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu II*, Mostar, Franjevačka tiskara FRAM-ZIRAL.

– Marić, fra Ante (2011c), *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu III*, Mostar, Franjevačka tiskara FRAM-ZIRAL.

– Marić, Branko (1932), Jadranska lirica u pratnji dubrovačkog kola, *Sv. Cecilija*, I, 13-14.

– Marić, Branko (1932), Naša pučka glazbala, Sarajevo, *Kalendar HKD Napredak*, 139-148.

– Marić, Branko (1933), Bilješke k crkvenim pučkim pjesmama u Bosni i Hercegovini, *Sv. Cecilija*, II, 49-50.

– Marić, Branko (1933), Bilješke k crkvenim pučkim pjesmama u Bosni i Hercegovini, *Sv. Cecilija*, IV, 124-127.

– Marić, Branko (1934), Hercegovačka ganga, Sarajevo, *Kalendar HKD Napredak*, 105-107.

– Marić, Branko (1937), Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici, *Sv. Cecilija*, II, 37-39.

– Marić, Branko (1937), Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici, *Sv. Cecilija*, III, 73-76.

– Marić, Branko (1937), Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici, *Sv. Cecilija*, IV, 114-115.

– Marić, Branko (1939), Hercegovačka svirala, Sarajevo, *Kalendar HKD Napredak*, 73-81.

– Marić, Branko (1941), Iz područja gange, Sarajevo, *Kalendar HKD Napredak*, 41-47.

– Marić, Branko (1953), Čaša, Buenos Aires, *Hrvatski domobran*, 71-74.

– Marić, Mirna (2012), Prinos franjevaca bosanskohercegovačkoj (etno) muzikologiji, *Zbornik radova 8. međunarodnog simpozija "Muzika u društvu"*, Fatima Hadžić, ur. Sarajevo, Muzička akademija i MD FbiH, 58-77.

– Milošević, Vlado (1961), *Bosankse narodne pjesme III*, Banja Luka, Narodni muzej.
– Pekka Pennanen, Risto (2010), Melancholic Airs of the Orient –Bosnian Sevdalinka Music as an Orientalist and National Symbol. In: *Music and Emotions*. Risto Pekka Pennanen, ed. Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences 9. Helsinki Collegium for Advanced Studies, 76-90.
– Pozajić, Mladen (1974), Marić Branimir, Muzička enciklopedija II, Krešimir Kovačević, ur. Zagreb: JLZ, 530.
– Prica, Ines (2012), The Ganga Paradox, *Traditiones*, 41/2, 151-163.
– Rihtman, Cvjetko (1971), Bosansko-hercegovačka muzika. Narodna, *Muzička enciklopedija* I. Krešimir Kovačević, ur. Zagreb, JLZ, 230.
– Talam, Jasmina (2013), *Folk Musical Instruments in Bosnia and Herzegovina*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.

ON THE TRACE OF FORGOTTEN ETHNOMUSICOLOGIST: FRIAR BRANKO MARIĆ

Summary: In ethnomusicological literature, the name of friar Branko Marić, the first Bosnian and Herzegovinian ethnomusicologist, is almost unknown. Branko Marić, known as Branimir Marijić, was born in 1896 in village Vrdi near Mostar. He finished Faculty of Philosophy and Theology in Ljubljana and Academy of Music in Vienna. From 1920, he had researched traditional folk music of Bosnia and Herzegovina. Doctoral thesis *Volksmusik Bosniens und der Herzegovina* (*Folk Music of Bosnia and Herzegovina*) was defended in 1936 in Vienna under the supervision of Robert Lach. In the period between 1937 and 1940, he was a teacher at Franciscan Highschool in Široki Brijeg and later on, he was a leader of a choir at Humac (1940-1941). In the period between 1941 and 1943, he worked at Croatian state museum in Banja Luka and from 1943, he worked at The National Museum in Sarajevo. By the end of the World War II, he emigrated from Bosnia and Herzegovina. Unfortunately, due to the connection with Croatian emigration, Marić's research work has been completely forgotten.

In the period between 1932 and 1941, he published numerous scientific papers about spiritual and secular vocal musical practice and folk musical instruments in Bosnia and Herzegovina. He died on May 2, 1974 from a stroke and was buried two days later on the Franciscan cemetery in Fribourg. Before he died, Marić expressed his wish to be buried in his homeland. His remains were transferred to Mostar, and the burial took place in the cemetery Šoinovac on April 4, 2001.

Ethnomusicological research of friar Branko Marić were pointed towards vocal – spiritual and mundane music, as well as traditional musical instruments. His research in the field of mundane vocal music was presented in the papers: "Hercegovačka ganga" ("Herzegovinian ganga", 1934), "Pentatonika u Bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici" ("Pentatonic in Bosnian-Herzegovinian folk music", 1938), "Iz područja ganga" ("From the area of ganga", 1941), "Na izvorima narodne popjevke" ("On the sources of folk song", short study, 1950), "Putom starosti naše narodne popjevke" ("On the path of our folk song's age", 1956) and the book *Glasovi domovine* (*Voices of homeland*, Chicago, 1954). Marić's papers, written in simple language typical for folklorists, tell a lot about his rich research experience and exquisite knowledge of ethnomusicological and ethnological thought of that time. His ethnomusicological reflections, mostly confirmed

during later research, paved the path of Bosnian ethnomusicology. Friar Branko Marić was also engaged in music journalism. In his text "Die Geigentechnik der südslawischen Guslaren von Dr. W. Wünsch" he gave a comprehensive review of Wünsch's book as well as a critical overview in which he emphasized the deficiencies in the approach and selection of localities for research, as well as neglecting the existing domestic literature. In the calendar of Croatian cultural society "Napredak" from 1935, Marić published a text "Franjo Kuhač" to honor the 100th birth anniversary of this significant Croatian ethnomusicologist.

While respected foreign ethnomusicologists such as Japp Kunst used Marić's papers as relevant literature, Bosnian ethnomusicologists did not show almost any kind of interest. Only Ankica Petrović in her dissertation (1977) referred to Marić's papers. From the reference list for the encyclopedia enter "Bosnian-Herzegovinian music. Traditional" (1971) it is possible to conclude that Bosnian ethnomusicologists, at least partially, were familiar with Marić's work. That is the reason for posing a question: why have we forgotten him, or, more precisely, why have we ignored his ethnomusicological observations and theories among which most of them can be applied even today? Only in the last few years have friar Branko Marić's papers drawn attention of ethno/musicologists and ethnologists. This gives us hope that friar Branko Marić, first Bosnian ethnomusicologists, will finally get earned position in the ethnomusicological science which has always belonged to him.

Keywords: Friar Branko Marić, ethnomusicology, Bosnia and Herzegovina

V
KNJIŽEVNA I KULTURNA HISTORIJA, FILOZOFIJA

V
LITERARY AND CULTURAL HISTORY, PHILOSOPHY

AKADEMSKI I PEDAGOŠKI DOPRINOS JOVE LJEPAVE IZUČAVANJU I PREVOĐENJU KNJIŽEVNOSTI

Prof. dr. Srebren DIZDAR
Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: Nekadašnji stipendista ruske vlade, potom učitelj u Mostaru i Žitomisliću, a onda i veoma aktivni sudionik Hercegovačkog ustanka protiv Osmanske carevine (1875-1878), Jovo Ljepava (Poljice /Popovo polje/, 1850 – Beograd, 1916) je od 1881. pune tri decenije aktivno sudjelovao u školskom, kulturnom, a, osobito, i u javnom životu u Cetinju, koje je u tom razdoblju bilo prijestolnica prvo Kneževine, a onda i Kraljevine Crne Gore. Godinama je predavao ruski i srpski jezik sa književnosti učenicima cetinjskih srednjih škola za koje je napisao i dva udžbenika u kojima je, na osnovu tadašnjih evropskih akademskih tumačenja književnosti, predstavio svoja shvatanja stilistike, retorike poetike i historije književnosti. U radu se prati njegov doprinos proučavanju književnosti na primjeru dva značajna djela *Teorija književnosti* i *Istorija književnosti* (Cetinje, 1896), te njegov književni i prevodilački rad, s posebnim osvrtom na atribuciju prevoda romana *Robinson Crusoe*, objavljenog u izdanju Tiskare don Franje Milićevića 1875. godine u Mostaru, o čemu se nude neka nova tumačenja na osnovu raspoloživih saznanja iz dostupnih domaći i stranih izvora.

Ključne riječi: književnost, teorija, historija, Robinson Crusoe, prevođenje

Robinson Crusoe u izdanju Tiskare poslanstva katoličkog u Mostaru 1875.

Prvo pominjanje imena Jove Ljepave u kontekstu književnog stvaralaštva vezano je za izdavanje prevoda romana *Robinson Crusoe*, engleskog pisca Daniela Defoea, izvorno objavljenog 24. aprila 1719. godine u Londonu. Od početka je ova pustolovna knjiga stekla ogromnu popularnost širom svijeta. Defoe je odmah napisao drugi nastavak, koji je objavljen 20.

augusta 1719, a treći godinu dana kasnije, 6. augusta 1720. Smatra se da je do 1900. godine objavljeno preko 200 izdanja na engleskom jeziku, 50-tak na francuskom, 21-no na njemačkom, a pet na holandskom jeziku.

Prvi prevod ovog djela u Bosni i Hercegovini se pojavio u Mostaru, u okviru aktivnosti Tiskare fra (don) Franje Milićevića u jesen 1875. godine, kao:

Defoe, Daniel, *Robinson Crusoe*, s francuskog preveo Jovo Ljepava,

u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875, str. 240, 18 x 12.

Čini se krajnje potrebnim na ovom mjestu reći nešto više o dvije zanimljive osobe uz čije se ime vezuje objavljivanje *Robinsona Crusoea* u Mostaru. Jedna je don Frane ili fra Franjo Milićević (1835-1903), koji je objavio djelo u svojoj Tiskari, osnovanoj 1872. godine, a druga je navodni prevodilac sa francuskog Jovo Ljepava (1850-1916). Iole boljim poznavaocima kulturnih, političkih, pa i vjerskih prilika u Mostaru u drugoj polovini XIX stoljeća mora upasti uoči da su se na tom poslu sastali hercegovački franjevac Milićević rimokatoličke vjere i pravoslavni učitelj Ljepava. I jedan i drugi su bili vatreni zagovornici oslobađanja Bosne i Hercegovine i njihovih naroda od višestoljetne turske vlasti, pri čemu se Milićević napajao starčevićanskim pravaškim hrvatskim domoljubljem, a Ljepava idejama srpstva, a u nekoj mjeri i panslavenstva pod vođstvom Rusije. Posve je moguće da su se kao rijetko obrazovani ljudi tog vremena mogli susresti i razgovarati o raznim temama – od školstva i knjiga do uspostavljanja neke vrste saradnje u Milićevićevim izdavačkim planovima. U dosad konsultiranim izvorima nema podataka kada je i kako došlo do tog kontakta. Još je neizvjesnije kada i kako su došli, a, što je još bitnije, i do koje verzije *Robinsona Crusoea*, te da li ga je Ljepava doista i preveo, jer nije znao francuski, a kamoli engleski jezik.

Jovo Ljepava: školovanje u Rusiji

Ljepava potječe iz bratstva Ivaniševića iz Crne Gore, a rođen je 6. januara 1850. godine u selu Poljicu u Popovu polju. Osnovnu školu je pohađao u pravoslavnom manastiru Žitomislići u blizini Mostara, da bi, kao odličan učenik, skrenuo pažnju na sebe tadašnjeg ruskog konzula u Mostaru Valerija Bezobrazova. Njegovim zalaganjem je carska ruska vlada dodijelila nekoliko stipendija nadarenim učenicima pravoslavne vjeroispovijesti. Bio je to drugi put da se nadarenim đacima pravoslavne vjeroispovijesti omogući nastavak školovanja u Rusiji, jer je prva grupa hercegovačkih učenika otišla put Rusije 1859. godine, predvođena sveštenikom Prokopijem Čokorilom.

Zajedno sa Jovom Drečom, Đorđem Filipovićem, Simom Damjanovićem, Stojanom Vojnovićem, Ristom Milenkovićem i Ilijom Govedaricom, Ljepava je 1863. godine otišao u Kijev, gdje su bistri hercegovački đaci pohađali i završili gimnaziju u junu 1870. Nakon toga je Ljepava studirao na Historijsko-filološkom fakultetu u Kijevu, Moskvi i Sankt Petersburgu.[1] Tu je morao dolaziti u kontakt sa zagovornicima panslavenskih ili slavjanofilskih ideja, koje su imale snažan odjek među studentima sa naših prostora. S nekim od njih, kao sa Pavlom Rovinskim (1831-1916), Ljepava će se ponovo sresti u Crnoj Gori, gdje je Rovinski, poznat kao "Pavle Rus", boravio kao nastavnik tokom 1880-tih godina.[2] Poprilično neočekivano su u martu 1872. trojica studenata – Dreč, Filipović i Ljepava - prekinula studije i vratili se u Hercegovinu, vrlo vjerovatno radi učešća u pripremama za bunu, koja će se desiti tek u ljeto 1875. godine.

Ljepava se u maju 1872. sa još dvojicom kolega iznenada pojavio u Mostaru, ali je sigurno da nije pokidao veze sa svojim ruskim mentorima. Uostalom, upravo intervencijom tadašnjeg ruskog konzula je dobio posao učitelja u osnovnoj srpskoj školi "pod košćelama" u Mostaru, a kasnije i u Žitomislićima. Ruski konzul je nastojao svim silama da zaštiti ove povratnike od sumnje da su ruski špijuni, zbog činjenice da su se vratili sa školovanja u Rusiji, a još više zbog njihovih kontakata sa vrhom tadašnje pravoslavne crkve u Srbiji i mitropolitom Mihajlom. Pada u oči da se nekako u isto vrijeme intenziviraju napori Franje Milićevića da se pokrene tiskara u Mostaru, te nije nemoguće da su njih dvojica uspostavili kontakt nošeni sličnom mišlju o potrebi prosvjećivanja naroda širenjem štampane riječi i knjige. Iako su podaci o objavljenoj knjizi potvrđeni iz više izvora,[3]

---

[1] Ovaj fakultet izrazito filološke orijentacije je otvoren 1863. godine u okviru velike reforme univerzitetskog obrazovanja u carskoj Rusiji i bio je pravi rasadnik savremenih ideja u akademskom tumačenju književnosti, koje je dotad bilo pretežno okrenuto tekućoj, tzv. novinskoj kritici Aleksandra Sumarokova i Nikolaja Novikova.

[2] Njegovi zapisi o južnoslavenskim zemljama su dragocjen izvor podataka za kulturnu historiju naših prostora. Posebno treba pomenuti njegovu knjigu P.A. Rovinski, *Crna Gora u svojoj prošlosti i sadašnjosti*, preveo s ruskog jezika Branko Brnović, Obod, Cetinje, 1991. Kasnije su objavljene i njegove ostale knjige: *Etnografija Crne Gore I-II* (1998), *Zapisi o Crnoj Gori* (2001) i *Studije o Crnoj Gori* (2004).

[3] Hamdija Kreševljaković, Štamparije u Bosni za turskog vremena – 1529-1878., *Građa za povijest književnosti hrvatske, JAZU*, Zagreb, 1920, pp. 1- 41, prvi spominje (fusnota 10 na str. 34) ime Jove Ljepave kao prevodioca s francuskog, te kaže da ima tu knjigu u svojoj ličnoj biblioteci, a da se ona nalazi i u "Bosansko-hercegovačkom zavodu za proučavanje Balkana pri Zemaljskom muzeju". Te podatke potvrđuju i kasniji autori: Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978, p. 117.

te uprkos naporima da se dođe do stvarnog primjerka ovog prevoda izgubljenog u ratnim zbivanjima 1992-1996, ne može se pouzdano ustvrditi kako se ime Jove Ljepave pojavilo u impresumu ovog izdanja ni da li je on, doista, sarađivao sa Franjom Milićevićem na tom poslu.

Prosvjetni i prevodilački rad Jove Ljepave

Ljepava je aktivno sudjelovao u Hercegovačkom ustanku od sredine juna 1876. godine, kada je napustio mjesto učitelja u Mostaru, ali je, nakon odluka Berlinskog kongresa 1878. i dolaska Austro-Ugarske u BiH, nezadovoljan novim vlastima, otišao 30. aprila 1881. u Crnu Goru, gdje je naročito bio agilan tokom posljednje dvije decenije XIX stoljeća. Dolaskom u Crnu Goru, u njeno tadašnje središte - Cetinje, postao je veoma aktivan i kao nastavnik i kao javni radnik. Pune tri decenije je bio zapažen nastavnik u tamošnjim srednjim školama, gdje je predavao srpski i ruski jezik. Jedno vrijeme je bio nastavnik (01. 09. 1889 - 28. 03. 1903. i 13. 09. 1905 - 29. 08. 1908) i direktor Cetinjske gimnazije (1890-1902), profesor Bogoslovsko-učiteljske škole i njen rektor (1903-1905), te i Đevojačkog instituta ruske "Carice Marije Aleksandrovne" i učitelj sinova kneza, a kasnijeg kralja Nikole I. Petrovića, Danila i Mirka.

Pored nastavničkog djelovanja, obavljao je i brojne dužnosti vezane za prosvjetu – načelnika Ministarstva za prosvjetu i crkvene poslove, pomoćnika ministra, školskog revizora i člana prve komisije za izradu udžbenika. Osim toga, amaterski je glumio u nekoliko pozorišnih predstava, te bio i jedan od inicijatora za podizanje "Zetskog doma" u kojem će se smjestiti Pozorišno društvo i druge kulturne ustanove. Bio je i agilni sudionik tzv. *Cetinjskih besjeda*, koje je 1894. pokrenuo Baltazar Bogišić kao svojevrsna književna sijela, ali nije posve jasno kakvi su razgovori tamo vođeni. Sa prof. Filipom Jergovićem se bavio meteorološkim posmatranjima u Cetinjskoj gimnaziji, a početkom XX stoljeća je inicirao i pokretanje Klizačkog društva. Među savremenicima, naročito njegovim bivšim učenicima, od kojih se oko 30-tak odlučilo za književno stvaranje, ostao je upamćen kao strog i konzervativan profesor. On se nije previše uplitao u politiku, iako je jedno vrijeme bio i poslanik u Crnogorskoj narodnoj skupštini za Kapetaniju golijsku od 1906, ali ga je 1908. godine pogodilo penzioniranje zbog umiješanosti njegovih sinova u tzv. "bombašku aferu", uperenu protiv

Andrija Nikić, *Iz povijesti knjižnica*, Franjevačka knjižnica, Mostar i Sveučilište u Mostaru, 1994, kao i Šimun Musa, Hrvatska narodnopreporodna postignuća u Hercegovini, *Hum*, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 2, prosinac 2007, pp. 39-49.

tadašnje crnogorske vladajuće dinastije. Tri godine kasnije je prešao u Beograd, gdje je zadržao crnogorsko državljanstvo i tradicionalno narodno odijelo, koje je nosio i dok je boravio na Cetinju. Umro je 16/29. aprila 1916. u Beogradu, kojeg su prethodne jeseni okupirale austrougarske trupe u jeku Prvog svjetskog rata.

Još dok je boravio u Mostaru, Ljepava je počeo saradnju sa *Srpskim listom*, a po dolasku na Cetinje, pisao je, uglavnom, na književne i jezičke teme u *Glasu Crnogorca*, *Crnogorki* i *Prosvjeti – listu za crkvu, školu i pouku*, čiji je glavni urednik bio, nakon dugogodišnjeg vođenja tog časopisa prote Jovana Sundečića (1825-1900), u razdoblju od 1895. do njenog gašenja 1901. godine. Bavio se i prevodilačkim radom, ali se, osim navodnog prevoda *Robinsona Crusoea*, u literaturi pojavljuju daljnje nedoumice u vezi sa atribucijom i samim djelima koja je prevodio. Naime, prema Dušanu J. Martinoviću, Ljepava je objavio 1875. godine u Mostaru *Putovanje po pustarama i šumama sjeverne Amerike* Fr. Marijeta i to sa ruskog jezika,[4] te i priču Edgara Allana Poea *Kladenac i šetalice* u listu *Crnogorka* 1884. Iste godine pojavio se u istom listu i njegov prevod priče *Pošteni čovjek* anonimnog autora, da bi naredne, 1885. godine, opet u *Crnogorki*, izašao njegov prevod pripovijetke iz maloruskog života *Nečisto mjesto* i *Majska noć ili Utopljenica* Nikolaja Gogolja. Nigdje ni pomena *Robinsonu*, kao ni nekom mogućem znanju francuskog ili engleskog jezika!

I dok se relativno lako može ustanoviti da je ranije pomenuta priča strave i užasa (*horror tale*) Edgara Allana Poea *Kladenac i šetalice*, u stvari *The Pit and the Pendulum*, prvi put objavljena 1842. godine u književnom godišnjaku *The Gift: A Christmas and New Year's Present* for 1843, koju su objavili Carey & Hart. Nakon tri godine je donekle prerađena i objavljena u časopisu *Broadway Journal* 17. maja 1845, a kod nas se pojavljuje u prevodima kao *Jama i njihalo*, odnosno *Njihalo strave*, prema filmu iz 1961, snimljenom po motivima ove priče, u režiji Rogera Cormana. Nešto je drugačija situacija sa djelom *Putovanje po pustarama i šumama sjeverne Amerike*.

Fr. Marijet bi mogao biti nekad izuzetno popularni britanski pisac pomorskih priča iz XIX stoljeća Frederick Marryat (1792-1848), koji je poznatiji kao Captain Marryat. Od 14. godine je plovio skoro svim morima svijeta i ostao je upamćen po tzv. 'Marryatovom kôdu', odnosno svojevrsnom jeziku sporazumijevanja među pomorcima uz pomoć zastavica. Kada se skrasio na kopnu 1830. godine, počeo je objavljivati svoje uzbudljive po-

[4] Dušan J. Martinović, *Portreti I*, p. 145. Ustvari, ovo je neprovjereni i preneseni stav, kojeg je ranije iznio Savo Vukmanović u tekstu Jovo Ljepava, *Godišnjak Cetinjske gimnazije II*, Cetinje, 1970, pp. 62-63.

morske pripovijesti, koje su ga uskoro svrstale u red najpopularnijih pisaca tog doba. Među njegovim poznatijim knjigama su i polubiografski roman *Mr. Midshipman Easy (Pomorski kadet Džek Izi*, 1836), *Peter Simple* (*Prosti Peter*, 1834), te i priča za djecu iz vremena Građanskog rata u Engleskoj sredinom XVI stoljeća *The Children of the Forest* (*Djeca iz šume*, 1847). Knjiga čiji se prevod, u Martinovićevoj biografiji, pripisuje Jovi Ljepavi bi mogla biti jedino *The Travels and Adventures of Monsieur Violet in California, Sonora, and Western Texas* (*Putovanja i avanture g. Violeta u Kaliforniji, Sonori i zapadnom Teksasu*, George Routledge and Sons, London and New York, 1843), koja se rjeđe spominje, a valjda i još rjeđe čita, čak i u Britaniji, jer se u njoj prate dogodovštine izvjesnog francuskog plemića Violeta, koji luta prostranstvima tada skoro nepoznatih predjela u zapadnim dijelovima današnjih SAD. Uostalom, ti dijelovi sjevernoameričkog kontinenta još nisu, u vrijeme kada se dešava priča iz ovog pustolovnog djela, a to je sredinom 1830-tih godina, bili u sastavu Unije nego Meksika. Imajući u vidu da je ovo djelo bilo nedovoljno poznato i britanskoj čitalačkoj publici, ostaje nejasno kako se taj naslov može pripisati Ljepavinom prevodilačkom opusu. S druge strane, iako ima nekih sličnosti sa tematikom koja se obrađuje u *Robinsonu*, riječ je o dva različita autora čije su spisateljske namjere bile posve različite. Prevodi s ruskog nisu sporni, jer je Ljepava dobro vladao tim jezikom.

Ljepavina teorijsko-akademska i udžbenička djela

Budući je predavao srpski i ruski jezik, u okviru ovog prvog predmeta je obrađivao teme iz gramatike predviđene nastavnim planom i programom, a, čini se, da se osobito zanimao za sintaksu, te, u okviru tema iz književnosti, za retoriku, stilistiku i historiju književnosti. U nedostatku primjerenih izvora napisao je tri udžbenika za svoje učenike Gimnazije i Bogoslovsko-učiteljske škole, kao i učenice Djevojačkog instituta Carice Marije:

1. *Teorija književnosti (stilistika, ritorika, poetika),* Državna štamparija Cetinje, 1896, 169 strana,
2. *Istorija književnosti,* Cetinje, 1896, kao i
3. *Prva ruska čitanka za I. i II. razred Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1904.[5]

[5] Ovaj udžbenik je objavljen bez navođenja imena autora. Napisan je po uzoru na hrestomatiju Pokrovskog, a sadrži tekstove Zadovskog, Ljermontova, Tumanskog, Puškina, Njekrasova, Nikitina i Krilova.

Ovdje ćemo se nešto više osvrnuti na Ljepavinu *Teoriju književnosti*.[6] Iako daleko od akademskih i teorijskih izvora, Ljepava navodi da je svoju teoriju književnosti napisao "po ruskijem i domaćim izvorima". Vidljiv je nesrazmjer: od domaćih je koristio pet, a 12 stranih, pri čemu se pretežno koristio ruskim autorima, ili izvorima do kojih je došao preko ruskih prevoda. U "domaće" autore ubraja one sa južnoslavenskih prostora:

1. Teorija poezije od (Đorđa) Maletića (Beograd, 1854 i 1855)[7]
2. Teorija proze od (Vladimira) Vujića (Beograd, 1864)[8]
3. Hrvatska stilistika od Janka Tomića (Zagreb, 1875)[9]
4. Mala poetika dr. (Stevana) Pavlovića (Novi Sad, 1887)[10]
5. Antologija pjesništva hrvatskog i srbskog sa uvodom o poetici sast. A. Šenoa (Zagreb, 1876).[11]

Među inostranim izvorima dominiraju ruski autori: [Vladimir Jakovlevič] Stojunjin, Šostakovski, N.G. Minjin, [Vasilij Ivanovič] Vodovozov, Smirnovski, Kolosov, Klasovski, a Ljepava navodi i koautorski priruč-

---

[6] O njegovoj *Teoriji književnosti* je relativno malo pisano, a dosad najpotpuniji prikaz je dao Niko S. Martinović, Predavanja teorije i istorije književnosti Jova Ljepave, u: *Godišnjak Odjeljenja za književnost*, Institut za književnost u Sarajevu, knj. III–IV, Sarajevo, 1974–75, pp. 169–181. U novije vrijeme o tome je pisao i Dragan Dragomirović, Prve teorije književnosti kod Srba: Petar Pera Đorđević (1892) i Jovo Ljepava (1896), *Radovi* – časopis za društvene i humanističke nauke, Filozofski fakultet u Banjaluci, 18, 2013, pp. 11-42. Ovdje se, uglavnom, oslanjamo na prikaze iz tekstova Nike S. Martinovića i Dragana Dragomirovića.

[7] Đorđe Maletić, Теорія поезіє (*Teorija poezije*), Beograd 1854; *Ritorika*, Beograd 1855; *Ritorika. Deo drugi*, te i na knjigu Častna ritorika, Beograd, 1856.

[8] Vladimir Vujić, *Teorija proze osvetljena primerima za učenike viših razreda u gimnazijama Kneževine Srbije* Državna štamparija, Beograd, 1864, 137 str. Knjiga je dostupna u pdf format u Biblioteci Harvard University, Cambridge, MA, SAD: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hn297z;view=1up;seq=5.

[9] Janko Tomić, *Hrvatska stilistika: Sastavio ju pedagogije, preparandije, višje djevojačke i mužke gradjanske škole kao i za gimnazije i realke*, Tiskom D. Albrechta, Zagreb, 1875. 501 str. Cjelovit tekst je dostupan na: https://archive.org/stream/hrvatskastilist00tomigoog/hrvatskastilist00tomigoog_djvu.txt.

[10] Dr. Stevan Pavlović, *Mala poetika: za školu i narod*, Obradila Matica Srpska, Luka Jocić i dr, Novi Sad, 1887.

[11] August Šenoa, *Vienac; izabranih pjesama hrvatskih i srbskih*, Nakl. Knižare Franje Zupana (Albrecht i Fiedler) Zagreb, 1873. Mnogo je važnije naredno izdanje: August Šenoa*, Antologija pjesničtva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga sa uvodom o poetici,* II izdanje, Matica hrvatska, Zagreb,1876. Osim 'narodnih pjesama' u ovoj antologiji je prezentirana i umjetnička poezija hrvatskih i srpskih autora.

nik Maksimova i [V.P.] Ostrogorskog.[12] Osim Stojunjina i Vodovozova, koji se mogu smatrati začajnijim imenima ruske akademske kritike u drugoj polovini XIX stoljeća,[13] ostali navedeni autori su poslužili Ljepavi kao korisni uzori u pogledu udžbeničke literature sa kojom se susretao za vrijeme studija u Rusiji, a potom i dok je predavao u srednjim školama na Cetinju.

Ono što upada u oči jeste da se u izvorima spominju i djela trojice zapadnoevropskih autora. To su: udžbenik retorike škotskog filozofa, psihologa i edukatora Alexandera Baina (1818-1903) *English Composition and Rhetoric: A Manual* (*Priručnik za sastave iz engleskog jezika i iz retorike*)[14] u prevodu na ruski: *Стилистика и теорія устной и письменной рѣчи* (*Stilistika i teorija govornog i pisanog jezika*), kao i francuskog stiliste i kritičara Hippolytea Tainea (1826-1893), koji je značajno utjecao na svoje savremenike širom Evrope, osobito djelima *Histoire de la littérature anglaise* (*Historija engleske književnosti*, 1864),[15] *Philosophié de l'Art* (*Filozofija umjetnosti*, koja je nastajala u dužem vremenskom rasponu 1865-1869),[16] te i *De l'intelligence* (*O razumu*, 1870).[17] Ljepava je navodi po prevodu, opet u ruskom izdanju, kao: *Тэнъ. Философія искусства и объ идеалѣ*

[12] Radi se o djelima ruskih teoretičara i historičara književnosti iz sredine i druge polovine XIX stoljeća, među kojima Ljepava izričito pominje: *Rukovodstvo dlja teoretičeskovo izučenija literaturi* (*Uvođenje u teorijsko izučavanje književnosti*) V. J. Stojunina, *Teoriju slovesnosti* (*Teoriju književnosti*) Šostakovskog, *Učebnuju teoriju slovesnosti* N.G. Minina; *Teoriju slovesnosti* (*Teoriju književnosti*) Simornovskog, *Slovesnost v obrazcah i razborah* (*Književnost na primjerima i u analizi*) V. I. Vodovozova, *Kratki učebnik teorii slovesnosti* (*Mali udžbenik teorije književnosti*) Maksimova i Ostrogorskog; *Teoriju poezii* (*Teoriju poezije*) Kolosova, te i *Stilistiku* Klasovskog.

[13] O tome je prilično opširno i nadasve akribično pisao Andy Byford, *Literary Scholarship in Late Imperial Russia: Rituals of Academic Institutionalization*, Legenda, Oxford, 2007.

[14] Alexander Bain, *English Composition and Rhetoric*, D. Appleton and Company, Aberdeen, 1866, New York, 1867. Knjiga se pojavljuje i kao: Alexander Bain, *English Composition and Rhetoric: A Manual*, D. Appleton and Company, 1886, 1890, a 2012 (!) se pojavio njen novi ruski prevod kao *Стилистика и теорія устной и письменной рѣчи*, budući je iste godine objavljen online reprint engleskog izdanja u izdanju Forgotten Books, London, koja se specijalizirala za objavljivanje ovakvih 'zaboravljenih' knjiga.

[15] Rusko izdanje Новейшая английская литература в современных ее представителях. Пер. Д. С. Ивашинцева, СПБ, 1876.

[16] Hippolyte Taine, *Philosophié de l'Art*, Hachette, Paris, [6]1893. Knjiga je prevedena na našim prostorima kao: Ipolit Ten, *Filozofija umetnosti*, SKZ; Beograd, 1955. U uglednoj ediciji Reč i misao pojavili su se Tenovi *Eseji* 1961. godine.

[17] Rusko izdanje: Об уме и познании. Пер. под ред. Н. Н. Страхова, 2 тт., СПБ, 1872.

въ искусствѣ (*Filozofija iskustva i o idealu u iskustvu*),[18] a, napokon, tu je i prevod na srpski jezik zamašnog udžbenika na preko 600 stranica njemačko-švicarskog autora dr. Johannesa Scherra (1817-1896) *Allgemeine Geschichte der Literatur* (*Opšta istorija književnosti*).[19]

Struktura Ljepavine *Teorije književnosti*

Kao što se vidi i iz podnaslova njegovog udžbenika, Ljepava je svoju *Teoriju književnosti* posmatao iz tri međusobno povezana ugla. Udžbenik je podijeljen na tri dijela u zavisnosti od šire tematske cjeline koju u svakom dijelu obrađuje. On ih daje ovim redoslijedom:

1. Stilistika
2. Teorija proze
3. Teorija poezije

U središte svojih razmatranja Ljepava je postavio odnos između (sa) znanja, spoznaje, odnosno u najširem smislu znanosti ili nauke, u današnjem smislu epistemologije, koju on određuje, u neku ruku, kao misaonu sposobnost da se dođe do onoga što se danas podvodi pod termin "znanje" (*scientia*), dok primjenu tih misaonih tvorevina određuje kao "vještinu" (*art*). On izlaže svoje shvatanje intelekta ili uma na ovaj način:

> "Um ljudski uvijek s jedne strane teži, da *pozna i razumije sve, što čovjeka* opkoljava, i što je pristupačno njegovom posmatranju; stara se da svemu nađe uzrok i da predvidi pošljedice, pa to znanje stavlja u neki red, sistemu – otud *nauka; s druge opet* strane stara se upotrebiti svoje znanje, da na osnovu onog, što već postoji, *stvori nešto novo, s drugim oblikom* – otud *vještina.*"[20]

Vještine dijeli na:

A) mehanične ili zanate, koji nastaju po zahtjevu društva, i

B) lijepe ili tvoračke (kreativne), koje nastaju iz ličnih pobuda.

---

[18] Na ruskom je Taine dosta prevođen, a ovdje se, vjerovatno, radi o ovim izdanjima: Ипполит Тэн, Чтения об искусстве, Пер. А. Н. Чудинова, 3 изд., СПБ, 1889; Философия искусства, Пер. Н. Соболевского, М., 1933.

[19] Johannes Scherr, *Allgemeine Geschichte der Literatur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 1851 (objavljeno na engleskom kao *A history of literature*, 1851, 9th ed. 1895-1896). Knjiga je dostupna u pdf format u digitalnim arhivima u Njemačkoj i SAD, kao drugo izdanje na 600 strana u Stutgartu iz 1861: https://ia902707.us.archive.org/2/items/bub_gb_6udBAAAAcAAJ/bub_gb_6udBAAAAcAAJ.pdf.

[20] Dragomirović, op. cit., p. 35.

Lijepe vještine se dalje dijele na:

A) plastične (mimika, vajarstvo, slikarstvo, arhitektura)

B) tonične (muzika i besjedna umjetnost)

Ljepava ih naziva 'plastičnim' vještinama jer se prikazuju u prostoru i djeluju na organ vida, te bismo ih, po današnjoj terminologiji, svrstali u 'vizualne' discipline, u koje on, pored pomenutih podvrsta, smješta i balet. Na sličan način bi se i 'tonične' vještine mogle nazvati auditivnim', jer se doživljavaju, prvenstveno, organom sluha, odnosno, upravo je njihov zvukovni karakter iskazan tonovima ili riječima ono što ih razlikuje od slikovno-oblikovnih elemenata u arhitekturi, vajarstvu ili slikarstvu.

Besjedna umjetnost je, ustvari, **KNJIŽEVNOST**, kojoj daje prvenstvo među svim drugim umjetnostima, budući da može da iskaže svaku ideju koristeći se sredstvima drugih umjetnosti: "Sastavljanje riječi u izvjesnom redu radi iskazivanja misli daje nam literaturu, *besjednu umjetnost.*"[21]

Uz "čulni", konkretni način, kojim se služe i sve druge umjetnosti, književnost može ideje iskazivati i na "misleni", apstraktni način. Iz toga je izveo podjelu književnosti na:

1. Prozaičnu,
2. Poetičnu.

Potom je podrobno analizirao sve vrste dobrog i slabog stila, muzikalnost sloga po ustaljenim zakonima i figurama metrike. Ove dvije podvrste književnosti se, prema njegovom mišljenju, razlikuju po sadržini, po načinu razvitka misli i po jeziku. Prozni tekstovi za predmet uzimaju stvarni, realni svijet, dok pjesnički radovi predstavljaju idealni svijet. Pri tome prozni autori teže iskazati svoje misli bez obzira na ljepotu jezika, dok pjesnici daju prednost upravo ljepoti jezika, koja "treba da se slaže s duhom predmeta, da mu je čuona podoba njegova, osim toga da je zvučan, tečan, u stihovima da dolazi do muzikalne harmonije, saglasnosti."[22]

Slijedeći stavove autora iz čijih je djela većinom i prihvatio tada rasprostranjeno mišljenje o osobenostima proznih ostvarenja, Ljepava daje veliki prostor pripovijetki i romanu, a naročito se osvrće na razvitak romana kao nove književne vrste na evropskoj sceni. U historijskom pregledu mu je zanimljiv nestanak tzv. srednjovjekovnih viteških narativa (romansi) u kojima je prevladavao osobiti "riterski idealizam", što ga "vrlo karakterističnim

[21] Dragomirović, op. cit., p. 36.

[22] Dragomirović, op. cit., pp. 36-37.

oruđem – ismijavanjem" postepeno dokidaju junaci porijeklom iz srednje građanske klase, onoga što se već u njegovo doba ustalilo pod nazivom "buržoa" (*bourgeois*). Likovi kao što su Gargantua i Pantagruel iz istoimenog djela francuskog pisca Françoisa Rabelaisa, ili Don Quiyote i Sancho Pansa Miguela de Cervantesa Saavedre stoje u kontinuitetu između autora *Decamerona* Giovanija Boccacio i francuskog romansijera Alain-René Lesage i njegovog pikarskog romana *Gil Blas* (objavljenog između 1715. i 1735.).

Među najznačajnije pisce novog romana i pripovijetki navodi Francuze Emilea Zolu, Victora Hugoa, Honoré de Balzaca i Gustavea Flauberta, među engleskim autorima izdvaja Charlesa Dickensa, W.M. Thackerayja i Georgea Eliota, pa i litvansko-poljskog pisca Józefa Ignacy Kraszewskog . Najviše prostora ostavlja za ruske pisce, koje je, očito, i najbolje znao, i to: A.S. Puškina, M.I. Ljermontova, N.V. Gogolja, F.M. Dostojevskog, I.S. Turgenjeva, grofa L.N. Tolstoja, I.A. Gončarova, te i D.V. Grigoroviča i A.F. Pisemskog [Pisemskij].[23]

Uz bok tim velikanima evropske književnosti stavlja i tada veoma produktivne i poznate pisce s naših prostora, kao što su Jakov Ignjatović, August Šenoa, Vladan Đordević, Bogoljub Atanacković, Milovan Glišić i Đura Jakšić, ali daje prednost prozi Laze Lazarevića.

Na taj način je Ljepava i izveo podjelu besjedne umjetnosti na:

1. Teoriju sloga ili stilistiku,
2. Teoriju proze ili retoriku,
3. Teoriju poezije ili poetiku.

Stil (slog) je predstavljen iz vizure postizanja jasnoće i tačnosti, te sa stanovišta živosti i muzikalnosti: "Stilistika ili pravila sloga, određuje karakter besjede i pokazuje uslove, od kojih zavisi ljepota iste".[24]

On razmatra elemente metrike i muzikalnosti samog stila, ali, kako to primjećuje Dragomirović, nije odveć sistematičan kad su u pitanju stilske figure i tropi. Zagovornik je mišljenja da lijepa književnost mora prikazivati život onakvim kakav je ustvari, pa, u duhu izrazitog patriotskog naboja tog vremena u Crnoj Gori, iznosi veoma pohvalno mišljenje o spjevu *Gorski vijenac*:

---

[23] Ove autore je, vjerovatno, naveo prema preporukama V.P. Ostrogorskog koje je iznio u svojoj knjizi *Russkie pisateli kak vospitatel`no-obrazovatel`nyj materyal* iz 1890. godine o 20 najvećih ruskih pisaca, koje je on preporučio kao gradivo za izučavanje u školama.

[24] Dragomirović, op. cit., p. 37.

> "Eto zašto *Gorski vijenac* s razlogom se naziva »vijenac srpske književnosti": u njemu se ogleda i crta život jednog dijela srpskog naroda onakav kakav je u samoj stvari sa njegovijem vrlinama: poslije koje stotine godina iz ovog će se djela naši potomci moći bolje upoznati sa životom Crnogoraca, no iz svijeh drugijeh do danas napisanijeh. Doći će vrijeme da će se *Gorski vijenac* izučavati u srpskijem školama, kao što se danas izučava Ilijada i Odiseja".[25]

Niko S. Martinović ističe da je Ljepava teoriju proze "obradio analizom spisa (u smislu djela) i njegovim postankom, prikazao je načine izlaganja, vrste i opise spisa, opise i plan spisa. U drugom dijelu je dao didaktičke spise i njihov način sastavljanja, metod indukcije i dedukcije, sinteze i analize, vrste rasprava, monografija i disertacija, a potom se osvrnuo na obradu kritike (estetične i istorijske), kriterijume i recenzije."[26] Za kritiku smatra da treba da bude objektivna, jer "gdje nema valjane kritike, tu ne može biti ni valjane književnosti", ubrajajući u najbolje kritičare začetnika njemačke građanske književnosti Gottholda Ephraima Lessinga, Hyppolitea Tainea, te savremene ruske uzore Bjelinskog i Dobroljubova. Daje prostor i analizi govora održanog po pravilima retorike (grč. *χρεία*, lat. *chria – hrija*), prema nekoj unaprijed zadatoj shemi. To je bio osnovni oblik školskih zadataka u helensko-rimskim antičkim retoričkim školama, a zadržala se sve do XVII stoljeća i u nekim humanističkim školama retorike. U antičko doba je hrija bila i književni podžanr, čije su primjere imali u svojim zbirkama mislioci poput Plutarha i Seneke. Danas se, uglavnom, ne koristi uprkos mogućnosti da se neka tema svestrano obradi, budući da sprečava razvijanje načina izražavanja i toka misli. Među najbolje oratore ubraja Nikanora, Grujića, Kurelca i Mihaila Polit-Desančića.

Ljepavina taksonomska klasifikacija uključuje dvije vrste proznih djela:

1. Historijski spisi (proza i pripovijedanje)
2. Filozofski spisi (didaktična i oratorska djela)

Očigledno je da u prvoj grupi nalazimo razne vrste narativa u smislu onog izvornog značenja termina *historia* = priča; dok u filozofska djela ubraja onu vrstu proznih radova koji, u duhu antičke i, općenito, moralne filozofije, zagovaraju vještine govorništva (oratorstva ili retorike /ῥήτωρ,/ u užem smislu), odnosno konačnog uvjeravanja (*peroratio*), te moralnih pouka. To i jeste jedan od stubova Platonovog poimanja uloge književnosti koju su dosljedno razvijali kako neoplatonovski filozofi, tako i brojni književnici u djelima s izrazitim didaktičnim nabojem.

[25] J. Ljepava: *Teorija knjtzevnosti,* str. 102 (prema Niko S. Martinović,, op. cit., p. 173).
[26] Niko S. Martinović, p. 172.

U definiciji poezije Ljepava iznosi svoja poimanja termina 'ideja' i 'forma', kao i termina 'unutrašnje' i 'vanjsko':

> *"Poezijom u **širem** značenju zovemo sve* lijepo, tj. svaki pojav, koji svojim oblikom izražava kakvu ideju. Lijepo se sastoji u podudaranju ideje i spoljašnjeg oblika, ili forme."

Nakon što iznosi opće principe poezije, prelazi, i dalje primjenjujući isti metodološki pristup, na njihovu podjelu. Pjesništvo dijeli na lirsku, epsku i dramsku poeziju, te na njihove oblike i vrste. Lirska poezija se dalje grana na dvije grupe:

1. Lirska poezija
2. Lirski proizvodi

U dijelu udžbenika koji se odnosi na lirsku poeziju obrađuje pojedine vrste, te piše o himni, odi, elegiji, satiri, ditirambu, madrigalu, sonetu i trioletu.[27] Pri tome se trudi da navede primjere za svaku navedenu pjesničku vrstu. Uglavnom poseže za antičkom helenskom i rimskom poezijom, poznatijim evropskim pjesnicima, a gdje god može navodi i autore sa južnoslavenskih prostora. Tako za elegiju daje primjere iz Ovidija, J. St. Popovića, Jovana Jovanovića Zmaja *(Đulici uveoci),* te engleskog pjesnika Thomasa Hooda (1799-1845), čije su pjesme, kao što su *"The Song of the Shirt" /Pjesma o košulji/* i "*The Song of the Labourer*" */Pjesma radnikova/,* prevođene i objavljivane širom Evrope. Kao primjere za madrigale i triolet navodi Augusta Šenou, za sonete Petrarcu, Petra Preradovića i Jovana Sundečića, dok su mu za satire, opet, poslužili uglavnom tada još vrlo popularni ruski autori Antioch Dimitrievič Kantemir (1709-1744), A.P. Sumarokov (1718-1777), N.A. Njekrasov (1821-1878) i M.J. Saltikov-Ščedrin (1826-1889). I istine radi, on tu navodi i Jonathana Swifta (*Tale of a Tub /Skaska o bačvi/* i *Gulliver's Travels /Guliverovo putovanje*), pa i naše autore: Matiju Reljkovića (*Satir iliti divji čovik*), Zmaja, Branka Radičevića *(Put)* i Đuru Jakšića. Osim ovih pjesničkih vrsta, daje prostora i obradi balade, romanse, legende, idile i basne. Kao dobre primjere za baladu pominje njemačke pjesnike Wielanda, Schillilera, Bürgera, Goethea, te, od domaćih, Zmaja *(Tri hajduka)*; za idile navodi Virgilija, Johanna Heinricha Vossa, Bronera, Emanuela von Geibela, Georgea Crabbea; a za basne: Ezopa, Ivana Andrejeviča Krilova i Dositeja Obradovića. Ljepava razmatra i okolnosti nastanka epske poezije, te analizira skasku (koja od usmene forme, nastale prema fabularnim klišeima što završavaju didaktičnom ili šaljivom

[27] Triolet je kratka pjesma francuskog porijekla, vjerovatno iz XIII stoljeća. Sastoji se od osam stihova, često u jampskom pentametru, gdje se koriste samo dvije rime. Pri tome se ponavljaju po shemi ABaAabAB, što znači da se ponavlja prvi, četvrti i sedmi stih po istom modelu, odnosno drugi i osmi u naizgled jednostavnoj strukturi.

porukom, u razdoblju ruskog romantizma postaje i pisana književna vrsta, a koju su pisali i V. A. Žukovski, A. S. Puškin i M. J. Ljermontov), zatim, klasičnu poemu, pseudoklasičnu i najnoviju historijsku poemu, historijsku i lirsko-epsku poemu novijega doba. Među najstarijim epovima izdvaja *Ilijadu, Ramajanu* i *Mahabharatu,* pa *Šahnamu* od Firdusija, *Pjesmu o Nibelunzima, Eneidu,* junačke epove Torquatoa Tassoa (*Gerusalemme deliberate /Oslobođeni Jerusalem/ i Gerusalemme conquistata /Osvojeni Jerusalem/*), portugalsku poemu *Os Lusíadas* (*Luzijada*) od Luís Vaz de Camõesa; a onda i djela Miltona, Klopstocka, Voltairea, Lorda Byrona, Puškina i Ljermontova. Naročito ga privlači patriotski ep *Rossijada* (1799) popularnog ruskog pjesnika Mihaila Matvejeviča Heraskova (1733-1807), a od domaćih pjesnika spominje Jovana Subotića i Ivana Mažuranića.

Od specifičnih termina razlikuje poeziju u užem smislu i dramsku poeziju. Dramu dijeli na tragičnu i komičnu, historijsku, pseudoklasičnu i novu dramsku poeziju. Ovo poglavlje završava pregledom dramskih vrsta, gdje se bavi operom, melodramom, operetom, vodviljom i farsom. Kao najbolje primjere medu svjetskim tragičarima ističe Eshila, Sofokla i Euripida. Među piscima komedija navodi Aristofana, Menandara, Plauta i Terencija. Za autore pseudotragedija i komedija nabraja francuske klasiciste Corneillea, Racinea, te Voltairea, a onda i Shakespearea, Lessinga, Goethea i Schillera, a na kraju i ruske autore, Denisa Ivanoviča von Visina (1744-1792) i Nikolaja Vasiljeviča Gogolja (1809-1852). Kao primjer za farsu navodi Kostu Trifkovića (1843-1875).[28] Trifković je u svojim popularnim jednočinkama, od kojih je sačuvano oko 15-tak, ismijavao srpsko građansko društvo sa svim njegovim strastima i manama u drugoj polovini XIX stoljeća.

Lekcije iz historije srpske književnosti

Rukopis svoje *Teorije književnosti* je završio u kasno ljeto 1891. godine, jer je u Predgovoru navedeno da je "pisan na Cetinju 10. septembra 1891. godine",[29] a udžbenik je kao autor predao ministru prosvjete Jovanu Pavloviću. Kako je on 6. aprila 1892. umro, to je Ljepava čekao još pet godina dok, konačno, i taj udžbenik nije bio objavljen. Istovremeno je vrijedno pisao i svoje *Lekcije iz istorije srpske književnosti.* U tom poslu su mu uzori bila dva istaknuta proučavatelja književnosti tog vremena – Konstantin "Stojan" Nova-

[28] Većinu ovih autora prenosim prema tekstu Nike S. Martinovića, op. cit., pp. 172-174, u kojem je bilo i dosta grešaka u pogledu dešifriranja imena nekih manje poznatih autora i njihovih djela, za što je, vjerovatno, 'zaslužna' i transkripcija preko ruskih prevoda, iz kojih je Ljepava najčešće i prenosio svoje primjere.

[29] J. Ljepava *Teorija književnosti,* Cetinje, 1896, str. 3.

ković (1842-1915) i Aleksandar Nikolajevič Pipin (Алекса́ндр Никола́евич Пыпин, 1833-1904). I dok je Novaković za života ostvario bogatu akademsku, političku i diplomatsku karijeru kao istaknuti filolog i historičar književnosti, profesor svjetske i srpske književnosti i slovenske filogije na Velikoj školi, kasnije Univerzitetu u Beogradu, a potom i kao ministar prosvjete u tri mandata, predsjednik Vlade kraljevine Srbije, diplomata u Carigradu, Parizu i Petrogradu; a napose i član četiri akademije nauka;[30] Pipinu su dugo odricali pravo da predaje na univerzitetskoj razini. On je, naime, javno protestirao zbog uplitanja tadašnjih carskih vlasti u autonomiju Univerziteta u Sankt Petersburgu, gdje je predavao Opću književnost od 1850. do 1862. godine, pa je narednih 40-ak godina djelovao kao urednik u časopisima *Sovremenik* (Savremenik) i *Vestnik Jewropy* (Evropski vjesnik). Tek 1891. je postao dopisni član Ruske akademije nauka.[31] Na Ljepavu je poseban utisak ostavila Pipinova *Historija slavenskih književnosti*, koju je priredio zajedno sa Vladimirom Spasovičem, iz 1865. i 1879. godine.[32] Formirani u duhu zapadnoevropskog poimanja historije književnosti iz sredine XIX stoljeća, Pipin i Spasovič su primijenili široku filološku metodu da bi mogli iznijeti ne samo osnovne i statističke podatke o slavenskoj književnosti u raznim dijelovima Evrope, obraditi istočna, zapadna i južna narječja, a osobito su ukazali na historijsko-dijahronijski slijed u razvitku književnosti potlačenih slavenskih naroda i pitanje njihovog jedinstva. Ovi autori prate pojavu hrišćanstva i pismenosti, te su, u skladu s tim pristupom, razradili, s jedne strane, književnost na bugarskom jeziku, dok su ostale južnoslavenske narode posmatrali kroz vizuru književnosti na području srpskih, hrvatskih i slovenačkih zemalja (koju nazivaju Horutanija, po iskrivljenom starom nazivu za Karantaniju - Sloveniju). Uz tu, pretežno kulturološko-etničku, obradili su i geografsku komponentu književnog stvaralaštva u Dalmaciji, Dubrovniku, Crnoj Gori i Bosni.

---

[30] Novaković je 1865. postao član Srpskog učenog društva (kasnije Srpske kraljevke akademije - sada poznate kao Srpska akademija nauka i umetnosti /SANU/ od 1886, čiji je bio i predsjednik od 1906. do 1915.), sa 27 godina je već bio član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu , te i član Ruske akademije nauka i dopisni član Académie des sciences morales et politiques.

[31] Pipin je bio izabran 1869. godine za dopisnog člana Srpskog učenog društva sa V. I. Grigorijevičem, Mihailom J. Mikešinim, N. I. Kostomarovim, Jaroslavom Čermekom i Luj Ložeom. Bio je izabran 1869. godine za dopisnog člana Srpskog učenog drustva. Martinović, op. cit. 174.

[32] Aleksandar Nikolajevič Pypin and Vladimir Danilovič Spasovič: *Istorija slavjanskih literatur*. Peterburg 1879; *Geschichte der slavischen Literaturen*. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übertragen von Traugott Pech, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1883-1884. Među ruskim autorima tog vremena bio je običaj da svoja najvažnija djela objave u inostranstvu, obično u Francuskoj ili Njemačkoj.

Sličan pristup, iako više posvećen južnoslavenskim narodima, pokazao je i Stojan Novaković u svojoj *Istoriji srpske književnosti*. Uostalom, njegov bogati opus je skoro u cijelosti posvećen toj tematici. Kao što će to učiniti i sam Jovo Ljepava dvadeset godina kasnije, i Novaković je svoju *Istoriju* pisao kao udžbenik, što se vidi iz njenog podnaslova,[33] a dodatno je svoje namjere pojasnio u predgovoru. On tu kaže da ga je na to nagnala sama "oskudica ovakvih knjiga u našoj književnosti", te je, kao nastavnik u beogradskoj gimnaziji, osjetio potrebu da tu oskudicu popuni svojim "ogledom". S druge strane, Novaković ukazuje da su tada dostupna inostrana izdanja uglavnom već prevaziđena i zastarjela, te da su ionako pisana za inostranu publiku. Zanimljivo je da je svjestan nedovoljnog razvoja različitih književnih disciplina u to vrijeme u Srbiji, kao i nepostojanja pouzdane ("udesne") i potpune bibliografije, bez koje se ne može napisati historija književnosti:

> "Što imamo, sve je većinom grub materijal. Ova dva uzroka jedino su, što me mogahu nameriti da pustim u svet svoj trud. Neka posluži kao temelj ili meni ili drugome za bolje delo - pa sam ja zadovoljan."[34]

Za osnovu svoje studije Novaković je uzeo kriterij srpskog jezika, za koji on smatra da je nedvojbeno potvrđena zajednička geografsko-lingvistička datost za cjelokupni južnoslavenski prostor, izuzev bugarskog jezika. Po njemu su takvog mišljenja svi tadašnji relevantni naučnici, bez obzira da li se radi o Vuku Karadžiću, Đuri Daničiću, Šafariku, Kopitaru, Milošiču ili Šlajheru, te još nekim ruskim i njemačkim filolozima koje navodi u uvodu. Istina, i on govori o "Srbima zapadne crkve" i dubrovačkoj poeziji kao različitim od "stare književnosti Srba istočne crkve na srpsko-slovenskom [staroslovenskom ili crkvenoslovenskom – S.D.] jeziku", te u nastavku razrađuje opće karakteristike književnosti, kako one individualne, tako i narodne i naučne. Novaković objašnjava svoj stav u vezi sa odnosom historije književnosti prema društvenoj historiji naroda, te daje geografske i etnografske karakteristike Srba i Hrvata, a, u konačnici, prelazi na hronološko-historijsku i geografsko-kulturološku podjelu tako shvaćene integralne "srpske" književnosti.

Na tom planu je dosljedno sistematičan, jer prati razvoj književnog stvaranja od narodnih umotvorina, preko djelovanja Ćirila i Metodija i potonjeg razvoja crkvenoslavenske književnosti. Osvrće se i na glagoljašku

---

[33] Stojan Novaković, *Istorija srpske knjževnosti: Pregled ugađan za školsku potrebu*, Prvo izdanje, Beograd 1867, drugo sasvim prerađeno izdanje, Beograd, 1871. Fototipsko izdanje se nalazi u Library of Congress, Washington DC, USA, a dostupno je u digitaliziranoj verziji na internetu kao: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t1vd81d75;view=1up;seq=9.

[34] Novaković, *Istorija srpske knjževnosti*, p. III.

književnost u Dalmaciji i Hrvatskoj, a jedno poglavlje je posvetio dubrovačko-dalmatinskoj književnosti sa dodatkom o književnom radu katolika u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni. Ukazuje, kako sam kaže, na tzv. bogumilsku sektu u Bosni, te gubljenje brojnih djela na ćiriličnom pismu na tim središnjim balkanskim prostorima nakon osmanskih osvajanja. Detaljno prati književnost bosanskih pisaca rimokatoličke vjere, od kojih pominje franjevce Matiju Divkovića, Šćepana Matijevića, Pava Posilovića, Šćepana Margetića Jajčanina, Bandulovića, Glavinića i Ančića, koji su razvili značajnu književno-vjersku djelatnost tokom XVII i XVIII stoljeća. Na sličan način govori i o književnosti "Srba zapadne crkve" i novijoj književnosti u Hrvatskoj, sa posebnim osvrtom na Gaja i ideje jugoslovenske zajednice pod "ilirskim" imenom. U trećem dijelu svoje *lstorije* prati noviju književnost, s posebnim osvrtom na književnost "Srba istočne crkve" u razdoblju 1723-1814, zatim književnost u razdoblju 1814-1848 i Vuka Karadžića, da bi zaključio svoj široki pregled prikazom književnosti nakon 1848. godine sa Đurom Daničićem, Njegošem, Brankom Radičevićem i pojavom tzv. omladinske književnosti.

Na sličnom tragu je pisao i Ljepava svoju *Istoriju*. On ni ne krije da se radi o knjizi čiji je puni naziv: *Lekcije iz istorije* srpske *književnosti po Novakoviću, Pipinu i svojim bilješkama*.[35] Dosljedno primjenjujući metodologiju i stavove svojih uzora, Pipina i Novakovića, on u hronologiji razvitka duhovnog stvaralaštva na prvo mjesto stavlja usmenu narodnu književnost. U njenom razvitku razlikuje tri perioda: mitski, prelazni i historijski. Očigledno, u nastojanju da podrži tada aktuelne intelektualne, kulturne i političke napore za oslobađenjem južnoslavenskih zemalja od tuđinske vlasti, Ljepava se usredsređuje na prva dva perioda u kojima ili još nema državne organizacije, što je karakteristika mitskog perioda, ili se ona tek stvara u prelaznom periodu. Kada jednom dođe do učvršćenja države u historijskom periodu, nakon što se porodice ujedine u plemena, potom i narode, te osnuju državu, mijenja se i karakter narodnog, pretežno usmenog, stvaralaštva u novonastaloj situaciji. Sve individualne snage i htijenja se moraju pokoravati državnoj sili, te pojedinac, kao stvarna ili fikcijska ličnost gubi onaj centralni značaj kakav je imao u prethodnim periodima. Osviješteni narod u takvom kulturnom ozračju počinje da više cijeni snagu i osobine pojedinih junaka u odnosu prema zajedničkim interesima ili interesima države, budući bi književnost trebalo da se prvenstveno i stavi u službu tih i takvih društvenih i političkih ciljeva.

[35] J. Ljepava, *Lekcije iz istorije* srpske *književnosti po··Novakoviću, Pipinu i svojim bilješkama,* Cetinje, 1896.

Na taj se način može shvatiti i njegovo određenje književnosti: "Pod književnošću treba razumjeti skup sviju proizvoda čovječijeg duha, izraženijeh riječi usmeno ili pismeno".[36] Iza toga slijedi i njegova podjela na usmenu narodnu književnost, na koju se naslanja bizantijski period ili stara književnost, te slijedi obrada dubrovačko-dalmatinske i nove književnosti. Poslovice, zagonetke, priče i pjesme svrstava u narodne umotvorine, a samu poeziju dijeli na ženske i junačke pjesme. Ove potonje dijeli u četiri glavna perioda: mitološke i pričanja iz starog narodnog života; pjesme o Nemanjićima i staroj srpskoj državi; pjesme o borbi hrišćana sa Turcima, gdje smješta i pjesme o Kosovskom boju i Marku Kraljeviću. Podjelu završava pjesmama o hajducima, uskocima, borbama za oslobođenje Srbije (u vrijeme Karađorđa), a naročito se bavi junačkim bojevima Crnogoraca i Turaka, u kojima je i sam sudjelovao u tzv. Veljem ratu 1876-1878. Osim crkvene književnosti, kojoj s razlogom ostavlja podosta prostora, daje i pregled svjetovne književnosti, koju čine životi srpskih vladara, ljetopisi, hronike, ali i državno zakonodavstvo (hrisovulje, povelje, zakonici, statuti, diplome i stare listine). Prateći presjek razvitka južnoslavenskih književnosti, Ljepava obrađuje početke i razvoj književnog stvaranja u Hrvatskoj, Slavoniji i Sloveniji, a u zasebnom potpoglavlju nudi i neke šture karakteristike književnosti u Bosni. Tu slijedi Novakovića i njegovo mišljenje da se u srednjovjekovnoj Bosni pisalo isključivo ćirilicom, koju su, uz neke primjese glagoljice, što je dobilo i svoje posebno ime kao "bosančica", sačuvali bosanski franjevci (među kojima i on pominje fra Matiju Divkovića, Pava Posilovića iz Glamoča, Šćepana Margetića iz Jajca), ali su se na kraju priklonili latiničnom pismu pod snažnim utjecajem Rima, odnosno Vatikana.

Ljepava završava svoj pregled prikazom osnovnih karakteristika književnosti u okvirima stvaralaštva "Srba istočne vjere", te se bavi i stanjem na književnoj sceni u Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. U tom naporu daje dosta prostora Dositeju Obradoviću, Vuku Karadžiću, Lukijanu Mušickom, Simi Milutinoviću, Steriji, Njegošu, Đuri Jakšiću i Ljubi Nenadoviću, dok iscrpno biobibliografski obrađuje i druga područja izvan Srbije, te ocjenjuje ilirski preporod kroz aktivnosti Ljudevita Gaja i Stanka Vraza, potom Ivana Trnskog, Dimitrija Demetra, Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, a osvrće se i na druge savremenike poput Ivana Mažuranića, Mirka Bogovića, Ognjeslava Utješenovića-Ostrožinskog i Augusta Šenou.

Samo letimično prikazuje književni rad Bosne i Hercegovine. Nešto više piše o fra Grgi Martiću, te donosi šture podatke o fra Martinu Nediću,

[36] J. Ljepava: *Lekcije iz istorije* srpske *književnosti po··Novakoviću, Pipinu i svojim bilješkama* p. 3.

Frani Jukiću i arhimandritu Joanikiju Pamučini. Očito je bio upoznat i sa procvatom nekih, tada izuzetno utjecajnih, književnih časopisa, pa među njima ističe *Bosansku vilu* Nikole Kašikovića, ilustrirani list *Nada* pod uredništvom Koste Hörmanna u Sarajevu i književni list *Zora*, koji je izlazio zahvaljujući predanim naporima Alekse Šantića i Svetozara Ćorovića u Mostaru. Nabrojao je i nekoliko dalmatinskih pisaca, a posebno ga zanima situacija u Crnoj Gori, gdje je ponudio iscrpne informacije o Jovanu Sundečiću, Petru Petroviću Njegošu i Simi Popoviću.

Zaključak

Iako je morao čekati pet godina da mu se objave i *Teorija književnosti* i *Lekcije iz istorije* srpske *književnosti* (1896), može se zaključiti da je Jovo Ljepava sasvim solidno obavio postavljeni zadatak. On nije imao mogućnosti da konsultira veći broj autoriteta iz te oblasti, kao njegov savremenik prof. Petar Pera Đorđević (1885-1902), koji je završio Filozofski fakultet Velike škole u Beogradu 1874. i narednih četvrt stoljeća napisao brojne studije iz teorije književnosti,[37] historije srpske književnosti, leksikografije, sintakse, školstva i nastave, te publicistike. Prevodio je sa ruskog, francuskog i engleskog, dok se Ljepava morao oslanjati na knjige objavljene na ruskom jeziku i na vlastite interpretacije književnog stvaralaštva.

Možda se može učiniti da su ukupni pedagoški, književni, društveni i akademski rad i djelovanje Jove Ljepave odveć skromni u odnosu na neke njegove savremenike, osobito Jovana Sundečića, iza kojeg je ostalo na stotine književnih i drugih radova, ili književnika Sime Matavulja, koji je jedno vrijeme, također, predavao u Cetinskoj gimnaziji.

Naravno, treba i dalje istraživati i rasvijetliti brojne nedoumice kada se radi o ukupnom spisateljskom djelu ovog ponešto zaboravljenog i nedovoljno poznatog kulturnog i prosvjetnog radnika iz Hercegovine, te, bar u jednom dijelu, i naučnika o čijim dometima vrijeme i kritika tek trebaju donijeti nepristrasni i objektivni sud.

[37] Ljepava u Predgovoru svoje *Teorije književnosti* 1896. kaže: "Vrlo mi je žao, što mi je dockan do ruku došla Teorija Književnosti od g. P. P. Đorđevića: ovo moje djelo predato je pokojn. ministru J. Pavloviću ovdje, kad i ono u Biogradu ministarstvu prosvjete, te se nijesam mogao, koliko bi htio, koristiti". Dragomirović, op.cit., p. 15.

IZVORI

1. Byford, Andy, *Literary Scholarship in Late Imperial Russia: Rituals of Academic Institutionalization*, Legenda, Oxford, 2007.
2. Deretić, Jovan, *Kratka istorija srpske književnosti*, BIGZ, Beograd, 1990.
3. Dragomirović, Dragan, Prve teorije književnosti kod Srba: Petar Pera Đorđević (1892) i Jovo Ljepava (1896), *Radovi* – časopis za društvene i humanističke nauke, Filozofski fakulteta u Banjaluci, 18, 2013, pp. 11-42.
4. Martinović, Dušan J., *Portreti I*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore "Đurđe Crnojević", Cetinje, 1983.
5. Martinović, Niko S., Naučni i književni rad u Cetinjskoj gimnaziji 1881-1941", u: *Spomenica Cetinjske gimnazije 1881-1961*, Cetinje, 1962, pp. 7-8.
6. Martinović, Niko S., Predavanja teorije i istorije književnosti Jova Ljepave, u: *Godišnjak Odjeljenja za književnost*, Institut za književnost u Sarajevu, knj. III–IV, Sarajevo, 1974–75, pp. 169–181.
7. Medigović-Stefanović, dr. Mila, "Ženski institut na Cetinju", dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/zenski_institut_na_cetinju_mila_stefanovic.htm.
8. Musa, Šimun, Hrvatska narodnopreporodna postignuća u Hercegovini, *Hum*, časopisi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 2, prosinac 2007, pp. 9-53.
9. Novaković, Stojan, *Istorija srpske knjževnosti: Pregled ugađan za školsku potrebu*, Prvo izdanje, Beograd 1867, drugo sasvim prerađeno izdanje, Beograd, 1871. dostupno kao: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t1vd81d75;view=1up;seq=9.
10. Papić, Mitar, Školstvo u Bosni Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918), Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
11. Pejović, dr. Momčilo D., *Cetinjska gimnazija 1880-1920 – monografija*, Cetinje, 2007.
12. Pejović, Đoko D., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971.
13. Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine - od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.
14. Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1858-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
15. Vukmanović, Savo, Jovo Ljepava, *Godišnjak Cetinjske gimnazije, II*, 1970, br. 2, pp. 59-68.

ACADEMIC AND EDUCATIONAL CONTRIBUTION OF JOVO LJEPAVA TO LITERARY SCHOLARSHIP AND TRANSLATION

Summary: Having completed his education in Russia, Jovo Ljepava (Poljice /Popovo polje/, 1850 – Belgrade, 1916) worked for a while as a teacher in Mostar and Žitomislići, only to become rather actively involved in the Herzegovina rebellion against the Ottoman Empire (1875-1878). He had to flee from his homeland into the neighbouring Principality, and, afterwards, the Kingdom of Montenegro, where, at the country's capital Cetinje, he taught for years Serbian and Russian language with Literature to pupils at various secondary schools. For the sake of his students he wrote two scholarly editions of *Theory of Literature* and *Lectures from History of Literature* (Cetinje, 1896) in which he introduced his understandings of stylistics, rhetoric, poetics and history of literature in accordance with the current academic interpretations of Literature in Europe. The paper follows his contribution towards literary scholarship, as well as his activities related to writing and translation of literary works, with a particular emphasis on the alleged translated of *Robinson Crusoe*, which had been published by don Franjo Milićević in Mostar in 1875. Some new interpretations on these issues will be offered, based primarily on more recent and accessible data from available resources.

Key words: Literature, Theory, History, Robinson Crusoe, Translation

ZNATIŽELJNI DUH FRA PETRA BAKULE

Dr. fra Robert JOLIĆ

Sažetak: Čim sam vidio naslov znanstvenog skupa koji su predvidjeli organizatori: "Hercegovački znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini", odmah mi je na pamet pao Petar Bakula, hercegovački franjevac rodom iz Posušja (1816.-1873.) – makar nije naveden među potencijalnim temama koje je organizator predvidio. Upravo je Bakula prvi počeo prikupljati i objavljivati arheološke nalaze koje je susretao za svojih čestih putovanja po svim područjima (zapadne) Hercegovine, prije svega znameniti popis nekropola stećaka u svome najpoznatijem djelu, *Šematizmu* iz 1867. godine na latinskom jeziku. On, dakako, još uvijek nije imao potpuni uvid u vrijednost i značenje stećaka (koje redovito naziva "plemićkim grobljima"), ali je uviđao da su jedinstveni i vrijedni spomena. Bakulu možemo predstaviti i kao prvaka etnografije na hercegovačkom ozemlju jer je prvi prikupio i potom objavio bezbrojne narodne izreke, od kojih se mnoge do danas nalaze samo u njegovim djelima. I opet, Bakula se nije etnografijom bavio znanstveno, u smislu struke, što međutim nimalo ne umanjuje njegov doprinos na tome polju ljudske i znanstvene djelatnosti. Osim arheologije i etnografije, Bakulu je, dakako, i u prvome redu, zanimala povijest, prije svega reda kojemu je pripadao (franjevačkoga), ali i okružja u kojem je živio (osmanska vlast u Hercegovini u XIX. i u prethodnim stoljećima). Tu je tipičan predstavnik historiografije prve polovice XIX. stoljeća, koja još uvijek nije raščistila s mitologijom i narodnom predajom, što međutim opet ne umanjuje njegove opise prilika u kojima je i sam živio. Tako bismo ga radije mogli predstaviti kao ljetopisca (i putopisca), negoli profesionalnog povjesničara u suvremenom smislu te riječi.

Tako Bakula u hercegovačkom okružju posljednjega otomanskog stoljeća prednjači na istraživačkim poljima arheologije, etnografije i historiografije, i to više desetljeća prije nego će se znanstvenici po austrougarskoj okupaciji 1878. time početi baviti sustavno i profesionalno.

Ovdje je izostavljen njegov građevni, odgojni, pastoralni i učiteljski rad, iako se i tu davao do kraja, jer su to bile uobičajene djelatnosti kojima su se bavili i brojni drugi franjevci Bakulina vremena.

Želio sam, prije svega, predstaviti tri njegova djela koja nam najbolje mogu prezentirati Bakulin znatiželjni, istraživački duh na trima područjima koja sam naprijed naveo:

Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina, Spalati, 1867. (objavljen u hrvatskom prijevodu 1970. u Mostaru pod naslovom *Hercegovina prije sto godina*), prije svega za arheološke teme;

I martirii nella missione francescana osservante in Erzegovina, Roma, 1862. (u hrvatskom prijevodu *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, Mostar, 2014.), prije svega za povijesne teme;

Pravo mudroznanje za svakog čovika, Split, 1867, 1869. – za etnografske teme.

Spomenuta su i neka druga Bakulina djela kao potkrepa naprijed navedenima, na sva tri područja Bakulina znanstvenog rada.

Uvod

Danas, 150 godina po njegovoj smrti, gotovo nestvarno izgleda da je fra Petar Bakula imao toliko energije i volje, te učinio takva djela koja bi gotovo nemoguće bilo izvesti i u naše vrijeme, kada imamo tako uređene prometnice, vozila, štoviše letimo zrakoplovima, a za znanstveni rad nam je dostupna nepregledna literatura. Već na samom internetu možemo pronaći nevjerojatno mnoštvo podataka koji su nam potrebni za proučavanje i pisanje (znanstvenih) radova i knjiga. Sve to je njemu i u njegovo vrijeme na našim prostorima bio samo daleki (i nedosanjani) san. Bakula je živio relativno kratko – barem za naše pojmove – svega 56 godina (1816.-1873.), a kroz to je vrijeme ne samo završio studij (u Italiji), nego zbog svojih sposobnosti odmah po svršetku studija bio imenovan profesorom filozofije i teologije u istome mjestu (Lucca), gdje ostaje šest i pol godina (1839.-1846.), da bi se potom vratio u rodnu Hercegovinu, koja se upravo u to vrijeme odvojila od matične provincije Bosne Srebrene i počinjala nadasve mukotrpan samostalni život. U Hercegovini je bio župnik u više župa u vrijeme kada nije bilo nikakvih prometala niti cesta, a župe bile prekomjerno velike da je posla bilo preko glave svakoga dana. Nekoliko je godina bio i odgojitelj i profesor franjevačke mladeži u Hercegovini, a više je godina bio u prošnji po europskim gradovima kako bi priskrbio novac za izgradnju crkava i samostana u Hercegovini, ili osigurao školovanje franjevačkim klericima u zapadnim zemljama. Vodio je gradnju franjevačke crkve u Mostaru, na mjestu gdje se nalazi do danas, biskupove rezidencije u Vukodolu ponad Mostara, župne crkve u Gorici kod Imotskoga (danas Gruda), sudjelovao

u pripremama za početak izgradnje samostana na Humcu. Kao osobiti izaslanik biskupa fra Rafe Barišića i hercegovačkih franjevaca, konačno je na licu mjesta u Rimu 1852. isposlovao u nadležnim kongregacijama službeno priznanje nove zajednice pod imenom Hercegovačke franjevačke kustodije (1892. uzdignute na čast provincije), a 1867. je pošao u Carigrad te isposlovao ferman za gradnju samostana i crkve na Humcu. Posljednjih desetak godina života je proveo kao generalni vikar biskupa fra Anđela Kraljevića u Mostaru.[1] Uz sve te obveze, koje bi bile dovoljne i prevelike za jedan normalan (redovnički i svećenički) život, Bakula je neprestano čitao i pisao. Počeo je još kao profesor u Italiji, i nije stao do kraja života. Dok je bio profesor u Italiji, pisao je traktate iz filozofije i teologije koje je predavao, od kojih je neke ponio sa sobom u Hercegovinu,[2] ali se već tada, zapravo, više zanimao poviješću nego onim što je završio i predavao. Tako je još 1846. objavio na italijanskom jeziku kratku povijest drevne provincije Bosne Srebrene (*Cenno storico sulla Provincie di Bosna*), 1853. pregled povijesti nove zajednice hercegovačkih franjevaca i apostolskog vikarijata u Hercegovini (*Breve compendio sacro-istorico sulle vicende della regolare-Missionaria Custodia e vicariato apostolico di Erzegovina*), a iste godine na istome mjestu (Dubrovnik) isto to, samo u stihovima: *Pisma sveto-iskazana od ercegovačke redovničke čuvodržave, i namisništva apostolskoga*. Ipak su navedena djela samo neke vrste uvoda u Bakulina dva temeljna povijesna djela u koja je uložio puno truda i radio ih zapravo desetljećima, jer je riječ ne samo o suhim povijesnim podatcima, nego istodobno i o putopisima, začinjenim osobnim doživljajima. Riječ je ponajprije o djelu objavljenom u Rimu 1862. na italijanskom jeziku *I Martirii nella Missione Francescana Osservante in Erzegovina* (odnedavno dostupnom i na hrvatskom jeziku)[3], a koje je Bakula uskoro – po starom običaju – "prepjevao" i na pučki jezik, te u desetercu objavio u Beču 1863. pod naslovom *Hercegovina za devetnest godinah vezirovanja Hali-pašina*. Drugo je Bakulino neponovljivo djelo *Šematizam* iz 1867., objavljeno u Splitu na latinskom jeziku.[4] Mogao bih se u

---

[1] R. Glavaš, *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897, 155-157; L. Petrović, Život i rad fra Petra Bakule (1816-1873), *Stopama otaca*, god. V, Mostar 1938./39., 34-46; R. Jolić, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, Mostar, 2011, 47-48.

[2] Neke od njih koji su bili sačuvani i u njegovo vrijeme navodi L. Petrović, Život i rad fra Petra Bakule (1816-1873), 47.

[3] P. Bakula, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, Mostar, 2014. (prijevod fra Čedo Škrobo, ur. fra Ante Marić, nakladnički niz RECIPE).

[4] *Schematismus topographico-historicus Custodiae Provincialis et Vicariatus Apostolici in Hercegovina*, Spalati, 1867. Taj je *Šematizam* već odavno dostupan i u hrvatskom

potpunosti složiti s Bakulinim životopiscem dr. fra Leom Petrovićem, koji je još 1939. zapisao: "Da nije ništa napisao, nego samo *Šematizam Kustodije* 1867., dosta nas je zadužio, da mu budemo vječno zahvalni. U njemu je opisao historiju (koliko je znao i umio), topografiju, sve što se iz prošlosti u narodu u Hercegovini sačuvalo. Sve ga je zanimalo, sve je bilježio. U ovom *Šematizmu* zabilježio je, zašto je i kako je samostalna hercegovačka kustodija osnovana. Ništa od ovoga ne bi znali, da on nije u svojim knjigama sačuvao."[5] Da je pratio i događanja u "velikom" svijetu, jasno pokazuje i njegovo djelo *O francuskom i pruskom ratu godine 1870-1871.* tiskano u posljednjoj godini njegova života, u Dubrovniku 1873. I to djelo "u cijelosti potvrđuje Bakuline povjesničarske sklonosti: naime riječ je o kronici/povjesnici u stihu, a ne o epu".[6] Osim tih djela, pisao je i neka druga, religioznog i moralno-propovjedničkog karaktera, kojih se ovdje neću doticati, osim djela *Politika za svakog čovika,* jer je u njemu sabrao brojne mudroslovice, izreke iz pučkoga rječnika, pa ga stoga možemo predstaviti ne samo kao povjesničara i arheologa, nego i kao etnografa.

Tako bismo za fra Petra Bakulu s pravom mogli reći da je prvi povjesničar u Hercegovini, u smislu da njegovi povijesni radovi nadilaze žanr ljetopisa kakvi su dotada (i tada) bili uobičajeni, da je zasigurno prvi hercegovački arheolog, makar o arheologiji nije puno znao nego se njome bavio potican, prije svega, svojim smislom za zapažanje neobičnoga i vrijednoga, te da je prvi etnograf koji je zapisao brojne primjere iz života hercegovačkog čovjeka (sredine XIX. stoljeća) i njegove mudre izreke. Sva navedena područja kojima se Bakula (gotovo nesvjesno) bavio su bila područja njegova zanimanja, prije svega, zbog njegova iznimno znatiželjnog duha, istraživalačkog nagona i želje da svoja zapažanja prenese kako europskoj javnosti (kojima su ti tiskani zapisi bili namijenjeni), tako potomcima i stoljećima koja slijede. Da nije bilo toga nagona, danas, ne samo da ne bismo mogli čitati Bakulina djela i znati barem nešto više o njemu, nego bismo ostali uskraćeni i za vrsne opise vremena u kojem je živio on i prvi naraštaji hercegovačkih franjevaca po osamostaljenju od provincije Bosne Srebrene 1844. (i službeno 1852.), kao i narod (u prvome redu katolički) u posljednjim desetljećima otomanske vladavine u (Bosni i) Hercegovini. Bakulu je "sve zanimalo" i "sve je bilježio", kako ispravno zapisa dr. L. Petrović prije

prijevodu: *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, Mostar, 1970. (preveo dr. fra Vencel Kosir; niz "Život i svjedočanstva", sv. I).

[5] L. Petrović, Život i rad fra Petra Bakule (1816-1873), str. 44.

[6] I. Beljan, Petar Bakula: epski pjesnik ili kroničar?, u: *Zbornik o Petru Bakuli. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Opus fra Petra Bakule" Mostar, 17.-19. svibnja 2012. godine* (ur. P. Knezović i M. Jerković), Zagreb, 2013, 29.

75 godina. Svrha ovoga rada je prezentirati kako njegov nagon za pisanjem i njegov znatiželjni duh, tako barem dijelom i rezultate njegova napora i onoga što je ostalo zabilježeno iza njega.

Bakula povjesničar

Teško je danas o Bakuli govoriti kao o (profesionalnom) povjesničaru kakvoga danas zamišljamo i kakav je danas poželjan. Njegova povijesna djela nisu nipošto lišena ne samo subjektivnosti, nego – barem u stanovitoj mjeri – i pristranosti; u velikoj mjeri nisu temeljena na sačuvanoj arhivskoj građi i dostupnoj literaturi, kako je danas uobičajeno i kako se traži od objektivnih i dobrih stručnjaka, jer Bakula jedva da je imao štogod od potrebne literature, a arhivska građa tek se počela prikupljati;[7] štoviše, općenito se u svijetu tek profilira povijest kao znanstvena grana lišena legendi i mitologije, lišena proizvoljnih zaključaka i utemeljena na čvrstim dokazima. Bakula je pri ruci imao tek neka starija povijesna djela, prije svega, monumentalno djelo Daniela Farlatija (1690.-1773.), isusovca, *Illyrici sacri*, u osam svezaka (djelo započeo Filippo Riceputi, dovršio iza Farlatijeve smrti Jacopo Coleti),[8] koje citira na više mjesta u *Šematizmu* iz 1867. Osim toga, citira i *Zemljopis i poviestnicu Bosne* Ivana fra Frane Jukića, tiskan u Zagrebu 1851., djela geografa Franje Kružića iz 1861. i Heinricha Kieperta iz 1853., a što je nadasve zanimljivo i *De administrando imperio* cara Konstantina Porfirogeneta iz X. stoljeća. Nije jasno kojim se izdanjem služio i gdje ga je pronašao. Moguće u Farlatija. U rukama je imao i neka djela starijeg subrata fra Luke Vladimirovića (1718.-1788.), koji je nažalost brojne dokumente krivotvorio, ali to se u Bakulino vrijeme nije znalo, pa tamo gdje Vladimirović daje pogrešne podatke, Bakula ga slijedi. Tako primjerice biskupa duvanjskog iz sredine XVI. stoljeća naziva fra Danijel Vladimirović,[9] makar je danas iz izvornih spisa jasno da on nije Vladimirović (pa prema tome i nema nikakve veze s fra Lukom), nego mu je prezime glasilo Vukčić ili Vučić, ili pak Glasnović (lat. Vocensis).[10] Dakako da se Bakula služio i

[7] Upravo je on sam najzaslužniji za početak bilježenja podataka u Acta capitularia: prve 63 stranice o povijesti kustodije hercegovačkih franjevaca u 1. svesku pisane su njegovom rukom; usp. R. Barišić, Petar Bakula kao pisac *Acta capitularia*, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, Zagreb, 2013, 454-474; i taj tekst danas dostupan široj javnosti, u latinskom izvorniku, *Isto*, str. 475-516.

[8] https://en.wikipedia.org/wiki/Daniele_Farlati (pregledano 8. prosinca 2015.)

[9] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867., 30-32.

[10] D. Mandić, *Acta franciscana Hercegovinae provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, I, Mostar, 1934, 23-28, 35-36; Hrvatski franjevački biografski leksikon, 571.

djelom drugoga starijeg subrata fra Andrije Kačića Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskog*. Navodi da je koristio i djelo Petra Gorzonija *Povijest Mletačke Republike*. I čini se da je to bilo sve čime je raspolagao!

Tema koju je Bakula, ipak, mogao dobro obraditi bila je povijest vlastite redovničke zajednice, i ne samo one u Hercegovini koja se osamostalila tek u vrijeme njegova života sredinom XIX. stoljeća, nego i drevne zajedničke provincije Bosne Srebrene, i to na temelju nekih starijih objavljenih djela bosanskih franjevaca, prije svega fra Filipa Lastrića Oćevca (*Epitome vetustatum Bosnensis provinciae*, Venecija, 1765.)[11] i već spomenutog Ivana fra Frane Jukića *Zemljopis i poviestnica Bosne* iz 1851. godine. Dr. Andrija Zirdum naziva Lastrića "začetnikom kritičke historiografija Bosne i Hercegovine",[12] tako da se Bakula za stariju povijest franjevaca na našim prostorima mogao osloniti na pouzdane izvore. Još su važniji i temeljitiji, a svakako i točniji, Bakulini opisi povijesti osnutka vlastite zajednice u Hercegovini, jer on tu nastupa ne samo i ne primarno kao povjesničar, nego kao sudionik događanja. Istina, on nije bio u domovini kad su se njegova hercegovačka subraća 1844. "odcipili" od dotada zajedničke provincije Bosne Srebrene, ali se vratio već dvije godine kasnije (iz Italije) te najaktivnije sudjelovao u podizanju te male zajednice iz pepela u respektabilnu organizaciju koja postoji i djeluje sve do danas. Tako Bakula već 1853., samo godinu po službenom priznanju zajednice hercegovačkih franjevaca, u Dubrovniku tiska knjigu *Breve compendio* u kojem – nakon kratkog prikaza povijesti franjevačkog reda i provincije Bosne Srebrene – naširoko i detaljno opisuje odcjepljenje hercegovačkih franjevaca od Bosne, pravni postupak za dobivanje samostalnosti, izgradnju prvih zgrada, kao i utemeljenje novoga apostolskog vikarijata kojemu je na čelu stajao biskup fra Rafo Barišić. Bakula ne zaboravlja donijeti i razloge zbog kojih su se Hercegovci odlučili osamostaliti, prije svega tristoljetni nedostatak bilo kakvih samostana i crkava na tome prostoru te potpuna zapuštenost katoličkoga puka u svakome pogledu, kako materijalnom, tako duhovnom. Ako se tomu pribroji i ogromna udaljenost od matičnih samostana u Bosni, neprohodnost putova i nemogućnost normalne komunikacije, logično je da su Hercegovci nastojali imati svoj samostan i razvijati svoju zajednicu i uzdizati puk iz kojega su ponikli puno bolje nego je dotada bilo moguće.[13] Čitavi tekst vezan za Hercegovinu je napisao Bakula na temelju izvornih dokumenata: pisama,

[11] I ovo je djelo već odavno dostupno u hrvatskom prijevodu: F. Lastrić, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo, 1977, 2003. (prir. A. Zirdum, preveli I. Gavran i Š. Šimić).

[12] A. Zirdum, "Uvod", u: F. Lastrić, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo – Zagreb, 2003, 7.

[13] P. Bakula, *Kratka povijest franjevaca u Hercegovini* (Izabrana djela, sv. I; prir. A. Nikić), Mostar – Veljaci, 1995, 63-106.

dekreta, fermana, kao i na osnovu vlastitoga uvida u cjelokupni proces osamostaljenja i razvoja nove zajednice, bilo kustodije ili vikarijata u Hercegovini, jer je sam bio ne samo svjedok iz prve ruke, nego i jedan od najvažnijih faktora u čitavome procesu.[14] Na istu temu je pisao Bakula i u spomenutom *Šematizmu* iz 1867. Opet najprije donosi opći pregled povijesti Katoličke crkve od najstarijih vremena (koji je prilično oskudan i neprecizan; str. 28-35), da bi onda blistavo opisao "Postanak provincijalne kustodije u Hercegovini" (str. 36-47) te izgradnju prvoga samostana na Širokom Brijegu (str. 48-57) i biskupske rezidencije u Mostaru (str. 58-66). Tu je Bakula najbolji, povjesničar-svjedok, koji svoje navode potvrđuje izvornim dokumentima i obrazlaže takvom snagom da je teško posumnjati u njegove navode.

Ta dimenzija povjesničara, kojega bismo radije mogli nazvati ljetopiscem, koji nije distancirani promatrač događaja nego, naprotiv, sudionik u njima, pokatkad štoviše i u glavnoj ulozi, nije nipošto Bakulina novost, nego se uklapa u višestoljetnu tradiciju bosanskih franjevaca ljetopisaca, uronjenih u događanja, kojima upravo ta dirnutost, osobnost daje snagu vrsna izričaja i originalnosti. O tome je fenomenu u više navrata pisala dr. Iva Beljan, a najopširnije u svome doktorskom radu o ljetopisima trojice bosanskih franjevaca iz XVIII. stoljeća (Bogdanović, Benić i Lašvanin).[15] Na isti je način obradila i samoga Bakulu. S pravom zaključuje da su "njegova djela s temom iz franjevačke povijesti napisana u okviru bogate franjevačke historiografske, u prvom redu ljetopisne, tradicije", te nastavlja: "Bez obzira što Bakula ne piše ljetopise, njegov način pisanja i prošlosti posve je blizak ljetopisnoj tradiciji. Sva historiografska djela (…) koncipirana (su) po modelu koncentričnih krugova, krećući se od opće povijesti prema konkretnom predmetu interesa, na isti način na koji postupaju Benić, Baltić i Lašvanin. Kao i oni, Bakula o udaljenim povijesnim događajima pripovijeda kratko, želeći stvoriti kontekst temi koja mu je važna, da bi o sebi suvremenim događajima, u kojima je sudjelovao ili im bio svjedok, pripovijedao veoma opširno."[16]

Od brojnih primjera takvoga pristupa u kojemu je "pripovjedač ujedno i akter ispričanih događaja, nerijetko i središnji akter",[17] navodim dva vrsna opisa iz *Mučeništava*. Metodom "koncentričnih krugova" Bakula ukratko

[14] Veliku pripremu izvršio je Bakula već sastavljajući prvi svezak Acta capitularia; gl. ovdje bilj. 7.

[15] I. Beljan, *Pripovijedanje povijesti. Ljetopisi bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2011. Usp. R. Jolić, "Ljetopisi između historiografije i književnosti", *Hercegovina franciscana*, br. 7, Mostar, 2011, 502-505.

[16] I. Beljan, Petar Bakula: epski pjesnik ili kroničar?, 20.

[17] Isto, str. 20.

opisuje tursko osvajanje Bosne i Hercegovine te patnje koje su podnosili franjevci starijih stoljeća, kao i katolički puk koji im je bio povjeren, da bi onda prešao na detaljan opis teroriziranja turskih silnika u franjevačkim kućama, kojima je i sam bezbroj puta bio svjedokom. Uza sva ponižavanja nesretni su župnici neprestano morali pokazivati zadovoljstvo – kao da su presretni što ih silnici teroriziraju, kad hoće i koliko hoće.[18] Dr. fra Ignacije Gavran s pravom je zapisao o Bakulinu izvješću o primanju neželjenih "gostiju" u svoje kuće: "Pročitao sam dosta izvora o toj stvari, ali nijedan nije ni upola tako opširan, rječit i uvjerljiv i tako potresan kao ovaj Bakulin, jer on govori iz vlastitog iskustva. Kad je bio župnikom u Brotnju, on je samo 1849. ugostio 583 Turčina!"[19] U posebnu poglavlju Bakula opisuje bezbrojne načine progona i barbarstava nad katolicima, a osobito je živ opis njegova straha za vlastiti život kada je morao izići pred Ali-pašu Rizvanbegovića, ondašnjega apsolutnog gospodara Hercegovine, zbog toga što su se jaja, koja je morao slati na tisuće, pokvarila dok su dospjela na pašin stol.[20]

Bakula je, unatoč svim poniženjima i progonima koji je i sam doživio, ipak zadržao objektivnost. Štoviše, otvoreno progovara i o pozitivnim pomacima pod turskom vlašću, osobito nakon intervencije središnjih otomanskih vlasti i gušenja pobune u Bosni i Hercegovini. Stanje katoličke raje tako se umnogome popravilo po smrti Ali-pašine, otkako je carski serasker Omer-paša Latas 1850. pokušao uvesti red u navedene odmetnute pokrajine. Slobodnije se disalo, crkve su se mogle podizati, kao i grobljanske kapelice, ali i nove župne kuće, pa i samostani. Kršćani su dobili puno veća prava pred sudskim vlastima, mogu kupovati nekretnine i općenito je zabranjena samovolja silnika nad rajom. Zaključuje: "Pa iako spomenuta olakšanja ne izgledaju brojna, pa ni savršena do kraja, usprkos tomu, mora ih se ne malo, čak što više mnogo cijeniti s obzirom na najteže ropstvo koje nam je nametnuto više od tri stoljeća."[21]

Štoviše, hvali i sultana koji je nastojao uvesti reforme u Otomanskom Carstvu. Za njega piše da je "poduzeo dobre mjere da namjesti bar djelomično svoj građanski i vojnički zakonik prema normi onoga europskih sila". S reformama je nastavio njegov sin i imao dobra uspjeha u drugim krajevima svoga prostranog carstva, ali ne i u Bosni i Hercegovini; upravo je to bio razlog slanja Omer-paše.[22]

---

[18] P. Bakula, *Mučeništva*, 229-236.

[19] I. Gavran, *Putovi i putokazi*, II. *Niz članaka o našoj prošlosti*, Livno, 1993, 80-81.

[20] P. Bakula, *Mučeništva*, 237-240.

[21] P. Bakula, *Mučeništva*, 253.

[22] Isto, 249.

Bakula je o zlosilju u vrijeme Ali-paše ispjevao i pjesmu u desetercu pod naslovom *Hercegovina za devetnest godinah vezirovanja Hali-pašina*. U tome dugom spjevu, koji se "doima kao prepjevana i proširena verzije prozne povjesnice",[23] tj. djela *I martirii (Mučeništva)*, autor pripovijeda o usponu i padu hercegovačkog vezira, uživljavajući se u događaje od kojih je i sam brojnima bio svjedok, štoviše aktivni akter.

Tako bismo za Bakulu povjesničara-kroničara mogli slobodno reći da je vrstan pripovjedač, autor skladna, lijepa i napeta jezika. S druge pak strane, kad pripovijeda o starijim događajima, kojima osobno nije bio svjedokom, on je još uvijek daleko od profesionalnog povjesničara koji svoje izlaganja temelji na čvrsto utemeljenim dokazima. Bakula je, dakako, dijete svoga vremena, kad se historiografija tek profilira, pošto je tek na prijelazu između XVIII. i XIX. stoljeća počelo odvajanje historije od naracije te se povijesna znanost sve više etablira kao samostalna znanost, s čim je najuže povezano pročišćavanje ili kritika izvora i potpuno odvajanje povijesne znanosti od svijeta mitova, čudesa, neprovjerljivih priča. Tako, dakle, upravo Bakulino, XIX. stoljeće donosi sa sobom razliku između historije i pripovijesti, između stvarnoga i nestvarnoga (fikcionalnog).[24] Kod njega ne samo da ćemo pronaći natruha fikcionalnoga, nego se ponekad čini da on niti ne razlikuje povijesne činjenice i mitologiju ili usmenu predaju, stvarno i nestvarno. Najbolji primjer je njegov uvodni tekst u djelo *I martirii*, u kojem donosi primjere triju sestara Filipović koje se nisu htjele poturčiti unatoč tamnici, mukama i nagovaranju vlastitoga strica koji je prihvatio islam i obnašao visoke službe. Da stvar bude još zanimljivija – Bakula priču počinje tvrdnjom da su se i njegove Bakule do prije stotinjak godina prezivali Filipovići, "kako svjedoče zapisnici u Posušju, a i usmena predaja",[25] te da su od stida što je njihov ugledni predak prešao na islam odbacili staro prezime i počeli se prezivati Bakulama.[26] Svakako, tri su mlade sestre Lujza, Ana i Lucija Filipović

[23] I. Beljan, Petar Bakula: epski pjesnik ili kroničar?, 28.

[24] Historija je na svoje noge stala tek u XIX. stoljeću. Ona je postala "znanstvena" spajanjem erudicije i genetičke historije. Uz sudjelovanje i njemačkih filozofa Herdera, Hegela, Humboldta, Goethea prekretnicu čine velikani historijskog zanata Niebuhr i Ranke. To više nije događajna historija s izoliranim i nepovezanim događajima, nego genetička, jer na temelju stručnog ispitivanja izvora želi dati uvid u povijesni proces s njegovim uzrocima i posljedicama. Opširno je o tome i uvjerljivo pisala M. Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 2001, passim; usp. R. Jolić, Ljetopisi između historiografije i književnosti, 505.

[25] P. Bakula, *Mučeništva*, str. 207, bilj. 2.

[26] Danas je nemoguće provjeriti jesu li Bakule uistinu nastale od Filipovića jer su matice ("zapisnici" koje Bakula spominje) stare posuške župe spaljene u kulturocidu koje su

bile spremne i umrijeti radije nego se odreći svoje vjere. Dovedene su pred turskog generala Mustafu Hafiza, koji ih je dao mučiti, ali se onda događaju nevjerojatna čudesa: konj za kojeg su privezane da ih rastrga mirno stoji na mjestu i blago ih gleda. Ubačene u mračnu tamnicu u turskoj kuli ostaju nepovrijeđene kroz 16 dana: ne samo da im tijela nisu u raspadanju, nego su one žive i mirišu ugodnim mirisom; bile su "četiri puta ljepše nego prije, krepke, pune, rumene bez usporedbe". Kroz to vrijeme živjele su samo od pričesti kojom ih je prije 21 dan "pričestio dobri otac fra Grgo". Sutradan su – jer se opet nisu htjele odreći vjere u Krista – bile spaljene, ali je njihova smrt bila popraćena kataklizmičkim događanjima: odvaljivanje golemih kamenja s litica, lomljavina stabala, olujni vjetar.[27]

Sličnih priča može se pronaći i u njegovu *Šematizmu*. Osobito je velik broj spomena starih crkava, od kojih mnogima navodi i naslov, a koje do danas nisu potvrđene ni u sačuvanim izvorima, niti arheološkim nalazima. Glavni temelj za njegove tvrdnje je usmena predaja, a ponekad tome pridodaje i osobni uvid na terenu. Tako na samome početku obrade pojedinih župa, govoreći o mjesnoj kapelaniji Ljuti Dolac u Blatu, Bakula reda takve usmene predaje jednu za drugom: u Žvatiću su tako "Turci nekada tu u blizini ubili misionare isusovce zbog katoličke vjere", pri čemu se štoviše poziva i na samoga Farlatija. Vezano za lokalitet Kraljevine, "stari stanovnici prenose kao predaju, da je ondje neki nepoznati kralj bio s Turcima žestoki boj i da je poginuo i pokopan te ostavio ime mjestu". Jasno je da su livade dobile ime po prezimenu Kraljević koje postoji do danas u širokobriješkom kraju, a ne po kralju koji je tu bio boj s Turcima. "Predaja dodaje da je tu poginuo i neki paša. Drži se da se može pokazati i grob gdje je pokopan." Potom nastavlja o stećcima, pa izgleda da on drži da su pod stećcima pokopavani i paše, iako je sada poznato da je izrada stećaka kao nadgrobnih spomenika prestala u najskorije vrijeme po padu Bosne i Hercegovine pod tursku vlast. Nastavlja s jednom legendom koja se do danas zna ispričati, o tome kako se Ljuti Dolac nekoć zvao Zlatni Dolac: "Pričaju da se Ljuti Dolac donedavno zvao Zlatodo zbog majdana zlata kojega su Turci zatvorili i zabranili da se udolina zove starim imenom." Jasno je da tu nikada nije bilo zlata, kao što ga nema ni danas, a selo je dobilo ime (Ljuti Dolac) koje za-

izvršile partizansko-komunističke snage na Širokom Brijegu, gdje su bile sklonjene i posuške matice, 1947. godine. Leo Petrović, koji je imao u rukama navedene matice, navodi da je sv. III počinjao od 1788. godine (ne navodi je li bilo i starijih svezaka), ali nema naznaka da bi pokušao ispitati Bakulinu tvrdnju o podrijetlu od Filipovića (L. Petrović, Život i rad fra Petra Bakule, str. 34, bilj. 1). Vjerojatno pak da livanjski ili glamočki Filipovići nemaju nikakve rodbinske veze s posuškim Bakulama.

[27] P. Bakula, *Mučeništva*, 209-216.

služuje do danas, a u prošlosti ga je zasluživali i u neusporedivo većoj mjeri. Završava s klasičnom legendom koju se do danas može čuti na raznim stranama: "Pod Podgorjem ima veliko groblje zvano Krvija (mjesto krvi). Priča se da su prema narodnom običaju (koji nije davno nestao), na mjestu Krvija, neprijatelji napali pratnju djevojke da je otmu. Zametnula se bitka, i veliki prostor zemlje bio je pokriven lješevima, koji su tu pokopani." I opet i to povezuje sa stećcima: "Ima mnogo velikih i veličanstvenih nadgrobnih kamenova. Usjeci na nekima uistinu potvrđuju predaju."[28]

Ovakvih primjera u Bakulinu *Šematizmu* ima sva sila. Po tome je jasno da se on nije uspio izvući iz zagrljaja starije historiografije, da je još uvijek nesiguran gdje je granica između povijesne istine koja se može dokazati na temelju sigurnih izvora i narodne predaje koja se nije razvijala da bi pamtila povijesna događanja, nego nerijetko da bi osmislila ili barem olakšala memoriju opterećenu teškim iskustvima patnje, gladi, progona, neznanja. Tako je Bakula na neki način – i zbog nedostatka jasnih povijesnih dokumenata, i zbog sredine u kojoj je živio i iz koje je isisavao način života i pripovijedanja – "nužno morao pribjeći usmenoj tradiciji", kako ispravno primjećuje Marko Jerković: "Time je Bakulin *Šematizam* mjesnu predaju pretočio u pisanu formu, smjestivši idejni sustav njegova kraja odmah uz bok historiografskoj formi i izričaju. I baš zato s pravom se može reći da je Bakula svojoj redovničkoj subraći, ali i široj društvenoj i intelektualnoj zajednici predstavio, jedan nov, poviješću i tradicijom prožet pogled na kraj koji ga je oblikovao."[29]

Pa ipak i njemu samom neke su se legende činile nemogućim, pa ponekad stavlja i opaske o svojoj nevjerici glede narodnog pripovijedanja. Tako, primjerice, nije siguran da su na Čerinu franjevci ili neki drugi redovnici (bazilijanci) ili pak "članovi kolegijalnog kapitula" imali svoj samostan, te nastavlja: "Nije sigurnije ni ovo što ću iznijeti." Potom priča o stećku iznad vrela Čerin na koji dolaze žene i izdaleka, koje nemaju mlijeka, kako bi strugale prah s njega i pile ga s vodom ne bi li imale mlijeka za dojiti djecu. Nekima je (valjda) i pomoglo. Bakula pripovijeda dalje: "Napokon, općenito se priča o tom nekako čudnovatom kamenu: Dva ili tri puta je plemeniti Turčin Kreić naredio da se spomenuti kamen preveze k njegovoj kuli u [Krehin] Gradac za profanu upotrebu i da je taj isti kamen bez ičijega prijevoza bio povraćen na svoje prijašnje mjesto u Čerin."[30] Ovdje je riječ ne samo o (običnoj) pučkoj usmenoj predaji, nego o čistom praznovjerju, pa

[28] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 72-74.

[29] M. Jerković, Petar Bakula i historiografija 19. stoljeća, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, Zagreb, 2013, 176-177.

[30] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 83.

mora čuditi da se Bakula nije odlučnije ogradio od navedene legende – bez obzira na vrijeme u kojem je živio i pisao.

U *Šematizmu* se također može pronaći mnoštvo nevjerojatnih vijesti i priča o kraljevima, velikašima, mostovima (primjerice, za turske mostove u Mostaru ili Konjicu Bakula netočno tvrdi da su stariji od Turaka i da ih nisu oni gradili), samostanima i crkvama, čak i (netočnih) etimoloških tumačenja. Ipak, valja imati na umu da je i on sam bio itekako svjestan nedostataka knjige koju predaje javnosti, jer neke stvari nisu uopće obrađene, a druge počivaju na "nesigurnim i neodređenim povijesnim podatcima", što u predgovoru naslovljenom "Dragom čitaocu" pojašnjava ne samo ljudskim (točnije svojim) nedostatcima i slabostima, nego i stoga što "trpimo od velike oskudice podataka". Ipak, ne odustaje od projekta kako bi se barem štogod sačuvalo za buduća pokoljenja i da "ne bi u mojoj domovini potpuno propalo i ono malo još preostalih ostataka starina". Svjestan je nedostataka pučke predaje, ali "kad nema boljega, onda i ti, dragi čitaoče, služi se ovim, kao i ja". Posebno je važna Bakulina izjava da u njegovu knjižicu "nije ništa uneseno što bi nosilo na sebi lažnu odjeću praznog romanticizma ili pjesničke mašte".[31] Kako smo naprijed vidjeli, uneseno je mnogo "pjesničke mašte", točnije nepotvrđenih usmenih predaja, ali je pokazatelj Bakuline želje da piše "čistu" povijest upravo njegova želja da zaobiđe nepotvrđene i nejasne vijesti. To što u tome nije uspio (u potpunosti), nimalo ne umanjuje njegov doprinos poznavanju povijesti njegove domovine Hercegovine. Štoviše, danas bi one vijesti iz pučke predaje od kojih povjesničari nemaju velike koristi mogle biti izvrsno vrelo spoznaja za etnografe o načinu života i razmišljanja u našim krajevima sredinom XIX. stoljeća i prije.

Fra Petra Bakulu možemo slobodno označiti prvakom historiografije na hercegovačkom ozemlju, jer u njegovo vrijeme takvih pokušaja još uvijek nije bilo. Tu njegovu ulogu pionira i prvaka u bilježenju povijesne memorije ne umanjuju niti brojni nedostatci u pristupu i iznošenju povijesnih činjenica. Valja ih promatrati u kontekstu razvoja europske historiografije kao takve, koja se upravo tijekom XIX. stoljeća razvija u egzaktnu povijesnu znanost, kao i sredine u kojoj je Bakula živio, a u kojoj je usmena predaja bila daleko snažnija od bilo kakvih egzaktnih znanosti i pristupa povijesnoj istini.

Valja se, konačno, složiti s mišlju Rudolfa Barišića koji o Bakuli kaže: "Premda njegov cjelokupan opus Bakulu otkriva kao pisca širokog spektra interesa, ipak se može iznijeti tvrdnja kako su konstantu njegovog pisanja predstavljale upravo povijesne teme kojima je pristupao na različite načine."[32]

[31] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 11-12.

[32] R. Barišić, Petar Bakula kao pisac *Acta capitularia*, 464.

Bakula arheolog

Drugo područje, na kojem je Bakula dao još više nego na području povijesne znanosti, jest arheologija. Nema sumnje da je upravo on dao prve, pa makar i neprecizne, vijesti o nekropolama stećaka na hercegovačkom području, kao i o ilirskim gradinama. Ako bi se u Hercegovini do polovice XIX. stoljeća možda i mogao pronaći još koji pisac koji se barem pokušao okušati u povijesnim prikazima (makar sam uvjeren da takvih, osim Bakule, nema), posve je sigurno da arheologa nije bilo, niti bilo kakvih zapisa o arheološkim nalazima. Tako sumnjam da ćemo i u samim ljetopisima bosanskih franjevaca iz XVIII. i XIX. stoljeća pronaći bilo kakvu vijest o gradinama ili stećcima. A Bakula o njima govori opširno i detaljno, štoviše traži ih i iznosi o njima poznate mu podatke prilikom obrade svake župe koju su u to vrijeme služili hercegovački franjevci – a to znači na području čitave zapadne Hercegovine. Kao što reče na početku: "Domovinska ljubav traži od mene i od mojih zemljaka da se brinemo i radimo da ne bi u mojoj domovini potpuno propalo i ono malo još preostalih ostataka starina."[33] Tako je i svjetska javnost prvi put saznala ponešto o tim veličanstvenim arheološkim ostatcima u Hercegovini – davno prije austrougarskih arheologa, prije Ćire Truhelke, Marka Vege ili *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine*. Još da je bilo mogućnosti uz tekst priložiti i koju fotografiju, osobito onih najuspjelijih stećaka, uvjeren sam da bi se i brojni drugi davno prije zainteresirali za tu tematiku.

Možda bi bilo zgodno i postaviti pitanje odakle uopće Bakuli interes za arheološke ostatke, osobito za stećke, kad je činjenica da o tome u Hercegovini ni u njegovo vrijeme ni prije njega nitko nije pisao, pogotovo tako opširno kao on? Uvjeren sam da su stećci Bakuli zapeli za oči kao nešto jedinstveno ne samo na našim prostorima, nego na puno širem području. Poznato je kako je on proputovao velik dio Europe, osobito prilikom odlaska u prošnju, a u Italiji je živio više godina kao student i profesor. Sigurno ga je fascinirala činjenica kako ništa takvo nije susreo bilo gdje na svojim putovanjima, a, eto, tu kod kuće, u njegovoj siromašnoj i potlačenoj domovini, na svakome koraku mogu se susresti tako neobični, nerijetko odlično isklesani i urešeni kameni nadgrobni spomenici kakvih se ne bi postidjeli ni puno bogatiji i umjetnosti skloniji narodi. Stoga se ne treba čuditi što se Bakula, inače znatiželjan i pronicljiv duh, odvažio na tako neobičan pothvat da dadne barem osnovne informacije o važnim arheološkim nalazištima u Hercegovini.

[33] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 11.

Bakulin postupak je tim čudniji i genijalniji kada znamo da zapravo narav jednog šematizma teško dopušta mogućnost donošenja podataka o arheološkim nalazima, jer je riječ o prezentaciji najosnovnijih podataka o nekoj zajednici (u ovom slučaju o franjevačkoj kustodiji i apostolskom vikarijatu u Hercegovini) – o shematiziranom pregledu temeljnih informacija, kako mu i samo ime kaže. Tako u prvome *Šematizmu* samostalne zajednice hercegovačkih franjevaca, koji je na latinskom jeziku objavio fra Anđeo Kraljević 1853. godine,[34] nećemo pronaći bilo kakve vijesti ni o povijesti ni o arheološkim nalazima, a niti o geografiji ili etimologiji vezanima za bilo koju župu – što sve možemo naći u Bakulinu *Šematizmu*. Kraljevićev *Šematizam*, uostalom, ima samo 30 stranica, od čega prvih 19 donosi povijest zajednice hercegovačkih franjevaca (*De origine missionis catholica in Hercegovina*). Ali ni kasniji šematizmi nisu se previše razlikovali od navedenoga Kraljevićeva, tako da primjerice onaj iz 1889. ima 51 stranicu veoma maloga formata, s vijestima samo o tome kada je osnovana koja župa i od kada ima matične knjige, bez ikakva povijesnog osvrta, a da o arheološkim nalazima i ne govorimo.[35] *Šematizam* iz 1903. je nešto veći te donosi prilično opširan povijesni prikaz povijesti franjevaca u Hercegovini, kao i dotada sagrađenih samostana na Širokom Brijegu, Mostaru i Humcu, ali podatci o župama su jednako škrti.[36] Čak i onaj iz 1964. o župama ne donosi ništa više osim doslovno shematiziranog najkraćeg prikaza.[37] Stoga se još više moramo diviti Bakuli što se još tako davno dosjetio načina da ono što je godinama bilježio o arheološkim lokalitetima u Hercegovini konačno i stavi na papir u tiskanom obliku i ponudi širokoj javnosti: iskoristio je (ne i zlorabio!) formu šematizma, koja inače ne dopušta tako široke opise, pogotovo one građe koja gotovo da i nema neke veze sa šematizmom.

Vidjeli smo naprijed da se Bakula u svojim povijesnim djelima, osobito u *I martirii*, izvrsno snalazi kao ljetopisac, kao aktivni sudionik događaja o kojima piše, a ovdje valja naglasiti da je njegov *Šematizam* – koliko god to strano zvučalo – neka vrsta putopisa. Bakulu se uistinu, vezano za njegove prikaze arheoloških lokaliteta, kao i općenito usmenih predaja, ne može naime definirati nikako drukčije nego kao putopisca. U njegovo vrijeme

[34] *Schematismus missionariae neoerectae custodiae Hercegovinensis fratrum minorum regularis observantiae*, Rachusii, 1853. Odnedavno je dostupan i u hrvatskom prijevodu, u: Š. Demo – P. Knezović (prir.), *Čerigajski Anđeo*, Mostar, 2007, 75-94.

[35] *Schematismus almae custodiae provincialis… in Hercegovina*, Mostar, 1889.

[36] *Schematismus almae missionariae provinciae… in Hercegovina*, Mandetrii, 1903. (dostupan i u hrvatskom prijevodu: Fra Martin Mikulić, *Šematizam… za godinu 1903.*, Mostar, 2003; prir. P. Knezović i Š. Demo).

[37] *Šematizam franjevačke provincije Marijina uznesenja u Hercegovini*, Mostar, 1964.

nije bilo moguće u kratkom vremenu obići toliko lokaliteta niti zabilježiti toliko predaja jer nije bilo ni cesta ni prometala, a on je osobno bio iznimno zaposlen čovjek da bi i mogao odjednom uzeti toliko vremena pa sve to obići u komadu. Stoga je Bakula svaku prigodu kad bi se našao u kojem kraju Hercegovine koristio da si načini bilješke, da obiđe teren, da popriča s ljudima koji su tu živjeli. Iz njegova životopisa znamo da je u nekim hercegovačkim krajevima boravio i duže vremensko razdoblje, primjerice više godina u Mostaru ili Brotnju, ali je boravio i u širokobriješkom kraju (na Čerigaju i kasnije Š. Brijegu), u Bekiji (župnik u Gorici i Ružićima), pa i u Duvnu (župnik u Grabovici na Bušku blatu). Poznavao je dobro i Nahiju, osobito dok je tamo radio na pripremama za izgradnju novoga samostana. Tako je Bakula ili živio ili barem u više navrata proputovao čitavom Hercegovinom i pažljivo bilježio sve ono što je bilo vrijedno spomena. Opet je njegov znatiželjni duh proizveo toliko bilježaka od kojih je kasnije načinjen suvisao tekst koji možemo čitati sve do danas.

Bakula je zanimanje za stećke pokazao i puno prije nego ih je detaljno obradio u *Šematizmu* 1867. Naime, već u *I martirii* govori općenito o stećcima, štoviše stavlja ih u ispravan povijesni kontekst. Govoreći o padu naših krajeva pod tursku vlast, Bakula navodi da je dotada u Hercegovini bilo mnoštvo plemića te da su najbolji dokaz tome stećci koji su ostali iza njih: "Spomenici o kojima govorim su grandiozni grobovi, koji su razasuti posebno posvuda po našoj provinciji, a osobito po stanovitim mjestima koja su pogodnija za život. Ima ih tako velikih i zadivljujućih da bi se čovjek čudio. Sama unutarnja konstrukcija, kao mala duguljasta sobica, duboka toliko da može primiti jednoga čovjeka, pokrivena pravim svodom (ćemerom) ili jednim kamenom, samo po sebi daje naslutiti da su oni koji su tu pokopani doista bili bogataši, ali ne i odlikovani nekim sjajnim naslovom. Ali ovo što sam svjedočio o velikom broju i o veličini plemstva tih umrlih su divovski, gore postavljeni kamenovi (jedini spomenik onoga što je bila Hercegovina). Svi su od jednoga komada, lijepo urađeni posebnim čekićem, s gotskim i glagoljskim natpisima, prikazujući razne složene grbove, zatim krune, mačeve, počasne križeve, zvijezde, polumjesec, pehare, gozbe, konje, utvrde ili dvorce, plesove, fontane, ruže, ključeve, crkvice, narod u molitvi, u plaču na grobu, anđela s mačem i toliko drugoga uklesana više ili manje dobro izrađena i sve to između obruba i umetaka (raznoga ukusa) vrlo lijepo rađena. I kad se nađu ta, rekao bih, brda kamenja, obraditi ih, prevesti (osobito na pojedinim položajima) sve ih uresiti odgovarajućim grbovima, pa očite kneževske i plemićke oznake i to u tako velikoj količini, to je za me nesumnjivi znak bogatstva i mnoštva velikaša i plemića. I ne može se reći da ih je bilo malo, jer se mogao sahraniti samo jedan u

svakome grobu, jer sam ponegdje brojio i po šesnaest glava i kako velike glave i zubi još s vlastitom caklinom. Zatim običnih starih grobova imamo također u tolikom broju da je čudo, koji nam kazuju da unutra leže kosti običnog svijeta. Plemićki bi grobovi zahtijevali posebnu studiju", zaključuje Bakula.[38] I dobili su svoju posebnu studiju, upravo kod Bakule, doduše u sklopu obrade pojedinih katoličkih župa na hercegovačkom prostoru, samo pet godina kasnije. Kako je Bakula kvalitetno opisao stećke, držim da je teško i danas općenito reći nešto bolje od toga. Doduše, neke je reljefne ukrase pogrešno protumačio, a vjerojatno nije poznavao ni bosančicu pa ne donosi ni jedan jedini natpis sa stećaka, ali je ovakva informacija za europsku javnost morala biti prvorazredna novost.

Koliko sam uspio pronaći, samo su trojica autora (stranaca) prije Bakule opisivala stećke, i to više uzgred, a nijedan od njih stećke na hercegovačkom prostoru. Prvi je bio Benedikt Kuripešić, koji je Bosnom proputovao 1530. kao član jednoga austrijskog izaslanstva na putu u Carigrad. On opisuje "5 velikih kamenih grobova" na srpskoj strani rijeke Drine, a posebno opisuje krasne stećke vojvode Radoslava Pavlovića i jednoga njegova viteza s natpisima. "Ne samo mi", piše Kuripešić, "nego i sami Turci čuđahu se kako je tih pet velikih kamenova, četvrtasto istesanih, izneseno na ovu glavicu."[39] Potom je prošlo više od 200 godina dok netko opet nije javnost upozorio na kamenu ljepotu stećaka i njihovu neprocjenjivu vrijednost. Riječ je o poznatom talijanskom prirodoslovcu Albertu Fortisu i njegovu djelu *Viaggio in Dalmazia*, tiskanom u Veneciji 1774. godine. U podnaslovu *Morlački ručak na groblju* opisuje, pa makar i uzgred, stećke u blizini crkve Svetog Spasa na Cetini: "Veliko kamenje, pod kojim spavaju kosti drevnih junaka, vrijedno je pažnje kako zbog brojnosti, tako i zbog veličine(…) Bit će pod tim drvećem više od dvije stotine veoma teških gromada, svaka od jednoga komada mramora, koje bi se s pravom mogle nazvati grobovima divova(…) Leže udaljene od brda, pa nije moguće zamisliti da su ih davni stanovnici onih krajeva mogli donijeti do ovog mjesta bez dobro udešenih strojeva."[40]

Uzgred su o stećcima pisali i poljski knez Aleksandar Sapieha (Varšava, 1811.) i engleski egiptolog I. Gardner Wilkinson (Leipzig, 1849.), dok su izvještaji bečkog geologa i liječnika (inače Francuza) Ami Bouéa s putovanja 1836.-1838. objavljeni tek 1889. u Beču. Svi ostali istraživači i putopisci – redom stranci – koji su spominjali stećke učinili su to nakon Bakule: pruski konzul Otto Blau, engleski povjesničar Arthur J. Evans, austrijski časnik

[38] P. Bakula, *Mučeništva*, 207, bilj. 1.

[39] B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Sarajevo, 1950, 24.

[40] A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split, 2004, 193.

Henrich Sterneck, austrijski vojni liječnik dr. F. Luschan, bečki arheolog dr. Moritz Hoernes, mađarski povjesničar Ivan Asboth. Od domaćih ljudi stećke spominje još u XVIII. stoljeću i fra Andrija Kačić Miočić u svome *Razgovoru ugodnom naroda slovinskog*, kao i neki drugi franjevci u Dalmaciji u XIX. stoljeću.[41] Jedini pak koji je opisao hercegovačke stećke u XIX. stoljeću ostaje fra Petar Bakula, što navodi i Šefik Bešlagić: "Relativno dosta podataka o hercegovačkim stećcima ostavio nam je fra Petar Bakula."[42]

Očito je među narodom vladalo opće mišljenje da su stećci baština bosanskih krstjana, pa Bakula i sam podnaslov o stećcima naslovljava: "Poganski nadgrobni spomenici i gomile u Bosni". Iz toga je na prvi pogled jasno da je predodžbu o starosti stećaka imao, ali ne i o starosti gomila, točnije gradina, koje su starije 1500 godina od stećaka, a on ih svejedno pripisuje istim "poganima", točnije krstjanima. Svoje divljenje stećcima izražava odmah na početku teksta: "Nigdje u Evropi se ne može naći toliko, kao posijano mnoštvo, starih spomenika koliko u Hercegovini. Govore da su to poganski grobovi. Pojedini grob oko tijela je solidno izgrađen te vrlo često i svodom poput sobice opremljen do površine zemlje. Ta je površina groba više-manje velikim ravnim kamenom utvrđena. Na ovaj pak postavljen je drugi kamen tako goleme veličine da se i najveći stručnjak mora čuditi, pogotovo kad pomisli s kakvim sredstvima je to kamenje prenešeno na brda i brežuljke, često veoma strme."[43] Evo i nakon 300 i više godina, Bakula se divi izradbi i smještaju stećaka isto kako je nekoć činio B. Kuripešić!

Opće pučko uvjerenje o "bogumilskoj" pripadnosti stećaka preuzeli su i kasniji istraživači, tako prije svih (ali desetak godina nakon Bakule!) engleski putopisac Arthur Evans u svom poznatom putopisu, pošto je 1875. pješke proputovao kroz cijelu Bosnu i Hercegovinu. Za njega su stećci izraz neomanihejskoga učenja bosanskih bogumila.[44] Slično tome pisali su i istraživači koji su slijedili, pa i sami Ćiro Truhelka, najpoznatiji istraživač stećaka u prvoj polovici XX. stoljeća.[45] Isto mišljenje zastupa i Aleksandar Solovjev koji piše: "Bosanske i humske nekropole nikako ne liče ni na pravoslavna ni na katolička groblja. Njihova simbolika pripada jednom sasvim

[41] Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 11-12.

[42] *Isto*, str. 12. On se pak poziva na Bakulin *Šematizam* iz 1873., a ne na onaj prvi iz 1867. godine.

[43] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 22.

[44] A. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875.*, Sarajevo, 1973, 161-163.

[45] Ć. Truhelka, Srednjovjekovni stećci BiH, u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, sv. I, Sarajevo, 1942, 633.

zasebnom hrišćanskom učenju koje nije bilo 'pravovjerno.'"[46] Međutim, već je Josip Horvat 1939. ustvrdio da stećci nipošto ne mogu biti "bogumilski spomenici", jer njihovi ukrasi s "prizorima životne radosti" (kolo, lov, viteška nadmetanja, itd.) pobijaju takve tvrdnje.[47] Potonja istraživanja potvrdila su Horvatovo mišljenje. Tako je Alojz Benac ustvrdio 1953. da se "među simboličnim znacima ističe na prvome mjestu znak križa" te zaključio da se "kao i na drugim mjestima, tako i ovdje ti znaci oštro opiru shvatanju da stećci imaju neki isključivo bogumilski karakter".[48] Konačno je isto zaključio i najugledniji proučavatelj stećaka do danas, Šefik Bešlagić. On načelno drži da stećci imaju više laički, negoli vjerski karakter te da mnogo veći broj stećaka sasvim sigurno pripada kršćanima, uglavnom katolicima te u istočnoj Hercegovini pravoslavnima, nego bogumilima (krstjanima).[49]

Kako je već napomenuo Bešlagić, Bakula je uistinu ostavio "relativno dosta podataka o hercegovačkim stećcima". On u svakoj župi, prilikom opisa pojedinih naselja ili lokaliteta, govori i o nekropolama stećaka, ili pak o gradinama i pogrebnim gomilama (tumulima). Ništa ne smeta brkanje pojmova jer u Bakulino vrijeme jednostavno nije bilo nikakvih znanstvenih spoznaja o stećcima, nego samo pučka predaja. Opisujući dva velika i prekrasna stećka, kao i dva velika križa na groblju Šarampovo u selu Uzarići u blizini Širokog Brijega, navodi kako križevi imaju "kraće prečnice nego je kod Latina običaj", a na stećcima se nalazi pet "dvosjeklih mačeva" te zaključuje: "To dokazuje da su pogani koji su se obratili na kršćansku vjeru, znakove svoga staroga plemstva spojili sa spomenicima nove vjere. Ima ih koji misle da su kršćani od starih poganskih nadgrobnih spomenika napravili sebi križeve ostavivši mačeve. Kad se stvar potanje ispita, čini se da to ne bi bilo na čast ni kršćanima ni izradi križeva. Komu se ne sviđa moje mišljenje, neka potanje prouči spomenike."[50] Danas je jasno da ni jedna ni druga Bakulina pretpostavka nije točna: niti je riječ o poganima koji su se obratili na kršćanstvo pa onda mačeve "prekovali" u križeve, niti su, pak, kršćani stare poganske nadgrobne spomenike pretvarali u kršćanske, nego su na stećcima uklesani stilizirani križevi, a ona dva zasebna velika križa su savršeni dokaz da su tu uvijek živjeli katolici i da su sebi iznad glava podigli križeve, ili pak velike stećke-sanduke s uklesanim stiliziranim križevima.

---

[46] A. Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst?, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1948, 94-95.

[47] J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1980, 188, 192.

[48] A. Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1953, 76.

[49] Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982, 8, 494.

[50] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 69-70.

Osobito je, pak, Bakula bio fasciniran arheološkim ostatcima na Čerinu u Brotnju, što i sam izrijekom ističe: "Nigdje nisam mogao vidjeti u našoj Misiji tako mnogo križeva raznih veličina, usječenih na nadgrobnim stjenama, kao ovdje."[51] Sve je te spomenike Bakula pažljivo pregledao, neke i premjerio (jedino mjesto gdje donosi točne mjere spomenika na kojima je zapazio i natpis s "nekim starim nečitljivim slovima gotice": 94 x 75 x 23 venecijanske uncije). Čini se da je Bakuli bilo prilično nejasno koji spomenici potječu iz prethistorije, koji iz rimskoga razdoblja, ili pak iz srednjega vijeka, ali ih je svejedno zabilježio i prilično dobro opisao. Donosi i pučku predaju (izričaj) vezanu za ljudsku lubanju koja je nađena u jednome grobu: "Naš narod nalazeći češće slične kosti izvanredne veličine u grobovima običava reći: Stari Grci su bili tako veliki!"[52] Dakako da te kosti nemaju nikakve veze s "Grcima", nego s pretcima istih onih koji su ih nazivali "Grcima". Ljudsko je pamćene uistinu kratko i krhko.

Bakula opisuje i brojne ostatke starih crkava, samostana iz predturskog razdoblja na hercegovačkom ozemlju, ali je za brojne njegove podatke potrebno provesti dodatna istraživanja. Točnije, ne smije se podatke preuzimati zdravo za gotovo prije nego se ne pronađe barem još koji dodatni dokaz za njihovo postojanje, bilo na temelju sačuvanih pisanih vrela, bilo arheoloških iskopavanja.

Valja napomenuti još jedan podatak koji je dosada promakao svima (pa tako i meni) onima koji su se bavili osnutkom i poviješću muzeja u franjevačkom samostanu na Humcu kod Ljubuškoga, najstarije muzejske ustanove u Bosni i Hercegovini, osnovanog 1884. godine. Redovito se navodi da je samostansku riznicu utemeljio fra Anđeo Nuić, o čemu postoji i sačuvano svjedočanstvo: *Spomenik* – velika bilježnica koju je fra Anđeo predvidio za službenu knjigu novopokrenutoga muzeja, iz 1884. godine.[53] Iako i u *Spomeniku* fra Anđeo bilježi da su se izlošci počeli skupljati godinama prije samoga otvaranja zbirke, previdjeli smo da davno prije njega isto to napominje i fra Petar Bakula u *Šematizmu* iz 1867. godine: "I da se ne zaboravi, ovo treba zabilježiti: Od nas starijih u misijskom poslu nema nijedan koji nije štogod od starina poslao u samostan, a neki i više komada radi vrlo pohvalnoga čuvanja. Ovo bih htio ostaviti zabilježeno i namijeniti

[51] *Isto*, 81.

[52] *Isto*.

[53] Usp. A. Nikić, Muzej franjevačkog samostana Humac (1884 – 1984), u: *100 godina muzeja na Humcu (1884 – 1984)*, Ljubuški, 1985, 8-13; R. Jolić, "Život i djelo fra Anđela Nuića (1850. – 1916.)", u: *Fra Anđeo Nuić – život i djelo. U prigodi 160 obljetnice rođenja (1850. – 2010.)* (prir. R. Jolić i A. Marić), Mostar, 2010, 22-24.

u prvom redu onima koji drže da su franjevci beskorisni teret zemlji, i da se ni o čemu drugom ne brinu nego o kuhinji."[54] Tako saznajemo da je upravo humački samostan već od samoga početka izgradnje, koja je započela upravo 1867., kad je pisan i *Šematizam*, bio predviđen za muzejsku postavu. Tako je jasno da nije riječ o ideji fra Anđela Nuića, nego je ona postojala (barem) od 1867., dakle punih 17 godina, ili više, prije otvaranja samostanske zbirke – prve u Bosni i Hercegovini.

Konačno, na temelju svega iznesenoga možemo sa sigurnošću zaključiti da je fra Petar Bakula prvi arheolog u Hercegovini, makar i ne bio profesionalni, makar i uz minimalna saznanja o arheološkim postulatima. Teško je povjerovati da je on prije pisanja imao prilike čitati djela onih koji su se bavili stećcima i o tome pisali prije njega, primjerice A. Evansa, A. Fortisa, O. Blaua, jer nema nikakve naznake da bi mu ta djela bila poznata, pa se može s pravom zaključiti da ga je na detaljan opis gradina, gomila, stećaka, ruševina crkava i samostana poticala samo silna znatiželja spojena s nakanom da se znamenitosti njegove domovine predstave i široj javnosti, onoj europskoj. Štoviše, u Bakulinoj domovini Hercegovini teško da je itko – osim njegove malobrojne subraće franjevaca – i bio u stanju čitati ono što je on pisao i objavljivao, ponajprije što nitko osim njih nije znao ni latinski ni talijanski jezik, a osim toga je daleko najveći broj njegovih sunarodnjaka bio potpuno nepismen.

Na kraju se mora spomenuti i jedan podatak koji donosi sam Bakula, a koji u dobroj mjeri stavlja pod upitnik njegovo poznavanje stvarne povijesne vrijednosti stećaka – o kojima je tako rado pisao i prvi prezentirao, onih u Hercegovini, široj javnosti. Naime, opisujući selo Goricu, Bakula piše: "U starom groblju pokraj crkve bilo je više od dvije stotine velikaških nadgrobnih spomenika, od kojih je veliko kamenje gotovo sve ugrađeno u zid nove crkve koja je ondje sagrađena."[55] Ne samo da Bakula ne izražava svoje čuđenje zbog takvoga barbarskoga čina, nego je čitavi apsurd u tome da je upravo on vodio gradnju navedene crkve (1856.-1858.)[56] i da je upravo on naredio da se veliki blokovi stećaka razbiju u manje blokove, koji su onda ugrađeni u zid nove crkve. Istina, na nekim stećcima – bilo da su ostali netaknuti, bilo da su razbijeni i sekundarno upotrijebljeni – do danas su ostali vidljivi reljefni ukrasi, ali svejedno ostaje gorak okus da je upravo on, koji je jedini u Hercegovini mogao barem naslutiti vrijednost tih srednjovjekovnih kamenih spomenika, naredio njihovo uništenje, ili barem

[54] P. Bakula, *Šematizam* iz 1867, 159.

[55] *Isto*, 147.

[56] *Isto*, 148.

prenamjenu. Njegovu odluku ne može nipošto opravdati niti siromaštvo u kojem je morao graditi novu crkvu i olakšanje koje je stiglo zbog relativno lako dobivenih kamenih blokova za zid nove crkve. Teško se danas načuditi takvomu postupku.

Upravo se tom nekropolom pozabavila dr. Marinka Šimić koja piše da je "nekropola spadala među one s većim brojem stećaka, mnogi su među njima bili ukrašeni geometrijskim i biljnim motivima, a neki su imali i natpise. Premda je veći broj spomenika uništen pri gradnji crkve, odnosno uzidani su u zidove crkve i groblja, četiri fragmentarno očuvana ulomka svjedoče da je i ovdje zaživjela hrvatska ćirilica (bosančica)."[57] Na ta četiri sačuvana ulomka, koji su pohranjeni u prostojima Hrvatske franjevačke arheološke zbirke sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, zajedno s latinskim natpisima, dr. Šimić pročitala je sljedeće natpise: 1) Va ime Oca i Sin(a); 2) (Va) ime O(tca)… Marko; 3) sin Marko; 4) m u g a n e i.[58] Tako je posvema jasno da je riječ o iznimno vrijednoj nekropoli koja je, osim reljefnih uresa, imala čak i neke stećke s natpisima na bosančici. Tim je šteta zbog uništenja nekropole još veća.

Bakula etnograf

Već je naprijed nekoliko puta istaknuto da bi brojne usmene predaje koje je Bakula donio u svojim djelima danas prije dobro došle etnografima negoli povjesničarima ili arheolozima. Neke od njih sam prenio i ovdje (primjerice, o sestrama Filipovićkama, ili o grobljima u kojima su pokopani svatovi ubijeni na tome mjestu), a brojne druge ovdje nespomenute mogu se pronaći u istim njegovim objavljenim djelima. Ipak bih se ovdje radije pozabavio Bakulinom knjigom *Politika za svakog čovika*, objavljenom u Splitu 1869. (dio prvi: *Upute i poslovice obćenoga življenja*).[59] Riječ je o mudrim savjetima za čovjeka koji želi biti sretan u životu. Nakon svestranog izučavanja ovoga djela, Ivan Sivrić zaključuje: "'Upute i poslovice' poticajno su štivo koje obećava probitak ako ga se pridržamo, a ne prijeti nikakvom

[57] M. Šimić, Hrvatski ćirilski natpisi iz Gorice kod Gruda, *Susreti* (godišnjak Matice hrvatske, ogranak Grude), br. 8, Grude, 2014, 15.

[58] *Isto*, 21.

[59] *Politika za svakog čovika* spisana od otca fr. Petra Bakule franjevca Hercegovca. U Splitu, Brzotiskom Antuna Zannoni 1869. Knjigu je ponovno tiskao A. Nikić u Zavičajnoj knjižnici "Život i svjedočanstva", Mostar, 1998. Novo je, i veoma kvalitetno izdanje, objavio Ivan Sivrić pod naslovom: *Politika za obične ljude. Bakulina škola poštenja*, Mostar – Čitluk – Široki Brijeg, 2005, s usporednim prijevodom na suvremeni književni hrvatski jezik te popratnim tekstovima.

kaznom ako ga ne slijedimo. Iako je u svom temelju i izvedbi očito riječ o kršćanskom odnosu i njemu sukladnoj tradiciji i ćudoređu, nigdje se ne spominje pripadnost katoličkoj crkvi, niti hrvatskom ili bilo kojem drugom narodu. Ne obećava se ni rajska nagrada, niti se prijeti paklenom propašću. Logično bi bilo očekivati ukazivanje na dobre i loše strane postupanja sukladno toj tradiciji i to se uglavnom događa u 'Uputama i poslovicama'."[60] Ovdje nas zanimaju upravo poslovice, kojih velik broj Bakula donosi u svome djelu. Makar bi danas bilo teško razlučiti koje su od tih poslovica umotvorine samoga Bakule, a koje su uzete iz naroda među kojim je on živio, ipak je jasno da je načelno riječ o narodnom geniju, pa ako je koju smislio i sami Bakula, ona je zacijelo iz naroda – makar, dakako, ne treba zanemariti dijelom ni strane utjecaje, jer je Bakula živio u raznim zemljama i pročitao brojne knjige drugih naroda. Ipak, većinu možemo prepoznati kao svoje sve do danas. Tako će on zapisati: "I ne bacaj riči u vietar", i to u kontekstu želje čovjekove da poučava drugoga. Bakula kaže da se ne treba truditi s onim za kojega unaprijed znaš da ne bi prihvatio tvoju poruku ili argument. Zapravo, svaku poslovicu Bakula i koristi kako bi narodnim izrazom potvrdio ili pojačao svoju pouku. Na drugom mjestu će reći: "Iz jutra se dobar dan poznaje; Izpeci pak izreci; Tko se hvali sam se kudi; Gdi nisi sian neniči; U gnjilom štapu nejma podpore!; Tko se nije naučio virno slušat, nikad neće umiti koristno zapovidati; Nit pametnu teci, niti budali ostavljaj; Na objedu svakom svega, na večeri ni hlieba; Dobročinstva ol nečini, oli posli ti obnimi; Popuzljivac nesritni, svem je svitu na šteti; Jer, od usta do usta, poć će smutnja gusta; Tko se mlogo tudjim poslom brine, on svoje gubi; Tko drugoga vazda pravi, prav on nigda bit ne more; Više puta biva da je sretniji prosti čovik, negoli car na pristolju; Iz iste nesriće proizvesti sriću, zlamenje je visoke pameti, i junačkoga srdca; U radiše svega biše; tko i mlogo radi mlogo nejma, a tko radi malo, nejma ništa; Umiljato janje i dvi majke sasne; Meka besida i gvozdena vrata otvara; Od mača svak biži, od liepe riči nitko…"[61] Iz ukupno 268 Bakulinih besjeda pokupio sam samo neke narodne izreke iz njih prvih 57. Za ostale bi trebalo previše prostora, a nema potrebe, jer su danas lako dostupne u dva ponovljena izdanja Bakuline *Politike*. Uostalom, detaljnu je analizu dala Maja Opašić, koja poslovice obrađuje dijeleći ih prema nekoliko kriterija: prema načinu izražavanja, prema značenju, prema paralelizmima, prema izricanju različitih

[60] I. Sivrić, Neke odlike Politike za svakog čovika, u: *Politika za obične ljude. Bakulina škola poštenja*, 166.

[61] Poslovice i izreke preuzete iz *Politike za obične ljude* (prir. I. Sivrić), 18-40.

značenja.[62] Detaljnu frazeologiju istoga djela načinila je Irina Budimir.[63] Za nju se Bakuline narodne poslovice i izreke uistinu mogu prepoznati kao "osobitost narodnoga, iskustvenog, praktičnoga i poučnoga izričaja".[64]

Tako Bakulu možemo promatrati s etnografskog zrenika s dva polazišta: ponajprije, on je iza sebe ostavio brojne seoske usmene predaje, što sa sobom svakako nosi i način razmišljanja i vjerovanja, štoviše i pokoju praznovjericu. Činjenica je da brojne takve podatke iz pučke predaje Bakula donosi kao povijesne podatke. Danas kad znamo da su netočne, mogu radije poslužiti u etnološkim istraživanjima. Drugo, Bakula je iza sebe ostavio brojne izričaje seoske mudrosti iz svoga rodnog kraja, Hercegovine sredine XIX. stoljeća, a te narodne umotvorine mogu biti predmet istraživanja kako etnologa, tako jezikoslovaca. Dijelom su već i bile.

Zaključak

Fra Petak Bakula (1816.-1873.), hercegovački franjevac rodom iz posuškog Batina, bio je osebujna osobnost iz sredine XIX. stoljeća: izučeni filozof i teolog, župnik, pravnik, graditelj, liječnik, ali i znanstvenik. Dakako, znanstvenik pod utjecajem svoga vremena, još uvijek slabo imun na suvremeni način mišljenja, istraživanja i prezentiranja podataka javnosti. Ipak, držim da s pravom možemo reći da je on prvi pravi hercegovački povjesničar, arheolog i etnograf – bez obzira na sve manjkavosti njegova načina bavljenja i jednim, i drugim, i trećim područjem znanstvenoga interesa. On je povjesničar ukoliko je daleko nadišao i nadmašio dotadanji način ljetopisnog stila upisivanja podataka, makar su i njegovi najvrjedniji i najvjerodostojniji tekstovi upravo onda kad nastupa kao ljetopisac – i ne samo kao svjedok, nego kao aktivni sudionik u događajima koje opisuje. Ipak, on stremi tome da njegovi radovi ne nose "na sebi lažnu odjeću praznog romanticizma ili pjesničke mašte". Makar sam u tome nije do kraja uspio, pokazao je novim naraštajima kako je povijest egzaktna znanost i mora se hraniti provjerljivim dokazima, bilo temeljenima na sačuvanim povijesnim vrelima, bilo, pak, na arheološkim istraživanjima.

Još je važniji njegov doprinos na području arheoloških istraživanja, jer je upravo Bakula prvi koji je ne samo spomenuo arheološku baštinu – u

[62] M. Opašić, Prilog analizi paremiološkoga blaga fra Petra Bakule, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, Zagreb, 2013, 335-347.

[63] I. Budimir, Frazeologija *Politike za svakoga čovika* fra Petra Bakule, u: *Zbornik o Petru Bakuli*, Zagreb, 2013, 201-213, te detaljan Rječnik (frazema), 214-289.

[64] *Isto*, 201.

najvećoj mjeri iz srednjeg vijeka (stećke), u manjoj iz prethistorije (gradine i gomile), a u najmanjoj iz rimskog razdoblja (kameni spomenici) – nego je sve to u dobroj mjeri i detaljno opisao te objavio u svome *Šematizmu* iz 1867. godine. On teško da je mogao znati za starije ili suvremene zapise u kojima se govori o stećcima ili općenito o arheološkim nalazima, nego ga je prvenstveno na taj pothvat istraživanja i opisivanja stećaka i drugih arheoloških nalaza gonila činjenica što je uviđao da je riječ o unikatnim spomenicima, kakvih nije susreo nigdje u Europi, koju je prošao gotovo uzduž i poprijeko. Ovdje, pak, Bakula nastupa kao putopisac, bilježeći na svakome svome pohodu bilo kojoj hercegovačkoj župi, selu ili lokalitetu, ono što mu se činilo da bi moglo zanimati učeni svijet u Europi, kojem su knjige bile namijenjene, ili da bi moglo zanimati naraštaje koji će tek doći. Očito je da je uz to upravo Bakula bio jedan od inicijatora osnutka muzeja u novome samostanu na Humcu – koji će 1884. postati prvim muzejskim prostorom u Bosni i Hercegovini, četiri godine prije otvaranja samoga Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Jedina mrlja na Bakulinu inače pionirskom i vrsnom radu na istraživanju i prezentaciji arheološke građe je barbarski čin uništenja dijela nekropole stećaka u Gorici, koje je Bakula, prepolovljene, dao ugraditi u zidove nove crkve.

Konačno, Bakula je – što svjesno, što nesvjesno – puno doprinio i razvoju etnografije na hercegovačkom području, jer je upravo on prvi ili među prvima zabilježio tolike pučke predaje, kao i tolike poslovice i mudroslovice koje su kolale u narodu. Manje važno što su njegovi brojni podatci danas uporabljivi upravo u etnografske svrhe, iako ih je on pisao kao povijesne podatke, dakle u posve drugu svrhu.

Biti prvi povjesničar, arheolog i etnograf u Hercegovini nipošto nije malo. To je upravo fra Petar Bakula, koji je na taj način zadužio sve naraštaje Hercegovaca i kojemu se s pravom u posljednje vrijeme pridaje sve više pozornosti. Vrhunac je, dakako, znanstveni simpozij održan njemu u čast u Mostaru 2012. godine i s tim povezani *Zbornik o Petru Bakuli* objavljen sljedeće godine u Zagrebu.

NAUČNI I AKADEMSKI RAD ENESA DURAKOVIĆA

Prof. dr. Dijana HADŽIZUKIĆ
Fakultet Humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar

Sažetak: U radu se govori o značaju naučnog rada Enesa Durakovića s posebnim osvrtom na vrijeme u kojemu se pojavljuju njegovi najznačajniji tekstovi, kao što su monografije o Skenderu Kulenoviću i Maku Dizdaru. Također, skreće se pažnja na Durakovićev rad na priređivanju i objavljivanju antologija bošnjačke književnosti bez kojih bi svaki dalji rad na njenom književno-historijskom pozicioniranju u interliterarnoj južnoslavenskoj zajednici bio gotovo nemoguć.

Ključne riječi: Enes Duraković, bosanskohercegovačka književnost, bošnjačka književnost

Kada govorimo o procesima književnohistorijskih kanoniziranja, primjetno je da je cijelo dvadeseto stoljeće obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanoniziranja bošnjačke književnosti. Postoji nekoliko ključnih tekstova Midhata Begića[1], Muhameda Filipovića[2] i Muhsina Rizvića[3], kao i Alije Isakovića[4] zahvaljujući kojima se otvorila mogućnost izučavanja i imenovanja bosanskohercegovačke književnosti, veoma sporo i namjerno otežano iz političkih centara moći. Iako sve nacionalne zajednice postupkom prevrednovanja književnohistorijske naracije ovjeravaju nacionalne identitete i *sakralna mjesta pamćenja,*

[1] Midhat Begić u eseju "Četiri romana" iz 1967. godine zapisuje sintagmu "umjetnička muslimanska proza", a takvo promišljanje nastavlja u referatu "Uz književna kretanja u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja" (1970), da bi muslimansku književnost nastavio braniti u tekstu "Slika jedne zanemarivane književnosti" (1973).

[2] U pitanju je čuveni tekst Muhameda Filipovića "Bosanski duh u književnosti – šta je to?" iz 1967. godine koji je izazvao brojne negativne političke reakcije.

[3] Doktorska disertacija Muhsina Rizvića objavljena je 1973. godine pod naslovom "Književno stvaranje muslimanskih pisaca u austrougarskom periodu" I i II te predstavlja prvo obimno naučnoistraživačko djelo iz historije muslimanske književnosti.

[4] Prvo izdanje antologije muslimanske književnosti "Biserje" pojavilo se u Zagrebu 1972. godine, a uredio ga je Alija Isaković.

te verificiraju svoju prvotnost u odnosu na drugoga, bošnjačka nacionalna zajednica nije mogla u mnoštvu priča narativno uobličiti vlastitu naučno utemeljenu književnohistorijsku pripovijest. Jedan dio te zajednice je nacionalnoromantičarski konstruirao nacionalni identitet, a drugi je svjesno negirao bilo kakvu poetičku zasebnost bošnjačke kulture i književnosti. Ono što su istinske vrijednosti mikrokulture svake književnosti, koje moramo izučavati, jesu pojedinačne književne ličnosti i estetske vrijednosti njihovih književnih tekstova koji u sebi nose sve tragove i znakove općih i posebnih kulturnih vrijednosti nesvodivih ni na kakav nacionalni kod. Upravo takvim pristupom izučavanju književnoumjetničkog djela u nauci se pojavio Enes Duraković. Ovaj autor je devedesetih godina dvadesetog stoljeća uradio posao koji u normalnom svijetu rade velike institucije.

Prve knjige Enesa Durakovića, kao i brojni članci[5], rezultat su pomnog analitičkog izučavanja pjesničkih opusa dvojice najznačajnijih (do danas) autora bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti: Maka Dizdara i Skendera Kulenovića. Radi se o monografskim studijama *Govor i šutnja tajanstva - pjesničko djelo Maka Dizdara* iz 1979. i *Pjesništvo Skendera Kulenovića* iz 1983. unutar kojih je Duraković različitim postupcima čitanja osvijetlio cjeline poetskih opusa i otvorio mogućnosti kasnijih, novih iščitavanja njihove poezije. Uz motivsko-sadržajne i jezičko-stilske analize poezije dvaju pjesnika, Duraković je iscrtao i njihov kako unutarnji umjetnički razvoj tako i njihovu poziciju u cjelini bosanskohercegovačke historije književnosti. Čitajući književno djela Maka Dizdara gotovo neposredno nakon pjesnikove smrti, Duraković je pred sobom kao naučnik imao jedno izuzetno značajno, bogato i kao cjelina zaokruženo djelo koje je tek trebalo iščitati i valorizirati, te dijahronijski i sinhronijski locirati u unutrašnje tokove bosanskohercegovačke književnosti. Zapitan pred tridesetpetogodišnjim stvaralačkim putem Maka Dizdara, Enes Duraković pokušava proniknuti kako u njegove tajne življenja tako i u smisao stvaranja. Krenuvši od *Vidovopoljske noći* iz 1936. godine, preko elemenata ekspresionističke poetike koje prepoznaje, prije svega, u "načinu konstituiranja pjesme kao cjeline", Duraković pravi veoma uspješnu paralelu između ekspresionističkih sintagmi Antuna Branka Šimića, Hamze Hume i Maka Dizdara, zaključivši da se kod Maka Dizdara preobražaj kretao "od egzistencijalnog osjećanja općeg i ličnog bezizlaza u svijetu socijalne nepravde do metafizičke utjehe što se otkriva u stihovima Kamenog spavača."[6] U svojoj studiji Duraković

[5] Selaktivnu bibliografiju članaka Enesa Durakovića donosimo u prilogu na kraju teksta.

[6] Enes Duraković, Govor i šutnja tajanstva – pjesničko djelo Maka Dizdara, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

posvećuje dužnu pažnju poemi *Plivačica* kao ključnom mjestu preobražaja i poetike Maka Dizdara i ukupne bosanskohercegovačke poslijeratne poezije, uvidjevši u njoj *dramu iskonskog susreta čovjeka i univerzuma*. Nakon književno-kritičkog i naučnog sagledavanja zbirki *Koljena za Madonu* i *Okrutnosti kruga*, potpuno očekivano, Enes Duraković najviše pažnje posvećuje *Kamenom spavaču*. Polazeći od konstatacije da su se u Kamenom spavaču "sretno saželi i topli sjaj zavičajnog ognjišta i odsjaj univerzalnih saznanja ljudske sudbine"[7], Duraković detaljno propituje Dizdareve poetičko-stvaralačke veze sa bogumilskom srednjovjekovnom Bosnom, egzistencijalističkom filozofijom dvadesetog stoljeća, kao i strukturalno-poetičke karakteristike kako ciklusa tako i pojedinačnih pjesama unutar zbirke.

Pjesništvo Skendera Kulenovića prerađena je doktorska disertacija Enesa Durakovića, objavljena 1983. godine i predstavlja jedini cjelovit uvid u opus ovog značajnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnika. Slično kao prethodna studija, i ova izlazi tek pet godina nakon autorove smrti, te je od višestruke važnosti za sagledavanje Kulenovićeva djela koje je nastajalo u rasponu od pedeset godina. Tadašnja Durakovićeva konstatacija o Kulenoviću kao pjesniku za kojeg je pjesma uvijek značila "oblik u kojem svijet uvijek prepoznaje svoju ljepotu i veličinu"[8], te da je on "pjesnik apoteoze i ekstaze, obuzeti lirik svepprirodne radosti rađanja i plođenja, koji svoje prisustvo osjeća u svemu što ga okružuje"[9], do danas je neprevaziđena. Nakon analize *ranih pjesničkih nemira,* Duraković ispisuje centralni dio svoje studije (kako kaže Radovan Vučković), a to je poredbena analiza poema *Stojanka majka Knežopoljka* i *Na pravi put sam ti majko izišo*, zbog koje, nakon što je otkrivena u zaostavštini, "bilo je jasno da će sva naša ranija tumačenja i razumijevanja Kulenovićeve poezije dobiti sasvim drukčiju intonaciju, novo i svježe obogaćenje, i da ova poema nije tek običan pridodatak njegovom ionako bogatom književnom opusu."[10] U trećem dijelu knjige Enes Duraković donosi zaključke svojih istraživanja Kulenovićevih soneta prateći njihov tematsko-motivski, simbolički i strukturalno-kompozicijski umjetnički potencijal.

Već 1988. godine pojavljuje se Durakovićeva knjiga *Riječ i svijet: studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima XX vijeka* za koju je kritika kazala da je u isto vrijeme i antologija, i udžbenik, i naučna knjiga. *Riječ i svijet* sadrži obimne studije o pjesnicima: Aleksi Šantiću, Jovanu Dučiću, Musi Ća-

[7] Ibid, str. 58.

[8] Enes Duraković, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 5.

[9] Enes Duraković, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, str. 5.

[10] Enes Duraković, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, str. 57.

zimu Ćatiću, A.B. Šimiću, Hamzi Humi, Nikoli Šopu, Skenderu Kulenoviću, Maku Dizdaru i Anđelku Vuletiću. O ovoj Durakovićevoj knjizi je, između ostalog, Slavko Sušilović napisao: "Kombinovanje naučne preciznosti, savjesnosti i temeljitosti sa esejističkom samostalnošću i nezavisnošću koja je tek nešto malo manje obavezujuća, ostvaruje se u Durakovićevoj knjizi na gotovo idealan način."[11] Kao studentica profesora Durakovića mogu potvrditi da je upravo takav način pisanja ali i usmenog kazivanja ono što nas je uvijek privlačilo njegovim predavanjima i ispisanim tekstovima.

Hronološki, slijede knjige: *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* iz 2003, *Arka riječi* iz 2006, te, konačno, *Obzori bošnjačke književnosti* iz 2012. godine. *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* knjiga je koja sadrži osam studija, pisanih i objavljivanih unutar dužeg vremenskog perioda, a u pitanju su tekstovi koji kao cjelina govore o bošnjačkoj književnosti. Tada naznačene osnovne silnice razumijevanja bošnjačke književnosti, koja postoji "u promjenljivom umnožavanju, dopisivanju i repliciranju intertekstualne umreženosti i mnogoglasnosti kulture, nesvodive na statičnu sakrosanktnost muzealne reprezentacije"[12], Enes Duraković proširuje i produbljuje u svojoj novoj knjizi. Nakratko ću se zadržati u osvrtu na knjigu *Obzori bošnjačke književnosti* jer je smatram izuzetno značajnom knjigom za sve nas koji se bavimo proučavanjem bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, no, isto tako, i za one koji još uvijek sumnjaju u postojanje takve književnosti.

Studija *Obzori bošnjačke književnosti* rezultat je dugogodišnjeg iskustva u istraživanju pojedinačnih književnih opusa, proučavanju bošnjačke književnosti, njene unutarnje i vanjske historije kao i borbe za njeno etabliranje u široj južnoslavenskoj zajednici. Već naslovna metafora upućuje na nemogućnost davanja konačnih odgovora, kao ni čvrsto definisanje granica, prostornih ili vremenskih, bošnjačke književnosti. Mjesto obzora uvijek zavisi od pozicije promatrača. Otvarajući temu i brojna pitanja bez prihvatanja pozitivističke samouvjerenosti u vlastitu istinu, Duraković započinje istraživanje najprije odnosa književnokritičke naučne zajednice prema bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti, a zatim i njenih unutarnjih postulata i odrednica koje je čine zasebnom književnošću unutar južnoslavenske interliterarne zajednice. Prvo poglavlje zapravo je teorijsko razmatranje o onome šta i kako čini jednu književnu zajednicu specifičnom, gdje su grani-

[11] Slavko Sušilović, Devet bosanskohercegovačkih pjesnika, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. VI, Alef, Sarajevo, 1998, str. 714.

[12] Enes Duraković, *Bosanske i bošnjačke književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003, str. 179.

ce, kako ih uspostaviti, koliko su čvrste, gdje dolazi do miješanja i sažimanja, a složit ćemo se, sve su ovo pitanja na koja je teško naći odgovore. Zbog toga i jedan od podnaslova: *Povijest bošnjačke književnosti: crtež na pijesku?* Sabiranje svih djela književnoumjetničke vrijednosti u hijerarhijski poredak unutar jedne nacionalne književnosti dovelo bi do stvaranja nacionalne biblioteke, a takvo nizanje i periodizaciju poststrukturalistička poimanja su već odavno uzdrmala. Razlikovanja i razgraničavanja sa drugima i u odnosu na druge već je dovršen proces u velikim evropskim književnostima, a sve češća pisanja o vlastitim neprikosnovenim kanonima pokazuje da na našim prostorima, iako prevaziđen, taj proces još uvijek traje. "Ovu vrstu kulturne identifikacije karakterizira binarna strukturiranost književnopovijesnih naracija koje podrazumijevaju neprijateljsku drugost, nužnu za ilustraciju mitske dimenzije 'herojski izborenog' identiteta nacionalne zajednice."[13] Imajući iskustvo negiranja, Bošnjaci, također, postavljaju pitanje prava na vlastitu (pri)povijest. Ali, Enes Duraković u svojoj studiji ne pristaje na uspostavljanje mitske svijesti i kritikuje sve stavove u kojima se književnost posmatra isključivo kao jednostrana slika traganja za identitetom, bio da je u pitanju srpski, hrvatski ili bošnjački "mitski patos".

Studija *Obzori bošnjačke književnosti* Enesa Durakovića knjiga je koja donosi veliki broj informacija o onome što nije i onome što bi trebala biti bošnjačka književnost, o njenim osnovnim poetičkim modelima i književnicima koji joj pripadaju. Nezaobilazan je i govor o pokušajima osporavanja i prisvajanja bošnjačkih pisaca sa istoka i zapada – dovoljno je spomenuti Mešu Selimovića, Skendera Kulenovića ili Hamzu Humu. Duraković zaključuje da je bošnjačka književnost specifična i posebna unutar bosanskohercegovačke, kojoj pripada, i južnoslovenske s kojom dijeli veliki dio književnog i kulturnog naslijeđa, da je jedinstvena i svoja ne po čistoti modela i jasnom nacionalnom opredjeljenju već po mnoštvenosti poetika i amalgamu zapadnoevropskih, islamskih, južnoslovenskih tradicija i kultura od srednjeg vijeka i ranije do Karahasana i kasnije. U nekim kasnijim istraživanjima o tome *Kto je ta šta je ta da prostiš gdje li je ta odakle je...* bošnjačka književnost, ova knjiga Enesa Durakovića bit će nezaobilazan fakt njene povijesti.

Pored vlastitog naučnog istraživanja i rada, posebno treba istaći akademski rad Enesa Durakovića na Filozofskom fakultetu na kojem je naučno i pedagoški odgojio brojne generacije mlađih istraživača, zatim rad na uredničkim poslovima u časopisima *Lica*, Život i *Pregled*, rad na obnovi Kulturne zajednice Bošnjaka *Preporod*, urednički rad u izdavačkim kućama Prepo-

[13] Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014, str. 24.

rod, Alef i Sarajevo-Publishing, te rad u redakcijama izdavačkih kuća *Svjetlost* i *Veselin Masleša*. U svemu ovome želim staviti akcenat na rad Alefa, izdavačke kuće koju je Duraković osnovao, a u čijem su izdanju objavljene do sada najznačajnije knjige u procesu etabliranja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. To su: *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka, Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka, Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka, Antologija bosanskohercegovačke eseja XX vijeka*, zatim, *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka* (1995), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1996) koja je prošireno izdanje objavljene Antologije muslimanske poezije XX vijeka iz 1990, a koje je (uz već spomenutu Antologiju bosanskohercegovačke poezije XX vijeka, koju je radio sa Milom Stojićem i Markom Vešovićem) uredio Enes Duraković. Osobito su važni predgovori koje je za antologije napisao profesor Duraković ponudivši sažet pregled autora i pojava važnih za razvoj pripovijetke i poezije na našem prostoru, a koji su i danas izuzetno korisni svima onima koji izučavaju ili podučavaju bosanskohercegovačku književnost, od nivoa osnovne škole do doktorskih studija. O predgovorima koji predstavljaju studije razvoja bošnjačke poezije i proze Enver Kazaz je napisao:

> *Otud Durakovićeva sintetska iščitavanja cjeline naše poezije i pripovijetke XX vijeka ne podrazumijevaju samo brižljivo profiliranu estetiku i kriteriologiju vrijednosti već i značajno književnohistorijsko znanje, mnogobrojne poetičke kontekste, skokovite prijelaze i neprimjetne nijanse u profiliranju poetičkih sistema. Uspješno izvedena modelativna struktura i tipološka skala u obje antologije rezultira kompleksnim izborom najznačajnijih pjesama i pripovijedaka, čija vrijednost u znatnom broju slučajeva prevazilazi okvire nacionalne literature i ukupnog iskustva jezika. Baš je u tom aspektu značaj Durakovićeva pristupa neprocjenjiv, kao što je na drugoj strani u obje antologije težnja da se uspostavi dijahronijski zasnovana vertikala sa bezbrojnim sinhronijskim presjecima i htijenje da se valoriziraju, kako cjelina, tako i pojedinačni estetski dometi, rezultira do danas najsloženijim čitanjem korpusa bošnjačke poezije i pripovijetke XX vijeka.*[14]

Poznato je da je nakon *Biserja* Alije Isakovića, kao prve i jedine antologije muslimanske književnosti, prošao period od dvadeset i pet godina, te da se tek tada pojavljuju Alefove antologije, a o radu Enesa Durakovića na ovom projektu sam Isaković je rekao da je "i kao autor i kao urednik Alefovom edicijom antologija ponudio sliku onog što je najvrjednije u boš-

[14] Enver Kazaz, "Poetika i struktura raskršća i ukrštanja – Književnohistorijsko i književnokritičko djelo Enesa Durakovića", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga VI, Alef, Sarajevo, 1998, str. 723-724.

njačkoj književnosti XX stoljeća. A na taj način počinje se ostvarivati dugo očekivana književnohistorijska sinteza bošnjačke književnosti."[15] Izborom poetskih i proznih djela najviših estetskih dometa, Duraković uspostavlja vrijednosnu vertikalu naše književnosti kroz stotinu godina, ostavljajući i u predgovorima i u samom izboru tekstova otvorene završetke i naznake (naravno u to vrijeme poznatih) daljih mogućih poetskih strujanja.

Konačno, Enes Duraković u saradnji s drugim autorima uređuje, a Alef objavljuje i ediciju *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Edicija broji šest tomova: Starija književnost (priredili Enes Duraković, Esad Duraković i Fehim Nametak), Usmena književnost (priredili Đenana Buturović i Munib Maglajlić), Poezija (priredio Enes Duraković), Proza (Priredio Enes Duraković), Drama (priredila Gordana Muzaferija) i Književna kritika (priredili Enes Duraković i Fahrudin Rizvanbegović). U pitanju je izuzetno važna i svima nama poznata edicija koja je objedinila najkvalitetnije književnokritičke tekstove o književnim pojavama od usmene književnosti i književnosti na orijentalnim jezicima, do tekstova o savremenim autorima. Osim što olakšava potragu za ključnim tekstovima o pojedinačnim autorima, ovakva antologija još jednom uspostavlja temeljni vrijednosni dijahronijski niz unutar bošnjačke književnosti.

Kao priređivač se Duraković pojavljuje u još nekoliko važnih projekata kao što su: Mak Dizdar: *Izabrana djela*, I – III, (Izbor i predgovor), Svjetlost, Sarajevo, 1981; Skender Kulenović: *Izabrana djela*, 1 – 8, (Izbor i redakcija Enes Duraković; predgovor Midhat Begić), Udruženi izdavači Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983; Derviš Sušić: *Izabrana djela*, I – X, (Izbor i pogovor u knjizi X), Oslobođenje, Sarajevo, 1985; Musa Ćazim Ćatić: *Izabrana djela*, (Izbor i predgovor), Svjetlost, Sarajevo, 1988; *Muslimanska književnost XX vijeka*, I – XXV, (Autor projekta, izbori i redakcija; predgovori za knjige br. 5 (Hamza Humo), br. 11 (Skender Kulenović), br. 15 (Mak Dizdar) i br. 16 (Derviš Sušić), Svjetlost, Sarajevo, 1991. Urednik je knjiga: Aleksa Šantić: *Emina* (Izabrane pjesme, izbor i predgovor), Oslobođenje, Sarajevo, 1990; Mak Dizdar: *Kameni spavač*, Izabrane pjesme, (Izbor i predgovor), Preporod, Sarajevo, 1997; Musa Ćazim Ćatić: *Pjesme, prepjevi, eseji*, (Izbor i predgovor), Preporod, Sarajevo, 2002. Enes Duraković je priredio i izbore iz književnih djela Skendera Kulenovića, Maka Dizdara, Derviša Sušića i Anđelka Vuletića u ediciji Savremena književnost naroda i narodnosti BiH (Sarajevo, 1983/1984), te izbore iz djela Miroslava Krleže, Muse Ćazima Ćatića, Hasana Kikića, Skendera Kulenovića, Alije Isakovića i drugih, u edicijama školske lektire izdavačkih kuća *Svjetlost* i *Veselin Masleša*.

[15] Alija Isaković, *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996, str. 13.

Iako rođen u Derventi, Enes Duraković je porijeklom Hercegovac i to će s ponosom u svakoj prilici istaći. Imajući na umu stotinjak objavljenih naučnih radova, sedam knjiga, te uređivanje i objavljivanje antologija bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, doprinos nauci o književnosti ovog Hercegovca već sada se može smatrati nemjerljivim. Kao naučnik, Enes Duraković je prošao kompletan put književne teorije i nauke od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća do danas, prateći sve njihove promjene i napredovanja. U nauku je ušao kao proučavatelj zasebnih književnih opusa, da bi, danas, došao do velikih sinteza cjelokupne bošnjačke književnosti. Put etabliranja bosanskohercegovačke, a kasnije i bošnjačke književnosti, Enes Duraković preuzima od Midhata Begića i Muhsina Rizvića, a njegov rad danas nastavljaju brojni mlađi književni kritičari, historičari i profesori književnosti koji su učili od njega.

ENES DURAKOVIC'S SCIENTIFIC AND ACADEMIC WORK

Summary: This paper discusses the importance of academic work of Enes Duraković with special reference to the period of time during which he published his most important texts such as his monographs on Skender Kulenović and Mak Dizdar. Also, this paper draws attention to Duraković's editorial work and publication of the anthologies of Bosniak literature, without which any further work on its literary and historical positioning within the South-Slavic inter-literary community would be almost impossible.

Keywords: Enes Duraković, Bosnian and Herzegovinian Literature, Bosniak Literature.

LITERATURA

1. Duraković, Enes, *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.
2. Duraković, Enes, *Govor i šutnja tajanstva – Pjesničko djelo Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.
3. Duraković, Enes, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.
4. Duraković, Enes, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
5. Duraković, Enes, *Riječ i svijet: studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
6. Duraković, E. i Rizvanbegović, F. (prir.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici,* knjiga VI, Alef, Sarajevo, 1998.
7. Isaković, Alija, *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996.

Prilog: selektivna bibliografija članaka Enesa Durakovića

– Dva romana Derviša Sušića, *Izraz*, Sarajevo, XVII/1970, br. 2, str. 221–224.

– Tamni uvir smrti (Džemaludin Alić: Razbijanje površine, Tamni kristal, Svjetlost, Sarajevo, 1969), *Odjek*, Sarajevo, XXIII/1970, str. 7–8, str. 22.

– Feniksov solilokvij (S. Bašić: Glasnik, Svjetlost, Sarajevo, 1969), *Odjek*, Sarajevo, XXIII/1970, str. 30.

– Plovidba ka zemlji obećanoj (O poeziji Slavka Mihalića), *Odjek*, Sarajevo, XXIV/1971, 15–31. oktobar 1971, str. 14.

– Derviš Sušić, *Izraz*, Sarajevo, XVIII/1971, br. 11–12, str. 789–791.

– Panorama hercegovačkih pjesnika, *Lica*, Sarajevo, III (VII), 1973, br. 7.

– Skender Kulenović prije ratnih poema, *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, Sarajevo, 1974-1975, br. III–IV, str. 317–326.

– Misaona suština poetskog govora (Kasim Prohić: Apokrifnost poetskog govora, *Veselin Masleša*, Sarajevo 1974), *Izraz*, Sarajevo, XIX/1975, br. 1, str. 88–90.

– Ratna poezija Skendera Kulenovića, *Izraz*, Sarajevo, XIX/1975, br. 8–9, str. 152–175.

– Znakovi sumnje (Husko Džigal: Potkop, Svjetlost, Sarajevo, 1975), *Izraz*, Sarajevo, XIX/1975, 10, 380–382.

– U matici revolucije (O poeziji S. Kulenovića), *Radio Sarajevo – Treći program*, IV/1975, br. 11, 264–273.

– Pošten razgovor s čitaocem (Miodrag Bogićević: Humanitet stvaranja, V. Masleša, Sarajevo, 1975), *Oslobođenje*, Sarajevo, 1975.
– Plodotvorna pjesnička sinteza, Život, Sarajevo, XXIV/1975, br. 7–8, str. 89–96.
– Kakva je slika jedne poezije (Povodom antologije Poezija jugoslovenskih naroda Aleksandra Jerkova, Delo, Beograd, 1975), *Odjek*, Sarajevo, 15–30. april 1975, br. 8, str. 8.
– Pjesnička katarza Maka Dizdara, *Most*, Mostar, 1976, br. 7, str. 65–68.
– Hamza Humo: Sabrana djela, I–IV, Svjetlost, Sarajevo, 1976 (Izbor i redakcija Muhsin Rizvić), *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, Sarajevo, 1977, br. VI, str. 355–358.
– Nagovještaj modernog izraza (Pjesnički počeci Maka Dizdara), *Odjek*, Sarajevo, XXX/1977, br. 20, str. 6.
– Djelo umjetničke autentičnosti (O Vidovopoljskoj noći M.Dizdara), *Oslobođenje*, 17. 12. 1977.
– Tri primjera sintetskog proučavanja bosanskohercegovačke književnosti (U: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*), ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XXXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knjiga 5, str. 185–192.
– Poezija Skendera Kulenovića (skica), *Most*, Mostar, 1978, br. 17–18, str. 57–76.
– Poetska kosmološka vizija u "Kamenom spavaču", *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, Sarajevo, 1979, VIII, str. 269–289.
– O Maku, *Lica*, Sarajevo, IX/1979, br. 10, str. 44–54.
– "Koljena za Madonu" Maka Dizdara, *Odjek*, Sarajevo, XXXII/1979, br. 3, str. 7–8.
– Pjesnička vizija Bosne, Život, Sarajevo, XXVIII/1979, br. 5, str. 503–508.
– Prozno djelo Derviša Sušića, Izabrana djela D. Sušića, Univerzal, Tuzla, 1980, predgovor u romanu Uhode, str. 7–16.
– Plodotvorna pjesnička sinteza (Soneti Skendera Kulenovića), *Odjek*, Sarajevo, XXXIII/1980, br. 3, str. 8 i 21.
– Mijene i konstante Kikićevog pripovijedanja, *Odjek*, Sarajevo, XXXII/1980, br. 12, str 10 i 25.
– Pripovjedačka umjetnost (Nad djelom Derviša Sušića), *Odjek*, Sarajevo, XXXIII/1980, br. 21, 10 i 26.
– Pjesnik na razmeđu epoha, *Zbornik radova o Musi Ćazimu Ćatiću*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1980, str. 23–37.
– Predgovor Izabranim djelima Maka Dizdara, Svjetlost, Sarajevo, 1981, Knjiga I, str. 7–47.

– Muhsin Rizvić: Bosanskohercegovačke književne studije, *Oslobođenje*, Sarajevo, XXXVIII, 4. 3. 1981, br. 11759.
– Muhsin Rizvić: Bosanskohercegovačke književne studije, *Izraz*, XXV/1981, br. 9, str. 400–402.
– Muhsin Rizvić: Književni život u Bosni i Hercegovini između dva rata, I–III, Svjetlost, Sarajevo, 1980, *Delo*, Beograd, XXVIII/1982, br. 7, str. 79–82.
– Tokovi i razmeđa međuratne bosanskohercegovačke književnosti (M. Rizvić: "Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata"), *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, Sarajevo, 1981.
– Poezija Maka Dizdara, Život, Sarajevo, XXX/1981, br. 10, str. 354–362.
– Majka Hanifa, majka Stojanka, *Delo*, Beograd, XXVII/1982, br. 10, str. 130–139.
– Midhat Begić: Četiri bosanskohercegovačka pjesnika, Život, Sarajevo, XXXI/1982, str. 149–152.
– Muhamed Kondžić: "Silicijumfront", Sarajevo, 1981, Život, Sarajevo, XXXI/1982, br. 11-12, 480-482.
– Milosav Popadić: "Knjiga o žrvnju", *Radio Sarajevo- Treći program*, br. 36.
– Radovan Vučković: "Problemi, pisci i dela", IV (Svjetlost, Sarajevo, 1981), *Radio Sarajevo-Treći program,* Sarajevo, br. 37, str. 573–576.
– Pustoš svijeta i raskoš sna, *Izraz*, Sarajevo, XXVII/1983, nr. 1–2, str. 21–32.
– Soneti Skendera Kulenovića, *Radio Sarajevo – Treći program*, XII/1983, br. 40, str. 251–269.
– Majka Hanifa, majka Stojanka, Život, Sarajevo, XXII/1983, br. 1–2, str. 81–94.
– Skender Kulenović: "Ponornica", Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, (predgovor E. Duraković)
– Pred slutnjom kataklizme (Alija Isaković: Pobuna materije, Svjetlost, Sarajevo, 1985), *Danas*, Zagreb, 1986, br. 207, str. 41–43.
– Na skretnicama života (Jasmina Musabegović: "Skretnice", *Veselin Masleša*, 1986), *Odjek*, Sarajevo, XXXIX/1986, br. 13.619, 21.V.
– Vlastiti povijesni kontinuitet, *Odjek*, Sarajevo, XXXVIII/1985, br. 22, str. 6–7.
– Ahmed Muradbegović, pjesnik i pripovjedač, Život, Sarajevo, XXXIV/1985, br. 7–8, str. 175-181.
– Pjesništvo Maka Dizdara, predgovor knjizi Mak Dizdar: "Kameni spavač", Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985, knjiga br. 14, str. 5–16.

– Prozno djelo Derviša Sušića, predgovor knjizi Derviš Sušić: "Ja Danilo", Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985, knjiga br. 19, str. 5–13.
– Književno djelo Derviša Sušića. Pogovor Izabranim djelima Derviša Sušića, *Oslobođenje*, Sarajevo, 1985, knjiga 10, str. 287–305.
– Sinteza dosadašnjih izučavanja (Muhsin Rizvić: "Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine", *Veselin Masleša*, 1985), *Oslobođenje*/KUN, XLIII/1986, br. 13.619, 21. V, str. 13.
– Estetsko kao sudbinsko (Slobodan Blagojević: "Poezija, mistika, povijest", Svjetlost, Sarajevo, 1986), *Oslobođenje*/KUN, Sarajevo, 22. oktobar 1986, str. 9.
– Prilog naučnoj sintezi (Muhsin Rizvić: "Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne", Univerzal, Tuzla, 1986), *Oslobođenje*/KUN, Sarajevo, XLIV, broj 13.888, 18. 2. 1987, str. 13.
– Status i modeli izučavanja muslimanske književnosti, *Gesta*, Zagreb-Varaždin, travanj- svibanj, 1987, str. 46–50.
– Vepra letrare e Dervish Sushigit. U: Derviš Sušić: "Kohe e lige", Pristhine, 1987, fg. 343–347.
– Okom, srcem, duhom (Alija Isaković: Jednom, Prva književna komuna, Mostar, 1986) *Odjek*, XL/1987, br. 4, str. 23.
– Vrhunci modernog pjesništva (Zdenko Lešić: "Klasici avangarde", Svjetlost, Sarajevo, 1986), *Oslobođenje*/KUN, 8. april 1987, str. 9.
– Pjesnik na razmeđu epoha, Predgovor Izabranim djelima Muse Ćazima Ćatića, Svjetlost, Sarajevo, 1988, br. 7, str. 7–27.
– Raskršća i putokazi (Alija Isaković: "Neminovnosti", Univerzal, Tuzla, 1988), *Oslobođenje*, XV, 1988, 14.401, str. 9.
– Hamza Humo, pjesnik životnog misterija, *Radio Sarajevo – Treći* program, Sarajevo, XV/1988, br. 60, str. 95–100.
– Pjesničko i pripovjedačko djelo Ahmeda Muradbegovića, predgovor Izabranim djelima Ahmeda Muradbegovića, Svjetlost, Sarajevo, 1987, knjiga I, str. 21–32.
– Otvorenost duha (Ivan Lovrenović: "Labirint i pamćenje", Oslobođenje, Sarajevo, 1989). *Odjek*, Sarajevo, God. XLIII, br. 11–12, str. 17.
– "Biserje", po drugi put (Alija Isaković: "Biserje", drugo izdanje, Otokar Keršovani, Rijeka, 1990), *Ogledalo*, Zagreb, 1/1990, str. 40.
– Pogubne krajnosti (O knjizi Alije Isakovića "O nacionaliziranju Muslimana"), *Odjek*, Sarajevo, XLIII/1990, br. 10, str. 14–15.
– Pjesma i vrijeme Alekse Šantića, Pogovor u knjizi Aleksa Šantić "Emina", *Oslobođenje*, 1990, str. 123–135.

– Muslimanska glasnost, *Ogledalo*, Zagreb,
– Une continuite hisorique bosniaque, Litterature bosniaque Musulmane, Migrations Litteraires, 13–14, Juillet-Decembre 1990, 167–172.
– Muhsin Rizvić – posljednji veliki alim, *Večernje novine*, Sarajevo, 20. 11. 1995, str. 8.
– Modeli izučavanja bošnjačke knjiž., *Erazmus*, Zagreb, listopad 1996, broj 18, str. 58–61.
– The Tale and Silence of Mystery, Bosnien-Herzegovina: Interkultureller Synkretismus, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 52 (2001) 167–187. (Translation: Nirman Moranjak- Bamburać)
– Književno djelo Alije Isakovića, *Ostrvo*, Tuzla, 3/2004, str. 51–66.
– Novele i putopisi A. Isakovića, *Pregled*, Sarajevo, juli – decembar 2004, br. 3–4, str. 71–80.
– Povijest bošnjačke književnosti – crtež na pijesku?, *Pregled*, Sarajevo, Godište L, Godina 2009, br. 2, str. 15–74.
– History of Bosniak Literature – A Drawing in the Sand?, Survey, Periodical for Social Studies, Sarajevo, 2009, pg. 9–70. (Translation Selma Đuliman)
– Traganje za književnim identitetom, *Pregled*, Sarajevo, godište LI, 2010, br. 3, str. 11–52.
– Poetičke mijene i konstante bošnjačke književnosti (prvi dio), *Pregled*, Sarajevo, Godište LII, godina 211, br. 2, str. 39–54.
– Poetičke mijene i konstante bošnjačke književnosti (drugi dio), *Pregled*, Sarajevo, Godište LII, godina 2011, br. 3, str. 28–53.

UTEMELJENJE MODERNE BOŠNJAČKE KNJIŽEVNE HISTORIOGRAFIJE (Od Mehmed-beg Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)

Prof. dr. Sanjin KODRIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Rad se bavi pitanjem utemeljenja moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i moderne bošnjačke književne historiografije krajem XIX st. i početkom XX st. S ovim u vezi, otkriva se mogućnost da se elementarni počeci moderne bošnjačke književne historiografije prepoznaju već u djelu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, rodonačelnika novije bošnjačke književnosti te u ovom kontekstu preteče dr. Safvet-bega Bašagića, prvog stvarnog modernog bošnjačkog historičara književnosti. U tom smislu, posebno se fokusiranju neki od mogućih književnohistoriografskih aspekta Ljubušakovih sakupljačkih zbirki *Narodno blago* i *Istočno blago*, a naročito rad *O našijem pjesnicima i književnicima*, objavljen u zbirci *Istočno blago*.

Ključne riječi: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, dr. Safvet-beg Bašagić, moderna književnohistoriografska svijest, moderna književna historiografija, novija bošnjačka književnost

1.

Kraj XIX i početak XX st. vrijeme je utemeljenja cjelokupne moderne bosanskohercegovačke, pa tako i moderne bošnjačke kulture. To je i vrijeme kad, u naročitim kulturalnim prilikama nakon austrougarske smjene dotadašnje osmanske vlasti u Bosni, utemeljuje se i novija bošnjačka književnost, što je zbirni naziv za cjelinu bošnjačkog književnog stvaranja od ovog vremena pa sve do danas, odnosno za proteklih nešto manje od stoljeća i po.[1] No, u isto ovo vrijeme kraja XIX i početka XX st. utemeljuje

[1] Usp. Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Sarajevo 2012.

se, između svega ostalog, i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest ili moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno moderna historija bošnjačke književnosti kao književnonaučna disciplina, koja će zamijeniti dotadašnja bavljenja književnošću unutar različitih formi književnih komentara i hroničarskog pristupa prošlosti karakterističnih za bošnjačku tradiciju vezanu za orijentalno-islamski kulturalno-civilizacijski krug. Pritom, kao i u slučaju same novije bošnjačke književne prakse, i sam postanak te razvoj moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije direktni je učinak javljanja upravo modernih evropskih tendencija u bošnjačkom kulturalnom kontekstu, ali je to i pojava koja je u najužoj vezi s konstituiranjem novijeg književnog stvaranja među Bošnjacima.

U ovom smislu, utemeljenja novije bošnjačke književnosti, na književnoumjetničkoj strani, i moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije, na književnonaučnoj strani, pojave su u naročitom međusobnom odnosu, pri čemu novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književna historiografija pokazuju niz razvojnih uzajamnosti i međusobnih zavisnosti. Na opravdanost ove teze već na samom početku može uputiti i činjenica da novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest imaju, zapravo, i iste svoje utemeljitelje, a to su, naime, dvije zasigurno stožerne ličnosti ukupnog bošnjačkog kulturnog života s kraja XIX i početka XX st. – dr. Safvet-beg Bašagić (1870-1934), ali i Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902), koji se u dosadašnjim istraživanja bošnjačke književne povijesti nije bliže dovodio u ovaj, s razvojem bošnjačke književne historiografije povezan kontekst, osim u vezi s utemeljenjem moderne bošnjačke publicistike i književne kritike.[2] S ovim u vezi, moguće je uspostaviti i tezu da Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak i dr. Safvet-beg Bašagić predstavljaju istovremeno i zastupnike dviju različitih pojava u novijem bošnjačkom književnom stvaranju, ali i u modernoj bošnjačkoj književnohistoriografskoj svijesti i književnoj historiografiji u vremenima njihova konstituiranja krajem XIX i početkom XX st. Ove pojave nisu, međutim, međusobno suprotstavljene, već su prije u naročitom komplementarnom odnosu, a što istovremeno navodi i na tezu da proces postepenog utemeljenja moderne bošnjačke književnohistoriografske svijest i književne historiografije od Ljubušaka do Bašagića predstavljanja i njihovu svojevrsnu evoluciju tokom koje su u

[2] Usp. Muhidin Džanko, Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, u Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2008, 11-23.

mjeri koja se ne može zanemariti uspostavljeni barem neki važni elementi konceptualno-predmetnog okvira bošnjačke književne historiografije kakvu poznajemo danas.

2.

Novija bošnjačka književnost javlja se kao rezultat evropeizacije Bosne, a zapravo kao učinak potrebe prihvatanja zapadnih, evropskih književno-kulturalnih tekovina u bošnjačkoj književnoj praksi, uz manje ili veće udaljavanje od orijentalno-islamskog kulturalno-civilizacijskog kruga, koji je dotadašnjoj, starijoj bošnjačkoj književnosti predstavljao njezin neposredni kulturalno-civilizacijski okvir te kojem je dotadašnja bošnjačka književna praksa prirodno pripadala. Istina, kao osobeni izazov i historijski iskorak, prvi elementi evropske književnosti i kulture u Bosni javit će se još šezdesetih godina XIX st. u vidu svojevrsnog prvog evropeizacijskog vala tad još uvijek osmanske Bosne, a u sklopu modernizacijskih procesa i tzv. tanzimatskih reformi u cjelini Osmanskog carstva, što je period koji bi se mogao nazvati pretpreporodnim dobom u bošnjačkoj književnosti i kulturi.[3] Između ostalog, tad počinje i s radom Vilajetska štamparija u Sarajevu, zahvaljujući kojoj prvi put nakon *Bosanskog prijatelja* (1850) fra Ivana Franje Jukića, koji je štampan izvan Bosne, u Bosni se javljaju i prvi novinski listovi na narodnom, bosanskom jeziku, najprije *Bosanski vjestnik* (1866-1867) u privatnom izdanju Ignjata Soprona, štampara koji na poziv bosanskog valije Osman Šerif Topal-paše dolazi u Bosnu iz austrougarskog Zemuna upravo s ciljem pokretanja rada štamparije, a odmah zatim i zvanične vilajetske novine *Bosna* (1866-1878), "list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi", a potom i *Sarajevski cvjetnik* (1868-1872), poluzvanični časopis koji je po valijinu odobrenju pokrenuo i izdavao Mehmed Šakir Kurtćehajić, prvi bošnjački novinar u zapadnom smislu riječi, dok se u kratkotrajnom Hercegovačkom vilajetu kao njegove zvanične novine javlja list *Neretva* (1876), štampan u Vilajetskoj štampariji u Mostaru kao sjedištu Hercegovačkog vilajeta.[4] U ovim novinskim listovima bit će objavljeni i najraniji književni tekstovi Bošnjaka na bosanskom jeziku i zapadnoj pismenosti, a što je pojam koji u XIX i na početku XX st. obuhvata one oblike pismenosti koji se kod Bošnjaka javljaju kao novost u odnosu na

[3] Usp. Sanjin Kodrić, Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije" i počeci novije bošnjačke književnosti), *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. XVIII, Sarajevo, 2015, 45-80.

[4] Usp. Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1996.

njihovu višestoljetnu arebičku te još stariju bosaničku pisanu tradiciju. To je, naravno, slučaj i s prvim na bosanskom jeziku i zapadnom pismu objavljenim književnim tekstom jednog Bošnjaka – pjesmom *Pozdrav* Mehmeda Emina Šehovića, autora koji je uz samu pjesmu potpisan kao "gospodin hodža Mehmed-Emin-Efendija", a koja je na reformiranoj Vukovoj ćirilici objavljena u mjesecu maju 1866. godine u prvom broju zvaničnog vilajetskog lista *Bosna*, dakle dvije godine prije zvaničnog prihvatanja ćiriličke reforme u Vukovoj Srbiji (1868).[5]

Međutim, evropeizacija bošnjačke književnosti u punom kapacitetu počinje se ostvarivati tek s austrougarskom okupacijom Bosne 1878. godine, kad Bosna nakon nešto više od četiri stoljeća svoje direktne uključenosti u orijentalno-islamski kulturalno-civilizacijski sistem nenadano dospijeva u poziciju da se mora priključiti zapadno-evropskom kulturalno-civilizacijskom poretku, odnosno reintegrirati se u ovaj okvir, na čemu je intenzivno insistirala i nova, austrougarska vlast u smislu njezine tzv. "civilizatorske misije". Iako su Bošnjaci, naravno, izvorno evropski narod, kao i njihovi susjedi u Bosni i izvan nje, takvo što u ukupnoj bošnjačkoj kulturi, pa tako i u književnosti izaziva najprije golemi tradicijski šok i traumu, nakon čega postepeno u bošnjačkoj književnom stvaranju i kulturnoj praksi javlja se i drugi, presudni evropeizacijski val, a koji dolazi iz potrebe prihvatanja nužnosti novog vremena i prilagođavanja njemu, ali bez odbacivanja ključnih vlastitih identitetskih značajki bošnjačke zajednice vezanih za orijentalno-islamski kontekst, odnosno s ciljem izbjegavanja onog što u studiji *Anfänge der Europäisierung im Kunstschrifttum der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina* (1934) ugledni njemački slavist Maximilian Braun ispravno imenuje kao opasnost "evropeizacije kroz uništenje".[6] To je, dakle, jedan od osnovnih principa na temelju kojeg se konstituirala bošnjačka književnost austrougarskog perioda, poznata pod imenom preporodne književnosti Bošnjaka,[7] s kojom je i započela novija bošnjačka književnost, a koja je u smislu književne dominante zamijenila dotadašnje bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, turskom, perzijskom i arapskom, te bošnjačko alhamijado književno stvaranje, ostvarivano na narodnom, bosanskom jeziku i arebici kao arap-

[5] Usp. Sanjin Kodrić, Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije" i počeci novije bošnjačke književnosti), 67.

[6] Usp. Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Sarajevo, 2009.

[7] Usp. Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Sarajevo, 1990, odnosno Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*.

skom pismu prilagođenom bosanskom glasovnom sistemu, uključujući i ostatke bošnjačkog pisanog stvaranja na tradicionalnoj bosanskoj ćirilici – bosančici, mada će orijentalno-islamska pismenost još zadugo ostati prisutna u Bosni, zašavši duboko u XX st.[8]

Usljed izrazite važnosti bošnjačke književne prakse na orijentalno-islamskim jezicima kao elitnog i uopće kulturalno povlaštenog oblika književnog izražavanja u osmanskoj Bosni, jedan od najvećih izazova pri konstituiranju ovog novog i drugačijeg, zapadno-evropski usmjerenog bošnjačkog književnog stvaranja predstavljat će upravo i prihvatanje narodnog, bosanskog jezika kao medija književnog rada, jednako kao i prihvatanje zapadnog pisma kao sredstva pisane književne komunikacije, odnosno preko ovog uopće prihvatanje zapadno-evropske književno-kulturalne tradicije. Zato je ovakvo što predstavljalo prioritet prvog reda za u tom trenutku izrazito rijetku proevropksi, zapadno orijentiranu inteligenciju kod Bošnjaka, a čiji je prvak bio upravo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, ključna ličnost među Bošnjacima onda kad je riječ o potrebi njihova uključivanja u modernu zapadno-evropsku kulturu ovog vremena, posebno u prvim godinama nakon austrougarske okupacije Bosne, kako je Ljubušak doživljavan i kod svojih savremenika, od kojih će ga jedan s punim pravom nazvati i "duševnim vođom naših čestitih muslomana".[9]

Baveći se ovim, za Bošnjake s kraja XIX st. i početka XX st. životno važnim zadatkom, Ljubušak je istovremeno začeo i modernu bošnjačku književnu historiografiju, ili barem neke važne elemente književnohistoriografske svijesti, kao jednu od novina koja se kod Bošnjaka javlja s pojavom prvih elemenata njihove moderne, evropski usmjerene kulture i uporedo s razvojem njihova novijeg književnog stvaranja. Moderna zapadnoevropska kultura Ljubušaku je, naime, bila bliska i prije 1878. godine, te je i Ljubušak bio jedan od onih autora koji su objavljivali svoje književne tekstove na narodnom jeziku i zapadnoj pismenosti u prvim bosanskim novinskim listovima tokom posljednjeg desetljeća osmanske vlasti u Bosni,[10] mada je istovremeno pisao i na orijentalno-islamskim jezicima, pod ime-

[8] Usp. npr. Fatima Omerdić, Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosanskohercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, 309-372.

[9] Usp. Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, 39-56, 101-105, odnosno: Munib Maglajlić, Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, u Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo, 1987, 7-33.

[10] Usp. *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1-4, Sarajevo, 1991.

nom Muhibbi Ljubušak.[11] Kako su i u osmansku Bosnu elementi zapadnoevropske kulture pristizali na niz različitih načina, a među njima i preko stranih putnika ili kroz rad stranih diplomatsko-konzularnih službenika, u isto ovo vrijeme, između ostalog zahvaljujući i prisnim odnosima s Vukom Vrčevićem, tadašnjim austrougarskim konzulom u Trebinju, i drugim književnim ličnostima svojeg vremena, Ljubušak će se na različite načine uspjeti obavijestiti i o onovremenom širem južnoslavenskom književnom stvaranju. To se posebno odnosi na tad na Slavenskom jugu još uvijek vrlo žive i aktuelne romantičarske književne interese, pa će Ljubušaku još i prije austrougarske okupacije Bosne biti poznata npr. djela Petra II Petrovića Njegoša ili Ivana Mažuranića, kao i druga značajna književna ostvarenja šireg južnoslavenskog prostora, uključujući i one ranije poput npr. velikog baroknog epa *Osman* (1826) Ivana Gundulića, a upoznat će se i, posebno, s romantičarskim zanimanjem za usmenu književnu tradiciju, odnosno za tzv. "narodne umotvorine", pa tako i s radom Vuka St. Karadžića, čiji je Vrčević bio odan sljedbenik i predan saradnik. Između ostalog, i s ovakvim poticajima Ljubušak se nakon 1878. godine javio kao jedan od najangažiranijih proevropskih bošnjačkih kulturnih poslenika svojeg vremena, pri čemu mu je jedan od krucijalnih ciljeva bio i taj da književne i kulturne ideje koje je upoznao u širem kontekstu Slavenskog juga primijeni i raširi i u samoj Bosni, posebno među bosanskim muslimanima, kojima je u ovom trenutku uglavnom bio tradicijski stran i manje ili više dalek ovaj književno-kulturni svijet s kojim se Ljubušak s istinskim zanimanjem i neskrivenim oduševljenjem u međuvremenu uveliko srodio. Uz ovo, Ljubušak posebno insistira i na tome da Bošnjake približi kako njihovim susjedima u samoj Bosni, tako i izvan nje, ali i novoj, austrougarskoj vlasti, kojoj lično iskazuje posebnu lojalnost, čak i uz elemente neke vrste političkog pragmatizma i oportunizma. Ljubušak naročito, opet, insistira na tome da se Bošnjaci i pred samima sobom i u očima drugih pojme i prihvate ne kao relikt iz Bosne iščezlog Osmanskog carstva, odnosno ne kao stranici u svojoj zemlji i zapadno-evropskom svijetu, već, naprotiv, kao autohtoni evropski muslimani slavenskog porijekla, odnosno kao evropsko-slavenski muslimanski etnos srodan i blizak drugim evropskim i slavenskim narodima, a otud i kao narod koji je realno utemeljen i u evropskoj kulturi te vlastitoj, slavenskoj tradiciji. Svim ovim Ljubušak u osnovi nastoji pokazati da bosanski muslimani – Bošnjaci nisu nespojivi s Evropom i uopće sa svijetom evrop-

[11] Usp. Mehmed Handžić, Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju, u *Teme iz književne historije*, Izabrana djela, knj. 1, prir. Esad Duraković, Sarajevo, 1999, 378.

skog Zapada, da oni, zapravo, nisu orijentalni narod, već evropski, kao i svi drugi narodi iz njihova susjedstva, a da je muslimanski Orijent ono za što se veže izrazito važan, ali ne i jedini aspekt njihove kulture te da je ta i takva kultura bosanskih muslimana, bez obzira na svoju orijentalno-islamsku komponentu, spojiva s kulturom zapadno-evropskog kruga, baš onako kako je spojena u kulturalnom identitetu Bošnjaka.

3.

Ovakvo što sve zajedno jesu, dakle, neka od ključnih polazišta na kojima se zasnivao i Ljubušakov književnohistorijski rad, odnosno ono što je sami elementarni začetak moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije kod Ljubušaka. Pritom, uz knjižice Što misle muhamedanci u Bosni (1886)[12] i *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1893)[13], kojima je započela i bošnjačka publicistika,[14] moderna bošnjačka književna historiografija u svojim prvim naznakama počela se konstituirati u Ljubušakovim temeljnim radnjama – sakupljačkim zbirkama *Narodno blago* (1887)[15], a potom i *Istočno blago*, objavljenoj u dva sveska (I – 1896, II – 1897)[16]. Riječ je o sadržajno raznolikim zbornicima, svojevrsnim sveznadarima, a ne tek o usmenoknjiževnim zbirkama ili zbirkama "narodnih umotvorina", što je na svoj način primijetio još i Vladimir Ćorović u svojoj "književnoj slici" rada Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka iz 1911. godine.[17] No, dok je ova sveznadarska mješovitost za Ćorovića bila nesumnjiva manjkavost Ljubušakovih zbornika, danas, zahvaljujući drugačijem, a prije svega širem kulturalnom uvidu u karakter cjeline preporodne književne prakse Bošnjaka, moglo bi se tvrditi bitno drugačije, pa i potpuno suprotno. Jer, i *Narodnim blagom* i *Istočnim blagom* Ljubušak je, zapravo, uspio ne tek prikupiti "narodne umotvorine" poput brojnih usmenoknjiževnih sakupljača na Slavenskom jugu tokom XIX st. već je istovremeno u ove zbornike uključio i širu građu te je na ovoj osnovi nastojao uspostaviti i model novog, drugačijeg književnog stvaranja

[12] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Što misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo, 1886.

[13] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1893.

[14] Usp. Muhidin Džanko, Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, 11-23.

[15] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago*, Sarajevo, 1887.

[16] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, sv. I, Sarajevo 1896, odnosno Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, sv. II, Sarajevo, 1897.

[17] Usp. Vladimir Ćorović, *Mehmed beg Kapetanović: Književna slika*, Sarajevo, 1911.

Bošnjaka i tako pomoći njihovu tranziciju iz okvira orijentalno-islamske u okvire zapadno-evropske kulture, odnosno srastanje u jedinstveni spoj ova dva naročita aspekta bošnjačke kulture kao cjeline. Po svoj prilici, a ne samo iz nedovoljne učenosti koju mu prigovara ili pripisuje Ćorović, i zato se, dakle, Ljubušak nije mogao zadovoljiti tek "narodnim umotvorinama", već u svoje zbornike uključuje i više od ovog, odnosno sve ono za što je mislio da može pomoći izrastanje nove i drugačije književne prakse bosanskih muslimana, one koja će biti primjerna novom vremenu i novim povijesnim okolnostima. A upravo u ovom "višku" jeste ono gdje se Ljubušak može prepoznati kao mogući začetnik moderne bošnjačke književne historiografije, naravno tek u njezinu elementarnom obliku.

Iako je riječ prvenstveno o folklorističkim zbornicima, i u *Narodnom blagu* i u *Istočnom blagu* u ovom smislu posebno su, otud, relevantni oni njihovi sadržaji koji izlaze iz njihovih dominantnih folklorističkih okvira. Uz stihove ili sentence preuzete iz južnoslavenske, pretežno romantičarske književne tradicije, naročito iz Njegoševa ili Mažuranićeva djela, a koji su važni i u smislu prezentiranja primjera šireg južnoslavenskog književnog stvaranja među bosanskim muslimana, u *Narodnom blagu* takva je npr. i alhamijado pjesma *Duvanjski arzuhal* Mehmed-age Pruščanina iz 1806. godine ili nekoć vrlo popularna pjesma *Abdija* Fočaka Jusuf-bega Čengića iz 1866. godine, odnosno *Poziv na nauk* Jusuf-bega Filipovića iz 1880. godine s pratećim Ljubušakovim bilješkama. Ove bilješke, istina, vrlo su kratke, često i površne ili na neki drugi način nedostatne gledano iz savremene perspektive, ali su u vremenu o kojem je riječ upravo one nesumnjivo važne u smislu svojevrsnih preteča književnohistorijskih razumijevanja, istina u vrlo rudimentarnom obliku. To se još više odnosi na tumačenja pojedinih usmenoknjiževnih primjera koje donosi Ljubušak, kao npr. u slučaju komentara uz pojedine poslovice ili primjere usmene poezije, koji nekad predstavljaju i neku vrstu manje ili više sažetih ili fragmentarnih književnohistorijskih osvrta. Posebno je u ovom smislu važan opsežan komentar o "bogomilima" u Bosni koji se u *Narodnom blagu* javlja uz poslovicu "Laže, da je djed", a u kojem Ljubušak daje jezgrovit prikaz svojeg razumijevanja historije bosanskih krstjana, uključujući i sažet uvid u njihovo književno stvaranje te vezu koju uočava s kasnijom književnošću i kulturom Bošnjaka, pa između ostalog piše:

"Knjige i spisi bogomila bili su od dvije ruke, tj. svete knjige i kojekakve priče. Od svetih knjiga bilo je u njih najviše raširenо Sveto pismo, i to u narodnome jeziku, da ga je mogao svaki bogomil čitati i tumačiti. Njihova književnost mnogo je poznavala i narodne bajke, kao o hudim stvarima i

vješticama. Te njihove bajke, priče, pripovijesti, sve su sastavljene za lakšu pouku naroda i tako se dojmile uopće narodu da su postale u Bosni pravim narodnim blagom, od kojih se i dan danas po gdjekoja nalazi među našim narodom, otprilike kao što je u Vukovoj zbirci: 'Ognjena Marija u paklu', 'Griješna udovica', i 'Sestre sv. Petra', to je sve bogomilskog porijekla. Isto tako su i mnoge pripovijetke o 'mudrom Solomunu' iz bogomilskog izvora. Pričaju kako se još toga bogomilskog ili narodnog blaga mnogo nalazi po Bosni, a osobito u konjičkom kotaru u prijedjelu Rami i Jablanici."[18]

Ova pojava još je izrazitija u *Istočnom blagu*, posebno u njegovu drugom svesku, sadržajno još raznolikijem, a gdje se napokon javlja i Ljubušakov rad *O našijem pjesnicima i književnicima*.[19] Riječ je, naime, o tekstu za koji bi se razložno moglo konstatirati da predstavlja prvu stvarnu ili barem izvjesniju Ljubušakovu književnohistorijsku radnju, prvi njegov tekst s realnijim prisustvom elemenata književnohistorijskog diskursa, odnosno vjerovatno i uopće prvi ovakav rad kod Bošnjaka, a u pitanju je svojevrstan kratki pregled dvaju temeljnih tokova starijeg bošnjačkog književnog stvaranja – prije svega alhamijado književnosti, a potom, tek u nekoliko redaka, i književnosti na orijentalno-islamskim jezicima, prvenstveno na turskom. Smatrajući da se radi o primjerima koji "vrijede da se zabilježe kao kulturno-historičke uspomene iz onog doba, za koje je u unutrašnjem životu naroda u Bosni i Hercegovini slabo što pribilježeno"[20], u ovoj kratkoj, ali relativno sadržajnoj radnji Ljubušak, naime, najprije u najosnovnijim crtama predstavlja bošnjačku alhamijado književnu praksu od Hasana Kaimije i Mustafe Gaibije iz XVII st., preko Abdulvehaba Ilhamije i Abdurrahmana Sirrije iz druge polovine XVIII i prve polovine XIX st., pa do svojih savremenika Omera Hume i Jusuf-bega Čengića iz XIX st. Mada ga tretira tek usput, kao dodatak razmatranjima alhamijado baštine, slično se potom odnosi i na bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, koje spominjanjem imena pojedinih autora Ljubušak referira u potezu od Ahmeda Sudije iz druge polovine XVI st., preko Hasana Kafije Pruščaka i Muhameda Nerkesije s prijelaza XVI i XVII st. te Mustafe Ejubovića – šejha Juje iz druge polovine XVII i sa samog početka XVIII st., pa do Fadil-paše Šerifovića, šejhul-islama Mehmeda Refika Hadžiabdića i Arifa Hikmet-

[18] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo, 1987, 366-367.

[19] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, u *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović, Sarajevo, 1987, 186-188.

[20] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, 186.

bega Rizvanbegovića iz XIX st., odnosno iz tadašnjeg aktuelnog trenutka. Nakon ovog kratkog književnohistorijskog pregleda Ljubušak donosi i svojevrstan "mini" izbor bošnjačke alhamijado književnosti naslovljen kao *Ilahije i kaside bosanskih derviša*, s pjesničkim tekstovima nekolicine spomenutih autora, kojem je ovaj pregled zapravo služio kao svojevrstan uvod ili predgovor.[21] Pritom, sam fenomen alhamijado književnosti Ljubušak objašnjava na sljedeći, uglavnom i danas relativno prihvatljiv način, ali, naravno, i sa specifičnostima u tumačenju i različitim manjim ili većim propustima razumljivim već i s obzirom na vrijeme u kojem piše:

"Bilo je i nekoliko derviša u našoj domovini, koji su na našem bosanskom jeziku svoje misli u pjesme svrstali. Te njihove pjesme naš narod nazivlje *ilahije* i *kaside*. Ta vrsta pjesama većinom su nabožnog sadržaja, između kojih je u nekim naricano kao neko proročanstvo, ili kakav savjet i pouka za narod. To je sve udešeno u raznim stihovima na našem jeziku, a arapskim pismom. Dakako, da je u tijem pjesmama pomiješano mnogo turskih riječi. [...]

Zanimljivo je da ti derviši, iako su svu svoju nauku primili na tuđem jeziku, opet nijesu odvrgli svoj materinski jezik, opet im je toliko omilio, da su voljeli tim jezikom okotiti svoje misli i zapisati poruke svojim suvjernicima. Pisali su arapskim pismenima, jer drugojačije nijesu umjeli."[22]

Iako je rad *O našijem pjesnicima i književnicima* njegov najcjelovitiji tekst u književnohistorijskom pogledu, Ljubušakov spoznajni domet u sferi historije književnosti i ovdje je, međutim, u konačnici dosta ograničen. U cjelini gledano, podaci koje Ljubušak prezentira ipak su i dalje nepotpuni, škrti i uopće skromni, pa i upitni ili neadekvatni u pojedinim slučajevima, a njegov izbor "našijeh pjesnika i književnika" također je dosta oskudan i nije reprezentativan u odgovarajućoj mjeri. Pa ipak, ova Ljubušakova kratka književnohistorijska radnja ima svoj nesumnjiv značaj, a on nije samo u njezinu začetničkom karakteru, već, između ostalog, i u onome kako Ljubušak shvata i određuje bošnjačku književnu tradiciju.

U tom smislu, pažnje je vrijedan već i Ljubušakov osjećaj ne samo za u njegovo vrijeme aktuelne "narodne umotvorine", odnosno usmenu književnu tradiciju, koju referira na početku rada, nego i za širu književnu prošlost kao vrijednost koja također treba biti zabilježena i, što je još važnije, predstavljena i protumačena, a što Ljubušak jednako implicira kao

[21] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ilahije i kaside bosanskih derviša, u *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović, Sarajevo, 1987, 188-207.

[22] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, 186.

općenarodno dobro, zbog čega ovakve sadržaje i uvrštava u svoju zbirku. Iako je programski bio orijentiran ka nužnosti usvajanja zapadno-evropske kulture među Bošnjacima, Ljubušak ne zaboravlja niti potcjenjuje, a pogotovo ne odbacuje ni njihovo orijentalno-islamsko naslijeđe, a kako to, uostalom, pokazuje i cjelina pojave zbirke *Istočno blago*. Samu ovu zbirku Ljubušak je, naime, napisao i s ciljem da se, kako navodi u njezinu uvodu, "jugoslavenski svijet bar unekoliko upozna sa istočnom književnosti, pa da se lijepo osvjedoči, kako Arapi, Persijanci i Osmanlije sa svojim mnogobrojnim rečenicama i sa jezgrovitim pričama sude i kazuju", ali i s posebno naglašenim osjećam dužnosti da pozove "našu jednokrvnu braću, sve Bošnjake i Hercegovce, da se jednom sna i drijemanja otresu, pa da se po mogućnosti prihvate pisati, prevoditi i sabirati sve što je korisno i značajno"[23]. Ponavljajući pritom neke od stavova iz svojih ranijih radova, s ovim u vezi Ljubušak u uvodnim dijelovima zbirke eksplicitno piše i sljedeće, insistirajući upravo iz ovih razloga na alhamijado baštini kao važnoj tradiciji pisanja na narodnom, bosanskom jeziku:

"Neka nastoje oko knjige i prosvjete, jer od toga nema ljepšeg na svijetu. Neka se lijepo ugledaju na naše bivše bosanske derviše i velike učenjake, koji su na našem materinskom jeziku mnogi štošta napisali i iza sebe ostavili, kao što je to bio Sirrija, Ilhamija, Kaimija, Humo Omer efendija itd., itd.

Kakva je bila škoda pjevati Merhum Sirriji:

Nu, pogledaj, Sirrije
Sve derviše miluje,
I dan i noć kazuje:
La ilahe ilallah!"[24]

No, uz samu svijest o višestrukosti i cjelini vlastite književne tradicije, posebno važno jeste i ono kako u radu *O našijem pjesnicima i književnicima* Ljubušak konceptualno doživljava bošnjačko alhamijado književno stvaranje i književno stvaranje Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima. Govoreći o "našijem pjesnicima i književnicima", tj. o autorima koje doživljava svojim, Ljubušak, naime, i alhamijado književnu tradiciju Bošnjaka i njihov književni rad na orijentalno-islamskim jezicima prepoznaje i predstavlja kao dio vlastite književnosti, bez obzira na vezanost ovih književnih praksi za širi orijentalno-islamski književno-kulturalni kontekst, između ostalog i grafijski te u jezičkom vidu onda kad je riječ o književnoj praksi na

[23] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Bože pomozi!, u *Sabrana djela*, knj. 2, *Istočno blago*, sv. I, prir. Fehim Nametak, Sarajevo, 1987, 9-10.

[24] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Bože pomozi!, 10-11.

orijentalno-islamskim jezicima. Utoliko više što je prije okončanja osmanske vlasti u Bosni i sam pisao unutar i ovog književnog toka, za Ljubušaka ne samo alhamijado književnost već i bošnjački književni rad na turskom, perzijskom i arapskom jeziku nije, dakle, dio tuđe, strane, odnosno turske, perzijske ili arapske književne tradicije, nego vlastita književna baština, u tom smislu statusno jednaka bilo kojem drugom segmentu vlastitog, bošnjačkog književnog naslijeđa, pa tako i bošnjačkoj usmenoj književnosti, koju je posebno naglasio na samom početku svojeg rada, i to također kao posebnost "našega muhamedanskog elementa"[25]. Ovakvo što važno je i u Ljubušakovu vremenu, naročito s obzirom na onovremeno nesnalaženje Bošnjaka između muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada, ali i u kasnijim proučavanjima bošnjačke književnosti osmanskog doba, pa tako i danas, jer riječ je i o stavu autora koji je i sam bio jedan od pisaca ove i ovakve književne prakse, dakle s unutrašnjom književnopovijesnom pozicijom, pa se eventualna dilema o mogućnosti posmatranja književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima i u okvirima bošnjačke književnosti kao takve i njezine historije pokazuje kao povijesno neutemeljena i strana već i samoj autopercepciji pisaca ove književnosti, posebno u Ljubušakovu vremenu, kad, naime, i inače jača svijest o pitanjima književno-kulturalnih pripadanja. Istina, ova i ovakva pitanja Ljubušak, nažalost, ne diskutira direktno i eksplicitno, već alhamijado književnost i književni rad Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima prirodno podrazumijeva kao dio vlastite književne prošlosti, odnosno takvo što tek implicira.

Iako je i sam implicitan, još je barem jedan naročito važan aspekt Ljubušakova rada *O našijem pjesnicima i književnicima*. Naime, kako je konstatirano, Ljubušakov izbor autora o kojima piše jeste skroman i nepotpun, jednako kao i izbor njihovih tekstova koje donosi u nastavku rada, ali je sam ovaj izbor vrlo indikativan. Kad govori o bošnjačkim alhamijado autorima, Ljubušak, naime, poimenično spominje niz autora iz Bosne, ali na jednak način govori i o Gaibiji, pjesniku porijeklom iz nekadašnjeg Kliškog sandžaka i najpoznatijem derviškom prvaku u Slavoniji u XVII st.,[26] iz vremena "dok je bila Slavonija u turskim rukama"[27], tj. sastavni dio tadašnjeg Bosanskog pašaluka, a koji je i pokopan u Staroj Gradiški. Štaviše, uz Gaibijino ime Ljubušak spominje upravo neke od ovih detalja, odnosno poznato Gaibijino navodno proročanstvo po kojem će kasnija granica između

[25] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, 186.

[26] Usp. npr. Rosana Ratkovčić, Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine, *Scrinia slavonica*, knj. 14, Slavonski Brod, 2014, 53-77.

[27] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, 187.

Austrije i Turske ići rijekom Savom i "njegovim leđima", tj. preko mjesta na kojem će biti pokopan ("Sava među Gaibijina pleća"[28]), pri čemu je Ljubušak, naravno, svjestan da je riječ o pjesniku izvan u njegovo vrijeme aktuelnih okvira Bosne, odnosno iz savremene Hrvatske. Pa ipak, za Ljubušaka, jednako kao i bilo koji drugi bosanski alhamijado pisac ili pisac na orijentalno-islamskim jezicima iz Bosne, i Gaibija bez ikakve razlike spada među one od "našijeh pjesnika i književnika" o kojima piše, tj. dio je književnosti koju Ljubušak smatra svojom, odnosno bosanskomuslimanske ili bošnjačke književne povijesti u današnjem smislu riječi. A to će reći da Ljubušak kao kulturalnogeografski prostor bošnjačke književnosti, odnosno starije bošnjačke književne prakse, podrazumijeva i povijesni prostor Bosne sa svojom osobenom književno-kulturalnom tradicijom, a ne samo njezine prostorne okvire od kraja XIX st. pa nadalje, a što je eventualno mogao biti slučaj u nekoj drugačijoj perspektivi. Iako ni ovo pitanje Ljubušak, nažalost, ne propituje eksplicitno, i ovdje je zato riječ o vrlo važnom konceptualnom pitanju historije bošnjačke književnosti, spram kojeg se Ljubušak odnosio prije svega temeljem povijesno-tradicijske svijesti i njegova osjećaja za ono što je vlastita književna baština, pa je sasvim izvjesno da je i ovakvo što također važna anticipacija kasnijih književnonaučnih koncepcija i određenja tradicijskih obuhvata i okvira bošnjačke književnosti kao takve.

4.

Mada je riječ o najizrazitijim, ovih i ovakvih primjera ima još kako u *Narodnom blagu*, tako i u *Istočnom blagu* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, a što sve zajedno Ljubušaka legitimira ne samo kao sakupljača književne baštine već i kao njezina svojevrsnog historijskog tumača, iako, naravno, ne i kao cjelovito oblikovanog historičara književnosti u savremenom smislu riječi. Slično onom što je slučaj i u bošnjačkoj književnoj praksi preporodnog doba, sve ovo najzad će reći da moderna bošnjačka književna historiografija, kao uostalom i druge južnoslavenske književne historije, ima svoje prije svega romantičarsko elementarno utemeljenje, ali i svoju specifičnost vezanu za naročitu kulturalno-društvenu poziciju Bošnjaka u postosmanskoj, austrougarskoj, zapadno-evropskoj Bosni. Ona, naime, kao i sama novija bošnjačka književnost, barem u smislu književnohistoriografske svijesti začinje se iz strahovite situacije povijesnog raskršća – iz straha od gubljenja vlastitog identiteta u novim povijesnim okolnostima, jednako kao i iz potrebe legitimiranja bosanskih muslimana u novom, zapadno-evropskom okviru, a zapravo također iz onog što Maximilian Braun

[28] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, O našijem pjesnicima i književnicima, 187.

naziva strahom od "evropeizacije kroz uništenje". Zato je moderna bošnjačka književna historiografija, ili književnohistoriografska svijest koja je elementarno konstituira, u svojim začecima istovremeno i prosvjetiteljska, propedeutička i društveno angažirana. Štaviše, ona je također jedan od ključnih faktora u evropeizaciji bošnjačke književnosti, tim prije što svojim radom i ove vrste Ljubušak daje i implicitne smjernice za razvoj cjelokupne bošnjačke književne prakse austrougarskog perioda, a preko ovog i bošnjačke kulture ovog vremena uopće.

Istina, kao i u bošnjačkom književnom stvaranju istog perioda, i u Ljubušakovu ukupnom radu, pa tako i u njegovim naznakama začetaka moderne bošnjačke književne historiografije, nemoguće je ne primijetiti i izvjesne elemente kolonijalne svijesti, a koji su vidljivi prije svega u idealizaciji zapadno-evropskog kulturnog poretka, odnosno kulture evropskog Zapada uopće, posebno njezina racionaliteta i napretka, kako se to da iščitati iz niza primjera u građi koju Ljubušak donosi u svojim zbirkama, a još više iz njegovih ličnih opservacija u različitim njegovim radovima. No, ovakvo što počet će se mijenjati relativno brzo – već, naime, s pojavom dr. Safvet-bega Bašagića i njegove bečke doktorske disertacije o bošnjačkom književnom stvaranju na «istočnom Parnasu» *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur* (1910)[29], odnosno knjige *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912)[30]. Zahvaljujući ovim radovima, kao i nizu drugih Bašagićevih tekstova objavljivanih u književnoj periodici njegova vremena, tek elementarno začeta moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno rudimentarna književnohistoriografska svijest modernog tipa, iz svoje ipak amaterske faze u Ljubušakovu radu dobit će svoj stvarni, višestruko realniji književnonaučni karakter, presudan za kasniji razvoj historije književnosti kao književnonaučne discipline kod Bošnjaka, odnosno za razvoj historije bošnjačke književnosti kao takve.

[29] Rukom pisani original Bašagićeve doktorske disertacije pohranjen je u Univerzitetskoj biblioteci u Beču, a jedna od njezinih kopija u posjedu je autora ovog rada.

[30] Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1912.

LITERATURA

1. Bašagić, Safvet-beg, *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur*, Wien, 1910.
2. Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1912.
3. *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1-4, Sarajevo, 1991.
4. Braun, Maximilian, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Sarajevo, 2009.
5. Ćorović, Vladimir, *Mehmed-beg Kapetanović: Književna slika*, Sarajevo, 1911.
6. Džanko, Muhidin, Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, u Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2008, 11-23.
7. Handžić, Mehmed, Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju, u *Teme iz književne historije*, Izabrana djela, knj. 1, prir. Esad Duraković, Sarajevo, 1999, 308-451.
8. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, Što misle muhamedanci u Bosni, Sarajevo, 1886.
9. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Narodno blago*, Sarajevo, 1887.
10. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1893.
11. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Istočno blago*, sv. I, Sarajevo, 1896.
12. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Istočno blago*, sv. II, Sarajevo, 1897.
13. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Sabrana djela*, knj. 1-3, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Fehim Nametak i Lamija Hadžiosmanović, Sarajevo, 1987.
14. Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Sarajevo, 2012.
15. Kodrić, Sanjin, Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije" i počeci novije bošnjačke književnosti), *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. XVIII, Sarajevo, 2015, 45-80.
16. Maglajlić, Munib, Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, u Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo, 1987, 7-33.

17. Memija, Minka, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1996.
18. Omerdić, Fatima, Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosanskohercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, 309-372.
19. Ratkovčić, Rosana, Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine, *Scrinia slavonica*, knj. 14, Slavonski Brod, 2014, 53-77.
20. Rizvić, Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Sarajevo, 1990.

THE ESTABLISHMENT OF MODERN BOSNIAK LITERARY HISTORIOGRAPHY (From Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak to Dr. Safvet-bey Bašagić)

Summary: The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries are the founding period of the entire modern Bosnian-Herzegovinian and thus Modern Bosniak culture. This is also the time when, in the particular cultural circumstances after the Austro-Hungarian occupation of the Ottoman Bosnia, modern Bosniak literature was founded. But concurrently, the late 19th and early 20th centuries are also the founding period of, among other novelties, modern Bosniak literary historiographic consciousness as well as modern Bosniak literary historiography, or modern history of Bosniak literature as a discipline in literary studies. In this connection, as in the case of modern Bosniak literature, the emergence and development of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography is a direct effect of modern European tendencies in the Bosniak cultural context, but also a phenomenon that is closely related with the constitution of modern literary practice among Bosniaks. In this regard, the establishment of modern Bosniak literature, at the level of literary art, and the establishment of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography, at the level of literary studies, are phenomena that have particular relations to each other, where modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiography show a number of developmental reciprocity and mutual dependence aspects. The thesis can be confirmed by the very fact that the modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiographic consciousness have, de facto, the same founding fathers, and these are the two certainly cardinal figures in overall Bosniak cultural life in the late 19th and early 20th centuries – Dr. Safvet-bey Bašagić (1870-1934), but also Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak (1839-1902), who has not been brought closer to this, with the development of Bosniak literary historiography associated context in previous research of the Bosniak literary past.

Key Words: Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak, Dr. Safvet-bey Bašagić, modern literary historiographic consciousness, modern literary historiography, modern Bosniak literature.

POVIJESNO-KULTURNE KONSTANTE FRA GRGE MARTIĆA

Dr. sc. Ivo Miro JOVIĆ, docent
Sveučilište/Univerzitet u Vitezu

Sažetak: U kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine se po mnogim kvalitetima izdvaja literarno djelo, ali i brojne aktivnosti, fra Grge Martića duhovnika, pjesnika, preporodnog književnika, kulturnog i političkog djelatnika. Njegovo je djelo golemo pa se računa da je ispjevao više od sto tisuća stihova, napisao na tisuće pisama i uspješno se okušao u prozi. Prozno djelo *Zapamćenja* fra Grge Martića, mjestimice je izvanredno živo i u njemu se prepliću povijest, kultura, franjevačka nazočnost, ali i bogato etnografsko blago, često pomiješano sa sjećanjem.

Fra Grgo Martić piše povijesno utemeljeno, prema relevantnim povijesnim vrelima, daje sliku jezgrovito i jedro i prikazuje sudbine brojnih ljudi svoga vremena, tako da je i svojom argumentacijom povijesni izvor prvog reda. Definira mjesto i ulogu sveukupnih, tolikih drugih dešavanja u kojima dominira jak izraz, pa se njegovo izlaganje prati bez daha. Nakana priopćenja *Povijesno-kulturne konstante fra Grge Martića* je ustanoviti povijesne relacije ovog glavnog bosansko-hercegovačkog pisaca svoje epohe. Osim toga, njegovi povijesni radovi, o kojima će biti više govora u priopćenju, potpuno su odgovarali svom mjestu i vremenu, ljude ispunjavali oduševljenjem, borbenošću i aktivizmom, te tako dobro ispunila svoj dug u svoje vrijeme.

Ključne riječi: povijest, franjevci, političko djelovanje, kultura, svakidašnji život, memoari, poezija, proza

Fra Grgo Martić pripada višestoljetnoj vertikali franjevačke nazočnosti u hrvatskom narodu, ali i Bosni i Hercegovini uopće, izuzetnim djelatnicima koji su stvarali prije njega, na primjer: Matija Divković, Ivan Ančić, Ivan Bandulović, Pavao Papić, Pavao Posilović, Toma Babić, Bono Benić, Jeronim Filipović, Filip Lastrić, Nikola Lašvanin, Vice Vicić, Stipan Margitić, Augustin Miletić, Stjepan Marijanović, a njegovi su suvremenici: Ma-

rijan Šunjić, Jako Baltić, Ivan Franjo Jukić, Rafo Barišić, Mijo Batinić, Blaž Josić, Ilija Starčević, Lovro Karaula, Martin Nedić i drugi. Inače, fra Grgo Martić je rođen 24. siječnja 1822. godine u vrlo siromašnoj obitelji u mjestu Rastovača kod Posušja, gdje je proveo djetinjstvo. U osmoj godini života umro mu je otac, pa ga je othranio stric Rade, preuzevši istovremeno brigu nad još petero Grginih braće i sestara. U njegovoj 12. godini života, 1834. godine, stric ga dovodi u kreševski samostan, gdje započinje svoje školovanje, a nastavlja ga u Požegi, pa studira filozofiju u Zagrebu, te konačno završava teologiju u mađarskom Stolnom Biogradu. Boravak u Zagrebu će ostaviti posebnog traga na njegovo buduće djelovanje, jer se ondje susreo s Ljudevitom Gajem i drugim ilircima, i oduševio se idejama ilirskog pokreta, koje će obilježiti njegov budući rad i usmjeriti ga na put narodnog preporoditelja. Na Božić 1844. godine zaređen je za svećenika, a potom je oko tri godine vršio službu župnika u Kreševu, zatim je postao kapelan u Osovi kod Žepča, te kasnije, između jedne ili druge kratke službe i nekoliko putovanja izvan zemlje, bio u dva navrata župnik u Sarajevu. Zadnjih tridesetak godina života proveo je, uglavnom, u kreševskom samostanu. Umro je 30. kolovoza 1905., a pokopan je na groblju Ograđe u Kreševu.

Povijesni kontekst u kojem je fra Grgo Martić živio i djelovao u Bosni i Hercegovini bio je veoma slojevit, prije svega na kulturnom planu (ilirski pokret), ali i bunama, ustancima i nemirima, snažnim socijalnim potresima, prijelomnim mijenama, "pa se jezikom pjesme moglo djelomično prikriti otvorene poruke".[1] XIX. stoljeće je poznato po buđenju nacionalne svijesti i formiranju nacionalnih zajednica u njihovim osobitostima. Pojavljuje se veliko zanimanje za narodnu prošlost, narodni život i narodne običaje. Sakupljaju se, njeguju, prerađuju pa, čak, i imitiraju narodne umotvorine. Pod jakim utjecajem hrvatskoga narodnog preporoda sa središtem u Zagrebu se našlo hrvatsko kulturno biće i u Bosni i Hercegovini, čije su vođe studirale u Zagrebu, surađivali kao sudionici ilirizma i imali živ i redovit dodir s Ljudevitom

[1] U svojoj mladosti on je bio žestok ilirac pa je tako i zastupao široko narodno jedinstvo, onako kako su ga ilirci shvaćali. Pisao je jednako u hrvatskim kao i u srpskim listovima, marljivo je čitao i Jovana Rajića i Dositeja, i S. Milutinovića i L. Mušickog, pa je u mladosti poprimio čak i mnogo slavenosrpskih riječi na štetu svoga materinskog jezika (npr.: polezno, soveršeno ponjatie, sireč, prevozilazi, položeniem fizičeskim i političeskim", da navedemo samo nekoliko izraza iz njegova članka "Hercegovci", napisanog kad mu je bilo dvadeset godina). Kad je zašao u zrelije godine, oko 1866., njegov se stav mijenja pa se on okreće prema hrvatskom državnom pravu, ali nimalo ne napušta stav dobrosusjedstva prema pravoslavnim i muslimanima. Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knj. II. Književnost pedesetih i šezdesetih,* Zagreb, 1960, 170

Gajem, čelnikom hrvatskoga narodnog preporoda. Oni će nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu širiti ideje hrvatskog narodnog preporoda, veličati hrvatsku nacionalnu ideju, ali i ideju suživota s drugim slavenskim narodima. Tako će i osnovne značajke kulturnih udruga, kao i književnoga stvaralaštva, biti u veličanju nacionalnih osobitosti, afirmaciji narodnoga stvaralaštva, nacionalne prošlosti, a sve u smislu ljudske i nacionalne slobode.

Najpoznatiji pokretači i nositelji hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini koji su djelovali pod izravnim utjecajem Gaja i ostalih iliraca i koji su surađivali u *Novinama horvatskim, slavonskim i dalmatinskim*, kao i u njihovu kulturnom prilogu *Danici*, bili su Ivan Franjo Jukić, Grgo Martić, Martin Nedić i Marijan Šunjić. S druge strane, Gaj i njegovi suradnici živo se zanimaju za Bosnu i Hercegovinu, potiču suradnike u Bosni i Hercegovini kako na idejnom, tako i na kulturno-stvaralačkom polju. Napose su podupirali otpor protiv okupacione osmanlijske vlasti, što se posebice vidi u književnom stvaralaštvu hrvatskih preporoditelja u Bosni i Hercegovini. U dva navrata, 1840. i 1848. godine, na poticaj Ivana Frane Jukića trebalo je osnovati književno društvo pod imenom *Kolo bosansko*, ali budući su osmanlijske vlasti zabranjivale takvu ideju, a ni među franjevačkim vodstvom nije bilo jedinstva, ta nakana nije ostvarena.[2] Naime, *Kolo bosansko* je trebalo imati ulogu koju je *Matica ilirska* imala u Zagrebu. Bilo je i nekoliko pokušaja pokretanja glasila pod nazivom *Bosanska pčela* te *Svetogled bosanski*, no ni te ideje nisu ostvarene. Tek 1850. godine Ivan Franjo Jukić počinje izdavati časopis *Bosanski prijatelj*, prvi književni časopis u Bosni i Hercegovini, utemeljen na programu ilirskog pokreta. Izašla su tri broja, prvi 1850., drugi 1852. godine, a treći, poslije niza nevolja glavnog urednika Jukića, i to nakon njegove smrti, tek 1861. godine. Svi brojevi časopisa izlaze u Zagrebu. Časopis donosi članke iz povijesti, diplomatike, književnog života, narodne književnosti, niz ljekarničkih i liječničkih savjeta, ulomke znamenitih ljetopisa, životopisa, putopisa, i sl. Uz Ivana Franju Jukića, Grgu Martića i Marijana Šunjića u časopisu su surađivali i mnogi drugi suradnici.[3] Fra Grgo Martić je bio u neprekidnoj komunikaciji s hrvatskim književnicima i političkim prvacima, jer su se osjećale iste vjerske i nacionalne pripadnosti koje su ih vezivale za Hrvate, Hrvatsku i zajedničku budućnost. Može se reći - bio je stanoviti kulturni most između Sarajeva i Zagreba, Bosne i Hrvatske, mada su i u njegovo doba bile vrlo stroge blokade. O tome J. Jelenić piše: "Novine i razna pisma slata su pri-

[2] Milorad Živančević, Fra Grgo Martić u ilirskom pokretu, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti*, knj. II, Sarajevo, 1973, 94.

[3] M. Živančević, Fra Grgo Martić u ilirskom pokretu, 95-96.

godomice po kiridžijama koji su ih trpali u žito i drugu robu te ih tako uz veliki strah do namijenjenih osoba donosili". [4]

U mladalačkim godinama fra Grgo Martić je svjedok i izravni sudionik hrvatskog nacionalnog preporoda (ilirski pokret) čiji su temeljni nositelji srednje plemstvo, građanstvo i niže svećenstvo, dok u Bosni i Hercegovini on svoje misli, djelo i želje saopćava, uglavnom, stihovima. Djelovanje fra Grge Martića neodvojivo je vezano uz rad Ivana Franje Jukića, tj. odnosi se, prije svega, na njihov neumorni prosvjetni rad, kao i povezanost sa Zagrebom i preporodnim gibanjima. Martić je već 1842. godine počeo objavljivati pjesme u Gajevoj *Danici ilirskoj* i u Vrazovu *Kolu*. Bio je rado priman suradnik najuglednijih časopisa, kao što su *Vienac* i *Nada*. Književnik, prevoditelj, poliglot, fra Grgo Martić kao da je iz Jukićeva teškoga života, pa i smrti (Jukić je umro daleko od zavičaja, u Beču, i bio pokopan u zajedničku siromašku grobnicu), izvukao pouku. O toj suradnji svjedoče četiri Jukićeva pisma fra Grgi Martiću, a pisana su u razdoblju od 1847. do 1857. godine. I ova pisma su sadržinom na području književnosti i zajedničke suradnje, ali su dijelom motivirana Jukićevim životnim stanjem i potrebom pomoći mu. U prvom pismu Jukić aktualizira značaj dogovaranja da djelovanje u oblasti književnosti bude intonirano duhom vremena, i što je od posebne važnosti, Jukić inzistira "da se projdemo politike". S tim u svezi, obavještava Martića da je u Fojnici otvorio učionicu sa 36 djece i u Zagreb poslao za tiskanje Abecedar latinski i ćirilski. Pismom iz Kraljeve Sutjeske od 31. III. 1854. godine, javlja Martiću da je iznenađen što je optužen kod vezira i odbija priznati da je iz Austrije "uteko".[5] Nakon dvije godine, 10. VII. 1856. godine, zahvaljuje Martiću na brizi koju ulaže "kod časnog vezira" za povratak. Upućeno iz Đakova Martiću 25. III. 1857. godine, posljednje pismo fra Grgi Martiću karakterizira ličnost Jukića u zadnjoj godini života: "Ozdraviti se ne more, umrijeti se ne da". Piše da će uprkos bolesti dovrši književni rad *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. mjeseca svibnja* i na kraju, upoznat sa pripremama, jarko vjeruje u sreću da ćemo i mi imati "bosansku tiskarnicu".[6] "Proživio je mnogo više, dulje, ali se ne može reći da je to bio miran vijek: istovremeno i napadan i kuđen, ali i uznošen i slavljen".[7]

---

[4] Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, II svezak (1780-1878),* Prva hrvatska tiskara, Sarajevo, 1915, 523.

[5] Enver Redžić, Pisma Ivana Frane Jukića upućena Ljudevitu Gaju, Stanku Vrazu i fra Grgi Martiću, *Historijska traganja*, 2, Sarajevo, 2008, 9-16.

[6] E. Redžić, Pisma Ivana Frane Jukića upućena Ljudevitu Gaju, Stanku Vrazu i fra Grgi Martiću, 14.

[7] A. Barac, *Hrvatska književnost*, 170.

Martićevo obrazovanje iz filozofije, teologije, povijesti i književnosti, kao i poznavanje klasičnih, te većine europskih, ali i turskoga jezika, je bilo dovoljno ugledom se nametnuti suvremenicima. "Dočekao je krupna priznanja i odličja. Ona mu se ne mogu poreći ni onda ako se uzmu u obzir i činjenice koje donekle bacaju čudno svjetlo na njegov politički rad: prevrtljivost u pogledima..."[8] Zasluga je tadašnjih franjevaca što su, osjećajući snažnu vezanost za Hrvatsku, prevladavali te teškoće, izoliranost Bosne i Hercegovine, te upoznavali Zagreb, Hrvatsku, sa stanjem na ovim prostorima, a i ovu sredinu s kulturnim tijekovima u susjedstvu, u Europi. Fra Grgo Martić održavao je prisnu suradnju sa svim onodobnim uglednim Hrvatima, a posebice s don Mihovilom Pavlinovićem, s jednim od glavnih promicatelja hrvatstva, te i sam Martić svoje ukupno djelo stavlja u službi nacionalnog preporoda Hrvata. O tome govore i njegovi stihovi:

O Hrvati, sve vam sretno iđe
Ali prave sreće još vam nije
Smirite se - složite kao braća,
Da vam u dom vrag se ne vraća.

……..

Svom rodu oči otvori
Iz sna ga smrtna probudi.
Dobra djela smrti ne imadu
Da trudimo koliko možem
Nitko nam se narugati neće,
Počeci su tvrdi i odurni
Mnoga pakost na putu imade,
Al sve stalnost pridobiti znade.
" U istoj pjesmi su i ovi stihovi:
"Ustaj pobro od Boga ti teško,
Zar ćeš jošter sanak boraviti.
Budi braću iz sna dubokoga,
Ta dosta je četir 'vijeka bilo

Uz takav književni, prosvjetiteljski i kulturni rad, aktivno se bavio i političkim djelovanjem kako u vrijeme zalaza osmanlijske vladavine, tako i u vrijeme nastanka Austro-Ugarske. Kao pronicljiva, obrazovana i u saobraćanju s ljudima okretna čovjeka, postavila je Franjevačka provincija fra Grgu Martića da bude zastupnik katoličkih interesa kod osmanlijske uprave u Bosni i Hercegovini. Politička uloga fra Grge Martića bila je posebno

[8] A. Barac, *Hrvatska književnost*, 170.

izražena za vrijeme rada u *Agenciji bosanskih franjevaca* u Sarajevu, koja je za zadaću imala zastupanje interesa franjevačkog reda i katoličkog puka u Bosni i Hercegovini. Agencija se bavila socijalnim položajem raje, vjerskim pitanjima, političkim prognanicima, pa i nekim interesima muslimanskog i pravoslavnog pučanstva.

Dobivenu funkciju fra Grgo Martić je vrlo vješto obavljao: dobro se pazio s konzulima, a kod vezira i turskih prvaka (npr. Omer-paše, Osmana Topal-paše, Safvet-paše, Huršid-paše pa čak i kod Hadži-Loje) imao je ugleda i utjecaja. Nastupao je da zaštiti ne samo katolike, nego i pravoslavne, pa i muslimane. Četvrtkom, kad bi se održavao medžlis (skupština), u avliji njegova župnog stana znalo se okupiti po pedeset ljudi koji su tražili da ih fra Grgo Martić zaštiti. Neke je izmakao čak ispod vješala, ili od druge kakve smrti, a mnogima je pomogao da dobiju pravo. To je bilo istinsko političnо djelovanje u svom plemenitom obliku, bez traženja dobiti ili nastojanja oko vlastitog uspona. Iako nije bio na vlasti, bio je pri vlasti, pa je morao zauzimati stav i u nacionalnim i u političkim pitanjima".[9] "U vilajetskim i okružnim sjednicama sjedili su vazda vjerski poglavari: vladike, biskupi, rabini i muftije kao virilisti. Onda ne bijaše rimokatoličkog biskupa u Sarajevu, već ga je zastupao rimokatolički župnik fra Grgo Martić. Ovaj je učeni i politički fratar kod vezira vodio veliku riječ; čak su se i muslornani njemu utjecali, da im kod valije isposluje kakovu milost ili službeno mjesto. Znao je fra Grgo Martić dosta svrgnutih kadija i kajmekama opet posaditi na istu stolicu. No fra Grgi Martiću pomagali su dosta i konzuli".[10] Tako dalje slijedi: "U to bješe fra Grgo Martić ishodio kod valije, da se milosrdne sestre iz Zagreba nastane u Bosni i Hercegovini. Bijaše dakle odregjeno, da se nasele: u Sarajevu, Mostaru, Stocu, Duvnu-Županjcu, Lijevnu, Travniku, Banjaluci, Derventi i napokon, gdje su htjele i mogle. Jednog dana sretoh fra Grgu Martića pred Tašlihanom (Franje-Josipa ulica), a za njim igjaše 10 milosrdnih sestara; bijahu crnom gustom koprenom preko lica prekrivene tako da im se nije moglo vidjeti u lice. Tada ih je Martić vodio k valiji, da predstavi luč pro - svjete za mladež u Bosni".[11]

Zanimljivo je i ono što je Andrić napisao: "... i u Sarajevu i u Travniku naišao je do sada na jednog jedinog čovjeka sa kojim se (...) moglo razgovarati i o nečemu što je izvan i iznad potreba i neposrednih interesa

[9] Dalibor Brozović, Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture - od Divkovića do fra Grge Martića, *Jezik* XX, 2, Sarajevo, 1972, 37-57.

[10] Martin Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, Naklada samog pisca, Sarajevo, 1910, 33.

[11] M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, 33.

svakodnevnog života. To je bio fra Grgo Martić". Andrić nastavlja: "Kad god bi ga pozvao na ručak, župnik bi sa njim vodio razgovore o zagrebačkim književnicima, recitirao latinske stihove, raspitivao se o slikarstvu u Italiji"[12] Fra Grgo Martić je bio prisan sa svim konzulima, koji su rado tražili njegovo društvo, mišljenje, jer za sve bijaše zbiljska veličina, prvorazredna pojava. Za francuskog konzula Alphons-Mariusa Rousseaua je "čovjek čestit i neosporno najinteligentniji i najučeniji od svih bosanskih franjevaca", a Sainte-Marie Evariste ga smatra "slavenskim Homerom", njegove pjesme proglašava "remek-djelom", Leopold Moreau pak ukazuje na njegovu "stvarnu darovitost". Konzul Louis-Joseph Patin mu je zajamčio sigurnost 1878. kad mu je život bio u opasnosti rekavši: "Ako se mora mrijeti, mrijet ćemo zajedno". Fra Grgo Martić je ostao u njegovoj rezidenciji dvadeset i dva dana, i u svojoj pjesmi slavi Francusku i njenog konzula ovim slovima: *Francuske je vlasti predstavnice/ A Patin se slavnim rodom viče/ Kako mu je ime rodu drago/Još je draže mom životu blago./ Blago majci što imala sina/A još blaže što ga dade amo./ Nek ga haran patnika blagosivaj Što ga Patin uzdržao živa.*[13]

Svoje promjene u političkom djelovanju fra Grgo Martić u *Zapamćenjima* objašanjava činjenicama da se poslije 1860. godine po Bosni i Hercegovini razmahala srpska propaganda svojatajući Bosnu i Hercegovinu za Srbiju i za "Dušanovo carstvo". Shvativši vremenom što velikosrpski krugovi žele oko 1866. godine, polako se preusmjerio prema idejama hrvatskog državnog prava, no pri tome nije se ostavio dobrih odnosa sa susjednim pravoslavnima i muslimanima. Sličan stav prema srpskim težnjama izrazit će u to vrijeme i fra Antun Knežević: "želimo oslobođenje od tuđeg pritiska a ne da nas opet drugi pritisne 'ma i brat bio'". Taj Martićev stav doći će na vidjelo osobito prilikom održavanja Berlinskog kongresa 1878. godine. Tih godina je Rusija vojnim nastupima prisilila Tursku da s njom sklopi Sanstefanski mir, kojim je, uz brojne prednosti za samu Rusiju, bila stvorena velika Bugarska, a djelomično su bile proširene i Srbija i Crna Gora. U Bosnu i Hercegovinu taj mirovni ugovor nije dirao. Europske sile su bile protiv takvog širenja Rusije i njezina upliva, pa su sazvale kongres u Berlin, gdje je, među ostalim, trebalo raspravljati i o sudbini Bosne i Hercegovine. Postojale su dvije struje: Srbija i Crna Gora preko svojih zagovornika izrazile su volju da se Bosna spoji sa Srbijom, a Hercegovina sa Crnom Gorom, dok je Austrija željela te pokrajine pridružiti Monarhiji.

---

[12] Ivo Andrić, *Omer-paša Latas*, Sabrana djela, Udruženi izdavači, Sarajevo, 1986, 129-130.

[13] Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836.-1878.) i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

S Berlinskog kongresa poslao je ministar Conte Gyula Andrássy de Csíkszentkirály et Krasznahorka austrijskom generalnom konzulu u Sarajevu brzojav, kojim je priopćio da pristalice srpskih težnji tvrde da nitko u Bosni ne želi Austriju, pa čak ni katolici. Zatražio je od glavnog konzula da se katolički zastupnik u Bosni izjasni o tom srpskom traženju i težnji. Na to je konzul otišao fra Grgi Martiću i ovaj je dao pismenu izjavu protivnu srpskim težnjama. Rekao je: "Srbija i za sedamdeset godina svoje uprave u svojoj zemlji nije napredovala" i da je ona "tako intolerantna (= nesnošljiva) prema katoličanstvu, da dosada nije dozvolila sagraditi nijednu katoličku crkvu". Ako, po svoj prilici, i nije ova izjava bila presudna za odluku Kongresa da se Bosna i Hercegovina preda Austro-Ugarskoj Monarhiji kako bi ona u njoj zavela red, ona odlično pokazuje kakav je bio Martićev stav tih godina. I Strossmayer i Rački bili su bijesni što je on tako postupio pa su ga nazvali kukavicom i izdajicom, Judom, iako se kasnije đakovački biskup s njime pomirio. Martić se, kako se čini, uvjerio da Srbija prihvaća jedinstvo s drugim slavenskim narodima kako bi im ona bila gospodar. To je doživio i širokogrudni Jukić, koji je predlagao da kršćani i hrišćani (Hrvati i Srbi) stvore vlastitu zajedničku školsku zakladu, pa su to Srbi odbili. Martić nije bio za srpsku hegemoniju pa naravno nije bio ni za austrijsku. Ipak se nadao da će u Monarhiji Hrvati i drugi Slaveni, prije ili kasnije, doći do ostvarenja svojih narodnih težnji.

U građanskom suživotu s pravoslavnima u Bosni i Hercegovini fra Grgo Martić je bio izvanredno snošljiv: kad je konzul Dimitrije Atanacković (pravoslavac) ležao na smrtnoj postelji, upravo ga je on nagovorio da primi svete tajne prema obredima svoje crkve; tako je nastupio i prilikom pokopa Hadži-Kove Despića moleći za njega u pravoslavnoj crkvi; u svojoj sarajevskoj realci propisao je da se uči i upotrebljava jedno i drugo pismo (latinica i ćirilica) i da se primaju učenici bez obzira na vjeru; on je preporučio Turcima da prihvate za episkopa prognanog Serafima Perovića; branio je Vasu Pelagića; velikim pohvalama uzdiže pravoslavnu crkvu u Mostaru i druge samostane i crkve; 1882. godine lijepo poziva na slogu i ljubav:

"Neka ljubav razavrže sveta,
Što je mrazba uvriježila kleta"

Nasuprot tome, Stevo Petranović postupio je upravo kao da želi fra Grgi Martiću ukinuti glavu kad je, u doba Hadži-Lojina bezvlađa, rekao "Turcima" da je fra Grgo "predao Bosnu Austriji... nitko drugi nego fra Grga Martić"![14]

[14] M. Gjurgjević, Memoari sa Balkana, 33.

Martićevo je književno djelo ogromno pa se računa da je ispjevao više od sto tisuća stihova, napisao na tisuće pisama i uspješno se okušao u prozi. Osim epskih djela, od kojih još svakako treba spomenuti Posvetnike i Boj na Kosovu godine 1389., dakako, treba naglasiti i njegove putopise, memoare i pripovijetke. Od drugih važnijih djela ističu se: *Plač Bosne*, *Pozdrav Danici* i *Zvijezda sjajna*. Svojim književnim djelovanjem, posebno epskom i pripovjedačkom formom, djelovao je i pragmatično, odnosno koristeći jednostavne, zanimljive i nepismenom narodu razumljive opise i stihove. Radio je istovremeno na prosvjećivanju masa, upozoravajući na aktualne probleme, posebno vezane uz turski jaram, a kasnije uz srpska prisezanja i nepravde austro-ugarske vlasti. U tom smislu valja razumjeti sačuvan, posebno čvrst oblik domoljublja među onim Hrvatima u Bosni i Hercegovini gdje su djelovali franjevci.

Najvažnije djelo u prozi su *Zapamćenja* i predstavljaju ne samo dragocjene povijesne zapise nego je to djelo i literarno značajno, mjestimice izvanredno živo ("Ali banu ćehaja ... i oni nagnu preko Zvornika ...; uto obori ršum ... jer se mutilo niz Krajinu ...; da to providi ...; a ono pukne glas da se pritajio ...; tu ih sputa petoricu ..."). Fra Grgo priča jezgrovito i jedro i prikazuje sudbine Gustava Gaala, I. F. Jukića, Omer-paše, Osmana Topal-paše, Atanackovića i tolikih drugih, tako da se njegovo izlaganje s velikom pozornošću prati. U svoje vrijeme djelo fra Grge Martića je javnost oduševljeno prihvatila, a kritičari (npr. Č. Jakša, N. Andrić) o njemu su izrekli laskave ocjene. S vremenom su pohvale postajale umjerenije i suzdržanije (T. Alaupović), a nakon Prvog svjetskog rata Antun Barac je njegovom djelu odrekao estetsku vrijednost i cijenio ga samo kao književni dokument svoga vremena. Očigledno je da su krajnji sudovi i ovdje pretjerani. Fra Grgo Martić je središnja osoba svoga doba, tako fra Jako Baltić piše: "Učen i vrstan redovnik koga zato cine ne samo konzuli nego o njegovom je plodnom djelu mnogo pisano. Subrat, devet godina stariji isti velikaši turski." [15] Fra Grgo Martić je neprekidno na poprištu, na vjetrometini. Pokreće, budi pospane, hrabri umorne, obeshrabrene, ulijeva nadu.[16] Francuski konzul Leopold Moro kaže: "On ima inteligencije, znanja i iznad svega poznavanje ljudi i stvari u ovim zemljama". U svojoj doktorskoj disertaciji Ivo Andrić piše da "Bogat i bujan jezik, koji je Martić poneo od kuće, davao je u

[15] Fra Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754.-1882.,* Veselin Masleša, Sarajevo 1991, 174-175.

[16] Fra J. Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754.-1882.,* 1991, 17-175.

ono vreme već sam po sebi pravo na ugledno mesto u književnosti; oblik i ton narodne poezije značajno su uticali na duhove koji su još bili romantičarski raspoloženi Bosna se tih godina nalazila u središtu opšte pažnje, pa je Martić postao duhovni predstavnik toga raspoloženja i zato cenjen i precenjen".[17]

Kod Martića, u njegovim *Osvetnicima*, te cjeline nema, nema ni iste idejne osnove, niti jednog glavnog junaka, a pogotovo nema međusobno povezanih radnji koje bi išle prema konačnom raspletu. Ispravnije bi bilo promatrati pojedine dijelove *Osvetnika* kao zasebne cjeline. Iako je jezik u *Osvetnicima* neusporedivo bolji i čišći nego u mladenačkim člancima, i tu ima teško razumljivih riječi, čak i za čitatelja jezično školovana i budna duha. Evo nekoliko primjera: lih - lisac, proćka - milost, na krač pasti - onemoćati, hira - sreća, babor - vrsta zmije, ili samo spomenuti razna zametanja riječi.

Po svom ukupnom djelu i djelovanju fra Grgo Martić predstavlja najplodnijeg književnika XIX. stoljeća u Bosni i Hercegovini, a po opsežnoj političkoj, društvenoj i općekulturnoj prisutnosti važnu ličnost. Osim toga, njegova sveukupna djelatnost potpuno je odgovarala svom mjestu i vremenu, ljude ispunjavala oduševljenjem i borbenošću i tako dobro ispunila svoj dug u svoje vrijeme. Priznavali su ga i strani i domaći najumniji ljudi. Svi su suglasni - bio je djelatan duh, čovjek ogromne radne energije, praktične mudrosti, ali, iznad svega, darovit.

[17] Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Banja Luka, Beograd, 2012, 88.

THE HISTORICAL-CULTURAL CONSTANTS FRA GRGE MARTIĆA

Summary: In the cultural history of Bosnia and Herzegovina in many quality constants allocated work but also many activities fra Grgo Martić (Rastovača, Posušje, 24. I., 1822 - Kreševo, 30. VIII 1905) poet, revival writers, cultural and political employee. Its work is enormous, and the account that is sung more than one hundred thousand verses, wrote thousands of letters and successfully tried his hand at fiction. Fiction book "Zapamćenja" fra Grgo Martić is not only a valuable historical record but also a literary significantly, places extraordinary živo.Tu intertwined history, culture, franciscan presence as well as a rich ethnographic treasures, often mingled with the memory.

Fra Grgo Martićc writes historically based, according to the relevant historical sources, gives a succinct picture of the sail and shows the fate of many people of his time so that he and his argumentation historical source of the first order. Defines the place and role of the overall, so many other events dominated by a strong expression so that his exposure have been following. The intention of this paper is to establish the historical relations of the main Bosnian-Herzegovinian writer of his era. In addition, his historical works that will be discussed in a statement fully matched his place and time, people filled the enthusiasm and fighting spirit, and so well fulfilled its debt in time.

Keywords: history, Franciscans, political action, culture, daily life, memoirs, poetry, prose

LITERATURA

– Fra Grgo Martić, *Slavodobitnica svietlomu gospodaru Omer-paši carsko-turskom muširu. Seraskeru od ciele rumelisko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redovah i carsko-ruskog sv. Ane perve klase,* Narodna tiskarnica dra Ljudevita Gaja, Zagreb, 1852. (1)+8+(2).

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, I, Obrenov. Događaj iz godine 1857*, Brzotis Antuna Jakića, Zagreb, 1861, (3)+75.

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, II, Luka Vukalović i boj na Grahovcu na Spasovdan godine 1858,* Brzotisak Antuna Jakića, Zagreb, 1862, (1)+188.

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, III, Boj turski i crnogorski god. 1862*, Brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1865, 165+(1) Zagreb, 1865.

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, IV, Kiko i Zelić* događaj u Bosni od god. 1832, Tiskarna Drag. Sandora, Osijek, 1876, IX+70+(1).

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, Dio V, Ustanak u Bosni i Hercegovini od godine 1876. i bojevi srbski i crnogorski,* Izdanje i tisak Dioničke tiskare, Osijek, 1881, (4)+137.

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici, VI, Hadži-Lojina krajina, Spomen Sarajevu, godine 1878,* Izdanje i tisak Biskupijske tiskare, Đakovo, 1881, 90+(2).

– Fra Grgo Martić, *Osvetnici*, Dio VII, Posjednuće Bosne i Hercegovine po cesarsko-kraljevskoj vojsci god. 1878, Izdanje i tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1883, (2)+94.

– Fra Grgo Martić, *Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni*, Vilajetska tiskarnica, Sarajevo, 1871, 24.

– Fra Grgo Martić, *Narodne pjesme o Boju na Kosovu godine 1389,* Naklada Akademijske knjižare L. Hartmana, Zagreb, 1886, XVI+81+(1).

– Fra Grgo Martić, *Obrana Biograda godine 1456. slavje svetoga Ivana Kapistranskoga*, Tisak i naklada Biskupijske tiskare, Đakovo, 1887, 81+(1).

– Fra Grgo Martić, *Pjesnička djela fra Grge Martića*, Sv. 1-7, Tiskom i naklada tiskarne Bosanske pošte, Sarajevo, 1888, 544.

– Fra Grgo Martić, *Pjesnička djela fra Grge Martića*, Prvi dio, Tiskom i nakladom tiskare Bosanske pošte, Sarajevo, 1893, X+185.

– Fra Grgo Martić, *Pjesnička djela fra Grge Martića*, Drugi dio, Posvetnici, Sv. I, Tiskom i nakladom tiskare Bosanske pošte, Sarajevo, 1895, XXV+882.

– Fra Grgo Martić, *Zapamćenja (1829-1878),* Po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić, Za tisak priredio Ferdo Šišić, Nakladom Gjure Trpinca, Zagreb, 1906, VIII+119+(1).

– Tugomir Alaupović, Razvijanje narodne misli u Bosni, *Hrvatska njiva,* 2/10, Sarajevo, 1918, 157-161.

– Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Banja Luka, Beograd, 2012, 190.
– Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, Knj. II, Književnost pedesetih i šezdesetih, Zagreb, 1960, 218.
– Midhat Begić, Martićev pjesnički putopis, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti,* knj. II, Sarajevo, 1973, 131-141.
– Rafo Bogišić, Književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici, U zborniku *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca1291—1991,* Samobor, 1994, 183-196.
– Dalibor Brozović, Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture - od Divkovića do fra Grge Martića, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti*, knj. II, Sarajevo, 1973, 35-70.
– Tvrtko Čubelić, Usmeno narodno stvaralaštvo kao inspiracija i poticaj u književnom djelu fra Grge Martića, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti*, knj. II, Sarajevo, 1973, 107-125.
– Boris Ćorić, Bibliografija radova fra Grge Martića, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti,* knj. II, Sarajevo, 1973, 197-269.
– Hajrudin Ćurić, Fra Grgo Martić kao zastupnik Agencije bosanskih franjevaca, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti,* knj. II, Sarajevo, 1973, 187-194.
– Srećko M. Džaja, Povijesni okviri djelovanja bosanskih franjevaca 19. St, U zborniku *Jukić,* 2, Sarajevo, 1972, 111-120.
– Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana, 1987, 563.
– Krešimir Georgijević, Martićeva saradnja u Jukićevu *Bosanskom prijatelju*, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti*, knj. II, Sarajevo, 1973, 127-130.
– Muhamed Hadžijahić, Fra Grgo Martić kao sakupljač narodnih pravnih običaja, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti,* knj. II, Sarajevo, 1973, 179-185.
– Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak (1780-1878), Prva hrvatska tiskara, Sarajevo, 1915, XII+603.
– Ante S. Kovačić, *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo, 1991,
– Herta Kuna, Udio franjevačke književnosti 18. vijeka u stvaranju li terarnog jezika zapadnog srpskohrvatskog područja, *Književni jezik* I, br. 3-4, Sarajevo, 1972, 41—61.
– Mitar Papić, Rad fra Grge Martića na podizanju školstva u Sarajevu i Bosni, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti,* knj. II, Sarajevo, 1973, 171-177.

– Ivo Pranjković, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
– Kerubin Šegvić, Život i djelo fra Grge Martića, Ljetopis JAZU, knjiga 22, Zagreb, 1907.
– Milorad Živančević, Fra Grga Martić u ilirskom pokretu, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti*, knj. II, Sarajevo, 1973, 94-105.

DR. SMAIL BALIĆ I "BOSANSKI POGLEDI"

Dr. sc. Ibrahim KAJAN
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: Tema rada je propitivanje djelatnog suodnosa dr. Smaila Balić i emigrantskog bošnjačkog glasila Bosanski pogledi u razdoblju 1955. i 1960-1967. godina. U uvodnim razmatranjima, u najnužnijim napomenama, daju se obrisi historijskog nastanka bošnjačke dijaspore. Emigracija modernijih vremena pokrenuta je BiH okupacijom Austro-Ugarske Monarhije a, u najvećem obimu, završila uspostavom Daytonskog mira nakon agresije na Domovinu 1992-1995. Rad ispituje nastanak prvog autentičnog bošnjačkog glasila Bosanski pogledi koji su pokrenuli Adil Zulfikarpašić, dr. Smail Balić, ing. Teufik Velagić i drugi. Dr. Balić je jedan od najagilnijih urednika i suradnika lista. Njegove objavljene radove grupirali smo u tri okvirne skupine prema njihovom stilu, nakani i diskursu. U prvoj su grupi kraći eseji i članci nevelikih ambicija, nerijetko edukativni i apelativni. U drugoj skupini su tekstovi koji su zapravo zaokruženi tematski krugovi veće, monografske cjeline u nastajanju, kasnije poznatom djelu Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta. U trećoj skupini su leksikografske natuknice koje su objavljivane tijekom kontinuiranog izlaska Bosanskih pogleda.

Ključne riječi: Bosanski pogledi, muslimani, Bošnjaci, iseljeništvo, emigracija, kulturna i politička pozicija

Tema ovog teksta dovodi u blizinu i u djelatni suodnos dr. Smaila Balića, snažnu osobu posvećenu znanosti, humanističkom i humanitarnom radu s jedne strane i jedno glasilo, emigrantski list Bosanski pogledi, *List muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*, kako mu je istaknuto u zaglavlju – s druge strane.

Historijski okvir naznačene teme odnosi se, doduše, na vrijeme izlaženja, na diskontinuirano osmogodišnje razdoblje 1955. i 1960-1967., ali nužno, svojim referentnim historijskim gibanjima, zahvaća minimalne na-

znake prethodnih kulturno-političkih procesa, koji su okupili jednu grupu bošnjačkih emigranata na Zapadu oko temeljnog cilja: da ispisom formativnih, edukativnih, kulturnih i političkih tekstova i njihovim plasiranjem kroz list Bosanski pogledi, pojasne Zapadu i bh. sunarodnjacima rasutim po svijetu, svoje poglede na političko vrijeme matične domovine. Brojni aspekti njihovog pristupa suvremenoj historiji, pokazali su se "novošću" – u domovini "protjeranim i skrivenom poviješću", pa je list u policijskim i političkim strukturama NFRJ / SFRJ tretiran neprijateljskim i kao takav proganjan zajedno sa svojim autorima.

Uvodna razmatranja, koja u omeđenoj temi ne bi zadirala u "višak historije", ovom ćemo prilikom svesti samo u naznake porijekla bošnjačkog iseljeništva i iseljeničke getoizacije ili asimilacije, te srukturiranje kulturno-političke grupe autentičnog mišljenja formirano Bosanskim pogledima.

Bošnjaci su u historiji, napisao je dr. Imamović, imali dvije velike dijaspore: prvu vezanu za osmanske prodore a potom na povlačenje iz Podunavlja, zapadnih dijelova Balkana i s obala Jadrana, te drugu, započetu austro-ugarskom okupacijom BiH.[1] Tom razdoblju bi pripadao i temat iseljeništva u Turskoj, najsnažniji po samoj okupaciji, ali je kroz različite oblike teklo kroz cijelo vrijeme između dvaju svjetskih ratova. Iseljeništvo ovog stoljeća, nastalo je posljedicama Drugog svjetskog rata, a završilo (u velikim brojevima migranata), krajem agresije na BiH 1992-1995. Mirna razdoblja među ratovima obilovala su ekonomskom migracijom a najnovija, iza posljednjeg rata, iseljavanjem pod formalnim imenom "spajanja obitelji".

Onemogućeni u autentičnoj kulturnoj i nacionalnoj identifikaciji, dijelovima priklonjeni hrvatskoj ili srpskoj političkoj ideji, vidimo da su prve pretežno političke bošnjačke izbjeglice od 1944-45., pa su politički i tretirani u zemljama prihvata - "političkim azilantima". Ipak, brojčane većine su pripadale njihovim obiteljima, poslovnim ljudima i studentima nedefiniranih političkih stavova.

Smail Balić je 1941. g. bio bečkim brucošem, gdje je 1945. i doktorirao orijentalistiku[2]. Nije se bavio politikom. Nakon pobjede revolucije u Jugoslaviji, odlučio je ostati u Austriji, u kojoj je dobio državljanstvo.[3]

---

[1] Imamović, dr. Mustafa: *Bošnjaci u emigraciji*, Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967., Bošnjački institut Zürich – Odjel sarajevski, Sarajevo, 1996., str. 49

[2] Balić, Smail: *Die geistige Triebkäfte im bosnisch-herzegowinischen islam*, Beč 1945. 190 str. Doktorska disertacija odbranjena na Sveučilištu u Beču 1945.

[3] Smail Balić je rođen 26. 8. 1920. godine u Mostaru, gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje. Studij orijentalistike diplomirao je na Sveučilištu u Beču, gdje je i doktorirao 1945. obranivši temu *Die geistige Triebkäfte im bosnisch-herzegowinischen islam*.

Adil Zulfikarpašić, postao je političkim emigrantom kao visokopozicionirana vojna figura nove Jugoslavije u činu potpukovnika. Tajno je napustio zemlju u doba kad je obnašao funkciju zamjenika ministra trgovine FNRJ, 1946. g. Dobio je državljanstvo Švicarske.

Projekt Bosanskih pogleda započeo je potpuno samostalno, kao gl. urednik, Smail Balić, objavivši prvi i jedini broj u godini 1955., ispunivši ga tekstovima mons. Pavla Jesiha, Dušana Krstića, Muhameda Pilava, Husrefa Bašagića, te Tanje i Adila Zulfikarpašića.[4]

Godine 1960. očito je svijest "unutarnjeg glasa" dokraja sazrela pa je bilo nužno njezino "vanjsko formiranje", njezina objava prikrivenog a dramatičnog postojanja. Počeo je redovno izlaziti mjesečni list Bosanski pogledi, šapirografiranog printa, naoko više nego skroman – s velikim i dugoročnim posljedicama. Zatrpana historija izvirala je i susretala se sa suvremenošću.[5]

Umirovljen je kao nadsavjetnik Austrijske nacionalne biblioteke u svojstvu stručnog referenta za orijentalne jezike i predavač na dvije visoke bečke škole: Hochschule fiir Welthandel i Offentlische Lehranstalt für orientalische Sprache (bivša Konzularna akademija). Od 1983. do 1986. djelovao je u sklopu frankfurtskog Instituta za povijest arapsko-islamskih nauka. Pred osnivanje sarajevskog Islamskog teološkog fakulteta 1977., bio je, uz profesora Tajiba Okića, predviđen za člana nastavničkog vijeća što, međutim, usljed nećkanja službenog Beograda, nije moglo biti ostvareno.U nizu njegovih knjiga i članaka, osobito se ističu knjige: Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta (Beč 1973., 1. izdanje; Tuzla-Zagreb 1994., 2. izmijenjeno izdanje), Ruf vom Minarett (Hamburg 1984., 3. izdanje) Das unbekannte Bosnien (Koln, Weimar, Wien 1992), Der Islam im Spannungsfeld von Tradition und heutiger Zeit (Würzburg, Altenberge 1993). Der Islam - europakonform? (Wiirzburg, Altenberge 1994) i Mostar - Wem gehort die leidgeprufe bosnische Stad? (Soest 1993). Bio je dopisni član Kraljevske akademije za istraživanje islamske civilizacije (Amman) i redovni član Njemačkog orijentalističkog društva, kurotarijuma Austrijskog društva za Orijent Hammer-Purgstall i Društva austrijskih književnika. Najposlije, bio je i član Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske Preporod, od njegova osnutka do smrti u Beču, 14. 3. 2002. Dženaza mu je klanjana u Zwerdorfu, tri dana kasnije, gdje i pokopan.

[4] Balić, Smail: Zamisao o pokretanju Bosanskih pogleda rodila se zapravo u samoodbrani početkom pedesetih godina – kad je nastala među iseljenim bosanskih muslimanima u Austriji uzbuna zbog pokušaja pokrštavanja muslimanskih izbjeglica smještenim u austrijskim prijemnim logorima. Godinu dana kasnije izašao je u Beču prvi i jedini broj tiskanog časopisa Bosanski pogledi kojemu je glavni urednik bio Smail Balić, Bosnaski pogledi, pretisak, London 1984, str. 5-6

[5] Među suradnicima su bili, kako navodi Balić u citiranom predgovoru reprinta, Husein Metiljević, bivši gradonačelnik Mostara (ali mu se ime nije pojavljivalo!), dr. Šukrija Kurtović, narodni poslanik, Omer Zuhrić, nekadašnji suradnik Novog Behara, Haris ef. Korkut, teolog, Ishak Imamović, bivši kadija, Džemal Ibrahimović, glavni imam vjerskog ureda za muslimane izbjeglice u Njemačkoj i gl. urednik lista "El Mu-

Konceptualna orijentacija Bosanskih pogleda

Prvi broj Bosanskih pogleda izašao je 15. augusta 1960., a posljednji 44. broj za januar-februar 1968. Pretisak, kojim raspolažemo, objavljen je u Londonu godine 1984. s predgovorom dr. Smaila Balića, dokumentarnim dijelom (tri muslimanske rezolucije iz 1941., faksimilom falsificiranog izdanja Bosanskih pogleda i indeksom imena.

U predgovoru reprintu Bosanskih pogleda dr. Balić ističe bitne konceptualne dionice zamišljenog lista namijenjenog prije svega "iseljenim muslimanima Bosne i Hercegovine" u doba velikog pritiska, "nesnalaženja i prijetećeg gubljenja narodne i vjerske svijesti", kad ih je "trebalo ponovno podići obnemogle i ošamućene".[6] Među te bitne dionice na prvom je mjestu bila informiranje o događajima političke i društvene prirode, potom prikladna obrada i plasiranje naučne građe (duhovnog, narodnosnog, političnog i historijskog i tematskog spektra), te praćenje recentnih demokratskih gibanja europske društvene i političke misli liberalne profilacija. Na taj način ciljana čitateljska publika prepoznavala je vlastitu prezentnu situaciju u okolnostima svježe emigrantske sudbine, proširivala kulturni vidokrug kojim je utvrđivala svoju vjersku i nacionalnu osobitost pa i osebujnost, te bila u prilici prepoznati sebi bliske političke orijentire kretanja prema budućnosti.

Mada je uredništvo isticalo da se Bosanski pogledi bave problemima "muslimana BiH u iseljeništvu", mnoga su se krucijalna pitanja morala odnositi na sudbinu cjelovitog bošnjačkog kolektiviteta. Svoj identitet Bosanski su pogledi izgradili evoluirajući od "muslimanskog političkog biltena", do zbiljnog glasila bošnjačke nacionalne osviješćenosti. U tom je smislu presudnim činom bio iskorak iz nedefiniranog i fluidnog "etničkog muslimanstva" u nacionalno "ispražnjeni" prostor baštinjenog a "zaboravljenog" bošnjaštva, definiran u uvodniku Bosanskih pogleda br. 28-29, 1963, u kojem se doslovno i nedvosmisleno kaže: *"Za nas muslimane Bosne i Hercegovine Bošnjaštvo je više od regionalnog osjećanja, više od geografskog pojma, više od kulturno-historijske posebnosti, mada u sebi sve ovo obuhvata. Bošnjaštvo je, za nas, i naša stvarna i jedina nacionalna identifikacija."*[7]

hadžir", Husein Viteškić i drugi. Pod pseudonimom Sulejman Dautbegović pisao je Omer Kajmaković, bivski narodni poslanik srpske orijentacije, a H. M. Stupac je bio pseudonim jednog živućeg književnika kojem ni tada dr. Balić nije otkrio identitet. Navode se još: Teufik Velagić, Izet Serdarević, Bećir Tanović, Besim Velić, dr. Selma Teskeredžić, ing. Hasan Karachi i brojni drugi muslimanski i nemuslimnski autori, pretežno emigranti iz Zapadne Europe. V. Bosanski pogledi, reprint, str. 6

[6] Bosanski pogledi, reprint, London 1984, str. 5

[7] Bosanski pogledi, IV, septembar-oktobar 1963, br. 28-29, str. 325 (svi su citati iz reprint izdanja BP, London 1984.)

Prilozi dr. Smaila Balića u Bosanskim pogledima

Sastavljač bibliografije objavljenih priloga dr. Balića u Bosanskim pogledima, zamijetit će tekstove koji su potpisani punim imenom i prezimenom, inicijalom imena i prezimena, inicijalom prezimena i nepotpisanim tekstovima, kojih imaju dvije vrste. Nepotpisani uvodnici u listu, podrazumijevaju sudjelovanje u definiranju stavova ili suglasnost članova uredništva – što se može smatrati koautorstvom i dr. Balića u njihovu definitivnom nastanku i objavljenom obliku. Može biti dvojbeno jedino autorstvo tekstova potpisanim inicijalom prezimena, pa se njima, kao i "sitnijim prilozima" leksikografske naravi.

Bez većeg preciziranja, Balićevi bi se prilozi mogli razvrstati u tri grupe: na kraće eseje i prigodne, edukativne članke, zatim na tekstove istraživačke naravi i najposlije na leksikografske natuknice u gotovo svim brojevima, nažalost rijetko označenim potpisom autora.

a) Eseji, edukacija, polemika

Kraćim, esejističkim prilozima Balić je u listu prisutan od početka. Zanimljiv je tematski izbor u prvim brojevima lista. Tada objavljuje testove kao reakciju na "jednu zlosretnu polemiku u Domovini" pod naslovom *Kakav je islam*[8] i zapis *Izbjeglica*[9]. Prvim tekstom Balić brani u Europi ocrnjeni islam, jer je protuislamska propaganda pogubno djelovala na muslimane općeniti, a na bosanske izbjeglice posebno – i to vrlo konkretno i bezdušno. Propaganda je bila prethodnica pokušajima pokrštavanja u izbjegličkim logorima. "Stalna mjesta" već stoljetne kritike i "historijskog predbacivanja" islamu najčešće su ista: tako Balić ponavlja davno utvrđene činjenice koje kršćanski svijet odbija čuti - da se islam nije širio ognjem i mačem, da je islamsko načelo – "u vjeri nema prisile", da su zbog tog načela stoljećima sačuvane kršćanske i židovske zajednice od Jerusalima do Bosne i od Gangesa do Atlantika i da u islamu dostojno mjesto imaju svi prethodni Božji poslanici koji se zaklinju u Toru i Bibliju. Zbog toga se i pita, "čemu upravo muslimane misionarski obrađivati."[10]

U završnim aktima tog relativno kratkog polemičnog eseja, Balić primjećuje posebna nastojanja i u domovini kojima se pozicija islama želi "sa više strana" obezvrijediti i što više oslabiti.

---

[8] Bosanski pogledi, I, 15. septembra 1960, br. 2, str. 27-29.

[9] Bosanski pogledai, I, novembar 1960, br. 4, str. 60.

[10] Isto, str. 29.

Sljedeći, minijaturni esej velike vrijednosti, naslova *Izbjeglica*, blistavi je medaljon ohrabrenja onima koji su izgubili domovinu. Lapidaran, duboke dojmljivosti i nakane, telegramski je uvid u nesretne ulomke sudbina velikih historijskih osoba koji su doživjeli progonstvo ili bijeg iz domovine i azila u stranom, tuđem i bešćutnom svijetu. Podsjećajući na Poslanika Muhammeda, a.s., i njegov bijeg iz Mekke u Medinu, na izbjegličtvo Kemala Atatürka, ali i njihov pobjedonosni povratak tamo odakle su izbjegli. Taj neobični tekst velika je poruka da ljudima koji pameti imaju, nesretna sudbina ne znači samo patnju, nego i poticaj novoj misli i novim djelima. Na Zapadu takvi su bili Albert Einstein, Nikolaj Berdjajev, Franz Werfel i Thomas Mann, a na Istoku učeni ljudi poput turskog povjesničara Zekija Velida Togana, pakistanskog teologa Muhameda Hamidullaha i drugih. Zaključnu misao ispisanu na kraju teksta vrijedi pamtiti: "Ima nade za sve koji od nevolje naprave školu."[11]

Prigodni ali istodobno i edukativni kratki tekst "*Ramazanski Bajram*"[12] nadahnuti je minijaturni esej o značenju ramazana, posta, pobožnosti i ljubavi prema bližnjima. Po islamu je iskrena pobožnost najviši izraz plemenitosti, a plemenitost obavezuje – Noblesse oblige.

Edukativan je za slabije educiranje muslimane, ali i za njihove bliske, strane komšije, budući da im plasira jednostavne i temeljne humanističke poruke svoje vjere.

Još jedan minijaturni esej potpisao je dr. Smail Balić, s istom, diskretnom a ipak jasnim edukativom namjerom – "*O psovci*".[13] Odmah, u prvoj rečenici evidentira da je psovka "doboko ukorijenjena južnoslavenska mana", okarakteriziravši je kao "jeftin nadomjestak za promašene vrijednosti ili kao neugodan pokušaj nametanja samog sebe društvu povredom reda i uljudnosti". Osvješćujući tradiciju signalima iz same tradicije i konteksta vlastite kulture, utvrđuje iznimno rijetku pojavnost psovke u bošnjačkoj porodici i društvu uopće. Svoje i nakane i tvrdnje Balić potkrepljuje čuvenim izrekama ili citatima. Navodi rečenicu iz teksta katoličkog svećenika da psovka "Turčina zasramljuje", "njega ne čuješ Boga psovati", pa zaključuje, malo pretjerujući: "Da mu opsuješ proroka Muhameda, sasjekao bi te na komadiće." Autor nagovara ljude na "borbu protiv ove sramotne pojave", jer inače neće moći dokazati da su zreli "za kolo naprednih naroda, koliko god bili veliki njihovi uspjesi na polju tehničkog i gospodarskog razvoja".[14]

[11] Balić, Smail: Izbjeglica, BP, I, novembar 1960, br. 4, str. 60.

[12] Balić, Smail: Ramazanski bajram, II, mart 1961, br. 8, str. 117-118.

[13] Balić, dr. Smail: O psovci, Bosanski pogledi, III, juni-juli, 1962, br. 16-17, str. 215.

[14] Bosanski pogledi, isto, str. 215.

Primjer ovog teksta izrijekom potvrđuje da Balić nije imao kompleksa pri odbiru tema – bile one "male" ili "velike", procjenjujući ih više plemenitim, a ne uzvišenim, nužnim a ne ukrasnim.

Prikaz studije Muhameda Hadžijahića ***Počeci narodnosnog razvoja u Bosni i Hercegovini***[15], ako ništa, današnje generacije će podsjetiti na djelo koje rijetko ko zna, napisano 1962. g., osim nekog "specijaliste" na autorovo ukupno djelo. Rasprava o početcima narodnosnog razvoja u BiH *Die Antänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und ser Herzegowina*, izašla je u renomiranom internacionalnom njemačkom časopisu Südostforschungen (München, sv. 2). U njoj se, kaže Balić, s pozicija jednog učenog čovjeka, na uvjerljiv način daje i odgovor svim "nevjernim Tomama" koji su optuživali Bosanske poglede za oportunizam, te posebice za bošnjački nacionalni stav koji su u časopisu zauzeli i uporno promovirali. Raspravom su zahvaćena stoljeća, od prvog spominjanja leksema "Bosna" kao naziva političko-teritorijalne cjeline u djelu *De administrando imperio* bizanskog cara Konstatina Porfirogeneta, do historijske "dokumentacije" o zemlji i imenu naroda u njoj, Bošnjanima, uključujući i redovito spominjanje sintagme *bosanski jezik*, podjednako u pisanim djelima kršćanskih i muslimanskih pisaca. "Gotovo svi katekizmi pisani u 16. i 17 stoljeću od strane bosanskih franjevaca označavaju jezik domaćeg stanovništva bosanskim", citira Balić. Balićev prikaz pledira brzo prevođenje Hadžijahićeve studije i na bosanski jezik, jer, "upravo nama ima šta kazati".[16]

U Bosanskim pogledima izašla je serija tekstova koji "raskrinkavaju" Ivu Andrića kao, pojednostavljeno rečeno, "mrzitelja" muslimana. Da bi to dokazali, autori se služe "historijskom metodom" "sravnjujući" historiju i Andrićev fiktivni pripovjedni svijet "realističkih obrisa". Ali, svijetom zbiljne historije, nemoguća je estetska analiza umjetnine riječi. Dr. Balić je, međutim, izabrao je drugi, konkretniji i jasniji oblik predmetne kritike, u identificiranju izvora Andrićevog "zazora od muslimana" i "mržnje muslimana". To je pokazao u kratkom, polemičkom tekstu *Ivu Andrića treba raskrinkati*.[17]

Balić, kao briljantan poznavatelj kulturne historije islama, podvrgao je žestokoj kritici *disertaciju* Ive Andrića "Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turskog gospodstva", Graz, 1924., smatrajući da je budući nobelovac tim svojim naučnim radom, "zacrtao put svog budućeg književ-

[15] Bosanski pogledi, V, januar-februar 1964, br. 31, 371-372.

[16] Balić, dr. Smail: Počeci narodnosnog razvoja u Bosni i Hercegovini, Bosanski pogledi, V, januar-februar, 1964, br. 31, str. 372.

[17] Bosanski pogledi, II, br. 9, 1961, str. 131-132.

nog djelovanja". Po Andićevoj analizi, navodi Balić, temeljna mu je tvrdnja da je islam bio "kočnica za razvoj duhovnog života Bosne te da nije sa sobom donio nikakve pokretne i napredne snage." Citira se Andrićev stav da je "islam nametnut silom ili oportunizmom", te da su "Turci (i) s njima zajedno bosanskohercegovački muslimani lukav, neradan i poročan svijet, koji se odupire kulturnom napretku".[18] Balićev analitički pristup i metoda primjereni su i poučni i za današnjeg čitatelja, naročito nakon kasnije napisanih analiza, posebice dr. Muhsina Rizvića i dr. Rusmira Mahmutćehajića.

b) **Historija islamskog prisustva na Balkanu i nastajanje "Kulture Bošnjaka"**

Tekst *Podunavski muslimani srednjeg vijeka*[19] jedan je od rijetkih historijsko-znanstvenih uvida u srednjovjekovnu pojavu islama u mađarskim i južnoslavenskim zemljama (Bosni, Srbiji), puno prije Turaka. Uz teme o Crkvi bosanskoj na drugim mjestima, predosmansko razdoblje u Balićevom tematskom okrilju, dijelom je nastalo iz potrage i želje pronalaženja fragmenata hipotetičkog duhovnog kontinuiteta i njezina vezanja za duhovnu, supstancijalnu vertikalu bošnjačkog korpusa, podjednako u kršćanskim i islamskim naslagama vremena. O podunavskim muslimanima izmedju 10. i 13. stoljeća u našoj historiografiji je izuzetno rijetko pisano. Prije Balića poznati su prilozi Handžića, a poslije Balića - Š. Omerbašića. Živjeli su u porječjima Tise, Dunava, Save, Morave i Drne, a pripadali su golemim plemensko-državnim zajednicama Kumana, Peceneza, Oguza, Kabara, Starobugara i Hazara (ili Hvarezmije), a među tim potonjim isticalo se pleme Hvaliza ili Kaliza (poznati i pod imenom Kazara ili Kozara). Reinterpretirajući te stare historijske zapise iz latinskih i arapskih tekstova, Balić akcentira historijske prostore madžarskih muslimana, pa skupina oko Kumanova u Srbiji, te sjeverozapadnoj Bosni, nalazeći "genetski trag" u topografiji mjesta Kozarac, Kalsija (kod Zvornika), Kalesići (kod Srebrenice), i Kulize (kod Priboja). Od svjetskih autora za te je historijske fragmente veliko je zanimanje gajio Luis Massignon (*Annuaire du Monde Musulman*, Paris, 1954). Njihov nestanak rezultat je potiskivanja, drakonske, antiislamske zakonodavne regulative i prisilne asimilacije.

[18] BP, reprint, str. 131-132.

[19] Bosanski pogledi, III, br. 14, 1962, str. 186-188.

Propitivanje historije islamske kulture i civilizacije u BiH

Prvi istraživački tekst koji se, u retrospektivi, prepoznaje dijelom šireg i zahtjevnijeg koncepta buduće monografije "Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta" (Beč, 1973.), dr. Balić je objavio u Bosanskim pogledima br. 11-12, 1962. godine, pod naslovom *Muslimanske građevine u BiH*[20]

Ishodište bosanskog građevinarstva istočnjačke stilistike, Balić vidi u nadahnuću pobožnog bića i altruističkom predavanju Božjem diktatu bosanskog čovjeka da se čine dobra i korisna djela, te da je to činjenje dio dubokog vjerovanja, dio imana. Cilj članka je, "da pruži zbijenu sliku nastanka, oblikovanja, brojnog stanja i povijesno-umjetničke važnosti pojedinih gradnji". Tekst je sintetički historijski pregled sakralnih objekata velike arhitektonske vrijednosti koje, nerijetko spadaju u red remek-djela – medresa, turbeta, tekija ili nadgrobnih spomenika. Među takve spadaju npr. sarajevske džamije Gazi Husrevbegova iz 1530. g., Alipašina iz 1561, banjalučka Ferhad-pašina (1579), fočanska Aladža (1550) ili mostarska Karađozbegova džamija (1570); ili medrese i tekije, kakve su Gazi Husrevbegova ili Kuršumli medresa iz 1537, Ibrahim-pašina medresa u Počitelju, te tekija, derviških zavoda i, najposlije, nadgrobnih spomenika. Posebno mjesto u neimarskom naslijeđu pripada građevinama javne i funkcionalne namjene – mostovima, karavan-sarajima, bezistanima i sahat-kulama. U indeksu objekata, primjerice mostogradnje, svjetska su djela neponovljivih graditeljskih podviga, i po smjelosti i po etstetici, kakvi su mostovi u Mostaru i Višegradu, naprimjer. Širu neimarsku panoramu dopunjuju segmenti gradnji na vodi, te izgradnji bosanskih gradova. Velika upućenost autora, podrazumijevalo je akceptiranje brojne domaće i strane literature, koja se u sklopu samog rada doduše ne navodi - pa se i po tom vidi da je ovaj prilog tek ulomak velikog projekta u nastajanju. U tom smislu su, na isti način, prezentirani u Bosanskim pogledima i sljedeći njegovi tekstovi.

Tekst *Književni rad Bošnjaka na orijentalnim jezicima*[21] svojevrsna je podloga, doslovno: predgovor cijelom poglavlju bošnjačke književnosti na arapskom, turskom i perzijskom jeziku (v. i u Balićevoj Kulturi Bošnjaka), krcato informacijama o zaboravljenim autorima i njihovim djelima u književnostima Istočnog Parnasa. Autor se služi brojnim izvorima, biografskom i bibliografskom građom, kritičkim i antologijskim pregledima, rukopisnima zbirkama i pisanim arhivalijama, dajući historijsku panoramu rasprostranjenosti pisanih tragova naših pisaca na rečenim jezicima. Mno-

[20] Bosanski pogledi, III, januar-februar 1962, br. 11-12, str. 153-156.

[21] Bosanski pogledi, III, maj 1962, br. 15, str. 199-204.

ga od njih nikada nisu prevedena na bosanski jezik, uza sav trud znalaca i prevoditelja osobito od 1970. g. Trebat će dosta vremena proteći da i ti autori pronađu svoju poziciju u historiji bošnjačke filozofske ili književne baštine. Ovim je radom Balić zapravo, umjesto svake polemike, odgovorio onima koji su tvrdili da je "islam u Bosni zakočio svaki duhovni razvoj", poput Ive Andrića i onim koji su nekritički preuzimali te široko rasprostranjene stavove. Da je Balić "s predumišljem" započeo s pisanjem kulturne monografije, vidi se i iz jedne njegove usputne proslovne napomene: On navodi stav sarajevskog univerzitetskog profesora S. Nazečića, koji u Enciklopediji Jugoslavije (sv. 2, str. 72), pišući o BiH, kaže: "Četiri stotine godine turske vlasti potpuno su ukočile svaki ekonomski i kulturni napredak."[22] Istraživanje je podrazumijevalo književnost u širem smislu, pa su unutar tog termina djela filozofskog, pravnog i historijskog diskursa, te putopisi, pjesnički oblici, i dr. Rad obiluje imenima i naslovima djela što čine neku vrstu *corpus separatuma* bošnjačke književnosti na tada vladajućim jezicima, nastale u sklopu velike islamske pisane kulture.

Istraživanje teme *Kulturni razvitak bosansko-hercegovačko muslimana iza rata*[23], također je cjelina za sebe, ali i strukturalno poglavlje monografije u radu, Kulture Bošnjaka. Balić tvrdi da se kulturni život "snažnim razvojem" počeo očitovati već 1941., što se u poratnim pregledima nije spominjalo, a da se nakon oslobođenja zemlje 1945., razvoj nastavio neviđenim poletom na premisama "savlađivanja pokrajinskih okvira", ubrzanom prilagođavanju zapadnoeuropskom načinu naučnom mišljenja i umjetničkog rada, "povećanju procentualnog udjela muslimana u naučnim i drugim kulturnom zavodima". To je istodobno i doba snažne modernizacije "tehničkih sredstava" (radija, televizije, štampe s ilustracijama), ali i posvemašne marksističke ideologizacije znanosti, kulture i prosvjete. Tek iza 2. svjetskog rata BiH dobiva svoje prve fakultete i formira Univerzitet u Sarajevu.

Država ulaže značajna sredstva u poticanje kulturnog i umjetničkog razvoja, i izgradnji institucionalnih sistema. Uz prijeratne već poznate književnike u Jugoslaviji, pod snažnim medijskim pratnjom iskrsavaju imena Sijarića (s milijunskom novčanom nagradom za "Bihorce"), prva djela pisaca izašlih iz partizanskog šinjela - Hromadžića i Selimovića, lansiraju se imena pjesnika Tahmiščića i Sarajlića, a u Zagrebu se F. Hadžić pojavljuje s komedijama i filmskim scenarijima. Međutim, jednom značajnom broju pisaca iz predratnog razdoblja oduzet je prostor djelovanja (npr. Aliji i Ab-

[22] Bosanski pogledi, isto, str. 200.

[23] Balić, Smail: Kulturni razvitak bosansko-hercegovačkim muslimana iza rata, Bosanski pogledi, V, 412-414.

durahmanu Nametku, Ahmedu Muradbegoviću, Salihu Aliću, Enveru Čolakoviću), dok je potpuno onemogućeno obnovljanje izdanja umrlih pisaca kakvi su M. M. Ćatić ili Safvet-beg Bašagić.

Buja i likovni život sa prijeratnim i novim slikarima i grafičarima (I. Mujezinović, H. Kulenović, O. Mujadžić –uz nova imena npr. M. Sefića), te njihova izložbena aktivnost u Jugoslaviji i inozemstvu.

U daljnjoj razradi kulturne slike poratne Jugoslavije i bošnjačkih autora u njoj, govori o drami i filmu (s vrlo zapaženim dramama S. Kulenovića, S. Pašalića, F. Hadžića...), te scenskih i filmskih kreacija niza glumaca (Pašalića, Hajdarhodžića, Ćejvana, Repka). Velika imena koncertnog i muzičkog života ilustriraju se imenima B. Nuri-Hadžić, A. Aligera, Z. Kučukalića, N. Resulovića, te umjetnika sevdalinke: Z. Imamovića, H. Polovinu, S. Kurta, i dr.

U naučnom životu prvih decenija poratne Jugoslavije, "impozantan je prodor muslimana". Utemeljeno je Naučno društva BiH, aktivirane naučne djelatnosti Zemaljskog muzeja te osnovan Univerzitet. BiH je dobila sve pretpostavke za naučni razvoj i pristup europskim naučnim integracijama.

Taj informativno-sintetički članak zaista je impresivna slika razvoja i rasta, neusporediva s prethodnim razdobljima po broju kulturnih i naučnih priloga prije svega bošnjačkog korpusa, ali i BiH u cjelini.

3) Leksikografske natuknice

Treće grupa tekstova odnosi se na natuknice koje je dr. Balić ugrađivao u kontinuirano objavljivanu rubriku *Mali leksikon*, koja je donosila kratka objašnjenja o važnim događajima, institucijama i osobama iz bošnjačke i bosanske prošlosti. Mnoge su nepotpisane, a neke samo inicijalom, rjeđe cijelim imenom i prezimenom. Ovdje ćemo navesti samo one, čije je autorsko dokazuje barem inicijal: Šahinović Hamid "Ekremov", Šahinović Munir Ekremov, Hajdar-beg Šahinpašić, Mahmud Vehbi ef. Šemsikadić, Ahmed Šemsudin ef., Šir Alija,[24] Tale Ličanin, Talib, Murad-beg Tardić (Gazi), Tašli Han, Abdullah-paša Tefterdarija, Tekije, Hasan-paša Tiro (Gazi), Bećir-paša Travnjak,[25] Ali-paša Varvar, Musa-paša Vehabović, Ahmed-beg Vilić, Ahmed-paša Vojnik, Ali-beg Vlahović, Ibrahim-beg Vranešević, Mehmed-paša Vučo, Vusuli.[26] Ostale natuknice, kojih ima na stotine, potpisanih i nepotpisanih pisalo je više autora uljučujući zasigurno i dr. Balića. Narav-

[24] Balić, Smail: Mali leksikon, Bosanski pogledi V, april 1964, br. 33, str. 397.

[25] Balić, Smail: Mali leksikon, Bosanski pogledi, V, maj 1964, str. 406-407.

[26] Balić, Smail: Mali leksikon, Bosanski pogledi, V, juli-oktobar 1964, br. 36-39, str. 451-452.

no, osim što su našle mjesto u Bosanskim pogledima, koristile su građom "Kulture Bošnjaka" koju smo više puta spomenuli u ovom radu.

Tri su teksta dr. Balića iz Bosanskih pogleda obuhvaćena složenom strukturom ***Kulture Bošnjaka***, koja se pojavila u Beču 1973., a u drugom, prerađenom obliku, u Zagrebu 1994. Sedam tekstova iz Bosanskih pogleda, ušlo je u sastav knjige ***Bosna u egzilu***, kojoj je ovaj potpisnik bio urednikom, u izdanju zagrebačkog Preporoda 1994. godine.

Zaključak

Primjer dr. Smaila Balića, koji se igrom sudbine, velikog znalca orijentalnih kultura arabičke pismenosti, primjer je koji ilustrira njegov minijaturni tekst *Izbjeglica*, napisan u namjeri da ohrabri druge, nove emigrante prispjele iz Bosne i Hercegovine u Austriju i Europu. Poučio ih je da emigrant iz svoje nevolje treba napraviti školu neponovljiva životnog iskustva koje može poslužiti drugima. U tom smislu, sve njegove teme zapravo su duhovni, edukativni i znanstveni potpornji ljudima koji su izgubili tlo vlastite domovine pod nogama: ako je znanje moć, onda je to najviše tamo gdje si osamljen i izvan svoga materinskog jezika.

Njegova suradnja u skromnom emigrantskom glasilu printanom na šapirografu u vrlo malom tiražu, širio se po svim zemljama gdje su se zatekli bosanski muslimani raspršeni ratnim nevoljama u domovini. Iz teksta u tekst, Balić ih educira o islamu, o genezi narodnosnih korijena, o historijskim prevratima, o historiji i kulturi islamskog svijeta i bosanskih muslimana u njemu, o ponovljenom tektonskom pomijeranju povijesti kad se stoljetna duhovna, ekonomska i upravna vlast "mirnodopskom silom" zamjenjuje za potpuno nepoznatu (osmanska austrijskom), kad se civilizacijski obezličuju i svode na "nepismeni puk", čija je pamćena i pisana kultura osuđena na brzu smrt – zaboravom… To je smisao Balićeva pisanja i trajnog mišljenja. Taj napor nije ostao izgubljen, kao toliko toga, u 20. stoljeću. Jedna od njegovih zasluga i zasluga Bosanskih pogleda, neosporno je povratak historijskom nacionalnog imena Bošnjak i imena nacionalnog bosanskog jezika.

LITERATURA

– Bosanski pogledi, reprint-izdanje, London 1987.
– Imamović, dr. Mustafa: Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967
– Behar, časopis, Zagreb, 1992-2000
– Grupa autora: Smail Balić – Vordenker eines europaischen Islam (…), Fakultac.wuv, Wine, 2009.
– Kajan, Ibrahim: Suradnja dr. Smaila Balića u zagrebačkom časopisu "Behar", v. Smail Balić - Vordenker eines europaischen Islam (…), Fakultac. wuv, Wiene, 2009., str. 95-105

Djela Smaila Balića:

– Balić, Smail: Die geistige Triebkäfte im bosnisch-herzegowinischen islam, Bec 1945. 190 str. Doktorska disertacija odbranjena na Sveučilištu u Beču 1945.
– Balić, Smail: Ruf vom Minarett, Hamburg, 1984.
– Balić, Smail: Das unbekannte Bosnien, Köln – Weimer – Wien, 1992.
– Balić, Smail: Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta, Bec, 1973., II. izdanje, Zagreb, 1994.
– Balić, Smail: Bosna u egzilu. Predgovor: Ibrahim Kajan, Preporod, Zagreb, 1994.
– Balić, Smail: Zaboravljeni islam, Wien, 2000.

PREPISIVAČKA DJELATNOST U KARAĐOZ-BEGOVOJ MEDRESI U MOSTARU

Dr. sc. Alma OMANOVIĆ-VELADŽIĆ, naučni saradnik
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Uporedo sa prihvatanjem i širenjem islama jednog dijela stanovnika Bosne tekao je proces širenja islamske kulture. Posebno se to odnosi na arapsko pismo i knjige pisane arapskim pismom i jezikom. Naši ljudi su ubrzo pokazali veliko interesiranje za knjigu. Veliki broj knjiga donosili su s Istoka, iz raznih centara. Jednim dijelom su ih i sami pisali, a većim dijelom prepisivali za domaće potrebe. Naročito se mnogo prepisivalo u medresama, u potpuno novom tipu škola koje su kod nas, u XVI stoljeću i kasnije, u velikom broju otvarane. Čak bi se moglo kazati da su mnoge, ako ne svaka od njih, bile u neku ruku i prepisivačke škole, gdje su učenici prepisivali knjige, nekad za svoje potrebe, a nekad i za širu upotrebu. Tako su u Bosni nastale brojne biblioteke, privatne i javne (vakufske), kojima su se služili mnogi naši ljudi željni nauke. Osim učenika i predavača u medresama i mnogi drugi ljudi koji su se bavili knjigom prepisivali su razna djela za svoje potrebe. Drugi, značajniji način širenja knjige je prepisivačka djelatnost kao posebno zanimanje ljudi kojima je to bio stalni posao od kojeg su živjeli i izdržavali svoju porodicu. Obično bi prepisivali po jedno cijelo djelo, i kad bi dovršili njegovo prepisivanje, započinjali bi prepisivanje nekog drugog djela. Zato najčešće nailazimo na rukopise, čak i one koji se sastoje od više svezaka, koji su u cjelosti prepisani rukom istog prepisivača. Kulturni zamah koji je došao sa novom civilizacijom i potražnja za knjigom doveli su do velike prepisivačke djelatnosti i značajne rasprostranjenosti prepisivačke mreže u to vrijeme.

Predmet ovog rada je prepisivačka djelatnost koja se odvijala u mostarskoj Karađoz-begovoj medresi, osnovanoj nešto prije 1570. godine, koja je dobila ime po svom osnivaču, mostarskom vakifu zaimu hadži Muhamed-begu (Karađoz-begu). Od njenog osnivanja u ovoj medresi djelovalo je niz prepisivača, među kojima su bili: Halifa sin Velijin, Ljubušak Ibrahim sin Husejnov, Jusuf Mostarī, Ahmed sin

Salihov, Ahmed sin Husejnov i mnogi drugi. Djela prepisana u ovoj medresi su iz gramatike i sintakse arapskog jezika, prava, hadisa, lijepe književnosti, leksikografije, stilistike, logike, itd.

Ključne riječi: kulturna historija, medresa, prepisivači, Karađoz-beg, Mostar

U historiji Bosne i Hercegovine osmanski period je ostao vrijeme u kojem je izgrađen najveći broj sakralnih objekata islamske provenijencije. Šesnaesto stoljeće je poznato kao zlatno doba kulturnog razvoja u Osmanskoj imperiji, pa tako i u Bosni i Hercegovini. U tom periodu je djelovao i najveći broj vakifa koji su ostavili veliki broj vakufa. Namjesnici Bosanskog ejaleta, od kojih su neki u dva ili više puta bivali birani na ovom položaju, pored svojih aktivnosti na vojnom polju, osvajanjima novih područja, uspostavljanju mira u Bosni, istakli su se i kao dobrotvori podižući veliki broj zadužbina i time doprinijeli privrednom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine.

I u razvitku Mostara vakuf je odigrao primarnu ulogu. Mostar je u vrijeme osmanske vlasti bio veoma značajan kulturni, prosvjetni i naučni centar sa brojnim školama i bibliotekama, u kojem su živjeli, radili i stvarali brojni profesori, učenjaci i pisci. U njegovoj izgradnji učestvovali su krupni zavještači poput Karađoz-bega, Derviš-paše Bajezidagića, Nesuh-age Vučjakovića, Sinan-paše Borovinića i mnogih drugih kako visokih državnih funkcionera, vojskovođa, uleme, književnika, trgovaca, tako i sitnih zanatlija, običnih građana, a bilo je i žena i drugih.

Predmet ovog rada je prepisivačka djelatnost koja se odvijala u mostarskoj Karađoz-begovoj medresi, osnovanoj nešto prije 1570. godine, koja je dobila ime po svom osnivaču mostarskom vakifu zaimu hadži Muhamed-begu (Karađoz-begu), što saznajemo iz vakufname, koja je sastavljena za njegovu medresu.[1]

[1] Original sačuvane vakufname nalazi se u GHB biblioteci u Sarajevu (Vakufname 178, *Zbornik vakufnama zaima Hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570. godine*), a fotokopija u zbirci Mostarske vakufname u Orijentalnom institutu (OIS 270). Postoji njen prijepis i u rukopisnom djelu Muhameda Enverî Kadića (Kadićeva *Hronika*, sv. II, 281-282, *Prijepis iz Sidžila Vakufa Vilajeta Bosne i Hercegovine br. 141)*. Ovaj prijepis vakufname nema gornje zaglavlje. Također, Arhiv Hercegovine u Mostaru posjeduje jedan prijepis ove vakufname. Hivzija Hasandedić, Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru, *Glasnik Arhiva i društva arhivista BiH*, Sarajevo, 1966, 38. Prijevod ove vakufname vidi u: Muhamed A. Mujić, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, Tomus quintus, Serija IV, Vakufname, knj. 1, OIS, Sara-

Rođen je u Bijelom Polju kraj Mostara[2] i spada među one ličnosti koje su dale vlastiti pečat izgradnji Mostara, njegove privrede, te svojim aktivnostima pospješile njegov kulturni i duhovni život. Njihov doprinos ogledao se kroz izgradnju vakufskih objekata različitih namjena, a pripadali su različitim društvenim slojevima. Njihovim sredstvima podignuti su objekti za prosvjetne, kulturne, komunikacijske i socijalne potrebe gradskog stanovništva.

Pored niza džamija i mekteba, početnih vjerskih škola u kojima se stjecalo temeljno vjersko znanje, naselja na višem razvojnom nivou imala su više obrazovnih institucija kao što su medrese, koje bi odgovarale današnjim srednjim školama. Svojim učenicima su omogućavale srednju, pa i višu vjersku naobrazbu.[3]

Prema navodima Abdullah Sidki ef. Riđanovića[4], bivšeg učenika Karađoz-begove medrese koji je učio pred muderisom, čuvenim muftijom Karabegom, u ovoj medresi su od nastavnih predmeta bili zastupljeni: arapski jezik, a u okviru arapskog jezika: sarf (morfologija), nahv (sintaksa), me'ânî i bejân (stilistika i retorika), logika (mantik), ahlâk (etika), hadîs (islamska tradcija), akâ'id (apologetika), tefsîr (tumačenje Kur'ana), fikh (šerijatsko pravo) i usûl-i fikh (osnove šerijatskog prava).[5] Izučavani nastavni predmeti i njihova težina svjedoče da ova medresa spada u rang srednje škole koja je pružala cjelovito obrazovanje u to vrijeme.

---

jevo, 1985, 169-172. (dalje: M. A. Mujić, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570).

[2] O životu ovog mostarskog vakifa vidi opširnije: Alija Nametak, Karađozbeg i njegovo doba, *Novi Behar*, god. VII/11933-34, br. 3 i 4, Sarajevo, 1934, 36-41; Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis Islamske zajednice Mostar, Mostar, 2000, 13-17. Zaim hadži Muhamed-beg umro je prije 1585. godine u Mostaru, o čemu svjedoči jedan izvor iz navedene godine u kojem se on već spominje kao umrli, a ukopan je u haremu svoje džamije. Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII, OIS, Sarajevo, 2014, 285.

[3] O osmanskom tipu medrese u obliku slova *L* vidi opširnije: Radomir Stanić – Meliha Sandžaktar, Konzervacija Karađoz-begove medrese u Mostaru, *Naše starine*, god. XI/1967, Sarajevo, 1967, 94; Madžida Bećirbegović, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF* XX-XXI/1970-71, OIS, Sarajevo, 1974, 308-309.

[4] Hadži Abdullah-Sidki ef. Riđanović je rođen u Mostaru 1844. godine. Po završetku mektepskog obrazovanja, produžava sa učenjem u Karađoz-begovoj medresi. Učio je pred muderisom muftijom Karabegom. Kao njegov *mulazim* (nastavnički pripravnik) je bio svjedok svih događaja o kojima govori njegova studija, koja je neka vrsta monografije o muftiji Karabegu, a ujedno i vjerni izvor svega što je zadesilo i Mostar i mnoge istaknute ličnosti toga vremena. Vidi: Omer Nakičević, *Karabeg*, Sarajevo, 2001, 32-34. (dalje: O. Nakičević, *Karabeg*).

[5] O. Nakičević, *Karabeg*, 44.

Karađoz-beg je za učenike svoje medrese, koji su stanovali u njene četiri manje sobe, izdvojio *8 dirhema i uvjetovao da isti budu lijepo obučeni, a ukoliko se nađu izvan Mostara, da im se obavezno osigura hrana i novac za izdržavanje*.[6]

Kvalitet nastave je zavisio od više faktora, u prvom redu od obrazovnog nivoa muderisa koji su predavali. Što su oni bili učeniji i što su bolji uspjeh u predavanjima postizali, i ugled medrese bio je veći.[7] Karađoz-begova medresa je bila jedna od vodećih mostarskih medresa[8] u kojoj su predavali najveći mostarski znanstveni autoriteti poput: mevlânâ Hasana,[9] Jusufa sina Murata, njegovog sina Mustafe Ejubovića – Šejh Juje[10], Ibrahima

[6] Vidi opširnije: M. A. Mujić, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570, 170-171.

[7] O njima vidi opširnije u: Hasan Nametak, Mostarska ulema zadnjih sto godina, *Narodna uzdanica*, god. IX/1941, Sarajevo, 1941, 75-76.

[8] Opširnije o medresi vidi u: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999, 189-193. (dalje: I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje…*); Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, drugo dopunjeno izdanje, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2005, 87-88. (dalje: H. Hasandedić, *Spomenici kulture...*).

[9] Rođen je u Mostaru nepoznatog datuma u prvoj polovici XVI stoljeća. Prema nekim podacima preselio je na ahiret 1584-85. godine u rodnom Mostaru. Potpisivao se Zijâî (Svijetli), sin Alije Mostarca, a prepisivači njegovih pjesama dodavali su i Čelebi, što znači učeni. Ostavio je dosta autobiografskih podataka u svojoj poeziji. Vidi opširnije: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima : (biobibliografija)*, Sarajevo, 1973, 72-76. (dalje: H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*); Fehim Nametak, *Divanska poezija XVI. i XVII. stoljeća*, Sarajevo, 1991, 37-41. Mevlânâ Hasan je bio prvi muderis ove medrese, kojega je vakif izričito postavio i odredio da ovu dužnost obavlja doživotno, o čemu nam svjedoči njegova vakufnama: "*(Vakif) je odredio da dužnost muderisa obavlja mevlana Hasan-efendija, sadašnji muderis, sve dok bude vršio nastavničku dužnost, u uobičajeno vrijeme učenicima – musteidima koji stanuju u sobama (njegove medrese)*". M. A. Mujić, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570, 171.

[10] Mustafa Ejubović se ubraja među najistaknutije bošnjačke pisce na arapskom jeziku. Njegovo puno ime je Mustafâ Jujo b. Jûsuf b. Murâd Ejjûbizâde el-Mostârî el-Bosnavî. Rođen je 1651. godine u Mostaru, a 1677. godine otišao je na školovanje u Istanbul, na čuveni Univerzitet Sahn-i Semân, i završava ga za četiri godine. Od 1692. godine postaje mostarski muftija. Vrijeme provedeno u Mostaru koristi za angažiranje u prosvjeti, na predavanjima, pisanju udžbenika i drugih aktivnosti. Umro je 1707. godine u Mostaru. Više o njemu vidi: H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*, 390-410; Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja, knj. XVIII, Sarajevo, 1996, 42-53.

Opijača[11] sina h. Ismaila, Mustafe Sidki ef. Sarajlića,[12] Mustafe ef. Mukića,[13] Mustafe Sidki ef. Karabega,[14] i drugi. Uporedo s tim, muderisi su, uz rad sa učenicima, napisali više vrijednih teoloških, filoloških i pravnih djela te komentara iz logike, stilistike i drugih u to vrijeme aktualnih disciplina. U svojoj je vakufnami zaim hadži Muhamed-beg odredio:

> *"(Muderis) će predavati, uopće, svakom ko dođe (da sluša) neki predmet iz korisnih nauka koje nalaze svoju primjenu u životu (el-ʿulūm el-nāfiʿa el-mustaʿmala), a ako bude imao slušalaca (više), neće (ga) odbiti s vrata medrese"*.[15]

---

[11] Ibrahim Opijač je rođen u Mostaru 1678. godine. Njegovo puno ime je Ibrâhîm b. Šayh Hâğğ Ismâʾîl b. Sâlih b. Alî Opiyač. Nakon završenog mekteba, pohađao je neku nižu mostarsku medresu, a zatim Karađoz-begovu medresu u kojoj je tada predavao muderis Šejh Jujo, pred kojim je stekao i završio svoje obrazovanje. Nakon smrti svoga muderisa, Ibrâhîm Opijač postaje profesor medrese, gdje je predavao arapski jezik i islamske nauke 1707/08. godine. Iste godine je napisao biografiju svoga muderisa i postao staratelj njegove biblioteke kao vakufa.Vidi: H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*, 439-440.

[12] Mustafâ Sidkî Hilmî-efendija, po završetku obrazovanja u Istanbulu, vraća se u domovinu i nešto kasnije biva postavljen za mostarskog muftiju. Bio je murîd Abdurrahmâna Sirrîje, šejha oglavačke tekije. Hivzija Hasandedić navodi jedno njegovo kratko djelo bez naslova pisano na arapskom jeziku, a koje je sačuvano u prijepisu njegovog učenika po imenu Hasan, sin Mehmedov. Djelo tretira *pitanje znanja-nauke, vlasti, uprave, kakav treba da je imam i o dužnosti pokoravanju imamu; tretira pitanje borbe i njenih vrlina; dužnosti upotrebe ratne opreme; oblaćenja uniforme; udaranja u bubnjeve u ratu; vojne obuke; viteških vještina i varki; tretira pitanje nasilnika (odmetnika), njihovih pomoćnika (jataka) i postupaka prema ovim; zatim, novčane globe; blagosti, praštanja i milosti*. Ovo djelo je preveo sa arapskog jezika Mehmed Mujezinović. Vidi: Dvije rasprave šejh Mustafe Sarajlića: Medžmuʾa (Zbirka nekoliko važnih pitanja), od Mustafe Sidki Sarajlića (El-Mostari), *Anali GHB*, knjiga XI-XII, Sarajevo, 1985, 231-252; O. Nakičević, *Karabeg*, 24-25.

[13] Hadži Mustafâ-efendija (Mukîzâde) Mukić rođen je u Mostaru u drugoj polovini XVIII stoljeća. Završio je Karađoz-begovu medresu u Mostaru. Jedan od muderisa mu je bio i prethodni muftija, hadži Mustafâ Sidkî ef. Sarajlić (Sarajlîzâde). Svoje školovanje nastavlja u Istanbulu, a po povratku u svoj rodni grad postavljen je za muderisa Karađoz-begove medrese u Mostaru 1847. godine. Vidi: O. Nakičević, *Karabeg*, 25-27.

[14] Muftija Mustafâ Sidkî ef. Karabeg potomak je stare i ugledne mostarske porodice Karabeg. Rodio se 1832. godine u Mostaru. Istakao se kao kulturni, naučni i politički radnik. Obnašao je funkciju mostarskog muftije od 1857. do 1878. godine. U medresi je predavao sljedeće predmete: tumačenje Kurʾana (tefsîr), islamsku tradiciju (hadîs), islamsko pravo (fikh), filozofiju islamskog prava (hikmet-i tešrîʿ), apologetiku (akâʾid), logiku (mantik) i književnost arapskog jezika. Vidi: Hivzija Hasandedić, Mustafa–Sidki ef. Karabeg : Mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara, *El-Hidaje*, br. 3-10, godina VII/1944, Sarajevo, 1944, 1-30.

[15] M. A. Mujić, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570, 171.

Osim navedenih aktivnosti, u ovoj medresi je bila razvijena i snažna prepisivačka djelatnost. U njoj su prepisivane knjige ne samo turskih, arapskih i perzijskih autora nego i pisaca Bošnjaka.[16] Historijski izvori svjedoče da je prepisivačka djelatnost ponekad bila rezultat želje i podrške pojedinih dobrotvora (vakifa), koji su zajedničkim i planskim nastojanjima pokretali rad na prepisivanju i širenju knjiga, i koji su taj rad finansirali.

Uz medresu je formirana i biblioteka[17] pa su ove dvije ustanove tokom vremena postale značajno žarište kulture i nauke. Ovu je biblioteku karakterisala bogata rukopisna zbirka u kojoj su se nalazili veoma značajni rukopisi pisaca iz Hercegovine, koja je vremenom prenesena u sarajevsku GHB biblioteku.[18] U ovu biblioteku su prenesene i neke druge javne (vakufske) i privatne biblioteke iz Mostara. Vrijedno je spomenuti biblioteku Derviš-paše Bajezidagića, biblioteku Mustafe Ejubovića, Ibrahim-ef. Opijača, biblioteku Ali-paše Stočevića i druge.

Više stotina rukopisa iz ove biblioteke je obrađeno u *Katalozima* spomenute Gazijine biblioteke. Nešto rukopisa iz biblioteke Karađoz-bega posjeduju i biblioteke i arhivi drugih institucija u našoj državi i van nje, dok je jedan dio njenog fonda stradao. Uvidom u nekoliko svezaka spomenutih *Kataloga* Gazijine biblioteke, koje su obradili rahmetli Kasim Dobrača i Zejnil Fajić, potom Mustafa Jahić, Haso Popara i Osman Lavić, zatim uvidom u *Katalog* Arhiva Hercegovina Mostar kojeg je obradio rahmetli Hivzija Hasandedić, te rukopise koje je evidentirao rahmetli Muhamed Ždralović iz više *Kataloga*, kao što su: Bečki katalog kojeg je obradio Gustav Flügel u tri toma, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa u Provincijalatu hercegovačkih franjevaca u Mostaru* (Strojopis), kojeg je također obradio rahmetli Hifzija Hasandedić, zatim iz Orijentalne zbirke Arhiva Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (danas HAZU), Orijentalnog instituta u Sarajevu i mnogih drugih[19], uočavamo da većina ovih rukopisa prepisanih u ovoj mostarskoj medresi su prijepisi

[16] I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje…*, 193.

[17] H. Hasandedić, *Spomenici kulture...*, 100.

[18] Hivzija Hasandedić, Muslimanske biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, knj. I, Sarajevo, 1972, 107-108; Mehmed Handžić, Nekoliko dragocjenih rukopisa u Karađozbegovoj biblioteci u Mostaru, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* II, br. 12, Sarajevo, 1934, 633-639; Osman Lavić, Rukopisi Karađoz-begove biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, knjiga 29-30, Sarajevo, 2009, 143-162.

[19] Napomena: S obzirom da se radi o velikom broju rukopisnih djela, u ovom radu ćemo navesti neke od njih pri tome navodeći broj signature pod kojim je zavedeno u gore spomenutim katalozima različitih institucija, potom kojoj oblasti pripada, ime prepisivača, kao i godina prijepisa.

različitih djela iz oblasti arapske gramatike,[20] koji su i najbrojniji, dakle iz sintakse,[21] stilistike arapskog jezika[22] i morfologije,[23] različiti komentari na različita djela iz gramatike;[24] zatim, iz lijepe književnosti; leksikografije; ru-

[20] R-431. Napisao (tahrîr) Ahmed Mostarac, učenik u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1140/1727. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, sv. 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977, 80. (dalje: H. Hasandedić, *Katalog…*, sv. 2); FLÜG 185. Prepisao Muharem Halîfa sin Velîja, 1035/1625; PHF 63/2. Prepisao Mahmud-softa, 1069/1658; PHF 63/1. Prepisao Siddîk sin Abdov, softa, 1069/1659. Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 48, 76 i 77. (dalje: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II); R-2634, II-III. Prepisao Mustafâ sin Muhameda Sâliha iz Čajniča u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1168/1754-55; R-4079. Prepisao Ibn Mustafâ Ahmed, softa u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 9. džumadel-ula 1155/1742. Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VI, Sarajevo, 1999, 230-231, 415-416 i 430. (dalje: M. Jahić, *Katalog…*, sv. VI); R-2662, I-II. Prepisao oba djela Husein sin Omerov, softa u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru. Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VIII, Sarajevo, 2000, 103-104. (dalje: M. Jahić, *Katalog…*, sv. VIII).

[21] R-198/1-2. Prepisao Alija iz Livna, učenik Karađoz-begove medrese u Mostaru, 1069/1658. H. Hasandedić, *Katalog…*, sv. 2, 167-168; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 76; PHF 193. Prepisao Murteza sin Muhamedov, softa, 1086/1675. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 83; OIS 1819. Prepisao Muhamed sin Šabanov, softa, 1123/1711. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 110; OIS 1868. Prepisao Hasan sin Mustafin, softa, 1141/1728. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 126; OZJA 1184/1-3. Prepisao Mustafâ, softa, 1147/1734. i 1148/1735. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 135; OZJA 1547/1-3. Prepisao Husejn-softa, 1174/1760. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 182-183; OIS 2109. Prepisao Salih Hromić, 1255/1837. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 282; OIS 2599 i OIS 1556. Prepisao Abdullâh sin mulâ Sâlihov Hromić, 1257/1841. i 1276/1859. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 275; R-2634, I. Prepisao Mustafâ sin Muhameda Sâliha iz Čajniča u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1168/1754-55. M. Jahić, *Katalog…*, sv. VI, 414-415; R-3042. Prepisao Sohta Bâlî az-Zâgorî u Karađoz-begovoj medresi, 6. zul-hidžeta 1036/1627; R-4567. Prepisao: Derviš Salih sin Bajramov, sohta u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru u mjesecu redžebu 1118/1706. M. Jahić, *Katalog…*, sv. VIII, 385-386 i 416-417.

[22] OIS 1586. Prepisao Ljubinjac Ibrâhîm sin Husejnov, 1045/1635. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 56; OZJA 1660. Prepisao Sâlih Hromić, 1256/1840. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 282; OIS 3180. Prepisao Sâlih sin Bekirov Ismailhodžić, nema godine. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 345.

[23] R-2634, IV. Prepisao Mustafa sin Muhameda Sâliha iz Čajniča u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1168/1754-55. M. Jahić, *Katalog…*, sv. VI, 416.

[24] R-376. Prepisao Mehmed, sin Sâlihov učenik Karađoz-begove medrese, u ramazanu 1149/1736. H. Hasandedić, *Katalog…*, sv. 2, 135; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovač-*

kopisi prepisani iz oblasti šerijatskog prava (fikha);[25] iz oblasti nasljednog prava;[26] rukopisi iz oblasti dogmatike i logike;[27] iz oblasti hadîsa-islamske

ki prepisivači djela…, II, 138; OIS 2984/1-2. Prepisao Stočanin Mustafâ sin Muhamedov Trkulja, 1256/1840. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 286; OIS 2049. Prepisao anonim iz Mostara, 1258/1842. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 288; R-4067. Prepisivač i vrijeme prijepisa nepoznat, ali je navedeno da je prepisan u Karađoz-begovoj medresi. M. Jahić, *Katalog…*, sv. VI, 230-231; R-4266, I-V. Prepisao svih pet djela: Abdullâh sin Munlâ Sâliha Hromića u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru 1256/1840; R-3956. Prepisao Ahmed sin Salihov, sohta (učenik) u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1117/1705-06; R-932, I-II. Oba djela prepisao Ibrâhîm Mostarac, softa u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, džumadel-ula 1054/1644. M. Jahić, *Katalog…*, sv. VIII, 21-24, 91 i 126-127; R-9797. Prijepis ovog djela završio sohta (učenik) Sâlih u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1117/1705. Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVI, Sarajevo, 2008, 49-50.

[25] R-834. Prepisao Selim sin Muhamedov iz sela Zijemlje kod Mostara u Karađoz-begovoj medresi, 1095/1683; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 96; R-1123/3. Prepisao Muhamed sin Šabanov, softa, iz sela Zijemlje, učenik Karađoz-begove medrese, 1124/1712. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. II, GHB, Sarajevo, 1979, 29 i 286. (dalje: K. Dobrača, *Katalog…*, sv. II); M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 110; OIS 4051. Prepisao Salih-softa, 1056/1646. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 66; OZJA 1404. Prepisao Ahmed sin Husejnov, softa, 11. muharrem 1151/1. V 1738. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 133; R-7676. Prepisao Ša'bân-sohta sin Sulejmanov u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, redžeb 1075/1664; R-4595. Njegovo prepisivanje je završio Mostarac Ahmad sin Huseinov u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 24. džumadel-ula 1156/1743. Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. IX, Sarajevo, 2001, 187-188 i 255-256; R-6124. Prepisao Ibrâhîm sin Huseinov sin Ismâ'îlov sin Alîjev al-Kašf, krajem ša'bâna 1157/1744 u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru. Osman Lavić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. X, Sarajevo, 2002, 55-56.

[26] R-1827/1. Prepisao Jûsuf iz Mostara, učenik Karađoz-begove medrese u Mostaru, početkom zûl-hidždžeta 1052/1642. To je vjerovatno otac Šejh Juje. K. Dobrača, *Katalog…*, sv. II, 865; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 64; OZJA 1565. Prepisao Muhamed sin hadži Hasanov Kotlo, softa, 1131/1718. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 115.

[27] OZJA 412. Prepisao Ahmed sin Husejnov, softa, 19. zul-kade 1151/28. II 1739. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 133; OIS 2060. Prepisao Abdullâh sin mulâ Sâlihov Hromić, 1257/1841. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 275; OZJA 1206/2. Prepisao Dervîš sin mula Džaferov sin Dervišev sin Mahmudov Solaković-hodža iz Mostara, 10. džumadel-evvela 1258/19. VI 1812. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 283.

tradicije;[28] nauke o čitanju Kur'âna, tedžvîd;[29] biografija Mustafe Ejubovića (Šejh Juje) koju je napisao njegov učenik Ibrâhîm ef. Opijač[30] i djela koja je, pored Šejh Juje, sastavio i spomenuti Opijač, a koja su u medresi služila kao udžbenici i druge oblasti. Dakle, u znanstvenim krugovima posebno su poznata njihova djela, te pjesnički opus mevlânâ Hasana Zijâ'ije, prvog muderisa ove medrese. Ibrâhîm ef. Opijač iz Mostara, u spomenutoj biografiji svoga učitelja Šejh Juje, bilježi da je "Šejh Jujo iza svoje smrti ostavio više od šezdeset ukoričenih knjiga, koje je sam prepisao, ne računajući njegova djela", čiji su brojni autografi sačuvani.[31]

Od osnivanja mostarske Karađoz-begove medrese, u njoj je djelovalo niz bosanskohercegovačkih prepisivača, koji su imali historijsku ulogu u širenju knjige i među njima je bilo vrsnih poznavalaca arapske kaligrafije, te su u svojim prijepisima primjenjivali sve uobičajene varijante arapskog pisma. Najviše upotrebljavana vrsta arapskog pisma koju su koristili naši prepisivači je *nash*î, jer je najjednostavnije za početnike, tako da je i većina udžbenika za medrese i mektebe pisana isključivo ovim pismom. Spomenut ćemo neke od njih: Jûsuf Mostârî, učenik (1643), Mustafâ sin Jûsufov, poznatiji kao Šejh Jujo, Ibrâhîm Mostarac, učenik (1644), Dervîš Sâlih sin Bajramov, sohta (1706), Ahmed sin Husejnov Mostârî (1734-1739), Dervîš sin mulâ Džaferov Solaković, hodža iz Mostara i mnogi drugi.[32]

---

[28] R-536. Prepisao Mostarac Sâlih Kreso sin Ahmedov, učenik Karađoz-begove medrese, početkom šabana 1242/1826. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, GHB, Sarajevo, 1963, 329; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 271; R-1123/4. Prepisao Muhamed sin Ša'bânov, softa, iz sela Zijemlje, učenik Karađoz-begove medrese, 1124/1712. K. Dobrača, *Katalog…*, sv. II, 286; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 110; OZJA 1517. Prepisao Mostarac Ahmed sin Sâlihov, krajem 1118/1. – 10. VIII 1706. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 105.

[29] OZJA 1608. Prepisao Ahmed sin Mustafin, softa, 1158/1745. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 153; R-5575. Cijelu zbirku prepisao Sâlih sin Ibrâhîmov sin Hasanov Kočewizade u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, 1252/1836. Zejnil Fajić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XI, Sarajevo, 2003, 118-120.

[30] R-461. Prepisao Mostarac Mehmed (Muhamed), učenik Karađoz-begove medrese u Mostaru 1162/1749. H. Hasandedić, *Katalog…*, sv. 2, 112; M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, II, 159.

[31] Muhamed A. Mujić, Biografija Mustafe Ejubovića (Šejh Juje), *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, god. VII, br. 1-3, Sarajevo, 1956, 17.

[32] Vidi opširnije o njima: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, I, 248-249.

Na osnovu rukopisa koji su evidentirani u navedenim *katalozima*, prepisivanjem u ovoj medresi bavili su se *softe*. Oni su kao učenici medresa tokom svog školovanja bili prinuđeni da zbog nedostataka osnovnih priručnika prepisuju sami za svoje potrebe djela iz nastavnog programa škole, koji je često određivao njezin osnivač, ili su ih prepisivali za širu upotrebu.[33] Uz većinu medresa postojale su biblioteke, pa je samim tim učenicima bilo omogućeno da različita djela iz tih biblioteka prepisuju. Fondovi tih biblioteka su bili polazna osnova za prepisivačke aktivnosti.

U nekim slučajevima je teško razdvojiti softe prepisivače od prepisivača muderisa, koji su, također, mogli stanovati u medresama, te nisu uvijek u potpisima stavljali zvanje softe, već samo bilješku u kojoj medresi je određeno djelo – rukopis prepisano. Dakle, prepisivanjem su se bavili i muderisi koji su držali predavanja iz određenih predmeta, a čiju su dužnost u pojedinim mjestima obavljali muftije i kadije, među kojima je bilo vrsnih pisaca, pjesnika, stilista, i sl.[34]

Prepisivanjem su se također bavili i derviši i različiti vjerski službenici u vjerskim ustanovama: imami, hodže, mualimi, hafizi i drugi.[35]

Većina spomenutih prepisivača je svojim pozivom ili zanimanjem bila vezana za državno-pravne, vjerske i obrazovne institucije. Prepisivači su u toku svog radnog vijeka mijenjali profesije i zvanja, što je sasvim prirodno, jer su samim obrazovanjem, naprimjer, od softe-učenika medrese mogli postati muftije, kadije, muderisi, imami, i dr. Dakle, mogli su se baviti raznim zanimanjima pa stoga nas i ne iznenađuje činjenica da ih je mali broj dugo djelovao. Bilo je i onih kojima je prepisivanje bilo zanimanje, dakle stalni posao od kojeg su živjeli i izdržavali svoju porodicu.[36]

Do rukopisa se dolazilo i drugim načinima: posredstvom učenih ljudi koji su dolazili na ove prostore, naših ljudi koji su odlazili na školovanje izvan zemlje, najviše u Istanbul, zatim putem trgovine ili posredstvom hadžija koji su na povratku sa hadža donosili sa sobom određene rukopise. Tako je npr. zabilježen podatak u drugom svesku *Kataloga* Gazijine biblioteke: da je neki *hadži Ahmed el-Ipeki (iz Peći) jedan rukopis iz oblasti Fikha koji potiče iz XVIII st., kupio u Kairu na povratku sa hadža 1819. godine, čiji je vlasnik kasnije bio Alajbegović Salih Hilmi sin Ibrahimov koji je primjerak uvakufio za Karađoz-begovu medresu 1886. godine*.[37]

---

[33] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela…*, I, 244.

[34] Isto, 253.

[35] Isto, 264.

[36] Isto, 270.

[37] K. Dobrača, *Katalog...*, sv. II, 359.

Svi ti sačuvani rukopisi imaju veliku vrijednost, jer, pored raznovrsnosti materijala i bibliografskih podataka, mnoga sadrže i razne veoma važne zapise i hronograme, a neka i originalne radove naših ljudi koji su pisali na orijentalnim jezicima. Kao što je već ranije rečeno, među ovim rukopisima nalaze se i autografi domaćih pisaca.

Stoga bi se u to prepisivačko doba brojnost i raširenost knjige i biblioteka mogla uzeti kao najbolje mjerilo kulturnog života i stepena razvijenosti kulturne djelatnosti.

Rad ćemo završiti sa često citiranim hadisom u vakufnamama, koji glasi:

> "Kada čovjek umre, prestaju mu teći sevapi za dobra djela, izuzev u tri stvari: trajne sadake, znanja koje korist pruža i čestitog djeteta koje uči dove za njega."[38]

[38] *Muslimova zbirka hadisa: sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović...[et al.], El-Kalem, Sarajevo, 2004, 467-468.

MANUSCRIPT COPYING IN MOSTAR MADRASAH MUHAMED-BEG KARAĐOZ

Summary: Along with acceptance and spreading of Islam by a portion of the population of Bosnia went a process of spreading Islamic culture. This particularly applies to the Arabic alphabet and books written in Arabic script and language. Our people are soon showed great interest the book. A large number of books they brought from the East, from various centers. In part, they themselves used to write works, but mostly transcribed booksfor domestic purposes. In particular, much was transcribed in madrasas, in a completely new type of school that was introduced to Bosnia in 16th century. One could even say, that many, if not all of them, were in a sense the scribal schools, where students transcribed the books, sometimes for their own purposes, and sometimes for wider use. Thus, in Bosnia emerged numerous libraries, private and public (waqf). Which were used by lot of people eager to learn. In addition to students and teachers in the madrasas and many other people who were engaged in the book transcribed various works for their needs. The second, more important way of spreading the book is transcribing work as an occupation. They copied in series. Therefore we find manuscripts, even those which are composed of several volumes, which were entirely written by hand of the same scribe. The cultural momentum that came with the new civilization and the demand for the book led to a large scribal activity and significant distribution of transcribing networks at that time.

The subject of this work is transcribing work that took place in Mostar madrasah of Karađoz Beg, founded shortly before 1570, which was named after its founder vakif zaim Hajji Muhamed Beg (Karađoz). From its inception in this madrasah there were a number of scribes, among whom were: Veli's son Halifa, Husein's Ljubuškali son Ibrahim, Yusuf Mostarī, Salih's son Ahmed, Husein's son Ahmed and many others. The works transcribed in this madrasah were from the fields of grammar and syntax of the Arabic language, law, hadith, belles-lettres, lexicography, stylistics, logic etc.

Key words: Cultural history, madrassas, transcribists, Karađoz Beg, Mostar

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

– Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB):
Kâdî-zâde (Kadić), Muhamed Enverî, *Târîh-i Enverî* (TE), R-7302.

– Sarajevo, Orijentalni institut (OIS):
Kâdî-zâde (Kadić), Muhamed Enverî, *Târîh-i Enverî* (TE), R-29/2 (stara signatura br. 4702/2).

– OIS 270 (fotokopija Mostarskih vakufnama) – Original u GHB, Vakufname 178, *Zbornik vakufnama zaima Hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570. godine*.

Literatura:

– Dvije rasprave šejh Mustafe Sarajlića: Medžmu'a (Zbirka nekoliko važnih pitanja), od Mustafe Sidki Sarajlića (El-Mostari), *Anali GHB*, knjiga XI-XII, preveo sa arapskog jezika Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1985, str. 231-252.

– Bećirbegović, Madžida, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF* XX-XXI/1970-71, OIS, Sarajevo, 1974, str. 223-364.

– Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII, OIS, Sarajevo, 2014.

– Dobrača, Kasim, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, GHB, Sarajevo, 1963.

– _____, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. II, GHB, Sarajevo, 1979.

– Handžić, Mehmed, Nekoliko dragocjenih rukopisa u Karađozbegovoj biblioteci u Mostaru, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* II, br. 12, Sarajevo, 1934, str. 633-639.

– Hasandedić, Hivzija, Muslimanske biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, knj. I, Sarajevo, 1972, str. 107-112.

– _____, Mustafa–Sidki ef. Karabeg : Mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara, *El-Hidaje*, br. 3-10, godina VII/1944, Sarajevo, 1944, str. 1-30.

– _____, Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru, *Glasnik Arhiva i društva arhivista BiH*, Sarajevo, 1966, str. 37-49.

– _____, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, sv. 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977.

– _____, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis Islamske zajednice Mostar, Mostar, 2000.

– _____, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.

– Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VI, Sarajevo, 1999.
– _____, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VIII, Sarajevo, 2000.
– Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.
– Lavić, Osman, Rukopisi Karađoz-begove biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, knjiga 29-30, Sarajevo, 2009, str. 143-162.
– _____, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. X, Sarajevo, 2002.
– Ljubović, Amir, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja XVIII, OIS, Sarajevo, 1996.
– Mujić, Muhamed A., Biografija Mustafe Ejubovića (Šejh Juje), *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, god. VII, br. 1-3, Sarajevo, 1956, str. 1-22.
– _____, Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, Tomus quintus, Serija IV, Vakufname, knj. 1, OIS, Sarajevo, 1985, str. 169-172.
– *Muslimova zbirka hadisa: sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović...[et al.], El-Kalem, Sarajevo, 2004.
– Nakičević, Omer, *Karabeg*, Sarajevo, 2001.
– Nametak, Alija, Karađozbeg i njegovo doba, *Novi Behar*, god. VII/11933-34, br. 3 i 4, Sarajevo, 1934, str. 36-41.
– Nametak, Fehim, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća u BiH*, Institut za književnost [et al.], Sarajevo, 1991.
– Nametak, Hasan, Mostarska ulema zadnjih sto godina, Narodna uzdanica, god. IX/1941, Sarajevo, 1941, str. 75-81.
– Popara, Haso, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. IX, Sarajevo, 2001.
– _____, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVI, Sarajevo, 2008.
– Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima: (Bibliografija)*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
– Stanić, Radomir-Sandžaktar, Meliha, Konzervacija Karrađoz-begove medrese u Mostaru, *Naše starine*, god. XI/1967, Sarajevo, 1967, str. 87-100.
– *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, Tomus quintus, Serija IV, Vakufname, knj. 1, OIS, Sarajevo, 1985.
– Ždralović, Muhamed, *Prepisivači djela u arabičkim* rukopisima, I-II, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

TEMA MORIĆA U DUGOGODIŠNJEM ISTRAŽIVANJIMA ĐENANE BUTUROVIĆ

Dr. sc. Nirha EFENDIĆ, kustos, istraživač saradnik
Etnološko odjeljenje Zemaljskog Muzeja BiH

Sažetak: Imajući u vidu da je Đenana Buturović glavninu svog obimnog istraživačkog rada posvetila proučavanju epskog pjevanja – već od Studije o Hörmanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama, pažnju plijeni njezino skoro jednako zanimanje za jednu epsko-lirsku pjesmu – glasovitu sarajevsku baladu o Morićima. Punih 25 godina, od prvog izdanja studije *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*, Buturovićeva predano radi na zaokruženju teme Morića i to u istraživanjima kako književno-historijskog, tako i kulturno-antropološkog tipa. 2009. godine objavljeno je dopunjeno, zapravo novo izdanje ove studije: ovoga puta pod naslovom *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*. Ovaj rad ponudit će uvid u dugogodišnje bavljenje temom Morića Buturovićeve te predstaviti, u najkraćem, rezultate njezinih dugogodišnjih istraživanja.

Ključne riječi: balada, Morići, sjećanje, tradicija

Dvjesto pedeset godina od pogubljenja braće Morić u Sarajevu, tačnije od mjeseca marta 1757. godine, i 26 godina poslije prvog izdanja studije *Morići – od stvarnosti do usmene predaje* autorice Đenane Buturović, objavljeno je dopunjeno, zapravo novo, izdanje ove studije, ovaj put pod naslovom *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*. Oba izdanja studije o Morićima objavljena su u Sarajevu u izdanju izdavačke kuće *Svjetlost*.

Kada je izašla prva monografija Buturovićeve o Morićima 1983. godine, i kada se činilo da je sve šta se moglo znati o povijesnim ličnostima Mehmeda i Ibrahim-age Morić već rečeno, izgleda da onaj izuzetni istraživački nerv ondašnje kustosice Zemaljskog muzeja tek započinje te da će nakon više od dvije i po decenije, tačnije 2009. godine objaviti novu knjigu o Morićima, u kojoj će značajno proširiti svoje uvide i saznanja iznesena u prvoj knjizi. U međuvremenu, autorica je objavila nekoliko radove koji bacaju više svjetla

na razjašnjenje zamršene društveno-povijesne teme o pogibiji dvojice sarajevskih prvaka iz sredine XVIII stoljeća. No, i prije objavljivanja prve obuhvatnije studije *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*, Buturovićeva je objavila nekoliko zanimljivih radova o genealogiji sarajevskih Morića, potom tragediji porodice, te o njezinu upjesmljenju. U jednom od svojih ranih radova o temi Morića, Buturović pojašnjava kako su se dvojica mladih osuđenika odlučila uključiti u aktivan politički život ondašnje osmanske pokrajine Bosne i dati svoj glas protiv velikih nameta centralne vlasti, što je rezultiralo krvavim ishodom po braću Moriće (Buturović, 1982: 26). Taj tragičan događaj zapamćen je pjesmom, koja je obnarodovala vjerovanje o čestitosti nasilno zadavljenih u decenijama i stoljećima koja će uslijediti. Međutim, zvaničan stav historiografije ondašnjeg vremena bio je nešto drugačiji.

Istražujući genealogiju predmetne porodice, Buturovićeva je najprije došla do podatka o postojanju dvadeset i sedam pisama iz korespondencije splitskog trgovca Marka Kavanjina pisanih s početka XVII st. koja ukazuju na najranije vijesti o postojanju porodice Morića u Bosni (Buturović, 1981: 115). Za rana istraživanja Buturovićeve, navedeni podatak je bio od nesumnjiva značaja. Međutim, u potonjim istraživanjima, a po uputstvu povjesničarke Behije Zlatar, Buturovićeva je ušla u trag i ranijim podacima o postojanju Morića u našim krajevima. Tako je, prema nalazima koje donosi u studiji objavljenoj 2009, spomenula popisni defter Bosanskog sandžaka iz 1540 – 1542, gdje se nalaze pouzdane vijesti o postojanju ove porodice nastanjene u "Mahali Firuz-begove medrese" (Buturović, 2009).

Nekolicina osvrta na ovu temu našli su se i u sarajevskom *Odjeku* iz 1983. i 1984. godine.[1] Potom je, tragom turskih dokumenta, pisala o toku tradicije na kojoj se temelji balada o Morićima i to u vremenskom rasponu od stotinu godina, a nalazi do kojih je došla objavljeni su na francuskom jeziku u Narodnoj umjetnosti u Zagrebu 1989. godine (Buturović, 1989). To će reći da je monografija *Morići – smisao sjećanja i pamćenja* proistekla iz dugovremenog i temeljitog rada posvećenog najprije istraživanju života i društvenog položaja porodice Morić u Sarajevu, a zatim i književnohistorijskim te književnoteorijskim analizama balade o pogibiji najpoznatijih pripadnika ove porodice, hadži Mehmeda i Ibrahim-age. Nova, obuhvatnija studija raspoređena je u četiri dijela od kojih se prva dva, kroz nekoliko poglavlja, odnose na iscrpan istraživački prilog, dok druga dva dijela sači-

[1] Vidjeti članke: Povijesna pozadina. Dubrovački dokumenti o braći Morićima, *Odjek*, godina XXXVI, Sarajevo, 1-5 mart, 1983, br. 13-14, str. 18. i Balada o Morićima, Muslimanska historijska balada – dio južnoslovenskog baladnog kruga, *Odjek*, godina XXXVII, Sarajevo, br. 10, 15-31 maj, 1984, str. 19-20.

njavaju prikupljena poetska građa te dodaci u vidu fotografija zajedno sa zamašnim izvorima i literaturom.

U odnosu na istraživanja iz osamdesetih, autorica je u novoj knjizi donijela podatak koji značajno proširuje vremenski okvir u kojem se može pratiti postojanje Morića u Sarajevu. Ali ne samo to, više od dvije i po decenije od izlaska prve, pa sve do javljanja druge, dopunjene studije o Morićima, Buturovićeva upotpunjava sliku svekolikih društveno-povijesnih prilika u kojima je nastajala i prenošena poznata balada, došavši, u međuvremenu, do novih, zanimljivih podataka kao i do još jedne, 29. pronađene varijante ove balade, koja produžava niz od ranije ustanovljenih 28 inačica.

Nakon otkrivanja najranije vijesti o postojanju Morića iz dokumenata o popisu Bosanskog sandžaka, Buturovićeva se obratila i drugim izvorima, donoseći uz njih historijski presjek zanimanja za porodicu Morić i u literaturi. U daljem konkretiziranju problema se razmatraju pitanja položaja braće Morić u krugu šire porodice. Ustanovljeno je da je defter iz 1726. godine najraniji dosada poznati dokument koji spominje Mehmeda i Ibrahima Morića – braću koji će tridesetak godina nakon ovog datuma biti pogubljeni.

U prohodu kroz građu i dokumente koji bilježe imovinsko stanje te društveni položaj Morića, najveće poteškoće predstavljala je činjenica da je kod većine dokumenata, koji se odnose na pogubljenu braću, uočljiv stanoviti ton pristrasnosti, a što je razumljivo kada se ima na umu činjenica da su se Hadži Mehmed i Ibrahim-aga Morić sukobili sa zvaničnom vlašću, te da je historiografiju onoga vremena nadzirala ta vlast..

Prvi dio studije bavi se historijskim položajem i faktografskim uvidima u prošlost porodice Morić u Sarajevu, a u drugom dijelu prelazi se na dijahronijski presjek zanimanja za usmenu baladu o Morićima, a zatim i na povijest te usmene predaje o pogubljenoj braći.

Postojanje više varijanti pjesama o pogibiji braće Morić svjedoči razmjere odjeka ovog tragičnog događaja kod njihovih savremenika i potomaka. Najviše zaokruženih varijanti zabilježeno je u Sarajevu, a zatim slijede one koje su zapisane u Livnu i Travniku, te drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Siže je uglavnom isti: pobunjenu braću vode na gubilište, dok nesretna majka moli za pomilovanje; nakon bezuspješnog pokušaja da spasi sinove, majka na kraju umire od tuge. Što se tiče oblika stiha, simetrični osmerac zajednički je za sve zabilježene varijante pjesama o braći Morić.

U drugom i najopširnijem dijelu studije autorica se ponovo vraća povijesti preispitujući u historijskim izvorima društveno-političke mijene sredine XVIII stoljeća koje su pogađale i ove prostore Osmanskog carstva, a zatim i

usmenu tradiciju o braći Morićima unutar uzavrelih zbivanja. Objašnjavajući potrebu šireg pristupa ovome pitanju, Đ. Buturović je naznačila:

> Svi ovi momenti odredili su put mojih istraživanja – da sumiram i kritički vrednujem činjenice o Morićima i njihovom djelovanju, a koje čuvaju njima savremene hronike; da sumiram šta su o njima kazali historičari i da utvrdim na temelju koje dokumentacije su to kazali; da vrednujem koliko savremeni radovi o periodu u kome su živjeli Morići osvjetljuju djelovanje dvojice Sarajlija; da utvrdim šta kazuju novi, do sada nepoznati dokumenti; da se zaustavim na sadržini usmene predaje o Morićima i pročitam njene poruke (Buturović, 2009: 57).

Krenuvši od prvog zapisa o Morićima kao "zlim ubojicama" iz ljetopisa Sarajlije Mula Mustafe Bašeskije, Buturovićeva je najprije pristupila preispitivanju dokumenata koji su posvjedočili pogubljenje na smrt osuđenih pobunjenika, a zatim preispituje i razloge vidljive naklonosti hroničara prema tadašnjoj vlasti protiv koje su se sarajevski janičarski prvaci pobunili. Nadalje, privredni te društveno-politički nemiri pogađali su veliku Carevinu sredinom XVIII stoljeća, pa time i lokalnu sredinu. Ugledna sarajevska porodica Morić, ali i neke druge sarajevske porodice koje nisu imale istaknute vojne funkcije, istupale su sa programima zaštite vlastitih interesa, domaćih janjičara i sarajevskog esnafa koji su se na taj način sukobili sa interesima Carevine. Historiografija je ispoljila kritički stav prema braći za razliku od usmene predaje, koja je Moriće maestralno uvela u svijet junaka usmenoknjiževnih oblika u stihu i prozi.

Zbog čega se dogodio preobražaj iz neumoljive faktografije u trajnu fikcionalnu tvorevinu? Tragični događaj odjeknuo je u svijesti narodnog pjesničkog kolektiva bez obzira na stav historiografije prema svekolikom dešavanju. Ove okolnosti nagnale su autoricu da preispita nove dostupne joj dokumente koji su bacali više svjetla na cjelokupna zbivanja. Nakon 17 godina od prvog zapisa o Morićima, ljetopisac Bašeskija promijenio je stav prema pobunjenicima. Morići više nisu bili "zle ubojice", nego nasilno zadavljena braća. Stoga je bilo neophodno obratiti se i drugim izvorima znanja – usmenoj historiji i svekolikoj usmenoj predaji koje bi upotpunile prethodne nalaze. Buturovićeva se potrudila da, u posebnom odjeljku, osim pjesama, donese i relevantne usmene predaje zabilježene o temi Morića u Sarajevu.

Vjerovatno je jedan od najranijih dokumenata koji relativiziraju priču o odmetništvu i nasilništvu dvojice braće spomen-ploča sa tarihom, tj. pjesničkim zapisom na turskom jeziku na dvorišnom zidu Vekil-harčeve džamije u Sarajevu. Tarih kazuje o "poznatoj i omiljenoj braći" te o "smrtonosnom vjetru", koji je "nenadano puhnuo" nesretnoj braći.

Nakon zvanične i usmene historije, te usmene predaje i tariha na turskom jeziku, peti vid svjedočenja, koje je sačuvalo sjećanje na pogibiju braće Morić, čini osmeračka balada u svim svojim sačuvanim varijantama. Đ. Buturović je izdvojila mjesta pamćenja, ukazala na one dijelove pjesme koji su, bez sumnje, pogubljene Moriće podigli na pijedestal hrabrosti i časti, o kojima se u narodu potajno šaputalo u trenutku njihova smaknuća. Osim braće Morić i njihove majke koja izrasta u središnji lik balade, izdvaja se još i Dizdar-aga ili drugačije imenovani predstavnik vlasti.

U završnom prilogu drugog dijela studije su razmatrana zanimanja za svekoliku usmenu predaju o Morićima u znanstvenim i književnim prilozima. Autorica je donijela obuhvatan presjek zanimanja kroz literaturu o Morićima u naučnim i istraživačkim ogledima od Josipa Milakovića i Joze Dujmušića do Hatidže Krnjević i Muniba Maglajlića. Vlastitu predodžbu u literarnom iskazu o povijesnim zbivanjima i nesreći porodice su ponudili Ivo Andrić proznim triptihom *Put Alije Đerzeleza* i Jakša Kušan najprije dramom *Dva Morića – dva pašića*, a zatim i historijskim romanom *Krvavi dani Bosne ponosne.* Buturovićeva je nastojala pokazati da su neka viđenja događaja vezanih za Moriće u spomenutim radovima proistekla iz stanovitih predrasuda autora.

Okosnicu Buturovićeve studije iz 2009. čini pjesnička građa sa već spomenutih 29 varijanti balade o Morićima, jedan notni zapis varijante koju je pjevao Igbal Ljuca iz Sarajeva, 9 fragmenata, te 19 "ostalih pjesama o braći Morićima", 18 zapisa usmenoproznih predaja o Morićima, te tri najznačajnija arhivska dokumenta o ovoj porodici. To su dokument o ostavinskoj raspravi vođenoj nakon smrti Amine Morić, zatim sudski zapisnik koji se odnosi na vakuf Morića i, na kraju, carska naredba o pomilovanju Morića Hadži Mehmeda i još sedmerice građana Sarajeva.

U srazmjerno kraćem rezimeu na engleskom jeziku u studiji *Morići – smisao sjećanja i pamćenja* predstavljen je osvrt na prvo izdanje monografije o Morićima, kao i pojedini uvidi u cjelokupnu problematiku do kojih je autorica došla u međuvremenu. U ovom dodatku se nalazi i prevod na engleski jezik Marunovićeve varijante balade o Morićima koju Buturovićeva smatra najljepšom i poetski najzaokruženijom.

Nakon navedenih izvora i literature, studija koja zaokružuje temu Morića obogaćena je sa 52 fotografije sa popratnim komentarima, koje je djelomično načinila sama autorica knjige.

U literaturi o Morićima, prije pojave knjiga Đ. Buturović, ponuđeni su uvidi u ovu temu pretežno sa književnokritičkog stanovišta u radovima V. Morpurga, H. Krnjević i M. Maglajlića. Međutim, važan doprinos stu-

dije koju je načinila Buturovićeva odnosi se na šire područje sagledavanja ove teme posvjedočen kroz interdisciplinarni pristup. Usmena i zvanična historija, te određeni antopološki uvidi šira su vrela iz kojih je Buturovićeva crpila svekolika saznanja o zamašnoj temi Morića. Konačno, obogaćeno fotografijama od nesumnjive važnosti i značaja, izdanje monografske studije o Morićima iz 2009. čini izniman doprinos kulturalnom pamćenju bošnjačke nacionalne prošlosti, čemu je naša istraživačica dala nemjerljiv doprinos ne samo ovom temom nego i svojom ukupnom naučnoistraživačkom djelatnošću.

Na kraju, posmatrajući sadržinu i naslove prvog i drugog izdanja studije: *Morići – od stvarnosti do usmene predaje* te *Morići, smisao sjećanja i pamćenja,* čini se da je Buturovićeva, nakon iscrpnog istraživanja nastanka pjesme koja je ovjekovječila jedan povijesni događaj, zaključila da je sjećanje na život te melopoetske tvorevine iznova i uvijek jednako važan kao i trenutak njezina nastanka, pa prema tome i sav svoj naučno-istraživački rad, koji propituje ovu temu, poentira konačnim naslovom: *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*.

Summary: Before the book written by Buturovic, the literature on the Morics provided mainly insights into this topic from a literayhistorical standpoint and primarily in the research by Morpurgo, Maglajlic and Krnjevic. An important contribution of her second book about the Morics fummilly (published 2009) is a wider consideration of these issues implemented through an interdisciplinary approach. Oral and official history of that particular antropogenius insights in general is a source from which Buturović drew the overall findings on the entire Morics' topic. Enriched with photographs of undoubted importance, new edition of monography about the Morics fummilliy, that was published in 2009, makes an outstanding contribution to the cultural memory of the Bosniak national past. By this title, Buturovic rounded more than twenty years of her research expirience on the Morics' theme. She gave an immeasurable contribution to the reveal of Bosinaks' cultural-historical past not only by this issue, but also with her entire scientific research activities.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

– Andrić, Ivo (1922), Put Alije Đerzeleza: Štamparija M. Karića u Beogradu.

– Buturović, Đenana (2009), *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*, Sarajevo, Svjetlost.

– Buturović, Đenana (1983), *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*, Sarajevo, Svjetlost.

– Kušan, Jakša (1933), *Dva Morića – dva pašića*, drama.

– Kušan, Jakša (1977), *Kravavi dani Bosne ponosne*, Zagreb, Znanje.

Literatura:

– Buturović, Đenana (1989), Ballade des Morić de Sarajevo à la lumière de documents turcs, *Narodna umjetnost*, Zagreb, br. 26, str. 59-63.

– Buturović, Đenana (1982), Tragedija porodice Morića i njeno upjesmljenje, *Makedonski folklor*, Skopje, br. 29/30, str. 25-30.

– Buturović, Đenana (1981), Prilog genealogiji sarajevskih Morića, *GZM*, Sarajevo, sv. 35/36, str. 115-132.

– Buturović, Đenana (1983), Povijesna pozadina. Dubrovački dokumenti o braći Morićima, *Odjek*, godina XXXVI, Sarajevo, 1-5 mart, br. 13-14, str. 18.

– Buturović, Đenana, Balada o Morićima, Muslimanska historijska balada – dio južnoslovenskog baladnog kruga, *Odjek*, godina XXXVII, Sarajevo, br. 10, 15-31. maj, 1984, str. 19-20.

– Krnjević, Hatidža (1980), Braća Morići – istorija i poezija, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Beograd, Nolit.

– Maglajlić, Munib (1976), Odnos pjesme i zbilje. Balada o Morićima, *Odjek*, XXIX, Sarajevo 15-30. 6. 1976, br. 12, str. 21.

– Maglajlić, Munib (1977), Balada o Morićima u ostavini Hamida Dizdara u Tešnju, *Lica*, 7 (11) 1977, 7/8, str.167-168.

– Maglajlić, Munib (1978), Morići u pjesmi i povijesti, Oslobođenje, 22. 4. 1978. Sarajevo, str. 7.

– Milaković, Josip (1896), Majka u našoj narodnoj pjesmi. Građa za narodnu pedagogiju, Pribrao Josip Milaković. Preštampano iz *Nade*

– Morprugo, Vito (1976), Braća ibro i Pašo morić u narodnom doživljaju bosanske balade, prev. Muahmed Nezirović. *Radio Sarajevo - Treći program*, br. 14/1976, V, str. 466.

DOPRINOS ALIJE NAMETKA PROUČAVANJU USMENE PROZE BOŠNJAKA

Doc. dr. sc. Amira DERVIŠEVIĆ
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Sažetak: Bosanskohercegovačkoj javnosti Alija Nametak (1906-1987) je poznat prije svega kao književnik. U vremenskom razdoblju od gotovo pola stoljeća Nametak je ostavio bogat i raznovrstan književni opus. Pisao je novele, pripovijetke, putopise, drame... U sjeni književnog ostao je njegov folkloristički rad. Nametkova cjeloživotna zaokupljenost usmenom tradicijom Bošnjaka rezultirala je objavljivanjem više izbora usmene poezije i proze te priloga proučavanju usmene književnosti.

Cilj rada jeste osvjetljavanje doprinosa Alije Nametka proučavanju bošnjačke usmene proze sa posebnim osvrtom na dvije zbirke - *Muslimanske pripoviesti iz Bosne* (Sarajevo 1944) i *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1975).

Ključne riječi: Alija Nametak, usmena književnost, usmena proza.

1. Književnik Alija Nametak kao folklorist

Za proučavanje bošnjačke usmene književnosti od velikog značaja su postignuća Alije Nametka. Odrastajući u porodici koja je njegovala ljubav prema književnosti, Nametak je vrlo rano pokazao zaokupljenost najprije usmenom a potom i pisanom književnošću. Na osnovu autobiografskih zapisa čini se da je već kao dvanaestogodišnjak počeo sakupljati narodne priče i pjesme. Dugogodišnji sakupljački rad rezultirao je brojnim izborima primjera usmene poezije i proze. Osim bilježenja i objavljivanja usmenoknjiževne građe Alija Nametak je objavljivao i folkorističke priloge proučavanju bošnjačke usmene književnosti. Bio je dugogodišnji saradnik *Novog Behara – lista za pouku i zabavu* (1927-1945) a u periodu od 1930. do 1945. godine uređivao je *Novi Behar*. Od 1954. godine saradnik je Instituta za proučavanje folklora u kojem je naprije radio na zapisivanju i obrađivanju riječi i narodne

frazeologije a potom na sakupljanju i proučavanju usmenoknjiževne građe. Kao član Udruženja folklorista Bosne i Hercegovine te Saveza folklorista Jugoslavije učestvovao je u radu nekoliko međunarodnih skupova.

Budući da je bosanskohercegovačkoj javnosti Alija Nametak poznat više kao književnik nego kao folklorist ovim radom nastoji se osvijetliti njegov doprinos proučavanju usmene književnosti, posebno usmene proze. Kroz prikaze dvije Nametkove zbirke – izbora usmene književnosti – *Muslimanske pripoviesti iz Bosne* (Sarajevo 1944) i *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1975) pokazat će se, prije svega, po čemu su ovi izbori drugačiji od svih ostalih zbirki usmenoprozne tradicije Bošnjaka i u čemu se ogleda najveći doprinos Alije Nametka za proučavanje bošnjačke usmene proze.

2. Nametkov rad na sakupljanju, objavljivanju i proučavanju usmene književnosti

O folklorističkom radu Alije Nametka govore prije svega brojni izbori primjera usmene poezije i proze. Između ostalog objavio je: *Nasrudin-hodža – njegove šale i dosjetke* (Mostar 1928), *Narodne junačke muslimanske pjesme* (Sarajevo 1937), *Muslimanske pripovijesti iz Bosne* (Sarajevo 1944), *Muslimanske ženske pjesme* (Sarajevo 1944), *Junačke narodne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1967), *Od bešike do motike* (Sarajevo 1970), *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1975). Osim što je bilježio i objavljivao narodne priče i pjesame bavio se i istraživanjem usmene tradicije. Prilozi su mu objavljivani, između ostalog, i u zbornicima radova Saveza folkorista Jugoslavije. Neki od radova su: *Folklorni materijal deset godišta "Behara" (1900-1911), Folklor užičkih muslimana u Bosanskoj Posavini, Bajraktari i njihovi zamjenici u junačkim narodnim pjesmama nekih balkanskih naroda*, *Interpretacija epskih narodnih pjesma kod bosanskohercegovačkih iseljenika u Turskoj*.

Bio je dugogodišnji saradnik i urednik časopisa *Novi Behar*. Ovaj list u petnaestak godišta donio je ne samo obimnu folkornu građu nego i brojne priloge proučavanju usmene književnosti. Prema mišljenu Muniba Maglajlića dva teksta Alije Nametka u *Novom Beharu* mogu se smatrati programskim. Prvi je *Sakupljanje narodnih umotvorina* (2/1928-29, 132-133) a drugi *Kritičko izdavanje narodnih pjesama* (3/1929-30, 24, 381). "U prvom – osvrćući se na jednu bilješku iz 'Behara', u kojoj se kaže da za bilježenje narodnih umotvorina ne treba ni osobite spreme ni znanja', Nametak iznosi suprotno mišljenje, smatrajući da je neophodno da sakupljači bilježe pjesme u onom obliku u kojem su ih čuli od pjevača te da obavezno navedu

ime pjevača i mjesto bilježenja. Nametak ističe da bi bilo dobro da sakupljači donesu i životopis pjevača od kojih su pjesme naučene. U drugom – ponavljajući neke od preporuka iz prvog teksta – Nametak na važnost ovih podataka ukazuje primjerom pjesme *Hasan-paša na Hercegovini* (29), koja je objavljena u istom broju časopisa."[1] Pridržavajući se smjernica istaknutih u spomenutim prilozima Nametak je, prije svega, u zbirci *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1975) pokazao stručan pristup usmenoproznoj građi i time osigurao da proza u ovom izboru može biti predmetom naučnog promišljanja.

Privlači pažnju da je bio jedan od rijetkih pojedinaca koji su i pisali o Nasrudin-hodži, i objavljivali šale o njemu. U rasponu od četrdeset godina Nametak je objavio tri različito naslovljene zbirke priča o ovom junaku. Nažalost, u dostupnim bibliotekama ne nalaze se ni najstarija (iz 1928. godine), ni najmlađa (iz 1968. godine), nego jedino ona srednja (iz 1942. godine), naslovljena kao *Nasruddin hodža*, a označena kao "drugo izdanje". Zbirka sadrži 63 šale o Nasrudinu, računajući i onu prvu bez broja, a koja nosi naslov *Zašto se smijemo Nasruddin-hodži?* U ovom izdanju nema podataka odakle je Nametak uzimao priče, i posebno kakav je odnos onih koje je ovaj folklorist moguće sam zabilježio ili ih eventualno donio u obliku kako ih slušao u zavičajnoj mostarskoj sredini, u porodici i šire. Budući da nema nikakve naznake o preradama i dopunama prvog izdanja, dosta je izvjesno da je sarajevsko izdanje istovjetno sa prvim, objavljenim pod naslovom *Nasrudin-hodža, njegove šale i dosjetke*. Naposljetku, u Sarajevu je, u vlastitoj nakladi, Nametak objavio zbirku iz čijeg se naslova – *Stotinu i jedna Nasrudin-hodžina šala* – razabire da je fond priča znatno proširen. Kako je već spomenuto, ova zbirka – barem zasada – nije dostupna.

2.1. Zbirka Muslimanske pripoviesti iz Bosne (Sarajevo 1944)

Zbirka *Muslimanske pripoviesti iz Bosne* (Sarajevo 1944), donosi građu koja je u različitim periodičnim glasilima već bila objavljena ranije. Nametak, kao iskusni folklorist, uz svaku priču – koju je doslovno prenio onako kako ju je zapisivač objavio u časopisu – donio je i tumač manje poznatih riječi, a na kraju knjige ime zapisivača, te podatke o glasilu u kojem je kazivanje prvi put objavljeno. Ova zbirka bila je predmet zanimanja proučavalaca usmene književnosti najprije zbog svoje raznovrsne i zanimljive građe (Amira Dervišević, *O Nametkovoj prvoj zbirci usmene proze*, *Godišnjak* BZK "Preporod", Sarajevo 2006, str. 137-140).

[1] Munib Maglajlić, *Prilozi proučavanju usmene književnosti na stranicama časopisa 'Novi Behar',* U *Putevi*, god. 34, br. 6 (1989), str. 51.

U izboru *Muslimanske pripoviesti iz Bosne* najbrojnije su novelističke priče, a potom po brojnosti slijede šaljive, bajke, predaje, priče o životinjama te anegdote. Žanrovsku raznovrsnost prati i ona tematsko-motivska. Tematska raznolikost posebno je primjetna u novelističkim pričama kojima je Nametak nastojao da predstavi što više različitih životnih situacija. Zanimljivo je da veći broj kazivanja u ovoj knjizi govore o ženi. Međutim za razliku od većine zbirki usmene proze sa ovih prostora u kojima su priče o ženama u najvećem broju mizogine u Nametkovom izboru brojnije su novelističke priče koje su sklone ženama. Proza *Sve, sve ali zanat* kazuje o mudroj djevojci, koja prije udaje za cara postavlja uvjet da car mora naučiti neki zanat, što mu kasnije spasi život. U priči *Muž i žena* suprug – pokušavši da uspješno obavi ženske dnevne poslove – sve upropasti i uvjeri se u težinu ženskih obaveza. U središtu kazivanja *Carski saraji* je međunarodno rasprostranjeni sižejni obrazac o pametnoj djevojci koja jedina zna odgovor na carevo pitanje i čiji se odgovor toliko svidi caru da je uzme za ženu.

Ako je kod novelističkih priča priređivač nastojao da pokaže tematsku raznolikost kod bajki je pokušao da pokaže stilsku raznovrsnost. Pored bajki čije razrade sižejnih obrazaca poznaju tradicije mnogih evropskih naroda (gonjena djevojka, zahvalni mrtvac), izbor Alije Nametka sadrži i primjere koje po svom stilu odstupaju od modela tradicionalne bajke. Jedna od njih je *Igman Alija* u čijem središtu je sižejni obrazac međunarodnog kataloga Aarne – Thompson – Uther tip 449. Već u uvodu ove priče primjećujemo odstupanje od stila bajke jer je glavni junak istovremeno i pripovjedač. Ova bajka je i ispovijest čovjeka koji doživljava niz tjelesnih transformacija kao kaznu što je udario ženu. Osim toga u ovom primjeru likovi su individualizirani i prisutan je pokušaj psihološke karakterizacije. Prema Maxu Lüthiju, pučavaocu evropskih bajki, likovi u bajkama nemaju „plastičnosti ni individualnih crta, unutarnji doživljaji pomaknuti su u plošnost vanjskog zbivanja, cijelo je prikazivanje plošno".[2] Budući da su likovi u bajci *Igman Alija* psihološki nijansirani oni time odstupaju od utvrđenog stila bajke. Međutim, to u konkretnom primjeru ne umanjuje ljepotu usmenoprozne tvorevine. Naprotiv, opisanim postupkom pripovjedač je iskazao vlastito umijeće, ponudivši u ovom iskoraku nešto novo, što je prepoznao i priređivač Nametak, uvrstivši ovu bajku u svoj izbor.

U čudesnom svijetu bajke ishod je unaprijed poznat i one imaju sretan završetak. Ipak, postoje izuzeci a jedan donosi Nemetak u svom izboru. Priča *Tražio ikbala* je bajka sa nesretnim krajem. Kraj ove bajke nije jedino što odstupa od tradicionalnog modela ove usmenoprozne vrste. Namjera

[2] Navedeno prema: Maja Bošković-Stulli, *Priče i pričanje*, Zagreb 1997, str. 21.

kazivača da obilježi lijenost junaka, uvjetovala je da poučna namjera prevladava u ovom kazivanju.

Baš kao što su rijetke bajke sa nesretnim krajem, tako je i mali broj onih u čijem središtu nije junak u potrazi za pustolovinom. Bajka pod naslovom *Sudbina* jedna je od njih. Potiskujući u drugi plan putovanje najmlađeg brata pripovjedač, kao važnije ističe nafaku služavke Habibe, koju čudesni pomoćnik preporučuje za ženu glavnom junaku bajke. Budući da mu se kao uvjet za materijalno blagostanje postavlja nalog da ni u kom slučaju ne smije prisvojiti ženinu nafaku – ili će sve što je stekao izgubiti – čini se da je medij bajke iskorišten kao sredstvo za isticanje društvene i spolne ravnopravnosti, kojih nije bilo u svakodnevnici pripovjedača. Ono što nije svojstveno modelu bajke jeste svojevrstan komentar u formi poslovice, umjesto formulativnog završetka, kojim se postiže preovladavanje poučne funkcije nad zabavnom.

Po svojim poetičko-stilskim osobinama, ali i tematsko-motivskom obuhvatu, unutar zbirke se izdvajaju priče koje ne možemo svrstati u samo jedan žanr usmene proze Ovakva kazivanja slična su bajkama time što posjeduju elemente čudesnog, koji ne narušavaju sliku svijeta unutar saopćenja. Međutim, u bajkama je nadrealno često postignuće djelovanja čudesnog pomoćnika, a u pričama kakva je *Tevećul* ili *Sabur-selamet*, koje su izrazito religioznog karaktera, čudesno je posljedica Božijeg djelovanja. Novelističkim pričama su bliske zbog određene psihološke osijenčenosti likova te ukorijenjenosti u zbilju, u kojoj se čudo doživljava kao potvrda Božije moći. Ovako koncipirane, spomenute priče imaju izuzetnu didaktičku i moralno-religioznu poruku, što ih dovodi u vezu sa hićajom, vrstom priče također sa religioznom tematikom.

Pored manjeg broja priča u kojima je riječ o životinjama, u Nametkovom izboru nalazi se i predaja pod naslovom *Vejsil Karanija – car rogat* preuzeta iz rukopisne zbirke Seida M. Traljića.

2.2. Zbirka Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana (Sarajevo 1975)

Za proučavanje usmene proze Bošnjaka mnogo je značajniji Nametkov drugi izbor pod naslovom *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* objavljen 1975. godine u Sarajevu. Za razliku od zbirke iz 1944. godine u kojoj su kazivanja već prethodno bila objavljena, u ovom izboru Nametak donosi građu koju je osobno zabilježio kao saradnik Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu. U najvećem broju priče su sakupljene tokom terenskih istraživanja pedesetih godina 20. stoljeća na području Lepenice,

Bosanske Krajine, Livna, Duvna i Bosanske Posavine. Izbor prati predgovor, biografije kazivača, rječnik turcizama i provincijalizama. Privlači pažnju posebno predgovor u kojem je klasifikacija sakupljene građe. Na osnovu međunarodnog kataloga usmenih pripovijedaka Aarnea – Thompsona te turskog kataloga Eberharda i Boratava tekstove u zbirci je klasificirala Maja Bošković-Stulli. U predgovoru Nametak se osvrće, između ostalog, i na porijeklo priča i zaključuje da ih je većina orijentalna. Kao dokaz ovoj tvrdnji Nametak donosi Rumijevu priču *Kako je gluh čovjek otišao da obiđe bolesnog komšiju* i dvije varijante usmene priče zabilježene u Bosni pedesetih godina 20. stoljeća a koje imaju isti sižejni obrazac kao i Rumijeva priča.

U zbirci je najviše novelističkih priča i bajki, a potom slijedi nešto manji broj šaljivih priča, anegdota, priča o životinjama i predaja. Uz neka kazivanja Nametak je donio i najuspjelije varijante koje pokazuju individualna odstupanja pripovjedača u oblikovanju već poznatog sižea. Osim varijantske raznolikosti, primjeri koje je donio katkada pokazuju odstupanje od sižejnog obrasca koji je zabilježen u katalogu međunarodnih pripovijedaka Aarne – Thompson – Uther što ukazuje na darovitost prenosioca usmene tradicije. U ovoj zbirci dva su kazivanja čiji se sižejni obrasci ne nalaze u međunarodnom katalogu Aarne – Thompson – Uther, nego samo u turskom katalogu Eberhard i Boratav. Radi se o pričama *Dosjetljiva hadžinica* te *Carska kći spasila carevića i carevićnu*. Prva priča je novelistička i sižejni obrazac odgovara tipu EB 305, a drugo kazivanje je bajka i odgovara tipu EB 188. U zbirci je desetak kazivanja čije sižejne obrasce ne poznaju međunarodni katalozi usmenih pripovijedaka. U najvećem broju su to bajke, novelističke i šaljive priče te predaje koje su u odnosu na druga kazivanja više religijsko-metafizički utemeljene. Nešto manje je šaljivih priča koje su najvjerovatnije tek počele ulazili u usmenu tradiciju ili su svojom sadržajem dublje utemeljene u svakodnevnicu ovog kraja pa ih stoga ne prepoznaju spomenuti katalozi.

Kada su u pitanju bajke donesene u ovom izboru, pažnju privlače primjeri koji odstupaju od tradicionalnog modela ovog žanra. Jedna od takvih bajki je kazivanje *Muratove muke* (ATU 449) čija varijanta u starijoj zbirci nosi naslov *Igman – Alija*. U ovoj inačici bajke u čijem je središtu tjelesna transformacija glavnog lika, usmena tradicija kazuje i o porijeklu narodne izreke. Za razliku od varijante koju je donio u svom starijem izboru ovaj primjer je bez suvišnih detalja i sve je usredsređeno ka završetku. Umjesto formulativnog kraja koji je uobičajen u bajkama, pripovjedač Salko Bukvić iz Omerovića kazivanje završava komentarom: "Otada je poslovica: 'Podnio Muratove muke!'"

Ono što ovu zbirku izdvaja od svih ostalih nije samo vjerno zabilježena građa bez ikakve stilizacije i intervenicija zapisivača čime se obogaćuje korpus tekstova koji mogu biti predmet naučnog promišljanja. Njen značaj je i u Nametkovim bilješkama o prenosiocima usmene tradicije, o načinu usvajanja naslijeđene građe, o običajima... Nakon pola stoljeća ovi zapisi su od neprocjenjive važnosti jer svjedoče o živoj usmenoj tradiciji na ovim prostorima i mogu pomoći u rekonstruiranju okolnosti pod kojima su nastajale i opstajele priče. Ovo je primijetila i Aiša Softić pišući o razvoju bošnjačke nauke o usmenoj književnosti te naglasila da je u slučaju Alije Nametka "naročito značajno (...) vlastito Nametkovo svjedočanstvo o težini sakupljačkog rada, s posebnim osvrtom na ulogu kazivača."[3] Za ovu autoricu Nametkov rad na sakupljanju i istraživanju usmene tradicije primjer je folklorističkog pristupa usmenoj tradiciji "čija suština je ocrtavanje društvenog okvira pripovijedanja i funkcije pripovjedača."[4]

Privlači pažnju da u ovom izboru otkrivamo ne samo Nametka – folkloristu, nego i Nametka – književnika. Za Selmu Fazlić, Nametak je jedan od onih književnika u čijim tekstovima usmenoknjiževna građa igra važnu ulogu "ali u tekst ulazi transformirana, na jedan novi, umjetnički zreliji i estetski upečatljiv način."[5] Na primjeru ove zbirke vidimo da u pisanu književnost nije ušla samo folklористička građa nego i zanimljivi sudionici lanca usmene tradicije koje je Nametak sretao u svom životu. Jedan od takvih bio je pripovjedač Salih Džoklo koji je Nametku – književniku poslužio kao inspiracija za književne likove u novelama *Kiša* i *Trava zaboravka*

3. Završna promišljanja

Važnost izbora usmene književnosti – *Muslimanskih pripoviesti iz Bosne* (Sarajevo 1944) i *Narodnih pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo 1975) Alije Nametka za pročavanje usmenoprozne tradicije Bošnjaka je višestruka. Obje zbirke pokazuju tematsko-motivsku i stilsku raznolikost priča. U oba izbora su ušla ne samo kazivanja koje odgovaraju modelu koji je uspostavila tradicija nego i ona koja svjedoče o kreativnim odstupanjima pripovjedača. Za proučavaoce je mnogo važnija

[3] Aiša Softić, *Razvoj bošnjačke nauke o usmenoj književnosti*, U *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga VI, prir. Enes Duraković i Fahrudin Rizvanbegović, Sarajevo 1998, str. 54.

[4] Isto.

[5] Selma Fazlić, *Etnografsko-folklористička linija u pripovjedačkom djelu Husejna Đoge Dubravića i Alije Nametka*, *Godišnjak* BZK "Preporod", godina VI, Sarajevo 2006, str. 143.

mlađa zbirka jer su sve priče zabilježene bez intervencija zapisivača. Na taj način zabilježena kazivanja predstavljaju temelj za promišljanja o stilu, jeziku ili kompoziciji bajki, svakidašnjih priča, anegdota, predaja... Ovo je i prva zbirka bošnjačke usmene proze u kojoj je građa klasificirana prema međunarodnim katalozima usmenih priča. Kako zbirku prate bilješke koje se odnose okolnosti sakupljanja i zapisivanja proze time je vrijednost njene građe veća i ona postaje nezaobilazna u naučnom promišljanju o usmenoj književnosti, posebno usmenoj prozi. Osim toga, Nametkovi zapisi otkrivaju da je usmena tradicija bila temelj za njegova književna ostvarenja te da je njegova zaokupljenost usmenom tradicijom, prije svega Hercegovine kao rodnog kraja, rezultirala ne samo folklorističkom djelatnošću nego i književnom.

U cjelini gledano zahvaljujući naporima književnika i folkoriste Alije Nametka usmena proza Bošnjaka je predstavljena u svojoj žanrovskoj i tematsko-motivskoj raznovrsnosti te kao dio evropskog i svjetskog usmenoproznog repertoara.

ALIJA NAMETAK'S CONTRIBUTION IN STUDYING OF BOSNIAKS' ORAL PROSE

Summary: The importance of of Alija Nametak's selection of oral literature - Muslim Stories from Bosnia (1944) and People's Stories of Bosnia - Herzegovina Muslims (1975), in studying of Bosniaks' oral prose tradition has been multiple. Both collections offer thematic - motifs and stylistic diversity of stories. Both collections contain not only storytelling corresponding the model set by the tradition, but also those that testify to the narrator's creative exceptions. The scholars will find the younger Collection more important as all the stories were recorded without the writer's intervention. In such a way the recorded storytelling presents basis for reflection on the style, language or the composition of a fairy tales, everyday stories, anecdotes, tradition...This has also been the first Collection of Bosniaks' oral prose in which the structure was classified according to international catalogues of oral stories. The fact that the Collection is followed up by notes which refer to circumstances under which the prose was collected and recorded, increases the value of its structure and it becomes unavoidable for scientific deliberation of oral literature, in particular of oral prose. In addition to this, Nametak's notes reveal the fact that oral tradition was basis for his literary achievement, and that his preoccupation with oral tradition, especially of Herzegovina as his birthplace, resulted in not only folkloristic but in literary activities as well.

On the whole, thanks to efforts of the writer and folklorist Alija Nametak, Bosniaks' oral prose has been presented in its genre and thematic – motifs diversity as a part of the European and world's oral-prose repertoire.

Key words: Alija Nametak, oral literature, oral prose.

LITERATURA:

Bošković-Stulli, Maja, *Priče i pričanje*, Zagreb 1997.

Dervišević, Amira, "O Nametkovoj prvoj zbirci usmene proze", *Godišnjak* BZK "Preporod", godina VI, Sarajevo 2006, str. 137-140.

Eberhard, Wolfram und Boratav, Pertrev Naili, *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden 1953.

Fazlić, Selma, "Etnografsko-folkloristička linija u pripovjedačkom djelu Husejna Đoge Dubravića i Alije Nametka", *Godišnjak* BZK "Preporod", godina VI, Sarajevo 2006, str. 141-146.

Maglajlić, Munib, „Prilozi proučavanju usmene književnosti na stranicama časopisa 'Novi Behar'", U *Putev*i, god. 34, br. 6 (1989), str. 51-59.

Softić, Aiša, „Razvoj bošnjačke nauke o usmenoj književnosti", U *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga VI, prir. Enes Duraković i Fahrudin Rizvanbegović, str. 54.

Uther, Hans-Jörg, *The Types of International Folktales* A Classification and Bibliography, Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction, Helsinki 2011.

IZVORI:

Nametak, Alija. *Muslimanske pripoviesti iz Bosne*, Sarajevo 1944.
Nametak, Alija. *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1975.

SKRAĆENICE:

ATU - Aarne – Thompson – Uther
EB - Eberhard – Boratav

NAUČNI RAD PROF. EMERITUS DR. ELBISE USTAMUJIĆ

Doc. dr. Selma RALJEVIĆ
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: Rad se bavi naučnim, odnosno intelektualnim radom prof. emeritus dr. Elbise Ustamujić, jedne od najcjenjenijih žena i najistaknutijih akademskih radnica/radnika u Hercegovini. Najveći doprinos prof. emeritus dr. Ustamujić nauci, a time i obrazovanju u Hercegovini i, zapravo, u cijeloj Bosni i Hercegovini jeste osnivanje Fakulteta humanističkih nauka pri Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. U ulozi dekanice Ustamujićeva je dodatno gradila i unapređivala Fakultet humanističkih nauka u Mostaru godinama, a time i ojačala ulogu i značaj humanističkih nauka u Mostaru, i šire. Za svoj dugogodišnji naučni rad, akademsku posvećenost, trud i intelektualno ulaganje u izgradnji i jačanju obrazovnog, naučnog i kulturalno-historijskog identiteta Mostara i Hercegovine posebno, prof. emeritus dr. Elbisa Ustamujić dobila je niz priznanja i pohvala, te zaslužuje pažnju i u sadašnjosti i u budućoj revidiranoj historiji intelektualne Hercegovine.

Ključne riječi: prof. emeritus dr. Elbisa Ustamujić, hercegovačka naučnica, naučni rad, osnivanje Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru, doprinos tradiciji istraživanja u Hercegovini

Lik i djelo prof. emeritus dr. sc. Elbise Ustamujić stamena su i nezaobilazna obilježja akademskog, kao i općenito obrazovnog i naučnog, te kulturalno-historijskog identiteta Hercegovine. U skladu s tim, njena pojava i riječ dio su sveukupne bosanskohercegovačke riznice znanja, i to posebno u pogledu književno-kritičkog i književno-teorijskog doprinosa pristupu i tumačenju bosanskohercegovačke književnosti. Naučni rad i razvoj Elbise Ustamujić dovodi do njenog uobličenja kao bosniste, dok je po vokaciji vječni tragalac za novim i progresivnim mogućnostima unapređenja bosanskohercegovačkog naučno-obrazovnog sistema, riječi i okruženja. U širokom posmatranju ne samo bosanskohercegovačke pojavnosti već i svjetskih dešavanja, noviteta i napredovanja u domenu humanističkih nau-

ka, ali i širih naučnih i društvenih postignuća, Ustamujićeva nikad oči nije zatvarala ni pred čim. Od samih početaka, njen razvojni put odlikuje intelektualna radoznalost, upitnost misli, otvorenost stava i pristupa, jedinstvenost vizije, neposustajanje pred zaprekama bilo kakve vrste i stalna predanost radu. Također, njeni studenti upečatljivo svjedoče o njenoj duhovnoj, intelektualnoj i naučnoj predanosti i doprinosu, što se posebno odnosi na istraživanje djela i autora koji ranije nisu cjelovito sagledani u bošnjačkoj i bosankohercegovačkoj književnosti. Mada se na svom naučno-razvojnom putu susrela s mnogim zaprekama, snagom svoga genija i ženskom pronicljivošću, i to onakvom kakvu je u pozitivnom, pa i u utopijskom smislu vide ne samo bosanskohercegovački već i svjetski književnici, Ustamujićeva je odbijala, i još uvijek odbija, svaki zastoj. No, krenimo redom.

U svom dugogodišnjem radu u Učiteljskoj školi u Mostaru (1962-1971) i mostarskoj Gimnaziji (1971-1982), Elbisa Ustamujić je postigla značajne rezultate i dala izuzetan doprinos u obrazovanju niza generacija učitelja. Posebno za priliku ovoga zapisa, ona ističe sljedeće:

> *Mnogo dugujem Učiteljskoj školi u Mostaru, u kojoj sam se zaposlila poslije diplomiranja na grupi Jugoslovenske književnosti i srpskohrvatski jezik na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, i u kojoj sam stjecala prvo iskustvo, formirala se kao pedagog i metodičar, i opredijelila se za cjeloživotni rad u obrazovanju. U Učiteljskoj školi se stvarala određena sinergija između humanističkih predmeta: pedagogije, psihologije, filozofije, logike, jezika i književnosti, te metodologije prenošenja i usvajanja znanja. Tako su naši učenici odlazili spremni na fakultete i uspješno ih završavali, a u velikom su broju nastavljali i stjecali akademska zvanja magistara i doktora nauka, te postali uspješni i priznati u nauci. Zadovoljstvo poslom i ljubav sa kojom sam radila prenosila sam i na svoje učenike i od njih dobivala izvanrednu saradnju. Vjerovatno tome treba zahvaliti i činjenicu da je veliki broj bivših učenika diplomirao književnost i jezik, a neki magistrirali i doktorirali i postali univerzitetski profesori i priznati naučnici.*[1]

Od samog početka rada u Učiteljskoj školi u Mostaru, Elbisa Ustamujić je nastojala da inovira programske sadržaje unoseći nova djela, takoreći u trenutku njihova objavljivanja, poput *Derviša i smrti* (1966) i *Tvrđave* (1970) Meše Selimovića (1910-1982), *Kamenog spavača* (1966) Maka Dizdara (1917-1971) ili *Soneta* (1968) Skendera Kulenovića (1910-1978), i drugih značajnih ostvarenja pisaca bosanskohercegovačkoga modernizma. Ta djela su, zbog misaono-tematske složenosti i stilsko-izražajnih umjetničkih mo-

[1] Razgovor autorice rada sa prof. emeritus dr. Elbisom Ustamujić, Mostar, 4. august 2014. godine.

gućnosti, tražila nove pristupe, a kojima se, u njihovoj sveukupnosti, mijenjala vladajuća pozitivistička praksa. U to vrijeme, također, Ustamujićeva je stjecala nova znanja i iskustva u metodici, koja je 1960-tih godina i u svijetu tek izlazila iz tradicionalnih okvira. Zajedno sa drugim kolegicama i kolegama se borila da metodiku jezika i književnosti predaju stručnjaci a ne pedagozi, kako je do tada bila praksa, i to posebno zbog nagloga napredovanja u nastavi metodike i uvođenja svjetskih metodoloških pristupa u toj oblasti, u čemu pedagozi i nisu mogli odgovoriti adekvatno. Ona se prisjeća da je tada posebno bio izazovan i program dječije književnosti. Naime, krajem pedesetih godina XX stoljeća došlo je do pojave novih autora koji su mijenjali odnos prema djetetu i djetinjstvu. Pored igre i pouke u poeziji Jovana Jovanovića Zmaja (1833-1904) i njegovih epigona, novi dječiji književnici su unosili autonomni svijet djetinjstva u svoja djela, a zatim i nove motive, forme i stil izražavanja. U skladu s tim, Ustamujićeva je inovirala programe novim sadržajima i pristupima njihovoj obradi. Svoje prve samostalne radove objavila je krajem 1960-tih godina, a to su bili metodički pristupi književnom tekstu, kao i interpretacije iz dječje književnosti. Na taj način je zaključen njen desetogodišnji rad u Učiteljskoj školi koja je, nažalost, tada ukinuta. Međutim, njena postignuća u sklopu rada u Učiteljskoj školi u Mostaru i taj novi kvalitet koji je unosila u nastavu nisu ostali nezapaženi. Upravo joj je to kasnije otvorilo put ka unapređenju i mjestu stručnog savjetnika i naučnog saradnika u Republičkom pedagoškom zavodu BiH.

Hronološki, nakon rada u Učiteljskoj školi, Elbisa Ustamujić narednih deset godina radila je u Gimnaziji u Mostaru. Tu je tumačila književnost i književni jezik služeći se, između ostaloga, metodama iz teorija formalizna, strukturalizma, hermeneutike i stilistike interpretacije, za što je i bivalo sve više dostupne književno-teorijske literature. U tom periodu je nastavila objavljivati vlastite radove, pretežno interpretacije i stilističke analize. S radom pod nazivom "Ekspresivan stil Miroslava Krleže – primjer *Hrvatska rapsodija*" je učestvovala na Okruglom stolu *Odjeka,* "Krleža u školi" 1973. godine, i to na poziv predsjedavajućeg prof. dr. Midhata Begića, uvaženog bosanskohercegovačkog intelektualca, romaniste i književnog kritičara. Ustamujićeva se o tome prisjeća sljedećega:

> *Skup je organiziran u povodu osamdesetogodišnjice Krležinog rođenja, pa sam se našla među najznačajnijim profesorima, akademicima i književnicima iz cijele bivše Jugoslavije koji su se okupili u Sarajevu da odaju počast velikom piscu. Interesantno je da je rad bio posebno zapažen, jer nije bio prigodan, već primjeren temi skupa. Kako i u kolikoj mjeri je to izlaganje bilo dobro primljeno, shvatila sam tek kasnije od mojih profesora na Postdiplomskom studiju Sveučilišta u Zagrebu,*

i u kritičkoj recepciji velikog krležologa i profesora na Sorboni Stanka Lasića u knjizi Kritičari o mladom Krleži.[2]

Nadalje, Ustamujićeva je u tom periodu novim metodološkim pristupima objavljivala interpretacije tekstova Ive Andrića (1892-1975), Maka Dizdara, Jovana Dučića (1871-1943) i Meše Selimovića. U to vrijeme je izradila, i to za manje od dvije godine od upisa na Postdiplomski studij Sveučilišta u Zagrebu, te 1978. godine i odbranila magistarsku tezu sa teorijskom temom *Unutrašnji monolog u romanu 'Derviš i smrt' Meše Selimovića*. Naučni značaj njene magistarske radnje ogleda se posebno u činjenici da su tada još uvijek magistarske i doktorske teze rađene pretežno književnohistorijskom metodom, tipa - život i djelo određenog pisca. Magistarski rad Elbise Ustamujić je odbranjen pred uvaženom komisijom u sljedećem sastavu: prof. dr. Muhsin Rizvić, prof. dr. Ivo Frangeš i prof. dr. Krunoslav Pranjić. Iz te radnje je autorica objavila više radova u periodici. Odmah nakon odbrane joj je odobrena tema doktorske disertacije uokvirena naslovom *Oblici pripovijedanja u romanima Meše Selimovića* pod mentorstvom akademika Ive Frangeša. Doktorsku disertaciju je odbranila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1983. godine pred komisijom u istom sastavu kao i za odbranu magistarkog rada. U vrijeme izrade i jedne i druge radnje još nisu bila objavljena značajna djela iz naratologije, pa je u tom pravcu Ustamujićeva sama iznjedrila odgovarajuću naučnu terminologiju, što je značajno doprinijelo *selimovićologiji*, ali i književnim teorijama u širem smislu. Bitno je napomenuti da je te radove izradila kao gimnazijski profesor, što je bio svojevrstan kuriozitet. Kako to sama naglašava, o tome joj je jednom prilikom Kasim Prohić, cijenjeni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i, između ostaloga, autor renomirane knjige o Selimovićevom djelu - *Činiti i biti* (1972), rekao da je nevjerovatno i ravno čudu da neko u Mostaru, u Gimnaziji, piše doktorat o Meši Selimoviću. Godine 1978. je Elbisa Ustamujić izabrana u nastavno zvanje za predmet "Dječija književnost" na Pedagoškoj akademiji Univerziteta u Sarajevu, gdje je taj predmet zatim i predavala. Što se Mostara i Hercegovine tiče, osim tadašnjeg uspješnog rada u Gimnaziji, ona za taj period izdvaja sljedeće:

Na Pedagoškoj akademiji u Mostaru tada nije bila ni klima ni raspoloženje da me prime. Uglavnom su se raspisivali konkursi za sporedne predmete da se ne bi javio bolji kandidat, jer su nastavnici u većem broju bili bez magistratura i doktorata. Istina je da su mi u Mostaru nuđena neka mjesta direktora u srednjim školama, ali sam ja dala prednost bavljenju užom strukom.[3]

[2] *Ibid.*

[3] *Ibid.*

Nadalje, a kako je to već pomenuto, ponuđeno joj je mjesto stručnog savjetnika za jezik i književnost u Republičkom zavodu za unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada u Sarajevu, koji je u transformaciji postao naučna ustanova. Ponudu je prihvatila, i u Zavodu je počela raditi u novembru 1982. godine. Sljedećih deset godina posvetila se intenzivnom radu na svim aktuelnim pitanjima obrazovanja kojima se Zavod bavio. To se posebno odnosi na stručna i politička pitanja u vezi sa jezikom i književnosti u nastavnim planovima i programima, udžbenicima, te na edukaciju nastavnika. Odmah se uključila u Komisiju za izradu Jugoslovenskog programskog jezgra za srpskohrvatski jezik i književnost, što je, u cjelini, izazvalo žestoke rasprave u štampi i široj kritičkoj javnosti, jer se u većim nacionalnim književnostima teško prihvatao makar i minimum ujednačavanja. Ustamujićeva se prisjeća da su tada, na osnovu zajedničkih jezgara, u Zavodu izradili jedinstven program za osmogodišnje i srednje škole u BiH. To je bila prilika da se u zvanične programske sadržaje prvi put unese komponenta bošnjačke književnosti, kao i da se zastupe stariji pisci. Naime, do tada je u nastavnim planovima i programima sve počinjalo od socijalno angažirane pripovijetke Hasana Kikića (1905-1942) i *Stojanke majke Knežopoljke* (1945) Skendera Kulenovića. Ustamujićeva o tome ističe sljedeće:

> *Kada se uzme u obzir da u programske jezgre nisu ušli neki značajni pisci jer se republički predstavnici nisu složili zbog njihovih nacionalističkih djelovanja, onda je jasno da se našlo dovoljno razloga da se bosanskohercegovački programi s neviđenom strasti, uglavnom neargumentirano i sa nacionalističkih pozicija, napadnu u štampi, u vidu prave hajke, naročito od strane Beograda (poput tadašnjeg napisa "Krvavi pir doktorice Ustamujić" u NIN-u). Promjenama nisu bili zadovoljni ni izdavači, ni autori udžbenika, jer je novi nastavni program zahtijevao određene izmjene, što je značilo i nove udžbenike. Bošnjački intelektualci nisu imali razloga za nezadovoljstvo, ali su se držali po strani, a kasnije, kada su programi inovirani (1992) i kada je na sceni bilo višestranačje, neki od kolega su se, stranački ohrabreni, postavili kritički, smatrajući da se bošnjačka književnost treba više i bolje predstaviti, a što nije bilo ni realno, ni moguće jer se već bila nadvila ratna stvarnost i više se nikada nije ni mogao usvojiti neki zajednički program.*[4]

Budući da je Elbisa Ustamujić u to vrijeme bila predsjednica *Društva nastavnika srpskohrskohrvatskog jezika i književnosti* i predsjedavajuća u *Savezu slavističkih društava Jugoslavije,* učestvovala je u organizaciji i pripremi kongresa koji je održan na Igmanu u jesen 1985. godine. Po uspješnosti, brojnosti učesnika i referata, ali i prijateljskoj atmosferi taj kongres je,

[4] *Ibid.*

prema njenom mišljenju, daleko nadmašio sve prethodne, ali je, nažalost, bio posljednji takav, jer je sljedeći pokazao raskol i označio kraj. Društvo je redovno godišnje, uz Skupštinu, organiziralo i seminare sa aktuelnim temama iz jezika i književnosti, i vrhunskim stručnjacima iz BiH i regije. Što se daljeg napredovanja Ustamujićeve tiče, 1987. godine je u Zavodu za unapređivanje vaspitno obrazovnog rada izabrana za višeg naučnog saradnika, odnosno vanrednog profesora. U zvanje redovnog profesora izabrana je na Univerzitetu u Mostaru 1999. godine, i ponovo, za užu oblast *Književnost* 2003. godine. Prema riječima uglednog prof. dr. Drage Roksandića sa Sveučilišta u Zagrebu, rad u Zavodu i metodički pristupi u tumačenju književnosti Ustamujićevu su kvalifikovali kao najavangardnijeg metodičara u bivšoj Jugoslaviji.

U međuvremenu, Zavod za međunarodnu saradnju tadašnje SR BiH uputio je Elbisu Ustamujić na lektorat Univerziteta u Bukureštu, gdje je kao lektor-docent radila od 1985. do 1988. godine. Preporuke je dobila od prof. dr. Krunoslava Pranjića i akademika Asima Pece, a Komisiju za izbor sačinjavali su: prof. dr. Ksenija Milošević, akademik Juraj Martinović i prof. dr. Sveta Tanasković. Tu je na Fakultetu za strane jezike – serbokroatistika bio četverogodišnji A studij, pa je mogla držati kurs iz *Savremene književnosti jugoslovenskih naroda* i *Sintakse srpskohrvatskog jezika*. Osim toga, bila je i mentor za izradu diplomskih radova. Na Univerzitetu u Bukureštu je učestvovala i u organizaciji međunarodnog simpozija "200 godina Vuka" sa temom *Srpsko-rumunske veze*, i izložila rad *Meša Selimović i Vuk Stefanović Karadžić*. U publikaciji *Zadužbina,* u izdanju "Zadužbine Vuka Stefanovića Karadžića", objavila je prikaz knjige prof. dr. Vojislave Stojanović o Vukovim vezama sa Eminescuom i drugim savremenicima u Rumuniji. Po povratku u Bosnu i Hercegovinu je nastavila rad u Zavodu do 1992. godine.

Posljednji rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) Elbisu Ustamujić je zatekao u Mostaru. Ni na pozive iz Zavoda i Ministarstva obrazovanja nije se vratila u Sarajevo jer je, kako naglašava, smatrala da je u potpunoj devastaciji života uopće, a time i obrazovanja, bila potrebnija Mostaru. Čim je to bilo moguće, uključila se u nastavu na tadašnjoj Pedagoškoj akademiji, na kojoj je, kao i na cijelom Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, tada obnovljen rad, ali bez odgovarajućeg kadra. Tako je na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru angažirana od 1994. godine, odnosno od kada se moglo prelaziti sa takozvane "desne" na "lijevu stranu" ratom podijeljenog grada. O tome ona svjedoči sljedeće:

> *Radila sam tako što sam se dva puta sedmično upisivala u MUP-u, na za to određena mjesta, čekajući u redu po nekoliko sati da bih dobila*

dozvolu za prelazak preko punkta. Onda bih sljedeći dan držala nastavu od osam do sedamnaest sati, tek sa kratkim pauzama. To sam radila dva puta sedmično. Predavala sam na grupama za Predškolsko vaspitanje, Razrednu nastavu i Bosanski jezik i književnost. Držala sam sve predmete iz područja jezika i književnosti, i to: Dječiju književnost na sve tri grupe, Metodiku bosanskog jezika i književnosti za razrednu i predmetnu nastavu, Teoriju književnosti za razrednu i predmetnu nastavu, Historiju književnosti na prvoj i na drugoj godini, te Bosanski jezik, Sintaksu, na drugoj godini. Rezultat nije izostao jer je na prvoj poratnoj promociji diplomiralo 108 studenata sa ove tri grupe od ukupno 117 diplomanata na Univerzitetu. Među njima su prve diplome dobila 33 nastavnika bosanskog jezika, a što je važno napomenuti s obzirom na svu tadašnju problematiku obrazovanja, kao i na značaj obrazovanja po novim nastavnim programima iz jezika i književnosti za Bošnjake u Mostaru i Hercegovini u uvjetima stiješnjenosti nacionalizmima sa obje strane. Osim toga, veliki problem bio je katastrofalan nedostatak kadrova u osnovnim školama. Upravo da bismo osposobili prve kadrove u tom pravcu, izvodili smo i dislociranu nastavu u Konjicu, Tarčinu, Travniku i Bugojnu. Bio je to rad sa puno odricanja u neuvjetnim prostorima, bez grijanja, naravno i bez materijalne nadoknade. Postepeno su se u rad uključivali i drugi u statusu saradnika bez odgovarajućih zvanja.[5]

Međutim, Ustamujićeva izdvaja da je bilo dosta razloga za nezadovoljstvo stanjem na Pedagoškoj akademiji u Mostaru, te da je bilo malo mogućnosti da se nešto mijenja u pravcu progresa. Osim toga, naglašava da su se dodatno pojavile i ideje da se grupa za bosanski jezik i književnost potpuno ukine u korist fizičkog i likovnog obrazovanja. S obzirom da je bila svjesna značaja studija bosanskog jezika i književnosti ne samo u Mostaru već i u cijeloj Bosni i Hercegovini, bila je odlučna da se sa tom grupom izdvoji od Pedagoške akademije. U tom pravcu izradila je kompletan Projekat za osnivanje Studija za jezike pri Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Projekat je sadržavao: Elaborat opravdanosti sa potrebnim kadrovima i finansijskom konstrukcijom, te nastavne planove i programe za bosanski jezik i književnost i engleski jezik i književnost. O tome ona kaže:

Bilo je velikih otpora od strane Pedagoške akademije, ali i od Rektorata koji je sačinjavo niz profesora tehničkih struka, a koji nisu prepoznali goruću potrebu i važnost kadrova tih profila, ili nisu željeli da se išta mijenja. Možda je dovoljno napomenuti da je Mostar u tom trenutku imao tek jednog ili dva profesora engleskog jezika. Uz razumijevanje

[5] *Ibid.*

i podršku tadašnjeg načelnika općine Stari grad, Nijaza Slipičevića, Savjet Univerziteta donio je Odluku o osnivanju Studija za jezike pri Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Potrebno je reći da mi je podršku dao i tadašnji dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prof. dr. Vlado Sučić, obećavajući pomoć u nastavi, kao i Odsjek za engleski jezik i književnost, i to posebno prof. dr. Zvonimir Radeljković. Pomoć sam dobila od profesora bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika na čelu sa prof. dr. Josipom Baotićem, dok ponuđenu saradnju nisu prihvatili neki profesori književnosti. Tako smo počeli sa radom 1999. godine sa stalno zaposlenim profesorom i asistentom za književnost i Studentskom službom, te američkim lektorom za engleski jezik, a od drugog semestra i asistentom. U početku smo sve potrebe u nastavi popunjavali spoljnjim saradnicima i tako studentima obezbjeđivali kvalitetno obrazovanje.[6]

Studij za jezike je 2002. godine prerastao u današnji Fakultet humanističkih nauka u Mostaru. U to vrijeme su Fakultet, osim Odsjeka za B/H/S jezik i književnost i Odsjeka za engleski jezik i književnost, sačinjavali i Odsjek za historiju, Odsjek za njemački jezik i književnost, te Odsjek za dramsku umjetnost sa studijima Glume i Dramske pedagogije. Također, organizirana je i dislocirana nastava Odsjeka za engleski jezik i književnost u Zenici. Pri Fakultetu su osnovani i lektorati za engleski, njemački, španski i arapski jezik, kao i Centar za filozofiju. Nadalje, pod rukovodstvom i u viziji Ustamujićeve, pokrenut je magistarski studij iz Metodologije humanističkih nauka za književnosti, lingvistiku, menadžment u obrazovanju i historiju. Osnovan je časopis *Istraživanja* i istoimena edicija za izdanja naučne knjige. Sve je to u cjelini omogućilo i uvjete za brže napredovanje vlastitih kadrova. Osnivanjem Odsjeka za komunikologiju zaokružena je zamisao i projekat razvoja Fakulteta. Nakon toga su na Fakultetu odbranjeni i prvi doktorati. U svojstvu predsjednice komisija, Ustamujićeva je, od momenta osnivanja Fakulteta humanističkih nauka, učestvovala u odbrani 400 diplomskih ispita, te je kao dekanica potpisala isto toliko diploma profesorima i glumcima.

Prema riječima Ustamujićeve, sve učionoce, kabineti i drugi prostori za rad i funkcioniranje Fakulteta izgrađeni su iz vlastitih fakultetskih sredstava ili uz pomoć španske vlade, a preko saradnje sa Ambasadom te zemlje. Uz pomoć Američke ambasade, prof. dr. Zvonimira Radeljkovića i donacija, osnovana je i zasebna biblioteka za anglistiku. Sve to, između ostaloga, potvrđuje izuzetan angažman i menadžerske sposobnosti Elbise Ustamujić. Ona posebno naglašava da je formiranjem Studija za jezike, a

[6] *Ibid.*

zatim Fakulteta humanističkih nauka, otvoren proces promjena na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru jer su na tom modelu i drugi krenuli ka transformacijama na osnovu kojih su formirani novi fakulteti u sklopu Mostarskog univerziteta.

Dodatno, na Filozofskom fakultetu u Tuzli je Elbisa Ustamujić učestvovala u obrazovanju nekoliko generacija studenata Odsjeka za bosanski jezik i književnost, i bila mentor za književnost kao jedini profesor. U Tuzli je bila mentor i za dva doktorata, a zatim u Bihaću za jedan, i u Mostaru za tri. Tako su pod njenim mentorstvom odbranjena tri doktorata iz dječije književnosti, jedan iz metodologoje književnosti u osnovnoj školi, i tri iz područja književnosti. Na taj način je pomogla u podizanju nastavnog kadra na Univerzitetima u Tuzli, Sarajevu, Bihaću i Mostaru. Značajan je njen doprinos i u podizanju kadrova u sklopu mentorstava za magistarske radove, i to većeg broja kandidata, kao i učešća u odbranama magistarskih i doktorskih radnji u svojstvu predsjednika ili člana komisije. Njenom širenju znanja iz književnosti, i to posebno iz književnosti Bosne i Hercegovine, doprinosi i kurs iz bosanskohercegovačke književnosti koji je 2004. godine držala na Doktorskom studiju Univerziteta u Granadi, u Španiji.

Akademska i menadžerska karijera Elbise Ustamujić okrunjena je posebno jednim rektorskim mandatom na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru u trajanju od dvije godine (2002-2004). Naime, Ustamujićeva je bila prva žena-rektorica općenito jednog bosanskohercegovačkog univerziteta, o čemu naglašava sljedeće:

> *Imala sam viziju i dobre ideje za razvoj Univerziteta i neke sam, sa odabranim timom, uspjela ostvariti u kratkom periodu. U svakom slučaju, doprinijela sam kako ugledu Univerziteta, tako i kulturnoj klimi i u gradu i u međurektorskoj saradnji. Adaptirala sam prostore za rad rektorata, provela ideju o donaciji slika, na šta su se odazvali vrhunski slikari iz Bosne i Hercegovine, i time smo podigli i oplemenili prostor. Izdali smo, zajedno sa Akademijom nauka i umjetnosti BiH, kapitalnu knjigu akademika Nikole Kovača* Slikarstvo u BiH od 1945. do 1990. *U tom periodu Univerzitet se otvorio prema gradu, uspješno se sarađivalo u programima Centra za kulturu i KUDB Preporod i FORUM-a Bosna, i u sklopu te saradnje osmislili smo i organizirali nekoliko naučnih simpozijuma i književnih gostovanja. Projekat organizacije i razvoja Univerziteta, koji sam lično prezentirala, izuzetno je dobro primljen od strane evropskog rektorskog tima za evaluaciju univerziteta u BiH. Čast mi je da su u Izvještaju izrečene pohvale i Univerzitetu i njegovoj rektorici. Također, čast mi je što sam dobila prestižno priznanje Zlatnu značku Univerziteta u Sarajevu koju, za izuzetne zasluge, jednom go-*

dišnje dodjeljuje Senat Univerziteta. Ponosna sam jer su to priznanje dobili, između ostalih velikih ljudi - Andrić i Selimović.[7]

Poslije penzionisanja je Ustamujićeva izabrana u počasno zvanje profesora emeritusa koje donosi mnoge privilegije u sistemu visokog obrazovanja u svijetu, ali što, nažalost, u Bosni i Hercegovini nije slučaj.

Kada govorimo o akademskom radu Elbise Ustamujić, među najbitnijim ostvarenjima u njenom dugogodišnjem proučavanju književnosti nalaze se dva izdanja monografije *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića* (1990 i 2009) i knjiga *Tekst i analiza* (2004). *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića* modificirana je doktorska radnja Ustamujićeve. Prvo izdanje knjige većim dijelom je uništeno u toku posljednjih ratnih razaranja u Bosni i Hercegovini, a drugo izdanje, sa manjim izmjenama, upriličeno je u povodu autoričinih 45 godina rada. Na prigodnom skupu tim povodom, na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru, prof. dr. Dijana Hadžizukić istakla je sljedeće:

Prvo izdanje monografije objavljeno je neposredno pred posljednji rat u Bosni i Hercegovini, 1990. godine, zbog čega nije naišlo na adekvatanu čitalačku recepciju. U tom smislu ova studija i danas predstavlja značajan doprinos bosanskohercegovačkoj književnoj kritici općenito, a pogotovo selimovićevologiji, čijem je utemeljenju doprinijela i Ustamujićeva svojim brojnim tekstovima.

Književnoteorijska nauka u periodu nastanka studije još uvijek nije bila detaljno razradila niti terminološki precizirala podjelu specifičnih oblika pripovijedanja u okviru forme unutrašnjeg monologa. Vlastitom inventivnošću i sposobnošću teorijskog promišljanja autorica je primjereno osobenostima Selimovićevog teksta uspostavila vlastitu nomenklaturu čime je, kako sama kaže, pokušala metodološki razriješiti problem pripovjedne supstancije. Unutrašnji monolog u Selimovićevom romanu, s težištem na dva najznačajnija, Derviš i smrt *i* Tvrđava, *Ustamujićeva je podijelila na: monolog protagoniste, ispovjedni monolog i unutrašnji monolog, vodeći računa o tome da li se iskaz protagoniste odnosi na zbivanja i doživljaje u prošlosti ili sadašnjosti, odnosno da li je u pitanju iskaz koji nije moguće vremenski precizirati i koji je svevremen. Osim toga, studija daje uvid i u različite oblike slobodnog neupravnog govora, pri čemu ukazuje na kompleksnost i slojevitost ispovijesti protagoniste kojima je Selimović proširio stilsko-izražajne mogućnosti ovog oblika pripovijedanja unutar bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, ali i prostora šire interliterarne južnoslavenske književne zajednice.*[8]

---

[7] *Ibid.*

[8] Govor prof. dr. Dijane Hadžizukić, Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, 2004.

Naučni značaj monografije *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića* Elbise Ustamujić prepoznali su mnogi eminentni književni kritičari i profesori književnosti u zemlji i u inostranstvu. U recenziji cijenjenog prof. dr. Muhsina Rizvića stoji, naprimjer, sljedeće:

> *Elbisa Ustamujić je došla do sasvim određenih estetsko-filozofskih spoznaja o strukturi Selimovićeva romanesknog stvaranja, i to slijedom stilsko-psihološke i teorijsko-prozne analize. Svoje saglašavanje sa njenim interpretativno-esejisističkim načinom izlaganja koji je došao do izražaja i u ovom, prerađenom rukopisu, izrazio sam kao komentar njene prve studije (Relativizam kao poetika i struktura romana Derviš i smrt, Život 1984, 3-4,294-300), pa ga i ovom prilikom ističemo kao živ i funkcionalan iskaz analitičkih spoznaja do kojih je došla... Smatram da je ovaj specifičan zahvat Selimovićevih romana na osnovu pripovijednih oblika kojima ih je umjetnički kreirao – doveo do dubinskih spoznaja o bitnoj strukturi ovih djela i samom biću njihova stvaraoca.*[9]

Knjiga *Tekst i analiza* Ustamujićeve predstavlja sintezu različitih čitanja autorice, kako to zapaža prof. dr. Sanjin Kodrić u svojoj recenziji, i to ne samo iz bosanskohercegovačke književnosti već se u nekoliko navrata bavi i širim književnim pojavama. S tim u vezi, Kodrić naglašava i sljedeće:

> *Tako, u ovoj knjizi, inače vrlo preciznog naslovnog određenja, analizi će se povrgnuti tekstovi (ovim redom) A. Muradbegovića, H. Hume, H. Kikića, M. Selimovića, I. Kajana, E. Kiševića, S. Kulenovića, M. Krleže, M. Dizdara, potom ponovo M. Selimovića, zatim A. Šenoe, K. Š. Đalskog, H. Đoge te i jedne spisateljice – J. Musabegović, i to kako pojedinačna književna ostvarenja, tako i opusi ovog dugog niza autora, usto dodatno različitih i po žanrovskoj i po političko-književnopovijesnoj pripadnosti njihova djela, što je – akcentira li se sad ova imanentno književna raznolikost u knjizi posmatranih pojava te autoričino smjenjivanje užeg i šireg fokusa književnoznanstvene analize – još jedan simptom vrlo širokih interesnih granica ovdje ponuđene književnohistoriografske te kritičke djelatnosti Elbise Ustamujić.*[10]

Osim toga, Ustamujićeva je u uglednim domaćim i stranim časopisima objavila oko stotinu naučnih i stručnih radova, a mnogi radovi koje je izložila na različitim naučnim skupovima, konferencijima i simpozijima, pla-

---

[9] Muhsin Rizvić, Iz recenzije iz 1985. godine, u: Elbisa Ustamujić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, II izdanje, Edicija *Istraživanja* Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2009, 273.

[10] Sanjin Kodrić, Iz recenzije, u: Elbisa Ustamujić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, II izdanje, Edicija *Istraživanja* Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2009, 281-282.

nirani su za objavljivanje u skoroj budućnosti. Neki od njih nalaze se u dva nova rukopisa Elbise Ustamujić pod nazivima *Eseji, ogledi i studije* i *Iz književne i kulturne historije Mostara*, čije objavljivanje se očekuje uskoro. Oba rukopisa zasebno karakterizira raznovrsnost tema i raznolikost pristupa u prezentiranju i tumačenju bosanskohercegovačkog kulturnog, književnog, pa i civilizacijskog kruga. U "Esejima, ogledima i studijama" objedinjuje se književni, lingvistički, a, u određenom smislu, i primjeren metodološki pristup tumačenja teksta koji autorica podliježe analizi. U recenziji toga rukopisa Ustamujićeve prof. dr. Dijana Hadžizukić ističe sljedeće:

> *Izuzetnim teorijskim znanjima, preciznim stilskim analizama i raznolikim čitalačkim interesom, autorica je uobličila knjigu kao skup tekstova o kako već odavno etabliranim, tako i autorima koji tek ulaze u svijet književnosti i književne kritike. Kao posebnu vrijednost ovog rukopisa valja izdvojiti autoričin interes za pitanja kulturnog pamćenja, te intertekstualna i intermedijalna preplitanja kulturno-civilizacijskih tradicijskih nanosa sa savremenim modernističkim poimanjem svijeta i teksta... Konačno, svojim preciznim analizama književnoumjetničkih tekstova, stavljanjem u prvi plan bosanskohercegovačke i bošnjačke tradicije kroz pitanja književnog i kulturnog pamćenja, skretanjem pažnje na važne prekretnice u proučavanju bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, te, ništa manje važnim, mentorskim radom na proučavanju naše književnosti, Elbisa Ustamujić je svojim rukopisom još jednom ukazala na svoju visoku poziciju i značaj u bosanskohercegovačkoj nauci o književnosti...*[11]

U fokusu rukopisa *Iz književne i kulturne historije Mostara*, na što upućuje i sam naslov, nalaze se određeni književnici, kao i kulturne i književne mijene Hercegovine i Mostara kroz stoljeća, što autorica sintetski, prozaično i s mjerom objedinjuje znanjem dugogodišnjeg naučnog istraživača. Kako doc. dr. Selma Raljević naglašava u recenziji toga rukopisa, Ustamujićeva u osam zasebnih, tematski povezanih tekstova o različitim autorima i propratnim književno-historijskim dešavanjima u Hercegovini, s Mostarom kao centrom bosanskohercegovačkog juga, istražuje, otkriva i prezentira, pa i revalorizira – u posudbi njene formulacije – *savremenost baštine kao nepobitnost istine*. Ta *savremenost baštine* objedinjuje se izrijekom tekstova rukopisa kao cjeline, odnosno rukopisa koji upravo i jeste tekst *savremene baštine* Mostara i Hercegovine u sintezi tekstova i njihovom dijahronijskom pregledu, što u cjelini, andrićevski rečeno, nosi bit plemenite namjere da traje na *hajr i ljepotu*.

[11] Dijana Hadžizukić, Recenzija rukopisa Elbise Ustamujić "Eseji, ogledi studije".

Svojim ukupnim bićem Elbisa Ustamujić uvijek je nastojala da unapređuje vlastitu misao i širi znanje kako samostalnim naučno-istraživačkim, tako i nastavnim, mentorskim i menadžerskim radom, i to ponovo u pravcu širih naučnih spoznaja i progresa obrazovanja u bosanskohercegovačkom društvu. Raditi sa njom i uz nju uvijek je bila privilegija učenja i čast. Njena pojava, razvojni put i naučni rad služe kao primjer unapređenja ličnog znanja i šireg intelektualnog napretka, i to od spoznaje onoga jučer, preko vizije sutrašnjice do oblikovanja boljeg danas. Dakle, dugogodišnji naučni rad, akademska posvećenost, trud i intelektualno ulaganje u izgradnji i jačanju obrazovnog, naučnog i kulturalno-historijskog identiteta Mostara i Hercegovine prof. emeritus dr. Elbisa Ustamujić u svakom pogledu zaslužuje zapis u analima o hercegovačkim naučnicima i tradiciji istraživanja u Hercegovini.

THE SCHOLARLY WORK OF PROFESSOR EMERITUS ELBISA USTAMUJIĆ

Summary: This paper provides an in-depth look at the intellectual life of Professor Emeritus Elbisa Ustamujić, one of the most honored women and distinguished scholars in Herzegovinian society. Professor Ustamujić has committed her life to intellectual pursuits and the liberation of ideas—ideals kept alive at the Faculty of Humanities of Džemal Bijedić University of Mostar. She has contributed to the development of the humanities, as well as the practices of management, organizational design and educational management in Herzegovina in general and, in particular, at Džemal Bijedić University of Mostar. In early 2002, she founded the Faculty of Humanities at Džemal Bijedić University of Mostar and led it as the dean for years. She was the first woman to become a rector of Džemal Bijedić University of Mostar, and served one term from 2002 to 2004. The career path that she has taken has been full of challenges and has required resilience, adaptability and persistence.

Over the years, Professor Ustamujić has actively participated on a number of professional and educational project in the country, as well as abroad. She has organized many conferences, roundtable discussions and cultural events in Herzegovina, and participated at numerous conferences and conventions on literature and education in Bosnia and Herzegovina and abroad. Moreover, Professor Ustamujić has also been recognized as a literary critic in Slavic studies in general and, in particular, in Bosnian and Herzegovinian and Bosniak literature. For her work and achievements, she has received numerous awards and honors during her career.

Professor Ustamujić deserves a profound respect in Herzegovina. Many fellow professors, graduate and undergraduate students, as well as the wider society in Herzegovina are indebted to her. Her academic career, including her work committed to development of Faculty of Humanities and Džemal Bijedić University of Mostar and her work as a supervisor with many young scholars, has resulted in enough achievements to leave an enduring mark on Herzegovinian intellectual life and its revised history of the future.

Key words: Prof. emeritus dr. Elbisa Ustamujić, Herzegovinian scholar, a scholarly work, founding of Faculty of Humanities in Mostar, a contribution to Herzegovinian research tradition.

BIBLIOGRAFIJA:

Knjige:

1. Elbisa Ustamujić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, I izdanje, Biblioteka *Rondo* Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, Podružnica za Hercegovinu, Mostar, 1990.
2. Elbisa Ustamujić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, II izdanje, Edicija *Istraživanja* Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2009.
3. Elbisa Ustamujić, *Tekst i analiza*, Edicija *Istraživanja* Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2004.

Neobjavljena građa:

1. Dijana Hadžizukić, Recenzija rukopisa Elbise Ustamujić "Eseji, ogledi i studije", Dobra knjiga, Sarajevo.
2. Elbisa Ustamujić, Rukopis knjige "Eseji, ogledi i studije", Dobra knjiga, Sarajevo. (U pripremi za objavljivanje.)
3. Elbisa Ustamujić, Rukopis knjige "Iz književne i kulturne historije Mostara", Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Mostar. (U pripremi za objavljivanje.)
4. Govor prof. dr. Dijane Hadžizukić, Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, 2004. godina.
5. Razgovor autorice rada sa prof. emeritus dr. Elbisom Ustamujić, Mostar, 4. avgust 2014. godine.
6. Selma Raljević, Recenzija rukopisa Elbise Ustamujić "Iz književne i kulturne historije Mostara", Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Mostar.

O UČENJACIMA I PJESNICIMA HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U XVII STOLJEĆU

Dr. sc. Sedad BEŠLIJA
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Prostor Hercegovine je kroz stoljeća iznjedrio veliki broj ličnosti koje su svojim životnim putem i djelima ostavili neizbrisiv trag, između ostalih, i na polju nauke i kulture. Tako je bilo i u periodu osmanske uprave u Bosanskom ejaletu, odnosno Hercegovačkom sandžaku kao jednoj od administrativno-upravnih i teritorijalnih jedinica tog ejaleta. Ovaj rad se bavi historijskim pogledom na naučnu i književnu scenu u Hercegovačkom sandžaku u jednoj epohi kojoj se do sada, iz više razloga, u osmanističkim istraživanjima nije poklanjala potrebna pažnja. Na temelju izvora osmanske provenijencije i literature rad nastoji pokazati stepen razvijenosti naučne misli i književnog opusa u Hercegovačkom sandžaku 17. stoljeća.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Hercegovački sandžak, nauka, književnost, duhovnost, grad

Biblioteka – simbol znanja

Biblioteka ili kutubhana kao simbol znanja je u historiji islamske civilizacije predstavljala kulturnu, naučnu i obrazovnu instituciju muslimana. Kada je u pitanju Hercegovački sandžak, prvenstveno u mjestima koja su bila daleko od "linije fronta" njegovala se kultura čitanja. Knjiga je bila cijenjena, a i onaj ko je posjedovao svoju biblioteku. Do knjige se teško dolazilo. Obično je to bilo kupovinom, nasljeđivanjem, prepisivanjem ili naručivanjem da se određeno djelo prepiše i dopremi u taj grad. Odlasci na hadž, naprimjer, bili su izvanredna prilika da se dobave nove knjige i obogati kućna biblioteka. U Hercegovačkom sandžaku u XVII stoljeću se bibliotekama poklanjala velika pažnja.

Poznato je, naprimjer, da je u Mostaru za osmanske vladavine osnovano više od tri stotine javnih i privatnih biblioteka koje su posjedovale bar po nekoliko knjiga na orijentalnim jezicima. Kada je u pitanju XVII sto-

ljeće, u Mostaru su nastavile djelovati biblioteke osnovane u prethodnom stoljeću (u prvom redu Karađoz-begova i Derviš-paše Bajazidagića). Pored njih, Mostar je u 1653. godine dobio i biblioteku Daruseade-age Bosnali Ahmed-age, sina Alijinog. Ona je osnovana u sklopu medrese.[1] U kasabi Počitelj bilo je više biblioteka. Svoju biblioteku imala je i medresa Ibrahim-paše Počiteljca koji je uvakufio nekoliko knjiga i time udario temelje počiteljskoj biblioteci. Veliku biblioteku imao je i Ali ef. Resulović koji se školovao u Istanbulu. U njoj se nalazio veći broj raznih rukopisa domaćih ljudi, prijepisa Kur'ana i štampanih djela.[2]

Mnogo je podataka koji govore o bliskoj vezi između hercegovačkog čovjeka i knjige u tom periodu. Knjiga je često bila i predmet uvakufljenja. Naprimjer, u popisu zaostavštine Mehmed-efendije, sina hadži Ibrahima, iz mahale hadži-Balije, 1633. godine je navedeno i trinaest knjiga iz raznih naučnih disciplina.[3] U džamiji Ibrahim-age Šarića u Mostaru čuva se lijep primjerak Kur'ana pisan rukom. Uvakufio ga je Ahmed-aga, kapu-aga, 1680. godine pod uvjetom da se ne smije iz džamije iznositi.[4] Jusuf, sin Kalimanov, iz Mostara uvakufio je 1633. godine 51 000 akči i, između ostalog, odredio da se iz prihoda troši jedan dio na opravke mushafa čiji su vlasnici siromašni.[5] Pjesničko djelo mistično-didaktičkog sadržaja Sabat al-Abrar u mesnevi stihovima, koje je spjevao perzijski pjesnik Abdurrahman Güni, a preveo Mehmed bin Šaban između 3. maja i 8. juna 1642. godine, bilo je u vlasništvu izvjesnog Ragiba iz Neretve/Konjica.[6]

Nauka – učenjaci i istraživači

Mnoge ličnosti iz XVII stoljeća su se istakle na polju nauke i kulture bilo da su izravno djelovali na prostoru Hercegovačkog sandžaka ili su bili porijeklom iz tog kraja. Naprimjer, sredinom XVII stoljeća je u Mostaru bio i jedan klub učenih ljudi (savremeni istraživački centar) koji je bio smješten

---

[1] Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis Islamske zajednice, Mostar, 2000, 212.

[2] Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 319-322.

[3] Sidžil mostarskog kadije 1632-1634, prijevod sa staroturskog, uvod i bilješke: Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987. bilj. 249.

[4] Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja: porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini,* Arhiv HNK, Mostar, 2009, 171.

[5] Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Mostar, 2005, 96.

[6] GHB, *TD*, A-463; Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina: u vrijeme osmanske vladavine 1463-1878*, Sarajevo, 2007, 337.

na čardaku iznad ulazne kapije na Starom mostu. Evlija Čelebi piše da se na ovom čardaku "sastaje obrazovani svijet Mostara i tu diskutuje o raznim pitanjima transcedentnog života i šerijatskog prava".[7] Nije slučajno u narodu nastala izreka: "Visočani opančari, Zeničani rešetari, Sarajlije abadžije, Mostarlije efendije."[8]

Porodica Bejazić je istaknuta hercegovačka porodica koja je u XVII stoljeću iznjedrila nekoliko ličnosti koji su dali značajan doprinos naučno-književnom i prosvjetnom radu.

Ahmed Bejazić, sin Hasan ef. Bejazića (otac mu je bio kadija u Mekki), (1632-1687) je jedan od tri najznačajnija učenjaka na polju islamske discipline akaid (apologetika). Rođen je u Istanbulu, gdje se i školovao. Bio je kadija u Halebu, Mekki, Bursi, Damasku i Istanbulu. Također, bio je i vrhovni kadija za Rumeliju. Umro je 1687. godine u Istanbulu gdje je i ukopan.[9] Prema Katibu Čelebiju, Bejazići su bili porijeklom iz Nevesinja. Poznato je da je Nevesinje u 17. stoljeću bilo "gnijezdo darovitih i poduzetnih ljudi."[10] Nevesinjski Daru-l-kurra (Škola Kur›ana) i Daru-l-hadis (Škola hadisa) sagrađeni su "pod velikom kupolom prekrivenom olovom" i kako to Evlija Čelebi kaže "u ovoj pokrajini Hercegovini nema ovako zasebnih Daru-l-kurra i Daru-l-hadis".[11]

Mahmud, sin Halilov, Mostarac (umro 1688. godine) je bio stručnjak u govorništvu i islamskom pravu.[12] On je vrlo mlad otišao u Istanbul i oženio se kćerkom Ahmed ef. Bejazića i zato je dobio nadimak Bejazizade Damadi. Bio je profesor u Istanbulu i kadija u Halebu. Umro je 1688. godine dok je bio na kadijskoj službi u Halebu. Bio je izvrstan poznavalac arapske gramatike, stilistike, retorike, metrike, šerijatskog prava i drugih disciplina.[13]

Šejh **Zijauddin Ahmed Mujezinović, sin Mustafin** iz Mostara. Rođen je vjerovatno dvadesetih godina XVII stoljeća, a umro nakon 1686. godine. Bio je sufija, derviš i pripadao je redu halvetija u koji su ga uveli šejh

---

[7] Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama,* Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, 463.

[8] Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, pripredili: Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Sarajevo, 1991, 241.

[9] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 319.

[10] Čelebi navodi imena nekih uglednih Nevesinjana: Roznamedži Ibrahim-paša, Ali Kjafi-efendija, Salih-paša (veliki vezir sultana Ibrahim I) s braćom Murteza, Zulfikar i Ibrahim-paša, Ibrahim-paša Haznadar. (E. Čelebi, *Putopis*, 410. s fusnotama)

[11] E. Čelebi, *Putopis*, 412.

[12] J. Mulić, *Hercegovina*, 398.

[13] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 370.

Muslihuddin Užičanin (umro 1664) i sinovi mu Hasan i Isa. Prije 1686. godine taj red prenesen je u Mostar. Napisao je sljedeća djela: Enisu'l-vaizin - zbirku propovjedi (va'z)[14] koju je dovršio 1089/1678. godine, gdje na kraju stoji da je "završio pisanje i sastavljanje ovog djela najponizniji Božiji rob, Mostarac Ahmed, sin Mustafin, pristaša svoga šejha i muršida Hasan-efendije i Isa-efendije i njihova oca Muslihuddin-efendije Užičanina"; zatim Muharriku'l-kulub ila 'ibadeti 'Allami'l-gujub, 1097/1686. godine u "tekiji šejha šejhova Isaa" u Užicu te Nedžatu'l-muttekin 1084/1673. godine; Muntehab al-medžalis, čiji se izvadak nalazi u jednoj medžmui i gdje je navedeno da je autor tog djela Ahmed, sin Mustafin, Mostarac. Ne zna se mjesto ni vrijeme nastanka ovog djela. Poznata su i dva njegova prepisa. Šarh al-kafija li-mahdžul, što je komentar na Ibn Hadžibovo djelo Al-Kafija iz 1061/1651. godine i Šarh fusus al-hikam li al-Džami, prepisano u mjesecu šabanu 1074/1664. godine.[15]

Hasan, sin Nesuhov iz Duvna je živio u XVII stoljeću i pisao na tri orijentalna jezika. Napisao je tri djela iz šerijatskog prava i dogmatike. Sadržaj njegovih pisanih stručnih rasprava i djela u to vrijeme je imao utjecaj ne samo na intelektualna kretanja u Bosni već i šire. Postoji mogućnost da njegovih djela ima i u istanbulskim bibliotekama.[16]

Mustafa Ejubović - Šejh Jujo (1651-1707) je bio mostarski muftija. Napisao je veliki broj naučnih djela iz oblasti prava, teologije i retorike. Vraća se u Mostar 1692. godine, u jeku Bečkog rata, na poziv Mostaraca da im bude muftija, iako je dobio ponudu za profesuru u Istanbulu.[17]

Treba spomenuti i šejha **Muhabir Hasan-efendiju** (umro 1686. godine) koji je bio čuveni tumač snova. [18] Inače, ova disciplina je kroz povijest bila popularna među muslimanskim svijetom i sastavni je dio islamske tradicije.

Prema jednom predanju, četiri sina čuvenog Hasan-age Arapovića (Vlahović) - **Mehmed, Mustafa, Mahmud i Muhamed** su završili nauke u

[14] Hivzija Hasandedić, Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, *Anali GHB*, knj. VII-VIII, Sarajevo, 1982, 179.

[15] Podaci preuzeti iz: Alija Dilberović, Bilješka o Vučjakovića i Koskinoj džamiji iz XVII stoljeća, Prilog biografiji Ahmeda, sina Mustafina, Mujezinovića, *Znakovi vremena*, br. 65/66/jesen-zima, Sarajevo, 2014, 213-223.

[16] Ibrahim Džananović, Osvrt na traktat Hasana Duvnjaka, *Anali GHB*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, 83-91.

[17] O ovom učenjaku postoji opširna bibliografija. Vidi: Hazim Šabanović, Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari Biobibliografska skica, *POF* VIII-IX/1958-59, Sarajevo, 1960, 30.

[18] Jusuf Mulić, *Hercegovina*, – *Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, 2/2, Sarajevo, 2007, 398.

Istanbulu i po povratku u Mostar su zauzimali visoke položaje u islamskoj hijerarhiji i bili muftije, muderrisi, imami, hatibi, vaizi i vakifi.[19]

Među ugledne pojedince, ujedno i učenjake, u Hercegovini spadaju i muftije u Mostaru. Uz napomenu da se njihov konačan broj još istražuje, kao i vrijeme u kojem su službovali, do sada su poznata imena sljedećih muftija iz XVII stoljeća: Fejzullah Muftić (1598-1612),[20] Ahmed-efendija, sin Sofi Velije (1612), Šejh Ali-efendija (1636),[21] Ali Kjafi-efendija Nevesinjac (u. 1653), Ali-efendija u drugoj polovini stoljeća,[22] Šejh Hadži Ahmed-efendija Milavić u drugoj polovini stoljeća, Hasan-efendija (1666-1692) i Mustafa Ejubović (1692-1707) "najveći i najkompletniji učenjak muslimanskog kulturnog i intelektualnog života u Bosanskom ejaletu XVII stoljeća".[23]

Prepisivačka djelatnost

Posebnu vrstu kulturne djelatnosti u to vrijeme činila je prepisivačka djelatnost. U izvorima je moguće pročitati na stotine imena u Hercegovini koji su tokom XVII stoljeća prepisivali knjige iz različitih naučnih disciplina. Ovdje ćemo navesti nekoliko njih.

U sjedištu sandžaka je djelovalo više književnika i prepisivača. **Husein, sin Osmana Tadžlidžaka** 1617. godine je prepisao *Komentar gramatike arapskog jezika* od Ahmeda Dunguza.[24] **Redžep** je sredinom XVII stoljeća prepisao *Gramatiku* od Izudina Abdulvehhaba ez-Zunfanija. U naučnim krugovima to djelo je poznatije pod popularnijim imenom kao *Kitab' Izzi*.[25] **Abdulah, sin Hadži Mustafe** iz Pljevalja je 1692. godine prepisao *Kratko dje-*

[19] H. Hasandedić, *Genealoška istraživanja,* 86-89.

[20] Jusuf Mulić, Četiri stoljeća Mostarskog muftiluka (1592-1992), Mostar, 2008, 98. i 99.

[21] U jednom dokumentu oko 1630-32. godine spominje se mostarski muftija Mevlana Aliju-d-din. Vjerovatno se radi navedenom šejh Ali efendiji. Vidi: *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)),* Ankara, 2002, 124.

[22] Moguće je da se radi o Aliji, mostarskom muftiji koji nakon "sklapanja primirja s Venecijom" piše pismo Dubrovčanima zbog toga što su Mlečani došli u Gabelu i porušili Sedd-i islam, ubili mnoge ljude, druge odveli u zarobljeništvo. Vjerovatno se radi o nekoj godini iza 1669, tj. u tom periodu je Alija bio mostarski muftija. DAD, *AT*, B, 85-1a; Na drugom mjestu se Ali ef. Mostarac, muftija, spominje i 1654. godine (GHB, *TD*, A-943). Pitanje je radi li se, možda, o istoj ličnosti?

[23] Hivzija Hasandedić, Islamski spomenici Nevesinja i okoline, *Glasnik VIS-a u SFRJ*, Sarajevo, 1975, 436.

[24] Enes Pelidija, O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske vlasti, *Breznički zapisi*, br. 1, Pljevlja, 1990, 43; M. Pijalović, *Pljevlja s okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo, 1997, 189.

[25] Ovaj rukopis je izgorio 1992. godine u paljevini OIS-a u Sarajevu. Isto, 189.

lo o teoriji hadisa s komentarom od Ibn Hadžer el-Askalanija. Isti prepisivač je između 1692. i 1701. godine prepisao i djelo iz arapske stilistike Huseina *Isbei es-Serajia Fahra džid li tahagig ma'ni al-isti'ara* (Rasprava o metafori).[26] Do kraja XVII stoljeća je zabilježen još prijepis Šerijatske dijeceze od Resul b. Salih Ajdinija koju je 1697. godine prepisao **Abdurahman sin Ahmedov iz Pljevalja**.[27] Godine 1700. **Abdulfetah, sin šejh Muhammeda** je prepisao dva djela iz šerijatskog prava - *Knjigu kazni i odluka* od Al-Bistramija i djelo o postupku šerijatskog suda u slučajevima kontradiktornih dokaza od el-Bagdadija.[28] U Pljevljima je 1701. godine **Abdulah, sin Hadži Mustafe** prepisao Tablavijev spjev o metonimiji s komentarom od Mansura et-Tablavija.[29]

Jedan dio pisaca i prepisivača raznih djela koji su sačuvani u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i Arhivu HNK, a uz čija imena stoji da su iz Mostara (al-Mostari) iz perioda XVII stoljeća su: Jusuf, sin Ibrahimov iz Nevesinja (1606),[30] Isa, sin hadži Ibrahimov iz kasabe Nevesinje (1624),[31] Hadži Selim, imam Ćosehodžine džamije (1635), Jusuf, sin Ahmedov (1645), Hadži Mustafa, sin Hadži Balijin iz Mostara (1646), Abdulah, sin Hasanov (1651), Ahmed, sin Mustafin iz Mostara (1652),[32] Sejid, sin Abdov (1658), Mahmud, učenik (1658), Alija, učenik (1658), Ahmed, sin Mustafin (1666), Ahmed, sin Bećirov (1668), Hasan, sin hadži Osmanov (1672), Ahmed imam, sin šejh Mahmud-efendije iz Mostara (1674),[33] Ahmed, imam, sin šejh Muhammed ef. Murteza, sin Muhamedov, učenik (1675), Hasan, sin Osman Halife iz Mostara (1676), Ahmed Orlevi, sin Islamov (1682), Ibrahim, sin Ebu Bekrov iz sela Jugovića blizu Mostara u šejh Ismailovoj tekiji koja se nalazi u Derviš-pašinoj mahali u Mostaru (1684)[34] i Mustafa Ejubović (1682-1688).[35]

---

[26] Isto,189.

[27] Isto, 190.

[28] Enes Pelidija, Prilog kulturnoj istoriji Pljevaljskog kraja / o naučnoj, kulturnoj i prepsivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme Osmanske uprave, *Anali GHB*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, 235-237.

[29] Isto, 237.

[30] Hivzija, Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, sv. 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977, 49.

[31] Isto, 206.

[32] Isto, 140.

[33] Isto, 203.

[34] Isto, 81.

[35] Hivzija Hasandedić, Muslimanske biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, I, Sarajevo, 1972, 110.

Ibrahim, sin Hubijarov, poznat kao Šakotić iz nekog nepoznatog naselja u nahiji Belgraddžik (drugo ime Konjic), je prepisao arapsko-turski rječnik *Targuman-us-sihah* od nepoznatog autora. Prijepis je završen 27. ramazana 1030. godine, odnosno 15. septembra 1621. godine.[36] U Počitelju je bilo i prepisivača knjiga, među kojima je najpoznatiji bio **Mustafa,** muderis Ibrahim-pašine medrese. On je 1695. godine prepisao djelo pod naslovom *Išarat al-maram min 'ibarat al-imam* koje je na arapskom jeziku napisao Ahmed b. Hasan al-Bajadi (Bejazić).[37]

Da ratne okolnosti nisu mogle spriječiti protok ljudi i robe, pokazuju žive i čvrste trgovačke i porodične veze između mostarskih trgovaca i Dubrovčana i u Bečkom ratu. Čak su iz Mostara dolazili u Dubrovnik i poslovni ljudi koji su zainteresirane podučavali turskom jeziku. Petar Miletić se obavezao da će Mostarca Ninka Ivanovića u Dubrovniku podučavati turskom jeziku od marta do Đuđevdana 1694. godine za nagradu od svega jedne kape iz Herceg-Novog od vunene tkanine saje.[38]

Pjesništvo

Literatura na orijentalnim jezicima, koja je nastajala u Bosanskom ejaletu, je bila odbljesak one koja je nastajala u Istanbulu kao političkoj i kulturnoj metropoli. Ona je u svemu slijedila istanbulske književne tokove, ali s izvjesnim zakašnjenjem. Tako je zlatno stoljeće divanske literature u Istanbulu bilo u XVI stoljeću, a u Bosni u XVII stoljeću.[39]

U XVII stoljeću, unatoč izvjesnoj stagnaciji, desio se period kanonizacije onih literarnih vrijednosti naslijeđenih iz preporodnog perioda osmanske književnosti prethodnog stoljeća, tako da taj period neki istraživači nazivaju periodom tzv. produžene "osmanske književne renesanse". Međutim, i u tom periodu ima dosta muslimanskih pisaca i pjesnika na orijentalnim jezicima.[40]

Bosanski pjesnici su imali različite pozicije u društvu – od učenika u medresama do vrhovnog vjerskog poglavara islamskog svijeta – šejhu-l-

[36] GHB, *TD*, R-1619; Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina,* 131.

[37] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 319-322.

[38] Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti*, knj. 4, Beograd, 2009, 304-306.

[39] Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo*, 1989, 22.

[40] Adnan Kadrić, Osvrt na razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine: o izostanku renesansne književnosti evropskog tipa (od osvajanja 1463. do 18. stoljeća), *POF*, 60, Sarajevo, 2010, 133. i 134.

islama, od lokalnog pisara i kadijskog pripravnika do kadiaskera, od konjušara i običnog vojnika do velikoga vezira. Ukratko, pjesništvo i književnost na orijentalnim jezicima su ušli u sve slojeve života bosanskog muslimanskog stanovništva.[41]

Još je Derviš-paša Bajazidagić, najveći mostarski pjesnik XVI stoljeća, pjevao kako je Mostar pun ljudi "od mača i pera".[42]

Slična je situacija bila i u XVII stoljeću. Od mostarskih pjesnika u navedenom periodu su zabilježeni **Medžazija Šanija** (umro 1610. godine), pisac nekoliko pjesama na turskom jeziku. Poznata je njegova pjesma *Opis mostarskog mosta,* kao i jedna pjesma o Sarajevu. Pjesnik **Sulejman Mevlevija** (krajem XVI i početkom XVII stoljeća) je ostavio malobrojne stihove koji su prožeti misticizmom na tradiciji mevlevija u jednoj mostarskoj medžmui.[43] **Mailija Mostarac ili Mustafa Krpo** je živio i pisao u drugoj polovini XVII i prvoj polovini XVIII stoljeća.[44] **Hasan Hukmi Mostarac** se za vladavine sultana Murata III istakao kao vrstan pjesnik. Zato ga je Mehmed III vlastoručnim potpisom imenovao šahnamendžijom. Za sultana Ahmeda I bio je i nišandžija. Godine 1614. i 1620. bio je reis-ul-kuttab. U raznim zbirkama ima njegovih lijepih gazela i hronograma. Umro je poslije 1620. godine.[45]

Derviš Žagrić Mostarac ili Hadži Derviš (umro u Mostaru 1640. godine) je, osim po pjesništvu, poznat i kao osnivač jedne tekije u Mostaru. Od svih pjesama mu je najpoznatiji Šehrengiz o Mostaru.[46]

Husein Čatrnja Husamija ili Hulki je pjesnik rođen krajem XVI i početkom XVII stoljeća u Mostaru u kojem je bio i vaiz.[47]

Ahmed Ruždija je rođen u Mostaru 1637. godine, ali je vrlo mlad doveden u Istanbul u kojem je školovan. Bio je profesor u jednoj od istanbulskih medresa 1672. godine. Poznat je po nadimku Sahhaf (knjižar). Pripadao je derviškom redu mevlevija. Život mu je odredila smrt sina jedinca

[41] Isto, 139.

[42] Omer Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, *POF*, XIV-XV, Sarajevo, 1969, 73.

[43] F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja*, 87-89.

[44] Hivzija Hasandedić, Djela i kraći sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru, *Anali GHB*, knj. IV, Sarajevo, 1976, 123.

[45] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 206.

[46] Vančo Boškov, Šehrengiz u turskoj književnosti i šehrengiz o Mostaru, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI, Sarajevo, 1970/71, 173-211.

[47] O. Mušić, Mostar u turskoj pjesmi, 73-100.

Hasana Rešida za kojim je tugovao. Bio je veliki majstor u sastavljanju kronograma. Ostavio je iza sebe kompletan Divan pjesama. Bašagić ga stavlja u istu ravan sa Derviš-pašom Bajazidagićem. Umro je u Istanbulu 1699/1700. godine.[48]

Bulbulija Mostarac je pjesnik s kraja XVII i početka XVIII stoljeća. On u jednoj pjesmi opisuje borbu iz 1687. godine između Halebi Osman-age i uskočkog vođe Stojana Jankovića koji je napao i popalio Mostar.[49]

Kao pjesnici se spominju još i **Adli Čelebija Mostarac**, **Fazlija Mostarac** i **Jetmija Mostarac**,[50] te **Mostarac Ebdal efendija**.[51] U Mostaru je tokom XVII stoljeća pjevao i manje poznat pjesnik **Tab'ija**.[52] Iz porodice Aršinović potječe pjesnik **Ziraija** koji je živio u Mostaru u XVII stoljeću i pjevao na turskom, ali mu se za ime ne zna. Spomenuo ga je u jednoj antologiji pjesama 1737. godine mostarski pjesnik Kudsija.[53]

Od ostalih pjesnika ćemo spomenut **Osman-bega Ljubovića (Hilmi)** iz Herceg-Novog. Živio je krajem XVI i početkom XVII stoljeća. Iza njega je ostalo dosta pjesama. Posebno su poznate one sa Krita gdje se protiv Mlečana borio za Kandiju. On je autor i nostalgičnih gazela koje je pisao o čežnji za dragom i voljenim Mostarom. Pogubljen je 1628. godine.[54] Poznata je izreka: "Svi su bezi na Hercegovini, al kad dođe beže Ljuboviću, više bega od lijeka nema."[55]

Pjesnik **Derviš Sulejman Mezakija** rođen je u Čajniču. Bio je odveden na dvor u Istanbul, gdje je obavljao razne dužnosti te bio u sviti Mehmed-paše Ćuprilića i sekretar Ahmed-paše Ćuprilića. Bavio se, pored pjesništva, i hemijom. Posjeduje sređen (mürettep) divan. Dok je bio u Čajniču, Evlija Čelebi je boravio u njegovoj kući. Opjevao je i vojevanje protiv Ugarske i pohod na Kretu. Pripadao je mevlevijskom derviškom redu. Umro je u Istanbulu 1676. godine.[56]

---

[48] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 385-389; F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja*, 127-129.

[49] F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja*, 171.

[50] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 645; F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja*, 134. i 135.

[51] O. Mušić, Mostar u turskoj pjesmi, 98. i 99.

[52] Isto, 78.

[53] H. Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 67. i 68.

[54] Mustafa Memić, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore,* Sarajevo, 1998, 35.

[55] Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990, 146.

[56] F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja*, 111-114.

Pred kraj XVII stoljeća u Nevesinju su djelovali književnici **Muhamed Muhtešem Velagić-Šabanović** (u. 1694), **Mehmed ef. Šabanović (Azim)** (u. 1712), **Vasfi Abdullah Čelebija** (u. 1718) **i Suzi Mustafa** (u. 1757).[57]

Kršćanska zajednica

Pored muslimanskog naučnog kruga, tokom XVII stoljeća nemuslimanske zajednice (katolici i pravoslavci) u Hercegovačkom sandžaku nastavljaju se razvijati kroz standardne vidove organizacije koje su egzistirale i u prethodnom periodu. Prije svega, institucionalni oblik djelovanja katoličke i pravoslavne crkve je održao svoje postojanje, a u nekim segmentima dostigao i veći stepen razvoja (npr. 1615. obnovljen je rad Makarske biskupije). U tom periodu se može pratiti redovna služba vodećih crkvenih ličnosti (biskupi, episkopi, fratri), zatim i izgradnja sakralne infrastrukture (crkve, manastiri, samostani), ali i školovanje klera izvan granica Osmanske države.

U prvoj polovini XVII stoljeća, prema izvještaju Atanasija Georgijevića, u Bosni je bilo 300 fratara-svećenika i 100 klerika i služitelja. Svaki samostan je imao svoju školu u kojoj se spremalo 12 i više mladića za buduće redovnike. Pored zaposlenosti u crkvi, ti mladići su radili još u kuhinji i u polju, a većinom su rođaci fratara. Među njima bolji su se odabirali i slali u Italiju gdje su studirali filozofiju i bogosloviju.[58] Naprimjer, u imotskom samostanu se spominje 1630. godine deset pitomaca i dva klerika, a 1640. godine četiri pitomca i četiri klerika. Nastavnika (lektura) je bilo malo, obično jedan. Tako je 1623. godine lektur u Imoti fra Mihovil Runović, također Imoćanin. U samostanskim školama učio se hrvatski i latinski jezik, te dvojako pismo: bosančica i latinica.[59]

Jedan događaj s početka XVII stoljeća obećavao je bolje dane za Katoličku crkvu i njezine vjernike u trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Naime, 18. aprila 1606. za biskupa je izabran Toma Natali Budislavić, čiji su preci porijeklom bili iz okoline Nevesinja u Hercegovini. Dvije godine nakon toga, Budislavić je, uoči smrti, ostavio pismenu oporuku u Notarijatu u Dubrovniku. Jednu dopunu učinio je u Napulju po kojoj se ima osnovati "Collegium ortodoxum Budislavum" u Dubrovniku, ostavljajući legat za to. Iz sredstava legata koji je ostavio školovali bi se svećenici za potrebe Tre-

[57] H. Šabanović, *Književnost muslimana*, 430, 480 i 659.

[58] Navedeno prema: Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, SAN, Beograd, 1950, 94.

[59] Ante Ujević, *Imotska Krajina*, Imotski, 1991, 139-141.

binjsko-mrkanske biskupije, ali namjera nije tekla bez poteškoća. Kolegij je legaliziran tek 1629, a škola u njemu počela je rad 1637. godine. Očekivanja i nakane nisu se ispunile.[60] Tomo Natali Budislavić je osoba zanimljivog životnog puta. Završio je u Italiji studije teologije, filozofije i medicine. Bavio se liječničkim pozivom i bio je službeni liječnik Republike. U kasnijim godinama se zaredio za svećenika. Trebinjsko-mrkanskim biskupom postao je 1608. godine. Bio je i kanonik krakovskog biskupa Petra Miškovskog i njegov osobni liječnik. Liječio je i poljskog kralja Stjepana Bathoria i kraljicu Anu. Dobio je i poljsko plemstvo temeljem reda Stanislava Gomulinskog, krakovskog kanonika i kraljeva tajnika. Prijateljevao je i s Janom Kochanovskim, najvećim poljskim pjesnikom tog vremena.[61]

U takvom ambijentu je bilo prirodno da se u nekim pravoslavnim crkvenim krugovima (npr. manastir sv. Vavedenija u Zavali ili manastir u Dobrićevu kod Trebinja) i dalje njegovala pisana riječ i umjetnička ruka koji su svoj izraz dobili kroz različite oblike naučnih, umjetničkih i književnih postignuća.[62]

Sve navedeno govori u prilog činjenici da je Hercegovina i u XVII stoljeću, iako je u teritorijalno-pravnom pogledu bila osmanska pokrajina, na polju naučne misli i književnih postignuća dala značajan doprinos koji je, u konačnici, prevazilazio granice Osmanskog carstva.

Zaključak

U Hercegovačkom sandžaku XVII stoljeća, može se slobodno kazati, cvjetala je pisana riječ i književnost. Generaciju Derviš-paše Bajezidagića je naslijedila nova generacija učenjaka i književnika koji su "produhovili" Mostar i druge hercegovačke gradove. Skoro da nema kasabe koja nije imala svoga predstavnika u pisanoj riječi. Pjesništvo i književnost na orijentalnim jezicima su ušli u sve slojeve života muslimanskog stanovništva. Literatura na orijentalnim jezicima koja je nastajala u Bosanskom ejaletu je bila odbljesak one koja je nastajala u Istanbulu kao političkoj i kulturnoj metropoli. Ona je u svemu slijedila istanbulske književne tokove, ali s izvjesnim zakašnjenjem. Tako je zlatno stoljeće divanske literature u Istanbulu bilo u XVI, a u Bosni u XVII stoljeću.

---

[60] Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*, Dubrovnik-Mostar, 2003, 47.

[61] Isto, 47.

[62] Detaljnije: Vojsilav J. Korać, *Trebinje, Istorijski pregled*, II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine, Trebinje, 1971, 348-348.

Jednom riječju, knjiga je bila cijenjena. Stanovništvo Hercegovačkog sandžaka svakodnevnicu je provodilo uz knjigu, biblioteke, intelektualne i duhovne razgovore. Hercegovina je u ovom periodu iznjedrila Ahmeda Rušdiju, Osmana-bega Ljubovića, Mahmuda Bajazidagića, Hasana Duvnjaka, Ahmeda Bejazića, Hadži Hilmi Taslidžaka i, konačno, Mustafu Ejubovića.

Pored muslimanskog naučnog kruga, i nemuslimanske zajednice (katolici i pravoslavci) se nastavljaju razvijati kroz standardne vidove organizacije koje su egzistirale i u prethodnom periodu. Prije svega, institucionalni oblik djelovanja katoličke i pravoslavne crkve je održao svoje postojanje, a u nekim segmentima dostigao i veći stepen razvoja (npr. 1615. obnovljen je rad Makarske biskupije). U tom periodu može se pratiti redovna služba vodećih crkvenih ličnosti (biskupi, episkopi, fratri), zatim i izgradnja sakralne infrastrukture (crkve, manastiri, samostani), ali i školovanje klera izvan granica Osmanske države. U takvom ambijentu je bilo prirodno da se u nekim crkvenim krugovima (npr. manastir sv. Vavedenija u Zavali ili manastir u Dobrićevu kod Trebinja) i dalje njegovala pisana riječ i umjetnička ruka koji su svoj izraz dobili kroz različite oblike naučnih, umjetničkih i književnih postignuća.

Sve navedeno govori u prilog činjenici da je Hercegovina i u XVII stoljeću, iako je u teritorijalno-pravnom pogledu bila osmanska pokrajina, na polju naučne misli i književnih postignuća dala značajan doprinos koji je, u konačnici, prevazilazio granice Osmanskog carstva.

ON SCHOLARS AND POETS IN SANJAK OF HERZEGOVINA IN 17TH CENTURY

Summary: It can easily be argued that literature and written word was at it's highest in the 17th century Herzegovina Sanjak. Dervish-pasha Bajazidagic's generation was continued by new generation of writers and schoolars who gave spirit to Mostar and other Herzegovina cities. Every kasaba had it's representative in literature. Orinet languages dominated all aspects of literature among muslim citizens. This literature went in parallel with the one that was forming in political and cultural center of Istanbul, with some delays. Thus, golden era of literature in Istanbul was in 16th century, while in Bosnia it was 17th.

Basically, concept of book was valued. Everyday life was filled with books, libraries, intellectual and spiritual conversations and debates. In this period, Herzegovina gave birth to the likes of Ahmed Rushdi, Osman Beg Ljubovic, Mahmud Bajazidagic, Hasan Duvnjak, Ahmed Bejazic, Hadzi Hilmi Taslidzaka and Mustafa Ejubovic.

Among muslim scientific circle, nonmuslim communities (catholic and orthodox) also continued to develop in Herzegovina Sanjak through already existing organisations. Institutional ways continued to exist with some improvements (e.g. 1615. Makarska bishopy). In this period, regular clerk activities can be seen and followed (bishops, episcopes, phratry), furthermore the construction of sacral infrastructure (churches, monasteries, friaries) and schooling of clerks outside of Ottoman empire borders as well. In this environment, it was natural to charish written word in some church circles which manifested through different way of scientific, artistic and literature accomplishments (e.g. Monastery of Vavedenija in Zavala or Monastery in Dobricevo near Trebinje).

It can be argued that 17th century Herzegovina, although being in Ottoman borders, influenced scientific and literature thought and gave its contribution even wider.

Keywords: The Ottoman Empire, The Sanjak of Herzegovina, science, literature, spirituality, city, 17th century

IZVORI I LITERATURA:

– *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632))*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002.

– Bajraktarević, Sulejman, Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i u franjevačkom samostanu na Visovcu, *Starine*, knj. 44, Zagreb, 1952, 25-63.

– Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od g. 1463-1850*, Sarajevo, 1900.

– Čelebi, Evlija, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.

– Dilberović, Alija, Bilješka o Vučjakovića i Koskinoj džamiji iz 17. stoljeća, Prilog biografiji Ahmeda, sina Mustafina, Mujezinovića, *Znakovi vremena*, br. 65/66/jesen-zima, Sarajevo, 2014, 213-223.

– Džananović, Ibrahim, Osvrt na traktat Hasana Duvnjaka, *Anali GHB*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, 83-90.

– Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo, Fond: *Turski dokumenti (TD) knj. 19 – Muhimme defteri*

– Grandits, Hanes, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo, 2014.

– Hasandedić, Hivzija, *Genealoška istraživanja: porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini*, Arhiv HNK, Mostar, 2009.

– Hasandedić, Hivzija, Djela i kraći sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u arhivu Hercegovine u Mostaru, *Anali GHB*, knj. IV, Sarajevo, 1976, 117-131.

– Hasandedić, Hivzija, Muslimanske biblioteke u Mostaru, *Anali GHB*, I, Sarajevo, 1972 107-112.

– Hasandedić, Hivzija, Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, *Anali GHB*, knj. VII-VIII, Sarajevo, 1982, 161-176.

– Hasandedić, Hivzija, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, sv. 2, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977.

– Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis IZ Mostar, Mostar, 2000.

– Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990.

– Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Mostar, 2005.

– Hrabak, Bogumil, *Iz starije prošlosti*, knj. 4, Beograd, 2009.
– Jelinić, Julijan, Izvori za povijest kulturnog rada bosanskih Franjevaca, *GZM*, januar-juni, Sarajevo, 1912-1913.
– Jurišić, Karlo, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.
– Kadrić, Adnan, Osvrt na razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine: o izostanku renesansne književnosti evropskog tipa (od osvajanja 1463. do 18. stoljeća), *POF*, 60, Sarajevo, 2010, 119-144.
– Korać, Vojsilav J., *Trebinje, Istorijski pregled*, II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine, Trebinje, 1971.
– Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela*, I-IV, pripredili: Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Sarajevo, 1991.
– Lavić, Osman, Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka, *Anali GHB*, knj. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, 111-128.
– Memić, Mustafa, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998.
– Mulić, Jusuf, *Konjic i njegova okolina: u vrijeme osmanske vladavine 1463-1878*, Sarajevo, 2007.
– Mulić, Jusuf, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, 2/2, Sarajevo, 2007.
– Mušić, Omer, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, *POF*, XIV-XV, Sarajevo, 1969, 73-100.
– Nametak, Fehim, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo*, 1989.
– Nilević, Boris. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo, 1990.
– Pelidija, Enes, O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske vlasti, *Breznički zapisi*, br. 1, Pljevlja, 1990, 42-46.
– Pijalović, Mustafa, *Pljevlja s okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo, 1997.
– *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.,* prijevod sa staroturskog, uvod i bilješke: Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987.
– Sivrić, Marijan, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*, Dubrovnik-Mostar, 2003.
– Slijepčević, Đoko, *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka*, Beograd, 1940.
– Šabanović, Hazim, Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari, Biobibliografska skica, *POF* VIII-IX/1958-59, Sarajevo, 1960.

– Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.
– *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Zbornik radova, priredio: Ivica Puljić, Vrhbosanska Visoka teološka škola, Sarajevo, 1988.
– Ujdurović, Miroslav, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Split, 2002.
– Ujević, Ante, *Imotska Krajina*, Imotski, 1991.

DOPRINOS ALIJE NAMETKA U PRIKUPLJANJU FOLKLORNE GRAĐE MEĐU BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DIJASPOROM U TURSKOJ

Mr. sc. Lebiba DŽEKO
Zemaljski muzej BiH

Odluke Berlinskog kongresa 1878. godine kojima su izvršene teritorijalne podjele na Balkanu i nastajanje više balkanskih država izazvale su masovna pomjeranja stanovništva. Ne postoje tačni podaci o broju ljudi koji su napustili svoja ognjišta u periodu koji je uslijedio, ali ono što što je sasvim izvjesno jeste da su Bošnjaci u najvećem broju emigrirali i da je proces migracije Bošnjaka kontinuirano trajao i traje od kraja devetnaestog stoljeća do danas. U tom periodu se iselilo više stotina hiljada Bošnjaka u Tursku, (tačan broj nemoguće je utvrditi) što je ostavilo u svakom obliku posljedice na demografsku sliku Bosne i Hercegovine i Sandžaka.[1] Ovim iseljavanjima Bosna i Hercegovina i Sandžak su izgubili ono što danas zovemo ljuskim resursima i što predstavlja najveću vrijednost i bogatstvo jednog naroda, ali uz to sa iseljenicima je nepovratno otišlo naše nematerijalno kulturno nasljeđe, i u određenoj mjeri pokretno materijalno nasljeđe. Poznato je da ljudi kada napuštaju svoje ognjište sa sobom nose ono što je za njih najvrjednije u emotivnom, obiteljskom i materijalnom pogledu, pa su tako nošnje, oružije, vrijedne knjige bile sastavni dio imovine koja je sa iseljenicima napustila Bosnu i Hercegovinu.[2] Međutim, nematerijalno

[1] Postojeći podaci odnose se na različite periode iseljavanja, pa se npr. samo nakon Dugog svjetskog rata u Tursku iselilo 300. 000 ljudi iz socijalističke Jugoslavije.

[2] Brojni su primjeri koji govore o vrijednim predmetima koji su predstavljali pokretnu imovinu iseljenika koja je često već u vrijeme iseljavanja predstavljala raritet i uz to što je imala materijalnu i obiteljsku vrijednost imala je i univerzalnu kulturološku vrijednost. Npr. ogranak porodice Kapetanović iz Dervente koja se iselila tridesetih godina XX stoljeća i čiji članovi su se vratili u Bosnu nakon desetak godina, predmete izuzetne vrijednosti koje su ponijeli u Tursku kada su se iseljavali nisu donijeli sa sobom kada su se vratili u Bosnu. (Kazivačica S. Abadžić, zabilježila L. Džeko 2012. g.)

kulturno nasljeđe koje određena zajednica ljudi njeguje i prakticira kroz različite manifestacije nestaje zajedno sa ljudima jer su oni isključivi nosioci ove vrste kulturnog nasljeđa[3]. Opće poznata činjenica jeste da se za sve oblike nematerijalnog kulturnog nasljeđa ljudi vežu čvršće što su udaljeniji od matice u kojoj je nastao određeni oblik nasljeđa. Svi oblici i vrste nematerijalnog kulturnog nasljeđa predstavljaju čvrstu vezu sa zemljom porijekla i narodom iz kojeg potiče određena grupa ili pojedinci koji čuvaju ovo nasljeđe.

Potreba za evidentiranjem, bilježenjem izvornih oblika i eventualnom publiciranju nematerijalno kulturnog nasljeđa Bošnjaka iseljenih u Tursku postojala je od samog početka migracijskih kretanja. U Bosni i Hercegovini se ovom pitanju nije pristupalo sistemski i ono je zanemareno možemo slobodno reći i danas.

Alija Nametak, književnik i folklorist je među prvim folkloristima koji je prepoznao potencijal i značaj narodnog stvaralaštva iseljenih Bošnjaka u Turskoj. Rođen i odrastao u Mostaru, u obitelji gdje se njegovala kulturna baština od njegovog najranijeg djetinjstva, i gdje je prve pjesme zabilježio kao dječak, od majke koja je čestim kazivanjem narodnih pjesama u obiteljskom krugu izgradila kod njega privrženost prema ovoj vrsti nasljeđa, Alija Nametak, već 1933. godine kao dvadestsedmogodišnji mladić u članku Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku, započinje sa objavljivanjem članaka o Bošnjacima u Turskoj. Nakon toga sve do 1945. godine Alija Nametak objavljuje članke o iseljenicima koji se temelje na podacima prikupljenim u domovini od obitelji onih koji su se iselili ali i podataka od osoba koje su se namjeravale iseliti. Od 1965. do 1970. godine Alija Nametak samostalno i u organizacionom i finansijskom pogledu poduzima šest istraživačkih pohoda gdje je po njegovim riječima bilježio perom i magnetofonom govor naših iseljenika iz Bosne i Hercegovine i Novopazarskog sandžaka i narodne pjesme epske, pripovijedne i lirske za šest uzastopnih putovanja po Turskoj. Tokom ovih terenskih istraživanja Alija Nametak boravio je i bilježio građu u manjim mjestima, selima i gradovima pa je tako posjetio mjesta: Turgutlu i obližnje selo Halibejli,[4]

[3] Konvencija UNESC-a o očuvanju nematerijalne kulturne baštine usvoje na je 2003.g u Parizu i ona podrazumijeva da se nematerijalno kulturno nasljeđe prepoznaje u oblastima kao što su usmena tradicija, izvođačke umjetnosti, običaji i rituali, ali i znanja i vještine vezani za tradicionalne, stare zanate (član 2).

[4] Selo Halilbejli je i danas mjesto gdje u velikom broju žive Bošnjaci koji su sačuvali jezik, običaje i uspomene na staru domovinu o čemu je snimljen dokumentarni film *Neki drugi svijet,* koji je prikazan 2012. godine na više filmskih festivala.

gradove Bursu i Inegöl i selo Funduklija (danas Esenköj), grad Kütahiju i mjesta Jeni Bosna i Čajdža, te Istanbul, odnosno istanbulsku četvrt Pendik gdje je u to vrijeme živjelo oko 20.000 Bošnjaka, uglavnom iz Sandžaka, što je tada predstavljalo oko polovine ukupnog broja stanovnika tog istanbulskog kvarta. Nakon 1970. godine pa do 1983. terenska istraživanja obavljao je u Karamurselu i sedam sela u okolini u kojima su živjeli uglavnom Bošnjaci. Kako je već spomenuto predmet interesovanja Alije Nametka bio je jezik i govor Bošnjaka. Uz interesovanje o intenzivnosti korištenja našeg jezika predmet njegovog istraživačkog interesa je bio spoznavanje u kojoj generaciji iseljenika i u kojoj životnoj dobi se počinje zaboravljati naš jezik, odnosno kada se usvoje konstrukcije turske rečenice u govoru iseljenika[5]. Uz jezik istraživao je i druge narodne umotvorine, uglavnom epsku poeziju iseljenika ali i kontekst i prilike u kojima su se interpretirale ove pjesme, što iz ugla etnološke nauke ima veliki značaj jer narodna pjesma, priča ili običaj kroz kontekst izvođenja dobiva puno značenje. 1965. godine Alija Nametak nailazi u Turskoj Bošnjake koji su predstavnici prve i druge generacije iseljenika i gdje svi govore bosanski jezik. Karakteristike jezika iseljenika koje je zabilježio su da je ostao nepromijenjen od dolaska prvih doseljenika, a ako su u ista naselja dolazili i novi muhadžiri, donosili su sa sobom jezičke inovacije i novu leksiku. Iseljenici stvaraju i nove riječi koje ne postoje u bosanskom jeziku u domovini tako na primjer riječi knjigati se što je značilo dopisivati se, sitati brašno umjesto sijati brašno itd. Alija Nametak bilježi 1965. godine da se Bošnjaci ponekad žene Turkinjama, ali po pravilu i njihove žene nauče bosanski pa tako kazivač iz Trebinja koji je oženjen Turkinjom kaže kako on sa ženom govori turski a ona sa njim bosanskim jezikom.

Veliki broj objavljenih radova Alije Nametka o Bošnjacima iseljenim u Tursku daje nam prve podatke o Bošnjacima u Turskoj iz ugla etnološke nauke i folkloristike. Uvrštavanjem epskih i lirskih pjesama zabilježenih u Tuskoj od iseljenih Bošnjaka u zbirku Od bešiko do motike sačuvani su značajni podaci o našem nematerijalnom kuturnom nasljeđu. Najvažniji radovi objavljeni o ovoj tematici su: Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku, 1933. godine; Jedna anonimna propagandna pjesma za iseljavanje bosanskih muslimana u Tursku, 1936. godine, Nacionalno osjećanje bosanskohercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku, 1942. godine, Jezik naših iseljenika u Turskoj, 1966. godine, Rizabeg Čengić, potomak epskog junaka Smail-age, 1967.g., O narodnim po-

[5] A. Nametak, Jezik naših iseljenika u Turskoj, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 3, Sarajevo 1990.

slovicama sačuvanim kod naših iseljenika u Turskoj, 1970., Interpretacija epskih narodnih pjesama kod bosanskohercegovačkih iseljenika u Turskoj, 1971. godine.

Boraveći među iseljenicima Alija Nametak bilježi kako naši iseljenici u govoru često upotrebljavaju naše narodne poslovice pa je stoga posebnu pažnju posvetio bilježenju poslovica. Pošto neke od poslovica nije nikada ranije čuo u domovini analizirao je poslovice pokušavajući utvrditi njihovo porijeklo. Radi se uglavnom o našim bosanskim poslovicama osim u rijetkim slučajevima kada bi iseljenici neku poslovicu po riječima Alije Nametka «ponašili». I dok bilježi poslovice Alija Nametak, evidentira kada i od koga je zabilježio poslovice i uz to bilježi neke osnovne biografske podatke o kazivačima poslovica, a ponekad i objašnjenje same poslovice. Uočljivo je kada danas čitamo ove poslovice da su one u najvećem broju nestale iz govora ljudi u Bosni i Hercegovini i da se više ne mogu čuti ni u izoliranim krajevima[6].

Zanimljive podatke dobio je kroz druženje i prijateljstvo sa Riza-begom Čengićem, unukom Smail-age Čengića, sa kojim se upoznao u Sarajevu, a kasnije se suretao sa njim u Turskoj. Pisma koja su razmjenjivali bila su po riječima Alije Nametka ponekad duga i po 20 stranica. Iako se Riza-beg rodio i odrastao u Turskoj bio je vezan za Bosnu i Hercegovinu ekonomskim, obiteljskim, emotivnim vezama te je bio neiscrpan izvor Aliji Nametku u bilježenju nematerijalne kulturne baštine. Istovremeno on potiče Riza bega da i sam bilježi i piše o o našoj baštini pa tako u jednom pismu Riza begu piše:

Dakle, piši o Dedi Sabljaru sve što si zapamtio! Pjevaj naše narodne pjesme na tejp, ali zapiši ili prije nego što počneš pjevati na tejp reci u prozi od koga si pjesmu čuo i koja je kajda recimo: sarajevska, posavska, zvornička, tuzlanska, prijedorska i sl., a na papiru zabilježi koja je brzina okretanja magnetofonske trake radi reprodukcije[7].

U određenim prilikama Alija Nametak bilježi podatke i o našem materijalnom pokretnom nasljeđu pa je tako zabilježio o Riza –begu Čengiću «Imao je izvrsnu zbirku starog oružija koje je izvješeno na zidu u njegovu salonu u Taškapi ulici u Bursi. Ima tu malih pušaka i džeferdara Smail-agi-

[6] U radu *O narodnim poslovicama sačuvanim kod naših iseljenika u Turskoj*, Alija Nametak navodi 34 poslovice koje je zabilježio i svrstao ih u skupine i to prema sadržaju i poruci koju su prenosile i prema porijeklu, odnosno bosanske narodne poslovice, i one koje postoje iste, ili slične i u Turskoj.

[7] F. Nametak, *Iz korespondencije Alije Nametka*, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 83-84, god. XVI-XVII, 2007/8. g. Zagreb, str. 55-57.

nih, njegova sablji, jedna puška Husein kapetana Gradaščevića Zmaja od Bosne, oružija drugih Čengića, čelenki, i novijih odklikovanja, handžara i zastava. Posebnu vrijednost predstavlja original najstarijeg fermana porodice Čengić, izdan godine 1498, kojeg je Safvet-beg Bašagić u prevodu objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH,[8] itd. Alija Nametak nije ovdje završio nabrajanje ali već iz ovog možemo vidjeti sveobuhvatnost njegovog interesovanja za različite segmente nasljeđa Bošnjaka iseljenih u Turskoj. Samo bih napomenula da su danas ovi nabrojani predmeti dio muzejskih kolekcija u Turskoj.

Sveukupna građa koju je prikupio Alija Nametak je publikovana u manjem obimu. 1983. godine prilikom istrage Unutrašnje državne bezbjednosti UDB-e, vezane za kasniji Sarajevski proces, predmet istrage je bio član obitelji Alije Nametka, izuzet je veliki broj (14) magnetofonskih traka snimljenih u Turskoj među iseljenicima. Snimljeni sadržaj na ovim magnetofonskim trakama je u potpunosti izbrisan i time je nepovratno uništeno desetine sati snimljenog materijala na ovim trakama, a šteta koja je načinjena ovim postupkom je nemjerljiva.

Značaj Alije Nametka u prikupljanju i istraživanju podataka o našoj nematerijalnoj baštini veoma bitan. Obavljao je istraživanja, bilježio i objavljivao radove u vrijeme kada takva istraživanja nisu bila dobro prihvaćena ni u Turskoj ni u Bosni i Hercegovini. Ukazao je među prvim na bogatu riznicu kulurnog blaga koje je postojalo, a postoji i danas među iseljenicima, Bošnjacima u Turskoj. Upravo radi toga danas imamo objavljene radove, epske pjesme uvrštene u objavljene zbirke i podatke koji nam mogu biti temelj za dalja istraživanja.

[8] A. Nametak, *Riza-beg Čengić, potomak epskog junaka Smail-age*, Kolo Matice hrvatske, br. 9, Zagreb 1967.g. str. 235.

LITERATURA:

1. Bandžović Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.g.
2. Malkolm Noel, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo, 1995.g.
3. Nametak Alija, *Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku,* Napredak br. 3-4; Sarajevo, 1933.g. str. 41-43.
4. Nametak Alija, *Riza-beg Čengić, potomak epskog junaka Smail-age*, Kolo Matice hrvatske, br. 9, Zagreb 1967.g. str. 234-236.
5. Nametak Alija, *Interpretacija epskih narodnih pjesama kod bosansko-hercegovačkih iseljenika u Turskoj*, Rad Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Jajce, 1968.g. (Sarajevo 1971.g.)
6. Nametak Alija, *O narodnim poslovicama sačuvanim kod naših iseljenika u Turskoj,* Rad XVII Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Poreč 1970.g. (Zagreb, 1972.g.)
7. Nametak Alija, *Bilješka uz pjesmu: Pogibija Lopušine Vuka,* Folklor, X, 37 i 38, Beograd, 1971.g str. 128-130.
8. Nametak Alija, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 3, Sarajevo, 1990.g.
9. Nametak Fehim, *Iz korespondencije Alije Nametka*, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja br. 83-84, god. XVI-XVII, 2007/2008. Zagreb, str. 55-57.
10. Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.g.

FORMIRANJE BIBLIOTEKE HAMIDA DIZDARA KAO KONSEKVENCA NJEGOVOG ISTRAŽIVANJA ETNOGRAFSKE I POZORIŠNE TRADICIJE U BiH

Mr. sc. Melida TRAVANČIĆ
Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj

Sažetak: Hamid Dizdar (Stolac 1907 - Sarajevo 1967) je umnogome bio posebna ličnost koju su zanimale kako društveno-političke, tako i kulturne prilike u BiH. Stoga je svoj istraživački rad usmjerio upravo na njih. Prije svega pjesnik i pripovjedač, zatim žurnalist (sa objavljenih 604 članka), prevodilac (sa poljskog, bugarskog, ruskog i slovenskog), strastveni bibliofil što za rezultat ima biblioteku od oko 17.500 knjiga, te istraživač nematerijalne baštine, prvenstveno usmeno-književnih tvorevina, arhivista, opće povijesti, historije pozorišne tradicije BiH i bosanskohercegovačke etnografije. U ovom radu u fokusu je njegov iznimno značajan istraživački doprinos u oblastima etnografije i historije pozorišta. Taj Dizdarev plodonosni angažman se razmatra i u njegovom utjecaju na formiranje biblioteke ovog pisca koja predstavlja jednu od najvrednijih privatnih književnih zbirki u našoj zemlji, a koju je, nakon Dizdareve smrti, 1968. otkupila tešanjska općina i koja je od tada sastavni dio Biblioteke u Tešnju. Kao rezultat ovoga i ovakvoga pristupa - ispostavilo se da Dizdareva biblioteka u naglašenom obimu i vrijednosti sadrži bibliotečku građu, uz ostalo, iz oblasti u kojima je on ostvario svoj iznimno značajan istraživački i kreativni angažman.

Ključne riječi: Hamid Dizdar, istraživanje, etnografija, historija pozorišta, biblioteka, arhiv

Kada govorimo o kulturnom životu grada Tešnja, treba izdvojiti 1968. godinu, jer je te godine na sjednici Skupštine općine, a na prijedlog tadašnjeg predsjednika Skupštine Saliha Sarića, donesena odluka o kupovini biblioteke Hamida Dizdara, jedne od najvrijednijih privatnih književnih zbirki u BiH. Prijedlog o kupovini biblioteke jednoglasno su podržali svi

odbornici. Zahvaljujući Salihu Sariću i bibliografu Mustafi Ćemanu, ta je biblioteka ostala u BiH. U knjizi *Na tragovima tešanjske prošlosti* Alija Galijašević govori o ovom velikom kulturnom događaju za Tešanj, ali i naglašava tadašnje finansijske prilike u ovom gradu ističući da "treba imati u vidu da je ova odluka donesena u vrijeme kada su ekonomske prilike bile nepovoljne, a potrebe budžeta za finansiranje djelatnosti od posebnog značaja bile veoma naglašene. Za biblioteku su, po ovoj odluci izdvojena, za ono vrijeme, velika sredstva u iznosu od 20 miliona dinara."[1] Pored biblioteke koju čini oko 17.500 knjiga pretežno iz oblasti humanističkih znanosti i umjetnosti, dio ove biblioteke sadrži vrijednu zbirku periodičnih glasila, te je otkupljena i kompletna Dizdareva ostavština u kojoj se nalaze prepiska i rukopisi pojedinih djela brojnih stvaralaca: M. Ć. Ćatića, A.G. Matoša, H. Hume, B. Stankovića, A. Nametka, K. Hörmanna, L. Kube, H. i M. Dizdara i drugih. Biblioteka ovoga književnika u sklopu tešanjske biblioteke egzistira kao cjelina nazvana *Fond Hamida Dizdara*, koji je smješten u zasebnu prostoriju (sa njegovim radnim stolom, ormarom, slikama, fotografijama i arhivom) u novu zgradu biblioteke otvorenu 2015. godine.

Prema procjenama Komisije za pregled i procjenu koju su sačinjavali: Fuad Cerić, Mahmud Traljić i Branko Čulić, a koju je imenovao Savjet za kulturu Gradskog vijeća Sarajeva 1967. godine, biblioteka Hamida Dizdara je sadržala je 17.237 knjiga pretežno iz oblasti humanističkih znanosti i umjetnosti, te zbirku periodike koju čini 898 naslova, većinom nekompletnih godišta časopisa i listova. "Posebnu kategoriju štampanog materijala predstavljaju rariteti, tj. rijetki primjerci knjiga, objavljenih kod nas i na strani, počev od druge polovine XVIII stoljeća pa do danas. Zbirka rariteta broji 1.218 knjiga. Od toga broja otpada 321 sveska na bosansku knjigu, 813 na 'jugoslavistiku', a 84 sveske na stranu literaturu."[2] Kako naglašava Amir Brka u uvodnom tekstu za *Katalog knjiga štampanih do 1910. godine na jezicima jugoslavenskih naroda* "Značaj Dizdareve zbirke (...) uvećava i rijetka jugoslavenska periodika. Tu su, da spomenemo samo neke, novosadska *Danica* iz 1866, *Golubica* iz 1842, Jagićev *Književnik* iz 1864, *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku iz druge polovice XIX stoljeća*, starija godišta zagrebačkog *Vienca zabavi i pouci*, *Srbski letopis* iz prve polovice XIX st., *Srbsko-dalmatinski magazin* iz Zadra, *Boš-*

[1] Alija Galijašević: *Na tragovima tešanjske prošlosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2003, str. 126-127.

[2] Iz izvještaja Komisije (Sarajevo, 25. 12. 1967), citat preuzet iz: *Katalog knjiga štampanih do 1910. godine na jezicima jugoslavenskih naroda* (obradio: Amir Brka), Tešanj, 1991.

njak, *Behar*, *Gajret,* i dr."[3] Biblioteka Hamida Dizdara obrađena je i raspoređena po UDK sistemu, i utvrdili smo da ne postoji niti jedna oblast a da u njoj nema knjiga.

Veliku pažnju u svome istraživačkom radu Hamid Dizdar je posvetio pronalaženju, sakupljanju te bilježenju usmene narodne pjesme i pripovijetke. To je za rezultat imalo brojne knjige iz te oblasti, a posebno mjesto zauzima knjiga *Sevdalinka: izbor iz bosansko-hercegovačke narodne lirike* (1944). Sevdalinke je sakupio, odabrao i uredio Hamid Dizdar, a napisao je i opsežni predgovor u kojem iznosi historijat sevdalinke kao najznačajnije pjesme u narodu. U predgovoru objašnjava šta ga je navelo na istraživanje sevdalinke. Tu navodi nekoliko faktora, a prije svega to što je, radeći na Državnoj krugovalnoj postaji u Sarajevu kao izvjestitelj za narodnu pjesmu, posebno sevdalinku, zapazio, da: "1. Pjevači pjevaju vrlo mali broj sevdalinki, iako je njihov broj vrlo velik; 2. Tekstovi sevdalinki koje pojedini pjevači donose i pjevaju, netočni su, nepotpuni i, najčešće, sasvim iskrivljeni i 3. Melodije narodnih pjesama također su pogrešne i nesigurne, tako da ni dva pjevača ne pjevaju jednu pjesmu na isti način."[4] Unutar knjige dijelom je preuzeo sevdalinke iz ranije objavljenih časopisa i zbirki, ali donosi i veliki broj pjesama (njih oko trideset) koje se objavljuju prvi put. Naslove pjesama Hamid Dizdar nije izmišljao, kako su to ranije radili drugi priređivači. Svaka pjesma je dobila naslov po početnim stihovima, izuzev onih koje su ranije dobile naslove i po njima bile poznate. Mnoge pjesme je uredio, oblikujući ih tehnički, formom, te ih u knjizi, po njihovim naslovima, slaže abecednim redom.

Zatim Hamid Dizdar pravi klasifikaciju usmenih narodnih pjesama, što za rezultat ima tri knjige objavljene 1953. u Sarajevu, a to su: *Junačke narodne pjesme : muslimanske* (sa 9 pjesama), *Ljubavne narodne pjesme : iz BiH* (sa 235 pjesama) - sa opsežnim predgovorima u kojima donosi historijat nastanka pjesama, ističući njihov značaj, čuvanje i istraživanje. Godine 1953. objavljena je i knjiga *Šaljive narodne pjesme* (sa 87 pjesama).

Istraživao je Dizdar i narodne pripovijetke koje je objedinio u knjigama: *Crnačke priče* (priredio 1952), *Narodne pripovijetke iz BiH* (izbor, redakcija, pogovor, 1952), *Slovenačke narodne pripovijetke* (preveo i priredio 1954). Pratio je nastanak narodne pripovijetke od prvih objavljenih pripovijedaka u *Novinama srpskim* od Vuka S. Karadžića 1821, pa do savremenika koji se bave istim poslom - prikupljanjem i objavljivanjem narodnog blaga.

[3] Amir Brka, *Katalog*, str. 5.

[4] Hamid Dizdar, *Sevdalinke*, Državna krugovalna postaja, Sarajevo, 1944, str. 5.

Hamid Dizdar je također objavio 19 tekstova o etnografiji. Među njima je značajna studija o Ludviku Kubi i njegovom radu u Bosni. U navedenoj studiji Dizdar iznosi do tada javnosti nepoznate činjenice o dolasku i radu Kube u Bosni, kao i prepisku Kube i Hörmanna. Studija je štampana kao posebni otisak *Glasnika arhiva* i *Društva arhivskih radnika BiH* (1964-65) i naslovljena je *Češki melograf i slikar Ludvik Kuba i njegov rad u Bosni*. Studija govori o njegovim etnografskim i melografskim istraživanjima u Bosni, ali i prikazuje i same oklonosti koje Kubu dovode u Bosnu, oslikavajući cijeli jedan društveni kontekst - što je sa današnje pozicije izuzetno značajno, jer pruža uvid u društvenu i kulturnu situaciju u zemlji. Pored navedenih knjiga i značajnih tekstova o usmenom stvaralaštvu, te studije o Kubi, Hamid Dizdar je kao urednik *Jugoslovenske pošte* (1931-1941) imao rubriku *Na tragovima bosanske sevdalinke* u kojoj je donosio sevdalinke, uz bilješke o njihovom nastanku, te pisao o njihovom izvođenju, čuvanju, interpretaciji.

Istražujući *Fond Hamida Dizdara* i onaj njegov dio koji nas ovdje prvenstveno zanima - etnografija, došli smo do podataka da se u tom dijelu nalazi 157 naslova, od kojih je 11 u dva ili tri primjerka. Riječ je o knjigama, studijama, separatnim otiscima (najčešće iz *Glasnika Zemaljskog muzeja*), zbornicima radova koji govore o običajima, vjerovanjima, nošnjama, plesovima naroda na jugoslavenskom prostoru. Zbornici radova nisu kompletirani, npr. *Zbornik radova o etnološkoj i etnografskoj građi* (izd. Srpske kraljevske akademije) primjerci su iz 1907, 1909, 1911. i 1925. Zbornik radova *Etnografska istraživanja i građa* (običaji - nošnja - nakit - zgradarstvo - popijevke), koji je objavljivan u Zagrebu, nalazi se samo u nekoliko brojeva, i to iz godina 1934, 1940, 1941, 1942. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena,* osim izdanja iz godine 1897. (koje ubrajamo u najstarije knjige u ovom dijelu *Fonda*), ima izdanja još iz 1932. i 1939. Najpotpuniji zbornik je *Rad kongresa folklorista Jugoslavije*, čija izdanja su od 1958. do 1964. godine.

Najstarije knjige su one objavljene u periodu od 1889. do 1898. Takvih je šest, te ćemo ih navesti po godinama njihova štampanja:

1. *Srpske narodne igre : koje se zabave radi po sastancima igraju* (prikupio i opisao Vuk vit Vrčević, knjiga II, u Dubrovniku, Naklada knjižare Dragutina Pretiera, 1889. (2 primjerka)
2. *Etnološki pabirci po BiH* (sakupio Emilijan Lilek), Sarajevo, 1889. (uvezani listovi)
3. *Narodno glumovanje* (prikazuje dr. Lazo Kostić), Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1893.

4. *Kumpanjija ili ti Družba : narodni bojni ples* (piše: Petar Kumičić), Tisak Antuna Scholza, Zagreb, 1897.
5. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena,* Na svijet izdaje Jugoslovenska ak. znanosti i umjetnosti, Svezak II (uredio: dr. Ante Radić), 1897.
6. *Ženidba i udaja u BiH* (priopćio: Emilian Lilek, profesor Velike gimnazije u Sarajevu), Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1898.

Zatim slijede izdanja iz 1900-tih godina, te od njih izdvajamo Antun Hangi: *Život i običaji muslimana* (Mostar, 1900). Ista knjiga je objavljena 1907. na njemačkom jeziku (dva primjerka ove knjige štampane na njemačkom se nalaze u biblioteci Hamida Dizdara). Pored knjiga na njemačkom, tu su i knjige na talijanskom, francuskom i ruskom jeziku, te nekolicina značajnih prevedenih knjiga kao što je knjiga autora Walter Hirschberg *Etnologija : pogled u razvitak ljudskih kultura* (preveo: Marijan Tkalčić), Zagreb, 1943. U biblioteci Hamida Dizdara doista ima veliki broj značajnih knjiga iz ove oblasti, a pored navedenih, po godinama objavljivanja najstarijih, tu su značajne knjige, separatni otisci iz 1900-tih godina. Navest ćemo neke koje su se učinile kao najzanimljivije kako zbog svoga sadržaja, tako i načina štampanja, a koje datiraju iz tog perioda (od 1900-te godine), a treba naglasiti da je veliki broj knjiga u ovoj biblioteci iz toga perioda.

1. Jovan N. Tomić: *Megdan u Srba XVI i XVII stoljeću*, Štamparija srpske knjižare braće M. Popovića, 1902.
2. *Imenik narodnih naziva rodbine i srodbine* (sakupio i uredio Jovan Fil. Ivanišević), Sarajevo, 1906. - na prvoj stranici stoji: izdanje piščevo.
3. *Narodna nošnja u Hercegovini* - sa osam slika u tekstu (priopćio: sveštenik Toma A. Bratić), Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906.
4. Tomo Dragičević (Žepče): *Narodne praznovjerice*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1907. godine – po srijedi je separatni otisak sastavljen od nekoliko listova, ali ne piše odakle je izdvojen kao separatni otisak i kao takav štampan.

Možemo konstatirati da najviše naslova ima iz 40-tih i 50-tih godina, i da su teme o kojima se unutar njih govori život, običaji, vjerovanja, nošnje vezane za ljude i mjesta s prostora bivše Jugoslavije. Te godine i jesu vrijeme Dizdarevog najplodonosnijeg rada, što se odrazilo i na njegovo sakupljanje knjiga, posebno iz oblasti kojima se i sam bavio. Mnoge knjige nose pečate raznih antikvarnica (čest pečat je antikvarnice i papirnice Sretan Kašiković), srednjih škola (npr. Ljubo Brgić: *Rukovođ : za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, 1944, pored pečata NDH, na knjizi se nalazi pečat

Mješovite pučke škole u Sanskom Mostu), a mnogo knjiga je i sa posvetama književniku Hamidu Dizdaru. Posljednja godina iz koje je naslov u ovom dijelu *Fonda H. Dizdara* je 1964. Riječ je o zborniku *Rad H-og Kongresa saveza folklorista Jugoslavije* - održan na Cetinju od 25. do 29. VIII 1963. Zbornik je objavljen na Cetinju 1964.

Značajan dio svoga života i istraživačkog rada Hamid Dizdar je posvetio historiji pozorišne tradicije u BiH. Rezultat toga jeste 69 naslova koje je objavio, a u koje uvrštavamo studije, oglede, novinske članke, intervjue sa glumcima ili pozorišnim djelatnicima. Treba kazati da je najviše tekstova o pozorištu Hamid Dizdar objavio u periodu 1941-1943. u *Sarajevskoj hrvatskoj pozornici* (gdje je bio na mjestu urednika). Izdvojit ćemo četiri studije o pozorištu koje su izuzetno značajne: *Osnivanje prvog državnog pozorišta u BiH*, *Njemačko pozorište Hajnriha Spire u Sarajevu (1881-1884)*, *Razvoj kazališne umjetnosti u BiH : od najstarijih vremena do danas* i *Turske vlasti u BiH i srpska putujuća pozorišta*. U njima autor, prije svega, donosi historijski razvitak pozorišta, prikazuje cijeli jedan društveni kontekst, a tekstovi obiluju arhivskom građom, prepiskama austrougarskih namjesnika (Dizdar donosi prepisku Bilinskog i Poćoreka oko potreba osnivanja pozorišta u Sarajevu), te u potpunosti donosi projekte koje su predložili Radivoj Dinulović, Mihajlo Marković, te Franjo Brodnik za osnivanje pozorišta. Ukazuje na razvoj pozorišne umjetnosti u BiH, naglašavajući da je zbog posebnih političkih i kulturnih prilika razvoj pozorišta vrlo težak i spor. Pronalazeći arhivsku građu, Dizdar govori o srpskim putujućim društvima, te njihovim molbama turskoj i austrougarskoj vlasti za gostovanjem u BiH. Ovim studijama Hamid Dizdar istražuje početke pozorišta u BiH, njegov razvoj, govori o prvim glumcima, njihovim ulogama, a tekstove upotpunjuje historijskim dokumentima. Često, kada je riječ o pozorištu, donosi do tada javnosti nepoznate činjenice. Ovakav izuzetno značajan i plodonosni rad Dizdara možemo smatrati temeljima za daljna istraživanja pozorišne tradicije koja kasnije vrši Josip Lešić.

Ono čemu ovdje posvećujemo pažnju jeste dio biblioteke Hamida Dizdara u kojem su sakupljene knjige iz pozorišne umjetnosti. Tu se nalazi 89 naslova od kojih su mnogi u dva ili više primjeraka. Riječ je o knjigama, prevodima, separatnim otiscima, pravilnicima o radu pozorišta, monografskim publikacijama (o pozorištu i glumcima), pozorišni godišnjaci, katalozi pozorišnih predstava i repertoari. Tu se nalazi po jedan primjerak knjiga o teatru na engleskom, ruskom, slovenačkom, poljskom i njemačkom jeziku. Najstariji rukopisi u ovom dijelu biblioteke jesu:

1. *Pravilo za družinu Srpskog narodnog pozorišta*, Novi Sad, 1886. U potpisu stoji da su pravilnik sačinili: Načeonik društva za Srpsku narodnu pozornicu dr. Laza Stanojević i Sava Petrović- kao sekretar društva.
2. *Zanimive crtice o kazalištu* od Nikole Milana Simeonovića, Zagreb, 1888.
3. Nikola Andrić, *Spomen knjiga Hrvatskog Zemaljskog kazališta pri otvorenju nove kazališne zgrade*, Zagreb, 1895.

Pored navedenih knjiga kao najstarijih u ovom dijelu *Fonda,* navest ćemo nekoliko naslova objavljenih u 1900-tim godinama:

1. Stjepan Miletić: *Hrvatsko glumište (1894-1899) : dramaturški zapisi*, Zagreb, 1904.
2. *Začetak i razvitak Hrvatskog kazališta sa stručnog stanovišta* (za šire općinstvo napisao Nikola Milan Simeonović), Zagreb, 1905.
3. Dr. Laza Stanojević: *O srpskom narodnom pozorištu 1881-1905*, Sremski Karlovci, 1906. - ova studija nalazi se u tri primjerka u biblioteci H. Dizdara.
4. *Pravila za srpsku narodnu pozorišnu družinu*, Novi Sad, 1908. (Ova pravila su otisnut na svega nekoliko listova na kojima nema autora koji je sačinio pravila).
5. Aleksander Engel: *Vorhang auf! 250 Witze und Anekdoten von Theater*, Wien, 1910.
6. *Naši "Pokretaši" : odgovor na članke o "Srpskom narodnom pozorištu" u svesci "Pokreta"* (odgovorio: I. Bajić), Novi Sad, 1910.

Zadnja godina u ovom dijelu *Fonda*, iz koje je jedan naslov, jeste 1966. Posrijedi je posebni otisak Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, a riječ je o tekstu Josipa Lešića: *Putujuća pozorišta i njihov uticaj na pozorišni život Mostara za vrijeme austrougarske uprave*.

Na mnogobrojnim knjigama i u dijelu etnografije i u dijelu pozorišta nema godine izdavanja ili im nedostaju prve stranice, pa postoje poteškoće oko utvrđivanja tačne godine izdanja. Isto tako, mnogim knjigama uveliko prijeti uništavanje, posebno onima objavljenim od 1883. Potrebno je uraditi u što kraćem roku filmovanje i očuvanje takvih rukopisa.

Treba kazati da ni nakon 47 godina od kupovine biblioteke Hamida Dizdara nije urađena katalogizacija, te da se jako teško dolazi do sadržaja cjelokupne biblioteke, kao i arhiva ovoga književnika i istraživača. Katalogiziran je jedino segment kojemu pripadaju knjige koje su štampane na

jezicima jugoslavenskih naroda do 1910. godine. Ovaj vrlo značajni posao izvršio je Amir Brka, a *Katalog* je i objavljen kao posebna knjiga 1991. godine. Zahvaljujući ovom književniku, u Tešnju su 1998. godine objavljena i obimna izabrana djela Hamida Dizdara koja je priredio Fahrudin Rizvanbegović, a u knjizi se nalazi Dizdareva bibliografija i literatura o njemu koju su priredili Mustafa Ćeman i Adil Alić. Vrijedno je, svakako, spomenuti i to da je angažmanom Amira Brke početkom agresije 1992. godine izvršeno i uklanjanje na sigurno najvrednijih knjižnih dijelova tešanjske biblioteke, pa tako i cjelokupnog *Fonda Hamida Dizdara*.[5]

Kao rezultat ovoga i ovakvoga pristupa - ispostavilo se da Dizdareva biblioteka u naglašenom obimu i vrijednosti sadrži bibliotečku građu iz oblasti u kojima je on ostvario svoj iznimno značajan istraživački i kreativni angažman, te da možemo zaključiti da je veoma veliki broj knjiga iz navedenih oblasti zastupljen u *Fondu Hamida Dizdara*.

[5] Vidjeti više u: *Tešanjski odgovor : Odbrana 1992-1995. godine i njene interpretacije*, tekst: Mirsad Ćeman: *Globalni aspekt na mikroplanu*, str. 28.

FORMATION OF HAMID DIZDAR'S LIBRARY AS A CONSEQUENCE OF HIS RESEARCH OF ETHNOGRAPHIC AND THEATHER TRADITION

Summary: Hamid Dizdar (Stolac, 1907 - Sarajevo, 1967) was, in many aspects, an extraordinary person; interested in socio-political as well as cultural environment in BiH, he focused and dedicated his work to the study of these circumstances. He was a poet and a narrator above all, but also a journalist (with over 604 articles published), an interpreter (from Polish, Bulgarian, Russian and Slovenian), a passionate bibliophile which resulted in the formation of a library containing around 17 500 books. His interest was also intangible heritage;oral literature in the first place, then archivalia, general history, the history of BiH theater tradition as well as Bosnian ethnography. The focus of this work is on his significant contribution to the research in the areas of ethnography and history of theatre, taking into consideration the impact of this fruitful work of his on the forming of the writer's private library which represents one of the finest private collections of literature in our country. After his death, Dizdar`s library was purchased by the Tešanj municipality and since then has been an integral part of the Library in Tešanj. As a result of this approach - it turned out that Dizdar`s library contains a rich collection of extremely valuable library material, belonging, among other things, to the areas of his significant research and creative engagement.

Key words: Hamid Dizdar, research, ethnography, history of theatre, library, archive

LITERATURA:

1. Za istraživanje ovakve teme izuzetno je značajna biblioteka i arhiv Hamida Dizdara koji su u sklopu Biblioteke u Tešnju i nosi naziv: *Fond Hamida Dizdara*.
2. Brka, Amir: *Katalog knjiga štampanih do 1910. godine na jezicima Jugoslavenskih naroda*, Tešanj, Narodna biblioteka "Hamid Dizdar", 1991.
3. Brka, Amir: *Katalog izložbe raritetnih rukopisa, knjiga i časopisa iz fondova tešanjske biblioteke*, Tešanj, 1988.
4. Dizdar, Hamid: *Izabrana djela* (priredio i predgovor napisao Fahrudin Rizvanbegović) Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 1998.
5. Dizdar, Hamid: *Češki melograf i slikar Ludvig Kuba i njegov rad u Bosni*, Posebni otisak iz Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Knj. IV-V- 1964-1965.
6. Galijašević, Alija: *Na tragovima tešanjske prošlosti*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2003.
7. *Junačke narodne pjesme (muslimanske)*, izbor i pogovor Hamid Dizdar, Sarajevo, 1953.
8. *Ljubavne narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knjiga I (izbor i pogovor: Hamid Dizdar), Sarajevo, "Veselin Masleša", 1953.
9. *Sevdalinke* (sakupio, odabrao i uredio Hamid Dizdar), Sarajevo, Državna krugovalna postaja, 1944.
10. *Šaljive narodne pjesme,* uredio Hamid Dizdar, Sarajevo, 1953.
11. *Tešanjski odgovor : odbrana 1992-1995. godine i njene interpretacije*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje, 2014.

NAUČNO-KNJIŽEVNI ANGAŽMAN FILOZOFA KASIMA PROHIĆA

Mr. sc. Irma MARIĆ
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Tamo gdje su psalmi
Tu su i prokletstva
(*Zapis o otkrivanju*, Mak Dizdar)

...

Ja sam pesnica koja je udarila u zid.
Ja sam udarac koji boli onog koji udara.
Ja sam pijesak pod njihovim nogama, ptica što zanijemi
kad kobac nadleti šumu, glista, koju kokoš kljucne,
kad izađe iz svojih podzemnih hodnika.
Ja sam mali čovjek koji je zaboravio da je mali.
Uvrijedio sam ih što se usuđujem da mislim.
(*Tvrđava*, Meša Selimović)

Sažetak: U sažetku teme *Naučno-književni angažman filozofa Kasima Prohića*, željeli bismo ukazati na suštinu njegovog naučnog doprinosa bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti preko beletrističkih djela Meše Selimovića i Maka Dizdara. Kasim Prohić, istaknuti bošnjački i bosanskohercegovački intelektualac, pored niza eseja, rasprava, članaka iz književnosti i filozofije koje je objavljivao u stručnim časopisima, objavio je *Apokrifnost poetskog govora*, studiju o poeziji Maka Dizdara koja zajedno sa studijom o prozi Meše Selimovića (Činiti i biti) zaokružuje jedan cjelovit ciklus njegovog esejističkog interesiranja, što posebno dotiče i zadatu temu *Naučno-književni angažman filozofa Kasima Prohića*.

Ključne riječi: filozof-estetičar, naučno-književni angažman, *Apokrifnost poetskog govora*, Činiti i biti

Istraživačko-književno i esejističko "činiti i biti"[1] filozofa Kasima Prohića

Kasim Prohić, bosanskohercegovački filozof i estetičar, je rođen 1937. godine u Glavatičevu, općina Konjic. Od 1944. do 1956. godine (kroz osnovno i srednje obrazovanje) ispoljava poseban interes prema književnosti i filozofiji. Piše poeziju i objavljuje je u časopisima. U Sarajevu 1956. godine upisuje Filozofski fakultet, Odsjek filozofije i istorije jugoslovenskih književnosti. Sluša predavanja Abdulaha Šarčevića, Ivana Fochta, Andrije Krešića, Midhata Begića. Prvi tekstovi, prikazi i stručni radovi ticali su se estetike, filozofije, filozofske i umjetničke kritike. Objavljuje u *Izrazu*, *Pregledu*, *Putevima*, *Odjeku*. Na istom fakultetu doktorirao je 1964. godine na temu *Funkcija umjetnosti u konstituiranju autentičnosti čovjeka u Marksovoj filozofiji*. Dijelovi doktorske disertacije publikovani su posthumno u knjizi *Filozofsko i umjetničko iskustvo* 1984. godine. Bio je urednik časopisa za književnu kritiku *Izraz* i urednik biblioteke filozofskih tekstova *Logos* u Izdavačkom preduzeću *Veselin Masleša*. U toj biblioteci objavljuje prijevod Lukačeve *Teorije romana*, a tada se vidnije angažira i kao autor značajnijih književno-kritičkih predgovora i osvrta, posebno u časopisu *Odjek*. Pored niza eseja, rasprava, članaka iz književnosti i filozofije koje je objavljivao u stručnim časopisima, autor je knjiga: *Odvažnost izricanja* (1970), Činiti i biti (1972), *Apokrifnost poetskog govora* (1974), *Figure otvorenih značenja* (1976), *Prizma i ogledalo* (1980).

Kritičari i priređivači djela Kasima Prohića zaključili su, između ostalog, da je njegova inspiracija bila dvostruka, tj "udruživao je u sebi filozofskog pisca i kritičara-esejistu, oblikujući svoj govor u osobenom i karakterističnom amalgamu pojma i slike, misli i metafore".[2] Stvaralački put, *potragu za apsolutnim*, Prohić i počinje riječima pjesnika Pol Valerija: "Ništa nije ljepše od onog što ne postoji."[3] Umro je u Zagrebu 1984. godine, s tek navršenih 47. godina. Kasim Prohić je ostvario izvanredne i nemjerljive rezultate u oblasti razvoja filozofije, ali i književno-kritičke misli u Bosni i

[1] U eseju *Pristup Selimovićevom romanesknom djelu* (*Eseji*, priredio S. Musabegović, "Preporod", Sarajevo, 2007, str. 246) Prohić ističe: "U naslovu ove studije stoje riječi činiti i biti. Neobične, doista, za naslov teksta o jednom umjetniku i njegovom romanesknom djelu, i tako obične u naslovima savremenih filozofskih djela ili pojedinih njihovih poglavlja. Kod M. Merleau-Pontyja, Camusa, Sartrea, G. Marcela, Heideggera one imaju status najviših pojmova-kategorija, noseći u cjelini kategorijalnog aparata supstancijalno značenje."

[2] Kasim Prohić, *Marksistička kultura mišljenja*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 241.

[3] Isto, str. 7.

Hercegovini, pa i mnogo i šire. Nastojeći se stvaralački izraziti o *misli koja mora živjeti svoj unutrašnji paradoks* jer se *pojavljuje kao ideja*, *a ne kao osmišljena zbilja*[4] – on na umjetnost gleda kao na *kritiku života*, ali i *uspostavu novog svijeta.*[5]

Prema mišljenju filozofa Radomira Konstantinovića, Kasim Prohić je zgusnuto artikulisao najsloženija pitanja epohe, između ostalog – okrenutost i upućenost na čovjeka:

> *Možda sva 'beda filosofije' ipak ima za osnovu bedu naše egzistencije u 'lošoj beskonačnosti', u kojoj svako od nas je 'otvorena figura', koja se 'dešava' isključivo zato što je 'protiv' sebe, isključivo sopstvenim poricanjem, kao sama razdiruća protivučenost apsolutne negacije na delu. Niko ne može da bude 'za' Beketa, ni sam Beket, jer Beket je Beket protiv Beketa, ili nemogućnost Beketa. Ako kažem, ako bih rekao još Kasimu Prohiću, da ostajemo, dakle, fundamentalno neprihvatljivi, rekao bih to zato što je on, Kasim Prohić, misleći živio tu neprihvatljivost, otvoren za njenu razdiruću otvorenost, i zato otvoren za čovečnost, jedan od najlepših ljudi koje sam znao, onako gord, i sa prazninom u sebi, onako istinit, a sada, zauvek, pretvoren u knjige.*[6]

Temom *Naučno-književni angažman filozofa Kasima Prohića* i podnaslovom *Istraživačko-književno i esejističko* "činiti i biti" *filozofa Kasima Prohića* pokušat ćemo ukazati na suštinu njegovog doprinosa bosansko-hercegovačkoj književno-naučnoj misli preko beletrističkih djela Meše Selimovića i Maka Dizdara. Naglašena tema je u cijelosti percipirala Prohićev naučni i estetski profil. **To je autor koji univerzalno i dubinski osmišljava karakternu crtu vrhunskog djela, tj. *nedopustivo je da istinska umjetnička riječ traje samo svoj "neposredni život"*[7]. *Apokrifnost poetskog govora* – studija o poeziji Maka Dizdara, zajedno sa studijom o prozi Meše Selimovića (**Činiti i biti**), zaokružuje cjelovit ciklus Prohićevog esejističkog angažmana. U ovom kratkom osvrtu istaknut ćemo izniman Prohićev doprinos sveukupnoj južnoslavenskoj nauci o književnosti, posebno kad su u pitanju dva njegova znamenita djela: Činiti i biti (roman Meše Selimovića), iz 1972. i *Apokrifnost poetskog govora* (poezija Maka Dizdara), iz 1974. godine, oba objavljena u Sarajevu, prvo u *Svjetlosti*, *a drugo u***

[4] Isto, str. 10.

[5] Isto, str. 10.

[6] Radomir Konstantinović, u: Kasim Prohić, *Odvažnost izricanja* (*Fenomenologija životnih formi*); *Figure otvorenih značenja* (*Ka kritici pojmovnog pozitivizma*), Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 17.

[7] Kasim Prohić, *Apokrifnost poetskog govora* (poezija Maka Dizdara), Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

Veselinu Masleši. S jednog posebnog naučnog aspekta, odnosno stvaralačkog postupka, koji se može generalizirati aktivnim glagolima činiti i *biti*, a što možemo shvatiti kao činiti-stvarati i biti-postojati, Prohić u svojoj knjizi naučno-estetski ponire i autentično rastvara stvaralački suukus vrhunskih književnih ostvarenja bošnjačkih grandioznih književnih figura - Selimovića i Dizdara – što je, ujedno, i vrlo atraktivna tema za interpretaciju Prohićevih književnih i naučnih afiniteta i orijentacija.

U knjizi *Marksistička kultura mišljenja*, u poglavlju *Kritički govor – autentični čin*, objavljen je razgovor s Vojkom Đikić, a povodom dodjeljivanja 27-julske nagrade, na Trećem programu Radio-Sarajeva, 1975. godine. Tada je Prohić naveo dio iz teksta *Panorama savremene književnosti u Bosni i Hercegovini* koji je objavljen u časopisu *Izraz* 1974. godine. U tom tekstu on govori o *vučnoj snazi* Selimovićevog i Dizdarevog djela:

> *Pitanje: Šta, po Vašem mišljenju, znače djela Meše Selimovića i Maka Dizdara za našu sredinu i šta mislite kakvu bi neposredno književnu 'funkciju' mogla imati u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti?*
>
> *Odgovor: Pojava Selimovićevog romana 'Derviš i smrt' i pjesničke zbirke 'Kameni spavač' Maka Dizdara ne može biti suzdržljivo kritički vrednovana kao jedan od datuma u bosanskohercegovačkoj književnosti. Pa čak, rekao bih, ni kao jedan od najznačajnijih datuma. Ova djela učinila su takav prijelom u shvatanju umjetničke vrijednosti književnog teksta, a potom i u predstavi o literaturi kojoj izvorno pripadaju, da ih možemo imenovati kao graničnu liniju, od koje jedan put vodi u autentična umjetnička svjedočanstva od jugoslavenskog i šireg kulturnog značaja, a drugi ili u rutinerstvo spisateljskog zanata, ili u puki diletantizam i neispisanost književnog rukopisa.*[8]

Kasim Prohić analizira pjesništvo Maka Dizdara kroz poglavlja *Fenomenologija poetske neizrecivosti*, tj. *Poetskog paradoksa*, *Govor pjesme kao nadmašivanje teksta* i *Biće pjesme i njegova prevodivost*. Zatim, u poglavlju *Oblik i smisao,* kroz naslov *Slovo i oblik,* razmatra poetičko kao tematsko, potom slijede naslovi *Simbolička sprezanja*, *Metafizički šapat probuđenog spavača*, *Okrutnost kruga*, *Razmirje*: *koraci na rubu oštre jave*, te *Što nas to čeka iza modre rijeke*. U trećem poglavlju autor u naslovu *Apokrifnost poetskog govora*, umjesto zaključka, piše *o izvornoj apokrifnosti poetskog govora*, te, između ostaloga, kaže:

[8] Kasim Prohić, *Marksistička kultura mišljenja*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 130-131.

Teza o izvornoj apokrifnosti poetskog govora. je istaknut temeljni poetički princip i središnja 'tema'. No, koliko god da je bila pretpostavljena, ona je i u logičkom i u vremenskom smislu aposterirorna: do nje se došlo dužim čitanjem Dizdareve poezije i pokušajem da se otkrije skriveni grafikon njenog duhovnog značenja. Osobenost poetskog rukopisa Maka Dizdara, posebno rukopisa "Kamenog spavača", i bukvalno je prisutna kao kriptogram poetske riječi, koji nužno traži 'prevođenje' na racionalni jezik filozofsko-kritičke artikulacije i suđenja. Međutim, pjesništvo ne bi bilo duhovni produktivitet prvog reda i istinske antropološke uzornosti ako bi se iscrpilo u jednom načinu razumijevanja, bez obzira koliko on bio dosljedno izveden i koliko se držao slova i oblika poetskog izvornika.[9]

Knjiga Činiti i biti jeste, kako i autor naglašava, pristup Selimovićevom romanesknom djelu, tj. pristup jednom *od najdubljih djela ukupne naše literature a sigurno najveće djelo u nas o jednom metafizičkom patniku i njegovoj životno-zemnoj i ljudskoj drami*. [10]

Kroz *Ideografije književnog teksta*, s naslovom *Prazan prostor ili nulta tačka smisla*, Prohić tvrdi:

Analiza Selimovićevog djela ostala bi, međutim, apstraktna i terminološko-značenjski samo deklarativna ako bi pretpostavila da se samo ijedna ideja, motiv ili simbol u njemu javljaju u strogoj jednoznačnosti svog književnog smisla. Zato je neophodno ispitati mnogostrukost njihovog kontekstualnog određenja, imajući svagda u vidu različitost njihove literarne transformacije i unutar jednog djela. Jer, navedeni geometrizam para (Magla i mjesečina – Tišine, Derviš i smrt – Tvrđava) može da navede na pomisao da se radi o djelima, koja se, unutarnjom diferencijacijom elemenata književnog prostora, u potpunosti izjednačuju, odnosno potpuno razlikuju.[11]

Ostala poglavlja u knjizi su: *U potrazi za apsolutnim: zategnuti luk transcendencije*, zatim *Misao je samo tvoja, čin je svačiji*, *Koncentrični krugovi zbivanja: kraj kao početak*, *Susret sa svijetom*, *Političko pismo i njegova književna funkcija*, *Tvrđava*, *Iskonska izvjesnost ljubavi*, *Love, a ulovljeni*: *metafizika smrti*, *Književni prostor: utjecaji i samjeravanja*, *Život kao prokletstvo*, *Jedan obnovljeni motiv: ljepota i smrt*, te zaključno poglavlje *Tiranija sistema ili sistemska otvorenost*, u kojem Kasim Prohić zaključuje:

---

[9] Kasim Prohić, *Apokrifnost poetskog govora: poezija Maka Dizdara*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, str. 133-134.

[10] *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, priredio Alija Isaković, Alef, Sarajevo, 1996, str. 325.

[11] Kasim Prohić, Činiti i biti (roman Meše Selimovića); *Apokrifnost poetskog govora (poezija Maka Dizdara)*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 29-30.

Opirući se tiraniji sistema, ali i zalažući se za sistematsku otvorenost interpretacije, ovaj pokušaj razumijevanja Selimovićevog romanesknog djela je pretpostavio da je piščeva "metafizika" izbjegla gluhi prostor smisaone jednoznačnosti, a da je istovremeno po svom književnom značenju oskudna. Paradoksalno, oskudna u bogatstvu intencionalnih tokova. Ako je nešto u ovom eseju dopisano Selimovićevom tekstu, znak je da je taj tekst ispunio svoj primarni zadatak: da je duhovno osnažio i nadahnuo čitaoca-kritičara, unaprijed spremnog da se i njegovo čitanje vrednuje kao oskudno.[12]

I kao filozof-estetičar i kao književni kritičar, Kasim Prohić svoje iskustvo čitanja poezije Maka Dizdara i romana Meše Selimovića interpretira u okviru poznate izjave J. Starobinskog: "Razumjeti znači, prije svega, uvidjeti da nikada nismo dovoljno razumjeli."[13] Podnaslov *Istraživačko-književno i esejističko činiti i biti*, *filozofa Kasima Prohića* konkretizira književno-kritički segment Prohićevog naučnog rada koji je rezultirao kontinuiranim kritičkim i esejističkim proučavanjem i tumačenjem savremene bosanskohercegovačke književnosti, konkretno književnosti Meše Selimovića i Maka Dizdara. Posebno ukazujemo na suštinu podnaslova i mogućnost njegovog interpretativnog objašnjenja, ali i najave osnovnih smjernica i puteva u značenjskoj analizi – i u *Apokrifnosti poetskog govora*, i u pristupu Činiti i biti. Jer, kako i Prohić navodi: "Poslije ovih djela kod nas je književno stvarati postalo mnogo teže, ali istovremeno i izazovnije. Pouzdano se zna da ono što je na tragu ili u produžetku naznačene duhovne tenzije, a ta tenzija je naznačena 'Dervišom i smrti' i 'Kamenim spavačem' ide u red izvanrednih ostvarenja."[14]

Priređivač *Eseja Kasima Prohića* u izdanju Preporoda iz 2007. godine, Sadudin Musabegović, u tekstu pod naslovom *Identitet oblika neizrecivog*, ističe: "Još u uvodu svoje knjige Činiti i biti – roman Meše Selimovića, koja zajedno sa knjigom *Apokrifnost poetskog govora* – poezija Maka Dizdara, predstavlja visoko uzdignutu, u isti mah, i literarnu i filozofsku repliku na pojavu dvije kapitalne knjige bosanskohercegovačke književnosti, i to skoro u istom času kada su se one pojavile, ne dopuštajući, moglo bi se reći, ni da se tisak sa njihovih stranica još sasvim osuši*..."[15]

[12] Isto, str. 159.

[13] Isto, str. 25.

[14] Kasim Prohić, *Marksistička kultura mišljenja*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 131.

[15] Kasim Prohić, *Eseji*: priredio Sadudin Musabegović, "Preporod", Sarajevo, 2007, str. 18-19. * Dalje navodi S. Musabegović: "Ove knjige, govorio je, takvog su književnog domašaja i kulturnog kapaciteta da za jednu kulturu predstavljaju prelomnicu, pa i

Posebno je bitno istaknuti da je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1985. godine organiziran naučni skup posvećen životu i radu istaknutog bosanskohercegovačkog intelektualca Kasima Prohića, a prilozi Predraga Vranickog, Jovice Aćina, Nikole Kovača, Tvrtka Kulenovića, Vladimira Premeca, Ferida Muhića i drugih, objavljeni su u *Odjeku* i *Dijalogu*. Također, na dvadesetu godišnjicu smrti (2004. godine), a u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, održan je *Simpozij o životu i djelu Kasima Prohića*. Prilozi su objavljeni u *Dijalogu* 2006. godine.

Na kraju kratkog osvrta na naučno-književni angažman bosanskohercegovačkog filozofa-estetičara Kasima Prohića, zaključit ću riječima filozofa Radomira Konstantinovića napisanim kao predgovor knjizi *Odvažnost izricanja*, *Figure otvorenih značenja*:

> *Evo Djela Kasima Prohića. Ja im se radujem, ali sa suzom u oku: kako da se pomirim sa tim da se moj prijatelj pretvorio u knjige? I Kasim i ja znali smo da u knjigama ima više nego u nama samima, i to ne samo zbog onog slavnog 'viška' jezika koji svojim nesvodljivim bogatstvom prevazilazi naše namere, pa i naše ideje ..., nego i zato što tu nas samih ima 'više' onoliko koliko ima 'više' mogućnosti čitanja: umesto jedne perspektive, koja je ipak samo jedna, ma koliko bila dijalektizovana, to je čitav prizmatski sklop perspektiva. Pa ipak, prijateljstvo počinje tamo gde svevlast jezika prestaje: viđali smo se retko, govorili malo, uglavnom nedovršenim rečenicama, a razumeli mnogo. Svejedno, u njegovom odsustvu, tako porazno konačnom, žalim što nisam s njim promenio koju reč više o raznim stvarima, a pre svega o samoj konačnosti, ali i onoj nedovšenosti ili, ako hoćete, onoj nedovršenosti, kao udesu njegovih 'figura otvorenih značenja', ali i kao njegovom udesu: onako uspravan, gord, čak pomalo aristokratoidan, on mi se i sada priviđa kao njegova 'figura otvorenih značenja' ili 'otvorena figura' sa velikom prazninom u sebi, kao da je sišao s nekog nadrealističkog platna.*[16]

---

istorijski događaj, te da, stoga, one same zahtijevaju da se o njima napišu ne samo kritika ili esej, nego knjiga, koja bi bila po svom duhovnom i intelektualnom dignitetu na njihovoj ravni."

[16] Radomir Konstantinović, u: Kasim Prohić, *Odvažnost izricanja* (*Fenomenologija životnih formi*); *Figure otvorenih značenja* (*Ka kritici pojmovnog pozitivizma*), Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 7.

THE SCIENCE AND LITERARY ENGAGEMENT OF THE PHILOSOPHER KASIM PROHIĆ

Summary: Kasim Prohic, a prominent Bosnian-Herzegovinian intellectual, was born in 1937 in Konjic. He graduated from Studies of Philosophy and History of Yugoslav Literature at The Faculty of Philosophy in Sarajevo. At the same faculty he defended his PhD dissertation in 1964. He was the editor of a magazine for literary criticism "Izraz" and editor of literary texts library "Logos" in Publishing Company "Veselin Masleša". In addition to a series of essays, discussions, literary articles and philosophy which have been published in professional journals , he has published the following books: *Odvažnost odricanja* (1970), *Činiti i biti* (1972), *Figure otvorenih značenja* (1974). He was awarded by Sixth April Award for his writing *Odvažnost odricanja. Apocryphal quality of poetic speech* – his study about poetry of Mak Dizdar, together with the study of the prose of Meša Selimović (*Činiti i biti*), rounds out a complete cycle of his essayistic interest that specifically addresses the given topic *Research-literary and essayistic 'to do' and 'to be' of a philosopher Kasim Prohić,* which I will elaborate at the Scientific *Conference "Herzegovinian scientists and research tradition in Hezegovina"*.

In summary of the topic *Research-literary and essayistic 'to do and to be' of a philosopher Kasim Prohić,* I would like to point out the essence of his spiritual and creative insights through Meša Selimović's and Mak Dizadr's fictional writings. The emphasized topic has fully confirmed Prohić's scientific and aesthetic profile. It is an author who universally and deeply designs a character trait of a masterpiece. In his words - it is unacceptable that the true art word lasts only during its 'immediate life'. With a particular scientific aspect, or scientific procedure which can be treated by verbs "to do" and "to be", which we can understand as *to do – to create* and *to be – to exist,* it is not a coincidence that he deals with the literature of iconic Bosniac writers, Selimović and Dizdar - which can be a very interesting topic for repetition of Prohić's creative and scientific premises.

Keyowrds: aesthetician- philospoher, science and literary engagement, *Apokrifnost poetskog govora*, Činiti i biti

IZVORI

1. Prohić, Kasim, Činiti i biti, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
2. Prohić, Kasim, *Apokrifnost poetskog govora: poezija Maka Dizdara*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
3. Prohić, Kasim, Činiti i biti, *Apokrifnost poetskog govora*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
4. Prohić, Kasim, *Figure otvorenih značenja*, Biblioteka, Zagreb, 1976.
5. Prohić, Kasim, *Filozofsko i umjetničko iskustvo*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
6. Prohić, Kasim, *Prizma i ogledalo*, Nolit, Beograd, 1988.
7. Prohić, Kasim, *Marksistička kultura mišljenja*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.

LITERATURA

1. *Antologija bošnjačkog eseja xx vijeka:* priredio Alija Isaković, Alef, Sarajevo, 1996.
2. Beaufret, Jean, *Uvod u filozofiju egzistencije*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1977.
3. Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1997.
4. Duraković, Enes, Misaona suština poetskog govora (Kasim Prohić, *Apokrifnost poetskog govora*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974), *Izraz*, Sarajevo, 1975.
5. Duraković, Enes, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.
6. Đuričković, Dejan, *Književnost i njeno tumačenje*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo, 2015.
7. Kovač, Nikola, Primjer filozofske kulture (Kasim Prohić: Činiti i biti, Svjetlost, Sarajevo, 1972), *Izraz*, Sarajevo, 1973, XVII, knj. XXXIII, 4-5.
8. Kovač, Nikola, Mjera stvari i mjera riječi, Kasim Prohić kao književni kritičar, *Izraz*, Sarajevo, 1986, XXX, LIX, 3-4.
9. Kulenović, Tvrtko, Dragocjena dvostrukost, *Izraz*, Sarajevo, 1986, XXX, LIX, 3-4
10. Leovac, Slavko, Kasim Prohić kao književni esejist, *Izraz*, Sarajevo, 1986, XXX, LIX, 3-4.
11. Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.
12. Lešić, Zdenko, *Nova čitanja*, *Poststrukturalistička čitanka,* Buybook, Sarajevo, 2003.
13. Petre, Fran i Škreb, Zdenko (urednici), *Uvod u književnost*, Znanje, Zagreb, 1961.
14. Prohić, Kasim, *Eseji*: priredio Sadudin Musabegović, Preporod, Sarajevo, 2007.

VI
ORIJENTALISTIKA

VI
ORIENTALISTICS

HERCEGOVAČKI AUTORI ŠERHOVA KAO ČUVARI ORIJENTALNO-ISLAMSKE KNJIŽEVNE BAŠTINE

Dr. sc. Dželila BABOVIĆ, naučni saradnik - arabista
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U srazu jedinstva i ispreplitanja različitih vrsta nacionalnih i kulturnih identiteta unutar Osmanskog carstva, tragajući za književnim stvaralaštvom Bošnjaka na orijentalnim jezicima, pronalazimo značajan broj komentara (šerhova) iz različitih oblasti znanosti, čiji su autori porijeklom iz Hercegovine. Neki od tih autora o kojima ćemo govoriti u ovome radu su: Zijai Hasan Čelebi b. Ali al-Mostari, Ali-dede Bošnjak, Abdullah Bošnjak, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Ibrahim Opijač, Mahmud Damad, Ali Fehmi Džabić i Muhamed Kamil-beg Cvijetić.

Ključne riječi: starija bošnjačka književnost, orijentalni jezici, komentar, kulturna tradicija

Zahvaljujući savremenim tumačenjima književnosti koja sve više izlaze iz "uskih okvira" umjetničkog i estetskog, u vrednovanju književnih djela uspostavljaju se različite veze između književnosti i historije, književnosti i etike, književnosti i politike, itd. Književnost sve manje biva svojevrsni registar književnih rodova, formi, tipova, motiva, tema i drugih sastavnih dijelova književnog djela, a sve više mreža tekstova uvezanih na različitim nivoima.

Kroz historiju, književnu evoluciju kao i prilikom upoređivanja različitih kulturnih modela, pokazalo se da je nemoguće uspostaviti statičan odnos između planske unutartekstovne književne organizacije i realne književne funkcije. Zavisno od promjenjivog mjesta koje književni sistem dobiva među drugim sistemima koji sačinjavaju dati tip kulture, najčešće se dešava da u određenom prostorno-vremenskom razdoblju kao književno funkcionira ono što nije sačinjeno kao književno ili obratno.[1] U književnoj

[1] Vidjeti: Novica Petković, "Umetnički tekst kao funkcionalna i dinamična veličina", *Izraz*, februar 1976, Sarajevo 1976, 189.

prošlosti nalazimo brojne književne vrste koje se ne uklapaju u savremene teorije tumačenja književnosti, iako su u određenom vremenskom periodu imale neupitnu književnu vrijednost, pa čak i karakter normativnosti. Kako bi se vrjednosni kontinuitet neke književnosti mogao valjano ocijeniti, nužno je dovesti do proširivanja obzorja u poimanju književnosti i književne estetike, te uspostavljanja novih dinamičkih odnosa koji će iznova afirmirati tradicijske vrijednosti. U tom kontekstu, validna znanstvena valorizacija bosanskohercegovačke književne prošlosti treba biti utemeljena prvenstveno na razumijevanju njenih posebnosti. To se naročito odnosi na našu stariju književnost na orijentalnim jezicima koja u sebi nosi odlike kulturnog i stvaralačkog senzibiliteta orijentalno-islamske tradicije, a prema kojem je savršenstvo književnih djela u formalnom i estetskom smislu u snažnoj sprezi sa njihovom angažiranošću. Moralna, duhovna i svakojaka spoznajna usmjerenost autora prema čitaocu ujedinjena je u svim "književnim oblicima", koji su, od onih koji prema svojim formalno-stilskim obilježjima predstavljaju izraz vrhunske umjetnosti (različiti poetski oblici: *gazel, kasida, tahmis, nazira...*), do onih čija literarnost nije primarno umjetnička, odnosno kod kojih su estetsko i umjetničko podređeni funkcionalnom i argumentiranom *(šarh, hašija...*), gradivni elementi jedinstva orijentalno-islamske književne cjeline u kojoj svaki oblik pismenosti nastaje s određenom svrhom i ciljem.

Jedna od vrlo zanimljivih književnih formi, čija se vrijednost zbog neodgovarajućeg pristupa i metodologije u proučavanjima orijentalno-islamske književnosti uglavnom zanemarivala, jeste komentar – *šarh*. Forma komentara javlja se i u drugim književnostima, posebno onim starijim. Međutim, ova forma u orijentalno-islamskoj književnosti zastupljena je u tolikoj mjeri da bez ikakve zadrške možemo konstatirati kako nema nijedne oblasti stvaralaštva na orijentalnim jezicima a da iole važnija djela nisu komentirana više puta, a neka i više desetina puta. Komentar – bilo kao samostalno djelo (*šarh*) bilo, pak, ispisivanje komentara i napomena uz samo djelo u vidu glosa i metaglosa (*hašiyya*) – može se smatrati jednom od najrasprostranjenijih literarnih formi u širokom stvaralačkom prostoru orijentalno-islamske književne tradicije.

Iako se pisanje komentara prvotno usmjeravalo na Svete tekstove, tj. *Kur'an* i *Hadis,* izuzetno duga religijska tradicija hermeneutike i tekstualne egzegeze je imala kasnije dubok utjecaj i na različite oblike pismenog stvaralaštva, kako u oblasti znanosti, tako i u umjetnosti. Dok se za komentiranje *Kur'ana* i *Hadisa* koristi termin *tafsir,* termin *šarh* upotpunjava širi semiotički prostor koji obuhvata komentare djela iz različitih oblasti

znanosti, od vjerskih (fikh, akaid, šerijat), islamske filozofije/tesavvufa, poezije, gramatike, filologije, do alhemije, medicine, matematike, itd.[2]

Od najranijeg islamskog perioda, sa objavljivanjem *Kur'ana* javila se potreba za komentiranjem, tumačenjem i razumijevanjem unutrašnjih značenja kur'anskog teksta (*idžāz*) kroz usmena objašnjenja, pamflete, a kasnije i knjige.[3] Ta tradicija prenijela se i na tekstove *Hadisa* – Poslanikov govor, te je nastao impresivan broj komentara onoga što se prenosilo od Poslanikovih riječi i djela. Za komentare *Kur'ana* i *Hadisa* najčešće se koristi termin *tafsir* – što doslovno znači: *dati na svjetlo dana, otkrivati nešto što je skriveno, interpretirati, rasvijetliti, objasniti, tumačiti*. U islamskoj tradiciji *tafsir* posebno referira na komentare *Kur'ana,* te se prema tome i znanost o tumačenju Svetog teksta naziva *Tefsir*.[4]

Potreba za komentiranjem u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji jačala je i zbog izuzetno konciznog načina pisanja od strane autoriteta. Taj trend pisanja prenosio se kroz generacije i na autore koji su dolazili kasnije, tako da je u jednom periodu razvoja orijentalno-islamske književnosti vrhunac literarnog umijeća bilo napisati što sažetije i konciznije djelo, do te mjere da su takva djela, bez komentara koji pružaju smisao tekstu, postajala nesuvisla i nerazumljiva za čitanje. Nerijetko su i sami autori pisali opširne komentare na neka svoja djela, kako bi ih dešifrirali i proširili.

Autori su se vrlo često prihvatali pisanja komentara poznatih djela i sa namjerom da afirmiraju vlastito djelo. Povezujući se sa djelom već utvrđene vrijednosti u znanstvenim krugovima, na određeni način su osiguravali popularnost i svome djelu. Komentarišući osnovni tekst drugog autora, u skladu sa tradicijom i normama pisanja komentara u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji, autori komentara imali su priliku demonstrirati vlastito poznavanje predmetne oblasti, upućenost u tradiciju, pa čak i ovladavanje poetskim normama.[5]

---

[2] Vidjeti: *The Encyclopedia of Islam*, Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and the late G. Lecomte, Vol. 9, Leiden, 1997, 317-320.

[3] Vidjeti: Enes Karić, *Tefsir – uvod u tefsirske znanosti,* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995, 7-16.

[4] Vidjeti: Mehmed Handžić, *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku,* Sarajevo, 1972.

[5] Vidjeti: Esad Duraković, Arapska stilistika kao zasvođena znanost i njeni dometi u Bosni, u: *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga,* Connectum, Sarajevo, 2005, 121-146; i E. Duraković, *Arapska stilistika u Bosni – Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXIII, Sarajevo, 2000, 9-33.

U srazu jedinstva i ispreplitanja različitih vrsta nacionalnih i kulturnih identiteta unutar Osmanskog carstva, čijim dijelom je Bosna i Hercegovina bila stoljećima, nailazimo i na komentare[6] iz različitih oblasti znanosti i književnosti, pisane na arapskom, turskom i perzijskom jeziku čiji su autori porijeklom sa područja Hercegovine. Njihove biografije svjedoče o različitim životnim putevima, ali svima im je zajednička izražena želja za očitovanjem porijekla koje su smjerno navodili u svojim djelima, te su uvijek uz vlastito ime stavljali i odrednicu: Bosnevi - Bošnjak, Mostari - Mostarac, Ihlevni - Livnjak, Duvnevi - Duvnjak, itd.

Prema hronološkom slijedu, prvi u plejadi hercegovačkih autora komentara je Zijai Hasan Čelebi b. Ali al-Mostari, jedan od najznačajnijih bosanskohercegovačkih pjesnika na orijentalnim jezicima u XVI stoljeću (umro 1584).[7] Hasan Zijai pisao je svoju poeziju na turskom i perzijskom jeziku u skladu sa visokim estetskim standardima orijentalno-islamske poetike, te je uživao veliku popularnost i bio uzor mnogim generacijama pjesnika koji su dolazili poslije njega. O njegovom utjecaju i popularnosti svjedoče brojni odlomci iz njegove poezije koje nalazimo po različitim medžmuama (zbirkama) nastalim na području Bosne i Hercegovine tokom perioda osmanske vladavine na ovim prostorima.

Između ostalih svojih djela, Zijai je napisao i komentar na jednu kasidu glasovitog perzijskog pjesnika iz XIII stoljeća Sadija Širazija.[8] Komentar je sadržan na četrdesetak stranica i, iako je pisan uglavnom u prozi, Zijai se vrlo često koristi vlastitim stihovima i stihovima drugih pjesnika dok tumači Sadijevu kasidu. Na ovaj način Zijai maestralno demonstrira vlastito poznavanje i ovladavanje metodologijom orijentalno-islamske književne tradicije, u kojoj nerijetko čak i znanstveni tekstovi bivaju protkani stihovima koji se nadovezuju na kontekst onoga o čemu autor piše. Na kraju rukopisa Zijai navodi da je ovo djelo završio 987/1579-80. godine, te napominje

---

[6] Dalje u tekstu arapski termin *šarh* koristit ćemo u prijevodu na bosanski jezik – komentar (u značenju samostalno djelo).

[7] Selektivna bibliografija: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti,* u: Safvet-beg Bašagić, *Izabrana djela,* knj. III, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 48; Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orjentalnim jezicima,* Svjetlost, Sarajevo, 1973, 72-76; Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXI, Sarajevo, 1997, 30-33; Alena Ćatović, *Hasan Zijaija Mostarac,* Dobra knjiga, Sarajevo, 2010, 9-25; Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli,* Baština duhovnosti, Mostar 2012, 89-97.

[8] Šarḥ-i Qaṣida-i Saʾdī li Ḍiyāʾī al-Mostārī, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskiih rukopisa*, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010, R.444/1, fol. 1b-20a-b.

da niko prije njega u "našem vilajetu" nije napisao slično djelo, niti risalu ili knjigu o navedenoj Sadijevoj kasidi.[9]

Abdullah Bošnjak (1584-1644), jedan od najznamenitijih komentatora Muhjiddin Ibn Arebijeva djela u povijesti tesavvufskog nauka uopće, potječe sa područja Livna.[10] Autor je brojnih djela iz oblasti tesavvufa, od poezije do filozofskih rasprava, a najpoznatije njegovo djelo, koje mu je priskrbilo vanprostornu i bezvremensku slavu, jeste *Skidanje duvaka s nevjesta božanskih objava na uzvišenim stolicama mozaičke mudrosti* – komentar na Ibn Arebijevo čuveno djelo *Fusus al Hikam* (Dragulji poslaničke mudrosti). Komentar je prvo napisao na turskom jeziku, a potom, na molbu svojih učenika i poštovalaca, u proširenoj i dopunjenijoj verziji i na arapskom jeziku. Osamdesetih godina prošlog stoljeća objavljen je prijevod ovog komentara sa turskog na engleski jezik, a u periodu od 2008. do 2012. godine objavljen je i prijevod sa arapskog na bosanski jezik. Ovog velikog poduhvata prihvatio se ugledni teolog i profesor Rešid Hafizović.[11]

Značaj objavljivanja Bošnjakovog komentara na bosanskom jeziku je višestruk. Sve do tada su Abdullah Bošnjak i njegovo djelo u Bosni i Hercegovini bili poznati samo uskim krugovima poznavalaca tesavvufa i sufijske misli. Nasuprot tome, Bošnjak je, kao najznačajniji komentator Ibn Arebijeva djela u historiji, bio poznat diljem Osmanskog carstva, a ta slava prenijela se i u savremeno doba kada se njegovo djelo proučava na prestižnim svjetskim univerzitetima. Prijevod Bošnjakova djela na bosanski jezik ne samo da je jednog Bošnjaka "vratio" njegovoj domovini već smo na našem jeziku dobili vrhunsko djelo u oblasti tesavvufske i gnostičke misli, što su sve preduvjeti za intersubjektivnu valorizaciju baštine.

Na kraju, treba istaći da je Hafizović svoj prijevod Bošnjakova komentara obogatio brojnim i sadržajnim podnožnim napomenama i temeljitim ispisivanjem margina. Tumačeći samog Abdullaha Bošnjaka pa i Ibn Arebija, Hafizović zapravo nastavlja tradiciju pisanja komentara, što na određeni način svjedoči o kontinuitetu tradicije komentiranja te predstavlja važan prilog u proučavanju i ustanovljavanju nacionalne književnosti.

---

[9] Navedeno prema: Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli,* 95-97.

[10] Oživotu i djelu Abdullaha Bošnjaka vidjeti: Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana,* Državna štamparija, Sarajevo, 1933, 29-31; Džemal Ćehajić, 'Šejh Abdulah Bošnjak 'Abdi' bin Muhamed al-Bosnevi, Zbornik radova ITF-a, br. 1, Sarajevo, 1982, 75-81.

[11] Abdulah-efendija Bošnjak, *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti:skidanje duvaka s nevjesta božanskih objava na uzvišenim stolicama mozaičke mudrosti,* I-IV, s arapskog preveo Rešid Hafizović, Ibn Sina, Sarajevo, 2008-2011.

Mustafā Jujo b. Jūsuf b. Murād Ayyūbi-zade al-Mostari al-Bosnawi, poznatiji kao Šejh Jujo, jedan je od najplodonosnijih bosanskohercegovačkih pisaca na orijentalnim jezicima na prelazu XVII i XVIII stoljeća (1651-1707).[12] Prvo djelo iz njegove uistinu bogate bibliografije bio je upravo komentar *Šarḥ ʿalā al-risālā al-Samarkandija fī al-ādāb* (Komentar na Samarkandijevu raspravu o disputaciji). Nakon ovoga, Šejh Jujo je napisao brojne druge komentare na različita djela iz islamskog prava, stilistike, sintakse, logike, disputacije, leksikografije i gramatike arapskog jezika. Djela koja je komentirao ulazila su u sam vrh znanstvene misli u Osmanskom carstvu i najčešće su bila nezaobilazna literatura u nastavnom procesu. Kako je Šejh Jujo dugi niz godina radio u prosvjeti kao predavač u školama od Istanbula do Mostara, u edukacijske svrhe je komentirao djela predviđena nastavnim planom i programom kako bi ih što bolje pojasnio i približio svojim učenicima. O svojoj sklonosti i ljubavi prema pisanju komentara sam Šejh Jujo je kazao: " ...Često bi mi srce zatreperilo pri pomisli da razjasnim šta je pisac htio reći na pojedinim mjestima ovog djela i da prokomentarišem kako onaj dio koji se odnosi na logiku tako i onaj dio koji se odnosi na disputaciju."[13]

Svoju sklonost i ljubav prema pisanju komentara i razjašnjavanju onoga što bi neki autor suviše koncizno ili, pak, nedovoljno jasno kazao, Šejh Jujo je prenio i na svog najpoznatijeg učenika Ibrahima Opijača (1678-1726).[14] Pored čuvene biografije Šejh Juje koja nam služi i kao najbolji izvor znanja o ovome velikanu, iza Ibrahima Opijača je, koliko je do sada poznato, ostalo šest djela. Od toga su tri komentara, i to: iz arapske sintakse djelo *Šarḥ al-Misbāḥ al-Mutarrizī fī al-naḥw* (Komentar Mutarrizijeve arapske sintakse *al-Misbāḥ*), iz tefsira *Šarḥ Ḍibadžat al-tafsīr al-Bayḍāwī* (Komentar uvodu Bejdavijeva komentara Kur'ana) i iz disputacije *Šarḥ al-risāla al-Kamāliyya fī al-adab* (Komentar na al-Kamalijevu raspravu o disputaciji). Ibrahim Opijač je, kao i njegov učitelj Šejh Jujo, radio u prosvjeti i tokom te prakse uviđao je značaj tumačenja i pojašnjavanja udžbenika koji su bili predviđeni službenim nastavnom planu i programu, ali i onih djela za koja je sam smatrao da bi trebala biti uključena u obrazovni proces.

Mahmud, sin Halilov, Damad Mostarac (umro 1688) poznat je kao vrstan poznavalac arapske gramatike, stilistike, retorike, metrike, islamskoga

[12] Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad ...,* 9, 22-24, 71, 74 i 105; S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci ...*, 159-166; Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH ...*, 390-410.

[13] Navedeno prema: Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo, 1996, 43.

[14] Selektivna bibliografija: Omer Mušić, Ibrahim Opijač Mostarac, *Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI, 1960-61,* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1961, 31-54; H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH ...,* 439-445.

prava.[15] Istraživači književne baštine na orijentalnim jezicima ističu da je njegovo najznačajnije djelo *Šarh al-'Arud al-Andalusi* (Komentar na djelo *'Arud al-Andalusi*). Radi se o kratkoj poslanici o arapskoj metrici Abu Abdullah al-Ansari al-Andalusija koji je vrlo sažeto i koncizno izložio osnovnu materiju bez dodatnih objašnjenja i tumačenja. Mahmud Damad je u svome komentaru dao definicije svih termina koje je al-Andalusi spomenuo, te je detaljno rastumačio sve one pojmove koje je ovaj samo naveo. Damudova izlaganja protkana su brojnim primjerima iz arapske poezije što svjedoči o njegovom vrlo dobrom poznavanju materije o kojoj piše –arapske metrike, ali i poznavanju arapske poezije. Komentar bi u prijevodu na naš jezik sadržavao oko stotinu stranica, što predstavlja višestruko obimniji tekst od al-Andalusijeva.[16]

Ali Fehmi Džabić (1853-1918), poznati mostarski muftija i borac za vjersku autonomiju bosanskohercegovačkih muslimana u XIX stoljeću, poznat je i kao vrstan komentator arapske poezije.[17] Džabić je napisao dva djela u kojima je sabrao i komentirao poeziju drugova poslanika Muhammeda. To su: *Husn al-sahāba fi šarh ašʼār al-sahāba* (Ljepota druženja u komentarisanju pjesama Poslanikovih drugova) i *Tilbat al-talib fi šarh Lamiyya Abi Talib* (Učenikova želja za komentarom Abu Talibove Lamijje). Prvi, od predviđena tri toma koliko je trebao sadržavati Džabićev komentar na poeziju Poslanikovih drugova, štampan je u Istanbulu 1906. godine. Te iste godine objavljen je i njegov komentar na kasidu Abu Taliba.[18]

Djelo *Husn al-sahāba fi šarh ašʼār al-sahāba* predstavlja prvi objavljeni komentar jednog našeg autora na arapskom jeziku iz područja klasične arapske poezije. Sam Džabić u uvodu ovoga djela govori o svojoj želji da predstavi bogato pjesničko blago jednog perioda stare arapske poezije.

---

[15] Selektivna bibliografija: S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci...,* 144; M. Handžić, *Književni rad...,* 70-71,73,74. H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...,* 370-372.

[16] Vidjeti: Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995, 127.

[17] Selektivna bibliografija: M. Handžić, "Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana", Državna Štamparija, Sarajevo, 1933, 76-78; Ibrahim Mehinagić, "Osvrt na život i pisana djela Ali Fehmi efendije Džabića", *Anali GHB,* knj. 2-3, Sarajevo, 1974, 81-96; H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH...,* 609-616; Alija Nametak, "Marginalije o životu i radu Ali-Fehmi-efendije Džabića", *Anali GHB,* knj. 4, Sarajevo, 1976, 187-199; Lejla Gazić, *Ali Fehmija Džabić kao kritičar arapske poezije* (magistarski rad), Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1981.

[18] Ali Fehmi Džabić, *Husn al-sahāba fi šarh ašār al-sahāba,* Istanbul 1906/7, 16+362; *Tilbāt al-tālib fi šarh Lāmiyyat Abī Talib*, Istanbul 1909/10, 87. (Navedeno u: A. Ljubović. i S.Grozdanić, *Prozna književnost ...,* 247.)

On donosi biografije svakog od navedenih pjesnika, zatim njihove stihove i svoj komentar tih stihova. U komentarima Ali Fehmija Džabića isijava autorovo izvanredno poznavanje arapskog jezika i književnosti, ali i njegovo razumijevanje historijskih, kulturnih i tradicijskih prilika i normi orijentalno-islamskoga društva. Džabić kritički rasvjetljava najprije lingvistička i stilistička pitanja u staroj arapskoj poeziji, a potom i ona vezana za historiju te poezije, kao i za pojedine ličnosti i razne društvene i idejne pojave onoga vremena.[19] Kao društveno angažiran član svoje zajednice, prirodno je da te svoje sklonosti Džabić demonstrira i u svojim literarnim djelima, bilo da govori o trenutku u kojem on živi, bilo da govori o društveno-historijskim prilikama i pojavama iz daleke prošlosti.

Džabićev objavljeni komentar poezije Poslanikovih drugova ima 362 stranice na kojima su sadržane biografije 61 pjesnika i doneseno 785 njihovih stihova.[20] Šabanović navodi da je Džabić napisao komentar u tri toma, ali da je sudbina druga dva toma nepoznata. Oni čak nisu sačuvani ni u rukopisu, premda i sam Džabić u uvodu objavljenog sveska navodi da je sakupio sav materijal i podijelio ga u tri dijela.[21]

Unatoč činjenici da je Džabić svoje djelo napisao prije više od stotinu godina, kada je riječ o komentarima arapske poezije koja je nastajala u ranom periodu objave islama, ono je još uvijek nezaobilazna literatura za sve koji se bave tom oblašću. To potvrđuje i podatak da je Džabićev komentar iznova štampan 2014. godine u Rijadu, te da je ovo izdanje popraćeno brojnim kritičkim osvrtima u arapskim stručnim i dnevnim časopisima.[22]

Recenzije za Džabićevo djelo napisali su ondašnji autoriteti u proučavanju historije arapske književnosti: Mehmed Šakir al-Alusi, Muhammad al-Šarvani i Muhammad Azuz al-Tunisi. Sadržaj ovih recenzija ponajbolje svjedoči o ugledu kakav su Džabić i njegovo djelo uživali u cijelome Osmanskom carstvu. Ibrahim Mehinagić je u *Analima Gazi Husrev-begove biblioteke* objavio originalni tekst i prijevod ovih recenzija na bosanski jezik,[23] a Mehmed Handžić navodi i dio kaside koju je jedan od recenzenata, Muhammad Azuz al-Tunisi, napisao u pohvalu Ali Fehmija Džabića.[24]

[19] Vidjeti: A. Ljubović i S. Grozdanić, *Prozna književnost ...,* 208-211.

[20] Navedeno prema: Lejla Gazić, "Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 35/1985, Sarajevo, 1986, 32.

[21] H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH ...*, 611.

[22] Džābi-zade Ali Fahmi, *Husn al-sahaba fi šarh aš'ār al-sahāba,* Dār al-Malik abd al-Aziz, Rijad, 2014.

[23] Ibrahim Mehinagić, Osvrt na život i pisana djela Ali Fehmi efendije, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* knj. II-III, Sarajevo, 1974, 81-96.

[24] Vidjeti: Mehmed Handžić, *Teme iz književne historije,* Izabrana djela, knjiga I, urednik i priređivač Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999, 239.

Posljednji autor kojeg ćemo predstaviti u ovome radu jeste Muhamed Kamil-beg Cvijetić (umro 1897) porijeklom iz Trebinja a koji je radio kao viši činovnik na osmanskom dvoru.[25] Istraživači naše književne baštine na orijentalnim jezicima navode da je Kamil-beg napisao nekoliko značajnih djela iz oblasti islamske historije te da je preveo i napisao komentar na turskom jeziku sedam arapskih kasida nastalih u predislamskom periodu – čuvenih *Muallaka*. Handžić također navodi da su od ovog djela objavljena četiri manja sveska.[26]

Na temelju izbora osnovnog teksta kojeg su komentirali, te odabira literature i citatnosti autora na koje referiraju u svojim komentarima, može se zaključiti da je svim spomenutim autorima bila itekako poznata vrednosna ljestvica u oblasti u kojoj nastaje njihov komentar. Time se potvrđuje involviranost hercegovačkih autora u sami centar znanstvenih i kulturnih zbivanja u orijentalno-islamskom civilizacijskom krugu. Tome u prilog ide i činjenica da je većina ovih komentara prepisivana i u rukopisu korištena u različitim sredinama Osmanskog carstva, te se njihovi prepisi danas mogu naći u bibliotekama i rukopisnim zbirkama širom svijeta, od Beča, Bratislave, Istanbula do Bakua, Kaira i drugih gradova.

Tekst svih komentara kreće se u okvirima već utvrđenih vrijednosti i istina, te se, kao takav, javlja kao jedan od elemenata u lancu kontinuiteta orijentalno-islamske tradicije i reprezent orijentalno-islamske kulturne riznice. Autori komentara kulturnu tradiciju i tuđe tekstove shvaćaju kao prestabiliranu intertekstualnu harmoniju, uvezani sistem tekstova – uzora koje treba citatno oponašati. Komentiranje djela već etablirane i neupitne vrijednosti u društvenoj zajednici na najbolji način doprinosi afirmaciji, pa čak i kanonizaciji određenih literarnih dometa koji se smatraju vrhunskim i nezaobilaznim u predmetnoj oblasti, a mlađi tekstovi su ti koji očvršćuju i osnažuju kanon.

Na kraju, s pravom možemo kazati da su autori komentara, među kojima su i naši Hercegovci, istinski prenosioci i vjerni čuvari znanstvenih i kulturnih vrijednosti kako orijentalno-islamske, tako i starije bošnjačke književnosti. U konstituiranju historije bosanskohercegovačke književnosti, kao njezin važan segment treba uzeti u obzir komentare naših autora na orijentalnim jezicima koji su vrijedna svjedočanstva kontinuiteta naše nacionalne književnosti.

---

[25] Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad...,* 76, H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH ...,* 601-602; M. Handžić, *Teme iz književne historije* ..., 360-361.

[26] Ibid., 361.

HERZEGOVINIAN AUTORS OF SHARHS AS GUARDIANS OF THE ORIENTAL-ISLAMIC LITERARY HERITAGE

Summary: Seeking for the literary creativity of Bosniaks in the clash of unity and interdependencies between the various types of national and cultural identity within the Ottoman Empire, we find a number of comments (*sharh*) from various fields of science, written in Arabic, Turkish and Persian language whose authors are originally from Herzegovina.

According to the chronological sequence the first of these authors is Ziyai Hasan Čelebi Ali al-Mostari (16th century), who wrote sharh on the qasida of the famous Persian poet Sadi Shirazi. In this period lived and created the great scholar of tasawwuf science Ali-dede Bošnjak (16th century), also from Mostar, who is known as the guardian of the mausoleum built on the site of the death of Sultan Suleyman, under Siget. From the area of Livno originates one of the most famous commentators of Ibn Arabi's works in the history of tasawwuf science in general, the famous Abdullah Bošnjak (17th century) whose works are today studied at prestigious universities around the world. Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Ibrahim Opijač and Mahmud Damad (17th century) from Mostar, wrote a number of comments on the most important works in the field of Arabic grammar, stylistics, metrics, rhetoric and Islamic law. Ali Fahmi Džabić (19th century) famous Mostar's Mufti and a fighter for religious autonomy of Bosnian Muslims, was an accomplished commentator of Arabic poetry too. In the 19th century as a senior clerk at the Ottoman Court, we find a certain Muhammad Kamil-beg Cvijetić, a native of Trebinje, who left behind a comment Muallaka in Turkish language.

Based on insights into the authentic manuscript material and up to now the published sources, and scientific works in the field of Oriental-Islamic literature, we can conclude that the choice of the source shows us that they knew the scale of knowledge in the particular field, thus confirming their participation in the Center of scientific and cultural developments in the Oriental-Islamic civilization.

The distinctive methodological procedure in writing sharh is interdisciplinar and every comment contains explicit or implicit historic, sociological, ideological, cultural, literary, artistic and other references. Therefore, we can rightfully say that the authors of the sharh, among which are the Herzegovinians, are the faithful guardians of scientific and cultural values of Oriental-Islamic civilization.

LITERATURA

- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti,* u: Safvet-beg Bašagić, *Izabrana djela,* knj. III, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Bošnjak, Abdulah-efendija, *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti: skidanje duvaka s nevjesta božanskih objava na uzvišenim stolicama mozaičke mudrosti,* I, s arapskog preveo Rešid Hafizović, Ibn Sina, Sarajevo, 2008.
- Ćatović, Alena, *Hasan Zijaija Mostarac,* Dobra knjiga, Sarajevo, 2010.
- Ćehajić, Džemal, "Šejh Abdulah Bošnjak ‹Abdi› bin Muhamed al-Bosnevi››, Zbornik radova ITF-a, br. 1, Sarajevo, 1982, 75-81.
- Duraković, Esad, *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga,* Connectum, Sarajevo, 2005.
- Duraković, Esad, *Arapska stilistika u Bosni – Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXIII, Sarajevo, 2000.
- Džabić, Ali Fehmi, *Husn al-sahāba fi šarh aš'ār al-sahāba,* Istanbul, 1906/7.
- Džabić, Ali Fehmi, *Tilbāt al-tālib fi šarh Lāmiyyat Abī Talib*, Istanbul, 1909/10.
- Džābi-zade, Ali Fahmi, *Husn al-sahaba fi šarh aš'ār al-sahāba,* Dār al-Malik Abd al-Aziz, Rijad, 2014.
- Nametak, Fehim, *Divanska književnost Bošnjaka,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXI, Sarajevo, 1997.
- Gazić, Lejla, *Ali Fehmija Džabić kao kritičar arapske poezije* (magistarski rad), Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1981.
- Gazić, Lejla, Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije, *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 35/1985, Sarajevo, 1986, 29-50.
- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana,* Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
- Handžić, Mehmed, *Teme iz književne historije,* Izabrana djela, knjiga I, urednik i priređivač Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
- Handžić, Mehmed, *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku,* Sarajevo, 1972.
- Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima,* Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Kadrić, Adnan, *Mostarski bulbuli,* Baština duhovnosti, Mostar, 2012.
- Karić, Enes, *Tefsir – uvod u tefsirske znanosti,* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.

- *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskiih rukopisa*, Svezak prvi, obradio Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010.
- Ljubović, Amir – Grozdanić, Sulejman, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995.
- Ljubović, Amir, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo, 1996.
- Mehinagić, Ibrahim, Osvrt na život i pisana djela Ali Fehmi efendije Džabića, *Anali GHB,* knj. 2-3, Sarajevo, 1974, 81-96.
- Mušić, Omer, Ibrahim Opijač Mostarac, *Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI, 1960-61,* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1961, 31-54.
- Nametak, Alija, Marginalije o životu i radu Ali-Fehmi-efendije Džabića, *Anali GHB,* knj. 4, Sarajevo, 1976, 187-199.
- Petković, Novica, Umetnički tekst kao funkcionalna i dinamična veličina*, Izraz*, februar 1976, Sarajevo, 1976, 189-197.
- *The Encyclopedia of Islam*, Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and the late G. Lecomte, Vol. 9, Leiden, 1997, 317-320.

UTJECAJ VIŠTA NA TEORIJSKO USMJERAVANJE HIVZIJE HASANDEDIĆA

Mr. sc. Mevludin DIZDAREVIĆ, viši asistent
Islamski pedagoški fakultet u Zenici

Sažetak: Hivzija Hasandedić ubraja se u red značajnijih istraživača iz područja kulturne historije Bosne i Hercegovine. U svojim istraživanjima je tematizirao i druge sadržaje, ali je na ovom području ostavio najdubljeg traga. Smatramo korisnim postaviti pitanje faktora koji su utjecali na ovakvo teorijsko usmjerenje Hivzije Hasandedića. Naše je stajalište da je VIŠT na kojem je Hasandedić studirao u bitnome utjecao na intelektualnu geografiju Hivzije Hasandedića i njegovo kasnije opredjeljenje za istraživanja iz ove oblasti. U ovom radu ćemo se baviti značajem VIŠTA za kulturno-historijska istraživanja Bosne i Hercegovine, posebno osmanskog razdoblja njenog kulturno-historijskog razvitka. Za kratko vrijeme svoga djelovanja (1936-1945) ovaj obrazovni zavod uspio je obrazovati plejadu znanstvenika koji su ostavili neizbrisiv trag u kulturnoj i općoj historiji Bosne i Hercegovine. Njegova pojava, uz neke druge faktore, uvjetovat će određena teorijska pomjeranja u radovima bosanskohercegovačke uleme među kojima je i Hivzija Hasandedić. Ovo je pitanje koje nije dovoljno istraženo i znanstveno tematizirano, što nas opredjeljuje na ovaj smjer našeg naučno-istraživačkog rada. Na temelju relevantne historijske građe ćemo istražiti neke manje poznate činjenice iz života Hivzije Hasandedića. Također, ovim putem ćemo nastojati doprijeti do boljeg razumijevanja uloge uleme, kao vjerski educiranih intelektualaca, u istraživanju kulturne historije i za osnaženje kulturnog identiteta Bošnjaka.

Ključne riječi: VIŠT, Hivzija Hasandedić, kulturna historija, kulturni identitet

Ugledni pisac i teoretičar književnosti Dževad Karahasan je napisao da Milostivi Bog ne pravi "kopije, već samo originale". Samim tim, i svaka značajna ličnost značajna je na samosvojan i autentičan način. Neki su značajni zahvaljujući posebnim historijskim ili životnim okolnostima, go-

lemim i prelomnim događanjima koja su ih gurnula na historijsku pozornicu. Drugi su značajni neovisno od toga što su živjeli u oskudnim vremenima lišenim prevratničkih događanja. Neki velikani su to što jesu zbog njihove moralne dosljednosti, integriteta i snage duha, a drugi opet zato što su preuzimali odgovornost za sebe i druge iskazujući snagu anticipacijskog genija. Značaj jednih je prepoznat već u njihovom vremenu od strane njihovih savremenika, a nečiji značaj, opet, biva prepoznat tek u nekim budućim vremenima. Neki postaju značajni strpljivim i upornim nastojanjem ka ostvarenju određenog cilja, a neki, opet, zahvaljujući bljeskovitom trenutku koji je iskazao njihovu posebnost. Hasandedićev značaj počiva na mnogim od ovih pomenutih načina ostvarivanja povijesnog značaja i značenja. Stoga, organiziranje znanstvenog skupa povodom rođenja ovog velikana ima svoju punu znanstvenu i historijsku opravdanost.

O Hasandediću su već napisani radovi čiju relevantnost ne treba ignorisati. Međutim, puno je bitnih tema koje još nisu iscrpljene, ali i onih koje nisu ni naznačene. U našem radu ćemo nastojati ponuditi odgovor na pitanje faktora koji su uvjetovali teorijska usmjerenja Hivzije Hasandedića. Naše je mišljenje da je VIŠT na kojem se školovao Hivzija Hasandedić u bitnome uvjetovao i njegov duhovni i intelektualni horizont i utjecao na njegova istraživačka opredjeljenja. Nije teško dokazati da su kulturno-historijska istraživanja u samoj srijedi njegova djela, što ne znači da se nije bavio i nekim drugim teorijskim područjima. Naše problemsko pitanje jeste zašto se Hasandedić, koji je odnjegovan na islamskim učilištima u Bosni i Hercegovini, okreće sa teoloških, u biti univerzalnih i nadnacionalnih, na kulturološke, u biti etnonacionalne, teme i sadržaje? Šta je to u podtekstu nastojanja Hivzije Hasandedića i drugih autora sličnog intelektualnog i duhovnog opredjeljenja za usmjeravanje istraživanja u ovom pravcu?

Obrazovni i istraživački put Hivzije Hasandedića

Svaki autor na neki način i u određenoj mjeri utječe na svoje vrijeme. Jednodobno i svaki autor je i "dijete" svoga vremena, posljedica duhovnog i kulturnog habitusa u kojem se razvijao i ostvarivao svoje djelo. Stoga je u odgovoru na naznačeno problemsko pitanje potrebno načiniti osvrt na neke biografske činjenice kako bismo razumjeli faktore koji su uvjetovali Hasandedićev rad.

Hivzija Hasandedić se rodio u Jablanici, 4. jula 1915. godine. Kako njegov otac Salih umire rano, već 1918. godine, majka se preudaje za Begu u Seonicu koji je pružio Hivziji siguran dom i dobro obrazovanje. Svoje školovanje Hasandedić započinje u Seonici gdje je završio dva razreda sibjan-

mekteba i četverogodišnju osnovnu školu 1927. godine. Prema vlastitom svjedočenju, ranije je krenuo u mekteb nego u osnovnu školu pa je i arapsko pismo naučio prije nego što je naučio čitati latinicu.

Od dvanaeste pa do dvadeset četvrte godine je Hasandedićev život bio vezan za Sarajevo kao duhovno i intelektualno središte Bosne i Hercegovine. Školovanje u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu pohađao je u razdoblju od 1927. do 24. juna 1935. godine, kada polaže završni ispit sa vrlodobrim uspjehom. Na temlju ispita zrelosti ili velike mature stjecalo se pravo pohađanja viših islamskih teoloških i šerijatsko-pravnih učilišta[1]. Hasandedić je ovaj ispit polagao pred ispitnim povjerenstvom koje su sačinjavali Ahmed ef. Burek, Mehmed ef. Handžić, Hazim Tulić, Šaćir Sikirić i hfz. Džemaludin Hadžijahić.[2] Imena profesora koji su predavali Hasandediću i pred kojima je polagao ispite sugeriraju značaj Gazi Husrev-begove medrese u onovremenim kulturno-obrazovnim tokovima. Zaslugom agilnog Hercegovca Emina ef. Dizdara, koji je na mjesto direktora Gazi Husrev-begove medrese postavljen 1924. godine, za nastavnike medrese uzimani su najsposobniji kadrovi onovremene Islamske zajednice, što je rezultiralo da je Medresa "u vremenu od 1932. pa dalje bila na glasu kao jedan od naših najboljih naukovnih zavoda"[3]. I zaista, kada pogledamo biografije i bibliografije svršenika medrese, bit će jasniji relevantni naučno-istraživački dometi ove ustanove, posebice na području kulturne historije[4]. Jedan od Hasandedićevih nastavnika u Gazi Husrev-begovoj medresi je bio i ugledni historičar Hamdija Kreševljaković koji je Hasandediću predavao Opću povijest iz koje je imao najviše ocjene. Ova činjenica je ukazivala na predmet njegovih ličnih afiniteta i budućih stremljenja. Historija, i napose kulturna historija, bit će centralna tema njegovog životnog angažmana i istraživačkog puta, što je donekle i razumljivo imamo li u vidu autoritete iz ove oblasti koje je imao priliku slušati tokom svoga školovanja[5].

---

[1] Ispit zrelosti ili velika matura uvedeni su u školskoj 1931/32. godini, što je bila velika novina i osvježenje. Mahmut Traljić i dr., Gazi Husrev- begova medresa između dva rata (1912-1941), *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, Sarajevo, 1988, str. 86-87.

[2] Svjedočanstvo o završenoj medresi se nalazi u porodičnom arhivu, a kopija kod autora.

[3] Mahmut Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo, 1998, str. 137.

[4] U generaciji s Hasandedićem, medresu su završili: Alimajstorović Sulejman, Avdić Ćamil, Hadžijamaković Muhamed, Hamidović Muhamed, Handžić Adem, Mašić Muhamed, Mujezinović Mehmed, Omanović Hamdija, Škapur Hasan, Šljivo Muharem i Muhamed i Viteškić Hasan.

[5] Lamija Hadžiosmanović je poredila rad Hasandedića sa Kreševljakovićevim radom: "Hivzija Hasandedić je sigurno za Hercegovinu predstavljao ono što je Hamdija Kreševljaković predstavljao za Bosnu." Njihov rad je podudaran kako po predmetu istra-

Već 9. septembra 1935. godine Hasandedić upućuje molbu za upis na školovanje u drugoj generaciji na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi, poznatijoj kao VIŠT.[6] Pored Hasandedića, školovanje u ovoj generaciji upisalo je i studij završilo 9 studenata.[7] Mali broj studenata, kvalitetan odabir polaznika i dobar nastavni kadar polučio je dobre rezultate u radu ove visokoobrazovne ustanove. Pismeni rad iz predmeta Hadis Hasandedić je uradio i odbranio pred profesorom Ahmedom ef. Burekom i drugim članovima komisije 20. juna 1939. godine. Već 24. juna 1939. godine polagao je usmeni ispit iz predmeta: Ibadat, Akaid, Tefsir, Hadis, Fikha i Usula. Komisiju su sačinjavali: rektor Muhamed Dizdar, Osman ef. Omerhodžić, Ali ef. Ćerimović i Ahmed ef. Burek.[8] Diploma o završenom fakultetu Hasandediću je izdata 18. septembra 1939. godine, pod brojem 594/39 678/39, čime je okončano njegovo školovanje na ovoj prestižnoj ustanovi[9]. Vidimo da je Hasandedić u svom obrazovnom putu prošao vertikalni hod od sibjan-mekteba kao najnižeg obrazovnog ranga iz područja islamskog znanja, do VIŠTA kao najvišeg stepena dostupnog u Bosni i Hercegovini.

Nakon ove sarajevske faze Hasandedićeva života, slijedi ona koju bismo mogli nazvati mostarskom, s obzirom da je svoj život ali i svoja istraživanja vezao uz ovaj grad, ali i Hercegovinu u cjelini.

Iz obrazovnog puta koji je Hasandedić prošao, ispita koje je polagao, vidljivo je da se spremao za istraživača iz islamskih nauka, alima u nešto tradicionalnijem značenju ovog pojma. Stoga je i razumljivo da je on sebe percipirao primarno kao teologa, a tek potom kao i historičara. Na drugoj

---

živanja o osmanskoj Bosni, tako i po dubini i širini njihovih djela. Hasandedić je, svakako, mogao dosta naučiti od profesora Kreševljakovića, ali je u kasnijem razdoblju i profesor učio od svoga učenika. H. Kreševljaković se u nekim studijama zahvaljuje Hivziji Hasandediću za podatke koje mu je stavio na raspolaganje. H. Kreševljaković, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", *Izabrana djela* II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str. 501.

[6] Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Šerijatske sudačke škole, Dosije studenata

[7] Radi se o sljedećim svršenicima: Alimajstorović Sulejman – Hamdija, Avdić Ćamil, Hasanefendić Hasan, Mujezinović Mehmed, Mulalić Ahmed, Sikirić Sirrija, Trebinjac hfz. Ibrahim i Viteškić Husejin. Hadžić Kasim, "Viša islamska šeriatsko-sudačka škola u Sarajevu", "Viša – islamska šeriatsko-teološka škola u Sarajevu", *Takvim,* Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH, Sarajevo, 1983, str. 139. op. cit., str. 140.

[8] U završnom zapisniku stoji da je "Hifzija Hasandedić položio dobrim uspjehom diplomski ispit na temelju čega mu se priznaje visoka fakultetska sprema i sva prava čije je uživanje po zemaljskim i vjerskim zakonima i uredbama vezane uz ovu stručnu spremu". Dosije studenata.

[9] Porodični arhiv Hasandedića, kopija kod autora.

strani, Hasandedićev istraživački opus donekle odstupa od pretpostavljene putanje. Naime, ako se nadnesemo nad njegov istraživački rad, primijetit ćemo da teološki radovi uveliko zaostaju u odnosu na one iz područja kulturno-historijskih istraživanja. Niti po kvalitetu, niti po kvantitetu se oni ne mogu mjeriti sa dometima radova koji tematiziraju kulturnu historiju unatoč vidljivim iskoracima u nekim radovima.[10] Vidimo da je problemsko pitanje našeg rada koji nastoji dekodirati razloge teorijskih pomjeranja Hivzije Hasandedića znanstveno opravdano.

Faktori koji su utjecali na teorijska usmjerenja Hivzije Hasandedića

Kada govorimo o faktorima koji su usmjeravali rad Hivzije Hasandedića, mogli bismo kazati da se radi o mnogostrukim razlozima. Neki su unutrašnji, kao što su karakter samog Hasandedića, genijalna radoznalost kao pretpostavka naučno-istraživačkom radu, strpljivost bez koje nema velikih dometa i ljubav spram rodne Hercegovine koju je istinski volio i dobro poznavao. Stoga, njegovi radovi i studije predstavljaju istinsko hodočašće ne samo kroz historiju nego i kroz geografiju Hercegovine.

Pored unutrašnjih razloga, možemo konstatirati i neke vanjske faktore koji su ga opredjeljivali za ova teorijska skretanja. Podsjetimo da je islamska kulturna baština u Hasandedićevo doba preživljavala najteže razdoblje u svojoj historiji. Hasandedić, kao osoba sa jasno izraženom historijskom sviješću, je uočavao nasilne kulturološke mijene koje su preživljavali Bošnjaci i njihova baština. Rušio se stari svijet, a na njegovim razvalinama nastajao je novi, drugačiji i strani, snažno utječući na kulturni identitet Bošnjaka. Jasno je uočio da potiranje bošnjačke kulture nije stvar historijskih incidenata već jasnog plana i strategije iza kojih stoji snažna ideologija sa genocidnim potencijalom.[11] Svojim putovanjima u historiju osmanske Bosne Hasandedić nastoji vratiti djelić prošlosti u naše vrijeme ili barem sačuvati ga do onih razdoblja kada će se javiti društvena potreba za cjelovitijim pristupom ovom razdoblju koje je popularna historiografija crtala odveć sivim bojama.

---

[10] Najbolji rad iz teološkog segmenta objavio je još davne 1942. godine, mada je tokom cijelog socijalističkog razdoblja napisao poneki rad iz ovog teorijskog toka. H. Hasandedić, "Nama o nama", *Glasnik* IVZ, br. 11-12, Sarajevo, 1942, str. 91-109.

[11] Ovdje treba napomenuti da je Raphael Lemkin, za razliku od usvojene definicije genocida sadržane u UN-ovoj Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koristio širi koncept koji uključuje namjerno razaranje historijskog/kulturnog/religijskog naslijeđa grupe koja je meta nasilja. Stoga je destrukcija baština jako opasna i zahtijeva budnu pažnju baštinika. Marko Attila Hoare, Ka objašnjenju genocida u Bosni 1992-1995, *Novi muallim*, god XVI, br. 62, Sarajevo, 2015, str. 4.

Kao jedan od mogućih razloga teorijskog skretanja ka kulturno-historijskim temama treba napomenuti i to da socijalistički režim nije blagonaklono gledao na one autore koji su pisali o islamu, kojeg su smatrali ideološkom prijetnjom. Na drugoj strani, izučavanje islamske baštine bilo je donekle tolerirano s obzirom da je valjalo islam prikazati kao preživljenu i istrošenu povijesnu pojavu. Treba napomenuti da je Hasandedić svoje radove iz teološkog segmenta u epohi socijalizma potpisivao pseudonimima, što je bila česta praksa kod mnogih autora.

Kao bitan faktor teorijskog usmjeravanja Hasandedića bila je i Gazi Husrev-begova medresa gdje se od 1927. do 1935. školovao Hasandedić. Dobro je napomenuti da imena Hamdije Kreševljakovića i Mehmeda Handžića, koji su bitno utjecali na duhovnu i intelektualnu geografiju Hivzije Hasandedića, spadaju u sami vrh istraživača naše kulturne baštine. Mehmed Handžić, mladi i harizmatični muderris Gazi Husrev-begove medrese, i VIŠT-a nešto kasnije, ostavio je snažan dojam na generacije svojih učenika i studenata. Za Mehmeda Handžića, profesora na VIŠT-u, Mustafa Imamović tvrdi da je "jedan od najučenijih alima kojeg je Bosna dala",[12] dok ga Šaćir Filandra, vidi kao "duhovno-političkog stožera bošnjačkog naroda"[13] uvažavajući njegovu ulogu u krugu oko El-Hidaje. Handžić je za 38 godina svoga života ostavio preko 300 bibliografskih jedinica, dakako, različitih teorijskih usmjerenja i kvalitete. Njegov značaj za istraživanja na području islamskih znanosti je golem, ali je najvažnije radove ostavio iz područja kulturne historije. I u ovom segmentu je Handžić ostavio raznolik opus tema i sadržaja. Pisao je o širenju islama i etnogenezi bosanskih muslimana, o muslimanima u Poljskoj, Siciliji i Španiji, o raznim bibliotekama, njihovim rukopisima i dokumentima, medresama, tekijama i značajnim džamijama, o ulemi, muftijama i hafizima. Međutim, najznačajniji segment Handžićeva rada u kontekstu kulturno-historijskih istraživanja tiče se književnog rada Bošnjaka na orijentalnim jezicima.[14] Na ovom polju je on bio istinski nasljednik Safvet-bega Bašagića, pionira takvih istraživanja u Bosni i Hercegovini. Ovdje vidimo da mnoge teme sa kojima nas je susretao Handžić nahodimo i u radovima Hivzije Hasandedića, što indicira utjecaj profesora Handžića na istraživački rad Hivzije Hasandedića. Handžićev značaj je i u tome što je snažno podsticao svoje studente i saradnike da istražuju, pišu i objavljuju svoje radove iz religije, ali i iz kulturne historije.

---

[12] Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, 1996, str. 149.

[13] Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 161.

[14] O njegovim istraživanjima iz ovog područja vidjeti: Esad Duraković, "Prosvjetiteljski zanos Handžićev", u Mehmed Handžić, *Izabrana djela* I, Ogledalo, Sarajevo, 1999, str. 5-31.

Moje stajalište je da je VIŠT, na kojem je Hasandedić studirao, u bitnome utjecao na intelektualnu geografiju Hivzije Hasandedića i njegovo kasnije opredjeljenje za istraživanja iz ove oblasti. Profesori i studenti VIŠT-a su bili intelektualni krug u kojem se kretao i gdje je sazrijevao Hasandedić. Sa mnogim vištovcima je u kasnijem razdoblju sarađivao, od mnogih učio, a neki su se u svojim istraživanjima oslanjali na Hasandedićeve nalaze. Teško je ne primijetiti da se prvi značajniji radovi Hivzije Hasandedića javljaju u razdoblju njegovog studiranja na VIŠT-u. Kao student treće godine studija on objavljuje svoj prvi i jedan od važnijih radova u cjelokupnom svom opusu, a radi se o uratku "Povijest Seonice i njenih porodica".[15] Ovaj rad, koji je štampan i kao separat, može se smatrati mjerodavnim i smjerodavnim za njegova buduća istraživanja. U ovom radu je ocrtao obrise vlastitih istraživačkih opredjeljenja koje je u kasnijem razdoblju samo dograđivao i produbljivao.

Sve ovo nam daje dodatne argumente za intenzivnija i obuhvatnija istraživanja značaja VIŠT-a za kulturno-historijska istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Značaj VIŠT-a za kulturno-historijska istraživanja

Evidentna je pojava da se u vrijeme Drugog svjetskog rata u radovima muslimanskih intelektualaca u većem obimu javljaju radovi koji naglašavaju etnonacionalne i etnokulturne fenomene. Primjera radi, u ovom se razdoblju prvi put u javni diskurs uvodi sintagma "bosanski islam" upravo od strane jednog od svršenika ovog zavoda.[16] Naše je mišljenje da tome treba tražiti uzroka u dvjema činjenicama. Prije svega, u osjećaju napuštenosti i prepuštenosti Bošnjaka samima sebi u razdoblju strašnog stradanja u kojem su sve panislamističke ideje otpuhane u vihoru Drugog svjetskog rata. A drugi razlog treba tražiti u pojavi VIŠT-a koji je okupio značajan broj istraživača koji su se nadnosili nad kulturnu historiju Bošnjaka.

U bošnjačkim vjerskim i političkim krugovima dugo je sazrijevala ideja o osnivanju obrazovnog zavoda koji bi formirao kadrove drugačijeg profila od sudija i sudijskih službenika, što je do tada bio slučaj. Međutim, osnivanje VIŠT-a je trebalo sačekati određene izmjene i reforme koje su na-

[15] H. Hasandedić, "Povijest Seonice i njenih porodica", *Novi behar*, Sarajevo, 1938, br. 5, str. 63-66. i br. 7-14, str. 127-10.

[16] Na ovo ukazuje Fikret Karčić koji bilježi da je termin "bosanski islam" na bosanskome jeziku prvi put upotrijebljen u Busuladžićevom prijevodu članka njemačkog historičara Georga Stadtmullera. Fikret Karčić, *Muslimani Balkana i istočno pitanje u XX vijeku*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001, str. 31.

stale nakon Šestojanuarske diktature kada je i Islamska zajednica pretrpjela značajne organizacijske izmjene.[17] Na red su došle i reforme u sferi obrazovanja, pa je početkom 1931. godine Ulema-medžlis predložio određene izmjene obrazovnog sistema unutar Islamske zajednice sa ciljem kontinuirane proizvodnje visoke uleme, uključujući muderise, muftije i članove visokih islamskih foruma. Međutim, politička klima za ove aktivnosti dozrela je tek u situaciji kada je Mehmedu Spahi ponuđen ulazak u Stojadinovićevu vladu, što je Spaho uvjetovao, između ostalog, i donošenjem novog ustava Islamske zajednice i osnivanjem ovog fakulteta. U ovom Ustavu, koji je donesen 1936. godine, navodi se VIŠT kao integralni dio obrazovnog sistema unutar Islamske zajednice. "Viša islamska šerijatsko-teološka škola u Sarajevu najviši je islamski verski zavod u Kraljevini Jugoslaviji koji će u duhu Islama spremati kandidate za više islamske verske dostojanstvenike, šerijatske sudije i nastavnike islamske veronauke u srednjim i srednjim stručnim školama, te nastavnike orijentalnih predmeta u autonomnim školama. U roku od osam godina po stupanju ovog Ustava na snagu mogu se apsolventi ove škole postavljati i za nastavnike orijentalnih jezika u srednjim i srednjim stručnim školama".[18]

Mada je nosila naziv viša, imala je osam semestara i status visokoobrazovne ustanove. Prvi diplomski ispiti održani su 1939, a posljednji 1944. godine. Svi studenti iz prve i druge generacije okončali su svoje školovanje i svi su diplomirali, ukupno njih 20. Školovanje na ovom obrazovnom zavodu okončalo je 38 od upisana 103 studenta.

Unatoč ovako malom broju studenata, VIŠT je uspio podariti našoj zajednici veliki broj znanstvenika, istraživača, intelektualaca, koji su svojim radom ostavili značajan trag u intelektualnoj historiji Bosne i Hercegovine. Njihov doprinos prosvjetnom, obrazovnom, kulturnom i političkom živo-

[17] Sjedište reisul-uleme izmješteno je u Beograd, formirano je Vrhovno vjersko starješinstvo sa sjedištem u Beogradu, dotadašnji reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević odlazi u prisilnu penziju, a na njegovo mjesto postavljen je novi reisul-ulema hfz. Ibrahim ef. Maglajlić iz Banja Luke. Pored određenih negativnih značenja koja su plod Šestojanuarske diktature i ovladavenjem nad Islamskom zajednicom postojale su i određene pozitivne stvari koje treba istaknuti. Tako se u ovom razdoblju, tačnije u januaru 1933. godine pokreće zvanično glasilo IZ *Glasnik*, koji će postati snažan promotor vjerskih i prosvjetnih ciljeva novog vjerskog rukovodstva. O funkcioranju Islamske zajednice u ovom razdoblju vidjeti: Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941*), Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Zagreb, 2010. str. 389.

[18] Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, El-Kalem, Sarajevo, 2001, str. 186.

tu Bošnjaka gotovo je nemjerljiv. Vištovci su napisali i potpisali vrijedne stranice, tomove i tomove knjiga i priloga za našu duhovnu i kulturnu historiju. Enes Karić s pravom tvrdi da su studenti i svršenici VIŠT-a "već za pola stoljeća ponudili dobru, efikasnu i za Bosnu i Hercegovinu i njezin evropski kontekst jednu od najboljih interpretacija islama".[19] Tokom većeg dijela razdoblja socijalizma, kada su islamska misao i bošnjačka kultura, napose islam kao njena srčika, bili zanemareni, njeni najsjajniji promotori i afirmatori su bili upravo vištovci. Mnogi od svršenika predstavljaju najveća imena naše vjerske, intelektualne, naučne i kulturne sfere. Vištovci, kako su se u narodu zvali, bili su ugledni naučni i kulturni radnici: dr. Hazim Šabanović, dr. Adem Handžić, Alija Bejtić, dr. Smail Balić, Kasim Hadžić, Mehmed Mujezinović, Mustafa Busuladžić, Hasan Škapur, hfz. Mahmut Traljić, Hivzija Hasandedić, i brojni drugi. Teško je i zamisliti količinu objavljene građe svih svršenika i profesora VIŠT-a, a još teže je zamisliti kulturološki, historijski i duhovni ponor koji bi se napravio da nije bilo vištovaca.[20] I još bitnije pitanje koje valja izreći jeste šta bi opstanak VIŠT-a značio za nacionalni i kulturni identitet Bošnjaka u vrijeme radikalne sekularizacije i socijalističke akulturacije koja se sistemski provodila nad bošnjačkom kulturom.

Dževad Hodžić dobro primjećuje da se struktura nastavno-naučnog plana VIŠT-a promijenila u odnosu na Šerijatsko-sudačku školu. Težište studija je pomjereno sa šerijatskopravnog aspekta islama na teološke i kulturološke dimenzije islama. Onaj aspekt je u ranijim studijima islama bio zapostavljen na račun proučavanja islamskog prava za potrebe kadijskih službi. "U naučnom i obrazovnom konceptu VIŠT-a islam se interpretira i naučava ne samo kao Šerijat nego i kao teološko-filozofska misao i kulturno-povijesna tradicija, a to znači kao temeljna identitetna odrednica našeg duhovnog i društvenog bića i naše savremenosti".[21] Nastavno-naučni pro-

---

[19] Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BiH u XX stoljeća*, El-Kalem, Sarajevo, 2004, str. 71.

[20] U *Glasniku* VIS-a naprimjer, piše Kasim Hadžić, među ostalim brojnim saradnicima nalaze se i prezimena i imena tridesetak vištovaca sa oko 400 radova. Ovome treba dodati i 11 profesora koji su sarađivali u *Glasniku* sa 100 priloga. U *Takvimima* od 1951. do 1982. deseterica vištovaca objavila su 111 radova, ne računajući ovdje profesore. Samo bibliografija radova dr. Hazima Šabanovića objavljena u *POF*, Sarajevo, XXII-XXIII /1972-1973. 1976. sadrži više od dvadeset stranica. Kasim Hadžić, "Viša islamska teološka škola..."op. cit., str. 153.

[21] Dževad Hodžić, "Od Mektebi-nuvaba do Fakulteta islamskih nauka", u; *Islamska tradicija Bošnjaka, izvori, razvoj i institucije, perspektive*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, str. 292.

gram VIŠT-a je bio utemeljen na onom epistemološkom konceptu i obrazovnom modelu prema kojem je razumijevanje islama i svijeta međusobno uvjetovano i komplementarno: kao što prirodu i povijest valja misliti kroz prizmu islamskog nauka, isto tako se plodotvorno tumačenje islama mora odvijati unutar svjetskopovijesnog horizonta.[22] Vidimo da je bitna odrednica znanstvenog rada vištovaca skretanje naglaska sa univerzalnog islama na historijski islam, onu islamsku univerzalnost koja se živi ovdje i sada na način konkretnih ljudi i konkretnih vremena.

K tome, važna karakteristika VIŠT-a i Šerijatske sudačke škole u ranijem razdoblju jeste akcenat na kvalitetnom učenju orijentalnih jezika, što će u konačnici biti od velike pomoći kao instrument pri znanstvenom radu Hivzije Hasandedića i drugih vištovaca.[23] Činjenica je da su Bošnjaci stoljećima svoja intelektualna pregnuća iskazivali u nekom od orijentalnih jezika. Nevolja je što su brojni Bošnjaci zaboravili jezike na kojem su stvarali svoju intelektualnu i duhovnu baštinu, što je ostavilo duboki procjep između njih i tradicije koju su osmišljavale ranije generacije. Dramatično odsijecanje bošnjačkih korijena u povijesti kulture stvaralo je opasni kulturno-historijski diskontinuitet i u konačnici rezultiralo nastojanjem ka potpunoj dezorijentaciji čitavog jednog korpusa. K tome, ovaj intelektualni vakum ostavljao je prostor mnogim kvazihistorijskim, pseudoznanstvenim interpretacijama ovog razdoblja u našem kulturno-historijskom razvoju.

Rad vištovaca u kulturnim institucijama

Pored naznačenih unutrašnjih i vanjskih razloga koji su opredjeljivali Hasandedića i druge vištovce za kulturnohistorijska istraživanja, smatram da treba napomenuti i sretan splet društveno-historijskih okolnosti koje su širom otvorile prostor njihovom istraživačkom zanosu. Naime, vištovci su se školovali za rad u sudovima, za pozicije profesora i nastavnika vjeronauke i orijentalnih predmeta u javnim školama, ali i za druge pozicije unutar Islamske zajednice za koja je bila potrebna visoka školska sprema. Međutim, nevolja je u tome što se u Bosni i Hercegovini društvenopolitički sistemi mijenjaju relativno često. VIŠT je osnovan na samom kraju jednog društveno-političkog razdoblja, ali su historijski procesi vrlo skoro radikalno izmijenili ukupne društvene i političke odnose. U eri socijalističkog

[22] Ibid., str. 293.

[23] Omer Nakičević, "Svršenici Mekteb-i-nuvvaba bili su utemeljitelji i nosioci orijentalnih studija na Sarajevskom univerzitetu", *Novi muallim*, br. 60, Sarajevo, 2014, str. 9-12.

režima gotovo sve institucije u kojima su vištovci mogli ostvarivati svoje pravo na zaposlenje bile su zatvorene i ukinute. Već početkom marta 1946. godine ukinuti su šerijatski sudovi; rad vjeronauke u školama sve više je otežavan, da bi 1952. godine vjeronauka bila konačno ukinuta; prije toga ukinuti su mektebi i sve medrese izuzev Gazi Husrev-begove u Sarajevu[24]. Samim tim su mnogi vištovci, među kojima je i Hasandedić, ostali bez zaposlenja i bez mogućnosti osiguravanja normalne egzistencija. Ovo je posebno važno, imamo li u vidu deficitarnost visokoobrazovanih kadrova u cijeloj Jugoslaviji, a posebice među Bošnjacima.

Na drugoj strani, socijalistička vlast je otvorila nove ustanove kulture koje su imale ambicije istraživanja kulturno-historijskog naslijeđa osmanske epohe. Osmansko razdoblje u kulturno-historijskom razvoju Bosne i Hercegovine opterećeno je silnim ideološkim nanosima zbog čega njegovo znanstveno proučavanje dugo vremena nije imalo adekvatnu institucionalnu podršku. U eri socijalizma osmanska epoha je historijski fenomen i odlazi u definitivnu i zatvorenu povijest otvarajući prostor njenom znanstvenom proučavanju. Tako je osnovan Orijentalni institut 1950. godine izdvajanjem Orijentalne zbirke iz Zemaljskog muzeja; utemeljena je Katedra za orijentalne jezike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i mreža biblioteka i arhivskih ustanova širom Bosne i Hercegovine. Arhiv u Sarajevu je osnovan 1948, čime je počelo stvaranje mreže arhiva širom Bosne i Hercegovine. Već 1954. godine je osnovan Arhiv Mostara kao dio te mreže. Treba napomenuti činjenicu da je još iz doba osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu ostala tradicija da u arhivima u Bosni i Hercegovini budu zaposlene osobe koje poznaju turski i arapski jezik. Imajući u vidu da Bosna i Hercegovina nije imala kadrove koji poznaju orijentalne jezike izuzev vištovaca, bit će jasno da se na taj način otvorio prostor njihovom ulasku u brojne novootvorene ustanove kulture i obrazovanja. Iz istih društveno-historijskih okolnosti i Hivzija Hasandedić se prebacuje iz Geodetskog zavoda u Arhiv Mostara, za što su uloženi veliki napori nadležnih struktura. Samim tim, njihov volonterski rad na kulturno-historijskom naslijeđu, sada u okviru ovih kulturno-obrazovnih zavoda, poprima profesionalan karakter. Mnogi vištovci gajili su ljubav spram kulturno-historijskog naslijeđa, a sada su mogli da se predmetom svog interesiranja bave na institucionaliziran način. Da se radi o ljubavi, a ne pukom profesionalizmu, kazuju činjenice o njihovom strastvenom i revnosnom pristupu predmetu istraživanja. Mnoga istraživačka područja koja su zahvatali tokom svog profesionalnog an-

[24] Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, BNZ Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Zagreb – Sarajevo, 2012, str. 634.

gažmana su tretirali i prije nego što su postali profesionalni uposlenici, ali i nakon što su svoj profesionalni život okončali. Slučaj Hivzije Hasandedića je ilustrativan s obzirom da se on penzionisao 1976. godine, ali su tek kasnije nastajala najvrednija djela iz područja kulturno-historijskih istraživanja.

Vidimo da su mnogi vištovci svoje karijere nastavljali u bibliotekama, novootvorenim institutima, arhivima i univerzitetima, ponajviše radeći na proučavanju osmanskog kulturno-historijskog naslijeđa. Vištovci su u svojim istraživanjima tematizirali mnoga najrelevantnija pitanja iz osmanskog razdoblja kulturno-historijskog razvoja Bosne i Hercegovine. Ustvari, njihov rad je toliko značajan da je njihov doprinos rasvjetljavanju i znanstvenom osmišljavanju osmanske epohe praktično nezamjenljiv. Rezultat toga je nastanak "dobroćudne" bosanske orijentalistike u kojoj islamsko naslijeđe nije strano tkivo na evropskom i bosanskom prostoru već autohtona i samosvojna pojava koja je usvajala prekogranične elemente uz istovremeno razvijanje vlastitih kulturnih prinosa. Ustvari, njihov rad teško se može podvesti u područje orijentalistike, ali zato može u kulturno-historijska istraživanja s obzirom da su se bavili vlastitom kulturnom baštinom. Istina, ova baština jeste nastajala na tuđem jeziku, ali i srpska kultura duguje mnogo grčkom jeziku, kao što je i hrvatska baština uvjetovana latinskim jezikom. Međutim, to ne znači da se radi o stranim, importiranim kulturama već o samosvojnim i autohtonim kulturnim fenomenima.

Vištovci su pokazali golemu revnost u istraživanju mnogih segmenata naše kulturne baštine. Međutim, ova revnost u jednoj mjeri proizlazi iz činjenice da su oni pozivu kulturnog historičara prilazili sa određenim teološkim konotacijama. Naime, njima je bilo jasno da je kulturna baština osmanske epohe nastajala i razvijala se na zasadama islama i pod njegovom direktnom inspiracijom. Samim tim, proučavanje ove baštine ujedno podrazumijeva i nadnošenje nad islam kao njeno duhovno ishodište. Stoga bismo njihove zahvate u kulturno-historijska istraživanja mogli razumijevati i kao svojevrsnu kulturnu interpretaciju islama. Islam u vizuri mnogih vištovaca nije samo duhovnost već i kulturni sistem ucijepljen u konkretni historijski i geografski prostor. Na taj način su vištovci uspjeli pomiriti svoj teološki identitet za koji su se školovali sa svojim profesionalnim opredjeljenjem istraživača kulturne baštine.

Zaključak

Hivzija Hasandedić se ubraja u red najzaslužnijih istraživača kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Unatoč određenog broja značajnih radova o njegovom djelu, mnoga pitanja nisu cjelovito istražena, a neka nisu niti postavljena na znanstveno relevantan i epistemološki dosljedan način. U našem radu smo pokušali ponuditi odgovor na pitanje faktora koji su uvjetovali teorijska usmjerenja Hivzije Hasandedića. Naime, Hivzija Hasandedić je prošao vertikalni hod unutar islamskih nauka od sibjan-mekteba, kao najnižeg nivoa obrazovanja, do VIŠT-a, kao najvišeg obrazovnog ranga u Bosni i Hercegovini. Unatoč svom teološkom obrazovanju, on se u svom istraživačkom radu okreće kulturno-historijskim sadržajima na uštrb teoloških tema. Samim tim, nameće se znanstveno relevantnim pitanje faktora teorijskih usmjerenja Hivzije Hasandedića. U našem radu detektovali smo više razloga koji su uvjetovali ova teorijska pomjeranja sa teoloških, u svojoj izvornoj naravi univerzalnih i nadnacionalnih, tema na kulturološke koje su u osnovi etnonacionalne teme. Neki faktori su unutrašnji kao što su karakter samog Hasandedića, genijalna radoznalost kao pretpostavka naučno-istraživačkom radu, strpljivost bez koje nema velikih dometa i ljubav spram rodne Hercegovine koju je istinski volio i dobro poznavao. Pored unutrašnjih razloga, možemo konstatovati i neke vanjske faktore koji su ga opredjeljivali za ova teorijska skretanja. Naime, Hasandedić je uočio i javno obznanio tegobnu sudbinu bošnjačke kulturne baštine. Kao osoba sa jasnom historijskom perspektivom, prepoznao je nasilne procese eliminiranja jedne kulturne baštine i njenih baštinika sa mnogih mjesta osmanske Hercegovine. Uočio je da iza tih procesa stoji jasan plan i strategija sa snažnim ideološkim i genocidnim potencijalom. Hasandedić je prepoznao da je osmanska epoha Bosne i Hercegovine u znanstvenoj i popularnoj percepciji tretirana na pseudoznanstveni i ideološki način sa unaprijed postavljenim istinama što je zahtijevalo drugačiji pristup baziran na relevantnoj historijskoj građi. Kao bitan faktor Hasandedićevog teorijskog usmjeravanja je bila i Gazi Husrev-begova medresa gdje se školovao. Ona je bila okupljalište najkvalitetnijih kadrova onovremene Islamske zajednice. To su bili ljudi koji su prepoznali važnost baštinskih sadržaja, a među njima se ističu Hamdija Kreševljaković i Mehmed Handžić.

Najvažniji faktor koji je dao ukupni tonalitet Hasandedićevom djelu bila je Viša islamsko teološka škola u Sarajevu koja je iznjedrila neka od najvećih istraživača osmanskog kulturno-historijskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini. Plan i program ovog zavoda odstupao je od plana kojeg je nudila Šerijatska sudačka škola pripremajući kadrove isključivo za kadije u

šerijatskim sudovima. Vištovci su školovani za nešto širi spektar zanimanja unutar Islamske zajednice: kadije, nastavnike vjeronauke i orijentalnih jezika u javnim školama, itd. Upravo ovaj obrazovni profil dobio je na specifičnoj težini u razdoblju socijalističke Jugoslavije, kada su osnivane mnoge kulturne i obrazovne ustanove sa ambicijom istraživanja i znanstvenog valoriziranja naslijeđa osmanske epohe. Samim tim, vištovci, koji su već istraživali baštinske sadržaje na volonterskoj osnovi, sada ovim pitanjima prilaze na institucionaliziran način. Oni postaju profesionalni istraživači kulturno-historijskog naslijeđa i kulturnog naslijeđa osmanske epohe. K tome, oni su svoju profesiju istraživača osmanske epohe doživljavali kao vid kulturne tematizacije islama, s obzirom da je cjelokupna baština ovog razdoblja nastajala pod direktnom inspiracijom islama. Na taj način su načinili sretan spoj između teologije, za koju su se školovali, i kulturno-historijskih tema koje su istraživali.

THE INFLUENCE OF *VIŠT* (THE HIGHER ISLAMIC SHARIA AND THEOLOGY SCHOOL) TO THE THEORETICAL ORIENTATIONOF HIVZIJA HASANDEDIC

Summary: HivzijaHasandedic is considered as one of the most influential researchers of cultural history of Bosnia and Herzegovina. In his research he touched upon other topics as well but in this area he had left his deepest mark. We find it useful to ask the question of the factors that have influenced the theoretical orientation of HivzijaHasandedic. In our work we presented both the educational path and his research work. We determined that there are many internal and external factors that have influenced his research work.Some of the internal factors arehischaracter, genuine curiosity as a precondition for scientific research, patience without which there would be no major results and the love of his native Herzegovina, which he truly loved and knew well.In addition to the internal factorss, there are also the external ones.During hislifetime the cultural heritage of Bosniaks experienced enormous suffering. Hasandedic noted that it is not about uncontrolled crash but the planned removal of all traces of one fertile epoch with the ambition of spiritual dissolution of Bosniaks.His work had been defending Ottoman cultural epoch that had been exposed to myths and quasi-historical deposits. At the same time, his work should be understood as a defense of Islam as a religion which was created and developed in this prolific tradition.It is our opinion that being a student at VIŠT influenced his intellectual geography and his subsequent commitment to the research in the field. This article we will be dealing with the importance of VIŠT for cultural and historical studies of Bosnia and Herzegovina, especially its cultural and historical development in the Ottoman Era. For a short period of its existence (1936-1945), this educational institute has managed to educate pleiad of scientists who had an indelible mark on the cultural and general history of Bosnia and Herzegovina. Its emergence, along with other factors, dictated certain theoretical shifts in the works of the Bosnian-Herzegovinian ulama including HivzijaHasandedic. This question has not been sufficiently researched and scientificallythematized thus determining the direction of our scientific research.Based on the relevant historical material we investigated some less known facts of the life of HivzijaHasandedic. Also, in this way we have reached a better understanding of the role of the ulama as religiousintellectuals in the study of cultural history strengthening the cultural identity of Bosniaks.

Key words: The Higher Islamic Sharia and Theology School (VIŠT), HivzijaHasandedić, cultural history, cultural identity

LITERATURA

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Šerijatske sudačke škole

– Arhiv porodice Hivzije Hasandedića

– Bećirović, Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, BNZ Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Zagreb – Sarajevo, 2012.

– Duraković, Esad, "Prosvjetiteljski zanos Handžićev", u Mehmed Handžić, *Izabrana djela* I, Ogledalo, Sarajevo, 1999.

– Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.

– Hadžić, Kasim, "Viša islamska šerijatsko-sudačka škola u Sarajevu", "Viša – islamska šerijatsko-teološka škola u Sarajevu", *Takvim,* Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH, Sarajevo, 1983.

– Handžić, Mehmed, *Teme iz opće i kulturne historije*, Izabrana djela II, Ogledalo, Sarajevo, 1999.

– Hasandedić, H., "Nama o nama", *Glasnik* IVZ, br. 11-12, Sarajevo, 1942.

– Hasandedić, H., "Povijest Seonice i njenih porodica", *Novi behar*, Sarajevo, 1938. br. 5, str. 63-66. i br. 7-14.

– Hoare, Marko Attila, "Ka objašnjenju genocida u Bosni 1992-1995.", *Novi muallim*, god XVI, br. 62, Sarajevo, 2015,

– Hodžić, Dževad, "Od Mektebi-nuvaba do Fakulteta islamskih nauka", u; *Islamska tradicija Bošnjaka, izvori, razvoj i institucije, perspektive*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008.

– Imamović, Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, 1996.

– Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941*), Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Zagreb, 2010.

– Karčić, Fikret, *Muslimani Balkana i istočno pitanje u XX vijeku*, Behrambegova medresa, Tuzla, 2001.

– Kreševljaković, Hamdija, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", *Izabrana djela* II, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991.

– Nakičević, Omer, "Svršenici Mekteb-i-nuvvaba bili su utemeljitelji i nosioci orijentalnih studija na Sarajevskom univerzitetu", *Novi muallim*, br., 60, Sarajevo, 2014.

– Salkić, Muhamed, *Ustavi Islamske zajednice*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.

VII
LINGVISTIKA

VII
LINGUISTICS

O RETORICI NAUKE I ŽANRU PREDGOVORA NA PRIMJERU *GRAMMATICAE LATINO-ILLYRICAE* FRA LOVRE LJUBUŠAKA IZ 1713.

Prof. dr. Remzija HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ

Opisati jedno djelo, bilo ono književno ili neknjiževno, radi njega samog i u njemu samom, ne napuštajući ga ni časa, ne oslikavajući ga ni na šta drugo do na njega samog, to je u izvjesnom smislu nemoguće.

(C. Todorov, *Strukturalna poetika*)

Sažetak: U radu se analiziraju obilježja žanra predgovora na primjeru gramatike latinskog jezika jednog Ljubušaka (mjestom svoga porijekla se redovito potpisivao) s početka XVIII stoljeća, kada je napisan veliki broj djela didaktičke, naučne i stručne literature i objavljivan, po pravilu, izvan Bosne.

Ključne riječi: retorika nauke, predgovor, gramatika, fra Lovro Šitović Ljubušak

1.0. Trojica Ljubušaka

Među znamenitim bosanskohercegovačkim piscima koji su se potpisivali imenom svoga rodnoga grada[1] bilo je i Ljubušaka. Dvojica su Kapeta-

[1] Nije mali broj 'znamenitih' Bosanaca koji su se u prošlosti potpisivali imenom svog rodnog grada, npr. Hasan Zijajia **Mostarac** (lirski pjesnik iz XVI st.), Hadži Jusuf **Livnjak** (autor najstarijeg bošnjačkog putopisa iz 1615.), Sabit **Užičanin** (rođen 1650. u Užicu, koje je tada pripadalo bosanskom ejaletu; autor zb. od 600 pjesama - *Divan*, epske pjesme od 426 stihova - *Zafernama* i nedovršenog ljubavnog spjeva *Edhem i Huma*), Fevzija **Mostarac** (autor *Bulbulistana,* mistično-didaktičkog djela iz 1739.), itd. Svi su oni stari bh. pisci. Pisali su na orijentalnim jezicima (kao npr. i čuveni bošnjački učenjak Hasan Kafija **Pruščak**, umro 1615). No, bilo je i onih koji su dali značajan doprinos turskoj nauci i književnosti, kako navodi prevoditelj Čelebijina *Ljetopisa* H. Šabanović, npr. šejh Muslihudin **Užičanin**, *glasoviti šejh hevletijskog reda*

novića[2], u povijesti bh. književnosti poznati kao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) i Riza-beg Kapetanović Ljubušak (1868-1931), a bio je još jedan, puno stariji i od jednog (oca) i od drugog (sina) Kapetanovića, ali ne toliko uspješnog književnog rada: fra Lovro (rođen najvjerovatnije[3] 1682, a umro 1729). On je "teološko-moralistički i religiozno-didaktički pisac" čije je "glavno pjesničko djelo" *Pisna od pakla* (Mleci, 1727), poema od 1.311 deseteraca "bez pjesničke vrijednosti" (Georgijević, *Hrv. književnost od XVI do XVIII st. u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb, 1969, nav. prema: *Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*, *Dodatak*, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1973: 325).

Fra Lovro Ljubušak je autor i jednog značajnog udžbenika o kojem se dosta pisalo nakon nedavnih reprint izdanja (2001 i 2005). Riječ je o gramatici latinskog jezika naslovljenoj kao *Grammaica Latino-Illyrica ex Emmanuelis; Aliorumque approbatorum Grammaticorum libres, Juventuti Illyricae ftudiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi* (Venetiis, 1713).

Već na koricama knjige fra Lovro se eksplicitno poziva na izvor (i uzor) po kojem je sastavio svoju latinsku gramatiku (Emmanuelis, odnosno Manoel Alvares). Pozivanje na izvor, u kontekstu tumačenja formalnog identiteta naučnog (pisanog) djela, pripadalo bi *okviru* naučnog diskursa (argument poznavanja građe, literatura, izvori). Fra Lovrino, pak, predgovorno procjenjivanje vlastitog djela kao "malehni trud" i "dilafccze" (*dilašce,* str. 3 i 4[4]), odnosno kao "grammaticicza" (*gramatičica,* str. 5) nesumnjivi je *topos skromnosti*, važan tim prije što neki istraživači samo u naslovu djela (gramatika) vide fra Lovrinu preambicioznostt i ne(samo)kritičnost. No, fra Lovrina *gramatičica* i kao svojevrsna kompilacija ili 'preradba' djela *De institutione grammatica libri tres* (prvo izdanje objavljeno 1572.) "portugalskog isusovca Manoela Alvaresa, od svoje pojave pa do polovice XIX st. najkorištenije i najviše puta prerađivane latinske gramatike na svijetu" (Knezović – Demo, 2005: 312), nije zbog toga manje vrijedno i manje zna-

i pisac jedne brošure iz oblasti misticizma (v. Šabanović 1996:388). I među bosanskim franjevcima ima još onih koji su se potpisivali imenom svojega rodnoga grada, npr. provincijal Augustin **Tuzlak** (rođen u Tuzli oko 1680).

[2] Preciznije, begovi Kapetanovići su rođeni u blizini Ljubuškog, tj. u Vitini, gdje su imali svoje dvore i kulu.

[3] Podatak o godini rođenja nije posve siguran, v. rad: Remzija Hadžiefendić-Parić, "Ljubušak Hasan, zatim Stipan pa fra Lovro Ljubušak", *Behar*, godina XXIV, Sarajevo, 2015, 78-82.

[4] Broj stranice odnosi se na fra Lovrinu *Gramatiku* - reprint izdanje 2005.

čajno djelo u povijesti latinštine ovih prostora.[5] Ovakav pristup neskrivenom naučnom autoritetu, odnosno uzoru, nije bio neuobičajen u prošlosti, što su "potvrdila dosadašnja istraživanja hrvatskih gramatika" (Vlastelić, 2007:13). Tako je i latinska gramatika Ljubušakovog savremenika Babića (pre)štampana s naknadnim izmjenama prema Šitovićevoj gramatici (pa su joj uzor i Alvares i fra Lovro). Pojava prerade ili svojevrsne kompilacije bila je čak uobičajena. Mogla bi se na neki način nazvati i *toposom uzorske ovisnosti* poslužimo li se Durakovićevim izrazom *topos mecenatske ovisnosti* (Duraković, 2000: 27), što ga poznati arabist, govoreći o Ahmedu sinu Hasanovu Bošnjaku i arapskoj stilistici u Bosni u vremenu 'kad se općenito drugačije poimala originalnost', koristi za objašnjenje neskrivenog podražavanja i posve osobene prerade tuđih djela (u formi *superkomentara, superglosa,* odnosno komentara ili metakomentara) svodivih na neku vrstu tumačenja i pojašnjenja iz vlastite *tačke gledišta* (fokusa) ili "udžbeničkog komentiranja" (str. 37): cilj djela ove vrste i nije bio afirmacija vlastitog znanja, barem ne u prvom planu, već educiranje, poučavanje znanju.[6]

Preradom poznate i već tada stoljeće i po cijenjene latinske gramatike portugalskog isusovca, prijevodom njenih dijelova ili doslovnim "prepisom iz ranijih izdanja Alvaresa" (up. Knezović i Demo, 2005: 314) – fra Lovrina gramatika zasigurno nije gubila na vrijednosti. Svaki autor, s aspekta socio-pragmatičke teorije, načinom svoje 'priče' odražava sebe, svoj identitet, - ali se iz toga može iščitati još ponešto, pa davni Ljubušakov način eksplikacije znanja u jednom udžbeniku namijenjenom budućim svećenicima Bosne Srebrene posredno otkriva i način, odnosno put kojim su u Bosnu i susjedstvo dopirali odjeci evropskih zbivanja u nauci (v. Kuna, 1974).

---

[5] "Budući da su Babićeva i Šitovićeva gramatika tiskane u vrijeme standardizacije hrvatskoga jezika, u razdoblju relativno maloga broja hrvatskih gramatika, vrlo je logično da su, osim što su očito izvrsno poznavale latinski jezik, 'gramatički' promišljali jezik kojim su se i samo djelomično, služili u tom opisu." (Vlastelić, 2007: 3).

[6] "U stvari, u vijekovima koji su slijedili poslije nastanka većih originalnih djela ideal nije bio da se autori stvaralački nadmeću sa već stvorenim djelima, nego da se klasificiraju i sistematiziraju već istražene oblasti i zatečeni istraživački materijal, i to s ciljem da se učenici educiraju." (Duraković, 2000: 20).
Duraković navodi i ovo: "Primjera radi, u al-Samarqandijevom *Traktatu o metafori* gotovo najveći broj primjera i rečenica kojima se ti primjeri za pojedine trope ekspliciraju nalazimo u doslovno istom obliku u ranijim djelima koja su nastajala u rasponu nekoliko vjekova /.../ - a usput i u nizu djela drugih komentatora i glosatora koji su se bavili tim osnovnim djelima iz oblasti stilistike." (isto, 20).

2.0. Čelebija o Ljubuškom

Na koricama djela koje je "nesumnjivo najuspjelije, najutjecajnije i najvažnije" što je napisao (Knezović i Š. Demo, 2005: 310), fra Lovro Šitović[7] se, uz zaređeno ime koje je dobio nakon što je 1707. obukao franjevački habit[8], potpisivao i imenom rodnoga Ljubuškog: *a patre f. Laurentio de Gliubuschi.*

Sliku vremena u kojem je živio i rodnog tla na kojem je rastao dječak Hasan (prvo ime dobiveno u roditeljskoj kući)[9], kasnije Stjepan, pa fra Lovro Ljubušak – što može biti zanimljivo u kontekstu naslova Skupa – možda ponajbolje daje Čelebijin putopis. Naime, gradić Ljubuški (u originalu *Lupuški*) spominje se u nekoliko navrata u poznatom Čelebijinom *Putopisu* (priređenom na temelju carigradskog izdanja *Sejhatname*, u kojoj 6. i 7. svezak najvećim dijelom govori o našim prostorima sredinom i drugom polovicom XVII st., kako u *Predgovoru* piše prevodilac Hazim Šabanović, 1953: 44-45) i odražava opći fon jednog nemirnog i nesigurnog vremena malo prije Ljubušakove pojave:

> *U ovoj varoši zimska studen nije pretjerana /…/. Svi govore bošnjački, oblače turbane i kalpake, te uvijek vode borbe s uskocima od primorja, Ljubuškog i Kotora. Na sve četiri strane varoši napravili su do neba visoke kule/…/. U njima svaku noć drži stražu po šest naoružanih momaka /…/ na smjenu i tako čuvaju i štite varoš. I upravo one noći kada sam ja, siromah, boravio u ovoj varoši bilo je došlo iz planine 300 neprijatelja da opljačkaju varoš Nevesinje /…/* (Šabanović, 1953: 417).[10]

---

[7] Njegovo je prezime bilo, čini se, zadugo pogrešno bilježeno, kako tvrde noviji istraživači. Naime, do nedavno se kao pjesnik XVII st. i autor latinske gramatike s početka XVIII, u literaturi spominjao kao fra Lovro Sitović. O njemu su, kao Sitoviću, pisali npr. nekadašnja profesorica Sarajevskog univerziteta Herta Kuna (u svojoj *Hrestomatiji starije bosanske književnosti,* Sarajevo, 1974) i, nešto kasnije, bh. književnik Ivan Lovrenović (u *Labirintu i pamćenju,* Sarajevo, 1980). Kao franjevca koji ostaje zanimljiv kao autor 'Pisne od pakla', pobožne pjesme", Lovrenović ga spominje pod imenom fra Lavro, što pak može biti i štamparska greška. U *Zborniku stihova i proze XVIII. stoljeća* spominje se kao Šitović (1973: 325).

[8] Tada je Hasan, što je *neofitovo* prvo ime, pored krštenog imena Stjepan (dobio ga je 1919), primio i redovničko ime fra Lovro (v.: Knezović i Demo, 2005: 302).

[9] O tome više u radu Hadžiefendić-Parić (2005).

[10] "U XVII stoljeću u Vitini se (okolina Ljubuškog, napomena RHP) nalazio i konak Mesihovića. Ovaj Konak je zapalio Stojan Novaković 1687. godine, kada je s četom uskoka išao na Mostar." (v. H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 1999: 124).

Turski hodoljubac, koji je "jasno odrazio gotovo cijeli XVII vijek Turske Imperije" (isto, 21), opisujući "kasabu Nevesinje" napomenuo je da se tu "uvijek vode borbe s uskocima od primorja, Ljubuškog i Kotora" (str. 417) i da zato nije ni uspio ući u Ljubuški:

> *Kad smo mi, zatim, rekli da bismo željeli da na putu, uz Mostar, razgledamo i vilajet Ljubuško, to nam norinske gazije nisu odobrile rekavši: "Neprijatelj je jako buntovan", i mi odustasmo od te namjere /…/* (str. 468).

U vrijeme svojega obilaska Mostara, putopisac je zabilježio i ovo događanje:

> *Kad smo s velikim džematom klanjali Bajram-namaz na Musali, upravo u času kad je mufti-efendija (šejhu'l-islam) učio hutbu, dođe sedam ljudi kao bez duše i zapomagaše:*
>
> *- Aman, braćo muslimani, eto za brdom vodimo borbu s ljubuškim nevjernicima. Upomoć, braćo, u pomoć!*
>
> */…/ Odmah su sve gazije, pješaci i konjanici, ne dovršivši molitvu (hutbu i dovu) prihvatili oružje, spremili se i dojurili u planine. Poslije dva sata započeli smo teške borbe u nahijamam Ljubuškog /…/* (str. 475).

Stotinjak godina nakon fra Lovrine smrti o ovom hercegovačkom gradiću pisao je u svojoj *Poviestnici Bosne* (Zagreb, 1851) i Ivan Frano Jukić, "zbog tadašnjih prilika" potpisan pseudonimom Slavoljub Bošnjak (Jukić, 1990: III). U poglavlju *Vezirluk Mostarski, iliti Južna i gornja Bosna, prozvana Hercegovina* on piše:

> *Ljubuški, graniči se s Dalmaciom, nahiama Lievanjskom, Duvanjskom i Mostarskom; posriedi dosta ravnice ima, okolo ju planine okružuju; dosta je plodna s vinom, pirinčom i duhanom; u ljubuškom blatu ima dobrih jeguljah. Stanovnici su kerstjani, koji 4 župe imaju; Turci*[11] *i malo ristjanah. Ljubuški* (u napomeni dodaje da stanovnici govore 'Ljubuški i Ljubuško', nap. RHP), *grad dosta jak, na liepom miestu kod rieke Trebizata, stanovnici gotovo sami su Turci do 200 kućah; udaljen od Mostara 6, a od Vergorca 2 sata. Porušje, Grabovica i Gorica, sela krestjanska, gdie stoje župnici /.../"* (str. 56).

[11] Ivan Frano Jukić (Banja Luka, 1818. – Beč, 1857.) "Turcima" naziva Bošnjake, bosanske muslimane, i kod njega je to oznaka vjerske pripadnosti. U dijelu o *vierozakonu* u svojoj *Poviestnici Bosne* navodi: "Turci, s Ciganima, iznose 384,000. Ovo su nasliednici lažljivog proroka Muhameda, zato se Muhamedovci pravie zovu. Ovi su postali u Bosni od zločestih hristjanah, koji svoje gospodstvo neznajući drugačije uzderžati, poturčiše se, iznevieriše se Bogu, i najveći neprijatelji postadoše svog naroda, i svoje jednokervne bratje, samo zato, da uzdrže svoje posedovanija zemaljska. Ovi imadu svoje Imame t. j. župnike, koji su podložni kadiama – svietovnim sudcima, kadie pako Carigradskomu Šeh-ul-islamu, koi je glava Muhamedanske viere" (str. 17-18).

Na tom i takvom prostoru, u vremenu između ovih dvaju razdoblja i ovakvih prilika, viđenim očima jednog stranca, Turčina (Čelebija), i jednog domaćeg čovjeka, Banjalučanina, pristalice Gajevog ilirskog pokreta (Jukić), rodio se i rastao fra Lovro.

3.0. Bosna i franjevci

Kao što je poznato, još početkom XIV st. Rim je pokušao u Bosnu "ubaciti katoličke redovnike", kako piše H. Kuna u *Hrestomatiji starije bosanske književnosti* (1974: 107). Od tih redovnika, dominikanaca i franjevaca, u Bosni će se uspjeti održati samo franjevci, a djelovanje tih bosanskih redovnika, "odnosno njihove redodržavne Bosne Srebrene, koja se vremenom, u složenim historijskim okolnostima, formirala u organizaciju sasvim izuzetnu u sistemu katoličke crkve" (Lovrenović, 1989: 115). Tom redu pripadat će i fra Lovro Ljubušak a njegovi literarni radovi i udžbenička djela bosanskoj franjevačkoj književnosti i bosanskim latinistima.[12]

U bosanskohercegovačkoj franjevačkoj književnosti fra Lovro se pojavljuje u XVIII st., kad i među latinistima. Lovrenović ističe da "između ostalih radova, ostaje zanimljiv kao autor 'Pisne od pakla' – pobožne pjesme sasvim u metru i ritmu narodne deseteračke poezije" (1989: 122). Naime, u poglavlju *Stoljeće i po u turskog osvajanja* svoje knjige *Labirint i pamćenje, kulturnohistorijski esej o Bosni* i Lovrenović izdvaja, nakon srednjovjekovnog razdoblja, koje ima "poseban jezički značaj", kako ističe M. Begić (1987: 102), turski period, u kojem se nastavlja "manastirska tradicija i razvitak franjevačke književnosti" (isto, 102), te književnost na narodnom i na orijentalnim jezicima.

To je razdoblje trajao dugo i uključuje književne *pojave* unutar *nacionalno-etnički* različitih skupina, koje čine "cjelovite formacije većeg ili manjeg unutarnjeg jedinstva" (isto, 106). Svi bh. pisci su, čak i "/ako su ideološki i nacionalno stajali uz vanbosanske sredine i pokrete u prošlosti/ u svojim djelima izražavali i podvlačili i one sastojke svog bića i djela koji ih neodoljivo čine bosanskohercegovačkim" (isto, 9) i "svi su oni kao pisci umjetnički ili idejno svoje biće gradili Bosnom i njenom ljudskom, duhovnom, psihološkom i jezičkom podlogom" (str. 9).

[12] Fra Lovro je, bez sumnje, važan i za hrvatsku gramatologiju (usp. bibliografiju u radu Bagarić-Gabrić, 2003).

U poemi *Pisna od pakla* "po već uhodanom običaju bosansko-hercegovačkih franjevaca i Šitović se služi lijepim i svakomu razumljivim narodnim jezikom, štokavsko-ikavskim" (Georgijević, 1973: 325), rekla bih, poput onoga kojima se služi u metajezičkim dijelovima svoje latinske gramatike i u njenim predgovorima, koji i jesu tema ovoga izlaganja.

3.0. Latinska gramatika[13]

Nedavno se navršila 300-ta godina od prvog objavljivanja fra Lovrine latinske gramatike, ocijenjene kao *važnija* latinska gramatika u hrvatskoj gramatologiji (v. Pranjković). U dijelovima udžbenika pojave (pojedine bilješke i *opomene*) nelatinskim, tj. maternjim jezikom autora i mladića kojima je gramatika namijenjena[14]. Po tome "predstavlja prvi naučni spis na narodnom jeziku u franjevačkoj literaturi ovoga područja" (Kuna, 1974: 118).

4.0. Udžbenički podstil Lovrine *Stipanuše*

Udžbenici i slična priručna literatura po posebnosti sfere 'upotrebe' jezika pripadaju naučnom diskursu, kojim se danas na poseban način bave *retoričke studije nauke* i nova disciplina - *retorika nauke.* Ona se zanima za načine uspješnog argumentiranja i ubjeđivanja tvrdeći da naučni diskurs nije lišen 'ljepote' izraza, odnosno estetičnosti, u što nas je uvjeravala tradicionalna (lingvo)stilistika, pa prema tome ni subjektivnosti u izrazu (usp. Gross) unatoč tome što je adresat usmjeren na sadržajnu stranu poruke (informaciju), i razotkriva ''da je ono što se smatra stvarnim i objektivnim znanjem 'retorički konstrukt poput svakog drugog'" (Orajić 2010: 84).

Kako udžbenička jezička realizacija općenito ima brojne i dovoljno prepoznatljive tipične osobine u odnosu na ostale naučne 'upotrebe' jezika (prije svega one vezane za lakše razumijevanje i primanje informacije - otuda i brojnost sinonima, odsustvo polisemičnosti, dvosmislenosti, i sl.), u lingvističkoj stilistici je odavno utvrđeno da se udžbenici i slična priručnič-

[13] Za termin 'gramatika' (riječ grčkog porijekla, po Klaiću znači 'azbuka, jezična obrazovanost', up. Kolenić, 2006: 152) fra Lovro će izumiti riječ *slovstvo, slovinstvo*, po čemu će vjerovatno i potonji ilirci i jezičari zagrebačke filološke škole tvoriti, u istom značenju, riječ *slovnica*, a Š. Starčević *ričoslovnicu* (up. Kolenić, 2006: 152).

[14] Zanimljiv za jezičku analizu (uz: ikavicu, turcizme, glas h, kraćenje oblika infinitiva i sl.) jeste i kraći rječnik (gdje se pojavljuju i sljedeće riječi: *bahtat nogham, hodit, kuhat, lafno, mokrit, nadivat, nehaijat, naudit, uffatit, oftudenitfe, plamdovat, fuitovat, tarbuh, taban, utechi, varit, zid; bila fgigherizza, bubrigh, ciedo, cinit lipo, dite, did moi, izisft, muft mliko, nevista, razdrit, rizat,* rucha liva, *stavit na misto, zapovidat,* itd.).

ka djela mogu izdvojiti u jedan zaseban podstil naučnoga stila. Kad se pak govori o jednom ovakvom školskom priručniku ili/i udžbeniku s početka davnog XVIII st., njegov jezik (s različitih aspekta) može biti tema istraživanja, kako se pokazalo, koliko i usporedba sa sličnim udžbenicima ili/i priručnicima toga vremena pisanim po pravilu latinskim jezikom – "kao što je bio običaj onog vremena i evropski uzus, pa tako i čitavo djelovanje bosanskih franjevaca pripada bosanskom latinitetu" (Kuna 1974: 118). No, u ovom radu pažnja nije usmjerena na sam latinski udžbenik bosanskog franjevca, već na one njegove rubne dijelove ili dijelove "nevezanog teksta" (Gabrić-Bagarić 2003: 70) kojima bi pripadali i predgovori, u teoriji često tumačeni kao 'vantekstovni', popratni dijelovi nekog djela - književnog, prilično izučavanog, ili neknjiževnog, malo ili uzgredno analiziranog.

5.0. Žanr predgovora

Kao tradicionalni narativni žanr u XVIII st., po pravilu ispisan rukom istog autora, predgovor će - već s obiljem "najrazličitijih peritekstualnih elementima" (up. Blagojević, 2015) - postati nerazdvojni dio književnog djela. Premda fra Lovrini predgovori po funkciji i nisu *peritekstualni* (nerazdvojivi) dio gramatike kojoj prethode, važan su strukturni elemenat razumijevanja načina oblikovanja 'glavnog' teksta i cilja njegovoga sastavljanja.

Kao autorski, predgovori su općenito različitog sadržaja (biografskog, autobiografskog, moralističkog, religijskog, metodičkog, naučnog, itd.) a na fonu *uvoda* u djelo pružaju mogućnost dekonstruiranja autorovog stava, mišljenja, molbe, zahtjeva, kritike, itd. Oblikovani su na način uobličavanja govora - otuda zainteresiranost retorike za ovaj žanr: kao vrsta 'govora' specifične (pisane) komunikacije sadrže izravna obraćanja adresatu (oslovljavanje), karakteristične 'otvaračke' i 'zatvaračke' obrasce, i sl. Mogu se, kao svojevrsni monološki iskazi, dovesti u vezu s *invokacijom* (*zaziv muza* u antici), čija obraćanja prati nagovještavanje teme (pjevanja ili pisanja). Poput uvertire sažeti su 'otavrački' tekstovi, prate glavni dio kao i drugi *paratekstni* elementi (G. Genette): ime autora, naslov djela, i sl. (v. Fališevac, 2008: 10).

U djelima kakva predstavljaju stari udžbenici poput Ljubušakovog, predgovori su se javljali redovno. U fra Lovrinoj gramatici oblikovani su po obrascu ili (apelativnoj) formuli sličnoj onoj koju srećemo i u književnim djelima toga vremena. Predgovori uz djela hrvatskih pisaca XVIII stoljeća, prozni i u stihu, bili su tema Rafe Bogišića (1997).

6.0. Predgovor *Pisni od pakla*

Fra Lovrina poema *Pisna od pakla* (spominje je i R. Bogišić, str. 219) započinje obraćanjem:

> ***Štioče dragi****, jur ti znaš da pakao procinjivati i pakla se bojati jest nadahnutje božije jerbo strah od pakla, razmišljanje ognja, tamnosti i vičnjosti čini čovika, ako je u grisih, pokoru činiti, ako je u milosti božijoj u grihe ne padnuti.zato Bog zapovida nam: Spomeni se najposljidnjih i nećeš grišiti uvike /…/.*
>
> *Slušaoče poljubljeni brate, ti dobrovoljno u kolu igraš a kolo se vičnje vrti paklu naokolo. Ti pivaš i slušaš pisne od Kraljevića Marka, Muse Arbanasa, Relje Bošnjanina, od vojske, junaštva, kralja, kapitana i ostalih, takojer lipote divojke, od rujnog vina i ostalih beskorisnih pisamah. Nećeš li ušima pameti tvoje poslušati jauke i kukanje tolikih krstjanah po paklu što ih muče, dave, deru, žegu i gnjave paklene vojvode Lucifer, Majmun, Asmadeo, Sotona /.../* ("Zbornik stihova", 1973: 325).

Autor u predgovoru izravno iznosi motiv svog literarnog (književnog) djelovanja, "utilitarnog u potpunosti" i, složit ćemo se lahko, "bez većih umjetničkih pretenzija" (Kuna, 1974: 113). Okrenut najširem sloju puka i "podvrgnut strogoj crkvenoj cenzuri" (isto, 134) po pravilu je propovjednički (usp. varirajacije: *štioče, štioče dragi* uz: *slušaoče poljubljeni brate, dragi slušaoče, poštovana bratjo redovnici od biskupata…, moja bratjo, krstjani i krstjanke,* i sl.):

> *Tako vas opet molim,* ***poštovana bratjo redovnici od biskupata zadarskoga, splitskoga i šibenskoga i makarskoga i trogirskoga i sve druge di su godi*** *kojim prid oči dođe ova pisma, koju premda sam u biskupatu prisvit. i pripošt. biskupa Bjankovića, to jest u Makarskoj ispisao i dosad upisanu s dičicom istoga mista pivao, ništa ne manje želim da vazda bude pivana na općenu duhovnu korist puka krstjanskoga. Štioče, moli Boga za me, a ja ću za te. /…/*
>
> *Svakom priporučavam da štije, govori, piva i sluša. Fratrom bosanske države, popom od Poljica i svim ostalim redovnikom, jer se uzdam u Boga i u pomnju redovnikov da će ova pisma biti za duše korisna* (*Zbornik stihova*, 1973: 325).

Fra Lovro se (u više navrata) obraća *štiocu*[15] poput bosanskih franjevaca prije njega: Solinjanina Stj. Matijevića (rođen u Soli, što je staro ime

[15] Ivan Frano Jukić se u svojem Predgovoru *Poviesnici Bosne* (1850) spominje *štioce,* ali im se izravno ne obraća (*Kad bi ja uvierio moje štioce, da je ovo opisanje…*"; usp. imperative upućene neprijateljima*: Još jednu rieč upravljam svojim neprijateljima. Nepitajte… Vi me dobro znate…,* i obraćanje savietniku Ljudevitu Gaju*: Presvietli Gospodine! Ja sam davno*…).

Tuzle, oko 1580, a umro 1654. u Transilvaniji) ili Jajčanina Stj. Margitića (rođen u XVII st. jer je koncem tog stoljeća išao u Carigrad kao zastupnik svoje provincije, a umro 1730. u Fojnici)[16], posljednjeg franjevca koji je svoje knjige štampao bosančicom (up. Kuna 1974: 166). U *Ljetopisu* Nikole Lašvanina (umro u Jajcu 1750.) nema izravnog obraćanja *štiocu* (*Neka se štioc ovi knjigah ne čudi što nije…*, nav. po: Kuna 1974: 217). Margitić, pak, kojemu je uzor bio Divković i koji je izdao dvije knjige (jednu 1703., drugu 1708.)[17], a po vlastitom priznanju prevodio i kompilirao latinska i talijanska djela te ih "prilagođavao bosanskoj problematici" izražavajući "jako osjećanje patriotizma u odnosu na Bosnu" (Kuna 1974: 166), između ostalog piše:

> *U nas u Bosni nejma redovnika, aliti ubamalo, koji ne umije tri ili četiri jezika. I mnoge su knjige štampali i iztomačili u jezik bosanski, ali slovima latinskim, a veći dio ot puka ne umije u ona slova i naša je štampa osrtavljena i zabačena posli Divkovića i Posilovića, a veoma su potribite knjige u Bosni u naša slova i u naš jezik, premda je mučan naučit svakomu. Kako vidio ot robja, koliko godina nikad naprav ne mogu govoriti, izvan ako je nejako dovedeno. A mi naučimo u malo vrimena u kojigodi kraljevstvo otidemo* (v. Kuna 1974: 172).

Pitanjem jezika bavili su se franjevci u svojim predgovorima, pa slično nalazimo i kod drugih autora čija su djela priručnog karaktera, namijenjena prije svega (franjevcima) propovjednicima, ali i laicima, što se vidi iz predgovora Laštrićevih i Filipovićevih djela. A slična su pitanja zaokupljala i fra Lovru u njegovom predgovoru gramatici.

7.0. Predgovori Gramatici

U usporedbi s predgovorima književnih djela, predgovori ove vrste - udžbenički i priručni - pisani su, po pravilu, s drugim ciljem i u osnovi formuličnim stilom, po uzusima toga vremena: obraćanjem (otvaraju tekst), zahvalom, tumačenjem razloga i cilja pisanja djela, ustaljenim krajem uz temeljnu riječ sakralnog diskursa *Bog* (zatvaraju tekst):

– *I Bogti bio vazda na promoch* (str. 4)

– *Z' Bogom* (str. 5)

– *S' Bogom, koga zame da molite…* (str. 7).

[16] Navedeno prema: Kuna, 1973: 166.

[17] Druga je bila toliko omiljena u narodu da je popularno nazivana 'Stjepanuša' (Kuna, 1974: 166).

Molitva dolazi na kraju predgovora (na latinskom je), a prije početka 'glavnog' dijela (tj. gramatike); iskazana s aspekta pripadnika jedne vjerske zajednice (franjevaca) čini se da ima status obaveznog, dakle *peritekstnog* elemenata: njome se, i njenim jezičnim izrazom koji signalizira pripadnost određenoj religiji, ostvaruje svojevrsna fatička komunikacija 'odozdo prema gore' (uspostavlja kontakt sa Svemogućim). Bude li molitva uslišana 'odozgo prema dolje' ("iedabi Boog dao, i Diva Maria Pomoghnicha", str. 4), participira se nadnaravna (po)moć za postizanje cilja ("da mladichi ucine doftoine plode Krifpofi, i nauka u Urime fuoie", str. 4).

Lovrini predgovori gramatici mogu se tumačiti i kao *'epitekstni'* dijelovi (Bogojević), što znači da nisu ključni za samu gramatiku, niti su relevantni za njenu ocjenu.

Gramatika ima tri 'posvetna' (pred)govora, strukturirana kao *pisma* upućena određenim adresatima: *Pripogliubglenomu sctioczu, Postovanomu mesctru* i *Pozdrau mladichem*, odnosno nekom općem čitatelju (široj javnosti), nekom općem poučavatelju (učitelju) i učenicima (mladićima koji će učiti latinski jezik po fra Lovrinoj gramatici). Njima treba pridružiti i jedan kraći predgovorni dio naslovljen kao *Nacini ucenia aliti naftoiania*, zapravo neizravno upućenu napomenu učiteljima ("Pria, nego Mladichi pocnu ucit Declinatione Imenah, neka dobro…", str. 10), a izravnu *mladichima* u posljednjem iskazu ovih *Nacina* ("Priporuevem vami o Mladichi dafe…", str, 10).

Uloga *mladicha,* recipijenata, 'upisana' je prije nego što im se autor obratio u predgovoru, budući da je pri sastavljanju gramatike fra Lovro kao autor zasigurno imao u vidu one kojima namjenjuje svoje djelo; tako su učenici prisutni otpočetka i u 'komunikaciji' sudjeluju na način kakav podrazumijeva svaki udžbenik. Naime, kad se piše jedan takav tekst, onda se prije i tokom njegovog nastanka zamišlja, tj. predviđa ili pretpostavlja čitalac (uzrast, znanje, struka, i sl.), onaj kome je tekst namijenjen.

Komunikacija između autora, fra Lovre, s jedne strane, i učenika kojima je udžbenik namijenjen, *mladicha*, s druge, odigrava se u sferi javnosti. Komunikaciju određuju i legitimiraju kao javnu uloga i status učitelja i učenika, a oni su proizašli iz (socijalno relevantnih) relacija: u autorskoj poziciji je član franjevačke zajednice, a u poziciji recipijenta su - u prvoj pouci latinštini - *mladichi*, dječaci *Bosne Argentine*, čiji je *mloghi trud* fra Lovro vidio. Učenici franjevačke škole, koji *misle bit Redouniczi* (str. 4), komunikacijski

su kolektiv čijim jezikom (tj. njima razumljivim) fra Lovro piše predgovore i mnoge metajezičke dijelove svoje latinske gramatike (bilješke, *opomene*). Poznavanje jezika komunikacije bitna je, minimalna polazna pretpostavka za dekodiranje informacije – vjerovatno ju je dobar učitelj Ljubušak, s pozicije pragmatika, znao procijeniti još u dalekom XVIII st. premda to i nije bila jedinstvena pojava (poznavao ju je i Babić, npr.).

Takve (javne) uloge utjecale su na dobrohotnog autora (koji kaže: *tesam ovo dilafccze napravio*, str. 4) i na oblikovanje jezika latinskog udžbenika.[18] On će često u tekstu gramatike zapisati:

– *i takofe cini Nominativus, nafcki imenviuchi* (15)
– *ima se ovako nafcki izrechi* (15)
– *imafe znatti da ovi cafg morafe nafcki iztomaciti na dva nacina* (16)
– *aliti recenie nafcki* (16)
– *V nafc iezik doifto mnoghokrat confundife* (17)
– *i udrafe nafcki* (17)
– *Kakofmo reckli i nafcki* (51)
– *nafcki che rechi* (186)

U naslovu djela Ljubušak navodi da je u pitanju latinsko-ilirska gramatika (*Grammatica latino-ilyrica*) i odmah, u prvom predgovoru, doslovno piše: *mi neimamo Grammatikah u* ***nafc*** *iezik iftomacenih* (str. 3) dodajući:

> *I Premda ieffu Koijgod Naucitegli Grammatike, iftomacili Declinatione Imenah, i Conjugatione Verbah* ***haruaftski****; nifcta nemagne nisffu (fcto ia mogu znat daffam vidio) fuih Regulah zadofta izrekli, ni obratili.*[19] (str. 4)

No, kasnije, kroz gramatički dio Ljubušak se koristi izrazima *nafc, nafcki* pa će se latinski naći u opoziciji prema 'naš' i 'naški', a isto će vrijeme signaliziranjem posjedovanja zajedničkog (jezika) pozicije autora i učenika

[18] "Činjenica da su franjevački svećenici na teritoriju Bosne Srebrene bili nosioci kulturnoga i jezičnoga razvoja dovela je u XVII i XVIII stoljeću do stvaranja 'franjevačke koine' (Kuna, 1989), relativno ujednačenoga jezika koji danas ubrajamo u jedan od predstandardnih štokavskih jezičnih tipova /…/, a koji je svoje nasljedovatelje imao i u (ne samo franjevačkim) piscima kasnijih razdoblja, od kojih svakako valja izdvojiti Andriju Kačića Miošića" (Vlastelić, 2007).

[19] Ljubušak ovdje misli na Babićevu gramatiku (1712), kojom nije bio zadovoljan pa je otuda i napisao svoju godinu nakon Babićeve i namijenio ju, kao i Babić svoju, budućim franjevačkim svećenicima u Bosni Argentini.

postati bliže/bliske, odnos solidaran - s efektom pojačanog povjerenja. Učinak metajezika na zajedničkom jeziku učitelja i učenika uveden povremeno u glavni tekst učinit će bližim udžbenik latinskog, odnosno sam latinski.

Predgovori su napisani na takvom jeziku. Prvim se ljubazno i blagonaklono, reklo bi se prisno, obraća čitateljima ("moi draghi i mili sctioce", str. 3) i očekuje uzvraćanje naklonosti razumijevanjem, kako sam kaže, *razloga* i *uzroka* sastavljanja *dila*. Ljubušak, naime, objašnjava motiv pisanja gramatike stavljajući se pri tome u poziciju skromnog autora svjesnog da je to možebit i "malehan trud" (str. 3) i tek "dilafccze" (str. 4).

Taj svojevrsni *topos skromnosti* dobija ulogu fra Lovrine retoričke strategije: slijedi manje skromno očekivanje da je to ipak dobro učinio! Poziva se na zajedničko znanje činjenice da "mnozi narodi… lafcgne nauce grammatiku… ierbo oni ftampaiu grammatike u fuoie vulaftite iezike iftomacene, i tako nie gnimi muka naucit regule grammaticke kako nami, ierbo mi neimamo grammatikah u nafc iezik iftimacenih…" (str. 3-4). Nezadovoljan je kako su neki "naucitegli grammatike iftomacili" deklinaciju i konjugaciju latinskoga jezika jer je vidio "mnoghi trudi mladichah Bosne Argentine" ali "malahan gnihou plod", pa kaže da je napravio ovo "dilafccze" njima na 'službu i korist'…

Poznavanje gramatičke situacije kod drugih naroda (ista je pozicija "sctiocza" i autora: navedeno znaju i jedan i drugi, pa to može biti samo strategija približavanja autora "sctioczu" i podsjećanje na nešto što je 'općepoznato' a što opravdava razlog sastavljanja gramatike), upućenost u djela koja su prethodila autorovom i kritički odnos prema njima (što bi pripadalo strategiji *okvira* naučnog teksta u funkciji pojačanja autoriteta i stjecanja povjerenja) utemeljuju poziciju autora.

Predgovor je dakle mogao biti napisan nakon što je djelo završeno, a autor je djelo/gramatiku napisao da bi pomogao učenicima, mladićima Bosne Srebrene koji misle biti redovnici.

Drugi predgovor je upućen učitelju ("mescter") koji će poučavati mladiće po autorovoj gramatici. S aspekta konverzacijske analize opet se javljaju sudionici komunikacije, ali je odnos manje prisan: učitelj je "postovani" ("sctiocz", iz prvog predgovora, bio je: "moi", "draghi", "mili"), no prema njemu i njegovom znanju iskazuje se posebno poštovanje.

Manir onovremenog obraćanja pojačava i naglašava Ljubušakov *topos skromnosti:* autor hvali učitelja ističući njegovu veliku učenost, a svoju skromnost i 'malehnost' (pa je tako učitelj više knjiga pročitao nego što ih je autor vidio!). Dalje, autor prenosi opoziciju s ličnosti (autor - učitelj) na djela (gramatike), pa svoju gramatiku stavlja nasuprot Emmanuelovoj, kojom se poslužio. Djelo 'svoga truda' naziva tek "Grammaticiczom" (strategija vlastitog umanjenja, samouniženja radi uzdizanja drugoga), a Emmanuelovoj pripisuje sve same superlative (strategija uzdizanja drugoga: "naiboglia", "naiplemenitija", "naikorifnia", i "naiglafnia", "naikorifnia"). Poznatom fra Lovrinom retoričkom strategijom očekuje se od učitelja, kojemu je iskazana tako velika moć nad autorom (posjedovanjem znanja koje je učitelju pripisao, a neznanja pripisanom sebi), da svojim učenicima tumači autorovu latinsku gramatiku (skromnu, jednostavnu) a onda da učenike uputi u veliku, Emmanuelovu (okićenu svim onim atributima). Uz to mu upućuje 'lijepu i poniznu molbu'. Sva ova pretjerana i prenaglašena učtivost s 'viškom', te vlastita poniznost mogu se razumjeti kao iskazivanje velikog povjerenja u učitelja i važnosti njegove uloge, odnosno općenito brige za učenike i njihovo učenje latinskog jezika (i svega što iz toga proizilazi).

Autor se u trećem predgovoru izravno obraća učenicima koji će "ucit vo voi Grammaticzi" (str. 6) otvarajući tekst riječima "Moi Dragi Mladichi" (str. 6), kao što će im se obratiti i u zadnjem predgovoru (*Načini*), istina tek posljednjom rečenicom, i još ponešto suzdržano (odsustvo aributa): "Preporuevaem vami o Mladich" (str. 10).

Nakon naglašene učtivosti i ljubaznosti prema "sctioczu" i "mesctru" u prva dva predgovora, ovdje u trećem učenike (u množini) upozoravajući podsjeća na važnost latinskog u redovničkoj službi za koju se spremaju: "vaglia imat Bosii ftrah i ponizno molituu cinit" (str. 6).

Čini se da je nesolidaran (neravnopravan) odnos autor - učenici izražen prebacivanjem sugovornika na 3. lice i zadavanjem zadatka (preko nekog drugog lica): "imadu govorit" (str. 10). Prepoznaje se, naime, potkraj ovog predgovora 'prisustvo' nekog trećeg (posrednik), najvjerovatnije učitelja kao onoga koji će voditi učenike kroz gramatiku: "Zatochu ftavit molite Koie prid ftudiom **imadu** govorit" (str. 7). Ali u završnom iskazu, kojim se i izlazi iz ovog teksta, kao da se autor ponovo, s povjerenjem, vraća učenicima (množina, imperativ):

S' Bogom , Koga zame da molite, mnogofe vuruche vami priporuevam (str. 7).

Zanimljivo je i to da se samo u ovom predgovoru uvode citati na latinskom, a prije molitve koja je pak cijela na tom jeziku koji učenici tek trebaju naučiti. Biblijski citat ili onaj Donatusov naveden u ovom predgovoru učenici će moći razumjeti tek nakon što se ispune uvjeti koji se zahtijevaju od učenika (učenje latinskog). Čemu latinski citati ovdje služe? Začudni su, *mistificirani* jer su *nejasni* i *neupotrebljivi* s aspekta onih kojima su upućeni, odnosno učenika (Ivas, 1988: 32), isključuju ih iz 'komunikacije'. Ili potiču da se što prije uključe.

***

Postoji uvjerenje da se Ljubušakova *Grammatica Latino-Illyrica* kao školski udžbenik koristila gotovo dva stoljeća nakon prvog izlaska iz štampe, premda je i u XVIII st. bilo (skraćenih) prijevoda Alvaresove latinske gramatike prema kojoj je sastavljena. Bila je izvor autorima kasnijih gramatika ne samo latinskoga već i hrvatskoga (up. Knezović - Demo, 2005: 316), što govori o značaju bosanskog franjevca za hrvatsku gramatologiju. Premda je već dosta opisivana i analizirana, gramatika franjevca Bosne Srebrene ostaje i dalje zanimljiva za mnoga jezička i druga izučavanja, složit ćemo se s A. Vlastelić. U ovom radu pažnja je usmjerena na jedan specifičan narativni žanr oblikovan kao (pisani) pred-govor, a čini se da bi jedno šire istraživanje udžbeničkih i priručnih autorskih predgovora u bh. kulturi XVIII st. pokazalo postojanje mnogih sadržaja ovih popratnih dijelova knjiga i različitih, ali usporedivih obrasca obraćanja čitaocima i (i javnosti), kompozicijskih shema, klišea i konvencija oblikovanja - bilo da je riječ o neknjiževnim ili književnim predgovorima.

LITERATURA

1. Begić, Midhat, *Raskršća IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
2. Bogišić, Rafo, "Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća", u: Zrcalo duhovno: književne studije, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997., 212–233.
3. Bogojević, Vesna, "Čemu služe predgovori?" http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja
4. Čelebija, Evlija, *Ljetopis*, *odlomci o jugoslovenskim zemljama,* preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, 3. izd., Srajevo – Publishing, 1996.
5. Demo, Šime, "Latinska sintaksa kao implicitno prisutna problematika", Fluminesa, god. 16(2004), br. 1-2, 45-63
6. Duraković, Esad, *Arapska stilistika u Bosni, Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori,* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
7. Duraković, Esad, *Svjedočenje o vremenu*, KDBH Preporod, Zagreb, prosinac 2015.
8. Fališevac, Dunja, "Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih iskaza", Coloquia Maruliana XVII (2008)
   http://hrcak.srce.hr/file/37647
9. Gabrić-Bagarić, Darija, Jezik u gramatikama južnih hrvatskih prostora 17. i 18. stoljeća, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 2003.
10. Georgijević, K., *Hrv. književnost od 16. do 18. st. u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb, 1969., nav. prema: *Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*, *Dodatak*, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1973.
11. Gross, G. Alan, *The Rhetoric of Science*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.
12. Hadžiefendić-Parić, Remzija, "Ljubušak Hasan, zatim Stipan pa fra Lovro Ljubušak", *Behar*, godina XXIV, Sarajevo, 2015, 78-82
13. Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.
14. Ivas, Ivan, *Ideologija u govoru,* Hrvatsko filozofsko društtvo, Zagreb, 1988.
15. Jukić, Ivan Frano, *Poviestnica Bosne,* Berzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, U Zagrebu, 1852. Reprint: Demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Knjiga 1, Ciklus ponovljena izdanja, Zagreb, 1990.
16. Knezović, Pavao – Demo, Šime Demo, pogovor u: *Lovro Šitović Ljubušak*, *Grammatica Latino - Illyrica, Venecija, 1713*., MLADE : Matica hrvatska : Synopsis, Zagreb : Ljubuški : Sarajevo, 2005.

17. Kolenić, Ljiljana, "Pogled u tvorbu starog hrvatskog gramatičkog nazivlja", Filologija, 46-47 (2006), 151-164
18. Kuna, Herta, *Hrestomatija bosanske književnosti*, Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
19. Lovrenović, Ivan, *Labirint i pamćenje, kulturnohistorijski esej o Bosni,* NIŠRO Oslobođenje, Biblioteka posebnih izdanja, Sarajevo, 1989.
20. Mulović, Amra, *Arapska gramatička tradicija u Bosni, Šejh Jujo o regensu,* Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.
21. Orajić-Tolić, Dubravka, *Akademsko pismo: Strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente,* Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
22. Pranjković, Ivo, "Gramatika čuvar identiteta", Matica hrvatska, Vijenac 406
    http://www.matica.hr/vijenac/406/Gramatika%20%C4%8Duvar%20identiteta/
23. Stolac, Diana, "Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatologije", https://www.researchgate.net/
24. Šabanović, Hazim, "Evlija Čelebija i njegov Putopis", u: Čelebija, Evlija, *Ljetopis*, *odlomci o jugoslovenskim zemljama,* preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, 3. izd., Srajevo – Publishing, 1996
25. Šitović Ljubušak, Lovro, *Grammatica Latino - Illyrica*, Venecija, 1713.[1], 1742.[2], 1781.[3] (pretisak prvoga izdanja: MLADE : Matica Hrvatska : Synopsis, Zagreb : Ljubuški : Sarajevo, 2005.; pogovor: Pavao Knezović - Šime Demo)
26. Vlastelić, Anastazija, "Sročnost u hrvatskom jeziku u gramatici fra Lovre Šitovića Ljubušaka" (Congruency in the grammar book by fra Lovro Šitović Ljubušak) – poglavlje knjizi *U službi jezika* (Zbornik u čast Ivi Lukežić), Rijeka, 2007.
    https://bib.irb.hr/datoteka/339672

MUHAMED ŠATOR I NJEGOV DOPRINOS BOSNISTICI

Doc. dr. Alen KALAJDŽIJA
Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: U radu se skreće pažnja na naučni značaj Muhameda Šatora (1945–2004), istaknutog naučnog, kulturnog i javnog radnika, koji je ostavio značajan doprinos bosnističkoj nauci u jeziku. Njegov rad i doprinos proučavanju savremenog i starijeg bosanskog jezika dobiva na značaju zbog Šatorove predanosti proučavanju nekih događaja iz historije bosanskog jezika i bošnjačke književnosti. U tom smislu, konkretno je radio na proučavanju procesa prihvatanja standardnog jezika u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX st., a posebno u vezi s mnogobrojnim naučnim zabludama o *Gramatici bosanskog jezika* iz 1890, što je bio zadatak njegove magistarske radnje, koja će nešto kasnije biti i publicirana. Drugi značajan iskorak u Šatorovu radu odnosi se na njegovu doktorsku tezu o jeziku i stilu jednog od najznačajnijih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pjesnika XX st. – Maka Dizdara, što je također objavljeno, istina posthumno. Pored ovih dvaju velikih monografskih istraživanja, Šator je ostavio i jedan broj radova i članaka o nekim pitanjima sinhronijske i dijahronijske bosnistike. Ovaj rad ima cilj sintetski pregledno prikazati ukupan rad Muhameda Šatora u lingvističkim istraživanjima te dati popis njegovih bibliografskih jedinica, koje bi bile objedinjene na jednom mjestu.

Ključne riječi: Muhamed Šator, bosnistika, lingvistika, Hercegovina

Osnovni biografski podaci

Muhamed Šator, rođen 16. 12. 1945. a preminuo 16. 07. 2004, bio je jedna od krupnih lingvističkih figura savremene Hercegovine, kako zbog obima svoga istraživačkoga korpusa u oblasti bosnističkih lingvističkih disciplina, tako i zbog važnosti problema koje je ispitivao te njegove naučne konzistentnosti u istraživanjima.

Rođen u Lokvama, općina Čapljina, Šator je svoj životni vijek vezao za Hercegovinu, posebno za Stolac i Mostar, pa je osnovnu školu i gimnaziju završio u Stocu. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu diplomirao je na Odsjeku za srpskohrvatski jezik i književnost, a postdiplomski studij finalizirao magistarskim radom 2000. godine: *Razvoj pravopisne norme u Bosni i Hercegovini do 1914*. Dana 14. 06. 2004. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odbranio je doktorsku tezu pod naslovom *Jezik i stil Maka Dizdara*.

Bio je profesor i direktor u stolačkoj Gimnaziji do 1992. U Pedagoškom zavodu u Mostaru obavljao je funkciju savjetnika za bosanski jezik. Bio je član timova za izradu nastavnih planova i programa za bosanski, srpski i hrvatski jezik te recenzent više udžbenika i knjiga iz oblasti bosanskoga jezika. Pokazao se vrsnim metodičarem u oblasti bosnističke lingvistike, izrađujući u koautorstvu s Refikom Bulićem udžbenik za prvi razred srednje škole *Naš jezik*. Šator je svoj doprinos u izgradnji bosnistike potvrdio svojim angažmanom na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru.

U krugovima ljudi s kojima se družio i sarađivao bio je uvijek rado viđen i omiljen sagovornik, pa je po svojoj blagosti i skromnosti stekao nadimak Hamica.

O istraživačkom djelu Muhameda Šatora

Šator je za svoga relativno kratkog života uspio napisati više članaka, objavio je preko 200 kraćih priloga o bosanskom jeziku u okviru programa Radio Mostara, te napisao tri knjige, dvije izuzetno važne monografije koje su nastale kao rezultat njegova magistarskog rada (*Razvoj pravopisne norme u Bosni i Hercegovini do 1914.*) i doktorske disertacije (*Jezik i stil Maka Dizdara*). Njegova prva samostalna knjiga, koju je objavio Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, izišla je svega nekoliko dana prije nego što je preminuo 2004. Druga knjiga pod istoimenim nazivom disertacije objavljena je tek 2013. godine u sklopu manifestacije Slovo Gorčina. U svojoj, inače hronološki gledano, prvoj objavljenoj knjizi pokazao se vrsnim metodičarem u oblasti bosnističke lingvistike, izrađujući u koautorstvu s Refikom Bulićem udžbenik za prvi razred srednje škole pod imenom *Naš jezik,* 2001. godine.

I

Udžbenik *Naš jezik* prvi je u nizu izdavačkih aktivnosti Muhameda Šatora, koji je inače napisao u koautorstvu s Refikom Bulićem. Udžbenik broji

144 stranice i tematski je vezan za nastavni plan i program za prvi razred srednjih škola u Bosni i Hercegovini, obuhvaćajući veće nastavne jedinice u sljedećim oblastima: priroda i funkcije jezika; jezički idiomi; nivoi jezičke strukture i njihove jedinice – fonološki sistem standardnog jezika; prozodijski sistem standardnog jezika; fonostilistika; grafija (pismo) standardnog jezika; historija jezika u Bosni i Hercegovini; jezik u upotrebi. Navedene nastavne jedinice razrađene se pojedinačnim tematskim sadržajima, naslanjajući se na Okvirni plan i program nastave jezika u Federaciji Bosne i Hercegovine. Vrijednost udžbenika prije svega ogleda se u modernom pristupu tematskim jedinicima, s adekvatnim pratećim nastavnim sadržajima, posebno s obzirom na njegov metodičko-didaktički, pedagoško-psihološke te ilustrativni i svakako stručni aspekt. Činjenica da je prošlo 15 godina od objavljivanja ovog udžbenika i da je još uvijek u upotrebi u prvim razredima srednjih škola govori u prilog adekvatnosti datog udžbenika.

II

Studija *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u Bosni i Hercegovini do 1914. godine* obuhvata sintetično-analitičan presjek razvoja planiranih lingvističkih tendencija na srednjojužnoslavenskome tlu u periodu standardizacije jezika / jezikā od 1866. do 1914. godine, s posebnom pažnjom na razvoj pravopisa i njegova ujednačavanja na širem jezičkom tlu. Muhamed Šator ustanovio je zašto se u Bosni i Hercegovini najprije uspostavlja fonetski pravopis, utemeljen na jezičkom kontinuitetu i dijalekatskoj srodnosti: zbog tzv. južnog narječja Bosna i Hercegovina biva oslobođena borbe za crkvenoslavenski jezik (što se dešavalo u Srbiji), te je pošteđena različitih koncepcija zajedničkog idioma (zbog dijalekatske nehomogenosti u Hrvatskoj) i rasprava o etimološkom i fonetskom pravopisu. Smatram da postoji još nekoliko razloga koji su omogućili jezičku kompaktnost u Bosni i Hercegovini: središte novoštokavštine, ustaljenost grafijsko-jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini u ostalim pisanim, pa i usmenim stvaralaštvima – alhamijado izraz, usmena književnost, višestoljetno stvaralaštvo na bosančici, a ne smije se zaboraviti, također, da je upravo teritorij Bosne i Hercegovine bio prostor na kojemu je nastala novoštokavska folklorna koine, omogućivši, kako je to ustanovio Dalibor Brozović, stvaranje standardnojezičkog izraza na središnjem južnoslavenskom tlu.

Autor je u našoj naučnoj javnosti progovorio na temelju dokumenata pronađenih u arhivima, između ostalog, i o razlozima štampanja *Gramatike bosanskoga jezika* iz 1890. godine. Naime, udžbenici, koji su tada dolazili iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, bili su puni uvredljivih sadržaja, pa je

Zemaljska vlada naložila da se iz njih izbace pojedini tekstovi, a potom je donesena uredba da se sastavi udžbenik kojim će se koristiti svi učenici iz Bosne i Hercegovine bez obzira na njihovu nacionalnost. Ovim je poljuljana dosadašnja tvrdnja pojedinih historičara i lingvista da je *Gramatika bosanskoga jezika* izišla samo radi odbrane koncepcije bosanstva Benjamina Kallaya, koji, istini za volju, termin bosanski jezik uzima kao *zvanični jezik zemlje* po kojoj je dobio i ime. Zbog uvredljivih sadržaja udžbenika koji su dolazili sa strane najprije je štampana *Početnica za osnovne škole* (1883) Ljuboja Dlustuša, a potom i *Gramatika bosanskoga jezika* (1890) Franje Vuletića.

Osim toga, Šator je obrazložio, dokumentirano i činjenično, da dotadašnji udžbenici nisu imali potpisana imena autora, pa se pita zašto je to čudno kad je u pitanju ovaj udžbenik, uvrstivši i faksimil naslovne stranice *Gramatike bosanskoga jezika* na kojem se vidi recenzirani tekst Davorina Nemanića, koji je doradio čitav niz pitanja i postavki koje je u svom radu predstavio autor Franjo Vuletić, te se upravo na toj stranici vidi da je Nemanić prekrižio i tako izbacio ime autora *Slovnice*, kako je udžbenik najprije bio naslovljen.

Po Šatoru, važnost *Gramatike* ogleda se u tome što je omogućila daljnji razvoj izrade gramatičkih i pravopisnih priručnika ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire, a najbolji je dokaz za to da se nje, pri izradi *Gramatike za prvi razred srednjih škola* i *Gramatike za drugi razred srednjih škola*, koncepcijski, pa čak i kroz primjere, držao i sam Aleksandar Belić. Međutim, njen značaj zasigurno je veći u tome što je omogućila i ustabilila dotadašnja gramatičko-pravopisna kolebanja u objavljivanim časopisima, te da oni u Bosni i Hercegovini pokazuju dosta stabilniju normu nakon njezina pojavljivanja.

Studija Muhameda Šatora *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914. godine* osvijetlila je jedno dosad dosta zanemareno stajalište o značaju Bosne i Hercegovine u procesima standardizacije jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca, jedno dosta isforsirano mišljenje da je prostor bivšeg srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog / srpsko-hrvatsko / hrvatsko-srpskog jezičkog podneblja bio ozvaničen između dvaju centara: Beograda i Zagreba. Upravo ova studija potvrđuje suprotno, ali ne na način tendencioznog, hipotetičnog teoretiziranja i nategnutog dokazivanja, već na način dokumentiranog i osvjedočenog principa, potkrijepljenog sa više od pedeset različitih arhivskih dokumenata: faksimila rukopisa, rješenja, zapisa, zakona, potvrda..., što uistinu predstavlja neprocjenjivo blago s kojim se naša šira naučna i kulturna javnost napokon srela.

III

Muhamed Šator imao je još jedan izrazit naučni afinitet – proučavanje književnosti iz perspektive lingvističkih istraživanja. Potvrda toga, pored niza članaka i radova koje je o tome napisao, jeste i njegova doktorska teza: *Jezik i stil Maka Dizdara*, napisana na 397 stranica integralnog teksta podijeljenog u devetnaest poglavlja. Pod istoimenim naslovom devet godina kasnije u skraćenom obliku u 12 poglavlja navedena disertacija objavljena je kao monografija u sklopu manifestacije Slovo Gorčina, s obimom od 380 str A-5 formata. Na posljednjih 20 str. u knjizi je naveden popis literature te je uvršten indeks imena i indeks pojmova.

U lingvistici je Šator, dakle, pored problema standardizacije tragao za stilistikom, koja je kao lingvistička disciplina, čini mi se, najneposrednije vezana za književnost. Važnost ovoga djela ne ogleda se samo u poduhvatu koji je poduzet prilikom istraživanja, već u načinu i metodama pomoću kojih Šator ustanovljuje lingvističko-stilistički aspekt Dizdarova književnoga stvaralaštva. Osim toga, bavljenje književnim djelom jednog od najznačajnijih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pjesnika u 20. st. podrazumijeva kvalitetno poznavanje postmoderne ali i drugih književnoteorijskih modela i metoda na koncu 20. st., ali i dobru upućenost u dijahronijsku sferu historijske gramatike. Šator je to na izuzetno zavidnom nivou pokazao u svojoj knjizi.

Ono što se može generalno reći za ovu knjigu jeste da je autor prema svojim metodološkim strukturalističkim i poststrukturalističkim principima nastojao kontekstualizirati jezik u stilu ali i stil u jeziku Maka Dizdara, analizirajući sve relevantne autorske izvore do kojih je došao, a posebno se fokusirajući na neponovljivo pjesničko ostvarenje *Kamenog spavača*, pri čemu i sam priznaje da je Mak autentični pjesnik Bosne, koji je nastojao u navedenoj zbirci "da uspostavi kontinuitet bosanskog jezika od vremena pisanih spomenika do savremenog doba" (str. 16), ma koliko to pretenciozno izgledalo, jer će upravo Šatorova analiza jezika i stila pokazati pjesnikovu poetsku moć. No, Šator se neće samo zadržati na *Spavaču*, on će analizirati sva Makova djela koja mu pružaju potvrdu za elaboraciju metodološkog problema koji je postavio. Druga karakteristika Šatorova djela jeste da on tumači kroz jezičke nivoe stilske osobitosti Makova stvaralaštva, ali se to u knjizi daje u vrlo složenim odnosima građe, metodologije i pojava koje obrađuje, tako da se neke pojave preklapaju na različitim nivoima i relacijama, tako da npr. obrađuje fonostilističke figure, ritam, rimu, fonoplazme, aliteracije i asonace i sl., ali i specifične fonetsko-fonološke pojave na planu samog jezika, kao što su npr. refleksi jata, glas *h*, nepostojano *a*, jotovanja

i sl. Na planu morfologije, posebna pažnja posvećuje se oblicima promjenjivih i nepromjenjivih riječi, pri čemu se znatno manja pažnja posvećuje morfostilističkim figurama, za razliku od sintaksostilističkih figura kojima se Šator dosljedno okreće u tumačenjima, ali i gramatičkim sintaksičkim pojavama koje korespondiraju sa stilom Maka Dizdara u različitim umjetničkim ostvarenjima, tako da se npr. govori o relativnoj upotrebi padežnih ili glagolskih oblika u funkciji stiliziranja izraza. Na leksičkom, odnosno leksičkostilističkom planu, Šator analizira dominantne crte semantičkih polja Dizdarova stvaralaštva (boje, zvukovi, voda, simboli), ili npr. upotreba neologizama, derivacijskih modela, specifične leksike, domaće leksike, frazeologije, i sl. U istraživanjima nisu obuhvaćene tekstološke analize.

Na osnovu kazanog, može se reći da je Šatorovom studijom o jeziku i stilu Maka Dizdara popunjena jedna obuhvatna i kompaktna cjelina koja će biti od suštinske važnosti za buduća istraživanja Makova književnojezičkoga umjetničkog stvaralaštva.

IV

Muhamed Šator bavio se, pored historije standardnih idioma i lingvostilistike, u određenim segmentima dijalektologijom, leksikologijom, tvorbom riječi, paleografijom, metodikom, ali i književnoteorijskim okvirima bosanskohercegovačke književnosti, na čije studije treba obratiti posebnu pažnju.

Baveći se presjekom dosadašnjih lingvističko-paleografskih istraživanja osobina srednjovjekovne bosanske ćirilice, što prvenstveno podrazumijeva ustanovljavanje njezinih grafijskih značajki, Muhamed Šator u radu "Bosančica – staro bosansko pismo" daje vlastiti osvrt na pitanje značaja, porijekla, osobenosti i paleografskih crta ovoga starog bosanskog pisma, utvrđujući da je imanentna jezička osobina bosančice upotreba čistoga narodnog govora, za razliku od istočne ćirilice i glagoljice, na kojima su pisana većinom djela crkvenih kanona i vjerskih spisa uopće. Šator se osvrće, osim toga, i na kontinuitet bosančice u osmanskom periodu, kad je bila poznata kao begovica, koja u svojim grafijskim karakteristikama, posebno u vezi sa grafemima *b*, *i* , *n*, *t* i *ć*, posjeduje osobine arebice, za što je potrebno u budućnosti izvršiti određena istraživanja.

Muhamed Šator na Simpoziju o bosanskom jeziku održanom u Bihaću 1998. godine podnio je referat *Principi standardizacije bosanskoga jezika*, u kojem se najprije teorijski objašnjavaju razlozi raspadanja srednjojužnoslavenskoga jezičkog sistema i prilika dotadašnjeg lingvističkog čvora u vezi sa njegovom samom normom i imenovanjem. Šator se u nastavku rada prvenstveno bavi načelima standardizacije bosanskoga jezika, za koji je u

vremenu kad je članak pisan bio urađen jedino *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića, kao jedan od segmenata u normiranju standardnoga jezika uopće. Šator je u dvanaest tačaka utvrdio lingvističke karakteristike bosanskoga jezika: od činjenice da je bosanski jezik utemeljen na novoštokavštini ijekavskog tipa, preko tvrdnje da je bosanski jezik, historijski uzevši, svoju podlogu našao u gradskoj sredini do konstatacije da je leksički sistem bosanskog jezika ostao najotvoreniji od svih ostalih srednjojužnoslavenskih jezika. Autor se potom posebno osvrće na leksički fond bosanskog jezika, ustanovivši da je nužna valjana lingvistička rekapitulacija orijentalnoga leksičkog sloja, ali i poseban osvrt i utvrđen normativni odnos prema germanizmima, anglizmima, bohemizmima, rusizmima. Posebnu pažnju skreće na ulazak novotvorenih kroatizama u leksički fond bosanskog jezika, izuzimajući historijsku potvrdu danas kroatistički markiranih leksema kao što su kruh, tisuća, siječanj, općina, uvjet, povijest, i sl., koje jesu po svome postanju i dugoj historijskoj pozadini uistinu bosanske lekseme, te daje zanimljiv osvrt u tvorbi riječi.

Jezička standardizacija u časopisu Zora predstavlja jednu od Šatorovih preokupacija kad je u pitanju proces standardizacije i prihvaćenost pravopisnog sistema u bosanskohercegovačkim časopisima. Kad je u pitanju mostarski časopis *Zora*, Šator je ustanovio da su Mostarci Vladimir Ćorović i Jovan Radulović u njoj pisali o Mostaru kao značajnom kulturnom centru, koji, svakako, mora i jezički utjecati na svoje čitaoce pošto je *Zora* pokazivala "znatno veću otvorenost u prezentiranju općih kulturnih i književnih kretanja u Evropi tog vremena". Međutim, u ovom časopisu, utvrđuje Šator, pojavljuje se dosta komotnosti spram jezičko-pravopisnog uzusa, posebno u djelima domaćih autora pa se nerijetko javlja značajno koncentriran broj leksičkih ikavizama, neujednačenosti u vezi sa pisanjem negacije uz glagole, nedosljednosti u pisanju fonema *h* i sl. Ipak, utvrđeno je da i pored postojećih odstupanja od norme postoji svojevrstan oblik postepenog prihvaćanja pravopisnih i normativnih odredbi koje je popisao i objasnio.

Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897. zanimljiva je studija koja je značajna koliko za historijsku dijalektologiju i historiju standardnog jezika, toliko i za savremenu dijalektologiju. Studija se temelji na proučenim podacima iz do danas djelimično valorizirane *Ankete o govoru prostoga naroda*, koji je bio pokrenuo Zemaljski muzej 1897. godine iz Sarajeva povodom čega je sastavljena brošura, ćirilicom i latinicom, od 150 pitanja, s ciljem ustanovljavanja jezičkog stanja u Bosni i Hercegovini s kraja 19. st. Na temelju nje može se pratiti razvoj organskoga dijalekatskog idioma Mostara i njegove okolice s obzirom na nacionalnu pripadnost njegovih govornika, na temelju čega se može rekonstruirati lingvistički i etnički razvoj ovoga

kraja. Šator je sistematski i organizacijski vrlo uspješno u javnosti prezentirao rezultate toga istraživanja na osnovu jezičkih nivoa: fonetsko-fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke. Principijelno je ustanovljeno da je govor Bošnjaka i Hrvata Mostara međusobno bliži u odnosu na jezik srpskog stanovništa te da takvo stanje odgovara jezičkoj situaciji do 1992, nakon čega dolazi do određenih izmjena u dijalekatskoj strukturi mostarskoga dijalekatskog prostora, uvjetovan prvenstveno ekstralingvističkim faktorima.

Na simpoziju *Jezik i demokratizacija* održanom u Neumu 21. i 22. 09. 2001. godine u organizaciji Instituta za jezik Muhamed Šator predstavio se studijom "Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda", u kojoj se najprije suprotstavlja dosadašnjim ovlaš obrađenim i predrasudama obojenim, negativnim stavovima spram austrougarske uprave, za koju ustanovljuje da "su svi postupci u oblasti jezika vođeni sa namjerama austro-ugarske vlasti da u sve oblasti života, pa tako i u jeziku, uvede red u skladu sa zahtjevima visokocivilizirane države", tvrdeći nadalje da njihovo insistiranje na fonetskom pravopisu, konsultiranje s najvećim lingvističkim autoritetima južnoslavenskih zemalja, izbacivanje iz udžbenika uvredljivih sadržaja, pokretanje časopisa i stabiliziranje norme, mogućnost izbora pisma, i sl. upravo pokazuju demokratski ustrojenu vlast u sprovođenju određenih društvenih aktivnosti. U radu se Šator dotakao još nekih, suspektnih tvrdnji, posebno onih koji se tiču ocjene i važnosti *Gramatike bosanskoga jezika* (1890) u interpretaciji Mitra Papića, za što je ustanovljeno da nemaju dokumentiranu podlogu niti historijski relevantnu pozadinu. U nastavku autor upozorava da današnji rasip jezičkog sistema u Bosni i Hercegovini, za što kao paradigmu uzima grad Mostar i njegovu okolicu, proizlazi iz prvenstveno ekstralingvističkih, a ne jezičkih, odnosno interlingvističkih razloga, te poziva na valjan lingvistički zaokret jeziku.

Primjena pravopisnih odredbi u časopisu Biser predstavlja jedno od djela koja se bave procesima standardizacije i zaživljenosti pravopisnih odredbi iz vremena kada je štampan časopis *Biser* (1912–1914). Inače, to je jedan od boljih i cjelovitijih radova koji govore o jezičkim i pravopisnim pitanjima. U radu je Šator pratio pojedinačne pravopisne odredbe i ustanovio njihovu primjenu ili odstupanja u spomenutom časopisu. Autor sukcesivno i detaljno bilježi primjere te nerijetko i objašnjava razloge određenoga pravopisnog izbora. Na temelju jezičkog istraživanja odbacio je mišljenje da je časopis bio prohrvatski orijentiran, pošto se u jezičkim, a posebno u leksičkim osobinama, takvo stajalište isključuje. Naprotiv, u časopisu je prisutan bosanskohercegovački, bošnjački i mostarski jezički kolorit. Rad je značajan za kompletnije sagledavanje pravopisne problematike u Bosni i Hercegovini na primjeru tada štampanih časopisa.

Zavičajna leksika i stilski postupak u pripovijeci Također Alije Isakovića jeste djelo koje se prvenstveno zanima za leksikološko-stilističke aspekte pripovijetke *Također* Alije Isakovića, čija mu je zavičajna leksika itekako poznata. Isaković je u svome poetskom, književnom izrazu ponio onu leksičku nasadu kakva se osjeća kod ostalih bošnjačkih hercegovačkih autora: Ljubušaka, Bašagića i drugih. Šator ustanovljuje da je leksički sloj proze *Također* u izrazitoj stilskoj funkciji, uzimajući da je u ovom segmentu sprega stila i dijalekatske, zavičajne leksike izrazita: trbonja, čo'ek, maličak, lucprda, glanćer, nikšan, okrajci, škrap, kogović, koljenović, odžaković, 'šenica, 'tičurina, 'tica, krkala, harbija, bezime, trenslovina, zvizdan, 'eroplan, hinla, mandrak, omeđina, krčevina, zanovijet, pčele medarice, teljig, pismilet, šenluk, divljaka, hizmet, jádo, sedam binjišah, léglo, zličica, čovo, puckaranje, procijep, sigurancija, more, velju, nejma, bješte, šćeti, najagmiti, istobečiti, sknaditi, frljeknuti, ispizmiti, zamekekati, pjevucnuti, smozgati, obezduhaniti, čandrknuti, đilahnuti, avetati, scijeniti, štetovati, strefiti, trebovati, naprdivati, sigurati, ukenjati, riljati, fasovati, išćerati, zgoditi, lasno, lašnje, onomadne, zgora, vaktile, jope, svedno, unđe, kašnje, potlje, naumice, ametice, stranjski, ljucki, svosve, 'vako, 'vođe, danaske, ozgor, ozdo, namah, ućoravao, neđe, rasahlo, 'vaki, morebit, đah, zaistinski, odonud, odovud. Šator se u radu podrobnije pozabavio i nekim tipičnim stilskim osobinama Isakovićeve pripovijetke.

Članak *Pravopisna norma u bosanskohercegovačkim časopisima krajem devetnaestog i u prvim godinama dvadesetog vijeka* primjer je praćenja pravopisne stabilizacije u časopisima koji su izlazili krajem XIX i početkom XX st.: *Nada*, *Behar*, *Bošnjak*, *Bosanska vila*. Šator utvrđuje da su lingvistički principi na temelju kojih je vođena jezička politika u Bosni i Hercegovini zasnovani na *Gramatici bosanskoga jezika* Franje Vuletića te Brozovićeva *Hrvatskog pravopisa* da bi ta politika bila definitivno zaokružena fonološkim pravopisnim rješenjem. Jezik bošnjačkih autora (Bašagić, Hadžić, Mulabdić, Đikić, Hasanbegov, i dr.), koji objavljuju u bh. časopisima, nije bio konzistentan zbog političkih implikacija koje su podrazumijevale priklanjanje bošnjačkih autora nekoj od nacionalnih grupacija – hrvatskoj ili srpskoj. Osim toga, jezik bošnjačkih autora bivao je različit u zavisnosti od jezičke koncepcije časopisa u kojima su objavljivali: bilo da su se ponekad odlučivali za etimološki pravopis, bilo da su preuzimali kalkiranu leksiku, bilo da su čak pisali ekavski, bilo da se nisu pridržavali temeljnih pravopisnih postavki. No, ako se uzme u obzir duži vremenski period, uočljiv je pomak ka dosljednijem poštivanju pravopisnih odredbi i njihovo ujednačavanje bez obzira na nacionalni predznak časopisa i autora te su prisutne unitarne jezičke tendencije.

Rad *Slika stolačkog govora u Anketi o jeziku 1897.* predstavlja primjer rada u kojem se po prvi put opširnije upoznaje lingvistička javnost Bosne i Hercegovine s rezultatima dijalekatske građe grada Stoca s kraja 19. st. i njegove okoline u skladu s pitanjima *Ankete*, koju su sastavili Vatroslav Jagić, Franc Miklošič i Milan Rešetar, a u cilju obrade dijalekatskoga mozaika Bosne i Hercegovine. Stolačke upitnike popunili su župnik Miho Jerinić i mjesni kadija Vehbi Sikirić. Šator je na osnovu podataka iz upitnikā ustanovio da su bošnjački i hrvatski dijalekatski govori gotovo identični, dok dijalekatske slike o srpskom stanovništvu nema zbog toga što niko od predstavnika pravoslavnog stanovništva nije dostavio upitnik u Zemaljski muzej. U gotovo tridesetak tačaka Šator je sažeo osobine stolačkoga govora, po jezičkim nivoima i po nacionalnoj pripadnosti govornika. Ovaj rad predstavlja važan vodič u praćenju dijalekatskog razvoja hercegovačkih govora u odnosu na sinhronijsko stanje.

U članku *Ko je autor Gramatike bosanskoga jezika (1890)* Muhamed Šator bavio se historiografskim problemom autorstva *Gramatike bosanskoga jezika* Franje Vuletića. Dva su ključna pitanja kojima se bavi: 1. zašto nije napisano ime autora *Gramatike* i 2. ko je (ko)autor udžbenika. Šator je ustanovio da nisu postojale nikakva političke intencije u tome što u *Gramatici* nije bilo potpisano ime autora – kako je u didaktičkoj praksi Bosne i Hercegovine postojao takav trend – i što sami autor nije uopće insistirao na nepotpisivanju njegova imena. Naprotiv, autor je na naslovnoj strani rukopisa upisao svoje ime i prezime, ali ga je recenzent Davorin Nemanić prekrižio. S imenom Davorina Nemanića dolazi se do odgovora na pitanje (ko)autorstva, jer je u brojnim slučajevima on vrlo energično reagirao i konačno upotpunio *Gramatiku jezika bosanskog za srednje škole*, koja je bila zamišljena i predstavljena kao *Slovnica jezika bosanskog za srednja učilišta.* Stoga je Šator iznio stav da se Nemanić gotovo može smatrati koautorom *Gramatike bosanskoga jezika* iz 1890.

Intertekstualnost kao polazište u tumačenju Kamenog spavača predstavlja rad u kojem Šator pokušava dokazati kako je Mak Dizdar u djelu *Kameni spavač* interpolirao određene slojeve književnih stavaralaštava: manihejske himne, dijelovi Biblije, epitafi sa stećaka, usmena lirska pjesma i alhamijado pjesništvo – s ciljem naglašavanja kulturnog i tradicijskog kontinuiteta Bosne i Hercegovine putem poetizacije prošlosti.

U radu *Jezička politika za vrijeme Austro-Ugarske*, predstavljenom na simpoziju *Jezik u Bosni i Hercegovini* a održanom u Sarajevu, ustanovljeno je da od 1883. Zemaljska vlada poduzima mnoge akcije u jezičkim reformama u Bosni i Hercegovini s ciljem kultivacije i kodifikacije jezičkoga

standarda. Na taj način podignut je opći nivo pismenosti putem dosljednog sprovođenja jezičke politike, budući da je Vlada vrlo dosljedno stajala iza reformi, a posebno pravopisnih odredaba. Šator je ustanovio da se u Bosni i Hercegovini odvijaju procesi slični u susjednim državama u kojima je zavladala novoštokavština pošto su svjesno sprovedeni neki od postupaka u standardizacija jezika: selekcija, deskripcija, proskripcija. Utvrđeno je da u Bosni i Hercegovini jezički primat ima urbana sredina i da se ona na interdijalakatskom planu izdiže u rang vlastitog jezičkog izraza pojedinca.

Umjesto zaključka

Muhamed Šator ostavio je značajan trag u naučnoistraživačkim projektima u vezi s proučavanjem bosanskog jezika, posebno u oblasti historije standardnog jezika, stilistike, pravopisa i udžbeničke problematike. Njegova dostignuća u domenu istraživanja prihvatanja pravopisnih rječenja od vremena austrugarske uprave i zaživljavanja gramatički uspostavljenih principa u Bosni i Hercegovini, odnoseći se na spomenutu studiju i članke u vezi s ovom tematikom, predstavljaju nezaobilazna istraživanja kojima se koriste svi oni koji se bave ovom problematikom. U domenu stilističkih istraživanja, djelo kakvo je *Jezik i stil Maka Dizdara*, čini izuzetno vrijedno štivo kojim se u metodološkom smislu mogu služiti svi oni koji se bave stilističkim istraživanjima jezičkog izraza pisaca, tim prije što se radi o proučavanju djela jednog od najvećih južnoslavenskih pjesnika XX st. Pored toga, treba istaći da se Šator u svojim naučnim radovima vodio etički i istinoljubivo, tako da se čak i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu i neposredno nakon njezina završetka, mnogo trudio u naučnom i stručnom profiliranju ideje i standarda bosanskog jezika u Hercegovini, objavljujući, čak u vrijeme najvećih ratnih razaranja Mostara, preko 200 priloga o bosanskom jeziku na Radio- Mostaru. U periodu nakon rata Šator je vjerovatno bio jedan od stubova bosnistike u Mostaru i Hercegovini, čime je njegov društveni angažman potvrda njegove stručne i ljudske vrijednosti.

MUHAMED ŠATOR AND HIS CONTRUBUTION FOR BOSNISTICS

Summary: In this article it draws attention on scientic significance of Muhamed Šator (1945–2004), cultural, scientic and public employer, who gave significant contribution for bosnian science of language. His employee and contribution for study of modern and old Bosnian language is important becouse Muhamed Šator was devoted on researching of few aspects from history of Bosnian language and bosniaks literature. In this sense, he worked on study processes of accepting of standard language in Bosnia and Herzegovina in second part of 19-th century, and specially in conjuction with multitudinous science fallacy about Grammar of Bosnian language in 1890, what was a task of his magistar work. Other great science step in Šator's work applies on his doctor's thesis about language and poetry of Mak Dizdar, one of the best bosnian-herzegovinian an bosniaks poets in 20-th century. Next to these two monografic study, Šator left some articles about problems of old and modern bosnistics. This work has syntetic target to show total linguistics occupation of Muhamed Šator and to give list of his bibliografic units, (what sholud be unions on one place).

Key words: Muhamed Šator, bosnistics, linguistics, Hercegovina

IZ BIBLIOGRAFIJE Muhameda Šatora

Udžbenik i monografije:

– Refik Bulić i Muhamed Šator, *Naš jezik*, udžbenik za prvi razred srednje škole, Bosanska riječ, Tuzla, 2001.

– Muhamed Šator, *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u Bosni i Hercegovini do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar, 2004.

– Muhamed Šator, *Jezik i stil Maka Dizdara*, Slovo Gorčina, Stolac, 2013.

Članci, radovi i prikazi:

– "Bosančica – staro bosansko pismo", *Most*, br. 4, Mostar, 1996.

– "Mostarski govor kroz stoljeća", *Hercegovina*, broj 9, Mostar, 1997.

– "Moderan udžbenik svoga doba – o *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890", *Didaktički putokazi*, br. 8, Zenica, 1997.

– "Turcizmi i bosanski jezik", *Kabes*, br. 1, Mostar, 1995.

– "Glas h u bosanskome jeziku", *Kabes*, br. 2, Mostar, 1995.

– "Pravopisi i bosanski jezik" , *Kabes*, br. 4, Mostar, 1997.

– "Čovjekova sudbina u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara", *Slovo Gorčina*, br. 5, Stolac, 1978.

– "Vode i zelenilo u zapisima o Stocu (jedan dio govori o jeziku Maka Dizdara)", *Hercegovina*, br. 11–12, Mostar, 2000.

– "Mak Dizdar o sevdalinkama", *Kabes*, br. 11, Mostar, 1996.

– "Standardni jezik kao element kulture", *Stari Mostar*, maj 1996.

– "Policentrični jezički standardi", *Stari Mostar*, novembar 1996.

– "Nazivi za rodbinu i svojtu", *Stari Mostar*, juni 1996.

– "Naše jezičke nedoumice (o osebujnosti mostarskog govora)", *Stari Mostar*, 1996.

– "Sevdalinka – biser naše kulturne baštine", *Kabes*, br. 10, Mostar, 1995.

– "Muslimanska lična imena kod Bošnjaka (sufiksalna izvođenja u ličnim imenima u Mostaru)", *Kabes*, br. 5, 6, 7, 8, Mostar, 1995.

– "Kakav bosanski jezički standard", *Kabes*, br. 15, Mostar, 1997.

– "Rječnik zaboravljenih riječi (o Rječniku Alije Isakovića)", *Sloboda*, septembar 1995.

– "Knjiga koja se čekala dugo (o *Pravopisu bosanskoga jezika*)", *Kabes*, br. 22, Mostar, 1997.

– "Strane riječi u nastavi", *Didaktički putokazi*, br. 9, Zenica, 1998.

– "Principi standardizacije bosanskoga jezika", *Simpozij o bosanskome jeziku*, Bihać, 1998.
– "Dvojezičnost – teškoća ili prednost", *Didaktički putokazi*, br. 12, Zenica, 1999.
– "Jezička standardizacija u časopisu *Zora*", *Most*, 129 (40), Mostar, 2000.
– "Slika mostarskog govora u *Anketi o jeziku 1897*", *Hercegovina*, br. 13–14, Mostar, 2000.
– "Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda", Zbornik *Jezik i demokratizacija*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001.
– "Slavist svjetskog glasa i ugleda (pedeset godina naučnog rada dr. Asima Pece)", *Most*, Mostar, 2002.
– "Primjena pravopisnih odredbi u časopisu *Biser*", *Most*, Mostar, 2002.
– "Zavičajna leksika i stilski postupak u pripovijeci *Također* Alije Isakovića", *Život*, br. 1–2, Sarajevo, 2002.
– "Pravopisna norma u bosanskohercegovačkim časopisima krajem devetnaestog i u prvim godinama XX vijeka", *Hercegovina*, br. 15–16, Mostar, 2003.
– "Slika stolačkog govora u *Anketi o jeziku 1897*", *Slovo Gorčina*, br. 25, Stolac, 2003.
– "Jezička politika za vrijeme Austro-Ugarske", Simpozij *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik, Sarajevo, 2005.
– "Intertekstualnost kao polazište u tumačenju *Kamenog spavača*", *Pismo*, godište 2, br.1, Sarajevo, 2004.
– "Smisao *Modre rijeke*", *Slovo Gorčina*, br. 33, Stolac, 2011.
– "Ko je autor Gramatike bosanskoga jezika (1890)", *Književni jezik*, god. 21, br. 2, Institut za jezik, Sarajevo, 2003.
– "Transmutacija srednjovjekovnog jezika u Kamenom spavaču", *Književni jezik*, god. 22, br. 1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 2004.
– "Makova poema *Plivačica*", *Slovo Gorčina*, br. 26, Stolac, 2004.

EVALUACIJA NAUČNOG DJELA PROF. DR. ASIMA PECE U SVJETLU SAVREMENIH LINGVISTIČIH ISTRAŽIVANJA

Mr. sc. Zenaida KARAVDIĆ, viša stručna saradnica

Haris ĆATOVIĆ, stručni saradnik
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Akademik prof. dr. Asim Peco svoj je radni vijek proveo na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu predajući Dijalektologiju, Akcentologiju i Eksperimentalnu fonetiku. Rezultati njegovog rada najznačajniji su na polju dijalektologije i akcentologije, ali se nemali broj njegovih radova odnosi i na druge oblasti, kao što su prvenstveno savremeni jezik, jezik pisaca s naših prostora, sociolingvistika, onomastika, historija jezika te općenito filologija. Time je prof. Peco postao nezaobilazno ime u savremenoj nauci o jeziku.

Bibliografija akad. prof. dr. Asima Pece zaista je impozantna – sastoji se od ukupno 578 bibliografskih jedinica, od monografija i udžbenika, preko članaka i rasprava, zatim kritika, prikaza i osvrta, pa do sitnijih priloga i bilježaka. Najveći broj radova je, očekivano, posvećen dijalektologiji, zatim savremenom jeziku, a nemali je broj radova i o akcentu, jeziku pisaca, onomastici i ostalim oblastima lingvistike.

Ključne riječi: Asim Peco, naučno djelo, dijalektologija, akcentologija

Monografije i udžbenici

Konzistentnost prof. dr. Asima Pece u interesovanju za lingvistiku ogleda se u gotovo podjednakoj zastupljenosti različitih lingvističkih oblasti u svim grupama njegovih radova. Tako su i njegove monografije i udžbenici posvećeni: (a) dijalektologiji, (b) akcentologiji, (c) standardnom jeziku, (d) filologiji i (e) historiji jezika (Sl. 2).

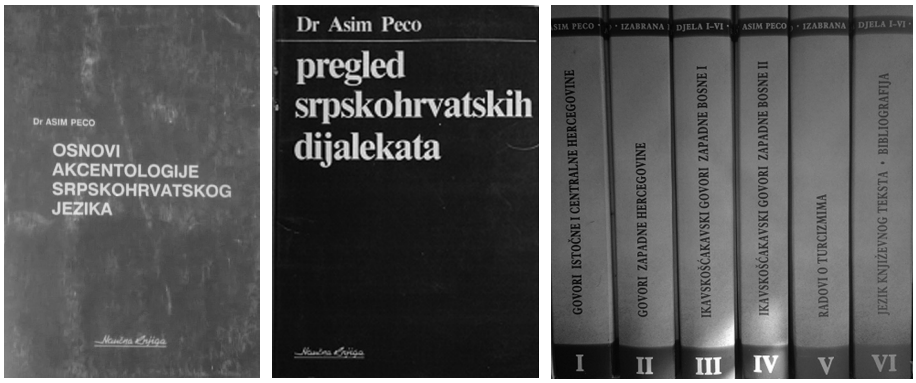

Sl. 1. Udžbenici i Sabrana djela prof. dr. Asima Pece

Njegov najveći doprinos je u dijalektologiji – iz ove oblasti objavio je četiri monografije:

1. Govor istočne Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XIV, Beograd, 1964, str. 1-200.
2. Resavski govor (u saradnji s B. Milanovićem), Srpski dijalektološki zbornik, knj. XVII, Beograd, 1968.
3. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I, Uvod i Fonetika, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. I, Sarajevo, 1975, str. 1-263; II, Akcenat, Oblici, Tekstovi, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. III, Sarajevo, 1982, str. 1-258.
4. Ikavskošćakavski govori zapadne Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo, 1986, str. 1-230.

uz veliki broj pojedinačnih članaka, koji su konačno, kao kruna dugogodišnjeg bavljenja dijalektima, rezultirali visokoškolskim udžbenicima:

1. Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Beograd, Naučna knjiga, 1978. (ukupno šest izdanja).
2. Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika, Beograd, Naučna knjiga, 1971. prvo izdanje, 1988. četvrto izdanje.

Pored ovih, ilustrativna je i knjiga:

1. Stazama našeg jezika, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986, str. 1-290.

u kojoj su sadržani radovi iz gotovo svih ostalih oblasti kojima se prof. Peco bavio,

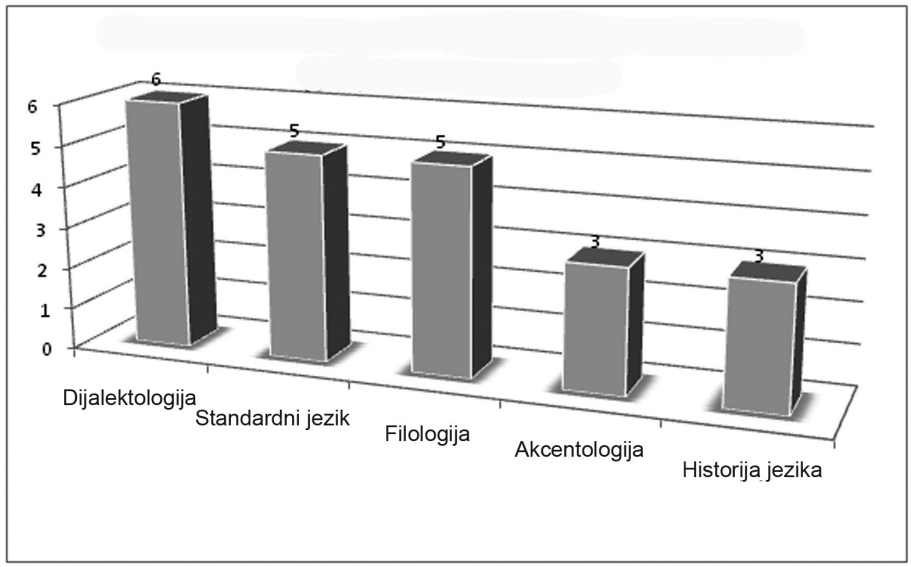

Sl. 2. Struktura knjiga prof. dr. Asima Pece prema naučnim oblastima

Govor istočne Hercegovine, kao prva monografija, jest doktorska disertacija prof. Asima Pece. Osim preciznosti i sveobuhvatnosti u opisu jezičkih pojava, karakterizira je i izrazita obuhvatnost u kontekstualiziranju kako ljudi koji koriste taj govor u smislu porijekla i religijske pripadnosti, tako i samog govora u odnosu na ostale govore i standardni jezik, kao i ispitivanja ovog govora u prijašnjim radovima.[1] Osim ovih poglavlja, uobičajenih za opise pojedinih govora, ova se monografija odlikuje i jednim teoretskim,[2] koje se odnosi na sistem rada pri prikupljanju materijala, i stoga dragocjenim, jer u dijalektologiji općenito nedostaje teorijske literature na našem jeziku, što svjedoči i o savjesnom profesoru i iskrenom naučniku kakav je bio prof. Peco.

Već u ovom prvom monografskom djelu prof. Peco obrađuje pojave na svoj specifičan način, koji će kasnije prihvatiti i drugi (ali ne svi) dijalektolozi, a ogleda se u iscrpnom i sveobuhvatnom opisu svake, pa i najmanje pojave. Tako će on u analizi prvo navesti pojavu, zatim u kojim se govorima ona još sreće (naravno, u smislu sistema, ne pojedinačne riječi ili iskaza), potom sve što je dotad o toj pojavi u literaturi rečeno, a zaključi li da postojeći opisi nisu dostatni, ili im nađe zamjerku, nerijetko će se

[1] Asim Peco, Govor istočne Hercegovine, u: Sabrana djela Asima Pece, knj. I, Sarajevo, 2007, 16-43.

[2] Ibid., 43-45.

upustiti i u polemiku, nudeći pritom svoja originalna rješenja. Tako on, na primjer, osporava dotad uvriježeno mišljenje da se u riječima *greb* (=grob), *dosti* (=dosta), *prija* (=prije) i *rebac* (=vrabac) ogleda čakavski utjecaj, vrlo jednostavno to obrazlažući prevelikom udaljenošću čakavskih govora od istočnohercegovačkog te nudi svoje mišljenje da je tu riječ ili o starijim oblicima ili određenim glasovnim promjenama.[3] I dio o refleksima *jata* je veoma opširan[4] i nezaobilazan u izučavanju refleksa *jata*, ne samo u dijalektologiji nego i u historiji jezika i uopće. Osim toga, mnoge pojave prof. Peco zapravo prvi problematizira, proširujući na taj način dijapazon pojava koje treba posmatrati u budućim istraživanjima, što su dijalektolozi mlađih generacija obilato koristili – gotovo da nema rada iz dijalektologije, bilo kojeg govora, u kojem nije spomenut neki, a nerijetko i više radova prof. Asima Pece. Tako je on ponudio jedno objašnjenje za čuvanje glasa *h* kod Bošnjaka, a to je utjecaj arapskog jezika u molitvama.[5] Ovo se tumačenje koristi i danas, iako su ga, ali tek mnogo kasnije, neki naučnici i osporavali, mada niko još nije ponudio prihvatljivije razloge za ovu pojavu. Treba napomenuti i da se prof. Peco koristio metodama eksperimentalne fonetike od samih početaka svog bavljenja jezikom, što je u to doba za naše krajeve bilo gotovo revolucionarno.

I u ispitivanju ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne u uvodnom dijelu dato je jedno teorijsko poglavlje, koje ovoga puta dijalektologiju, također pionirski na našim prostorima, približava sociolingvistici, koja će se kasnije gotovo nametnuti kao naddisciplina dijalektologije.[6] Podrazumijeva se da se sociološkim podacima on redovno koristi pri opisu pojedinih fenomena, svaki put kad bi i oni mogli imati utjecaja na tu pojavu. Osim toga, ovdje je interesantno objašnjenje pojave zatvaranja vokala *a* koje se artikulacijom približava vokalu *o*, u koje je inkorporirana čak i psihologija jezika (pod utjecajem umora, bolesti te općenito lošeg psihičkog stanja zbog teškog života).[7]

Od važnijih zapažanja ovdje se može izdvojiti pobijanje dotad raširene tvrdnje da Bošnjaci ne razlikuju afrikate, potkrijepljeno brojnim primjerima, te opsežna analiza pitanja zašto dolazi do nerazlikovanja parova afrikata, ne samo u zapadnoj, nego u cijeloj Bosni i Hercegovini i šire – mišljenje

[3] Ibid., 51-52.

[4] Ibid., 70-91.

[5] Ibid., 115-117.

[6] Asim Peco, Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I, Uvod i Fonetika, u: Sabrana djela Asima Pece, knj. III, Sarajevo, 2007, 125-126.

[7] Ibid., 145-148.

prof. Pece je da je do toga došlo prirodnim razvitkom, a ne zbog stranih utjecaja, kako je dotad bilo uvriježno mišljenje.[8] Pažnja je u ovom radu posvećena ponovo glasu *h*,[9] ali i pozajmljenicama,[10] a nešto se šire analiziraju i ostaci nekadašnje akcentuacije.[11] Vokativ izjednačen s nominativom kod imenica muškog roda prof. Peco pravda fonetskim razlozima,[12] a različitim momentom razvitka sinkretizam dativa, instrumentala i lokativa množine te čuvanje glasa *h*.[13] Naročita je pažnja posvećena i antroponimima, gdje se također traže dublji uzroci za određene pojave (npr. deklinacija *Mujo*, *Muje*, *Muji*, ali i hipokoristici ženskih imena na *-e* ili *-a*, gdje se dokazuje da je to ponovno rezultat prirodnog razvoja jezika, a ne utjecaj turskog), etnicima i toponimima.[14] Karakteristika ovog djela je analiza i starijih spomenika, što ga vezuje i za historiju jezika.

U opisu ikavskoštakavskih govora zapadne Hercegovine pažnja je posvećena razlikovanju govora Bošnjaka i Hrvata. Inače, i ovdje su u obzir uzeti svi, pa i najstariji tekstovi s ovih prostora, tako da se i ovaj govor posmatra u svom historijskom kontinuitetu, a ne sa sinhronog aspekta, što čini dodatnu vrijednost radova prof. Pece. Osim što se provjeravaju i upoređuju pojave podrobno opisane u ranijim knjigama, ovdje se pažnja posvećuje tzv. akanju, tj. pojavi sažimanja finalnog *-ao* u *-a*, što se objašnjava različitom vokalizacijom finalnog *l* u historijskom razvitku,[15] te pojavi *j* umjesto *lj*, što se objašnjava utjecajima susjednih govora,[16] kao i finalnom *n* umjesto *m*, u kojem se (argumentovano) priklanja mišljenju da je to utjecaj romanskih jezika.[17] Detaljno je data distribucija suglasnika, s pojedinačnim primjerima.[18]

Ove monografije, kao i brojni radovi iz dijalektologije, rezultirali su udžbenikom *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, u kojem se prvi put na jednom mjestu daju osnovne karakteristike štokavskog, ali i čakavskog i kaj-

---

[8] Ibid., 259-326.

[9] Ibid., 337-375.

[10] Ibid., 401-404.

[11] Asim Peco, Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne II, Akcenat, Oblici, Tekstovi, u: Sabrana djela Asima Pece, knj. IV, Sarajevo, 2007, 13-45.

[12] Ibid., 49-53.

[13] Ibid., 79-85.

[14] Ibid., 135-168.

[15] Asim Peco, Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine, u: Sabrana djela Asima Pece, knj. II, Sarajevo, 2007, 79-80.

[16] Ibid., 181-186.

[17] Ibid., 195-200.

[18] Ibid., 240-253.

kavskog narječja, uz tekstove kao primjere i širok spisak literature u kojoj se može pobliže obavijestiti o pojedinim dijalektima. Usto su date i kratke primjedbe o odnosu dijalekta i standarda, pregled historijskog razvoja jezika te nešto širi opis razvoja dijalektologije na našem području. S druge strane, udžbenik *Osnovi akcentologije srpsohrvatskog jezika* veliku pažnju posvećuje upravo historijskom razvoju savremenih akcenata, na vrlo razumljiv i jednostavan način, što je konačno pomoglo da ova problematika bude razumljiva i studentima i svima koji se u svome radu bave akcentima.

Što se tiče knjiga iz drugih oblasti, još ćemo se ilustrativno dotaknuti knjige *Stazama našega jezika,* objavljene 1985, u kojoj su zastupljene gotovo sve ostale oblasti kojima se prof. Peco bavio. Tako se u njoj tretira, mada ne izravno, i pitanje bosanskog jezika, na način koji je i danas, trideset godina poslije, još uvijek aktuelan. Osim toga, pažnja je posvećena standardizaciji akcenata, utjecaju društvenih promjena na govore i jezik općenito, toponimima, hidronimima i oronimima, jeziku medija, ali i jeziku ili određenim jezičkim karakteristikama brojnih pisaca ili njihovih djela.

Naučni i stručni radovi

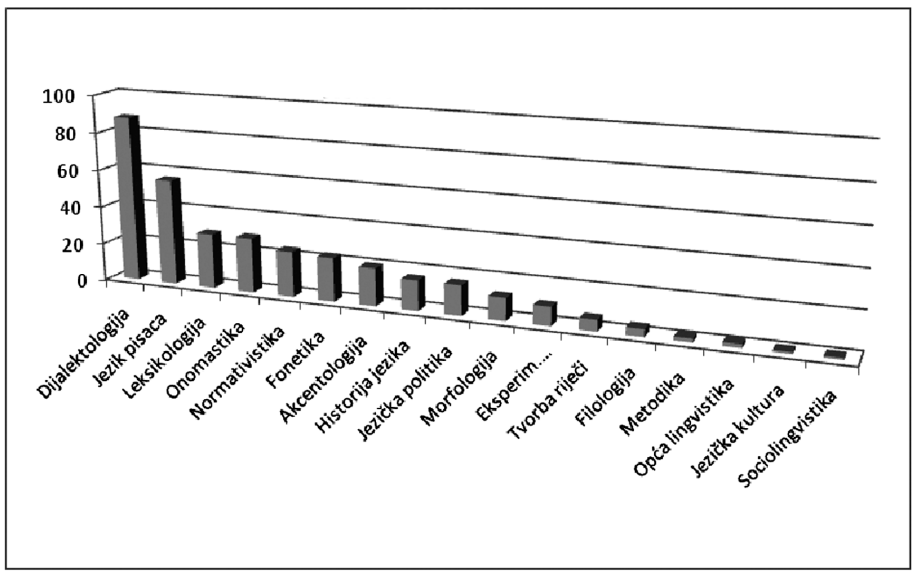

Sl. 3. Struktura radova prof. dr. Asima Pece prema naučnim oblastima

Možemo zaključiti da je u svojim radovima prof. Peco uspostavio savremene temelje za proučavanje prvenstveno dijalekata, ali i akcenata, onomastike, pa i savremenog jezika koji su pronašli svoje mjesto u fakultetskoj nastavi i bez kojih je nemoguće započeti bilo kakvo istraživanje u fundamentalnim lingvističkim oblastima.

O naučnoj agilnosti Asima Pece svjedoče i mnogobrojni radovi kojima je uvijek iznova uspijevao aktuelizirati ona fundamentalna pitanja koja se tiču jezičke problematike te tako aktivno učestvovati u razvoju lingvističke misli bosanskohercegovačkog govornog područja. Naime, njegov istraživački napor nije bio usmjeren samo na čistu deskripciju govora onog prostora koji je bio u fokusu njegova istraživanja već njegov rad, najčešće, karakterizira komparativni pristup koji je usko vezan s historijom jezika, pri čemu je nastojao objasniti historijske procese koji su za razmatranje tog pitanja relevantni.

U svom radu "Refleksi jata u ikavsko-šćakavskim govorima Bosanske Krajine" autor razmatra jedan od perifernih šćakavskih govora koji, kako i sam navodi, predstavlja jedan od tipičnih predstavnika ikavsko-šćakavskih govora, a radi se o govoru koji se nalazi zapadno od linije Bosanska Kostajnica – Bosanski Novi – Bosanski Petrovac koji se, napominje, nalazi u granicama Bosne i Hercegovine. Autor u ovom radu raspravlja o jednom vrlo kompleksnom fonetskom pitanju koji je za našu nauku o jeziku uvijek izazovan – refleksu jata. Ono što je autora ponukalo da se posveti ovoj problematici jest veoma heterogen refleks jata – iako sam naslov implicira ikavsku zamjenu glasa jat, ipak nije tako na cijelom području. Da bi dao što potpuniju sliku o sudbini tog glasa, autor će ukazati i na status tog glasa u starijim pisanim dokumentima koji su nastali na tlu Bosanske Krajine. Uočivši razliku između pisanih dokumenata nastalih u predturskom periodu i onih koji su nastali u periodu turske uprave u Bosanskoj Krajini, donosi sljedeći zaključak: "Dok prvi uz *i* mjesto jata znaju i za *e*, drugi pored ta dva refleksa znaju još i za *je*."[19] Autor se poziva na mišljenja koja nude mogućnost da je ovo područje nekada bilo čakavsko, a da ga je nešto kasnije zahvatio proces štokavizacije. Ako bi ovo bio polazni stav, saznanje da je prisustno ovakvo dvojstvo u pogledu refleksa jata ostavlja mogućnost da je ovo bila čakavska teritorija do dolaska Turaka u predjele oko Une. U prilog ovakvoj tvrdnji autor navodi teorije Mejera i Jakubinskog. Ta teorija podrazumijeva da je

[19] *Prilozi i građa za standardizaciju bosanskohercegovačkog ijekavskog izgovora*, Radovi I, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1974, str. 110.

stari vokal jat u poziciji pred nekadašnjim tvrdim suglasnicima: *t*, *d*, *s*, *z*, *l*, *n*, *r* iza kojih ne stoji nepčani samoglasnik ili nepčani suglasnik, prelazio u nekim govorima u samoglasnik *e*. Po toj teoriji ikavski refleks jata u tim govorima imamo samo kada se stari vokal jat nalazio ispred ostalih nepčanih suglasnika. Autor navodi da ova teorija ne može biti primijenjena u potpunosti, odnosno da postoje primjeri koji u potpunosti potvrđuju gore iznesenu teoriju: *kolene*, *vere*, *nevernik*; ali i da postoje primjeri koji se ne uklapaju u ovaj izneseni kalup: *cine*, *susidi*, *korinja*.

U pisanim dokumentima iz turske epohe vladanja ovim krajevima autor navodi da pored ikavskih: *razumih*, *najpri*, *razumismo*, *lipo*, *susid*, *obidvi*, *u vrime*, *dite*, *viru*, *lipi poklon*, *rič* imamo i primjere ekavske zamjene starog vokala jat: *susedu*, *mesta*, *na sredu*, *ueri*, *vremena*, kao i primjere (i)jekavske zamjene tog glasa *smiešano*, *ciena*, *svieh*, *niesu*, *svoieh*, *prisietio*, *prie*.

Kako bi dao što pregledniju sliku o tadašnjem stanju te fonetske osobine u zapadnobosanskim ikavsko-šćakavskim govorima, naveo je više potvrda za ikavski refleks jata, jekavski/ijekavski refleks jata, ekavski refleks jata, te jekavsko jotovanje. Svoje istraživanje u okvirima ovih govora proveo je na 40 lokaliteta.[20] Materijal koji je Peco iznio u svom radu jasno pokazuje osnovne vrijednosti starog vokala jat na području Bosanske Krajine. U osnovi je, navodi Peco, ikavski izgovor s izvjesnim odstupanjima u korist jekavske ili ekavske zamjene ovog glasa. Dominaciju ikavice potvrđuju i primjeri u kojima se javlja *i* u oblicima koji su mogli biti preuzeti ili uopćeni pod utjecajem jekavskih govora: *njiki*, *ćila*, *gnjizdo*. Osim toga, navodi i da govor Bosanske Krajine ima osjećaj za izvornu vrijednost starog vokala jat, čemu u prilog govori i činjenica da tu nemamo pojavu sekvence *ijer* umjesto *ir*, što je inače čest slučaj u govorima centralne Bosne (Žuljić, Brozović, Ružičić).

U radu "Neki ortografsko-ortoepski problemi ijekavskog izgovora" Peco također aktuelizira pitanje koje je vezano za refleks starog vokala jat. Ovdje se samo zanima za dva aspekta koja su u vezi s refleksom jata:

1. odnos standardne ortografske norme prema njenoj ortoepiji,
2. sudbina sekvence *rě* u ijekavskom standardu.

U razmatranju ovog pitanja polazi od Vuka, koji je dao osnovna načela ijekavskog izgovora, ali ne i sva pravila koja poznaju savremeni nor-

[20] Bakšaiš, Bihać, Blagaj, Bosanska Dubica, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanska Otoka, Bosanski Petrovac, Bužim, Cazin, Dobrenica, Gata, Golubić, Kamenica, Jasenica, Izačić, Jelinić, Klisa, Kulen Vakuf, Orljani, Miostrah, Orašac, Ostrožac, Pećigrad, Pokoj, Podzvid, Pritoka, Ribić, Skokovi, Sokolac, Srbljani, Stijena, Trnovi, Vinica, Vrsta, Turija, Todorovo, Vrnograč, Velika Kladuša i Žegar.

mativi bez kojih se ne bi moglo korektno pisati ovim izgovorom. Navodi da je o ovom problemu pisalo mnogo autora, ali rješenja koja su nudili nisu jednoglasno prihvaćana, pa otuda danas nejednakost u upotrebnim vrijednostima ovog glasa. Uzrok takvog stanja Peco vidi u nejednakoj iskonskoj vrijednosti tog starog glasa. Autor navodi da je ovaj glas imao diftonšku vrijednost, odnosno da je bio nepravi diftong *ie* koji se različito razvijao u dijalektima i njihovim govorima. U jednim govorima gubila se prva glasovna komponenta (*i*), a druga je gubila obilježje zatvorenosti i u krajnjem rezultatu dobijen je umjesto *e* srednji vokal prednjeg reda –*e*. To bi bili ekavski govori. U drugim govorima, pak, druga komponenta (e) se još više zatvarala i na taj način jednačila s prvom diftonškom komponentom –*e-i*, što je kao krajnji rezultat dalo visoki vokal prednjeg reda –*i*. To su ikavski govori. U trećim govorima, prva komponenta se razvija u puni vokal i to rezultira potpunim diftongom *ie*. Autor objašnjava da je tu druga komponenta izgubila svoje prvobitno obilježje vokalske zatvorenosti te je na taj način i vokal *e* u ovom diftonškom refleksu poprimio obilježje našeg srednjeg vokala prednjeg reda –*e*. To su jekavski/ijekavski govori.[21] Ova je teorija postala nezaobilazna i jedna od najuvjerljivijih pri izučavanju refleksa jata na našim, ali i slavističkim katedrama u svijetu.

Nadalje, postavlja veoma suvislo pitanje koje se tiče ortografije i ortoepije ovog glasa, odnosno kakav je odnos književne norme prema tom pitanju, šta od svega toga prima standardni jezik, šta predstavlja ijekavska norma!? Pitanje bazira na činjenici da veliki broj ijekavskih govora ulazi u užu osnovicu književnog jezika, a da se nailazi na drugačije vrijednosti starog glasa jat, i to u velikom broju slučajeva, te problematizira dva i danas veoma aktuelna stava: da li je potrebno ijekavsku pisanu riječ držati u klasičnim okvirima ili je treba osavremenjivati, dati joj neka rješenja koja su realnost u velikom broju govora ijekavske teritorije!? Konkretno, Peco se pita da li je pored klasičnog *mlijeko*, *dijete* i *bijelo* moguće prihvatiti i neke druge grafičke, pravopisne varijante, kao npr. *mljeko*, *djete* i *bjelo*. Autor daje odgovore na ova pitanja objašnjavajući da *djete* i *bjelo* nisu plod unutranjih glasovnih izmjena, već da je to starija fonetska vrijednost vokala jat koja nikada nije dospjela do dvosložnog *ije* i smatra da ne bi trebalo prihvatiti to starije stanje, nego dati prednost onim fonetskim vrijednostima koji su rezultat evolucije istočnijeg dijela ijekavskih govora, među kojima se nalaze i oni najprogresivniji. Ovakav njegov stav podržava i većina današnjih normativista, ne samo bosanskog, nego i crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika.

[21] *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*, Radovi 3, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, str. 94.

Drugo pitanje u vezi s refleksom jata jest glasovna skupina *r* + ě. Peco navodi da je nejednaka sudbina glasa jat iza sonanta *r* bila poznata i Vuku. U glavnim pravilima za južno narječje o tome piše: "Poslije *r* izgovara se u ovome događaju (tj. kada je jednosložni refleks *e* – je) kao *e*, npr. *pred*, *preko*, *pretopiti*, *sreća* itd." Također navodi primjere iz Vukovog *Rječnika* (1852), gdje Vuk daje primjere sa sekvencom –rje–: *grjehota*, *grješan*, *grješnik*; tako i: *gorjeti*, *rječit*, *rječica* pa i: *strjelica*, *strjelač*.

Peco navodi da je ovaj problem na spisku neriješenih, jer je za jedne gramatičare prihvatljiva sekvenca –*rje*, ali ne i –*grje*. Kad je riječ o toj problematici, Peco daje širi uvid u pravopisnu situaciju na bosanskohercegovačkom terenu, odnosno kako se po ovom pitanju očituju tadašnji lingvisti. Želeći što više da pojednostavi ovo pitanje, on ijekavske govore prema ovoj osobini dijeli u dvije veće skupine:

- Istočni ijekavski govori po pravilu imaju *re* < *rě*, bez obzira na prethodni glas: *goreti*, *greška*, *vredniji*. Kao izuzetak navodi imenice *starješina* i *starješinstvo*.
- Zapadniji ijekavski govori imaju sekvencu –*rje*: ne samo u primjerima kao *gorjeti*, *rječica* nego i *grješan*, *strjelica*.

Kao što znamo, i ovo je zapažanje ušlo u savremene standarde jezika na ovim prostorima.

Nadalje, nemali broj Pecinih radova razmatra pojedine aspekte jezičko-stiliske organizacije književnog teksta bosanskohercegovačkih pisaca, među kojima su: Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Ivo Andrić, Hasan Kikić, Zija Dizdarević. Opisao je one specifične jezičke izraze koji svojom strukturom izazivaju poseban kvalitet, odnosno kojima se postiže estetska vrijednost. U tom smislu, razmatrajući jezik i stil pisaca daje nam uvid u određene osobenosti književnog teksta koje otkrivaju kreativni potencijal pisca. Rezultati do kojih je došao u svojim analizama otvaraju perspektive za daljnje istraživanje stilskih aspekata književnog teksta, kao i njihovo naknadno korištenje za daljnje teorijsko razumijevanje i istraživanje stilskih elemenata u književnom tekstu kao posebnoj vrsti umjetničkog govora.

U radovima o leksičkom fondu našega jezika najviše pažnje posvetio je turcizmima. Njegovo istraživanje bilo je usmjereno na proučavanje funkcioniranja turcizama u djelima savremenih bosanskohercegovačkih pisaca. Turcizmima su se pisci često služili kako bi potpomogli proces stilizacije teksta. Analizom je utvrdio da postoji upotreba turcizama koji imaju neutralno značenje kao i domaće riječi. U takvim slučajevima, turcizmi ne nose određenu stilsku funkciju.

U okviru radova u kojima se bavi historijom našeg jezika, među značajnim je rad koji se bavi jezičkim osobenostima Povelje Kulina bana. Rasvjetljavajući gramatičku strukturu koju nam nudi Povelja, prije svega na fonetskoj i morfološkoj ravni jezika, u kontekstu štokavskih govora XII i početka XIII stoljeća, Povelja odražava gramatiku svoga vremena. Tako, smatra autor, Povelja je koristan materijal za historiju i historijsku dijalektologiju našeg jezika.

Onomastička istraživanja također zauzimaju važno mjesto u naučnom djelu Asima Pece. U takvim radovima je često razmatrao pitanja književnojezičke norme koja se često odnose i na same toponime. Najviše se bavio prozodijskom komponentom toponima, gdje napominje da se najčešće treba dati prednost akcentu kraja gdje se nalazi određeno geografsko ime. Svjestan da je teško znati uvijek fonetski lik, akcent pa i promjenu nekog geografskog pojma, u svojim je radovima zagovarao moguće rješenje ovih problema – tako što će svi detalji u vezi s određenim geografskim pojmom biti uneseni u dijalektološki atlas.

Zaključak

Iz svega dosad napisanog, za Asima Pecu se može kazati da je u centru njegovog naučnog interesovanja dijalektologija. Njegov interes za jezičku problematiku obilježen je uspostavljanjem odnosa između organskog idioma (narodnog govora) i neorganskog idioma (književnog jezika). Naime, u njegovim radovima česta je komparacija, pa i suprostavljanje tih dvaju oblika manifestiranja jezika. Osim toga, zanimao se za sve one faktore koji se mogu dovesti u vezu s jezikom, a to su prije svega historija, društvo i kultura. U svojim istraživanjima nastojao je osavremeniti pristup složenom fenomenu kao što je jezik. Rigoroznost prema naučnim činjenicama i slijeđenje klasičnog filološkog pristupa u izučavanju jezičkih pojava bio je put kojim je Asim Peco želio doći do organiziranja jezičkog sistema. Njegov doprinos slavističkoj nauci je izuzetno velik. Sva njegova djela i naučni radovi predstavljaju vrijedan materijal za daljnje izučavanje govora bosanskohercegovačkog područja.

Summary: Academician Professor. dr. Asim Peco spent his working lifetime at the Faculty of Philology, University of Belgrade teaching dialectology, accentology and experimental phonetics. The most important results of his work are in the field of dialectology and accentology, but also other areas, such as standard language, writers' language, sociolinguistics, onomastics, the history of languages and philology. Thus prof. Peco became unavoidable name in contemporary linguistics.

Bibliography of Acc. prof. dr. Asim Peco is really impressive – it consists of a 578 monographs and textbooks, articles and discussion, critics, views and reviews, and smaller contributions and notes. The largest number of his works is dedicated to dialectology, which is expected, then to modern languages, and a numeros works of the accentology, language writers, onomastics and other areas of linguistics. His greatest contribution to the field of dialectology is in the description of most Bosnian speech, which contains the essential descriptive element, but it is abundantly accompanied by observations and explanations of all the major phenomena, as well as their historical development. Thus,he recorded the older bysyllables accentuation ofreflex of former voice "jat", but also registered its transition to monosyllables. Bosniaks' keeping of voice *h*he explained by the influence of the Arabic language in the prayers, and for the labialization of voice*a*he found that it is conditioned byits position, length and accent.

He wrote that the equalization of voccatice and nominative was for phonetic reasons, and the syncretism of dative, instrumental and locative plural because of development in different time. The so-called akanje, i.e. the compression of the final *-ao* in *-a*, he explains by different vocalizations of the final *l* in historical development, and the voice *j*insteadof *lj* by influences of neighboring speech.

In the area of language policy, he discussed the question of the Bosnian language in a way that today, thirty years after, is still actual. In addition, hes attention is dedicated to the standardization of accents, the impact of social change on the speech and language in general, place names, hydronyms, oronyms, language media, also the language or specific linguistic characteristics of a number of writers and their works.

LITERATURA

1. Asim Peco, Govor istočne Hercegovine, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XIV, Beograd 1964; također u: Sabrana djela Asima Pece, knj. I, Sarajevo 2007.
2. Asim Peco, Milanović B., Resavski govor, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVII, Beograd 1968.
3. Asim Peco, Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I, Uvod i Fonetika, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. I, Sarajevo 1975, 1-263; II, Akcenat, Oblici, Tekstovi, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. III, Sarajevo 1982; također u: Sabrana djela Asima Pece, knj. III i IV, Sarajevo 2007.
4. Asim Peco, Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine, *Djela* Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo 1986; također u: Sabrana djela Asima Pece, knj. II, Sarajevo 2007.
5. Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd 1978. (ukupno šest izdanja).
6. Asim Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd 1971. prvo izdanje, 1988. četvrto izdanje.
7. Asim Peco, *Stazama našeg jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1986.
8. Asim Peco, "Iz naše toponomastičke problematike", *Književni jezik* 1, Sarajevo 1978, 33-37.
9. Asim Peco, Povelja Kulina bana u svjetlu štokavskih govora, u: Asim Peco, *Jezik književnog teksta*, Sabrana djela Asima Pece, knj. VI, Sarajevo 2007.
10. Asim Peco, Dijalekatske osobine u pjesničkom jeziku Alekse Šantića, u: Asim Peco, *Jezik književnog teksta*, Sabrana djela Asima Pece, knj. VI, Sarajevo 2007.
11. *Bibliografija*, u: Sabrana djela Asima Pece, knj. VI, Sarajevo 2007.

DOPRINOS ALIJE ISAKOVIĆA BOSNISTICI

Dr. sc. Edim ŠATOR
Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: U radu se razmatra doprinos Alije Isakovića bosnistici. Njegovi radovi o jeziku nam daju za pravo da govorimo o njemu kao o sociolingvisti i leksikografu. U radu će se u kratkim crtama ukazati na njegova najznačajnija djela sa posebnim akcentom na *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*. Također, u radu se ukazuje na činjenicu da je Alija Isaković jedan od rijetkih koji se već 1970. godine usudio reći da se zalaže za bosansku varijantu. Njegova djela pokazuju da se Isaković može smatrati jednim od reformatora bosanskog jezika.

Ključne riječi: Alija Isaković, bosanski jezik, varijante, leksikografija, sociolingvistika

Drugu polovinu XX stoljeća u Bosni i Hercegovini su obilježile različite rasprave o jeziku i književnosti ovog prostora. Poznatim Novosadskim književnim dogovorom iz 1954. godine utvrđeni su pravci daljeg normiranja nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika. Kao rezultat tog dogovora pristupilo se izradi i objavljivanju *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* i *Rječnika srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog književnog jezika* u izdanju Matice srpske i Matice hrvatske. Nijedan od dva navedena djela nisu poštivala jezičku tradiciju kako Bošnjaka, tako ni Bosne i Hercegovine, te su u tim djelima neke karakteristične crte bosanskohercegovačkih govora smatrane provincijalnim i neknjiževnim.[1] "*Isaković je pokazao da je u normiranju postojećeg srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika u velikoj mjeri zanemari-*

[1] Mak Dizdar je u tekstu "Marginalije u jeziku i oko njega" kritikovao pravopisnu normu koja je ozvaničena navedenim Pravopisom. Posebnu pažnju je posvetio, između ostalog, izuzetno kritičnom odnosu pravopisne norme prema suglasniku *h*. Činjenica je da su Pravopisom iz 1960. godine mnogi oblici sa suglasnikom *h* proglašeni neknjiževnim. S obzirom na to, ali i uzimajući obzir Makovu zainteresiranost za jezik srednjovjekovne Bosne, bilo bi interesantno obraditi i doprinos Maka Dizdara bosnistici.

van princip iscrpnog i nepristrasnog opisa korpusa, što je za posljedicu imalo izostajanje u normi specifičnosti jezika u Bosni i Hercegovini."[2]

U raspravi o dvovarijantnom raslojavanju srpskohrvatskog jezika, koja je pokrenuta na Petom slavističkom kongresu koji je održan u Sarajevu 1965, nastavilo se sa istom politikom negiranja bosanskog jezika. Tako se prostor BiH posmatrao kao prostor gdje se istočna i zapadna, odnosno srpska i hrvatska varijanta ukrštavaju ili poništavaju, a umjesto pojma bosanska varijanta, korišten je naziv bosanskohercegovački standardnojezički izraz. Samo su se rijetki zalagali za bosansku varijantu. S druge strane, analizom izvora koji su poslužili kao građa za *Rječnik sh. jezika*, bio je jasan izrazito negativan i ignorantski odnos prema leksici bošnjačkih autora.

Isaković je među prvim progovorio o oba ova problema. Prvo je u časopisu Život[3] objavio tekst pod naslovom "Varijante na popravnom ispitu", a 15-ak godina kasnije na skupu *Jezik i nacionalni odnosi* je prezentirao rad "Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi"[4]. U prvom radu je ovaj autor prvi jasno i glasno rekao da se zalaže za bosansku varijantu, a u drugom radu je argumentirano ukazao na nedopustiv ignorantski odnos koji su aktuelni normativni priručnici imali prema leksici bošnjačkih autora. Zbog svega navedenog, Aliju Isakovića možemo posmatrati i kao sociolingvistu i kao leksikografa.

Sa sociolingvističkog aspekta posmatrano, najvažniji i najznačajniji Isakovićev rad je već spomenuti rad o varijantama.[5] Naime, Isaković je jedan od rijetkih koji se kritički osvrnuo na temu dvovarijantnog raslojavanja srpskohrvatskog jezika. Na početku svog teksta zauzima jasan stav i kaže da između dvije varijante, on bira treću – bosansku. U tom tekstu "*on je ukazao, naime, na nelogičnost i neutemeljenost stavova o dvovarijantnom raslojavanju zajedničkog standardnog jezika, apsurdnost kriterija na kojem je upotrebnom vidu tog jezika u Bosni i Hercegovini dodijeljen status subvarijante, a on sam definiran kao rezultat prožimanja srpske i hrvatske*

[2] Josip Baotić, Alija Isaković kao sociolingvist, *Život*, 1-12, Sarajevo, 2002, str. 145.

[3] Alija Isaković, Varijante na popravnom ispitu, Život, XIX, 11-12, Sarajevo.

[4] Alija Isaković, Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 5-6, 1984.

[5] Osim navedenog rada, Isaković je objavio i sljedeće radove o jeziku koji tretiraju sociolingvističku tematiku: Bosanski jezik, *Ogledalo*, 1991; Službeni jezik trokomponentnog imena, *Oslobođenje*, 1991; Vukova svijetla slutnja, u A. Isaković: *Neminovnosti*, Univerzal Tuzla, 1987. O jeziku je Isaković govorio u svojoj knjizi *Antologija zla*, međutim, ti odlomci više govore o leksikografskim problemima.

varijante."[6] Da bi se u potpunosti razumjela tematika raslojavanja jezika na varijante, nužno je ovdje navesti i definiciju varijante. Prema Brozoviću, varijanta je "*adaptacija jedinstvenog standardnog jezika tradiciji i suvremenim potrebama nacija kao definiranih soci-etničkih formacija*."[7] Razloge nepriznavanja statusa varijante jezika u BiH, mogli bismo izvesti iz same definicije gdje se jasno kaže da je u pitanju adaptacija *potrebama nacija*. Iz toga se može zaključiti da su tvorci književnojezičke politike u BiH srpskoj i hrvatskoj varijanti suprotstavili termin bosanskohercegovački standardnojezički izraz zbog činjenice da su u Bosni i Hercegovini živjele tri nacije koje su imali zajednički jezički izraz. Očigledno je da je ovakva definicija varijante bila preuopćena što je pokazivao i prostor BiH. Stoga je Srđan Janković u referatu *Nacija i standardnojezička varijanta*, koji je izložen na skupu Jezik i nacionalni odnosi 1984. godine, kritikovao takvu definiciju koja je kao glavni faktor u određivanju varijante uzela naciju. Janković smatra da se ta definicija varijante mora doraditi i to na takav način da se u prvi plan stavi posebnost sociokulturne sredine. U tom tekstu on kaže: "*Ona (definicija) očito postaje preuska da obuhvati svu raznolikost pojavnih oblika standardnojezičke varijantnosti*."[8] Ovakva razmišljanja Janković iznosi 1984. godine, 14 godina nakon Isakovićevog teksta *Varijante na popravnom ispitu*.

Alija Isaković u svom radu sasvim logično zaključuje da se pristup raslojavanju jezika na varijante ne može bazirati na izdvajanju samo dvije varijante i čudi se kako je moguće "*biti negiran u onome u čemu si bio uzor, biti pod-, ispod-, sub-, među-, mini-, nad- (…) gledati i ne vidjeti, slušati i ne čuti…*".[9] Ova kritika je bila upućena i bosanskohercegovačkim lingvistima koji su u cijeloj priči i raspravi oko dvovarijantnog raslojavanja ostali poprilično nijemi. Kakav je bio odnos bh. lingvista najbolje govori upravo činjenica da je književnik prvi progovorio o diskriminaciji bosanske varijante. Isaković to jasno i kaže: "*U stvari, većina BH lingvista godinama i ne radi ništa drugo već tumači interese ove ili one varijante, već prema tome kojoj sami gravitiraju ili porijeklom pripadaju.*"[10] A kakav je bio odnos srpskih i hrvatskih lingvista prema jeziku u BiH, govore riječi Dalibora Brozovića koji ističe da je potrebno "*već jednom pokopati fetišističku romantičnu do-*

[6] Josip Baotić, Književnojezička politika 1970-1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost, *Književni jezik*, 22/1-2, Sarajevo, 2004, str. 15.

[7] Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, str. 35.

[8] Srđan Janković, Nacija i standardnojezička varijanta, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa,* 5-6, Sarajevo, 1984, str. 55.

[9] Alija Isaković, Varijante na popravnom ispitu, Život, XIX, Sarajevo, 11-12, str. 54.

[10] Ibid., str. 56.

gmu da je centar srpskohrvatskog jezika ono što je u stvari za srpsku i hrvatsku civilizaciju zapravo periferija."[11] U radovima o raslojavanju jezika, ali nažalost i u donošenju jezičkih normi nekadašnjeg sh. jezika, često se polazilo od ovakvih stavova. Isakoviću je jasan takav stav prema jeziku u BiH, zato je sasvim logično zaključio: "*Mi smo integralan dio srpskohrvatskog jezičkog područja i podjednako podliježemo jezičkom pulsiranju, pa ako van našeg terena postoje dvije varijante koje se u nas neutrališu ili poništavaju onda smo mi pravno, javno, funkcionalno, samostalno: ili treća varijanta ili smo gluhonijemi polinacionalan i monorepublički aglomerat koji se, takođe, poništava.*"[12] Interesantno je da na ovakva logična razmišljanja iznesena u tekstu *Varijante na popravnom ispitu* i nije bilo nekih značajnijih reagiranja. Tezu o prostoru BiH gdje se dvije varijante ukrštavaju Isaković sasvim jasno, slikovito i logično pobija i zaključuje: "*žuta + plava boja smiješane ne daju žutoplavu već zelenu boju.*"[13]

Očigledno je da je nepriznavanje bosanske varijante bilo političke prirode, odnosno bilo je povezano sa nacionalnim pitanjem jer su kasnije varijante dobile karakter nacionalnih, odnosno nazivane su srpska i hrvatska. Pri kritici takve politike, Isaković se pita i logično razmišlja: "*A ne misle* (misli se na određene lingviste koje autor ne spominje poimenično, napomena E.Š.) *o tome da teorema o (samo) dvije varijante crpe snagu iz stare teoreme o (samo) dvije nacije…*", i dalje se pita, ali ujedno i odgovara: "*može li naučna misao da slijedi ovakvu politikansku logiku? Mislim da ne može.*"[14]

Drugo područje Isakovićevog interesiranja je bila leksikografija. Svi njegovi radovi koji su tretirali leksikografsku problematiku i u kojima su analizirani odnosi nekadašnjih normativnih priručnika prema bosanskoj leksici, a posebno bošnjačkoj, bili su samo uvertira za njegovo najvažnije djelo: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku.*[15] Ovaj rječnik prvi put izlazi iz štampe 1992, a do sada je doživio više izdanja. Četvrto izdanje je štampano 1995. i pod drugačijim naslovom - *Rječnik bosanskoga jezika,* što je, ipak, bilo preambiciozno i nije odgovaralo sadržaju samog rječnika. S druge strane, malo je poznato da je Isaković svoj prvi rječnik objavio već 1970. godine, i to *Rječnik stare rudarsko-geološke terminologije* u izdanju Instituta za geološka istraživanja iz Sarajeva.

---

[11] D. Brozović, Standardi su znak civilizacije, u jeziku također, *Izraz*, IX, Sarajevo, 1965, str. 765.

[12] A. Isaković: n.d., str. 57.

[13] Ibid., str. 66.

[14] Ibid., str. 63.

[15] A. Isaković: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku se sastoji od predgovora, zatim izvora, skraćenica, samog rječnika koji ima oko 13 500 riječi, te post factuma, odnosno pogovora.

Na samom početku pogovora Isaković daje i objašnjenje šta predstavlja njegovo djelo i kaže da je to na neki način "*Rječnik književno sumnjivih riječi ... nepoznatih, protjeranih u provincijalizme ...*" i da je sam *Rječnik* njegov pokušaj "*da se tim riječima vrati njihova književna čast i javno uvažavanje.*"[16]

S druge strane, Predgovor *Rječnika* može se uzeti i kao kratak historijat bosanskoga jezika jer autor nam daje dokaze da je bosanski jezik imao kontinuitet sve do XX stoljeća, tačnije do 1907, te ističe da nestajanje iz upotrebe termina bosanski jezik nije nikakve lingvističke, nego strogo političke prirode.

Isaković se u tom predgovoru slaže sa činjenicom da su reforme Vuka i iliraca, kao i Bečki dogovor, imali veoma važnu ulogu u standardizaciji jezika na južnoslavenskom prostoru, ali također ističe da je taj dogovor imao tek izvjestan značaj za BiH, odnosno da je na njemu samo ozvaničen onaj jezik koji je bio u upotrebi na prostoru BiH. Dakle, Bečki dogovor je imao značaj za BiH samo po tome što je napravio prvi korak u procesu standardizacije, tj. što je napravio selekciju idioma koji treba da postane standard. Reforme koje su donesene prije, ali i samim Bečkim dogovorom ustvari su samo potvrđivale onu tradiciju koja je već postojala u Bosni i Hercegovini. Interesantna je konstatacija autora da se Vuk Karadžić u svom *Rječniku* u oba izdanja, dakle i 1818. i 1852. godine, odnosio prema muslimanskoj, odnosno bošnjačkoj leksici, s više poštovanja nego svi kasniji autori rječnika, naravno posebno aludirajući na rezultate Novosadskog dogovora i *Rječnik* dviju Matica. Ovdje treba naglasiti da se u ranijem radu *Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi*, koji je izložen na skupu Jezik i nacionalni odnosi 1984. godine u Sarajevu, Isaković iscrpno pozabavio statusom karakteristične leksike bošnjačkih pisaca i ustanovio da je u *Rječniku* MH-MS, koji je objavljen u 6 tomova kao rezultat Novosadskog dogovora iz kojeg su bili isključeni Bošnjaci, od 608 izvora bilo samo 11 muslimanskih, odnosno 1,8%. Taj podatak zaista zvuči frapantno, ali u isto vrijeme pokazuje kakav odnos su imali normativni priručnici sh. jezika prema jeziku u BiH. Ta politika negiranja bosanskoga jezika, smatra autor, rezultirala je činjenicom da je u šestotomnom *Rječniku* u izdanju Matica leksika bošnjačkih pisaca "*proglašavana neknjiževnom, provincijalnom, neuobičajenom, iznevjeravajući tako i samog Vuka Karadžića, koji je u ovakvim prilikama, sveden samo*

[16] A. Isaković: *Rječnik…*, str. 483.

na deklarativni uzor."[17] I upravo je to jedan od osnovnih razloga zašto je nastao *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, odnosno to je bio pokušaj da se tadašnji zajednički jezik obogati i bosanskom leksikom, da se toj leksici da mjesto kakvo zaslužuje, tj. da bude dio standarda.

Građu za *Rječnik* Isaković je crpio iz oko 160 izvora među kojima su se našla razna starija djela od XVI stoljeća pa sve do savremenih djela. Pored književnih tekstova u izvorima su se našli i razni listovi, časopisi, antologije, rječnici, pravopisi, a također se koristio i vlastitim rezultatima istraživanja bošnjačkih govora u Stocu, Sarajevu, Tešnju, Mostaru i drugim sredinama. Ako pogledamo izvore, možemo zaključiti da se Isaković zaista potrudio da obuhvati i pokaže kontinuitet stvaralaštva na bosanskome jeziku od XVI stoljeća pa do kraja 80-ih prošlog stoljeća, odnosno od 1550-1985. godine i u tome je, mogli bismo reći, uspio.

Većina autora koji su pisali o ovom *Rječniku* isticali su da je *Rječnik* prvenstveno informativan, te da nije normativne prirode, ali da svojom građom koja je zastupljena u njemu svakako može poslužiti kao polazna tačka u izradi pravog rječnika bosanskoga jezika.

Sam *Rječnik* sadrži oko 13 500 riječi odrednica, a za svaku riječ je data potvrda iz nekog djela, ili je navedeno ime grada gdje je riječ zabilježena, kao i najnužnije kratko, ali jezgrovito objašnjenje. Kada se analiziraju odrednice, dolazimo do zaključka da se Isaković nije bazirao samo na turcizme, nego na sve riječi koje su bile nepravedno zapostavljene u nekadašnjem sh. jeziku, a bile su karakteristika bošnjačkih govora. Za određen broj riječi našao je i potvrdu kod nekih nebošnjačkih autora, a kod takvih riječi to je i naznačeno.

Naravno, treba istaći da Isaković po vokaciji nije bio ni lingvista niti leksikograf, nego prvenstveno književnik, pa nas ne treba čuditi ako u ovome *Rječniku* ne pronađemo svu leksiku koju smatramo karakterističnom za bosanski jezik. Hanka Vajzović u svojoj knjizi *Orijentalizmi u književnom djelu* upravo ističe tu činjenicu i kaže da je Isaković u *Rječniku* "*izostavio (nije uopće zabilježio) nedopustivo veliki broj naših orijentalizama, čak onih uobičajenih i u svakodnevnoj jezičkoj praksi potvrđenih – teško je ustvrditi da li ih autor nije smatrao dovoljno karakterističnom leksikom ili ih nikako nije smatrao bosanskom leksikom...*"[18] Istina je da ovaj *Rječnik* ima svojih lingvističkih propusta, da u njemu nije zastupljena sva karakteristična leksika bosanskoga jezika, da nije normativne nego opisne prirode, da ima propu-

[17] Ibid. str. 26.

[18] H. Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu,* Institut za jezik, Sarajevo, 1999, str. 60-61.

sta u izboru građe, itd. Međutim: *"Tu je data građa karakteristične leksike koja je bila na raspolaganju autoru i koja ni u kojem slučaju ne pretendira ni na kakvu iscrpnost i kompletnost."*[19]

U prvom dijelu Pogovora koji nosi podnaslov Čemu ovaj Rječnik?, autor se osvrće i na jezičku praksu i normu koja je vladala u srpskohrvatskom jeziku i koja je određene karakteristične crte bosanskohercegovačkog govora smatrala neknjiževnim, a samim tim ti oblici nisu ušli u standard. Drugi dio Pogovora mogao bi se posmatrati i kao neka vrsta pokušaja normiranja bosanskoga jezika, jer autor predlaže određena rješenja u normi. Tako ističe da se treba koristiti fonološki pravopis jer je dugo vremena zastupljen u bosanskome jeziku, da turcizme moramo uvrstiti u naš jezički standard jer za veliki broj turcizama nemamo adekvatnu zamjenu, da futur I treba pisati odvojeno (radit ću), itd. S druge strane, kada se pogledaju mnogi od prijedloga koje je Isaković iznio u pogovoru, lahko se da zaključiti da su mnogi pravopisni principi koje je on predlagao kasnije i ozvaničeni kao pravila u *Pravopisu bosanskog jezika* iz 1996. godine.

Iščitaju li se i analiziraju svi tekstovi, ali i intervjui u kojima je Isaković govorio o (bosanskom) jeziku, onda ga neosporno možemo smatrati jednim od reformatora bosanskog jezika na kraju prošlog stoljeća. Nažalost, mnogi njegovi radovi, iako su imali uporište u nauci i logici, nisu dobili pažnju kakvu zaslužuju u vremenu kada su objavljivani, jer se nisu uklapali, između ostalog, u političke koncepte i poglede na BiH.

Na kraju, ovaj rad valja zaključiti Isakovićevim riječima: "*Kada čujete da neko kaže: Nazuj čarape, obuj cipele, obuci odijelo, ustakni kapu!, kada vaš sagovornik kaže Kosa se izmiva, lice umiva, ruke peru, tijelo kupa; kada neko zapjeva nit sam džennet nit džennetska hurija, kada vam se neko povjerava neću s njime kahvenisati, ja sam obrazli; kada sirotica, posvojče sažme svoj život u rečenicu nisam ni gladovala ni golovala, to nije samo leksika, to nije samo stil.*"

[19] Dž. Jahić, Školski rječnik bosanskog jezika, Ljiljan, Sarajevo, 1999, str. 72.

ALIJA ISAKOVIC'S CONTRIBUTION TO BOSNIAN LANGUAGE STUDIES

Summary: This paper consideres Isakovic's works in which he treats issues of Bosnian language. Based on his works that treat language problems, we can discuss about Isakovic as a sociolinguist and Isakovic as a lexicographer. His main sociolinguistic work is: *Varijante na popravnom ispitu* (article published in the journal Život). We have shown that Isakovic's term "Bosnian variant" functions and fully corresponds to what linguists called "Bosnian and Herzegovinian standard language expression". We emphasized that according to Isakovic the main problem was politics. That means, that ignoring Bosnian language was an entirely political question, not a linguistic one.

On the other hand, the most important Alija Isakovic's work is *Dictionary of Specific Lexic in the Bosnian Language*. The dictionary was made to stress that all dictionaries of standard Serbo-Croatian language had ignored Bosnian lexic. In his other lexicographical texts he shows that in the Dictionary of Serbo-Croatian language, among 608 different authors whose books were used to write down the lexic, only 11 were Muslims, or 1,8%. In that way many words that were in use in BiH didn't become standard lexic, and those words were called dialectisms.

Considering his entire work regarding Bosnian language, we can say that Alija Isakovic was a reformer of Bosnian language at the end of the last century.

IZVORI

– Isaković, Alija, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
– Isaković, Alija, Varijante na popravnom ispitu, Život, XIX, 11-12, Sarajevo, 1970.
– Isaković, Alija, *Neminovnosti*, Univerzal Tuzla, 1987.
– Isaković, Alija, *Antologija zla,* Ljiljan, Ljubljana, 1984.
– Isaković, Alija, Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 5-6, 1984.

LITERATURA

– Baotić, Josip, Standardni srpskohrvatski jezik, norma i varijante, *Književni jezik*, 13/3, Sarajevo, 1984.
– Baotić, Josip, Alija Isaković kao sociolingvist, Život, 1-12, Sarajevo, 2002.
– Baotić, Josip, Književnojezička politika 1970-1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost, *Književni jezik*, 22/1-2, Sarajevo, 2004.
– Brozović, Dalibor, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
– Brozović, Dalibor, Standardi su znak civilizacije, u jeziku također, *Izraz*, IX, Sarajevo, 1965.
– Dizdar, Mehmedalija Mak, Marginalije o jeziku i oko njega, Život, XIX, 11-12, Sarajevo, 1970.
– Halilović, Senahid, *Bosanski jezik,* drugo izdanje, Baština, Sarajevo, 1998.
– Jahić, Dževad, *Trilogija o bosanskom jeziku*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
– Janković, Srđan, Nacija i standardnojezička varijanta, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa,* 5-6, Sarajevo, 1984.
– Muratagić-Tuna, Hasnija, Lingvisti o Aliji Isakoviću, Život,1-12, Sarajevo, 2002.
– Šator, Muhamed, Rječnik zaboravljenih riječi, *Sloboda,* Mostar, 1995.
– Vajzović, Hanka, *Orijentalizmi u književnom djelu,* Institut za jezik, Sarajevo, 1999.

BOSANSKOHERCEGOVAČKI JUG I ČETIRI SINTAKSIČARA SAVREMENE HRVATSKE I SRPSKE LINGVISTIKE

Mr. sc. Jasmin HODŽIĆ
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U radu se govori o savremenim hrvatskim i srpskim lingvistima koji su dali izrazito veliki doprinos opisu slavističke sintakse južnoslavenskih standardnih jezika, a radi se o četiri sintaksičara koji potječu s bosanskohercegovačkog juga, tj. iz Stoca, Mostara, Livna i Kalinovnika (Uloga), i koji se time, osim i po lingvističkim kriterijima, mogu svrstati i u okvire lingvističke bosnistike.

Ključne riječi: sintaksa, bosanskohercegovački jug, hrvatska lingvistika, srpska lingvistika

Uvod

Ako govorimo o lingvističkoj slavistici, u prvom redu o južnoslavenskoj lingvistici, može se slobodno utvrditi kako je područje Bosne i Hercegovine dalo više izrazitih naučnika lingvista, a tako naročito i bosanskohercegovački jug, kao podneblje koje je u svakom smislu od posebnog značaja za domaću lingvističku tradiciju.

Indikativni su aktuelni pokazatelji da na primjer vodeće naučne ustanove za lingvistiku i u Srbiji i u Hrvatskoj nisu mogle bez bosanskohercegovačkih naučnika. Najbolje svjedočanstvo tome su podaci da je sadašnji direktor Instituta za srpski jezik SANU, dr. Sreto Tanasić,[1] mjestom rođenja, obrazovanjem i ranom karijerom vezan upravo za BiH, slično kao što je aktuelni direktor Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, dr. Željko Jozić[2]

[1] Dr. Sreto Tanasić je rođen u Doboju 1949. godine. Diplomirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Radio je kao asistent i kao naučni saradnik u Institutu za jezik u Sarajevu. Sadašnji je direktor Instituta za srpski jezik SANU.

[2] Dr. Željko Jozić, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, rođen je 1970. godine u Vinkovcima; odrastao i osnovno obrazovanje je stekao u Županji. Školovao se i u Za-

porijeklom vezan za BiH, kao uostalom i njegov prvi pomoćnik, dr. Kristina Štrkalj-Despot.[3]

Isto tako, istaknuti hrvatski lingvisti koji se vežu za BiH su svakako i dr. Ivo Pranjković, dr. Dalibor Brozović, dr. Ivan Jurčević i drugi. Ako govorimo o istaknutim srpskim lingvistima iz BiH, u sadašnjem trenutku pored dr. Srete Tanasića, valja spomenuti i dr. Milorada Telebaka, ili pak nedavno preminulog dr. Milana Šipku.

U nastavku ćemo detaljnije dati uvid u život i djelo četiri poznata sintaksičara hrvatske i srpske lingvistike, a porijeklom su s bosanskohercegovačkog juga. To su: dr. Miloš Kovačević, dr. Milan Mihaljević, dr. Dragutin Raguž i dr. Snježana Kordić.

Dr. Miloš Kovačević

Slobodno se može reći da je vodeći lingvista srpske sintakse danas, kao i jedan od najpoznatijih sintaksičara južnoslavenske lingvističke slavistike, prof. dr. Miloš Kovačević. Rođen je 1953. u Presjedovcu, kod Uloga, u Hercegovini. Između ostalih djela i naučnih radova, posebno je poznat po knjigama iz sintakse: *Kroz sintagme i rečenice (1992); Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku (1998); Sintaksička negacija u srpskome jeziku (2002); Ogledi o sintaksičkoj negaciji (2004).* Kovačević je autor tri stotine naučnih i stručnih radova iz sintakse, semantike i stilistike, zatim *šesnaest* udžbenika maternjeg jezika, te *četrnaest knji*ga, uključujući i nabrojane četiri. Široj javnosti danas je Kovačević mnogo poznatiji po radovima iz sociolingvistike, pisanim i usmenim intervjuima, i slično, a sigurno je da se bez njegovih radova iz sintakse ne može zamisliti ozbiljan pristup proučavanju bosanske, crnogorske, hrvatske i srpske sintakse. Miloš Kovačević je i kao sintaksičar poznat i po tome što je argumentirano u svom prikazu javno osporio veliki projekat srpske sintakse, djelo grupe autora, pod naslovom: *Sintaksa savremenog srpskog jezika (prosta rečenica), 2005.*

grebu, Đakovu te u Osijeku. Po ličnom saopćenju, prilikom jednog njegovog dolaska u Mostar, rekao je da, iako je rođen u Hrvatskoj, njegovi su «s druge strane Save». Službenu potvrdu, odnosno, slično svjedočanstvo, nalazimo i u narednom citatu: «Glavni migracijski pravci Jozića u prošlom stoljeću zabilježeni su iz Bosanskog Broda (BiH) u Slavonski Brod te iz Brčkog (BiH) i Janjeva (Kosovo) u Zagreb." (Internetski izvor 1: www. imehrvatsko.net)

[3] Dr. Kristina Štrkalj-Despot je rođena u Jajcu 1978. godine. Školovala se u Splitu i u Zagrebu. Dobitnik je Fulbrajtove nagrade 2011. godine, čime je kao gostujući istraživač gostovala na Univerzitetu u Kaliforniji, u SAD-u, pod mentorstvom jednog od najpoznatijih lingvista današnjice, Džordžem Lejkofom (George Lakoff). Od 2012. godine radi kao pomoćnik direktora Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu.

Dr. Dragutin Raguž

Dr. Raguž je za širu javnost manje poznati hrvatski sintaksičar. Do sada je objavio nekoliko knjiga: *Odnosne recenice s relativom što (1994); Praktična hrvatska gramatika (1997); Gramatika hrvatskog jezika (2010) (prerađeno izdanje Praktične hrvatske gramatike).* Za sintaksu je presudan njegov pristup gramatici uopće, a to je tzv. funkcionalna/praktična gramatika, za koju je navedeno: *Ta se gramatika značajno razlikuje od gramatika koje su joj prethodile, prvenstveno zbog suvremenih jezikoslovnih temelja na kojima počiva – na metodologiji objasnidbene i funkcionalne gramatike (D. Stolac, 2005).* Po čemu je konkretno Ragužev pristup sintaksi različit od dotadašnjih proučavanja hrvatske i južnoslavenske sintakse vidljivo je iz narednog citata:

> *Raguževu Sintaksu obilježavaju razumljiva pravila i velik broj primjera koji ih prati. Posebna je pozornost posvećena preciznosti formuliranja gramatičkih pravila. Oprimjerenja su iz različitih funkcionalnih stilova. Autor kaže da su iz "suvremenoga živog jezika", pa je razumljivo da nalazimo potvrde iz razgovornoga stila. Ranije su gramatike postavljale težište na književna djela, a u nedostatku potvrda, konstruirale primjere oslanjajući se na kompetenciju izvornoga govornika (D. Stolac, 2005).*

U godišnjaku Slovo Gorčina, br. 36 (2014), u jednom tekstu se spominje Drago Raguž, maturant stolačke Gimnazije, koji je diplomirao 1964, a rođen 1945. godine, te otišao u Zagreb i ostvario uspješnu karijeru. Ragužev naučni rad u nekoliko je navrata pak osporavan u radovima Snježane Kordić.

Ličnim kontaktom potvrdio sam da je Dragutin Raguž rođen 1944. u Bjelovaru, u Hrvatskoj, gdje su njegovi bili u izbjeglištvu, pa se kasnije vratili u Stolac.[4]

Dr. Milan Mihaljević

Dr. Mihaljević je, osim po svojih pet autorskih knjiga, naročito poznat kao jedan od rijetkih domaćih generativista, što je najbolje pokazao u knjizi *Generativna sintksa i semantika, 2000.* Mihaljević je rođen u Zagorčanima pokraj Livna, 1955. godine, a dugogodišnji je zaposlenik zagrebačkog Staroslavenskog instituta. Osim pomenute, objavio je još pet knjiga, a za svoju knjigu *Slavenska poredbena gramatika* dobio je nagradu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za 2003. godinu.[5] Osim po sintaksi, poznat

[4] Njegovi su tačno iz sela Ćemalovina, nadomak Stoca, na samom njegovom ulazu idući putem iz Mostara. U Stocu je Raguž završio i osnovnu i srednju školu.

[5] Dr. sc. Milan Mihaljević dobitnik je i nagrade "Adolfo Veber Tkalčević" za dopri-

je i po istraživanju historije jezika, odnosno historijske gramatike. U knjizi *Generativna sintaksa i semantika* posebno se bavio odnosom sintakse i semantike u lingvističkoj teoriji Noama Chomskoga, kojem se u nekoliko navrata i argumentirano suprotstavlja.

M. Mihaljević (1998), govoreći o odnosu sintakse i semantike, ide i korak dalje od Chomskog s kojim se ne slaže u teoretisanju pitnja granice između sintakse i semantike, zaključujući da treba govoriti o jednom sintaksičko-semantičkom nivou, a ne dva odvojena nivoa.

Još jedno veoma važno uže sintaksičko-semantičko područje u kojem se M. Mihaljević i N. Chomsky razilaze jeste kategorija ovjerenosti rečenice naspram kategorije razumljivosti ili naspram mogućnosti ispravne interpretacije (što je istovremeno i jedno od ključnih pitanja vezanih za kategoriju sintaksičkog ambigviteta, tj. što se odnosi problem prisutnosti sintaksičke homonimije u našem jeziku, promatran s gledišta automatske analize i sinteze).

Generativna gramatika operiše pojmom ovjerenosti/neovjerenosti i selekcijskim pravilima, jer ispravna selekcija jezičkih elemenata i ispravno generiranje tih elemenata suštinski se odnosi na gramatička pravila koja ustvari "razlučuju ovjerene i neovjerene nizove" (v. Mihaljević, 1998: 114).

O svemu ovome[6] pak M. Mihaljević iznosi detaljno razrađeno mišljenje:

> *Važno je napomenuti da ovjerenost ne smije biti zamijenjena s mogućnošću interpretacije i s razumljivošću. Razumljeni i intepretirani mogu biti i oni nizovi koji krše gramatička pravila koja zauzimaju visoko mjesto na hijerarhijskoj ljestvici. Bilo kakav niz leksičkih jedinica nekoga jezika može biti interpretiran ako postoji dovoljno bogat kontekst. To ne znači da je svaki takav niz i pravilno sastavljen* (Mihaljević 1998: 115).

Ovdje ustvari dolazimo do kategorije "pravopisne sintakse", kao i do zaključka da kriterij razumljivosti izraza ili pak pitanje razumljivosti u kontekstu, nisu dovoljan uvjetza tvrdnju kako je određeni izraz (sintaksički/gramaitčki) utemeljen.

---

nos hrvatskoj lingvistici u području sintakse. Nagradu je primio 7. maja 2015. na 5. hrvatskim sintaktičkim danima koji se već nekoliko godina zaredom održavaju u Osijeku u Hrvatskoj. Inače, Adolfo Veber Tkalčević je prvi hrvatski sintaksičar, a po knjizi*: Skladnja ilirskoga jezika,* izdanje 1859. u Beču.

[6] Tj. o pitanju odnosa interpretacije prema pitanju selekcije i ovjerenosti.

Dr. Snježana Kordić

U jednom svom intervjuu, prilikom posjete Mostaru, dr. Snježana Kordić na konstataciju novinara kako i ona nosi dio hercegovačkih korijena, izjavljuje:

> *Otac mi je prva desetljeća života proživio u Sretnicama. Voljela sam jako baku i djedu i taj kameniti kraj. Umrli su jedno za drugim kao izbjeglice u Splitu za vrijeme rata. Iz Hercegovine je bio i moj učitelj u osnovnoj školi, Ivan Jurčević. Imala sam sreću da je on kod mene rano uočio i razvijao sklonost prema jeziku. Kasnije, kad sam završila studij i dobila posao na fakultetu, nedugo zatim je i on doktorirao i postao sveučilišni profesor lingvistike.* (Internetski izvor 2: www. tacno.net)

Iako je u posljednje vrijeme dr. Snježana Kordić široj javnosti poznata po temama odnosa jezika i nacionalizma (i istoimenoj knjizi), za čisto lingvističku nauku mnogo su vredniji njeni radovi iz sintakse, a posebno dvije knjige, i to: *Relativna rečenica, 1995;* te *Riječi na granici punoznačnosti, 2002.* Ove dvije knjige imaju skupa dvadeset inozemnih recenzija i prikaza. Knjigu *Relativna rečenica* dr. Miloš Kovačević naziva "čistom naučnoistraživačkom lingvističkom produkcijom" i smatra da bi bila zasigurno poznata među lingvistima u Srbiji, posebno među sintaksičarima, da vrijeme nije bilo kako je bilo. Također, iz Kovačevićevog prikaza knjige *Relativna rečenica* čitamo i ovo: "Knjiga *Relativna rečenica* svog autora predstavlja kao vrlo zrelog, sposobnog i odvažnog sintaksičara koji je ušao u gotovo sve 'tajne' sintakse rečenice. (...) To je jedna od najboljih (ako ne i najbolja) među dosad napisanim serbokroatističkim monografijama o složenoj rečenici (i rečenici uopšte)." (Kovačević 1996). O knjizi *Riječi na granici punoznačnosti* čuvena Milka Ivić kaže da će "slavistima ona biti dragocen izvor relevantnih podataka" (M. Ivić, 2003). Snježna Kordić je poznata i po tome što je autor i jedne naše gramatike na engleskom jeziku, 1997; a 2. izd. 2006: *Serbo-Croatian,* München & Newcastle: Lincom Europa.

Zaključak

Zamislimo da vrijeme nije bilo kako je bilo, kako je već spomenuo dr. Miloš Kovačević, onda bi svi ovi poznati sintaksičari današnjice bili poznati kao sintaksičari jedne orijentacije, ma kako se ona zvala. Bilo kako bilo, njihovi radovi iz sintakse već prelaze i granice balkanskih država, i granice Evrope, i sve druge državne granice, i možemo ipak biti ponosni da iz oblasti lingvistike koja u domaćoj tradiciji nije toliko izučavana, a to je sintaksa, iz Bosne i Hercegovine, a posebno s bosanskohercegovačkog juga, imamo toliko važnih i poznatih naučnika. Miloš Kovačević se ističe kao tradicionalni, ali ipak progresivni sintaksičar, koji je u istraživanju sintakse puno ispred svih naših gramatika koje su počesto samo "slične kao jaje jajetu", i često ne prate aktuelna istraživanja jezika. Govoreći o aktuelnom, Snježana Kordić bi pripala jednom modernijem pravcu, i to opisu sintakse na osnovu funkcionalno-semantičkih kriterija, pri čemu se vodi računa da se značenjski i funkcionalno iste jedinice opisuju u istim kategorijama (up. sintaksa i semantika načina, i sl.). Čak je i Dragutin Raguž napravio već spomenuti iskorak sa svojom *Praktičnom gramatikom,* a posebno ekscerpiranom građom. Na kraju, generativista Milan Mihaljević je svojom knjigom *Genrativna sintaksa i semantika* na dostojno mjesto postavio cijelu južnoslavensku sintaksu.

THE SOUTH OF B&H AND THE FOUR CONTEMPORARY CROATIAN AND SERBIAN LINGUISTS

Summary: This paper deals with the contemporary Croatian and Serbian linguists who made very large contribution to the description of Slavic syntax of South Slavic standard languages, and thay orginating from the south of B&H, ie. Stolac, Mostar, Livno and Kalinovik (Ulog), and that time, unless and linguistic criteria, thay can be classified in frames of Bosnistics linguistics.

Keywords: Syntax, South of B&H Croatian linguistics, Serbian linguistics

LITERATURA:

Internetski izvori:

– Izvor 1: www. imehrvatsko.net

– Izvor 2: http://www.tacno.net/interview/intervju-snjezana-kordic-ovdasnja-drustva-su-zaglibljena-u-besmislenim-apsurdnim-temama/) Intervju – Snježana Kordić: Ovdašnja društva su zaglibljena u besmislenim, apsurdnim temama Autor Štefica Galić15.2.2015. u 10:50

Knjige:

1. Kovačević, Miloš (1992): *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Nastavna biblioteka, Sarajevo, 1992, 237 str.
2. Kovačević, Miloš (1998): *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku,* Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Beograd
3. Kordić, Snježana (1995):*Relativna rečenica,* Matica hrvatska, Zagreb
4. Raguž, Dragutin (2010): *Hrvatska gramatika,* vlastito izdanje, Zagreb
5. Raguž, Dragutin (1997): *Praktična hrvatska gramatika,* Medicinska naklada, Zagreb
6. Raguž, Dragutin (1994): *Odnosne rečenice s relativom što,* Hrvatska sveučilišna naklada, *Zageb*
7. Mihaljević Milan (1998): *Generativna sintaksa i semantika,* Hrvatsko filološko društvo, Zagreb

VIII
POVIJESNO-PRAVNE TEME

VIII
HISTORICAL AND LEGAL TOPICS

MILE BORAS - PIONIR NAUKE RIMSKOG PRAVA

Prof. dr. Dževad DRINO
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici
Benjamina LONDRC, viša ass.
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Sažetak: Mile Boras, pravnik, univerzitetski profesor i pisac spada u red istaknutih hercegovačkih naučnika. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1950. godine, a poslijediplomski studij završio u Strassbourgu u Francuskoj, a doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1965. godine. Radio kao pripravnik i sudac u Zagrebu, a od 1953. kao asistent, predavač, docent, vanredni i redovni profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Predavao je Rimsko pravo na pravnim fakultetima u Zagrebu, Mostaru, Rijeci i Osijeku i na taj način dao veliki doprinos razvoju romanistike na ovim prostorima. O životu i radu prof. Borasa nema objavljenih radova, osim kratke biografije iz prve sveske "Hrvatske enciklopedije Bosne i Hercegovine", koja obuhvaća enciklopedijsku građu od slova A do Đ, koju je objavio Hrvatski leksikografski institut BiH. Cilj rada je da osvijetli biografske podatke prof. dr. Mile Borasa te da predstavi bibliografiju najznačajnijih radova.

Ključne riječi: Mile Boras, rimsko pravo, Hercegovina, naučnici, biografija

Crtice iz biografije

Mile Boras je rođen 1923. u mjestu Vitina nadomak Ljubuškog, u zaseoku naziva Brljica. Brljici, odnosno svećenicima braći Boras, je sam papa Benedikt XV oklonio veliko crkveno zvono koje, navodno, ima čudotvorne moći: štiti mještane od "zla duše i tijela", kako je napisao Papa u darovnom pismu.[1] U Brljici se 90 % ljudi preziva Boras. Ostali se prezivaju Kralj ili Car. Prezime Boras dolazi od imena Boro. Boras, Milas, Maras, Ljubas, Vukas, Tomas su šest takvih prezimena u zapadnoj Hercegovini. Sva ta prezimena

[1] Intervju Damira Borasa za Jutarnji list, 17. 1. 2015., http://www.jutarnji.hr/nase-sveuciliste-je-medu-4--najboljih-na-svijetu/1275482/, datum pristupa: 21. 3. 2016.

imaju samo dva sloga i završavaju na - as. Rodoslovlje porodice Boras može se pratiti od XIV stoljeća.[2]

Roditelji Mile Borasa bili su Cvitan i Mare. Otac Cvitan prenio je sinu ljubav prema jezicima. Službovao je u Americi i vratio se s dobrim znanjem engleskog jezika. Prema riječima porodice i prijatelja, majka je bila izuzetna žena, neobično inteligentna i hrabra.[3] O velikom utjecaju oca na profesora Borasa, a i o ugledu koji je uživao, najbolje svjedoči nadimak "Mile Cvitanov", kako su profesora Borasa od milja zvali. Veliku podršku profesoru Borasu bila je supruga Maja, rođena u Zagrebu, Korčulanka po porijeklu, iz obitelji Kalogjera.

Mile Boras je pohađao je Franjevačku klasičnu gimnaziju u Širokom Brijegu i 1940. godine završio šesti razred zajedno s još dvadeset i jednim učenikom. Razrednik mu je bio čuveni franjevac i svećenik fra Vojo Mikulić. Bio je izvrstan poznavatelj klasičnih jezika, kao i dosta evropskih, pa čak i esperanta. Poznavao je historiju, umjetnost, književnost, svjetske religije. Klasičnu gimnaziju pohađao je i u Travniku te maturirao u II klasičnoj gimnaziji u Zagrebu 1942. godine. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1950. godine. Pored Pravnog fakulteta studirao je i klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1954–1956). Poslijediplomski studij završio je u Strassbourgu u Francuskoj 1957. godine, a osam godina kasnije doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu tezom *Pravo prvokupa*. Od 1942. do 1945. je bio u Hrvatskom domobranstvu.[4] Preživjevši stradanje u Bleiburgu (1945), do 1947. služi u JNA. Radio kao pripravnik i sudac u Zagrebu (1950–53), a od 1953. kao asistent, predavač, docent, vanredni i redovni prof. na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Prema riječima Damira Borasa[5], profesor Boras bio je legenda Zagrebačkog sveučilišta, čemu u prilog govori i podatak da su ga studenti proglasili za jednog od najboljih profesora.[6] Odgojivši preko 40 generacija studenata, za zasluge u stvaranju hrvatske države odlikovan je Redom Ante Starčevića 1997. godine. Predavao je Rimsko pravo na pravnim fakultetima u Mostaru (1978–87), Rijeci i Osijeku. Bio član Komisije za pomilovanje Republike Hrvatske (1990-1992).

---

[2] Ibid.

[3] Aco Boras, Život kroz Evanđelje, u "*Horizont*" 14. II 1997, 19.

[4] *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, A - Đ, Hrvatski leksikografski institut BiH, 216.

[5] Damir Boras, sin profesora Mile Borasa je rektor Zagrebačkog sveučilišta. Inženjer je elektrotehnike, doktor informacijskih i komunikacijskih nauka.

[6] Intervju Damira Borasa za Jutarnji list, 17. 1. 2015., http://www.jutarnji.hr/nase-sveuciliste-je-medu-4--najboljih-na-svijetu/1275482/, datum pristupa: 21. 3. 2016.

Početkom devedesetih godina prof. dr. Mile Boras je radio na jačanju novouspostavljene hrvatske države i kao vrstan pravnik bio je od 1990. do 1992. godine član Povjerenstva Republike Hrvatske za pomilovanja. Početkom devedesetih godina utemeljen je Odbor za obnovu gimnazije u Širokom Brijegu u čiji se rad odmah uključio. Zajedno s izabranim članovima tog odbora prof. Mile Boras, kao nekadašnji đak širokobriješke gimnazije, angažirao se ne samo da se vrati gimnazijski sistem nego da se i gimnazija materijalno obnovi i ojača. Obezbijedio je značajne donacije knjiga za gimnazijsku biblioteku i gotovo neprekidno sve do svoje smrti održavao je i vezu sa školom koju je pohađao. Umro je 1997. godine u Zagrebu, u 74. godini života.[7]

Bibliografija

Naučne radove, u kojima se bavio rimskim pravom i pravnom historijom, objavljivao je pretežno u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu, te u časopisu Penološke teme. Najznačajnija djela prof. Borasa su:[8] *La propriete des moyens de production en Yougoslavie*, Strassbourg 1957; *Pravo prvokupa, komparativna pravno-historijska rasprava s osvrtom na rimsko pravo*, Zagreb, 1964. (doktorska disertacija); *Kratki pregled rimskog privatnog prava* (s L. Margetićem), Rijeka 1975-76; *Rimsko pravo* (s L. Margetićem), Zagreb 1980, 1986, 1998. (dopunjeno izdanje).

Radovi Mile Borasa objavljeni u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu obuhvataju naučne radove, prikaze (najčešće Anala Pravnog fakulteta u Beogradu), te biografije i bibliografije. U nastavku je dat prikaz objavljenih tekstova:

God. 4 (1954), br. 1-2

Ocjene i prikazi: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, god. 1, 1953, str. 193-196.

God. 4 (1954), br. 3-4

Ocjene i prikazi: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, god. II, br. 1 i 2, 1954, str. 315.

God. 5 (1955), br. 1-2

Ocjene i prikazi: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, god. II, br. 3 i 4, 1954, str. 110-111.

God. 18 (1968), br. 1

[7] http://boras.ba/index.php/zavicajna-udruga-brljica/35-o-udruzi/174-mile-cvitanov, pristup: 21. 3. 2016.

[8] *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, A - Đ, Hrvatski leksikografski institut BiH, 216.

Nekrolozi: *Profesor Marijan Horvat*, str. 80-83.
God. 18(1968), br. 3-4
Dr. Mile Boras: Život i rad profesora dr. Marijana Horvata, str. 255-260.
Dr. Mile Boras: *Bibliografija radova prof. Marijana Horvata*, str. 261-265.
Dr. Mile Boras: *Pravo prvokupa de lege ferenda*, str. 273-283.
God. 27 (1977) br. 4
Dr. Mile Boras: *Dvostruko građanstvo u vrijeme Rimskog Carstva i Constitutio Antoniniana*, str. 349-358.
God. 37 (1987), br. 5-6
Dr. Mile Boras: *Atički hektemori i pelati*, str. 735-741
God. 40 (1990), br. 5-6
Godišnjica: *Sedamdeseta godišnjica Luje Margetića*, str. 783-785.

Udžbenik Rimsko pravo prof. Mile Borasa

Prof. Boras naslijedio je mjesto šefa Katedre za rimsko pravo Zagrebačkog sveučilišta od profesora Ante Romca. Navedenu funkciju obavljao je do 1993. godine, kada ga nasljeđuje prof. dr. Vesna Radovčić.[9] U koautorstvu sa prof. dr. Lujom Margetićem, akademikom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i profesorom Rimskog prava na Pravnom fakultetu u Rijeci, Lujom Margetićem, piše udžbenik "Rimskog prava" koji danas predstavlja polaznu osnovu za izučavanje jednog dijela pravne historije. Djelo je prvi put izdato u Zagrebu 1980. godine[10] i nakon toga, sa manjim dopunama, štampano u nekoliko izdanja, 1986. i 1998. godine. Prema riječima autora, udžbenik je sastavljen na temelju skripti izrađenih 1975. godine i na temelju iskustva u radu sa studentima Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. U udžbeniku su sa posebnom pažnjom prikazani osnovi rimskog prava u tri razdoblja, od starog civilnog prava, pretklasičnog i klasičnog prava, do postklasičnog prava sa Justinijanovim pravom. Težište je postavljeno na izučavanju klasičnog prava, jer "su u doba klasičnog prava postavljene čvrste osnove za veliki broj pravnih ustanova kojima se i danas služimo".[11] Prof. Boras ističe kako usko praktični pristup modernom pravu može biti vrlo štetan, te da zbog toga izučavanje rimskog prava nije puki "dug kulturi".[12]

[9] https://www.pravo.unizg.hr/rp/povijest_katedre, datum pristupa: 20.3.2016.

[10] Mile Boras, Lujo Margetić, *Rimsko pravo*, Zagreb, Biblioteka udžbenici i skripta, 1980.

[11] Mile Boras, Lujo Margetić, *Rimsko pravo*, Zagreb, Biblioteka udžbenici i skripta, 1980, 9.

[12] Ibid, 10.

U predgovoru udžbenika citira Labriolu, koji kaže: "Prava znanost o pravu može biti samo povijest razvitka samog prava".[13] Materija udžbenika iznesena je temeljno, jasno, sa izraženim osjećajem za historijsku realnost različitih razdoblja u razvoju rimskog prava. Evdentna je želja autora da kroz pojmove rimskog privatnog prava uvede studente u osnovne temelje historijsko-pravnog naučnog istraživanja. Dodatnu vrijednost udžbenika čini i ime recenzenta, čiji je doprinos razvoju romanistike neprocjenjiv - prof. dr. Ante Romac.

Svojim naučnim radom na tlu romanistike, unapređenjem nauke rimskog prava, te obrazovanjem generacija mladih pravnika, prof. dr. Mile Boras nesumnjivo zaslužuje mjesto na listi najistaknutijih Hercegovačkih naučnika današnjice.

[13] Ibid.

Summary: Mile Boras, lawyer, university professor and writer is one of the prominent Herzegovinian scientists. He graduated from the Faculty of Law in 1950, and completed postgraduate studies in Strasbourg in France, and a doctorate at the University of Zagreb in 1965. He worked as a trainee and judge in Zagreb, and since 1953 as an assistant lecturer, assistant professor, associate professor and full professor at the Faculty of Law in Zagreb. He taught Roman law at the law faculties in Zagreb, Mostar, Rijeka and Osijek, and thus contributed greatly to the development of Roma law in the region. About the life of of prof. Boras there is no published papers, except brief biographie in the first volume of "Croatian Encyclopedia of Bosnia and Herzegovina", which includes an encyclopaedic structure of the letters A to F., published by the Croatian lexicographical institute BiH. The aim is to give the biographical information for prof. dr. Mile Boras and to present a bibliography of the most important works.

Prof. dr. Mile Boras
Udžbenik u koautorstvu sa prof. dr. Lujom Margetićem

Fotografija preuzeta sa: http://www.ljportal.com/drustvo/702-tko-je-bio-mile-boras-otac-novog-zagrebackog-rektora, datum pristupa: 19.3.2016.

MEHMED BEGOVIĆ - REFORMATOR ŠERIJATSKOG PRAVA

Dr. Enes DURMIŠEVIĆ
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Mehmeda Begovića nesumnjivo možemo svrstati u veoma plodnog pisca o šerijatskom pravu između dva svjetska rata. On svakako spada u reformatore među muslimanskim intelektualcima toga vremena.

Pod šerijatskim pravom Begović podrazumijeva sve propise koji su u vezi sa vjerom i koji imaju za cilj reguliranje odnosa u muslimanskoj zajednici. Šerijatsko pravo obuhvata cijeli pravni sistem koji sačinjava "versko pravo (*fiqh*) i tzv. svetovno pravo (*qānūni*)".

Pišući o izvorima šerijatskog prava, Begović smatra da glavni izvor šerijatskog prava, Kur'ān, postavlja opće principe prava ne ulazeći u detaljno razlaganje pojedinih pravnih ustanova. Na taj način postoji mogućnost da svaka generacija muslimana vrši svoju interpretaciju šerijatskog prava jer Kur'ān dopušta i priznaje evoluciju prava.

Begović tvrdi da šerijatsko pravo u praksi trpi promjene u skladu sa razvojem islamskog društva, jer "evolucija nije protivna ni šerijatskim propisima, gde se nalazi princip da pravo sme evoluirati po potrebi i vremenu". Prema njegovom razumijevanju šerijatskog prava, najveći protivnik evoluciji šerijatskog prava su stanovišta koja smatraju da su "vrata idžtihada zatvorena".

Širok je opseg tema iz šerijatskog prava kojima se bavio Mehmed Begović, od izvora šerijatskog prava do bračnog, nasljednog i vakufskog šerijatskog prava.

Ključne riječi: Mehmed Begović, šerijat(sko) pravo, Kur'ān, sunnet, idžma, kijas

Mehmed Begović je rođen 8. aprila 1904. godine u Lastvi kod Trebinja, gdje je završio osnovnu školu. Pohađao je Veliku gimnaziju u Sarajevu, a gimnazijsko obrazovanje je okončao u Mostaru 1922. godine. Pravni fakul-

tet u Beogradu je završio 1926. godine. S obzirom da je bio veoma uspješan student, na preporuku Savjeta Pravnog fakulteta u Beogradu, 1927. godine je dobio državnu stipendiju za studije šerijatskog prava na Pravnom fakultetu u Alžiru. Na istom fakultetu je odbranio doktorsku tezu na francuskom jeziku pod naslovom *De l' évolution du droit Musulman en Yugoslavie* (*Evolucija muslimanskog prava u Jugoslaviji*) za koju je dobio nagradu Savjeta Pravnog fakulteta u Alžiru 28. maja 1931. godine. Po povratku u Jugoslaviju je izabran za docenta na Katedri za šerijatsko pravo koja je formirana još 1926. godine. Upravo je Begović i poslan na studije u Alžir sa ciljem osiguranja odgovarajućih naučnih kadrova za ovu Katedru. Za vanrednog profesora je izabran 1937, a za redovnog, nakon Drugog svjetskog rata, 1946. godine kada je počeo predavati *Porodično pravo*, jer je šerijatsko pravo ukinuto marta 1946. godine kao pozitivno pravo u novoj Jugoslaviji.

U međuvremenu je 1941. godine odstranjen sa Pravnog fakulteta odlukom okupacionih vlasti. Bio je član Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) i član njenog Predsjedništva, Međuodjeljenskog odbora za orijentalne studije SANU, Odbora za astronautiku, predsjednik Naučnog vijeća Balkanološkog instituta SANU i predsjednik Naučnog vijeća Etnografskog instituta SANU, rukovodilac Odbora za izvore srpskog prava, dekan i predsjednik Savjeta Pravnog fakulteta u Beogradu, član Nacionalnog komiteta za orijentalistiku, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Komisije za mjere pri Francuskoj akademiji nauka i umjetnosti te član mnogobrojnih međunarodnih naučnih organizacija.

Prilikom osnivanja Pravnog fakulteta 1946. i Islamskog teološkog fakulteta 1977. godine u Sarajevu, bio je član matičarskih komisija. Nosilac je Plakete SANU za značajan doprinos historiji prava, priznanja Pravnog fakulteta u Sarajevu za doprinos razvoju ovog fakulteta, Sedmojulske nagrade Srbije za naučni rad, itd. Pomogao je u osnivanju pravnih fakulteta u Ljubljani i Skoplju. Penzioniran je 1975. godine, a umro u Beogradu, 7. oktobra 1990. godine, a dva dana kasnije ukopan je u haremu Careve džamije u Sarajevu.[1] Profesor Begović je dao veliki doprinos izučavanju šerijatskog prava u Jugoslaviji i pravnoj povijesti uopće.

[1] Ibrahim Džananović, Akademik prof. dr Mehmed Begović (1904-1990), *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, god. LIII, broj 5 (septembar – oktobar 1990.), Sarajevo, 1990, 167-171. Vidi, također, Ibrahim Džananović, Akademik dr Mehmed Begović povodom 85-godišnjice života i rada, *Islamska misao*, god. XI, broj 121, Sarajevo, 1989, 4-5.

Šerijatsko pravo: fiqh i kānūn

Šerijatsko pravo (*šarī'a*, mn. *šarā'i*)[2] je skup normi izvedenih iz Kur'āna i sunneta metodom individualnog razumijevanja (*'iğtihād*), objektiviziranih i izgrađenih u sistem čiji je obim ograničen na oblasti koje se inače reguliraju pravom.[3] Ako bi islam posmatrali kao funkciju, najvažniji i najobuhvatniji koncept jeste koncept šerijata.[4]

Riječ šerijat, zapravo, znači "put do vode", "put ka pojilištu", "staza", "jasan put koji se slijedi",[5] "put kojim trebaju ići vjernici".[6] U svojoj religijskoj primjeni ova riječ znači put dobrog života, prakticiranje i primjenu religijskih vrijednosti da bi se čovjekov život usmjerio ka dobru. A dobro je ono što Bog zapovijeda. Govoriti o islamu na nivou pojedinačne prakse i društvenih normi, znači govoriti o šerijatu koji je stoljećima bio putokaz muslimanima. Šerijat se može definirati kao mreža načela, zapovijesti i držanja koji vladaju i prožimaju cjelokupnu sferu čovjekova socijabiliteta i koji funkcioniraju tako da svaki aspekt čovjekove djelatnosti dovede u relaciju sa suštinom i smislom njegove prirode.

S obzirom da je islam, poput drugih objavljenih religija, bitno zainteresiran za pitanje smisla čovjekovog života, stoga se smisao života traži u čovjekovom odnosu naspram Boga, svijeta i drugih ljudi. Dakle, smisao života je u čovjekovim djelima. Sa takvom orijentacijom objašnjava se koncept prava u islamu.

Pod šerijatskim pravom Begović podrazumijeva sve propise koji su u vezi sa vjerom i koji za cilj imaju reguliranje odnose u muslimanskoj zajednici, te ono obuhvata cijeli pravni sistem koji sačinjava "versko pravo (*fiqh*) i tzv. svetovno pravo (*qānūni*)".[7]

Pravna nauka u islamu pravi jasnu razliku između ove dvije vrste prava, koja se ogleda u dva vida: vjersko pravo (*fiqh*) ima sakralni karakter, pošto se zasniva na Kur'ānu i sunnetu. Kanunima, kao svjetovnom pravu, ne priznaje se ovakav karakter, jer ga izdaju muslimanski vladari i mogu da se "menjaju prema prilikama i potrebama društva. Versko pravo ima univerzalni karakter

[2] Teufik Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik I*, Izvršni odbor Udruženja Ilmije u SR-BiH, Sarajevo, 1973, 1702.

[3] Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu*, Bemust, Sarajevo, 1997, 148.

[4] Fazlur Rahman, *Duh islama*, "Jugoslavija" i "Prosveta", Beograd, 1983, 149.

[5] T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik I*, 1702.

[6] Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 580.

[7] Mehmed Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Organ Pravnog fakulteta u Beogradu, god. XXIII, knjiga XXVI (XLIII), broj 1, Beograd, 1933, 9.

i treba da se primenjuje u celom islamskom svetu, dok kanuni imaju lokalni karakter i primenjuju se samo na teritoriji one države koja ih je izdala".[8]

Stoga Begović pledira da se samo ovo vjersko pravo, zasnovano na Kur'ānu i sunnetu, naziva šerijatskim, jer sama "reč šerijat znači pravac ili put koji Bog ukazuje ljudima u životu".[9] Muslimanski pravnici su upravo iz ovog prava razvili čitav jedan pravni sistem (*fiqh*) koji sadrži propise za reguliranje svih društvenih odnosa.

Fiqh načelno obuhvata i odgovara onom što se u rimskom pravu nazivalo *iurisprudentia*, tj. "poznavanje božanskih i ljudskih stvari" (*rerum divinarum atque humanarum notitia*),[10] mada pored prava *fiqh* sadrži i moralne i vjerske elemente. Fikh se bavi organonom prava i načinima izvođenja zakonskih rješenja iz načela i izvora prava. Stoga, fikh posjeduje jedno više tehničko pravno značenje negoli šerijat, koji uključuje moralne zakone i općeniti okvir za religijski život jednog muslimana. Kako su to objašnjavali klasični islamski pravnici, fikh je znanje o praktičnim propisima i pravilima šerijata, stečeno upornim izučavanjem izvora i pozivanjem na njih.

U najširem značenju ova riječ pokriva sve strane vjerskog, političkog i privatnog života, odnosno doslovno: "dijahronijsko razumijevanje šerijata i sinhronijsko donošenje pravnih mišljenja u jednome vremenu".[11]

Dakle, islamsko pravo potječe iz dva osnovna izvora: Božije objave (*waḥy*) i ljudskog razuma (*'aql*). Ova dvojnost porijekla islamskoga prava je izražena u arapskom jeziku terminima šerijat i fikh. Šerijat je u čvršćoj vezi sa Božijom objavom, dok je fikh, uglavnom, rezultat ljudskog razuma, promišljanja.

Baveći se izvorima šerijatskog prava, Begović navodi klasičnu teoriju o ovim izvorima, među kojima navodi četiri glavna:

Kur'ān, *sunnet* (tradicija), *idžma ul-ummet* (*iǧmā' 'al-'ummat* - saglasnost islamskih učenjaka o izvjesnom pitanju), *kijas* (*qiyās* - propisi izvedeni na osnovu pravne analogije), te sporedne izvore: *urf - adet* (*'urf - 'ādat* običaj) i *er-rei* (*'ar-r'ay* - slobodno uvjerenje).

Kur'ān - Navodeći poznate činjenice o Kur'ānu, Begović navodi da je Kur'ān "osnovni, glavni izvor islamskog učenja, dakle predstavlja jednu vrstu ustava u kome su sadržani osnovni principi vere, morala i prava".[12]

---

[8] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 10.

[9] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava,* 10.

[10] Fikret Karčić, Šerijatski *sudovi u Jugoslaviji 1918-1941,* Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1986, 13.

[11] Jusuf El-Qaradawi, *Halal i haram u islamu*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1997, 19.

[12] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava,* 10.

Naglašavajući da je broj ajeta (rečenica) u Kur'ānu koji govore o vjeri i moralu daleko brojniji od onih koji tretiraju pravo, Begović tvrdi da "Kur'ān stoji na stanovištu da je za pravilan razvitak društva potrebnije učvrstiti veru i moral nego donositi pravne odredbe, koje bez vere ne bi imale veliku vrednost i značenje za društveni poredak".[13]

Tretirajući propise koji se tiču "čistog" vjerovanja, Begović tvrdi da je Kur'ān samo potvrđivao univerzalnu vjeru koju je Bog već objavljivao čovječanstvu, jer "vera kao božansko svetlo, ostaje uvek ista, ne menja se, *menjaju se samo njene forme prema kulturnom stepenu i potrebama ljudi u izvesnom stepenu njihova razvitka* (podv. E. D.)".[14] S druge strane, pravo predstavlja formalnu, spoljnu stranu univerzalne religije i ono je tokom historije trpjelo izmjene shodno vremenu i prostoru. Kur'ān je nemilosrdno osuđivao stara vjerovanja predislamskih Arapa, ali on nije u cijelosti odbacivao njihov pravni poredak koji je počivao na tadašnjim običajima, "on je jednostavno, ukoliko je to bilo moguće, prilagodio to staro običajno pravo svome moralnome sistemu", izvršivši jednu vrstu "selekcije starih pravnih običaja".[15]

Kur'ān i evolucija prava

Kur'ān nesporno priznaje evoluciju prava kao spoljnu, formalnu stranu vjere, jer on postavlja opće principe ne ulazeći u detaljno razlaganje pojedinih pravnih ustanova. Time se ostavlja mogućnost kompetentnim tumačima i interpretatorima šerijatskog prava da uspostave nove pravne ustanove i principe prema potrebama i socijalnom razvitku muslimanskih društava. Takav zaključak Begović izvodi na temelju činjenice da je Kur'ān ukidao i usvajao ustanove starog običajnog prava predislamskih Arapa, vršio derogaciju vlastitih pravnih propisa (*nāsiḫ i mansūḫ*) i što su propisi objavljivani postepeno "prema razvoju verske svesti i osećanja prvih muslimana".[16] Evo-

[13] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 11.

[14] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 12.

[15] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, "On je jedan deo tih običaja ukinuo, kao npr. adopciju i pravo da se uzme žena u nasleđe. Međutim, usvojen je sa manjim ili većim izmenama dosta veliki broj ustanova starog običajnog prava kao srodstvo po mleku, poligamija, venčani dar, svojevoljno otpuštanje žene. ... Kur'ān je dakle od vremena do vremena donosio i nove odredbe koje su imale za cilj da regulišu nanovo nastale odnose. Kao primer ovog originalnog stvaranja može poslužiti jedna interesantna kuranska ustanova, to je lian, mogućnost da se pomoću kletve radi preljube raskine brak i odrekne paternitet novorođenčeta" (M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 12-13.).

[16] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 13.

lucija nije generalna, ona ovisi od mnogobrojnih faktora: stepena razvitka pojedinih muslimanskih naroda, geografskih uvjeta, lokalnih običaja, stepena obrazovanja, jačine vjerske svijesti, itd. Ova različita razvijenost šerijatskog prava je nastala veoma rano u muslimanskim društvima, kada se islam proširio izvan granica Arabije, odnosno pojavom pravnih škola (*mezheb - ma<u>t</u>hab*), pa i različitih sekti.

Kada govori o vinosti, Begović naglašava da Kur'ān zastupa princip individualne odgovornosti, dok prilikom određivanja kazne primjenjuje mješoviti sistem, sistem kompozicije i sistem zastrašivanja, potkrepljujući to ajetom:

"O, vi koji ste dosegli vjerovanje, određeno vam je pravedno poravnanje (*qiṣāṣ*, E. D.) u slučajevima ubistva: slobodan za slobodnog, rob za roba, žena za ženu.

A ako je nešto (od njegove krivice) krivcu oprostio njegov brat, ovaj (oprost) treba biti prihvaćen s prijaznošću, a naknada njegovom bratu u vjeri treba biti izvršena na pristojan način.

Ovo je olakšanje za vašeg Uzdržavatelja i čin Njegove milosti. A za onoga koji, i pored toga, namjerno prekorači granice onoga što je pravo pripremljena je teška patnja!"[17]

Dakle, individualna moralnost, čestitost i principijelnost ne mogu biti djelotvorni u društvu ako u istom tom društvu nema saglasnosti s obzirom na prava i obaveze svih njegovih članova, odnosno ako zakoni za sve članove ne važe jednako. Modernim rječnikom kazano, neophodno je da funkcionira pravna država. To je ključni razlog zašto zakonodavstvo ima tako veliku ulogu u islamu i zašto Kur'ān naglašava moralno ponašanje u uskoj vezi sa odredbama koje se odnose na praktične aspekte društvenog života u svakom muslimanskom društvu. Riječ *qiṣāṣ* ovdje znači "pravedno poravnanje", "pravedna naknada", "činjenje nečega jednakim nečem drugom" i znači kaznu koja treba biti primjerena, jednaka učinjenom zločinu, bez obzira ko je zločinac i neovisno od njegovog društvenog statusa.

S obzirom da propisi Kur'āna postavljaju opće principe, Begović zaključuje da je "vrlo teško dobiti jasan pojam o šerijatskom pravu iz samoga Kur'ana".[18]

---

[17] *Poruka Kur'āna*, Prijevod i komentar Muhammed Asad, IC El-Kalem, Sarajevo, 2004, 36-37.

[18] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava,* 14.

Sunnet - Sunnet ili tradicija predstavlja "samo ono što je Muhamed rekao, učinio i odobrio",[19] jer su "njegova pravna tumačenja poslužila kao materijal za izradu šerijatskog prava". Ako Kur'ān posmatramo kao opću pravnu normu, sunnet bi predstavljao konkretizaciju te opće pravne norme. Naravno da sunnet ne može biti u suprotnosti sa "propisima Kur'āna, prirodnim zakonima i nepobitnim činjenicama",[20] jer je tumačenje Muhammeda a.s. imalo neprikosnoveni karakter.

Ako se uzme u obzir da je sunnet obuhvatao i ono sa čim se Poslanik saglasio, ova činjenica je otvarala mogućnost sumnje u vjerodostojnost sunneta. Naime, svaka korisna stvar koja nije bila u suprotnosti sa principima islama je mogla biti prihvaćena i sankcionirana i na taj način postati dio Poslanikovog sunneta. Na ovaj način je mnogo vjerskog i pravnog naslijeđa, pa čak i falsifikata, moglo biti inkorporirano u sunnet, te su stoga islamski učenjaci razvili mnoge metode u hadiskoj nauci[21] kojima su utvrđivali autentičnost ovakvih predaja. Ova pojava posebno dolazi do izražaja ako se uzme u obzir princip da je po islamu sve dozvoljeno, ukoliko nije izričito zabranjeno.

Kada govorimo o sunnetu kao izvoru šerijatskog prava, neophodno je znati formalne i materijalne uvjete za utvrđivanje istinitosti izreka Muhammeda a.s. (hadis - *ḥadīṯ*). Kroz historiju muslimanskih država i društava, pa i danas, "svaka frakcija i sekta nastoji da pronađe opravdanje svoga gledišta u Kur'anu i hadisima, a kad se to ne bi moglo postići, onda bi se u tu svrhu počeli kovati i proturati lažni hadisi".[22]

Upravo će na sunnetu kasnije biti utemeljen sistem šerijatskog prava i sunnet će biti razlogom trijumfalnog uspona muslimanskog društva nakon Poslanikove smrti. Bit će to nova poruka da "zemlju ne treba prezirati da bi se dobila nebesa".[23] Slijeđenje i razumijevanje sunneta će postat sinonim za progres muslimanskog društva i "željezna okosnica Kuće islama".[24]

Mora se znati da u šerijatskom pravu postoji dosta pravnih ustanova koje su isključivo utemeljene na sunnetu i one imaju veoma veliki značaj u svakodnevnom životu svakog muslimana.

---

[19] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 15.

[20] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 18.

[21] Nauka koja izučava život i djelo Muhammeda a.s.

[22] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*,16.

[23] Muhammed Asad, *Islam na raspuću*, Kaj, Zagreb, 1994, 72.

[24] M. Asad, *Islam na raspuću*, 71.

Idžmu (’iğmā’ ’al-’ummat - saglasnost islamskih učenjaka o izvjesnom pitanju)

Begović navodi kao treći izvor šerijatskog prava, tvrdeći da “davanje mišljenja o izvesnom pitanju ne pripada celom islamskom svetu”, jer je “priznato samo jednom krugu duhovne elite”.[25] Ova sposobnost islamskih učenjaka (*mudžtehid - muğtahid*) da mogu kompetentno tumačiti propise Kur’āna i sunneta, i da u nedostatku reguliranja određenih društvenih i pravnih pitanja, odnosno u nedostatku pravnih normi, mogu stvarati nove norme (pravo tumačenja), naziva se idžtihad (*’iğtihād*). Idžtihad izvorno nosi sljedeća značenja: “naprezanje, trud, nastojanje, revnost, marljivost, islamsko samostalno rješenje vjerskopravnog pitanja tumačenjem izvora, slobodno rasuđivanje ...”[26] i on je “potaknuo rani razvoj šerijatskog prava, ali i ostao čuvar njegove autoritativnosti tokom historije islama.”[27]

Ona se definira kao saglasnost islamskih učenjaka o svim pitanjima vjere. Ovaj stav islamskih učenjaka o nekom pitanju provjerava se svakodnevnom praksom. Ovaj izvor islamskog prava sličan je institutu iz rimskog prava koji je nazvan *communis opinio doctorum* (zajedničko mišljenje učenjaka). Svaki princip vjere utvrđen idžmom postajao je važnim principom vjere i važio je za svoje i buduće generacije muslimana, a za svaki ovaj stav postojao je argument, dokaz (*ḥuğğat*). Pravo islamskih učenjaka da tumače osnovne izvore islama “bilo je apsolutne prirode (*mutlak - muṭlaq*)” i “proizvelo je pored dobrih i loših posledica”. Ta se loša strana ogleda u “stvaranju mnogobrojnih sekta i škola koje su vodile trvenju i slabljenju discipline u islamskoj zajednici”.[28] Iz tih razloga je određen broj učenjaka insistirao na tzv. “zatvaranju vrata idžtihada”, tvrdeći da su sva značajna društvena i pravna pitanja riješena. Ovakvim tumačenjem šerijatskog prava je vrijeme stalo i muslimani su, prihvatanjem ovakvih stavova, “zaledili” svoje stanje u prvim stoljećima islama. Protivnici ovakvog mišljenja smatraju da svaka muslimanska generacija mora “dešifrirati” i rješavati sve društvene probleme svoga vremena i da “vrata idžtihada nisu zatvorena”. U protivnom, nastaje dekadenca, koja po ovim shvatanjima traje stoljećima.

Autoritet idžme se ne može poistovjetiti sa principom nepogrešivosti, ona prije zagovora nepogrešivost u smislu metoda, a ne sadržaja. Idžma će postati veoma moćan stvaralački faktor povezujući islamsko vjerovanje i

[25] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 19.

[26] T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* I, Sarajevo, 1973, 551.

[27] Enes Durmišević, Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća, Pravni fakultet Univertiteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 52.

[28] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava, 20.*

muslimansku praksu, koja je u suštini dinamika, proces, koji će stalno biti podstican originalnim razmišljanjem islamskih učenjaka. Time će vjerovanje i praksa u svojoj suštini biti jedan stvaralački i funkcionalni proces koji će muslimansko društvo staviti, u vrijeme najvećeg uspona, na kulturni i civilizacijski vrh tada poznatoga svijeta.

Kada je sunnet u svom izvornom i izvedenom značenju doživio kraj, time islamska zajednica nije prestala funkcionirati. Naprotiv, veliki razvoj hadiske nauke nakon Poslanikove smrti je isprovocirao veliki intelektualni napor i interpretativnu djelatnost islamskih učenjaka na koju se upravo naslanjala idžma. Taj proces se razvio zahvaljujući neobično širokoj slobodi mišljenja koja je karakterizirala početnu fazu islama iskoristivši njegovu izvornu demokratsku narav.

Idžma kao faktor razvitka muslimanskog svijeta

Zbog same svoje prirode, idžma je postala najmoćniji faktor razvitka muslimanskoga društva, povezujući islamsko vjerovanje i muslimansku praksu i postajući organski proces koji stvara, asimilira, modificira i odbacuje. Zbog toga formiranje idžme nije moglo biti povezano sa bilo kakvom institucijom. Nju su formirali veliki i ugledni islamski učenjaci čija su rješenja i saglasna mišljenja o nekom pitanju bila veoma moćan faktor u javnom mnijenju muslimanske države.

Naravno da su islamski učenjaci, rješavajući pojedina pitanja, imali različita mišljenja, što je sasvim i logično. Begović navodi da ta razilaženja u tumačenju šerijatskog prava, uglavnom, zavisi od sljedećih činjenica:

1) od izvora kojima se služilo pri rešavanju kakvog pitanja,
2) od metoda koji je upotrebljen pri tumačenju, tj. da li se držalo isključivo gramatičkog ili pak gramatičko-logičnog tumačenja,
3) od samog shvatanja prava, tj. da li se sme usvojiti mišljenje da šerijatsko kao versko pravo može podneti evoluciju i racionalizam".[29]

Mada se većina šerijatskih pravnika, pogotovo onih koji su kroz povijest islama svojim znanjem, radom i ugledom dobivali zvanja mudžtehida (vrhunskih interpretatora šerijata), odnosno "obnovitelja vjere", državne vlasti su ponekad nametale određena zvanična rješenja koja su najbolje odgovarala društvenim i političkim potrebama muslimanskih društava. Poznat je slučaj abasijskog halife Me'muna (827. g.) koji je nametnuo, sa pozicija državne moći, zvanično i obavezno tumačenje o "stvorenosti" Kur'āna,

[29] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 22.

koje su nametnule mu'tezilije, jedna racionalistička sekta kojoj je pripadao i halifa Me'mun.

Čak i tada, kad je iza određenih interpretacija stajala državna moć, pojedini visoko moralni pravnici su odbijali da prihvate "zvanično" tumačenje, pa nije bila rijetkost da su ovi vrhunski pravnici završavali u zatvoru. Najliberalnija pravna škola u islamu (hanefijska) smatra "da u slučaju kada postoji više rešenja o jednom konkretnom pitanju treba izabrati ono koje odgovara potrebama i vremenu (*istihsan*)", dok jedna druga, malikijska škola, "zastupa mišljenje da u takvoj prilici treba usvojiti ono rešenje koje odgovara opštoj državnoj koristi (*istislah*)".[30]

'Istiḥsān ili maṣlaḥa, koji podrazumijevaju odstupanje u određenom slučaju, i prihvatanje drugačijeg rješenja, znači ocijeniti, prosuditi nešto dobrim, jer to zahtijevaju razlozi pravičnosti, odnosno načela osobne procjene. To je, na neki način, traganje za pravim, ali skrivenim razlogom pravne norme, nasuprot očiglednog, ali nedjelotvornog razloga. Svaki poznavalac šerijata koji je sposoban napraviti izbor (*'iẖtiyār*) između različitih pravnih, podjednako mogućih odluka, može prakticirati istihsan. Istihsan kao dinamičko tumačenje zakona sprečava apsolutno korištenje analogijskih rješenja koja mogu biti u nekim slučajevima u neskladu sa duhom pravne norme. Time se ostvaruje potpuna elastičnost pravnog sistema. Istihsan priznaju sve pravne škole u islamu. Naravno, osobna procjena razloga pravičnosti nekog šerijatskog znalca može dovesti do velike proizvoljnosti i na taj način zamijeniti Božije pravo ljudskim pravom. Veoma je često u povijesti islamskoga prava istihsan dobivao značenja onoga što se u savremenoj pravnoj teoriji definira kao "duh zakona" ili "pravilo pravičnosti". Ovo značenje istihsanu su najčešće pripisivali malikijski pravnici.

'Istiṣlāḥ, rasuđivanje koje je vođeno javnim interesom, uvažavanje javnog interesa, odnosno pojmom dobro shvaćene korisnosti, susreće se sa istim problemima sa kojima se susreće i istihsan. Naime, i korisnost, kao i razlozi pravičnosti, se mogu veoma široko tumačiti kako na području individualnog, tako i na području zajedničkog (kolektivnog) života. Ne učiniti korisnim zakonodavno načelo, značilo bi biti izložen proizvoljnim odlukama koje ne bi imale nikakve veze za temeljnim islamskim principima. Uglavnom se pojam korisnosti interpretirao restriktivno i uvijek se težilo traženju oslonca na kur'ānski i hadiski tekst.

Kijas (*qiyās*) se smatra četvrtim izvorom šerijatskog prava. On podrazumijeva pravna rješenja koja izvode šerijatski pravnici na osnovu analo-

[30] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 23.

gije iz već postojećih pravnih propisa. Na taj način se novonastali pravni odnosi podvode pod propise koji već postoje, "pod uslovom da za izvesni odnos postoje isti zakonski razlozi kao i za onaj propis pod koji se dotični odnos podvodi".[31]

Izvorno, kijas znači "mjera, uzor, primjer, pravilo, analogija, zaključak po analogiji".[32] Kijas se sastoji u izdvajanju razloga neke temeljne pravne odluke i u proširivanju takve odluke na slične slučajeve u kojima postoji isti razlog. Kijas u sebi sadrži razmišljanje o svrsi šerijatske norme i njenom proširivanju na slične slučajeve. Primjenjujući određenu normu na slučajeve različite od onog koji su njome neposredno obuhvaćeni, shvaća se da smisao, koji se nalazi u duhu pravne norme, važi za obimniju oblast od one koja joj je prvobitno bila određena.

U kasnijoj fazi interpretacije šerijatskog prava kijas se upotrebljavao u značenju silogizma ili silogističkog rasuđivanja, od potpuno jasnog i poznatog ka nejasnom i nepoznatom. Ovo zaključivanje po analogiji je nosilo jaku subjektivnu notu i često se poistovjećivalo sa ličnim rasuđivanjem i ličnim uvjerenjem nekog islamskog učenjaka (*ra'y*), što će u nekim slučajevima dovesti do poistovjećivanja kijasa i ličnog uvjerenja. U procesu osiguranja jednoobraznosti i sigurnosti ličnog mišljenja koje prerasta u kijas, ovaj proces će dovesti do idžme. Ovakav tip slobodnog mišljenja je doveo i do protivrječnih pravnih gledišta u islamu, jer je kretao od zdrave analogije s jedne, pa sve do proizvoljnosti s druge strane.

Sasvim je jasno da do razvoja kijasa dolazi u procesu širenja islamske države s obzirom na različite društvene uvjete i međuutjecaje. Kijasom se, uz primjenu aristotelovske logike, pokušao izgraditi logički savršen pravni sistem na liniji čistog razuma.[33] Tradicionalni pravnici iz Mekke i Medine su ustali protiv ovakvih težnji i izmišljanja nerealnih slučajeva za koje su smatrali da preinačuju šerijat. Na ovaj način je spriječena tendencija u tumačenju šerijatskog prava koja je radije "uzimala apstraktno nego konkretno, uživala u ideji više nego u događaju".[34] U suštini bio je to sukob između zagovornika deduktivne i induktivne metode u pravnom istraživanju. Iz ovog sukoba islamskih pravnika isprofilirat će se najliberalnija pravna škola u islamu – hanefijska, čiji je rodonačelnik bio irački pravnik Ebu Hanifa (699-767), a toj školi pripadaju i muslimani Balkana. Ona će steći sposobnost kreativnog

[31] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, 24.

[32] T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik II*, 2938.

[33] Muhammed Ikbal, *Obnova vjerske misli u islamu*, El-Kalem – Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2000, 204.

[34] M. Ikbal, *Obnova vjerske misli u islamu*, 205.

prilagođavanja i dati "slobodu konkretnom i istaći nužnost promatranja kretanja i stvarne raznolikosti života u interpretaciji pravnih principa".[35]

Šerijatski pravnici, pristalice korištenja pravne analogije (kijasa), za takav svoj stav uporište nalaze u samom Kur'ānu.[36] Ovaj izvor šerijatskog prava ima veoma veliku ulogu u svakodnevnom životu muslimana, jer se na taj način moglo i može riješiti jedno konkretno pitanje (problem). To je posebno važno za sudije i državne funkcionere, ali i za svakog muslimana koji želi živjeti u skladu sa temeljnim principima islama, primjenjujući njegove propise u praksi. Prethodna tri izvora (Kur'ān, sunnet i idžma) "nisu mogla predvideti sve slučajeve koji su nastali u islamskom svetu pod uticajem novih ekonomskih i političkih prilika. Tako je analogija mogla poslužiti kao zgodno sredstvo da se popunjavaju praznine u zakonodavstvu."[37]

Naravno da kijas (pravna analogija) može poslužiti i kao sredstvo pomoću kojeg se mogu izigravati i zloupotrebljavati propisi Kur'āna i sunneta. Stoga su se u historiji muslimanskog svijeta dosta rano javljale reakcije protiv (zlo)upotrebe analogije.

Međutim, većina šerijatskih pravnika je zastupala i zastupa stav da je kijas opravdan, pa čak i neophodan. Čuveni pravnik Ebu Hasan El-Maverdi, rođen 974. godine u Basri, autor mnogobrojnih djela iz šerijatskog prava, politike i državne uprave, postavio je pravilo da "onaj koji ne priznaje upotrebu analogije ne može obavljati sudsku funkciju."[38] Maverdi nije bio puki kompilator ili interpretator tumačenja svojih prethodnika, bio je originalni tumač šerijatskih propisa pokazujući nezavisnost u vlastitim shvatanjima. Upravo iz tih razloga je dobio naziv "najveći sudija" (*'aqḍa 'al-quḍāt).*

Evolucija šerijatskog prava shodno potrebama i vremenu

Neki šerijatski pravnici smatraju i da se narodni običaji (*'urf*[39] ili *'ādet*[40]) mogu tretirati kao izvor prava. To stanovište najvećim dijelom zastupaju pravnici, sljedbenici malikijske pravne škole (mezheb), jer je rodonačelnik

[35] Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Islamski teološki fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 25.

[36] " … Primite, onda, pouku, o, vi koji ste obdareni pronicljivošću!" (*Poruka Kur'āna*, 860.).

[37] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava, 24.*

[38] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava, 25.*

[39] "*… običaj, navika, pravni običaj, običajno pravo opće poznato, mišljenje, shvatanje, ocjena …",* (T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* II, 2225).

[40] "*običaj, navika, adet, praksa, moral …*", (T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* II, 2409).

ove škole Malik ibn Enes (713-795) iz Medine, donosio pravna rješenja (*fetve*) zasnivajući ih "na lokalnim običajima svoga rodnoga grada Medine. On je smatrao običaje ovoga mesta kao prećutno odobrenje od Muhameda koji je tu propovedao više godina novu veru. Da su ti običaji bili u protivnosti sa Kur'anom Muhamed a.s. bi ih sigurno osudio."[41]

Ovo pravo je često egzistiralo uporedo i neovisno o šerijatskom pravu i primjenjivalo se na one pravne sporove koji nisu bili direktno vezani za vjerske zapovijedi. Stoga je ono moglo biti u sukobu sa "zvaničnim" pravom, pa je dovodilo do podjele sudske vlasti na vjersku i svjetovnu (sekularnu). Ovo je posebno dolazilo do izražaja u fazi formiranja muslimanskih nacionalnih država nakon dekolonizacije, što je poznato kao faza reforme šerijatskog prava (*tanẓimāt*, *'iṣlāḥ,* itd.).

Urf , kao dopunski izvor šerijatskog prava, priznavale su sve pravne škole. On je posebno došao do izražaja u građanskopravnoj, finansijskoj i administrativnoj sferi. Kao osnov za prihvatanje lokalnih običaja u sistem šerijatskog prava nađen je u kur'ānskom konceptu "ono što je ustanovljeno kao dobro (*ma'rūf*)".[42] Naime, smatralo se da u tradiciji svih naroda postoje dobri običaji koji su bili refleks nekadašnjih Božijih objava i da su vremenom sačuvani. Na taj način je šerijatsko pravo recipiralo običaje novoosvojenih teritorija, a posebno oni koji su nastali pod utjecajem bizantskog i perzijskog prava. Time su u muslimansku zajednicu lakše integrirane raznorodne društvene grupe koje su primanjem islama zadržale svoje običaje koji nisu bili u suprotnosti sa temeljnim principima islama. Vrlo je lahko dokazati da se takav proces desio i u srednjovjekovnoj Bosni kada su Osmanlije sa sobom donijele islam koji su primili određeni društveni slojevi. Na taj način se formirala jedna visoka kultura koja je, nažalost, bila marginalizirana, smatrana manje vrijednom, bez značajnijeg kulturnog i duhovnog značenja, sve do osamdesetih godina XX stoljeća. U najboljem slučaju, takva kultura i duhovnost su se smatrali isključivo i jedino teološkim, te su stoga mogli biti tretirania samo u knjigama i udžbenicima koji se bave historijom religije. Tako je vrlo vrijedna baština bila zanemarena i namjerno zaboravljena, zahvaljujući evrocentričnom poimanju kulture, ali i nacionalističkoj i hegemonističkoj kulturnoj politici u obje Jugoslavije. Prema toj politici ovu baštinu nije trebalo istraživati, jer je bila produkt feudalnog doba i okupatora naših prostora, a ne veoma vrijedna duhovna baština domaćeg čovjeka koji je stoljećima stvarao u kontinuitetu.[43]

---

[41] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava, 25.*

[42] T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik I*, 551.

[43] Enes Durmišević, *Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 51.

Također, treba napomenuti da ima šerijatskih pravnika koji stoje na stanovištu da se "jedno pitanje može rešiti po slobodnom nahođenju ako o tome nema ili ako se za to ne može izvesti rešenje iz postojećih izvora." To slobodno uvjerenje (*ra'y*[44]) predstavlja jednu varijantu pravne analogije. Ono se temelji na poznatom događaju kada je poslanik Muhammed a.s., postavivši ga za sudiju u Jemenu, upitao Muaza ibn Džebela,:

> "Na temelju čega ćeš suditi? - Sudit ću prema Kur'ānu. - A ako ne nađeš propisa u Kur'ānu? - Po sunnetu Božijeg Poslanika. - A ako ni tamo ne nađeš propisa? - Po svom uvjerenju i nahođenju."[45]

Na osnovu ovog događaja i odobrenja Muhammeda a.s. za ovakvo Muazovo rezoniranje, neki šerijatski pravnici smatraju da se može prosuđivati na osnovu vlastitog mišljenja, po slobodnom nahođenju, ali zahtijevaju da "doneto rešenje *ne stoji u protivnosti sa duhom osnovnih izvora i da odgovara potrebama i zahtevima vremena* (podv. E. D.)."[46]

Na kraju svoga teksta *O izvorima šerijatskog prava*, Begović se slaže sa nekim šerijatskim pravnicima i islamskim teolozima koji smatraju da je "pogrešno shvatanje o nepromenljivosti šerijatskog prava". Oni tvrde da se šerijatsko pravo može razvijati bez obzira na njegovo vjersko porijeklo, jer je ono u "praksi pretrpelo izvesnu promenu uporedo sa socialnim razvojem islamskog društva, samo se sve to izvodilo sporo i neosetno." Begović smatra da "ova evolucija nije protivna ni šerijatskim propisima, gde se nalazi princip da pravo *sme evoluirati po potrebi i vremenu*. Ovi islamski pravnici tvrde kako je najveću smetnju evoluciji prava, a s tim u vezi i islamskog društva, proizvelo mišljenje *da je idžtihad* (pravo tumačenja osnovnih izvora) *zatvoren*. Oni su za to da se opet prizna islamskom naučnom svetu pravo idžtihada, koje će na mesto starih rešenja *donositi nova u okviru propisa Kur'ana i Suneta i prema potrebama i prilikama islamske zajednice* (podv. E. D.)."[47]

---

[44] "*mišljenje, mnijenje, nazor, pogled, shvaćanje, vjerovanje, nahođenje, pojam, ideja, misao, savjet, prijedlog, (raz)um, učenje, doktrina ...* " (T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* I, 1153).

[45] Muhammed Ikbal, *Obnova vjerske misli u islamu*, El-Kalem – Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2000, 175. Vidi, također, Muhammed Hamidullah, *Muhammed a.s. – Djelo*, Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1983, 170.

[46] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava, 26.*

[47] M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava,* 26-27.

MEHMED BEGOVIC – A REFORMER OF SHARIA LAW

Summary: Mehmed Begovic was born on April the 8th in Lastva near Trebinje, where he finished elementary school. In Mostar he finished high school, and in Belgrade he graduated on the Faculty of Law in 1926. The year after he got recommended by the Council of the Belgrade Law Faculty for a state's scholarship in Algeria, in the field of Sharia Law. On the Law Faculty in Algeria, Begovic defended a doctoral thesis written in French, titled "*De l' evolution du droit Musulman en Yugoslavie (The Evolution of Muslim Law in Yugoslavia),* for which he received an award from the Council of the Algeria Law Faculty, on May the 28th 1931. When he returned to Yugoslavia he was elected assistant professor on the Chair for Sharia Law, which was established in 1926. Begovic was promoted to the position of an associate professor in 1937. He became a professor after World War II in 1946. Since the Sharia Law was canceled as a field of study, Begovic lectured Family law. He retired in 1975, died in Belgrade on October the 7th 1990, and two days later he was buried in the Harem of the Emperor's Mosque in Sarajevo.

Mehmed Begovic was a reformer of the Sharia Law among the intellectuals of his time. Under the Sharia Law, Begovic understands all rules which are connected to faith, and which have a goal to regulate relations in a Muslim community. Sharia law includes an entire legal system, made of religious law (*fiqh*) and secular law (*qanuni*).

The main sources of law for Begovic were Qur'an, Sunnah, Ijma and Qiyas, claiming that Qur'an allows and recognizes evolution of law. Sharia Law is changed with the development of an Islamic society, because "evolution is not in contradiction with sharia regulations, where a principle, that law can evolve in accordance with need and time, can be found." As he understands, the greatest opponents of the evolution of Sharia Law are standpoints which consider that "the doors of ijtihad are closed."

Begovic explored a wide range of Sharia Law topics, from sources of the Law, to marital, inheritance and waqf law. Begovic gave a significant contribution to Sharia Law studies in Yugoslavia, but also to the studies of legal history in general.

Key words: Mehmed Begovic, Sharia Law, Qur'an, Sunnah, Ijma, Qiyas

LITERATURA:

1. Muhammed Asad, *Islam na raspuću*, Kaj, Zagreb, 1994.
2. Mehmed Begović, O izvorima šerijatskog prava, *Arhiv za pravne i društvene nauke,* Beograd, god. XXIII, knjiga XXVI (XLIII), broj 1, Beograd, 1933, 6-27.
3. Enes Durmišević, Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
4. Enes Durmišević, *Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
5. Ibrahim Džananović, Akademik prof. dr Mehmed Begović (1904-1990), *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, god. LIII, broj 5 (septembar – oktobar 1990.), Sarajevo, 1990.
6. Ibrahim Džananović, Akademik dr Mehmed Begović povodom 85-godišnjice života i rada, *Islamska misao*, god. XI, broj 121, Sarajevo, 1989.
7. Muhammed Hamidullah, *Muhammed a.s. – Djelo*, Straješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1983.
8. Muhammed Ikbal, *Obnova vjerske misli u islamu*, El-Kalem – Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2000.
9. Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Islamski teološki fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1990.
10. Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu*, Bemust, Sarajevo, 1997.
11. Fikret Karčić, Šerijatski *sudovi u Jugoslaviji 1918-1941,* Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1986.
12. Jusuf El-Qaradawi, *Halal i haram u islamu*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1997.
13. Teufik Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* I i II, Izvršni odbor Udruženja Ilmije u SRBiH, Sarajevo, 1973.
14. *Poruka Kur'āna*, Prijevod i komentar Muhammed Asad, IC El-Kalem, Sarajevo, 2004.
15. Fazlur Rahman, *Duh islama*, "Jugoslavija" i "Prosveta", Beograd, 1983.
16. Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

FRAGMENTI IZ SIDŽILA MOSTARSKOG KADIJE KAO DRAGOCJEN IZVOR SPOZNAJE SUBJEKTIVNOG NASLJEDNOG PRAVA

Dr. sc. Ajdin HUSEINSPAHIĆ
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Sažetak: Na teritoriji Bosne i Hercegovine su se susretali narodi različitih kultura, odnosno pravnih tradicija, a što je razultiralo multikulturalnom osobenošću i historijsko-pravnom specifičnošću u stasavanju današnjeg bosanskohercegovačkog društva. Tragovi izgradnje takvog društva su uočljivi u skoro svakom segmentu njegovog razvoja, pa tako i na području proučavanja evolutivnog toka razvoja pravnih instituta. Stoga, u radu ćemo se fokusirati na analizi pojedinih dijelova sidžila mostarskog kadije, koji sadrže vrijedne zapise o nasljedno-pravnim odnosima, kao dragocjenog izvora spoznaje razvoja, tj. praktične primjene srednjovjekovnog nasljednog prava. Inače, kadijski defteri ili sidžili predstavljali su protokole odluka i zapisa kadije vezane za područje određene upravne oblasti na čijoj teritoriji je kadija bio nadležan da riješeva konfliktne društvene odnose ili da učestvuje u evidentiranju, odnosno legalizaciji društvenih odnosa. Od ukupno 898 evidentiranih predmeta građansko-pravne prirode, kupoprodaje, smetanja posjeda utjerivanja dugova, nagodbe, kao i predmeta porodičnog prava (vjenčanja, razvoda brakova, postavljanja staratelja) te autentičnih prepisa pojedinih vrsta naređenja viših organa (fermani, berati, bujruldije, i sl.), kao i vakufnama, jedan dio evidencije se odnosi i na popis dobara nakon smrti ostavitelja, raspravljanje zaostavštine, te na koncu njene podjele među nasljednicima. Shodno svemu prethodno izloženom, zadatak ovog rada je fokusiran na istraživanje karaktera i sveobuhvatnosti sidžilskih zapisa kada je riječ o nasljedno-pravnim odnosima na području mostarskog kadiluka za vrijeme prve polovine XVII stoljeća. Na koncu, biće zanimljivo načiniti paralelu između sadržaja tadašnjih sudskih evidencija i evidencija današnjih sudova.

Ključne riječi: sidžil, mostarski kadija, nasljeđivanje, subjektivno nasljedno pravo

Administrativno-teritorijalna i sudska organizacija Osmanskog carstva

"Turska Osmanlijska država nastala je krajem XIII i početkom XIV stoljeća na teritoriju Seldžučke države, gdje su već postojali feudalni odnosi. Kada se Seldžučka država počela raspadati, pojedini imaoci bejluka su ih pretvarali u samostalne državice."[1] U historijskoj nauci je upravo i prihvaćena činjenica da je jedan takav seldžučki feud u Maloj Aziji u blizini Mramornog mora, kojem je na čelu bio Osman iz plemena Kaji, osamostalivši se, postao jezgro buduće Osmanske države.

Da bi razumjeli pravni sistem srednjovjekovnog Osmanskog carstva, koji se reflektirao i na našem području, smatramo za shodno da na samom početku ukažemo na društveno-političko i administrativno uređenje Carstva, kao i njegove posebnosti koje su utjecale na izgradnju jednog od značajnijih administrativnih i pravnih sistema u prošlosti.

Osmansko carstvo je predstavljalo apsolutističku monarhiju kojom je upravljao sultan (car), koji je u svojoj ličnosti sublimirao funkciju vrhovnog vojnog zapovjednika, sudije kao i vrhovnog vjerskog poglavara (*han*) muslimana u Osmanskom carstvu.[2] Sultan je izdavao svoje zapovijedi (*fermane* ili *hukume*) i pojedinačne zakone (*kanune*) ili zbirke zakona (*kanunname*). Stupajući na poziciju, novi sultan je mogao priznati prethodne *kanune*, odnosno kodificirati ih ili derogirati.[3]

Osvajanjem Sjeverne Afrike, odnosno Egipta, sultan Selim I je 1517. godine preuzeo titulu i dužnost halife, tj. vjerskog poglavara svih muslimana.[4] Važno je istaknuti da je neograničena vlast sultana, u prvom redu, bila uvjetovana posebnim oblikom vlasništva na zemlji, pri čemu je sultan smatran vlasnikom cjelokupne državne teritorije (*erazi miri*) kojom je raspolagao po svojoj volji.[5] Carsko ili Vezirsko vijeće je kao operativno tijelo pomagalo sultanu u vršenju njegovih funkcija i istovremeno je predstavljalo srednji nivo vlasti Osmanskog carstva.[6] Ono se sastojalo od određenog

[1] Raifa Festić, *Opća historija države i prava*, Studentska štamparija Univerziteta, Sarajevo, 1998, 199.

[2] Ova posljednja funkcija je došla do izražaja od vremena stupanja na prijestolje sultana Sulejmana I Zakonodavca (*El-kanuni*) 1520. godine. Jusuf Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, Muzej Hercegovine, Sarajevo, 2004, 4.

[3] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 4.

[4] Osmanski sultani su tu dužnost obnašali sve do 1924. godine, kada je Republika Turska ukinula instituciju hilafeta. Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 115.

[5] M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 115.

[6] *Divan* je bio sačinjen od nekoliko najviših funkcionera centralne vlasti. Zasjedao je u

broja vezira, drugih vezira kao njihovih zamjenika, te trećih vezira kao pomoćnika, dok se na čelu tako kompleksnog tijela nalazio Veliki vezir, odnosno predsjednik srednjeg nivoa vlasti. Svi članovi vezirskog vijeća su imali čin paše, odnosno generala sa tri tuga, tj. konjska repa.[7] Niži nivoi vojnoupravne vlasti su bili određeni kao *beglerbegluci* ili *ejaleti*, odnosno pokrajine, koji su odgovarali zapovjednom području korpusa, krajišta ili *sandžaka*, tj. okruga. Zapovjedno područje korpusa je odgovaralo zapovjednom području divizija, odnosno *live* i onim nižim jedinicama od divizije, koje su pokrivale dijelove krajišta ili sandžaka. Sandžak je pokrivao određeni broj nahija kao zapovjednih područja vilajeta (*vojvodaluci* ili *subašluci*).[8] Timarlije su posjedovale svoju vojnu organizaciju, odnosno spahijsku vojsku, koja je bila organizirana na nivou sandžaka, a u zapovjednom uređenju je bila podložna sandžak-begu.[9] Upravna vlast je bila utemeljena na župama – *nahijama* – na čijem čelu se nalazio upravnik nahije kao nahijski vojvoda, a kojem je u radu pomagao sekretar (*ćehaja*) i policijski službenik (*z'abti*).[10]

Sudsko-administrativna vlast u Osmanskom carstvu je počivala na *kadilucima* na čijem čelu se nalazio kadija.[11] Kadija je bio zastupnik šerijata i kanuna zadužen za rješavanje privatno-pravnih odnosa, ali i krivičnih prestupa. Pošto sva pitanja nisu mogla biti riješena na temelju izvora šerijatskog prava, vladari su u takvim prilikama izdavali državne zakone koje je kadija primjenjivao jednako kao i prethodno navedena pravna vrela.[12] Sandžaci, kao administrativne jedinice, su se dijelili na kadiluke kao sudske okruge, koji su se dalje granali na *nahije,* tj. administrativno-teritorijalne jedinice slične srednjovjekovnim sla-

---

carskoj palati u Istanbulu (*Visoka Porta*). Prvi ministar je bio veliki vezir koji je imao ulogu predsjednika vlade. A. Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, "Svjetlost", Sarajevo, 1988, 16.

[7] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 4.

[8] Na čelu vojske beglerbegluka se nalazio begler-beg koji je imao čin paše, odnosno generala sa dva ili tri tuga. Na čelu vojske krajišta je bio beg-krajišnik, odnosno sandžaka sandžak-beg, koji su imali čin paše sa jednim ili dva tuga, dok se na čelu vojske vojvodaluka ili subašluka nalazio vilajetski vođa ili subaša. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 5.

[9] Znači, osnovne jedinice lokalne uprave u Osmanskom carstvu su bili sandžaci (arap. *liva*) koji su pod svoju zastavu mogli mobilizirati određen broj *spahija* (vojnika – konjanika), kojima je zapovijedao sandžak-beg. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 182.

[10] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 5.

[11] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 5.

[12] Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, *Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja IX*, Sarajevo, 1983, 48.

venskim župama.[13] Najveći rang među kadijama u Bosanskom ejaletu je imao sarajevski kadija koji je nosio naziv *mulla*, ali to mu nije davalo za pravo da bude nadređen ostalim kadijama. Iako sudstvo u početku, pa sve do donošenja *Hatišerifa od Gülhane*,[14] nije bilo odvojeno od upravne vlasti, kadije je, ipak, na prijedlog *šejhul-islama*, kao vrhovnog vjerskog autoriteta, beratom postavljao sultan.[15] Važno je naglasiti da su kadije bile nadležne da presuđuju i među svim društvenim slojevima kao i pripadnicima različitih konfesija kada su u pitanju građansko-pravne parnice i krivični postupci.

Pošto je kršćansko stanovništvo pitanje braka i nasljeđivanja rješavalo na temelju svojih vjerskih propisa, nije bilo potrebno da se o pitanju tih odnosa obraćaju kadijama, iako im nije bilo zabranjeno da mu se i u tim stvarima obrate sa zahtjevom da im riješi sporno pitanje na temelju šerijata i kanuna.[16] Prilikom obavljanja svojih poslova kadije su u svojim protokolima – *sidžilima* – evidentirali sporna pitanja koja su bila iznošena pred njih. Stoga, sidžili predstavljaju iznimno vrijedan izvor saznanja kada je u pitanju primjena pravnih normi i rješavanje konkretnih društvenih odnosa na području Osmanske države.[17]

---

[13] Nahijama su do XVIII stoljeća upravljali *subaše* ili vojvode, dok su od tog perioda upravu preuzeli *meteselimi* ili *muselemi*. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 182. Posljednja upravno-politička reforma Bosanskog pašaluka izvršena je 1867. godine izdavanjem Ustavnog zakona vilajeta Bosanskog, a kojim je Bosanski vilajet bio podijeljen na sedam sandžaka ili mutesarifluka: sarajevski, travnički, bihaćki, zvornički, hercegovački i novopazarski, čiji su upravnici dobili naziv mutesarif, a kotareva kajmekam. Istovremeno su pri svim administrativnim instancama formirani savjetodavni organi valije, mutesarifa i kajmekama, odnosno upravna vijeća (*idare medžlis*). Tim aktom je izvršena i izvjesna reforma sudstva pretvaranjem šerijatskog suda od suda opće nadležnosti u specijalni sud za vođenje i rješavanje bračnih, porodičnih, nasljednopravnih i vakufskih poslova muslimanskog stanovništva. Sve ostale građanske stvari, kako muslimana, tako i drugih, te krivična jurisdikcija nad cjelokupnim stanovništvom, dati su u nadležnost novoosnovanih građanskih i trgovačkih sudova koji su organizirani u tri stepena. Mustafa Imamović, Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja, br. 7*, Institut za historiju, Sarajevo, 2011, 16.

[14] Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005, 134 i dalje.

[15] U okviru stvarne nadležnosti kadije su rješavali sporna pitanja u okviru: braka, podjele imovine nakon smrti ostavitelja, testamenta, nadzora nad upravljanjem imovinom maloljetnika i siročadi, građanske parnice, krivične postupke i druge poslove koji su bili regulirani šerijatom i kanunom. Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, 50.

[16] Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, 51-52.

[17] Tako u kadijskim sidžilima možemo naići na zapise o utvrđivanju nasljednika, o nagodbi između nasljednika, o registraciji poklona, o sporu povodom nasljedstva, o

Poznato je da su kadije prve sidžile počeli voditi u Egiptu u doba Omejada. "Kad su jednom prilikom strane porekle odluku koja je već bila donesena za jedan spor o nasljedstvu, kadija Egipta Sulejman b. Itir ponovo je donio odluku, a onda ju je zapisao u sidžil kako bi se njeno postojanje lakše moglo dokazati i još je to potvrdio prisustvom svjedoka. Ovaj se metod kasnije nastavio primjenjivati uglavnom na isti način. I u Osmanskoj državi su se šerijatski sidžili vodili iz istih razloga. U sidžile su se zapisivale odredbe i fermani koji su se upućivali kadijama da postupaju prema njima. Kadije su posebno sporove iz oblasti običajnog prava rješavali na osnovu odredbi i fermana zabilježenih u sidžilima."[18]

Sidžili su, znači, dragocjen izvor spoznaje mnogih pravnih instituta u tom periodu. Oni imaju primaran značaj za izučavanje nadležnosti kadije u pravnom sistemu Osmanske države, pa ne treba čuditi konstatacija da su to dragulji u izučavanju pravne znanosti u tom periodu, pošto iz njih crpimo saznanja o funkcioniranju privatno-pravnih instituta poput braka, prava i dužnosti supružnika, njihovog odnosa prema djeci, o nasljedno-pravnim odnosima, i sl. To su važna historijska svjedočanstva za izučavanje trgovine, trgovačke etike i morala, ali i pronicanja u stanje pojedinih ekonomskih regija, a time i ekonomskog sistema Osmanskog carstva u cjelosti.[19] I u izučavanju agrarnih odnosa sidžili imaju nezamjenjivu ulogu pošto svjedoče o provođenju zakonskih normi i njihovoj (ne)efikasnoj primjeni. Analitičnim pristupom prilikom čitanja sidžilskih zapisa imamo priliku da shvatimo političke prilike u tadašnjoj državi kako na unutrašnjem, tako i međunarodnom planu. Nakon Tanzimata, kada su intencijom zapadnoevropskih država izvršene reforme u cjelokupnom osmanskom društvu, došlo je do značajnih izmjena i u samom pravnom sistemu. Po ugledu na evropske države i njihove pravne sisteme, čija je osnova ležala u rimskom pravu, uvedeno je nešerijatsko pravo koje se odnosilo na materiju krivičnog i građanskog prava svih podanika države. Tako su kompetencije šerijatskih sudova bile svedene samo na porodično i nasljedno pravo muslimana, kao i vakufske poslove. No, i pored postojanja nešerijatskih sudova, dešavalo se da se i nemuslimani u privatno-pravnim sporovima obraćaju

sudskom odobrenju za prodaju zaostavštine, o nagodbi oko nasljedstva, o registraciji i uračunavanju nasljedstva... O tome opširnije vidjeti: Muhamed A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Prva književna komuna, Tiskarna Tone Tomšić, Ljubljana, 1987; Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005.

[18] E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 568-569.

[19] Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005, VIII.

šerijatskom sudu, što govori o generacijski stečenom povjerenju u odluke ovih sudova.[20] Pri tome ne smijemo isključiti i subjektivni element u svemu tome, pošto su primjerice nasljedno-pravne norme šerijatskog prava strankama davale ovlaštenja kakva nisu mogli ostvariti primjenom nešerijatskih normi. Paralelno sa uspostavom pravnog sistema, koji nije bio zasnovan na principima šerijata, i sadržaj šerijatskih sidžila je postepeno siromašio.

Budući da je proces razvijanja običajnog prava trajao dosta dugo, tako što su se sakupljale odredbe, fermani i naredbe sultana, te da je prvobitni oblik kanunama sadržavao ove pojedinačno izdate fermane i odredbe, lakše možemo razumjeti važnost šerijatskih deftera sa upisanim sadržajima fermana i odredbi kao izvora za primjenu osmanskog prava.[21]

Područje Bosne i Hercegovine kao administrativno-teritorijalne jedinice Osmanskog carstva

Sve do 1517. godine, kada je sultan Selim I osvojio Egipat, Osmansko carstvo se dijelilo na dva velika upravna područja: Anadolski i Rumelijski (maloazijski i evropski) beglerbegluk, ejalet ili pašaluk. Nakon 1517. godine broj ejaleta je bio povećan na devet, a kasnije, za vrijeme vladavine Sulejmana I Zakonodavca, na četrdeset, od čega je samo u evropskim dijelovima carstva postojalo dvadeset i šest pašaluka, među kojima je jedan od većih i rasprostranjenijih pašaluka bio i Bosanski ejalet ili pašaluk.[22] Nakon osvajanja Bosne 1463. godine i rušenja srednjovjekovne bosanske države, uspostavljen je Bosanski sandžak na području njenih centralnih i jugoistočnih predjela. Padom Bosanskog kraljevstva Osmanlije su osnovale Vilajet Herceg ili Hercegovu zemlju, uključivši ga kao takvog u sastav Bosanskog sandžaka.[23] Nedugo poslije, tačnije 1470. dolazi do uspostavljanja i Hercegovačkog sandžaka, koji je u početku, ustvari, obuhvatao Gornje Podrinje, tj. nasljedne zemlje hercega Stjepana Kosače, čije je sjedište prvo bilo u Foči, a potom u Pljevljima.[24] Sredinom 1483. godine Osmanlije su

[20] Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, X.

[21] "Jednim dijelom i ovo je bio razlog što su u Osmanskoj državi toliko vodilo računa da se šerijatski sidžili čuvaju u kadilucima." E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 569.

[22] Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878, 51-52.

[23] J. Mulić smatra da na osnovu dostupnih podataka iz pisanih spomenika ne možemo pobliže utvrditi da li je vilajet bio ugašen nakon povlačenja Osmanlija iz Hercegovine ili je bio obnovljen nakon drugog udara na Hercegovinu i pada glavnine njene teritorije u osmanske ruke u periodu između ljeta 1465. i 1466. godine.

[24] "Naziv Hercegovina za zemlje herceg Stjepana se javio upravo u jednom osmanskom

uspostavile i Zvornički sandžak, da bi u narednih nepunih stotinu godina osnovali još Požeški, Čazmanski, Krčki i Kliški sandžak, koji su se, kao područja u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, prirodno naslanjali na Bosnu, te su ih Osmanlije 1580. godine uključili u sastav Bosanskog ejaleta.[25]

Uspostava suvereniteta Osmanskog carstva na području nekadašnjeg srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva je rezultirala etabliranjem novog pravnog sistema, ali i prihvatanjem islama velikog dijela bosanskog stanovništva, kao i asimiliranja islamske civilizacije na tlu Bosne,[26] a što je predstavljalo najizrazitiju i najznačajniju pojavu moderne povijesti Bosne.[27] Nije nam poznato da je prije Turaka bilo ko "donio" islamsko učenje u Bosnu, iako se bilježe dolasci Arapa do obala Jadranskog mora, kontakti Ismailija sa

---

dokumentu, odnosno pismu skopskog krajišnika Isa-bega, datiranom u Skoplju 1458. godine." Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, 52.

[25] Konačno je u junu 1592. godine osvojen i Bihać čime je zaokružen teritoriji Bosanskog ejaleta, koji se prostirao od Šapca na sjeveroistoku do Jadranskog mora, i od Zvečana na Kosovu do Virovitice na sjeverozapadu Slavonije, tako da je bosanski beglerbeg držao teritorij koji je bio veći od onog kojim je svojevremeno upravljao kralj tvrtko I Kotromanić. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 183. "Upravna struktura Bosanskog pašaluka nije se razlikovala od organizacije ostalih osmanskih provincija. Na čelu pašaluka nalazio se beglerbeg, za kojeg se od XVI stoljeća uobičajio naziv vezir ili valija. Pašaluk se, kao i drugdje, dijelio na sandžake kao upravno-vojne teritorijalne jedinice, i kadiluke, kao sudske okruge. Kadiluci su bili jezgro lokalne uprave u Osmanskom carstvu. Kadija je prvenstveno bio sudija, ali je istovremeno smatran za čuvara zakona i izvršioca naredbi centralne vlasti, te je bio ovlašten da nadzire postupke i djelovanje svih državnih službenika na svom području, pa i u cijelom sandžaku, i da o svakoj nepravilnosti u njihovom radu izvještava cara i vezira. Dok je centralna vlast bila jaka, rad kadije bio je djelotvoran. Sa slabljenjem centralne vlasti, od početka XVIII stoljeća slabio je i autoritet kadije, čime je slabila i efikasnost njegovog djelovanja.." M. Imamović, Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, 14-15.

[26] "Otvaranje širokog ugla islamizacije u jednoj novoosvojenoj balkanskoj regiji omogućila je zrela kristalizacija turskih posjedovnih, društvenih, političkih i vojnih ustanova koje su determinisale fizionomiju civilizacijskog tipa turske države kao islamske države." O nekim činjenicama koje se odnose na islamizaciju ili je uokviruju vidjeti: Nedim Filipović, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, *Godišnjak, knjiga VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970, 146.

[27] Islam, zajedno sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu i veoma važnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka. Ovoj historijskoj pojavi se pristupa slično kao fenomenu Crkve bosanske i bosanskih krstajana, sa puno emocija i strasti, ali i sa brojnim predrasudama, sve do otvorenog krvotvorenja prirode i karaktera etničke i vjerske strukture Bosne prije i u toku procesa širenja islama. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 184-185.

Mađarima, te postojanje muslimana u Makedoniji, ali nigdje nije jasno zabilježeno da je bilo ko od njih kročio na teren srednjovjekovne Bosne.[28] Teorija o tzv. Janjičarskom zakonu, odnosno naglom i jednokratnom prihvatanju islama velikog broja Bošnjana je teško održiva, pošto se to mišljenje ne bazira na stvarnim dokazima, a osim toga je, kako naglašava M. Imamović, bez osjećanja i smisla za dinamiku historijskih procesa. Zapravo, prihvatanje islama u Bosni je proces koji se može pratiti tek na temelju osmanskih deftera, čijem se proučavanju u Bosni pristupilo tek nakon 1945. godine.[29] Zbog činjenice da su prozelitizam i misionarstvo strani islamu, osmanska država nije vodila nikakvu službenu politiku prevođenja nemuslimana u islam. Ko je želio, dobrovoljno je prihvatao islam, a nad onima koji su ostali u svojoj vjeri nije vršeno nikakvo nasilje niti utjerivanje u novu vjeru. Naprotiv, njima je bila zagarantirana vjerska sloboda ukoliko su plaćali *džizju*, odnosno *harač*. Nakon osvajanja Bosne, sultan je posebnom poveljom, tj. ahdnamom, zagarantirao franjevcima slobodu vjerskog rada, a time i slobodu vjeroispovijesti katolicima u Bosni, a što je omogućilo katolicima opstanak u Bosanskom pašaluku kao dijelu Osmanskog carstva.[30]

Pošto je u Osmanskom carstvu živio ogroman broj etnički, vjerski i jezički raznorodnog nemuslimanskog stanovništva, a što su u prvom redu bili kršćani, pravoslavci (Grci, Jermeni, Srbi, itd.) i Jevreji, a shodno islamskom principu zaštite naroda "knjige", tj. onih koji imaju objavljenju knjigu i ispovi-

---

[28] Još prije Kosovskog boja, u istočne krajeve Bosne je 1384. godine došao paša Timutaš kako bi ih opustošio. H. Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih Muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1940, 18.

[29] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, 139.

[30] U prilog tome je činjenica da je sultan Fatih po osvajanju Carigrada donio svečanu povelju kojom je postavio Ganadija II za patrijarha pravoslavne crkve, istovremeno imenujući i haham-pašu (nadrabina) kao vjerskog poglavara cjelokupne jevrejske zajednice u Carstvu. Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, 143.
Kako M. Imamović ističe, popularna je predrasuda u koju su vjerovali mnogi stariji pisci poput Ivana Frane Jukića, Vjekoslava Klaića, Jovana Cvijića, Milana Preloga, Ive Andrića, i dr., da je bogumilska bosanska vlastela prva prihvatala islam samo da bi sačuvala svoje posjede. On dalje navodi da je ovakvo mišljenje dokaz nepoznavanja karaktera i prirode osmanskog političkog, vojno-upravnog i zemljišnog uređenja, a koje je još sredinom tridesetih godina oborio Vasa Čubrilović, što je potvrđeno kasnijim istraživanjima. V. Čubrilović je dokazao da su agrarni odnosi u Bosni XIX stoljeća rezultat unutrašnjeg razvoja, kako Osmanskog carstva općenito, tako i nje same, kao najisturenije granične osmanske oblasti. Veliki muslimanski posjedi koje su tokom XIX stoljeća posmatrali navedeni pisci nisu imali nikakve neposredne veze sa feudalnim uređenjem srednjovjekovne Bosne i njenim vlastelinskim rodovima. M. Imamović, Historija države i prava Bosne i Hercegovine, 186.

jedaju religiju otkrovenja, bilo je nužno zaštititi te skupine, koje su u Osmanskom carstvu kao muslimanskoj državi uživali status zaštićene manjine, jer je zvanična religija carstva bila islam. To su bili tzv. *milleti*.[31] Oni su svoje privatno-pravne, prije svega statusne i porodične odnose, regulisali na temelju svog vjerskog ili kanonskog prava, tako da možemo konstatirati da su norme nasljednog i porodičnog prava koje su i do tada bile u nadležnosti Crkve i dalje ostale u njenoj nadležnosti. Tako su franjevci na temelju ahdname formirali franjevačku provinciju kasnije nazvanu Bosna Srebrena (*Bosna Argentina*). Zauzimala je ogroman prostor unutar velikog Bosanskog ejaleta. Jednako kao katolici i Jevreji (koji su stoljećima svojim vjersko-kulturnim identitetom predstavljali nerazdvojni dio bosanskohercegovačkog etničko vjerskog mozaika), i pravoslavno stanovništvo je imalo status zaštićene manjine. Autokefalnost Srpske pravoslavne crkve je obnovljena 1557. godine uspostavljanjem Pećke patrijaršije, odlukom sultana Sulejmana I Veličanstvenog, a što nije bilo beznačajno s aspekta autonomnosti i razvoja privatno-pravnih normi koje su se i do tada nalazile u nadležnosti Crkve.[32]

Kadija nije bio usamljen u vođenju poslova iz nadležnosti kadiluka.[33] Nisu bili rijetki slučajevi delegiranja nadležnosti nekog kadiluka na nematičnog kadiju. U tom slučaju je taj kadiluk bio označavan kao *arpaluk,* tj. dodatak, a u cilju povećanja prihoda ili rješavanja određene vrste krivičnih djela i dr. Za svoju službu kadije su uživale prihode od timara, dok su nakon XV stoljeća dobivali plate kao i razne vrste taksi.[34] U svojim sidžilima kadije su evidentirale ovjerene isprave, međukadijska pisma (*murasele*), izvještaje sultanu ili srednjem nivou vlasti (*arzovi*), kadijska mišljenja ili obavještenja (*ilame*), zapisnike sa sudskih rasprava (*kasam deftere*), presude (*hudžed-*

[31] M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 186.

[32] Srpska crkva je imala feudalni status i organizaciju sa brojnim povlasticama, tako da je izrasla u jednog od najvećih feudalnih posjednika u balkanskim pokrajinama Osmanskog carstva. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 187.

[33] Kao što smo spomenuli, kadiluk je obuhvatao opseg nadležnosti jednog kadije, a mogao je obuhvatati jednu nahiju (pa je u tom slučaju nosio naziv nahijski kadiluk), do više nahija (kada je označavan kao višenahijski kadiluk). Kadije su imale svoje zamjenike koji su također nosili titulu kadije. Oni su kadiju zastupali na području jedne ili više nahija. Zvali su ih *naibi*. U načelu su imali istu školsku spremu kao i kadije, ali su tu dužnost mogli obavljati i sa nižom školskom spremom. Dolazili su u druga mjesta kadiluka radi vršenja uviđaja i sudovanja, ali su se nakon obavljenog posla vraćali u sjedište kadiluka. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, fn. 66, 28.

[34] Zavisno od prihoda kadija, kadiluci su se dijelili u devet grupa. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, fn. 66, 28.

žate), i dr.[35] Kada je riječ o rješavanju spornih vojnih pitanja, postojali su posebni sudski organi, tj. sudovi koji su bili označavani kao kadiaskeri.[36]

Nasljedno-pravni odnosi u Osmanskom carstvu

Nakon Ramazanskog zakona kojim je bilo kodificirano zemljišno pravo, osmanska vlada je u septembru 1859. godine izdala posebnu Uredbu o čiflucima u Bosanskom ejaletu, poznatoj kao Saferska naredba, a kojom su konačno ozakonjeni postojeći agrarni odnosi u Bosni, odnosno postojeće običajno agrarno pravo nastalo u procesu čiflučenja, odnosno uspostavljanja čiflučkih odnosa. Pravno gledano, Saferskom naredbom je ustanovljena neka vrsta trajnog, tj. neograničenog, otuđivog i nasljednog zakupa zemljišta, poput *vectigala* u starom rimskom pravu, između posjednika, tj. spahije koji je postajao vlasnik zemljišta, i kmeta, tj. zakupca – *mustedžira, čifčije*.[37]

Stoga su pod jurisdikcijom šerijata bili javni vjerski obredi, statusno, porodično i nasljedno pravo te vakufski poslovi, tj. poslovi muslimanskih vjerskih zadužbina, dok su se, s druge strane, zbog njegovog personalnog važenja, predmeti porodičnog i nasljednog prava nemuslimana rješavali uglavnom po običajnom, a manje po vjerskom (*milletskom*) pravu u pogledu *mulk* imovine. Nasljeđivanje *mirije* je vršeno po državnom pravu.[38] U defterima

[35] Zanimljivo je da su, osim čisto sudskih poslova, kadije u svojoj nadležnosti imali vršenje nadzora nad radom svih državnih službenika koji su imali sjedište na području njegove nadležnosti te da o tome obavještavaju nosioce srednjeg nivoa vlasti u Istanbulu, ali bez ovlaštenja da ih hapse. Sakupljali su porez/glavarinu (džizju/harač), progonili i hvatali osumnjičenike, okrivljenike ili osuđenike. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, fn. 66, 28.

[36] Zgrada u kojoj se nalazi sud je bila nazivana *mehkema*, dok se sudski pozivar nazivao *muhzir*. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, fn. 66, 28.

[37] Prema odredbama Saferske naredbe, posjednik zemljišta je vlasnik koji to zemljište može uz saglasnost države prodati, zamijeniti, založiti i ostaviti svojim nasljednicima. Seljaka, tj. kmeta koji drži zemlju, odredbe naredbe smatraju zakupcem koji nema vlasničkih ovlaštenja, mada njegov zakup ima dugoročni, ali i nasljedni karakter. S obzirom na ovo pravo nasljeđivanja, seljak se sa vlasnikom zemlje istovremeno nalazio i u javno-pravnom i u privatno-pravnom kmetskom odnosu. Odnos između spahije i kmeta je bio reguliran ugovorom koji se naziva *muzarea*. Ukinuti su kuluk i priselica, koji su predstavljali veliki teret na plećima seljaka. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 236.

[38] Uz to su postojala posebna nasljedna pravila vezana za timare, o kojima smo prethodno pisali. Nakon smrti spahije, njihove timare su nasljeđivali sinovi, prvobitno po običajnom pravu koji su tokom vremena ozakonjeni. Tako je 1530. godine Sulejman Veliki donio zakon o nasljeđivanju timara, a prema kojem su nakon smrti spa-

nailazimo na termin *baština* za oznaku individualnog seljačkog dobra, koje se nalazilo u posjedu kršćana. Terminom *čifluk* je bilo označavno individualno dobro muslimanske raje (tek od XVIII stoljeća rajom će biti označavani samo kršćani *op.a.*), a razlika između njih se, pored plaćanja poreza, ogledala i u pogledu nasljeđivanja. Nasljeđivanje na baštini je vršeno prema propisima *kanuna*, dok su za čifluk važili propisi šerijatskog nasljednog prava.[39]

Od druge polovine XIV stoljeća timare su mogli nasljeđivati spahijini sinovi i to pod određenim uvjetima. U Bosanskom ejaletu je sistem nasljeđivanja spahijskih posjeda bio drugačiji negoli u ostalim zemljama, a što je posljedica pojave *odžakluk timara*, kao dobara koja su se nalazila u vlasništvu kolektiva, a ne pojedinaca.[40] Shodno tome su i pravila nasljeđivanja ovih dobara bila podređena kolektivnom interesu šire porodične zajednice, a što je istovremeno značilo etabliranje jednog drugačijeg i, u odnosu na važeći (šerijatski) nasljedno-pravni sistem, neobičnijeg nasljednog prava, koje je jedno vrijeme, preferiranjem muških potomaka ili ostalih srodnika po muškoj liniji, podsjećalo na nasljedno pravo srednjovjekovne Evrope. Tako su timare u prvom nasljednom redu nasljeđivali sinovi spahija, a ukoliko nije bilo njegovih sinova, na nasljeđivanje su pozivani pripadnici drugog nasljednog reda koji su činila ostaviočeva braća. No, ako nije bilo ni braće, onda su se na nasljedstvo timara pozivali ostali najbliži srodnici po muškoj liniji, koji su kreirali treći nasljedni red. Tek će naknadno nasljeđivanje ovih dobara biti prošireno i na srodnike po ženskoj liniji.[41] Nasljedni

hije spahijini sinovi, koji su u momentu njegove smrti imali 12 godina, do 17. godine svoga života mogli tražiti očev timar. Ukoliko bi za djedova života umro otac, mogli su da zatraže djedov timar u roku od 10 godina iza njegove smrti. Ako bi spahija postao nesposoban za ratnu službu, njegovi sinovi su mogli da zatraže timar u roku od 7 godina, ali pod uvjetom da učestvuju u ratu. U slučaju da nije bilo sinova, timar je kao upražnjen dodjeljivan drugom spahiji iz istog sandžaka. V. Spaić, Zemljišnoknjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, *Istorijsko-pravni zbornik, god. II, sveska 3-4*, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 22.

[39] Od baština i čifluka treba razlikovati vojnučka dobra na koja nisu bila primjenjivana nasljedno-pravna pravila kanuna ili šerijata, nego je jednostavno vojnučko dobro pripadalo onome ko dođe na mjesto umrlog vojnuka. V. Spaić, Zemljišnoknjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, 23.

[40] Osmansko agrarno uređenje u Bosanskom ejaletu su karakterisale dvije posebnosti. Dok se prva posebnost ogledala u odredbama kanuname za Bosanski sandžak iz 1516. godine, a prema kojoj su timari u Bosni mogli biti dodjeljivani isključivo domaćim ljudima, druga posebnost je proizlazila iz osmanskog agrarnog uređenja u Bosni, koja se ogledala u ranoj pojavi *odžakluk-timara* kao nasljednih porodičnih dobara. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* 198.

[41] Takva praksa je ozakonjena krajem 1593. godine beratom, tj. poveljom o privilegi-

timari u Bosanskom pašaluku su imali značajnu ulogu u učvršćivanju položaja bosanskih spahija, a što je povoljno djelovalo na jačanje ekonomskih, društvenih i političkih pozicija domaćeg, bosanskog plemstva.[42]

Na *mulk* ostavštinu nemuslimana mogle su se *ex lege* primijeniti norme šerijata u cilju zaštite interesa maloljetnih, duševno bolesnih i odsutnih nasljednika, kao i u slučaju da se odrasli nasljednici obrate šerijatskom sudu, koji je isključivo sudio po šerijatu, što je neminovno utjecalo na izgradnju običajnih normi nasljednog prava kod nemuslimana u Bosanskom ejaletu, a koje će se zadržati dugi niz stoljeća.[43] Za rješavanje svih pitanja vezanih za nemuslimane iz reda zemljoradničke raje suđeno je tzv. porotom, dakle onako kako su to nove vlasti i zatekle. Pravo porote je bilo ograničeno imovinsko-pravnim i trgovačkim sporovima. Vlasi i Arbanasi su, kao i zemljoradnička nemuslimanska raja, bili podložni nadležnosti šerijatskih sudova, ali im je ostavljeno pravo da međusobne odnose rješavaju njihova pomirbena vijeća u skladu sa načelima vlaško-običajnog prava.[44]

Sultan Bajazid II svojim fermanom od 03. aprila 1497. godine, upućenog svim kadijama u Carstvu, potvrdio je zatečeno stanje u pogledu podjele nadležnosti osmanskih sudova i sudova Dubrovačke republike u slučaju sporova između dubrovačkih trgovaca ili drugih ljudi koji žive na teritoriji Osmanske države i osmanskih podanika, odnosno sudova u njenim naseobinama na teritoriji Osmanskog carstva. Bilo je određeno da se spor mora

---

jama bosanskog namjesnika Mustafa-paše Ajaspašića. Neposredni povod izdavanja navedene povelje je bio poraz osmanske vojske pod Siskom juna 1593. godine. Tada je izginuo veliki broj bosanskih spahija, čija su prava i privilegije utvrđene navedenim beratom kasnije više puta potvrđivane sultanskim fermanima. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 198.

[42] M. Imamović, Historija države i prava Bosne i Hercegovine, 198. Od 1516. godine dolazi do postepenog zatvaranja timarske organizacije na području Bosanskog pašaluka, obezbjeđujući njenu pristupačnost isključivo bosanskim spahijama. Ta zatvorenost je bila izražena u kanunami sultana Mehmeda i Sulejmana o spahijskoj hassa zemlji sljedećim riječima: "A kada ostanu upražnjeni neka se daju opet ljudima toga vilajeta koji su lišeni posjeda jednakih tim zijametima, odnosno timarima, a neka se ne daju ljudima lišenih posjeda iz drugih sandžaka." A. Sućeska, Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima, *Separat iz Godišnjaka Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. IX-1961*, Sarajevo, 1961, 275. O kanunami sultana Sulejmana Zakonodavca vidjeti: H. Hađibegić, Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, *Posebni otisak iz Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1949-1950*.

[43] F. Karčić, O uticaju šerijata na predratno jugoslovensko pravo, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, IC El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2011, 162-163.

[44] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 29.

voditi pred onim sudijom gdje tuženi žive, te da se ne dopusti da tužioci biraju sudiju. Fermanom istog sultana od 28. marta 1500. godine naređeno je da niko ne smije dirati u imovinu umrlih Dubrovčana na teritoriji Osmanskog carstva, osim njihovih zakonitih nasljednika. To je potvrđeno i fermanom od 18. aprila 1502. godine.[45]

Nakon 1867. godine i izdavanje jedinstvene Uredbe o organizaciji vilajeta, osnovani su sreski sudovi koji su morali rješavati građansko-pravne predmete po propisima građanskih zakona, a prestupe i manja krivična djela po odredbama krivičnog zakona. Ovi sudovi nisu mogli rješavati pitanja iz nadležnosti trgovačkog suda te pitanja iz oblasti nasljednog i bračnog prava koja su i dalje ostala u nadležnosti još uvijek egzistentnih šerijatskih sudova. Nisu mogli rješavati ni ona pitanja koja su spadala u nadležnost konfesionalnih uprava nemuslimanskog stanovništva.[46]

U odnosu na šerijatsko pravo, osmansko državno pravo, iako originalno, bilo je izloženo utjecaju prava i pravnih shvatanja koja su Turci zatekli u osvojenim zemljama, pa tako i u srednjovjekovnoj Bosni. Tako su Osmanlije, prilagođavajući zatečeno pravno stanje svom društveno-pravnom poretku, preuzimali mnoge, već izgrađene i "oprobane", pravne institute koje su drugačije nazvali.[47] Vremenom se u Osmanskom carstvu, a što se odnosilo i na Bosanski ejalet, javljao sve veći rascjep između teorijskog sistema i šerijatskog prava koji je premoštavan zakonodavnom aktivnošću sultana koji su izdavali svoje zakone i zakonike, tj. *kanune* i *kanunname*. Pored toga, objavljivali su i svoje pojedinačne odluke i u posebnim naredbama zva-

---

[45] J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 29.

[46] Prema Zakonu o građanskim sudovima iz 1870. godine, sreski sudovi su tretirani isključivo kao prvostepeni, dok su drugostepeni bili okružni sudovi. Vrhovni, odnosno apelacioni sud, u pokrajini je bio Vilajetski sud, koji je djelovao kao prizivni sud. Kadija je, i pored činjenice da je bio predsjednik sreskog suda, vodio i šerijatski sud. Odluke jednog suda nije mogao razmatrati drugi sud. Zapravo, ovdje možemo govoriti o postojanju dvije vrste sudova sa različitom stvarnom, odnosno personalnom nadležnošću. *Ibid*., 141. Pri tome trebamo imati u vidu da se donošenje prethodnog zakona poklapalo sa postupkom donošenja najvažnijeg pravnog akta u okviru osmanskih tanzimatskih reformi, a to je Osmanski građanski zakonik, tj. Medžella, koja je postepeno izdavana od 1869. do 1876. godine. Važila je do 1926. godine kada je zamijenjena Turskim građanskim zakonikom, rađenim po uzoru na Švicarski građanski zakonik, a što je označilo njegov prekid sa šerijatskim pravom. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 239.

[47] Stoga su ostaci domaćeg prava u osmanskim zakonicima primjetni u gotovo svim granama prava (imovinskom, statusnom, upravnom, krivičnom, rudarskom pravu i drugim pravnim granama), A. Sućeska, Elementi našeg srednjovjekovnog prava u turskim zakonskim spomenicima, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, br. 3*, Rijeka, 1982, 183.

nim *fermani*, a kasnije u svečanim poveljama poznatim kao *hatišerifi*.[48] Kao posljedica takvog pravnog uređenja, sve do XIX stoljeća šerijatsko pravo nije bilo kodifikovano, a sudilo se na osnovu djela islamskih pravnika.[49] Polovinom XIX stoljeća Osmanlije vrše kodifikaciju odredbi šerijata koje se odnose na stvarno, obligaciono i procesno pravo. Ovaj zakonik, u literaturi poznat kao *Medželle-i ahkami šer'ijje*, sukcesivno je objavljivan u glasilu *Destur*, a posljednje poglavlje (knjiga XVI) je stupilo na snagu 26. šabana 1293. hidžretske godine (16. septembra 1867).[50] S obzirom na karakter novog pravnog poretka i sve njegove posebnosti, na području Bosne i Hercegovine su istovremeno bila u primjeni tri pravna koncepta, i to: šerijatsko pravo, državno pravo Turske i partikularno bosanskohercegovačko pravo.[51]

---

[48] Kanun je bio legalan ukoliko u šerijatu nije bilo rješenja nekog konkretnog pitanja. Morao je biti u skladu sa općeprihvaćenim običajem ili analogan nekom principu šerijatskog prava, te da je donesen za dobro islamske zajednice, F. Karčić, O uticaju šerijata na predratno jugoslovensko pravo, fn. 257, 148.

[49] "Veliki ugled kod hanefija uživalo je djelo "*Multekal-ebhur*" Ibrahima el-Halebije, nastalo u vrijeme vladavine sultana Sulejmana (1520-1566). Osim toga, važnost se pridavala mišljenjima poznatih pravnika." F. Karčić, O uticaju šerijata na predratno jugoslovensko pravo, fn. 257, 148.

[50] Istovremeno je izvršena kodifikacija i porodičnog prava ("*Ailei kararnamesi*"), dok nasljedno pravo nije bilo obuhvaćeno. Faktori koji su podsticali kodifikaciju porodičnog prava su bili: potreba za novim odredbama koje će odgovoriti na novonastalu društvenu situaciju nakon Balkanskih i Prvog svjetskog rata, redefinisanje uloge žene u društvu, koja je tokom XIX vijeka poprimila nove dimenzije pa su i zapadnjački i turski intelektualci smatrali da u oblasti porodičnog prava treba unijeti izmjene koje bi bile u svjetlu novih shvatanja, a čime je potisnuta karakteristika bezvremenosti šerijatskog prava, koja je do tada krasila Osmansko carstvo. Zakonik se sastojao od 157 članova podijeljenih u 2 dijela (uzimajući u obzir tumačenje i ostalih mezheba, a ne samo hanefijskog) koja su sadržavala jednake odredbe za muslimane, Jevreje i kršćane. Iako je sudovima nemuslimanskih zajednica tada već bila ukinuta sudska nadležnost, i na taj način sudstvo objedinjeno, ipak pravne odredbe nisu objedinjene jer se smatralo da to ne bi odgovaralo socijalnoj i vjerskoj strukturi, te su stoga, za oblast porodičnog prava, zadržane odredbe svake vjere. Zbog negodovanja nemuslimana i konzervativnih muslimana, 19. juna 1919. godine Zakonik je bio ukinut. E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, IRCICA, istanbul, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVI, Sarajevo, 2004, 593-594.
M. Begović, Sličnosti između *Medželle* i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *V/1954-55,* Sarajevo, 1955, 33.

[51] F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja, prva knjiga*, Školska knjiga, Zagreb, 1961, 257.

Osnivanje Mostarskog kadiluka i njegova nadležnost u nasljednopravnim stvarima

Tokom XV stoljeća na području Bosanskog ejaleta su osnovana četiri kadiluka, i to: Drinski (hočanski/fočanski) sa sjedištem na trgu Hoča/Foča u okviru nahije Soko i Blagajski sa sjedištem u varoši Podgrađe, u okviru nahije Blagaj. Ovi kadiluci su osnovani u periodu od 1465/1466. godine do 1468/1469. godine, da bi u periodu od 1468/1469. godine do 1475-1477. godine bio konstituiran Mileševski (Prijepoljski) kadiluk sa sjedištem na trgu Prijepolje u nahiji Mileševo, te od 1475-1477. godine do 1485. godine Novski kadiluk sa sjedištem u varoši Novi u okviru istoimene nahije. U okviru navedenih kadiluka su se nalazile sve nahije Hercegovačkog vilajeta osim nahija Neretva i Rog koji su od vremena osmanskog zaposjedanja 1465. godine bili u sastavu Neretvanskog kadiluka sa sjedištem na trgu Konjic u nahiji bosanska Neretva, u Bosanskom sandžaku. To je potrajalo sve do konstituiranja Mostarskog kadiluka 1519. godine, odnosno do osnivanja Nevesinjskog kadiluka 1537. godine.[52]

Mostarski kadiluk sa sjedištem na trgu Mostar osnovan je krajem prve ili druge decenije XVI stoljeća, odnosno do popisa Hercegovačkog sandžaka iz 1519/1520. godine. Za svoj rad kadija Mostarskog kadiluka je godišnje uživao prihode od timara u visini od 3.000 akči. U sastav ovog kadiluka su ušle sve nahije na desnoj strani Neretve: Blato, Buško Blato, Broćnjo, Dumne/Duvno, Drežnica, Fragustin, Imota, Gorska župa, Ljubuški, Mostar, Poljica, Posušje, Primorje, Radobolja i Rog. Nahija Rog je kasnije izdvojena iz sastava kadiluka Mostar i pripojena Neretvanskom kadiluku sa sjedištem na trgu Konjic, da bi tokom 1562. godine Ljubuški i Posušje ušli u sastav Imotskog kadiluka.[53]

Prilikom analiziranja kompetencija bilo kojeg kadiluka važno je imati na umu podvojenost između šerijatskih sudova i drugih sudskih organa. Tako su šerijatski sudovi od početka postojanja Osmanske države sve do doba Tanzimata bili instanca na kojoj su se rješavale sve vrste sporova. Od XVI stoljeća kadije su bile birane na tri godine, dok je kasnije njihov izborni period smanjen na dvije godine, da bi nakon XVII stoljeća kadije bile birane na samo jednu godinu.[54] Zabilježeno je da je početkom XVII stoljeća

[52] Važno je napomenuti da su Osmanlije vodile računa da sjedište kadiluka ili njegovog nijabeta bude što bliže ljudima iz jedne nahije, pa čak i iz nekog njenog dijela J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 29.

[53] Vremenom će se obim kadiluka mijenjati tako da ih ne možemo smatrati jednom definitivno omeđenim. J. Mulić, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, 40.

[54] Neki islamski pravnici su smatrali da nije prilično da jedan kadija ovu službu stal-

deset kandidata čekalo da nekom kadiji istekne vrijeme uredovanja kako bi dobili svoje prvo ili ponovno naimenovanje, a što svjedoči o stanju sa kadrom i njegovoj brojnosti. Jedan od razloga vremenskog limitiranja njegovog službovanja je i situacija u kojoj je kadija, obilazeći naselja u oblasti svoga kadiluka, vršio podjelu zaostavštine i protivno volji nasljednika koji to nisu zvanično ni tražili, a sve u cilju naplaćivanja troškova.[55] U jednoj od kanunama iz 1087. godine je tako bilo propisano da se od diobe zaostavštine, a nakon podmirenja dugova, uzima 1,5% na ime takse za izvršenu diobu zaostavštine (*resmi kismet*).[56]

Jedna od značajnijih dužnosti kadije je bila podjela zaostavštine umrlog njegovim nasljednicima prema pripadnicima islamskog nasljednog prava. Ovu je dužnost umjesto kadije obavljao *kasam*, njegov pomoćnik nadležan za ovu vrstu sporova. Podjelu imovine javnih službenika su obavljali kasami kazaskera. Kasami i kazaskeri su dobivali određen procenat od podjele zaostavštine, a što je predstavljalo važnu stavku u njihovim prihodima. Zbog toga je ponekad dolazilo do nesporazuma između kadije i kazaskera oko toga koji je od njih nadležan za podjelu neke zaostavštine.[57]

U pogledu predmeta koji su se našli pred mostarskim kadijom, u nastavku ćemo dati nešto širi pregled sadržine sidžila Mostarskog kadiluka, uz poseban osvrt na zabilježene evidencije o nasljedno-pravnim predmetima.

Za potrebe ovog rada smo se fokusirali na sidžil mostarskog kadije vođen u periodu od 1632. do 1634. godine. Pošto je do 2005. godine, kada je preveden i izdat sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752), na bosanski jezik bio preveden samo sidžil mostarskog kadije (1632-1634),[58] iznimno važnim

---

no obavlja u istom mjestu iz dva razloga. S jedne strane, u profesionalnom smislu nije dobro ako kadija stalno službuje i zanemari obrazovanje pa u tom pogledu ne napreduje. S druge strane, na nepristrano suđenje negativnog utjecaja može imati kad kadija službuje u istom mjestu pa dobro upozna ljude u tom kraju. E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 536.

[55] E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 546.

[56] Taksa je bila određena i na svaki sklopljeni brak, kao i na ostale odluke (*hudžete*). H. Mehmed Handžić, Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti, preštampano iz *El-Hidaje*, organa istoimene organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Državna štamparija, Sarajevo, 1941, 8-9.

[57] E. İhsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 546.

[58] Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005, X.
Nažalost i javnost je nezainteresovana kada je riječ o publikovanju već prevedenih sidžila koji decenijama čekaju na svoj red u izdavačkim planovima, a za što dio odgovornosti snose i sami pravni historičari. Pored toga, kako ističu neki autori,

se čini ukazati na njegov sadržaj i doprinos pravnoj nauci općenito.[59] Poznato je da su u zvaničnim turskim ispravama stanovnici poimenično identifikovani tako da bi se navelo ime lica s naznakom imena njegova oca, a što je smatrano uobičajenim načinom identifikacije među Turcima.[60] Shodno tome, iz sidžila možemo zaključiti da je od ukupnog broja stanovnika koji su pristupali kadijskom uredu evidentiran i veći broj kršćana, kojih je nešto manje bilo u Mostarskom kadiluku negoli u ostalim dijelovima Hercegovine. Nemuslimani su se javljali pred sudom kao stranke u gotovo svim slučajevima kao i muslimani. Jedinu iznimku sidžila mostarskog kadije, a u odnosu na druge sačuvane sidžile, a posebno onaj sarajevski, predstavlja evidencija vjenčanja među kršćanima.[61]

Od ukupno 898 sidžilskih zabilješki uočili smo da se 23 zabilješke, što posredno što neposredno, odnose na reguliranje nasljedno-pravnih odnosa. Tako je 9. zabilješka prvi zapis koji se tiče nasljednog prava, a odnosi se na utvrđivanje nasljednika. Iz zabilješke je vidljivo da se kćerka bratića "pred časnim šerijatskim sudom" pozvala na svoje nasljedno pravo nakon smrti očevog bratića, tražeći da se utvrdi poklon koji je umrli učinio za vrijeme svoga života, te da taj poklon ne čini zaostavštinu.[62]

U zabilješci broj 34 je evidentirano da su braća Ahmed i Ilija, nakon smrti oca Milana i brata Stipana, tražili da se baština (koja je potpadala pod poseban nasljedno-pravni režim) podijeli među njima, a na temelju prin-

---

i u sredinama u kojima je njihovo izdavanje stavljeno na dnevni red poražavajuća je činjenica da se za ovakvu građu ne mogu pronaći adekvatne recenzije zbog minornog broja stručnjaka u ovoj oblasti. R. Smajić, Posljednji gračanički sidžil, *Gračanički glasnik, br. 16/8*, 2003, 39.

Važno je naglasiti da su mnogi istaknuti autori, među kojima je bio i Hivzija Hasandedić, radili na prevođenju sidžila. Tako je Hasandedić preveo sidžil Mostarskog kadiluka (1765-1769), objavljen 2014. godine i sidžil Nevesinjskog kadiluka (1767-1775) koji, kako nam je poznato, još uvijek nije publikovan. U decembru 2015. publikovan je još jedan sidžil Mostarskog kadiluka, velikog hercegovačkog naučnika H. Hasandedića, a u izdanju Muzeja Hercegovine.

Vidjeti: *http://www.kubon-sagner.com/opac.html?record=F030122* (28.11.2015); *http://www.medzlis-nevesinje.com/historija/item/336-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-prvi-dio.html* (28.11.2015).

[59] U knjizi evidencije sidžila, koja je čuvana u Orijentalnom institutu u Sarajevu, sidžil mostarskog kadije je upisan pod rednim brojem 1 pod nazivom Sidžil mostarskog kadije iz 1041-1042. godine po hidžri. Isti tekst je ispisan i na novim koricama, u koje je sidžil uložen. M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 9.

[60] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 13.

[61] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 14.

[62] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 21.

cipa "nagodba je najbolje rješenje". Pred kadijom i sedam svjedoka (uredno evidentiranih) dali su uzajamnu izjavu da "...ko god spomenutu nagodbu povrijedi, neka iskusi tešku kaznu".[63]

Pod bilješkom broj 81 je evidentirano preuzimanje zaostavštine, odnosno izjava kojom je pred tri svjedoka Hasan-čelebi izjavio da zajedno sa svojim bratićem preuzima zaostavštinu umrle Aiše, kćeri Hasana hodže.[64]

Pod rednim brojem 86 je evidentirana odluka o popisu imovine, što znači da je popis imovine vršen prije njene podjele. Tako popisana dobra, koja su činila zaostavštinu, su bila predavana eminu bejtul-mala. Ukoliko popis ne bi bio obavljen na vrijeme, kadija je izdavao upozorenje o potrebi što skorijeg popisa dobara.[65]

U sidžilu su bili evidentirani i dokazi prava na nasljedstvo, pa je tako pod rednim brojem 204 evidentirano da je Hasan, sin Abdulaha, nastanjem u selu Ravnicama, koje pripada Nevesinjskom kadiluku, pred sudom izjavio da je umrla Džemila njegova sestra, kao i da njena zaostavština pripada njemu u nasljedstvo. Pored toga, potvrdio je da mu nije bio poznat nijedan nasljednik mimo njega. Kako bi kadija povjerovao u njegove tvrdnje, pozvana su dva svjedoka koji su potvrdili Hasanove tvrdnje. Njihovom iskazu je prisustvovao i određen broj svjedoka, ali ne znamo tačno koliko, zato što su u sidžilu zapisana imena trojice uz navođenje "i drugi".

Već u narednoj bilješci, pod rednim brojem 205, navedeno je da Hasan, sin Abdulaha prihvata nasljedstvo koje mu je uredno predao Ahmed-čelebija, koji je bio opunomoćen da preuzme imovinu umrle Džemile, sve do njene predaje nasljednicima. Isto je potvrdio i navedeni Ahmed-čelebija uz prisustvo nepoznatog broja svjedoka.[66]

Pod rednim brojem 216 je evidentirana izjava nasljednika (a ne nasljednička izjava) koju su dali sinovi zimije Nikole, sina Vida, "...koji se prije izvjesnog vremena ubio nožem...". Kao nasljednici su se javili njegova sestra Mara, brat Mustafa, te Grgur, sin Stipana, Grgur, sin Matije i drugi. Navedeni potencijalni nasljednici su dali izjavu da im nije poznato zbog čega se ubio Nikola, te da u pogledu toga ne snose nikakvu krivicu (jer bi ih krivica činila nedostojnima za nasljeđivanje op.a.). Suština izjave je da se drugim licima onemogući bilo kakav oblik manipulacije činjenicama vezanim za smrt Ni-

[63] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 27.
[64] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 39.
[65] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 41.
[66] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 76.

kole.[67] Na taj način se dotični nasljednici žele ograditi od optužbi, koje bi ih (u slučaju njihovog dokazivanja) učinile nedostojnim za nasljeđivanje.

U jednoj od evidencija možemo zapaziti sa kolikom preciznošću je vršeno popisivanje imovine. Tako je pod rednim brojem 249 evidentiran popis zaostavštine. Interesantno je da se popis odnosi na pokretne stvari, dok podataka o nekretninama nema, a što je u skladu sa tadašnjim odredbama o postojanju posebnih nasljednih pravila za specifične kategorije dobara kao što su erazi mirije, odnosno sva mirijska zemljišta.[68] Sve pokretne stvari, kao i manje površina zemlje, tj. kuća, okućnica i pola dunuma zemlje su mogli biti u privatnom vlasništvu, odnosno podlijegati odredbama šerijatskog nasljednog prava.[69] Sva popisana dobra su bila ujedno i procijenjena tako da je uz svaku pokretninu navedena i cijena iskazana u akčama.[70] Nakon popisa dobara, posebno je naveden popis izdataka i isplata utvrđenih dugovanja i to poimenično svakom od vjerovnika prema kojima umrli nije ispunio svoja dugovanja. Na kraju popisa su navedena i dva iznosa koja su morala biti podmirena telaliji i pisaru, a što bi danas mogli smatrati troškovima oglašavanja i popisa te procjene imovine nakon smrti ostavitelja.

Pod rednim brojem 337 evidentirano je utvrđivanje nasljednika i to opet na temelju izjava, odnosno svjedočenja Huseina iz sela Podveležja u prisustvu pet svjedoka. Tom prilikom navedeno lice je izjavilo da je "...Alija nasljednik po asaba-liniji hadži-Huseina, koji je umro prije izvjesnog vremena."[71]

Spor oko nasljedstva je zabilježen pod rednim brojem 351, a ticao se spora oko zaostavštine kako mulkovnih, tako i mirijskih dobara, odnosno kuće i bašče. Nakon što je jedan od nasljednika uvidio svu besmislenost daljeg vođenja spora u pogledu navedenih dobara, odlučio je postići nagodbu "posredstvom muslimana u pogledu čifluk-mulkova i erazi-mirije..., i u pogledu ½ bašče na priječkoj strani uz protuvrijednost od 9.000 akči."[72] U ovom primjeru nailazimo na nekoliko važnih činjenica poput one koja polazi od toga da je nagodbom rješavan konfliktni odnos u nasljednom

[67] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 80.

[68] Tako se među popisanim dobrima mogu uočiti: feredže, papuče, kabanice, sedžada, tespih, košulja nova, gaće stare, čakšire, češalj, sjekira srebrena, teretni konj, kibletnama, knjige i sl. *Ibid.*, 90.

[69] M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* 197; A. Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 100.

[70] Tako je među stvarima koje uočavamo u popisu najvišu vrijednost dosezala srebrena konjska oprema (6.384 akče) i zelena feredža (5.000 akči). *Ibid.*, 89-90.

[71] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 116.

[72] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 121.

pravu. Navedeni zakonski dio (za koji bi mogli kazati da je imao karakter nužnog nasljednog dijela iz kojeg je proizlazio nasljedno-pravni zahtjev) je na osnovu nagodbe i pristanka nasljednika dobio karakter obligacionopravnog zahtjeva. Tako je zahtjev na alikvotni nasljedni dio prerastao u zahtjev za izmirenje potraživanja u vrijednosti 9.000 akči.

Pod rednim brojem 358 je temeljem svjedočenja utvrđeno nasljedno pravo, odnosno činjenice važne za formulisanje nasljedno-pravnog odnosa. Tako je zimija Grgur u svoje ime, kao i u ime svoje sestre Mande, izjavio da se novac i nekretnine koje su pripadale njihovoj majci Mari nalaze kod njenog brata Ivana, a što je trebalo nakon majčine smrti pripadati samo njemu i njegovoj sestri. U izjavi je navedeno da je Grguru i njegovoj sestri Mandi učinjena nepravda, te traži od šerijatskog suda da ispita činjenice i naloži vraćanje stvari. Pred šerijatskim sudom se pojavio i navedeni Ivan koji je izjavio da je njegova sestra Mara prethodno navedena dobra poklonila njemu, a za što joj je on dao jednog vola u protuvrijednosti. U cilju potkrepljivanja Ivanovih navoda, Marin sin Matije i sin Stipana Juraj su pristupili šerijatskom sudu radi svjedočenja. Nakon što su dali izjavu, sud je utvrdio da je Mara svome bratu Ivanu poklonila navedena dobra. Svjedočenju je, pored navedenih lica, prisustvovalo pet svjedoka i još nekoliko ostalih čiji broj i imena nisu navedeni.[73]

Pod rednim brojem 376 je evidentirano utvrđivanje nasljednika a na temelju izjave "vjerodostojnih ljudi Oruč halifa i Bal-beg..." kojom je utvrđeno da je umrla Zahida za života rekla: "Kurt je moj bratić. Ne znam da bi neko drugi mogao da me naslijedi." To svjedočenje je za sud bilo prihvatljivo tako da su na taj način bili utvrđeni i nasljednici.[74]

Zabilješka broj 427 se odnosi na sudsko odobrenje za prodaju zaostavštine koje je tražio zabit bejtul-mala u Mostarskom kadiluku Ali-baša. "Pošto nije poznat nasljednik umrle Hume, koja je bila nastanjena u mahali Ibrahim-age u gradu Mostaru, njena je zaostavština pripadala bejtul-malu. Tražim odobrenje da se može prodati po šerijatu."[75]

Zabilješka pod rednim brojem 428 sadrži spor zbog nasljedstva, a koji su pokrenule sestre pošto im nije pripalo ništa od zaostavštine nakon smrti njihovog oca Einehana hodže, te je zaostavština otišla u ruke njihovog brata Omera. Prilikom saslušanja Omer je izjavio: "Meni je otac Einehan hodža za života, sa znanjem spahije, punovažno poklonio i ustupio erazimiriju i ostalo što je posjedovao, došao na sud i dao mi hudžet. Einehan

[73] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 124-125.

[74] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 130.

[75] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 144.

hodža stavio mi je u dužnost da isplatim 12.000 akči, što je bio dužan i ja sam pristao na to." Nakon što je izvršen uvid u hudžet koji posjeduje, pritom utvrđeno da sadržina odgovara njegovoj izjavi, napisana je isprava da se zadrže na raniji način spomenuti mulkovi koji su u posjedu Omera i da se spriječi miješanje Mumine i Kamere (sestra) u to.[76]

Pod rednim brojem 433 evidentiran je još jedan spor povodom zaostavštine, dok je pod 449. zabilješkom utvrđeno postojanje nasljednika. Tako je pod rednim brojem 449 evidentirano da je Jahja doveo emina bejtul-mala iz Mostara Ali-bašu na časni šerijatski sud podigavši protiv njega sljedeću tužbu: "Osim mene nema drugog poznatog nasljednika umrlog Mehmeda, sina Einehana.... Ja i Mehmed smo srodnici iz drugog koljena. Djed Mehmedov Alija i moj djed Mustafa su bili rođena braća. Iako je zaostavština pomenutog lica pripadala samo meni ipak je prisvojio Ali-baša..." Nakon svjedočenja dvojice muškaraca o navedenoj činjenici srodstva, šerijatski sud je postupio shodno njegovom traženju.[77]

Pod rednim brojem 467 je zabilježen još jedan u nizu sporova zbog zaostavštine u kojem je Jahja, sin Timura, nastanjen na području Nevesinjskog kadiluka, pred "časnim šerijatskim sudom" podigao tužbu protiv emina bejtul-mala u Mostarskom kadiluku Ali-baše i Derviša, a kojom je tražio da on kao jedini nasljednik Einehana naslijedi kuću u kojoj je stanovao umrli, kao i vinograd koji mu je također pripadao, tvrdeći da mu je učinjena nepravda. Nakon svjedočenja "ispravnih muslimana", njegova izjava je uzeta kao ispravna na temelju koje je i postupljeno.[78]

Zabilješka 468. se odnosi na jedan vrlo interesantan slučaj nastao povodom ostavinske rasprave, gdje je Aiša, kćerka Memije, pred sudom i u prisustvu svoje braće Saliha i Hasana izjavila da se odriče i ustupa u vlasništvo svojoj braći svoj nasljedni dio u kući, vinogradu i svemu ostalom što je mulk u selu Ograđeniku. S druge strane, istovremeno je navela da su oni njoj u vlasništvo dali mulk-kuću. Izjava završava rečenicom: "Od danas neka se ne miješamo jedni u vlasništvo drugih."[79]

Pod 472. zabilješkom je evidentirana nagodba oko nasljedstva, dok je pod rednim brojem 473 evidentirana registracija uručenja nasljedstva.[80] Sadržaj zapisnika sa ostavinske rasprave je također naveden u sidžilu i to pod rednim brojem 562, a počinje konstatacijom da je zaostavština umrle Safu-

[76] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije,* 144 - 145.
[77] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 151.
[78] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 156.
[79] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 157.
[80] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 158.-159.

re pripala njenim maloljetnicima Mahmudu i Ahmedu, sinovima Abdurahmana i maloljetnoj kćerci Maksumi. Nakon obračuna, rođenim sinovima je pripalo po 9.270 akči, dok je kćerka naslijedila 4.635 akči. "Zatim je prije provođenja ostavinske rasprave umro sin Mahmud čijim nasljednicima je pripalo: rođenom bratu Ahmedu 5.150 akči, rođenoj sestri Maksumi 2.575 akči i majci njegovog oca Latifi 1.545 akči. Poslije toga umrla je Maksuma i izvršna je podjela zaostavštine: rođenom bratu Ahmedu 2.146 akči, nani Latifi 429 akči." Na margini ovog vrlo značajnog zapisnika sa ostavinske rasprave je zabilježeno : "Za vrijeme popisivanja na ovom mjestu asaba hadži Mehmed nije bio dokazao srodstvo (neseb). Pošto je kasnije srodstvo (neseb) dokazano, to iziskuje da se izvrši izmjena. Nakon izvršene podjele to sam naznačio u novom sidžilu, o čemu je dato obrazloženje. Ostatak od 4.635 akči za vinograd, što duguje hadži Mehmed, ostavljen je kao mevkuf. Omer-čauš koji je nastanjen u Istanbulu, punac hadži Mehmeda, također je Ahmedov nasljednik. Dok se o tome ne donese šerijatska potvrda, odgođeno je."[81]

Pod rednim brojem 600 u sidžilu je evidentiran još jedan zapisnik o ostavinskoj raspravi koji sadrži nekoliko dijelova. U prvom dijelu su sadržani podaci o umrlom licu hadži Aliji sinu Šajina, kojega je smrt zadesila na putu za hadž. U drugom dijelu se nalaze popisani predmeti koji su činili zaostavštinu iza umrlog lica kao i njihova vrijednost. Tako uviđamo da su, s obzirom na tadašnju ekonomsku situaciju i društveno-političke prilike, popisane sve stvari od nekretnina (kuće, bašče i vinogradi) i krupnih grla stoke do manjih predmeta kao što su: rešeto, kosa, ćebad, smokve, sir, kašike, sanduk grožđa, i sl.[82] U trećem dijelu zapisnika su evidentirani izdaci na teret zaostavštine a koje čine: mehri muedžel supruzi od 1.000 akči, dug najamnom radniku Musi 1.300 akči, izdaci za telaliju, kao i na ime popisa imovine te njene diobe. U četvrtom dijelu je izvršena podjela čiste vrijednosti zaostavštine u iznosu od 19.079 akči i to majci 3.178 akči, dio neevidentiranom licu 3.974 akče, supruzi 2.383, kao i kćeri 9.534. Peti dio zapisnika sadrži podatke o testamentu koji je sačinio hadži Alija, a koju je sastavio na putu za časno hodočašće u prisustvu muslimana: "dodao je dijelu koji pripada majci Kameri 5.000 akči...takse za diobu 1.200 akči, za pisarske i službeničke usluge 200 akči, za vakufnamu osam arzova i izdate hudžete i sidžile 2.000 akči, pisaru 200 akči."[83]

---

[81] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije,* 190.-191.

[82] Primjera radi kosa je procijenjena na 22 akče, kašika na 5 akči, ibrik na 60 akči, pancir-košulja 55 akči, tele 21 akču, mala tepsija 15 akči, tepsija za pitu 51 akču, sjekira 7 akči, smokovnik 7.000 akči, sedam košnica po 70 akči, tj. 490 akči, dva vola 750 akči, tovarni konj 300 akči, itd. M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 203-204.

[83] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 205.

U zabilješci pod brojem 624 evidentirana je registracija prodanog nasljedstva maloljetnika, tačnije kuće sa dvorištem i ostalim popratnim objektima. Pošto su prethodno navedena dobra bila izložena propadanju, a s jedne strane su graničila sa mulkom Huseina, s druge mulkom Abdulbakije, a sa ostale dvije strane sa javnim putem, te su kao takva prešla u nasljedstvo umrlog lica, a sada predstavljaju nasljedno dobro maloljetne Fatime, kćerke umrlog Esada-čelebije, pouzdani ljudi su obavijestili šerijatski sud da bi za maloljetnicu bilo korisnije da kuća bude prodata putem telala, a što je činjeno u nekoliko navrata na carskoj čaršiji i na mjestima gdje se svijet okuplja. Nakon što je izgubljena svaka nada da će biti prodata po višoj cijeni, prodata je Mustafi-čelebiji za 18.000 akči, jer niko nije davao više od tog iznosa. Pred šerijatskim sudom je konstatovano da su Behram-aga, sina koji je postavljen za opunomoćenika Emine, majke i staratelja postavljenog od šerijatskog suda njenoj maloljetnoj kćerci Fatimi, te Abdulbaki-čelebija, koji je priznao da je punoljetan a koji je nasljednik umrlog lica po asaba nasljednoj liniji, a uz prisustvo nosioca isprave Mustafe-čelebije, primili od Mustafe-čelebije na osnovu punomoći i direktno gore navedeni iznos, i to 2.000 akči koje pripadaju opunomoćiteljici, 9.000 akči kao dio maloljetnice i 6.750 akči koje pripadaju Abdulbaki-čelebiji. Na kraju je navedeno: "Pošto je spomenuti kupio objekte na opisani način, to ih je istovremeno preuzeo. Pošto su potvrđeni navodi u njegovoj prisutnosti, na traženje upisano je u sidžil."[84]

Na koncu, pod rednim brojem 215 je evidentiran zapisnik o još jednoj ostavinskoj raspravi zaostavštine umrlog Mustafa-bega, sina Korkuta spahije, a iza kojeg su ostali supruga Đemila, kćerka Behram-age, pet sinova: Ahmed, Mehmed, Husein, Alija i Osman, kao i dvije kćerke Aiša i Nedžija. U zapisniku je zavedeno da je nasljedstvo bilo ograničeno na njih, nakon čega je slijedio popis nasljednih dobara.[85] Nakon što su oduzeti rashodi, odnosno dugovi i nužni troškovi i takse, utvrđen je ostatak u vrijednosti od 11.129 akči koje su podijeljene između supruge (1.392 akče), peterice sinova (po 1.623 akče) i dvije kćerke (po 811 akči).[86]

Na samom kraju, skrenimo pažnju na postojanje registracije o moralnom vladanju građana. Tako je pod rednim brojem 453 registrirano da je

[84] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 212.-213.

[85] Popis je obuhvatao sva dobra od kuće pokrivene pločom sa pećima, sjenikom i baščom procijenjeno na 30.000 akči, kuće, bašče i vinograda u Ilićima, procijenjeno na 2.500 akči, kuće pokrivene pločom na Blatu procijenjeno na 10.00 akči, 13 krava, volove i drugu stoku, crvenu dolamu vrijednu 400 akči, sahan vrijednosti 160 akči, i sl. M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 215.-216.

[86] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 217.

Husein-čelebi pred sudom zatražio da budu saslušana lica koja se nalaze na sudu i kažu kakvo je Mustafino vladanje. "Kada je od uglednih ljudi iz grada Mostara zatraženo da se izjasne o vladanju spomenutog Mustafe, svi su posvjedočili da je lošeg vladanja. Na traženje je upisano u sidžil."[87]

ZAKLJUČAK

Nakon svega izloženog, proizlazi da su sidžili dragulji našeg pravnog podneblja, te da treba što više raditi na njihovom prevođenju, odnosno komentiranju, a sve u cilju sagledavanja tadašnjeg društveno-pravnog okvira u kojem su egzistirale sudije i uvijek manje-više identični interesi građana. Iz sidžila možemo saznati mnogo bitnih činjenica vezanih za skoro sve oblasti ljudskog života i uređenja društveno-političkih prilika. Stoga, ubuduće treba zdušno raditi na svakom vidu podrške istraživačima koji se nalaze na putu objelodanjivanja sidžila, odnosno njihovog nuđenja širokoj naučnoj i stručnoj javnosti, a sve u cilju njihovog daljnjeg proučavanja i komentiranja i što kvalitetnijeg uređenja današnjih društveno-političkih prilika i svakodnevnih međuljudskih odnosa.

[87] M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije*, 152.

FRAGMENTS OF SIDŽIL COMPILED BY MOSTAR'S KADI AS A VALUABLE SOURCE OF KNOWLEDGE OF THE SUBJECTIVE RIGHT OF INHERITANCE

Summary: On the territory of Bosnia and Herzegovina people of different cultures, or different legal traditions, have met, which has resulted in a multicultural peculiarities and historical-legal specificity in maturing of today's Bosnian society. Traces of that society being built are evident in almost every aspect of its development, including in the field of study of the evolutionary flow of development of legal institutes. Therefore, this paper will focus on the analysis of individual parts of Sidžil by Mostar's Kadi, which contain valuable information about the inheritance and legal relations, as an invaluable source of knowledge development ie. the practical application of the medieval inheritance rights. Otherwise, Sidžil by Mostar's Kadi represented decisions and record protocols of the kadi related to a certain area of the administrative fields in whose territory the judge had jurisdiction to resolve the conflicting social relationships, to take part in the registration, or legalization of social relationships. Of the total of 898 registered cases of civil nature, buying and selling, trespassing, debt collection, settlement, as well as cases of family law (marriage, divorce, setting guardian) and authentic transcripts of certain types of orders from above (fermans, berats, bujruldis etc.), as well as vakufnams, part of the records is related to the inventory of items after the death of the testator, debates about legacy, and at the end of its division among the heirs. According to all the above, the task of this paper is focused on the exploration of character and comprehensiveness Sidžil's records when it comes to inheritance and legal relations in the area of Mostar during the first half of the seventeenth century. In the end, it will be interesting to make a parallel between the content of the courts records then, and the records of the courts today.

Keywords: Sidžil, Mostar's Kadi, inheritance, subjective right of inheritance.

LITERATURA

1. Aličić, Ahmed S., Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, *Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja IX*, Sarajevo, 1983.
2. Blagojević, Borislav T., *Nasledno pravo u Jugoslaviji*, Savremena administracija, Beograd, 1980.
3. Čar-Drnda, Hatidža, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005.
4. Čaušević, Dženana, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005.
5. Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja, prva knjiga*, Školska knjiga, Zagreb, 1961.
6. Durmišević, Enes, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
7. Festić Raifa, *Opća historija države i prava*, Colpi, Sarajevo, 1998.
8. Filipović, Nedim, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, *Godišnjak, knjiga VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970.
9. Hadžibegić, Hamid, Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, *Posebni otisak iz Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1949-1950*.
10. Handžić, H. Mehmed, "Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti", preštampano iz *El-Hidaje*, organa istoimene organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Državna štamparija, Sarajevo, 1941.
11. Handžić, H. Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih Muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1940.
12. İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Historija osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut u Sarajevu i IRCICA, Istanbul, Sarajevo, 2004.
13. Imamović, Mustafa, Historija Bošnjaka, BZK Preporod, Sarajevo, 2006.
14. Imamović, Mustafa, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo, 2001.
15. Imamović, Mustafa, Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja, br. 7*, Institut za historiju, Sarajevo, 2011.
16. Karčić, Fikret, O uticaju šerijata na predratno jugoslovensko pravo, Studije o šerijatskom pravu i institucijama, IC El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2011.

17. Mujić, Muhamed A., *Sidžil mostarskog kadije (1632-1634)*, Prva književna komuna, Ljubljana, 1987.
18. Mujić, Muhamed A., *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Prva književna komuna, Tiskarna Tone Tomšić, Ljubljana, 1987.
19. Mulić, Jusuf, *Hercegovina, drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, Muzej Hercegovine, Sarajevo, 2004.
20. Smajić, Ramiza, "Posljednji gračanički sidžil", *Gračanički glasnik, br. 16/8*, 2003.
21. Spaić, Vojislav, Zemljišnoknjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, *Istorijsko-pravni zbornik, god. II, sveska 3-4*, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950.
22. Sućeska, Avdo, Elementi našeg srednjovjekovnog prava u turskim zakonskim spomenicima, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, br. 3*, Rijeka, 1982.
23. Sućeska, Avdo, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
24. Sućeska, Avdo, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
25. Sućeska, Avdo, Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima, *Separat iz Godišnjaka Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. IX-1961, Sarajevo, 1961*.

BIOGRAFIJA MOSTARSKOG MUFTIJE AHMEDA, SINA MUHAMMEDOVA U SVJETLU NOVIH PODATAKA

Alija DILBEROVIĆ, prof.
Gimnazija Mostar

Sažetak: Muftija Ahmed, sin Muhammedov je jedan od značajnijih mostarskih učenjaka i pisaca. On je živio u XVIII stoljeću, školovao se u Mostaru, Bursi i Istanbulu i djelovao kao muderis i muftija. Ahmed je bio istaknuti islamski pravnik i autor djela *Fetavai-Ahmedijja*, koje je služilo kao priručnik u rješavanju šerijatsko-pravnih pitanja. On je autor još nekoliko djela. Autograf jednog od njih je sačuvan, dok su neka druga sačuvana u prijepisu. Osim toga, sačuvan je i određen broj djela koje je muftija posjedovao i prepisao. Uvidom u ta djela saznaju se novi, do sada nepoznati, detalji iz njegova života. Ti podaci mogu poslužiti kao prilog u upotpunjavanju njegove biografije i na osnovu njih može se dati jedan temeljitiji prikaz života i intelektualnog djelovanja ovoga mostarskog muftije.

Ključne riječi: muftija Ahmed, sin Muhammedov Mostarac, Fetavai-Ahmedijja, Mustafa Ejubović Šejh Jujo, Muhammed Murad Buhari, mostarske muftije iz XVIII stoljeća, nakšibendijski red, Mostar

Grad Mostar je za vrijeme osmanskog perioda dao značajan broj učenih ljudi i stvaralaca koji su ostavili neizbrisiv trag u kulturnoj historiji grada iz kojeg su potekli, ali i Bosne i Hercegovine uopće. Među te značajnije Mostarce svakako spada i muftija mostarski Ahmed, sin Muhammedov. O njegovom životu i djelu pisali su mnogi autori koji su istraživali duhovno i kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine iz Osmanskog perioda.[1] O muftiji

[1] Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 481-483; Safvet-beg Bašagić, *Izabrana djela, knj. III, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1986, 199; Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931, 4; Mehmed Handžić,. *Izabrana djela, knj. I, Teme iz književne historije*, Sarajevo, 1999, 97-98; Mahmud Traljić, *Iz*

Ahmedu se zna da je živio u XVIII stoljeću, da se školovao u Mostaru, Bursi i Istanbulu i da je dugo godina u Mostaru djelovao kao muderis i muftija. On je autor više djela, od kojih je najpoznatije i najraširenije *Fetavai-Ahmedijja*. *Fetava* je zbirka fetvi, odnosno šerijatsko-pravnih rješenja ili odgovora jednog muftije na neko pitanje. Otuda naziv *Fetavai-Ahmedijja*. Što je muftija bio istaknutiji kao stručnjak u šerijatskom pravu - fikhu, to su njegove fetve bile uvaženije i u praksi više primjenjivane, a upravo je ova zbirka fetvi dugo vremena, sve do početka XX stoljeća, služila kao priručnik kadijama i mnogim muftijama u rješavanju šerijatsko-pravnih, posebno težih, pitanja. Koliko je ovo djelo muftije Ahmeda bilo priznato, svjedoči i podatak o postojanju velikoga broja primjeraka ove zbirke. Prijepisi ovoga djela potječu iz različitih vremenskih perioda i iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine.[2] Činjenica da je muftija Ahmed bio autor tako značajnog djela čija je popularnost prelazila granice rodnoga grada, svjedoči koliko je ovaj mostarski muftija bio cijenjen i uvažavan na polju pravnih nauka.

Osim ove zbirke fetvi, on je napisao još tri opsežna djela i nekoliko kraćih. To su:

- *Durretu-l-fetava*, djelo iz islamskog prava pisano u formi šerijatsko-pravnih rješenja napisano 1157/1744. godine i prijepis djela je sačuvan;[3]

- *Enfeud-delail li tahsini suveri-l-mesail*, komentar na popularno šerijatsko-pravno djelo *Muhtesar* od Kudurije, napisano 1160/1747. i autograf djela je sačuvan;[4]

- *Tenvirul-kulub*, djelo iz dogmatike i etike u formi propovijedi, napisano 1162/1749. i prijepis je sačuvan.[5]

---

kulturne historije Bošnjaka, Travnik, 1999, 123-124; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Zagreb, 1994, 91; Mustafa Hasani, Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca, *Anali GHB*, XXI-XXII, Sarajevo, 2003, 243-261; Hivzija Hasandedić, Mostarske muftije, *Glasnik VIS-a*, br. 9-10, Sarajevo, 1975, 439; Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Mostar, 1998, 75-76; Zejnil Fajić, Ahmed b. Muhammed El-Mostari i njegovo djelo *Durrat al-fetava* (Biseri šerijatsko-pravnih rješenja), *Takvim 1995*, Sarajevo, 1994, 141-145.

[2] M. Traljić, *Iz kulturne historije Bošnjaka*, 123-124. Za sada se zna da postoji oko trideset primjeraka ovoga djela.

[3] *Katalog arapskih, turskih, perzijaskih i bosanskih rukopisa, sv. X, prir. Osman Lavić, London-Sarajevo,* 2002, 275-276; Z. Fajić, Ahmed b. Muhammed El-Mostari i njegovo djelo Durrat al-fetava, 141-145.

[4] *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, sv II (drugo izdanje),* prir. Kasim Dobrača, London – Sarajevo, 1423/2002, 162.

[5] *Katalog arapskih, turskih, perzijaskih i bosanskih rukopisa, sv. III*, prir. Zejnil Fajić, Sarajevo, 1991, 239-240.

Kraća djela su: *Dijau-l-musalli*, napisano 1120/1708, *Muharrid ul-ibad*, 1128/1715, *Kitab al-fera'iz*, djelo o nasljednom pravu i *Risaletun fi fedailil-džihad*, poslanica o vrlinama borbe na Božijem putu.

O životu muftije Ahmeda se dugo nije mnogo znalo. Problem je predstavljao što je on sprva bio poistovjećen sa svojim starijim imenjakom i sugrađaninom Ahmedom Mujezinovićem (Muezin-zade) iz XVII stoljeća, te su mu se pripisivala djela koja je ovaj napisao. Izneseni su i različiti navodi o godini njegove smrti. Najvažnije podatke o njegovom životu i djelu iznijeli su Safvet-beg Bašagić i Hazim Šabanović. Bašagić je prvo naveo da je muftija Ahmed autor zbirke fetvi i da je umro 1776. godine. Kasnije je u drugom djelu naveo da je muftija autor spomenuta četiri opsežna djela i da je napisao nekoliko kraćih, ali je kao godinu smrti naveo 1161/1748.[6] Šabanović je, s druge strane, otklonio svaku sumnju da je riječ o dva različita pisca i na osnovu dostupnih podataka pokušao dati detaljniju biografiju muftije Ahmeda. Najznačajniji izvor bio je bilješka iz jednog kodeksa koji se nalazi u Biblioteci u Bratislavi, u kolekciji orijentalnih rukopisa Safvet-bega Bašagića, u kojoj je naveden spisak djela koje je napisao muftija Ahmed iz Mostara i godina njegove smrti, 1190. po Hidžri, odnosno 1776. godina. Na osnovu ove bilješke i godina kada je Ahmed napisao svoja djela, Šabanović je pokušao sastaviti biografiju ovoga mostarskog muftije. On je naveo da o njegovom socijalnom porijeklu, mladosti i školovanju nema podataka, da je u Bursi okončao svoje školovanje pisanjem djela *Dijau-l-musalli* 1708. godine i da je moguće nakon toga upravo u tom gradu nastavio nastavničku karijeru. Kao godinu smrti naveo je 1776. Također, on je naveo da je muftijino puno ime bilo Ahmed, sin Muhammedov, sin Selimov, sin Mustafin.[7] Svi kasniji autori su se oslanjali, uglavnom, na ove Šabanovićeve navode.

Ovoj postojećoj biografiji muftije Ahmeda, međutim, mogu se dodati još neki novi podaci za koje smo saznali uvidom u bilješke koje se nalaze u prijepisima nekih njegovih djela, kao i u rukopisima koje je on posjedovao i sam prepisao. Iz tih bilješki saznaje se, također, da je u njegovoj biografiji iznesen izvjestan broj pogrešnih podataka. Ti podaci se odnose na godinu smrti muftije Ahmeda, odnosno period u kojem je on obavljao dužnost mostarskog muftije, kao i muftijino puno ime.

Kada je riječ o godini smrti i periodu obavljanja muftijske dužnosti, Šabanović je naveo da je Ahmed bio na položaju muftije kada je napisao djelo *Enfeud-delail*, a sudeći po njegovim djelima, može se zaključiti da je postao muftija znatno ranije. Zatim navodi "godine 1758. umro je mostar-

[6] Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, 4.

[7] H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH,* 483.

ski muftija šejh Ahmed-efendija i tada je on to postao" i pretpostavlja da bi on mogao biti identičan šejh hadži Ahmedu koji je s nekoliko učenika otišao u pomoć vidinskom muhafizu Muhsin-zade Mehmed-paši rebiul-evvela 1185/juna 1771. i koji se u Mostar vratio ramazana 1185/januara 1772. godine.[8] Po njemu je, dakle, Ahmed, sin Muhammedov obavljao dužnost muftije 1740-ih, pa je onda muftija bio šejh Ahmed, da bi nakon smrti ovoga 1758. godine na položaj muftije opet došao Ahmed, sin Muhammedov i bio na tom položaju sve do svoje smrti 1776. godine.

Da je ova godina muftijine smrti pogrešna, može se zaključiti iz podataka koji se nalaze u prijepisima dva njegova djela, a koje je ostavio prepisivač oba djela Mostarac Mustafa, sin Salihov, Naimić (Naimi-zade). U prijepisu *Fetavai-Ahmedijja* iz 1765. godine, prepisivač na kraju djela je zapisao *Neka Bog oprosti onome koji uči dove za umrlog autora (džami al-marhum) i siromaha prepisivača*.[9] Također, u djelu *Tenvirul-kulub*, koje je prepisano 1774, prepisivač Naimić na kraju prijepisa je sa strane glavnog teksta zapisao *Bože oprosti umrlom piscu (muelif al-marhum) i siromahu prepisivaču*.[10] Muftija Ahmed već te 1765. godine nije bio među živima, te se sa sigurnošću može reći da on nije umro 1776. godine. Dakle, podatak iz kodeksa Bratislavske bibiloteke nije tačan, a dokaz tome su bilješke koje je ostavio prepisivač, koji je bio muftijin sugrađanin, savremenik i, vjerovatno, lični poznanik.[11]

Osim toga, on nije došao na muftijski položaj nakon smrti šejh Ahmeda 1758, već je na taj položaj došao muftija Salih. To se vidi iz jednog dokumenta u kojem se kaže da je muftija Salih 1759. godine preuzeo 69 knjiga koje su se ranije nalazile u kući umrlog mostarskog muftije Ahmeda, a koje je uvakufio Babus-sa'ade Ahmed-aga za svoju medresu u Mostaru.[12] Tako-

---

[8] *Ibid*., 483.

[9] Orijentalni institut u Sarajevu (OIS) R-15, fol. 193/b; *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta*, prir. Lejla Gazić, London-Sarajevo 2009, 120-121. *Džami* znači sakupljač, sabirač, a odnosi se na autorstvo djela. Isti termin Ahmed je upotrijebio završavajući djela *Enfeud-delail* (Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), R-3839, bilješka na kraju djela) i *Durretu-l-fetava* (GHB, R-7088, fol. 261/b.).

[10] GHB, R-4633, fol. 295/a.

[11] Osoba koja je donijela bilješku o smrti muftije Ahmeda sigurno nije bila iz Mostara. To je vjerovatno bio Abdullah sin Salihov prepisivač jednog djela iz kodeksa 1777. godine. On je bio porijeklom iz Gornjeg Vakufa. (Ahmed Mehmedović, Gornjovakufski prepisivači orijentalnih rukopisa, *Anali GHB*, XXXII, Sarajevo, 2011, 237-238). Možda je tada zaista umro neki muftija čije je ime bilo Ahmed, ali to sigurno nije bio Ahmed, sin Muhammedov, pisac *Fetavai-Ahmedijja*.

[12] Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca (OZPHF), *Acta Turca-*

đer, te je 1759. godine muftija Salih tražio mjesto propovjednika u Sultan Sulejmanovoj džamiji u Mostaru nakon smrti muftije Ahmeda.[13] Ahmed, sin Muhammedov, dakle, nije (opet) postao muftijom 1758. niti je umro 1776, što znači da on uopće nije bio muftija u tom periodu, kako je to naveo Šabanović. Šejh hadži Ahmed, koji je s učenicima otišao u pomoć vidinskom muhafizu Muhsin-zade Mehmed-paši 1771. i vratio se 1772. godine, je sasvim sigurno bio šejh hadži Ahmed Milavić, kojeg je u svojoj vakufnami iz 1772. godine Mehmed-beg Išerlić postavio za doživotnog vaiza u džamiji Tabačici u Mostaru.[14] Bašagić je, dakle, s pravom odbacio 1776, koju je naveo u svom prvom djelu, da bi nakon toga naveo 1748. kao godinu muftijine smrti. Međutim, prema podatku iz djela *Tenvirul-kulub,* izgleda da je i ta godina upitna. To je djelo napisano 24. džumadel-ula 1162, a to odgovora 11. maju 1749. godine.[15]

Prema Šabanoviću, muftijino puno ime je bilo Ahmed, sin Muhammedov, sin Selimov, sin Mustafin. On je uporedio rukopis autografa *Enfeud-delail* s bilješkom o vlasništvu jednog djela koje se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci koje je ostavio Ahmed b. Muhammed b. Selim b. Mustafa el-Bosnevi el-Mostari, i došao do zaključka da su i djelo i bilješka pisana istom rukom.[16] Međutim, kada se uporedi rukopis pomenute bilješke o vlasništvu djela s autografom *Enfeud-delalil,* dođe se, zapravo, do suprotnog zaključka. Mostarac Ahmed, sin Muhammedov, sin Selimov, sin Mustafin je ostavio iza sebe još dvije bilješke o vlasništvu dva rukopisa[17] i prepisao je nekoliko kraćih djela koja se nalaze u jednoj medžmui.[18] Kada se pomenuti prijepisi i tri bilješke o vlasništvu uporede s muftijinim autografom, može se doći do zaključka da su pisani različitom rukom. Riječ je, dakle, o dvije različite osobe, a koje su živjele u isto vrijeme i imali ista imena i imena

rum, X/475; *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, ur. Andrija Nikić, Mostar, 1984, 154.

[13] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.EV. 29703.

[14] Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 295.

[15] *Katalog,* sv. III, prir. Z. Fajić, 239-240; GHB, R-4633, fol. 295/a.

[16] H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH*, 483. Bilješka se nalazi u R-3925 na naslovnoj strani djela i potječe iz 1748. godine.

[17] GHB, R-3760, naslovna strana. Bilješka je iz 1749. godine. GHB, R-3912, fol. 1/a. U ovoj bilješci u potpisu stoji samo Ahmed, sin Muhammedov i bez imena djeda i pradjeda. Međutim, rukopis je identičan kao u prethodnoj, kao i pečat koji se nalazi kod obje bilješke o vlasništvu. Pečat je oktagonog oblika i u njemu piše *abduhu Ahmed*.

[18] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK), R-255, fol. 19/a–fol. 44/a.; Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977, 118-119.

očeva. Muftijino ime je samo Ahmed, sin Muhammedov el-Mostari, baš kako je i potpisivao svoja djela.

U djelu *Enfeud-delail* nalazi se vlastoručna bilješka autora, u kojoj se potpisao: *vlasnik rukopisa, autor i pisac ponizni Ahmed, muftija u Mostaru*. Ispod te bilješke nalazi se njegov lični pečat u kojem se može pročitati u tri reda otisnuta rečenica na perzijskom jeziku, koja sadrži njegovo ime.[19] Određene riječi u pečatu su teško razumljive, ali dio sadržaja koji je jasan glasio bi: *Gospodaru, tako ti ljepote plemenitog svjetla Muhammedova, … pupoljak iz vrta srca Ahmedova*. U pečatu je napisana godina ili 1121., odnosno 1709., odnosno 1709. ili 1718. Ovaj se pečat može naći u izvjesnom broju rukopisa, a u njima se uz pečat nalazi potpis *Ahmed sin Muhammedov Mostarac* ili samo *Ahmed muftija u Mostaru*.[20] Osim ovoga, on je koristio još tri pečata. Jedan je također na perzijskom jeziku i u prevodu glasi: *Od Tebe, Bože, vječnu milost traži Ahmed, imenjak Ponosa oba svijeta*. Ovaj se nalazi u šest rukopisa. U tri rukopisa se ovaj pečat nalazi zajedno s prethodnim perzijskim,[21] a u preostala tri stoji sam i uz njega potpis *Ahmed sin Muhammedov Mostarac*.[22] Druga dva pečata su na arapskom jeziku. U prvom je napisano: *hasbijellahu vahdehu ve kefa abduhu Ahmed*, a nalazi se u dva rukopisa. U jednom se taj pečat nalazi zajedno s prethodna dva na perzijskom jeziku, što dokazuje da je riječ o muftiji Ahmedu,[23] a drugi rukopis je jedna medžmua u kojoj se nalazi i muftijin potpis u obliku tugre u kojoj piše *muftija Ahmed u Mostaru*.[24] Sličan potpis u obliku tugre muftija Ahmed je ostavio u još jednom rukopisu.[25] Drugi arapski pečat glasi: *hasbijellahu vahdehu ve kefa abduhu Ahmed bin Muhammed*, a nalazi se u dva rukopisa. Na osnovu potpisa o vlasništvu djela može se zaključiti da se radi o muftiji Ahmedu.[26] Ova sačuvana djela u kojima se nalazi njegovi pečati i potpisi predstavljaju zasigurno samo jedan dio njegove biblioteke. Tematika pomenutih djela obuhvata različite discipline islamske znanosti, poput islamskog prava, kur'anskih znanosti, hadiskih znanosti, sufizama, arapskog jezika, itd.

---

[19] *Katalog, sv II (drugo izdanje),* prir. K. Dobrača, 162

[20] GHB, R-1835, R-324, R-6337, R-8548, R-9673, R-3402, AHNK, R-587, R-131, R-258, R-71, R-518.

[21] GHB, R-1483, R-912, AHNK, R-394.

[22] AHNK, R-545, R-250, GHB, R-3415.

[23] AHNK, R-394.

[24] OIS, R-22.

[25] GHB, R-5788.

[26] GHB, R-6348, AHNK, R-42.

Jedan dio ovih djela su prijepisi koje je Ahmed, sin Muhammedov lično načinio. Većina prijepisa se nalazi u dvjema medžmuama čiji je Ahmed bio vlasnik, a koje je prepisao u različitim vremenskim periodima. Prva medžmua se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.[27] Ona je došla u ruke Mustafe, sina Salihova Naimića prilikom raspodjele imovine nakon smrti mostarskog muftije Ahmed-efendije, kako stoji u jednoj bilješci. Ovaj rukopis je promijenio mnogo vlasnika, ali citati i bilješke u njemu potječu, uglavnom, od muftije Ahmeda i Mustafe Naimića. Muftija je prepisao nekoliko kraćih djela: *Menazilu hadž*, poema o putovanju na hodočašće u Mekku čiji je autor pjesnik Sulhi, prepisano 1116/1704. godine; poemu na turskom jeziku koju je spjevao Ibrahim Opijač povodom smrti Mustafe Ejubovića Šejh Juje 1707. godine; i *Menakib Ebu Hanifa*, životopis Ebu Hanife, čiji je autor poznati sufija Kušejri. Ostali sadržaj medžmue, onaj koji je pisan muftijinom rukom, čine citati iz raznih pravnih djela, iz komentara Kur'ana (*tefsira*), gramatičkih djela, citati iz Šejh Jujinih djela, Jujine fetve, itd.

Druga medžmua čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.[28] U njoj se nalazi bilješka da je vlasnik i prepisivač Ahmed, sin Muhammedov i ispod nje isti pečat na perzijskom jeziku kao i u autografu *Enfeud-delail*. Tu se nalazi devet kraćih djela i svi su prepisani Ahmedovom rukom. To su sljedeća djela: *Al-Muhtar min kitab at-tahbir*, komentar lijepih Božijih imena, autora šejha Kušejrija, prepisano u Istanbulu 1133/1721. godine; *Zikr istilahat ashab al-hadis*, kratko djelo o terminologiji hadisa od nepoznatog autora na arapskom jeziku, koje je podijeljeno u dvadeset poglavlja;[29] *Tafsir aya (zahara al-fasad fi al-bahr wa al-bahr)*, komentar 41. ajeta iz sure *ar-Rum* na arapskom jeziku, prepisano 1128/1716. godine; *Tariki talkini ismi azzat ala at-tarika an-nakšibandijja*, uputstvo za izvođenje zikra po pravilima nakšibendijskog derviškog reda na turskom jeziku, prepisano 1122/1710; *Risala fi adab at-tarika an-nakšibendijja*, rasprava o pravilima nakšibendij-

[27] OIS, R-22. Vidjeti: Salih Trako i Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue, *Prilozi za orijentalnu filologiju 38/1988*, Sarajevo, 1989, 97-123.

[28] GHB, R-4652.; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XIII., prir. Haso Popara, London-Sarajevo, 2004, 90-96.

[29] Ovo djelo je koristio Nakičević kada je pisao o izučavanju hadiskih znanosti u Mostaru. On je napisao da je mostarska škola u izučavanju hadisa dala zapažen doprinos i da se u tom pogledu ističe muhadis Ahmed Mehmedović (Ahmed, sin Muhammedov) koji djeluje koncem XVII i početkom XVIII stoljeća. (Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1999, 153-154). Autoru nije bilo poznato da je ovdje riječ o muftiji i smatrao je da je ovo djelo o hadiskim znanostima autorsko djelo Ahmeda, sina Muhammedova. Mi smo se, ipak, držali podataka navedenih u Katalogu, tj. da je riječ o prijepisu.

skog reda, od Murada Buharija (u. 1720), prepisano 1122/1710;[30] *At-Tibb an-nabavi*, kratka rasprava o liječenju raznih fizičkih i duševnih bolesti, autora an-Nisaburia (u. 1055), na arapskom jeziku; *Risala fi al-aʿmal bi rub' al-muqantarat*, rasprava o upotrebi kvadranta za određivanje namaskog vremena, na arapskom jeziku nepoznatog autora; *Mudda-i baqa ad-dunya haqqinda risalasi*, rasprava o trajanju ovog svijeta, od Ibn Kamal-paše (u. 1533), na turskom jeziku, prepisano 1131/1719; *Risala fi al-aʿmal bi rub' al-muqantarat*, Rasprava o upotrebi kvadranta za izračunavanje namaskog vremena, autora al-Magdia (u. 1446).

Osim ove dvije medžmue, Ahmed je prepisao još tri djela. To su: Šerh *ala dibadža al-muhtesar*, autora Mustafe Ejubovića Šejh Juje, prepisano 1120/1708. godine;[31]Šehrengiz, mostarskog pjesnika hadži Derviša Žagrića, napisan 1040/1630;[32] i jedno djelo iz islamskog prava, prepisano 16. muharrema 1126, odnosno 1. maja 1714. godine u Bursi.[33]

U pomenutim medžmuama nalaze se i dvije bilješke iz kojih se saznaju imena dvojice njegovih učitelja. Prvi je bio Mustafa Ejubović Šejh Jujo. Ahmed ga spominje kao svog učitelja (*ustaz*) u spisku u kojem je naveo 26

[30] Djelomičan prevod ove poslanice može se naći u: Samir Beglerović, Izazovi nakšibendijske tradicije za savremenu bosanskohercegovačku omladinu, *Takvim za 2014. godinu (1435/1436. god. po H.)*, Sarajevo, 2013, 182-187.

[31] GHB, R-5364; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. VI, prir. Mustafa Jahić, London-Sarajevo, 1999, 256-257. U ovom prijepisu nema pečata, ali da je riječ o muftiji može se zaključiti usporedbom rukopisa s ostalim njegovim djelima koja je prepisao.

[32] GHB, R-5788.; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. IV, prir. Fehim Nametak, London-Sarajevo, 1998, 317-318. U ovom rukopisu se nalazi muftijin potpis u obliku tugre.

[33] Hivzija Hasandedić, Porodica Kajtaza u Mostaru, *Glasnik VIS-a, br. 2*, Sarajevo, 1986, 169-170. Ovaj rukopis se nalazi u Zbirci Mustafe Kajtaza, a ona se nalazi u kući Kajtaza u Mostaru, koja danas služi kao turistička atrakcija. Mi smo prilikom posjete kući pronašli ovo djelo u jednom sanduku u kojem se nalazi određen broj rukopisa, štampanih djela i dokumenata koji su pripadali porodici Kajtaz. Rukopis je djelomično sačuvan, bez prvih je stranica i oštećen je vlagom. Uvidom u rukopis vidi se da je bez sumnje prepisivač, koji se potpisao kao Ahmed, sin Muhammedov Mostarac, bio muftija Ahmed. Hasandedić je u navedenom članku iznio mogućnost da Ahmed, sin Muhammedov potječe iz porodice Kajtaz, jer su se ta imena često ponavljala u toj porodici. Ovu pretpostavku ne treba odbaciti, ali je, ipak, treba uzeti s rezervom. U medžmui R-4652, fol. 2/a, nalaze se bilješke o vlasništvu, pa je nakon Ahmeda vlasnik bio Ahmed, sin hadži Derviš-efendije Riđanović, a nakon njega Fadil, sin Derviš-efendije Kajtaz. Možda je na taj način djelo prepisano u Bursi također došlo u ruke Kajtaza. Fadilov otac Derviš je bio kadija u Mostaru i on je dao izgraditi kuću Kajtaza, kako to navodi Hasandedić u članku.

Šejh Jujinih djela, a na kraju tog spiska je napisao *Hvala Bogu koji me je počastio druženjem s njim (sohbet) i koji me je oplemenio njegovom službom (hizmet)*.[34] On je, prema tome, pohađao Karađoz-begovu medresu i stjecao znanje pred jednim od najznačajnijih i najplodnijih učenjaka Mostara, ali i Bosne i Hercegovine uopće. Na dnu lista na kojem su navedena djela i pomenuta bilješka nalaze se stihovi na arapskom jeziku napisani rukom muftije Ahmeda. Stihovi u slobodnom prevodu otprilike glase:

Neka je na tebe slava vječna, sve dok traju Zemlja i Nebesa

Neka je na tebe pobjede slava, sve dok se Sunce i Mjesec kreću nebesima.

Vjerovatno je on bio njihov autor i može se shvatiti da su posvećeni Šejh Juji.

U drugoj medžmui, na listu koji prethodi poslanici *Tariki talkini ismi az-zat ala at-tarika an-nakšibandijja*, Ahmed je donio bilješku u kojoj je naveo da "autor ove risale je uzor gnostika ... nasljednik vjerovjesnika i poslanika ... Pol polova, naš šejh i naš sejjid Muhammed Murad el-Buhari poznat kao Nakšibendi".[35] On je autora poslanice nazvao svojim šejhom, što govori da je Ahmed, sin Muhammedov bio pripadnik nakšibendijskog derviškog reda, tarikata, kojeg je primio od svoga šejha, duhovnog učitelja, pomenutog Murada Buharija. Autor ove poslanice, šejh Muhammed Murad rođen je u Buhari 1640. godine, školovao se u rodnom mjestu, a nakšibendijski red je primio u Indiji od Muhammeda Masuma (u. 1668), sina Ahmeda Sirhindija Imama Rabbanija (u. 1625), poznatog kao *mudždžedid elfi sani*, Obnovitelj drugog milenijuma, po kojem je ovaj ogranak nakšibendijskog reda prozvan mudžeddidijskim. Nakon što je okončao svoje duhovno usavršavanje i proglašen šejhom, Murad Buhari se dao na opsežna putovanja na kojima je posjetio Mekku, Medinu, Siriju, Bagdad, Egipat i druge centre islamske znanosti. Istanbul je prvi put posjetio 1681. godine i tu je ostao izvjesno vrijeme. Drugi put je posjetio Istanbul 1708. godine, zatim je posjetio Bursu, da bi se nakon toga ponovo vratio u Istanbul gdje je ostao sve do svoje smrti 1720. godine. U Istanbulu je djelovao u tekiji nazvanoj Muradijja, podignutoj u distriktu Ejup. Njegova predavanja su bila izuzetno posjećena i imao je mnoštvo učenika, murida.[36] Jedan od njih bio je, dakle, i budući mostarski muftija Ahmed, sin Muhammedov. Kako je dvije pomenute nakšibendijske poslanice prepisao 1710. godine, pret-

[34] OIS, R-22, fol. 18/b.

[35] GHB, R-4652, fol. 64/a.

[36] Džemal Ćehajić, *Derviški redovi u Jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1986, 50; Murad Buhari, *TDV* İslam *Ansiklopedisi*, c. 31, Istanbul, 2006, 185-187.

postavka je da je Ahmed te godine, ili, pak, možda godinu ranije, postao pripadnik nakšibendijskog reda. Ahmed se sa svojim šejhom upoznao najvjerovatnije u Bursi, prilikom Buharijevog boravka u tom gradu, te je tom prilikom primljen u nakšibendijski red.

Najstariji Ahmedov prijepis potječe iz 1704. godine, koji je, najvjerovatnije, načinio dok je učio u Mostaru, te bi se moglo zaključiti da je Ahmed, sin Muhammedov rođen ili u pretposljednjoj ili posljednjoj deceniji XVII stoljeća. Pohađao je Karađoz-begovu medresu gdje je učio pred Šejh Jujom. Godine 1710. već se nalazi izvan domovine i pripadnik je nakšibendijskog reda. Godine 1714. je boravio u Bursi, a 1721. u Istanbulu. Šta znači njegov boravak u Bursi i Istanbulu tih godina? Da li to predstavlja obavljanje neke službe nakon što je okončao školovanje 1708. u Bursi, kako to tvrdi Šabanović? Ako jeste, onda je on tu službu obavljao i u Bursi i u Istanbulu. Pošto se navodi da se školovao u ta dva grada, te bi godine, zapravo, mogle predstavljati period njegova obrazovanja prvo u Bursi i kasnije u Istanbulu, što bi onda značilo da 1708. ne predstavlja godinu okončanja školovanja u Bursi.[37] Ahmed je te godine mogao još uvijek biti u Mostaru, jer je tada prepisao Šejh Jujino djelo, dakle godinu nakon Jujine smrti. Mada se čini da je ova druga alternativa prihvatljivija, o tome je, ipak, teško donijeti konačan sud. Do kada je boravio van domovine i kada se vratio u rodni grad nije poznato, no, u svakom slučaju, to se desilo nakon 1721. godine. Možda je i on, poput učitelja mu Šejh Juje, pozvan da se vrati u rodni grad i preuzme dužnost muftije ili je on već izvjesno vrijeme boravio u Mostaru, obavljao neku dužnost, vjerovatno muderisku, i kasnije postao muftijom. Njegova pripadnost tarikatu nije mogla biti nepoznata u lokalnoj zajednici, te je on kao učena osoba bio u mogućnosti popularizirati nakšibendijsko učenje kako među ulemom, tako i među svojim učenicima. Na osnovu podataka o muftijinoj pripadnosti nakšibendijama, može se zaključiti da je ta nakšibendijska mudždždedidijska tradicija, koja je svoj centar imala u tekiji Muradijji u Istanbulu, vrlo rano prenesena u Mostar, odnosno u Bosnu i Hercegovinu.[38]

Pitanje je kada je Ahmed došao na položaj muftije, odnosno u kojem je periodu obavljao muftijsku dužnost? Pouzdano se zna da je 1144/1732.

[37] Hasandedić je u pomenutom članku, u kojem je opisao rukopis koji potječe iz Burse, napisao da je Ahmed, sin Muhammedov prepisao ovaj rukopis dok je učio u medresi u Bursi, no mi smo samo pronašli bilješku na kraju djela da je djelo prepisano u Bursi. Hasandedić je vjerovatno na osnovu te bilješke zaključio da je Ahmed djelo prepisao dok se školovao u tom gradu.

[38] Za ovu tekiju će se kasnije vezati jedan od najznačajnijih bosanskih nakšibendijskih šejhova Husein-baba Zukić (u. 1799), čija će tekija u Živčićima kod Fojnice postati jedan od važnijih središta širenja nakšibendijskog reda u Bosni i Hercegovini

godine umro muftija Salih koji je muftijsku dužnost obavljao 22 godine.[39] Prema spisku muftija, koji je donio Hasandedić, sljedeći muftija je bio Ali koji se 1732. godine spominje kao blagajski i mostarski muftija, zatim se spominje muftija Ahmed 1733, pa se ponovo 1736. godine spominje Ali kao blagajski i mostarski muftija, zatim izvjesni Mustafa koji je oko 1740. napisao jednu raspravu. Nakon njega se kao muftija spominje mostarski pjesnik Fevzi Mostarac, autor *Bulbulistana*, koji je umro oko 1747, da bi onda došao šejh Ahmed koji je umro 1758. godine.[40] Tvrdnju da je Fevzi bio na položaju mostarskog muftije iznio je Ćehajić, ali ju je kasnije odbacio.[41] I čini se s pravom, jer bilješka *Favzi al-mufti li-Mostar*, koju je pronašao Ćehajić, odnosi se po svoj prilici na muftiju Fevzullaha, koji je u svojstvu mostarskog muftije bio svjedok jednog vjenčanja 1788. godine,[42] a ne na pjesnika Fevziju. Sasvim je sigurno da je muftija Ahmed bio na muftijskom položaju u prvoj polovini četrdesetih godina XVIII stoljeća, jer je djelo *Durretul-fetava* napisano 1744. godine. Hasandedić navodi mogućnost da bi on mogao biti identičan muftiji Ahmedu koji se spominje 1733. godine, mada bi u tom slučaju bilo teško razumjeti spominjanje muftija Alija 1736. i Mustafe oko 1740. godine. Druga mogućnost bi bila, kako se da razumjeti iz spiska muftija, da je Ahmed bio na položaju muftije vjerovatno od početka četrdesetih godina XVIII stoljeća i obavljao je sve do svoje smrti.

Ako muftija Ahmed, sin Muhammedov nije umro 1748. niti 1776. godine, onda je sasvim realna pretpostavka da bi on mogao biti identičan upravo muftiji šejh Ahmedu koji je umro 1758. godine. On je bio živ 1749, jer je tada nastalo djelo *Tenvirul-kulub*, a prema spisku muftija, između te godine i 1758. ne spominje se ime nijednog drugog muftije.[43] U prilog pretpostavci da bi godina smrti mogla biti 1758. ide i podatak da je prilikom raspodjele imovine nakon smrti muftijina medžmua došla u ruke Mustafe Naimića, osobe koja je prepisala dva njegova djela, a upravo je Naimić bio

[39] *Katalog, sv. II,* prir. K. Dobrača, 287.

[40] Hivzija Hasandedić, Mostarske muftije, 439-441.

[41] Namir Karahalilović, *Kritičko izdanje djela Perivoj Slavuja (Bolbolestan) autora Fevzija Mostarca*, Sarajevo, 2014, 4-5

[42] AHNK, Sidžil mostarskog suda V-2-52, fol. 3/b.

[43] Hasandedić je kao izvor o muftiji šejh Ahmedu imao Bašagića, a on je taj podatak preuzeo od Muvvekita. Vidjeti: S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, 4. Bašagić dakle pravi razliku između Ahmeda, sina Muhammedova, koji je po njemu umro 1748. i šejh Ahmeda s godinom smrti 1758. Koji je njegov izvor za 1748. kao godina smrti nije poznato, ali kako je pomenuto djelo napisano godinu kasnije, ne preostaje ništa drugo nego zaključiti da ta godina smrti nije tačna i kao jedina alternativa preostaje 1758.

taj mostarski kadija Mustafa koji je svojim potpisom i pečatom ovjerio i potvrdio preuzimanje knjiga iz biblioteke Babus-sa'ade medrese koje su se nalazile kod muftije Ahmeda.[44] U kadijinom pečatu napisano je *Haki paji fahru alem Mustafa*, a to je zapravo pečat koji je ovaj poznati mostarski prepisivač najčešće upotrebljavao.[45] Tom je prilikom Mustafa Naimić sasvim sigurno došao do pomenute medžmue i do djela *Fatavai-Ahmadijja* i *Tenvirul-kulub*, koja je kasnije prepisao.

Ovaj podatak o 1758. kao mogućoj godini smrti muftije Ahmeda značajan je iz više razloga. Na osnovu toga se saznaje da je muftija Ahmed u Mostaru obavljao još dvije dužnosti. On je bio propovjednik, vaiz, u džamiji Sultana Sulejmana u Mostaru i obavljao ju je sve do svoje smrti. Kada je došao na taj položaj, i koga je naslijedio, nije poznato. U dokumentu se kaže da je muftija Salih tražio taj položaj jer umrli muftija iza sebe nije ostavio potomaka. Možda to znači da se služba vaiza prenosila unutar njegove familije i da se s njim okončala, što bi značilo da on potječe iz porodice čiji su članovi obavljali neke vjerske funkcije u gradu.[46] Može, također, biti da je, pošto ga je naslijedio muftija Salih, ta služba bila rezervirana za učenije ljude Mostara, a to su muftije svakako bile. Zanimljivo je da je Sultan Sujemanova džamija zapravo mesdžid koji se nalazi na Starom mostu, a koji je među Mostarcima poznat kao Sultan Selimov mesdžid.[47] Druga dužnost koju je obavljao je bila muderiska u Ahmed-aginoj Babus-sa'ade medresi. Pošto su se kod njega čuvale knjige koje su pripadale biblioteci pomenute medrese, gotovo je sigurno da je Ahmed predavao u toj medresi. Tu je dužnost vrlo vjerovatno obavljao besplatno, jer su izgleda mostarski muderisi u

[44] OZPHF, *AT*, X/475

[45] Ahmed Mehmedović, Mustafa Naimić – Pjesnik i kaligraf iz Mostara, *Znakovi vremena*, 29/30, Vol. 8, Sarajevo, 2005, 187.

[46] U jednom djelu čiji je on bio vlasnik nalazi se bilješka (GHB, R-8548, fol. 143/a) da je to djelo u njegov posjed došlo putem nasljedstva, a prepisao ga je Mustafa-dede, sin Ahmedov Mostarac 1728. godine. Vjerovatno je Ahmed bio u nekom srodstvu s pomenutim prepisivačem, ali u kakvom teško je reći. Riječ bi sigurno bilo o široj Ahmedovoj porodici.

[47] *"Stari most" u osmanskim dokumentima*, prir. Idris Bostan, Mostar 2010, 47. U dokumentu se navodi "da su kaldrma i vodovod na velikom mostu, što ga je izgradio merhum Sultan Sulejman Han, vremenom dotrajali pa da stoga imaju problema posebno kada pada kiša jer voda ide naokolo i posebno šteti mesdžidu Sultana Sulejmana koji se nalazi uz most u podnožju kule". Iz ovoga navoda jasno je da je riječ o mesdžidu koji je u Mostaru poznat kao Sultan Selimov mesdžid. Vjerovatno je ovaj mesdžid zaista podigao Selim, ali je prilikom gradnje mosta došlo do rekonstrukcije mesdžida, pa je zvanično nosio naziv, baš kao i most, po Sultanu Sulejmanu. O tome vidjeti: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, 149.

toj medresi držali predavanja bez ikakve naknade, kako se to može zaključiti iz bilješke koju je ostavio Ibrahim Opijač (u. 1724), drugi poznati Šejh Jujin učenik, a u kojoj je naveo da je u toj medresi besplatno predavao.[48]

Također, prema podatku iz spiska muftija, uz muftijino ime stoji titula šejha. Ta šejhovska titula upućuje da je Ahmed ne samo primio tarikat iz ruku šejh Murada Buharija već da je i vremenom upotpunio svoj duhovni put i usavršavanje, *suluk*, i da je proglašen nakšibendijskim šejhom. Istina, muftija Ahmed prilikom potpisivanja djela koja je posjedovao, prepisao ili napisao nijednom nije ispred svoga imena stavio titulu šejha. Činjenica da je jedno djelo prepisao u Istanbulu 1721. godine može upućivati da je on izvjesno vrijeme boravio u tom gradu radi obrazovanja ili nekog drugog razloga, a to bi podrazumijevalo i boravak u blizini svoga šejha i tekije gdje je ovaj djelovao. On je mogao biti uz svoga šejha sve do njegove smrti 1720. godine. Dozvolu za obavljanje šejhovske dužnosti mogao je dobiti od samoga Murada Buharija ili, pak, pošto je boravio u Istanbulu nakon njegove smrti, njegova nasljednika u tekiji Muradijji. Da li je u Mostaru postojala neka nakšibendijska tekija u kojoj je on djelovao kao šejh, nije poznato. Moguće je da on i nije zvanično obavljao dužnost šejha, to jest nije bio vezan za neku sufijsku ustanovu u kojoj je djelovao i za to primao platu. On je kao duhovni učitelj mogao djelovati i bez vezivanja za neku tekiju. Ova mogućnost čini se prihvatljivom, jer proistječe iz same prirode učenja nakšibendijskog reda kojem je Ahmed pripadao, gdje naglasak leži na bezglasnom skrivenom spominjanju Boga (*hafi zikr*), buđenju unutrašnjih duhovnih organa (*latifa*), meditaciji (*murakaba*), itd.[49] Riječ je o individualnom duhovnom odgoju učenika pod nadzorom šejha, koji se nije nužno morao odvijati u tekiji. Ako je i postojalo neko mjesto okupljanja, npr. u svrhu učenja *hatme-hadžegan*, posebne vrste nakšibendijskog tevhida, onda je to mogla biti medresa ili džamija ili privatna kuća, što nije nepoznato u sufijskoj praksi.

Prijepisi i bilješke koje je Ahmed ostavio iza sebe značajni su i za očuvanje i izučavanje mostarske duhovne tradicije. On je prepisao šehrengiz mostarskog pjesnika hadži Derviša iz XVII stoljeća, prepisao je jedno djelo

[48] AHNK, R-95, fol. 32/b. Vidjeti također: H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH*, 441; Omer Mušić, Ibrahim Opijač Mostarac *POF*, X-XI, Sarajevo, 1961, 32. U ovim djelima se spominje kao "Velika medresa", ali iz originalne bilješke vidi se da nakon riječi velika medresa piše *koju je izgradio bevvab osmanske babus-sa'ade*. Ova medresa je podignuta prije 1653. godine, ali ne zna se do kada je djelovala niti gdje se nalazila.

[49] Vidjeti: S. Beglerović, Izazovi nakšibendijske tradicije, 185.

Šejh Juje i naveo spisak 26 njegovih djela. U medžmui iz Orijentalnog instituta nalaze se citati nekih mostarskih autora, poput izvjesnog Mahmuda Mostarca ili šejh Alija, autora djela Šerh Šira›tul-*islam.* Šejh Ali je bio muftija mostarski i blagajski, poznatiji kao Vaiz. Nakon što je donio citat iz pomenutog djela, muftija Ahmed je donio ime autora kao: *mevlana* šejh *Ali poznat kao Mustafik*, (Mustafić),[50] što bi bilo porodično prezime muftije šejha Ali Vaiza ili ime njegova oca. Također, iz jedne njegove bilješke saznaje se ko je autor djela *Siradžul-musali*, što se do sada nije znalo.[51] Muftija je više puta citirao ovo djelo i naveo da je autor šejh hadži Ahmed Mostarac (el-Mostari).[52] U jednoj je bilješci nakon njegova imena napisao crvenim mastilom: *neka ga Bog obaspe svojim blagodatima i Džennet* učini njegovim boravištem, što znači da je taj šejh hadži Ahmed el-Mostari umro za vrijeme muftijina života ili možda još ranije.[53]

Zahvaljujući podacima pronađenim u prijepisima djela muftije Ahmeda, u djelima koje je sam prepisao i posjedovao, ali i u drugim dokumentima, saznalo se za neke nove pojedinosti koje se mogu pridodati njegovoj biografiji, poput imena nekih njegovih učitelja, period boravka u Bursi i Istanbulu, itd. Prepisivanjem rukopisa bavio se sigurno za vlastite potrebe i posjedovao je, vjerujemo, bogatu biblioteku. Neka od tih djela su kasnije došla u ruke poznatih mostarskih ulemanskih porodica, kako se to može saznati iz bilješki u tim rukopisima. Smatramo značajnim podatak da je ovaj istaknuti islamski pravnik bio i sufija. Dužnost muftije mostarskog obavljao je ili od 1733. ili od početka 1740-ih, pa do svoje smrti. Na osnovu dostupnih podataka se može zaključiti da je on umro 1758, a to znači da je djelovao i kao vaiz u Sultan Sujemanovoj džamiji, kao muderis u Ahmed-aginoj medresi i nakšibendijski šejh. To govori da je muftija Ahmed, sin Muhammedov kao pisac, profesor, propovjednik i duhovni učitelj ostavio, bez sumnje, značajan trag u duhovnoj i intelektualnoj tradiciji grada u kojem je živio i djelovao.

---

[50] OIS, R-22, fol. 113/a.

[51] *Katalog, sv II*, prir. K. Dobrača, 626-627; *Katalog*, prir. H. Hasandedić, 82.

[52] OIS, R-22, fol. 23/a, 24/a, 63/a, 113/b, 114/b.

[53] Handžić spominje jednog mostarskog pisca koji se zvao Ahmed. To je bio Šejh Jujin učitelj Ahmed Mostarac Opijač koji je napisao jedno djelo iz gramatike (M. Handžić, *Teme iz književne historije*, 100.). Recimo i to da je u jednoj bilješci na listu 114/b nakon naziva djela muftija označio autora samo kao šejh, *neka je sveta njegova tajna*, što govori da je bilo riječ o osobi koja je u Mostaru bila općepoznata samo kao šejh. Da li je on, možda, bio onaj šejh-efendija koji je 1614. godine u Mostaru podigao jednu džamiju (H. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, 136.), te bi se i vrijeme pisanja djela moglo smjestiti otprilike u taj period? Da li je on bio autor pomenutog djela ili je to Ahmed Opijač ili, pak, neko treći, ostaje da se vidi.

BIOGRAPHY OF MOSTAR'S MUFTI AHMAD THE SON OF MUHAMMAD IN THE LIGHT OF NEW DATA

Summary: Ahmad the son of Muhammed is considered to be one of the major scholars who emerged from the city of Mostar. His life and work were a subject of research of most authors who have studied Bosnien-Herzegovinian cultural heritage of the Ottoman period. Ahmad lived in the 18th century, he was educated in Mostar, Bursa and Istanbul and worked as professor and *mufti* in city of Mostar. He was the author of the well known work *Fatawa-Ahmadiyya*, a collection of *Sharia* law's solutions. This work served for a long time as a guide to judges and many *muftis*, helping them in the resolution of *Sharia* law issues. Apart from this *fatwa* collection, he wrote several works. An autograph of one of them has been saved, while some other papers have been preserved in a transcript. Also, a certain number of papers in his possession have been saved.

Based on the data from those papers, we can conclude that Ahmad was schooled in his home town as a pupil of Mustafa Ejubović, Shaykh Yuyo, one of the most prolific scholars of Mostar, but also Bosnia and Herzegovina. In 1710, he joined the Naqshibandi order under the tutoring of the famous shaykh Murad Bukhari. In 1714, he spent some time in Bursa and in 1721 he lived in Istanbul. It is unknown when he returned to Mostar, but it was surely after 1721. In his home town he worked as a Mufti and a teacher. Based on information that the Mufti was a Naqsihbandi dervish, one can conclude that the so called Naqshibandi Mujaddidi tradition, with its center in Muradiyya tekke of Istanbul, was very early brought to Mostar, that is, Bosnia and Herzegovina. As a Mostar Mufti, he served in the 1740's and remained as one until his death. In light of available documents, we can conclude that Mufti Ahmad died in 1758. If that is the case, he was also a preacher in Sultan Suleyman's Mosque in Mostar, worked pro bono in Babus-sa'ade Madrasa and worked as a Naqshibandi shaykh. All that speaks that he was a truly versatile scholar, who left an important mark in spiritual and intellectual tradition of the town in which he lived.

Key words: Mufti Ahmad the son of Muhammad al-Mostari, Fatawa al-Ahmadiyya, Mustafa Ejubović Shaykh Yuyo, Muhammad Murad Bukhari, Mostar's muftis from the 18th century, naqshibandi order, Mostar.

IZVORI I LITERATURA

– Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona: R-255; R-587; R-131; R-258; R-71; R-518; R-545; R-250; R-394; R-42; R-95; Sidžil mostarskog suda V-2-52.

– Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): C.EV. 29703.

– Gazi Husrev-begova biblioteka: R-4633; R-3925; R-3760; R-3912; R-1835; R-324; R-6337; R-8548; R-9673; R-3402; R-1483; R-912; R-394; R-3415; R-5788; R-6348, R-4652; R-5364.

– Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca, *Acta Turcarum*: X/475.

– Orijentalni institut u Sarajevu: R-15; R-22.

– Balić, Smail, *Kultura Bošnjaka*, drugo izdanje, Zagreb, Izdavačko prometno preduzeće R&R, Tuzla, 1994.

– Bašagić, Safvet-beg, *Izabrana djela, knj. III, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svijetlost, Sarajevo, 1986.

– Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.

– Beglerović, Samir, Izazovi nakšibendijske tradicije za savremenu bosanskohercegovačku omladinu, *Takvim za 2014. godinu (1435/1436. god. po H.),* El-Kalem, Sarajevo 2013.

– Bostan, Idris (prir.) *"Stari most" u osmanskim dokumentima*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010,

– Ćehajić, Džemal, *Derviški redovi u Jugoslavenskim zemljama*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986.

– Dobrača, Kasim (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv II (drugo izdanje), Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 2002.

– Fajić, Zejnil, Ahmed b. Muhammed El-Mostari i njegovo djelo Durrat al-fetava (Biseri šerijatsko-pravnih rješenja), *Takvim 1995*, El-Kalem, Sarajevo, 1994, 141-145.

– Fajić, Zejnil (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. III, El-Kalem, Sarajevo, 1991.

– Handžić, Mehmed, *Izabrana djela, knj. I, Teme iz književne historije*, Ogledalo, Sarajevo, 1999.

– Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis IZ Mostar, Mostar, 2002.

– Hasandedić, Hivzija, Mostarske muftije, *Glasnik VIS-a*, br. 9-10, Sarajevo, 1975.
– Hasandedić, Hivzija, Porodica Kajtaza u Mostaru, *Glasnik VIS-a*, br. 2, Sarajevo, 1986.
– Hasandedić, Hivzija (prir.), *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Izdanja Arhiva Hercegovine, Mostar, 1977.
– Hasani, Mustafa, Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca, *Anali GHB*, XXI-XXII, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2003.
– Gazić, Lejla (prir.), *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta*, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Orijentalni institut Sarajevo, London-Sarajevo, 2009.
– Jahić, Mustafa (prir.) *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. VI, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London-Sarajevo, 1999.
– Karahalilović, Namir, *Kritičko izdanje djela Perivoj Slavuja (Bolbolestan) autora Fevzija Mostarca*, Filozofski fakultet u Sarajevu, elektronsko izdanje, Sarajevo, 2014.
– Lavić, Osman (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. X, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London-Sarajevo, 2005.
– Ljubović, Amir, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1998.
– Mehmedović, Ahmed, Mustafa Naimić – Pjesnik i kaligraf iz Mostara, *Znakovi vremena*, 29/30, Vol. 8, Naučno istraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2005.
– Mehmedović, Ahmed, Gornjovakufski prepisivači orijentalnih rukopisa, *Anali GHB*, XXXII, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2011.
– Mušić, Omer, Ibrahim Opijač Mostarac, *POF*, X-XI, 1960-61, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1961
– Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Fakultet islamskih nauka Sarajevo, Sarajevo, 1999.
– Nametak, Fehim (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. IV. Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London-Sarajevo, 1998.
– Nikić, Andrija (ur.), *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, Franjevačka knjižnica u Mostaru, Mostar, 1984.
– Popara, Haso (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, sv. XIII, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London-Sarajevo, 2004.

– Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
– Şimşek, Halil İbrahim, "Murad Buhari", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Istanbul, 2006.
– Trako, Salih i Gazić, Lejla, Dvije mostarske medžmue, *POF*, 38, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989.
– Traljić, Mahmud, *Iz kulturne historije Bošnjaka*, Borac, Travnik, 1999.

IX
POVIJEST MEDICINE

IX
HISTORY OF MEDICINE

NAUČNOISTRAŽIVAČKI RAD DR. JUSTINA KARLINSKOG U HERCEGOVINI

Dr. sc. Husref TAHIROVIĆ, akademik
Odjeljenje medicinskih nauka ANUBiH

Sažetak: U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja života i djela dr. Justina Karlinskog koji se odnose na njegov naučnoistraživački rad u Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća. Dr. Justin Karlinski rodio se u Krakovu (Poljska) 1862. godine, gdje se školovao i završio Medicinski fakultet 1886. godine. U 25. godini života došao je u Bosnu i Hercegovin kao ljekar u sastavu austrijskih vojnih jedinica koje su bile smještene na tromeđi Bosne, Crne Gore i Novopazarskog sandžaka sa sjedištem u Čelebiću, a potom je istu dužnost obavljao u Stocu. Kasnije je kao kotarski ljekar radio u Stocu, Konjicu, Visokom, Gračanici, Maglaju, Čajniču i Tešnju. Umro je u Beču, 01. 10. 1909, u 47. godini života i prema vlastitoj želji sahranjen je u Krakovu. Njegov naučni opus obuhvata oko 85 radova iz različitih područja medicine i drugih prirodnih nauka, objavljenih u našim i stranim časopisima. Objavio je više članaka čiji su rezultati plod istraživačkog rada u Hercegovini. Među njima posebnu pažnju zaslužuju članci: *Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica, Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja i Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini*, koji su objavljeni na našem jeziku u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te radovi: *Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina i Zur Hydrologie des Bezirkes Konjic in der Herzegovina*, pisani na njemačkom jeziku 1892, odnosno 1893. godine u izdanju Zemaljske vlade BiH.

Zaključak: Dr. Justin Karlinski se, uz ljekarski posao u Hercegovini, bavio raznolikim naučnoistraživačkim i publicističkim radom, što je doprinijelo novim spoznajama o materijalnoj i duhovnoj kulturi Hercegovine.

Ključne riječi: Dr. Justin Karlinski, historija medicine, Stolac, Konjic, Bosna i Hercegovina

Uvod

Uskoro će se navršiti 130 godina od dolaska dr. Justina Karlinskog u Bosnu, ljekara rođenog u Poljskoj, koji je gotovo sav svoj radni vijek proveo u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća, radeći kao ljekar praktičar, ali i kao istraživač, ne samo u području medicine nego i u području drugih prirodnih nauka. Njegovi mnogobrojni članci, objavljeni u domaćim i evropskim stručnim i naučnim časopisima, ukazuju na to da je probleme na koje je nailazio rješavao ne samo stručnim radom nego i ozbiljnim istraživanjima te da je stečeno iskustvo stavljao na raspolaganje široj stručnoj i naučnoj javnosti, odnosno da je svoj stručni rad naučno elaborirao i na taj način ga unapređivao. Bio je učesnik mnogih stručnih i naučnih skupova u zemlji i inostranstvu, i dobitnik mnogobrojnih domaćih i internacionalnih visokih priznanja.

Dr. Stanko Sielski 1953. godine na 90. godišnjicu rođenja dr. Justina Karlinskog napisao je članak u časopisu *Higijena: časopis za higijenu, mikrobiologiju, epidemiologiju i sanitarnu tehniku* o njegovom životu i djelu, uglavnom, na osnovu uredno sačuvane porodične arhive i na taj način donekle sačuvao uspomenu na značajnog ljekara i naučnika koji je živio i radio u našoj sredini. [1] Iako se radi o opsežnom članku, autor ukazuje na potrebu daljnjih istraživanja života i djela dr. Justina Karlinskog kao i prevođenje pojedinih članaka na naš jezik, koji su rezultat njegovog rada u BiH. Međutim, od tada o dr. Justinu Karlinskom ništa nije pisano i sa pravom se može reći da pripada grupi zaslužnih ljekara BiH koji su zaboravljeni.

U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja života i djela dr. Justina Karlinskog koji se odnose na njegov stručni i naučni rad u Hercegovini od 1889. do 1893. godine.

Biografija dr. Justina Karlinskog

Justin Karlinski (Slika 1) rođen je u Krakovu (Poljska) 23. 07. 1862. godine, od oca Franciskusa i majke Ludmile, rođene Luker. Osnovnu školu i klasičnu gimnaziju završio je u Krakovu, gdje je završio i Medicinski fakultet 02. 04. 1886. godine. Po završetku studija medicine služio je vojni rok u garnizonskim bolnicama u Krakovu i Beču. Nakon odsluženja vojnog roka ostaje u vojsci, i kao vojni ljekar odlazi na stručna usavršavanja u Njemačku gdje radi u higijenskim i bakteriološkim institutima u Insbruku

[1] Stanko Sielski, Dr. Justin Karlinski, *Higijena: časopis za higijenu, mikrobiologiju, epidemiologiju i sanitarnu tehniku*, 1953; 5(2):147-60.

i Minhenu.[2] Kao vojni ljekar je 1887. godine upućen u Bosnu, u sastav austrijskih vojnih jedinica koje su bile smještene na tromeđi Bosne, Crne Gore i Novopazarskog sandžaka sa sjedištem u Čelebiću. Službu vojnog ljekara nastavlja u Stocu, a od 15. 02. 1889. godine, u istom mjestu, naredne četiri godine radio je u svojstvu kotarskog ljekara. Iz Stoca je premješten u Konjic gdje je obavljo poslove kotarskog ljekara do 7. 8. 1893. Nakon toga je radio kao kotarski ljekar u Visokom, Gračanici, Maglaju, Čajniču i Tešnju. Gotovo sav radni vijek je proveo u Bosni. Kao ljekar je bio cijenjen od naroda, kolega i pretpostavljenih, iako zbog svoje otvorenosti nije uživao naklonost vlasti. Više puta je kao ljekar pratio hadžije u Meku, te je zbog svoje prijaznosti i poštenja stekao velike simpatije muslimanskog naroda koji ga je prozvao Hadži-doktor. Umro je na Klinici u Beču 1. 10. 1909. godine u 47. godini života i po vlastitoj želji sahranjen je u Krakovu.

Slika 1. Dr. Justin Karlinski
(Izvor: Porodična arhiva potomaka Justina Karlinskog)

Dr. Justin Karlinski je brižljivo čuvao dokumentaciju koja se odnosila na njegov život i djelo. Iza njega je ostala privatna arhiva u šest luksuzno ukoričenih svezaka koju su činili članci koje je pisao na raznim jezicima i štampao u raznim časopisima u periodu od 1881. do 1904, kao i mnoga lična dokumenta, različita korespondencija, knjige i ostala pisana građa. Njegova supruga, kćerka i unuka brižno su čuvali navedenu arhivu 55 godina, uprkos teškim vremenima koja su donijeli Prvi i Drugi svjetski rat i poratni periodi. Dr. Andrija Darvaš, suprug njegove unuke Olge Opitz-Darvaš, odnio je 1965. godine pomenutu arhivu unuci sestre dr. Karlinskog, gosp. Aleksandri Birkenmajer u Krakow (Poljska), koja je nakon izvjesnog vremena istu predala Biblioteci Jagiellońskog Univerziteta u Krakowu.

[2] Arhiv BiH, Zbirka personalnih dosijea.

Naučni rad dr. Justina Karlinskog u Hercegovini

U Hercegovini dr. Justin Karlinski je, pored liječenja satnovništva, radio na suzbijanju epidemija zaraznih bolesti, vršio asanaciju objekata za snabdijevanje vode, nužnika, močvarnih zemljišta i ostalog okoliša štetnog po zdravlje naroda, vršio opće i zdravstveno prosvjećivanje pacijenata i stanovništva i bavio se naučnoistraživačkim radom. Bio je osebujna ličnost. Posjedovao je kvalitete naučnika s posebnim osjećajem i znatiželjom za stjecanje novih spoznaja ne samo u području medicine nego i šire. Njegov naučni opus, koji obuhvata oko 85 radova iz različitih područja medicine i drugih prirodnih nauka objavljenih u našim i stranim časopisima, rezultat je dugotrajnog i savjesnog istraživačkog rada.

Objavio je više članaka čiji su rezultati plod istraživačkog rada u Hercegovini, od kojih posebnu pažnju zaslužuju članci: *Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica,*[3] *Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja*[4] i *Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini,*[5] koji su objavljeni na našem jeziku u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i radovi: *Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina* i *Zur Hydrologie des Bezirkes Konjic in der Herzegovina*[6], objavljeni u formi brošura na njemačkom jeziku 1892, odnosno 1893. godine u izdanju Zemaljske vlade BiH.

Članak *Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica* dr. Justin Karlinski je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1892. godine. Članak je napisan na osam stranica sa prilogom kojeg čini slika panorame Boračkog jezera, nacrt jezera sa putevima oko njega urađen u odnosu 1:6250 (Slika 2) i četiri "skice" označene kao slika 1, 2, 3 i 4, koje prikazuju mjesta mjerenja dubine, širine i dužine jezera. Dr. Justin Karlinski započinje članak "narodnim pričama" o nastanku jezera i njegovoj nemjerljivoj dubini, a zatim navodi da je odlučio da mjeri jezero jer je prethodno mjerenje koje je uradio engleski konzul osamdesetih godina bilo bezuspješno, te da želi

[3] Justin Karlinski, Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4, Sarajevo, 1892, 286-293.

[4] Justin Karlinski, Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* 5, Sarajevo, 1893, 315-320.

[5] Justin Karlinski J. Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4, Sarajevo, 1892, 447-451.

[6] Justin Karlinsky, *Zur Hydrologie d. Bezirkes Konjic in der Herzegovina*, Sarajevo, 1893, 1-61.

odrediti njegovu tačnu dubinu i sakupiti "materijal" za ispitivanje hemijsko-bakterijskog sastava i utvrditi faunu jezerske vode i njegovog dna. U prikazanim "rezultatima" ovog istraživanja je navedeno da je nadmorska visina jezera, izmjerena barometrom u proljeće 1892. godine, iznosila 405 m nad Jadranskim morem, da temperatura površinske vode jezera iznosi 13,6 °C, te da je njegova najveća dužina 786 m, širina 402 m i dubina 13,5 m. Dalje u članku autor detaljno opisuje fizička, hemijska i bakteriološka svojstva jezerske vode. Kao interesantan nalaz navodi da je u 60 uzoraka vode najveći broj bakterija (4000/cm^2) bio na površini, a najmanji na dnu jezera (600/cm^2), odnosno da postoji povezanost između dubine jezera i broja bakterija, te da bi bilo zanimljivo isto ispitati u švicarskim jezerima i potvrditi činjenicu koja je utvrđena u "hercegovačkom" jezeru.

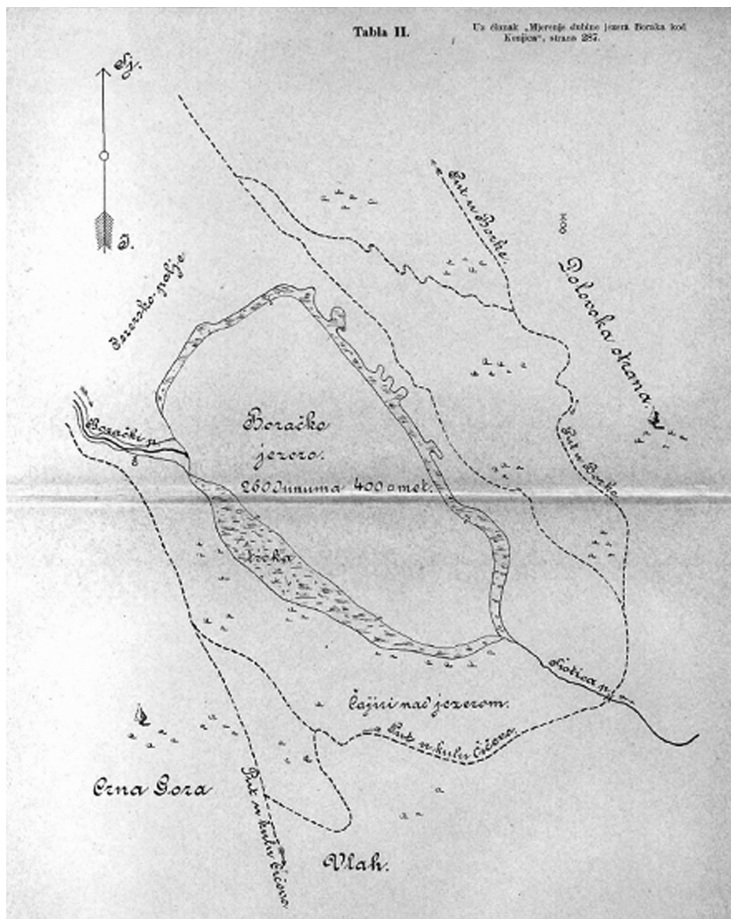

Slika 2. Nacrt Boračkog jezera sa putevima oko njega urađen u odnosu 1:6250.

(Izvor: J. Karlinski, Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4, Sarajevo, 1892, 287.)

Članak *Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja* napisan je na šest stranica. U uvodnom dijelu autor ističe značaj evidentiranja upliva klimatskih promjena na bilje u određenom kraju, te navodi "da je vršenje fenologičkih opažanja za nauku važan posao kojeg nije nimalo teško uraditi". Nakon toga slijedi kratak opis kako se rade fenologička opažanja, te paralelan tabelarni prikaz rezultata istraživanja urađenih 1889. i 1890. godine u Stocu i Konjicu. U tabeli, koja je napisana na 4 stranice, prikazani su vremenski periodi u kojima 30 "najčešćih biljki" počinje da lista i cvjeta i kada njihovi plodovi dozrijevaju i žute, uz napomenu da je iz tabele lahko razabrat razlike navedenih opažanja između Konjica i Stoca. Članak završava porukom za nova istraživanja sadržanom u jednoj rečenici: *Kad bi se ovakva, a uz to i meteorološka opažanja bilježila to bi bio vrlo vrijedan prinos za proučavanje naše zemlje*.

Članak *Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini* je napisan na četiri stranice u formi izvještaja. Autor ističe da je materijal za ovo istraživanje sakupio u *Južnoj Bosni i Hercegovini* od 1887. do 1892. godine za čuvarski pristav entomologa Viktora Apfelbecka i da su miropode klasificirane u vrste na osnovu publikacije *Myriopoden der Österreichisch-Ungarische Monarchie*, Wien 1880. godine, gimnazijskog direktora dr. Roberta Latzel. Smatralo se da je to najbolja publikacija o miropodoma toga vremana. Dr. Karlinski dalje navodi *da je dr. Robert Latzel i sam jedan dio materijala obradio, a ostali najprijaznijim načinom kontrolisao*. Nađene stonoge svrstane su u tri klase, a unutar klasa prema podklasama navedeno je ukupno 60 različitih stonoga. Uz ime svake navedene stonoge napisana su i mjesta u kojima su stonoge nađene.

Članci *Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina* i *Zur Hydrologie des Bezirkes Konjic in der Herzegovina* rezultat su istog istraživanja urađenog u dva različita grada. Do pisanja ovog članka nisam našao original ili fotokopiju brošure Zur *Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina*, tako da spominjanje rezultata tog istraživanja u ovom članku rezultat je mojih spoznaja iz literature [7], [8] koju sam koristio za pisanje ovoga članka.

Brošura *Zur Hydrologie des Bezirkes Konjic in der Herzegovina* napisana je na 61 stranici bez označenih sadržajnih cjelina, sistematizirana je u četiri dijela koja se mogu definirati kao uvodni dio, komentar dobivenih

[7] Josip Fiucek, Zur Hidrologie des Bezirkes Stolac in der Hercegovina von Dr. Justin Karlinski; Zur Hydrologie des Bezirkes Konjica in der Hercegovina von Dr. Justin Karlinski (Prikazi), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. 1894; 6(2), Sarajevo, 1894, 359-360.

[8] J. Karlinski, *Zur Hydrologie d. Bezirkes Konjic in der Herzegovina*, 1.

rezultata istraživanja u Konjicu i dva priloga tabelarnih prikaza tih rezultata. *Uvodni dio* započinje kratkim prikazom brošure *Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina*. Autor napominje da su u njoj prikazani rezultati plod sistematskog bakteriološko-hemijskog ispitivanja vode za piće i da publikacija treba doprinijeti rasvjetljenju stanja vode za piće u Stocu, te prikazati njenu bakterijsku floru. Potom ističe da je u toj brošuri opisao i metode koje je koristio za bakteriološko-hemijsko ispitivanje sa ciljem da svojim kolegama ostavi kratko uputstvo u slučaju potreba za daljim istraživanjima. Daljnji tekst *uvodnog dijela* odnosi se na obrazloženje kada i zašto je vršio sistematsko istraživanje lokalnih voda u Konjicu. Navodi da je istraživanje započeo nakon njegovog premještanja u taj grad i da je njemu bilo interesantno istražiti higijenske vrijednosti lokalnih voda u Konjicu te utvrditi bakterijsku floru vode za piće u "novom geološkom i klimatskom području", misleći pri tome na Stolac i u njemu prethodno urađeno istraživanje bakterijske flore vode za piće. U daljnjem tekstu dr. Karlinski komentirajući dobivene rezultate ukazuje da je našao značajne razlike između higijenskih vrijednosti lokalnih voda okruga Konjic i okruga Stolac. Navodi da je voda u okrugu Stolac, sa veoma malim izuzetkom, bila manje vrijedna, dok je voda u okrugu Konjic, sa izuzetkom vode iz Neretve u gradu Konjicu i ispod njega, bila izuzetno dobra. Uz to on komentira pojavu povremenih malih tifusnih epidemija koje su bile u posljednje tri godine u Konjicu i zaključuje da sa sigurnošću može isključiti stanje vode kao uzrok ili nosilac tih infekcija. Dalje navodi da se brojne smetnje u probavi stanovništva u Konjicu mogu objasniti pijenjem vode kontaminirane velikim količinama organskih supstanci, hlora, azotastih kiselina i amonijaka. Ovaj dio teksta dr. Karlinski završava sažetim prikazom bakterijske flore vode za piće grada Konjica, navodeći da voda za piće sadrži 47 vrsta bakterija koje se mogu podijeliti na 13 koka i 34 bacila, da je pronašao 7 vrsta koka i 11 bacila koje do sada, prema njemu dostupnoj literaturi, nisu opisane i da samo bakterije *Staphylococcus pyogenes aureus*, *Bacterium colli commune*, *Bacterium cuniculicida*, *Bacterium aquatilis capsulatus* i *Bacterium rubber* mogu biti uzročnici bolesti. Prvi prilog sadrži 32 tabele. Naslove svake tabele čine naziv bakterije napisan kurzivom na latinskom jeziku uz koji piše ime istraživača koji je tu bakteriju identificirao. Onim bakterijama koje, po njegovom mišljenju, nisu bile dotad otkrivene i opisane uz latinski naziv, on dodaje svoje prezime. Tako se prezime Karlinski u tabelarnom prikazu nađenih bakterija u okrugu Konjic pojavljuje 18 puta. Dr. Stanko Sielski u svom članku *Dr. Justin Karlinski*[9] uzima u obzir i bakterije nađene u vo-

[9] S. Sielski, Dr. Justin Karlinski.

dama Stolačkog kotara, tako da ukupan broj bakterija nađenih u vodama stolačkog i konjičkog okruga sa njegovim prezimenom iznosi 31. Karakteristike ispitivanih bakterija jasno i sistematski su prikazane u tabelama prema standardiziranim varijabilama prikazanim u prvom stupcu. Drugi prilog čini jedna tabela prikazana na 11 stranica u kojoj je navedeno 250 lokaliteta u kojima je voda uzorkovana. U odnosu na navedene lokalitete prikazane su fizičke i hemijske karakteristike ispitivanih voda.

SCIENTIFIC RESEARCH OF DR. JUSTIN KARLINSKI IN HERZEGOVINA

Summary: This paper presents the results of the life and work of Dr. Justin Karlinski relating to his scientific and professional work in Herzegovina at the end of 19th and the beginning of the 20th century. Dr. Justin Karlinski was born in Krakow (Poland) on July 1862, where he studied and graduated from Medical School in April 1886. His father, Michael Francis Ignatius, was a professor of astronomy at the University of Krakow, his mother Ludmila, nee Luker, a housewife. After his graduation, he undertook his military service at the Garrison hospitals in Krakow and Vienna, and later worked in the same hospital as a military doctor. During this period he continued his training in the field of bacteriology and epidemiology in Innsbruck, Dresden and Munich. He spoke Polish, German, French, Hungarian, Bosnian and Turkish. In his 25th year he came to Bosnia and Herzegovina (BH) as a military doctor, first to Čelebići, and then Stolac, doing the same work. Later, as the local physician he worked in Konjic, Visoko, Gračanica, Maglaj, Čajniče and Tešanj. He died in Vienna at the age of 47 and according to his own wishes he was buried in Krakow. As a doctor in BH he treated people suffering from a variety of illnesses, and worked on the prevention of epidemics of infectious diseases, worked to improve facilities for water supplies, toilets, marshlands and other environments harmful to the health of the people. Also, he worked to provide general and health education to patients and the people of the Bosnian cities and towns where he lived. As a doctor, he was respected by the people, his colleagues and the government. Many times he accompanied the pilgrims on the way to Mecca, and for his kindness and honesty he gained the great sympathy of the Muslim people, who called him "Hadži-doctor". Dr. Justin Karlinski had a very special personality, with the characteristics of a scientist with a particular sense of curiosity, and the desire to acquire new knowledge, not only in the medical field but also beyond. His scientific work, which was the result of his extensive and diligent research work, includes about 85 papers in different areas of medicine and other natural sciences, published in domestic and foreign journals. He published several articles which were the fruit of his research in Herzegovina, of which the following articles deserve special attention: *Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica, Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja i Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do*

godine 1892. u Bosni i Hercegovini (Measuring the depth of Lake Borci near Konjic, Contributions to phenology (Phänologie) of Herzegovina with a brief introduction to actual phenological observations and A list of myriapods (Centipedes) collected up to 1892 in Bosnia and Herzegovina), which were published in the Bosnian language in the Journal of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, and the papers: Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Herzegovina and "Zur Hydrologie des Bezirkes Konjic in der Herzegovina written in German in 1892 and 1893, published by the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina. Dr. Justin Karlinski alongside his medical work in Herzegovina was engaged in a variety of scientific research and publishing work, which contributed to new understandings of the material and spiritual culture of BH.

Key words: Dr. Justin Karlinski, History of medicine, Stolac, Konjic, Bosnia and Herzegovina.

LITERATURA

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zbirka personalnih dosijea.

– Josip Fiucek, Zur Hidrologie des Bezirkes Stolac in der Hercegovina von Dr. Justin Karlinski; Zur Hydrologie des Bezirkes Konjica in der Hercegovina von Dr. Justin Karlinski (Prikazi), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. 1894, 6(2), Sarajevo, 1894, 359-360.

– Justin Karlinski, Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. 1892, 4(4), Sarajevo, 1892, 286-293.

– Justin Karlinski, Prilozi za fenologiju (Phänologie) Hercegovine uz kratak uvod kako se prave fenologička opažanja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. 1893, 5(2), Sarajevo, 1893, 315-320.

– Justin Karlinski, Spisak myriopoda (stonoga) prikupljenih do godine 1892. u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. 1892, 4(4), Sarajevo, 1892, 447-451.

– Justin Karlinsky, *Zur Hydrologie d. Bezirkes Konjic in der Herzegovina,* Sarajevo, 1893, 1-61.

– Stanko Sielski, Justin Karlinski, *Hig Cas Hig Mikrobiol Epidemiol Sanit Teh*, Beograd 1953, 5(2), 147-160.

AKADEMIK DRAGO PEROVIĆ (1888-1968) PRVI PROFESOR ANATOMIJE MEDICINSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

prof. emeritus Berislav TOPIĆ, akademik
ANUBiH, Sarajevo

Sažetak: Klasična definicija univerziteta – sveučilišta podrazumijeva visokoobrazovnu i znanstvenu instituciju koju sačinjavaju četiri fakulteta, a to su: teološki, filozofski, koji uključuje u sebe studij mudroslovlja i studij prirodoslovlja s matematikom, pravni i medicinski. Sveučilište u Zagrebu zakonski je utemeljeno 1874. godine bez medicinskog fakulteta. Političke prilike spriječile su njegovo stvarno otvaranje sve do 1917. godine. Osnivačima u Zagrebu bilo je jasno da kao simbol i temelj budućeg medicinskog fakulteta u Zagrebu treba ponajprije osnovati anatomski institut. Trebalo je naći i pogodnu osobu za prvog nastavnika anatomije. Izbor je pao na tadašnjeg mladog bečkog asistenta, dr. Dragu Perovića. Taj izbor bio je jedan od najkorisnijih i najsretnijih događaja u povijesti Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predmeti fizike, kemije i biologije već su postojali na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Drago Perović je rođen u Gorici kod Trebinja, 20. rujna 1888. godine, znači po rođenju Hercegovac; po općem obrazovanju mostarski gimnazijalac – odlikaš; po profesionalnoj medicinskoj izvrsnosti bečki liječnik – dr. med. univ. Diplomirao je 10. prosinca 1913. godine i promoviran u *Sub auspiciis Imperatoris*. Car Franjo Josip osobno mu je uručio prsten kao najboljem đaku i studentu Austro – Ugarske Carevine. Za vrijeme svečanosti, laureat dr. Drago Perović je održao predavanje *Komparativna anatomija malog mozga*. Dr. Drago Perović, asistent profesora Ferdinanda Hochstettera, pozvan je u Zagreb 21. studenog 1917. da preuzme Katedru za anatomiju Sveučilišta u Zagrebu. Prvo predavanje *O smjernicama znanstvenog i nastavnog rada u anatomiji* dr. Drago Perović je održao 12. siječnja 1918. godine. Predavanju su prisustvovali predstavnici državne uprave, sveučilišni profesori, članovi Hrvatskog liječničkog zbora i 63 studenta

medicine. Taj datum se smatra početkom rada Medicinskog fakulteta u Zagrebu. U svom inauguralnom predavanju profesor Perović je naglasio: "...Važnost anatomije za medicinsku obuku – to je važnost temelja za kuću. Sve druge medicinske discipline mogu se zidati samo na ovoj podlozi, i zato ovaj fundament mora biti čvrst i solidan, da nikada ne može popustiti, jer ako je taj manjkav, sve zidanje na njemu postaje iluzorno i sav TRUD KLINIČARA POSTAJE SIZIFOV POSAO…" Profesor i akademik Drago Perović je radio u Zavodu za anatomiju od 1918. do 1968. godine. U tom periodu od 50 godina ispit iz predmeta Anatomije uspješno je položilo oko 15.000 studenata medicine i stomatologije. Sastavnice Zavoda za anatomiju danas su Centar za neuroznanosti Hrvatskog instituta za istraživanje mozga i Centar za regenerativnu medicinu s Laboratorijom za mineralizirana tkiva. Svake godine iz Zaklade "Perović – Krmpotić" dodjeljuje se nagrada najboljim studentima posljednje godine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Nastavni kadrovi Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta u Zagrebu pomagali su u organizaciji zavoda za anatomiju novoosnovanih medicinskih fakulteta u: Sarajevu, Skopju, Rijeci, Splitu, Osijeku, Banja Luci, Tuzli i Mostaru.

Ključne riječi: Drago Perović, anatomija, medicina

Klasična definicija univerziteta – sveučilišta podrazumijeva visokoobrazovnu i znanstvenu instituciju koju čine četiri fakulteta, a to su.

– teološki,
– filozofski, koji uključuje u sebe studije mudroslovlja i prirodoslovlja s matematikom,
– pravni i
– medicinski.

Sveučilište u Zagrebu zakonski je utemeljeno 1874. godine bez medicinskog fakulteta. Političke prilike sprečavale su otvaranje medicinskog fakulteta sve do 1917. godine. Među slavenskim narodima, primjerice, u Pragu je već 1348. godine osnovan Medicinski fakultet Karlova sveučilišta, a u Varšavi 1364. godine Medicinski fakultet Jagelonskog sveučilišta. Znači, Česi i Poljaci već u srednjem vijeku imaju fakultetsku medicinsku izobrazbu. Golema Austro-Ugarska Monarhija nerado je dopuštala osnutak sveučilišta, mada Njemačka, Italija i Francuska u XVIII stoljeću imaju popriličan broj sveučilišta. Austro-Ugarska ima svega četiri univerziteta: Beč, Prag, Krakov i Pešta. Neka sveučilišta, osnovana u XIX stoljeću, bila su dugo vremena krnja, pa su tek kasnije dopunjena medicinskim fakultetom.

Iako je otvaranje medicinskih fakulteta bilo u najvećem interesu države, prevladali bi politički momenti s geslom apsolutizma: "Držati narode u duševnom mraku" i kočiti izobrazbu ljudi sa samostalnim i kritičkim načinom mišljenja.

Početak visokog školstva u Hrvatskoj ne datira od 1874. godine, kada je osnovano Sveučilište u Zagrebu. Preteča njemu bila je Isusovačka akademija, koja je poveljom Leoplolda I. godine 1669. dobila sve sveučilišne privilegije. Reskriptom Marije Terezije od 1776. godine, Akademija je proglašena "Kraljevskom akademijom znanosti" i imala je tri fakulteta: Teološki, Filozofski i Pravni. Akademija je time postala najviši učevni zavod u Hrvatskoj, a po svojim privilegijama, svojoj organizaciji i svojemu nastavnom planu bila je ravna ostalim sveučilištima Austro-Ugarske Carevine. Profesorski zbor Kraljevske akademije u Zagrebu godine 1790. upućuje predstavku Hrvatskom saboru da se Akademija pretvori u sveučilište, na kojem bi bio i studij medicine.

Znači, zahtjev za otvaranje Medicinskog fakulteta u Zagrebu trajao je 127 godina (1790.- 1917.). Osnivačima u Zagrebu bilo je jasno da kao simbol i temelj budućeg medicinskog fakulteta treba ponajprije osnovati ANATOMSKI INSTITUT. Trebalo je naći i pogodnu osobu za prvog nastavnika anatomije. Izbor je pao na tadašnjeg mladog asistenta Medicinskog fakulteta u Beču, dr. Dragu Perovića. Taj izbor bio je jedan od najkorisnijih i najsretnijih događaja u povijesti Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predmeti prve godine na medicinskim fakultetima (fizika, kemija i biologija) već su postojali na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1).

Drago Perović rođen je u Gorici kraj Trebinja, 20. rujna 1888. godine, znači:

- po rođenju – Hercegovac
- po općem obrazovanju, mostarski gimnazijalac – odlikaš
- po profesionalnoj medicinskoj izvrsnosti bečki liječnik – dr. med. univ.

Drago Perović diplomirao je na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beču i 10. prosinca 1913. godine promoviran je u *Sub auspiciis Imperatoris*. Car Franjo Josip I. osobno mu je uručio carski prsten kao najboljem đaku i studentu Austro – Ugarske Carevine. Za vrijeme svečanosti, laureat dr. Drago Perović održao je predavanje *Komparativna anatomija maloga mozga*.

Nakon dužih i energičnih rasprava u Hrvatskom saboru o medicinskom fakultetu (Milan Rojc, Stjepan Radić i dr.), Hrvatski liječnički zbor uputio je delegaciju 16. srpnja 1917. godine banu Mihaloviću s molbom da se založi za otvaranje medicinskog fakulteta i osnivanje zemaljske bolnice u

Zagrebu. Rezultat svih tih mnogobrojnih aktivnosti bio je da je ban Mihalović 12. studenog 1917. godine odobrio otvaranje Medicinskog fakulteta Sveučilšta u Zagrebu u toku tekuće godine. Da bi fakultet s upisima i predavanjima mogao započeti, Zemaljska vlada predložila je Dvorskoj kancelariji u Beču trojicu profesora – matičara, afirmiranih liječnika (dr. Teodor Wickerhauser, dr. Miroslav Čačković kirurzi i dr. Dragutin Mašek ORL). U Europi su političke prilike bile dramatične, europska carstva su se raspadala ili su bila pred raspadom. Rusko carstvo se raspalo 1917, Njemačko i Austro – Ugarsko 1918, Tursko carstvo 1922. Ne čekajući odobrenja Dvorske kancelarije, inicijatori za osnivanje fakulteta su Beč i Peštu stavili pred gotov čin. Vlada je dozvolila upis 63 studenta i pozvala dr. Dragu Perovića, asistenta profesora Ferdinanda Hochstettera u Zagreb, 21. studenog 1917., da preuzme Katedru za anatomiju Sveučilišta u Zagrebu. Nakon kratkog prigodnog govora rektora Sveučilišta u Zagrebu, prof. dr. Julija Golika, dr. Drago Perović održao je 12. siječnja 1918. godine svoje prvo predavanje u Zagrebu pod naslovom: *O smjernicama nastavnog i znanstvenog rada u anatomiji*. Predavanje je održano u današnjoj zgradi Rektorata Sveučilišta, a prisustvovali su predstavnici državne uprave, sveučilišni profesori, članovi Hrvatskog liječničkog zbora i 63 upisana studenta medicine. Ovim predavanjem Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu započeo je sa svojim radom. Nastava prve godine Medicinskog fakulteta je bila osigurana. Predmet fizike predavao je prof. dr. Stanko Hondl, kemije prof. dr. Gustav Janeček, biologije prof. dr. August Langhoffer i prof. dr. Vale Vouk, svi sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Vođenje dekanskih poslova povjereno je dekanu Filozofskog fakulteta, prof. dr. Juraju Majcanu.

Nakon petomjesečnog čekanja, 13. travnja 1918. godine, Dvorska kancelarija je imenovala tri predložena profesora. Naloženo im je da urede fakultet, da postave dekana, da dadnu prijedloge za popunjavanje katedara i da vrše ostale funkcije profesorskog zbora. Svoju prvu sjednicu profesorski zbor Medicinskog fakulteta održao je 11. svibnja 1918. Tada su izabrani - za dekana prof. dr. Miroslav Čačković, za prodekana prof. dr. Dragutin Mašek. Dekan je 13. svibnja 1918. godine preuzeo poslove od dotadašnjeg privremenog dekana prof. dr. Juraja Majcena. Dr. Drago Perović imenovan je 21. srpnja 1918. godine redovnim profesorom anatomije Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

U svom inauguralnom predavanju dr. Perović je naglasio: "...U prvom redu hrvatsko će Sveučilište u najkraće vrijeme, pridolaskom i ostalih medicinskih nauka, postati u potpunom smislu ono, što po svojoj zadaći treba biti, a to je U N I V E R S I T A S, skup i centar svega ljudskog znanja.

Važnost anatomije za medicinsku obuku – to je važnost temelja za kuću. Sve druge medicinske discipline mogu se zidati samo na ovoj podlozi, i zato treba da je ovaj fundament čvrst, solidan, da nikada ne može popustiti. Jer ako je taj manjkav, sve zidanje na njemu postaje iluzorno i sav trud kliničara postaje Sizifov posao. Otuda slijedi da obuka baš u ovom predmetu mora biti s krajnjih granica mogućnosti temeljita, da budući liječnici upoznaju ovaj savršeni i komplicirani stroj, kakav je ljudsko tijelo do skrajnjih tančina. Samo je onaj pravi liječnik koji može anatomski misliti i na taj način sve simptome bolesti svoditi na njihovu anatomsku podlogu, kao što vješt majstor kod svakog poremećenog stroja za čas nađe onaj dio koji ne funkcionira kako treba.

Što se same obuke tiče, to možemo mirne duše reći, da ona neće ni najmanje stradati zbog mladosti zavoda. Glavno težište sve anatomske obuke je razduba, a za nju su potrebne tri stvari:

– materijal
– podesna dvorana i
– ustrajna marljivost.

Posvetiti ćemo dakle osobitu pažnju razdubi i neprestano nastojati da đaci pruženi materijal potpuno iskoriste. To će im biti tim prije moguće što ćemo uvesti metodu razdube na konzerviranim tjelesima. Anatomija je predmet koji se uči očima, jedna od najrealnijih struka ljudskog znanja, gdje sve o čemu se govori ne treba na dugo i široko obrazlagati i dokazivati, već je sve vidljivo i opipljivo i sve treba mladim ljudima pokazati kako izgleda u prirodi.

Otuda ističe potreba stvaranja mnogobrojnih preparata za obuku i osnivanje uzornog muzeja. Muzej je lice anatomskog zavoda, najbolje ogledalo duha koji u njemu vlada.

Onome, koji izdaleka gleda na anatomiju kao znanost može se lako pričiniti da je u toj nauci već rečena zadnja riječ – da je sve pronađeno i sve poznato. Naprotiv, možda nikad nismo bili iskrenije uvjereni, kako smo dalje od moguće spoznaje, nego baš danas, kad anatomska literatura ispunjava čitave biblioteke. Jer priroda je slična mitskoj nesavladivoj hidri i svako novo otkriće otvara nam stotinu novih vidika i zadaje stotinu novih neriješenih zagonetaka.

Ali kada se upozna prošlost jedne nauke, tad istom razumijemo njenu sadašnjost. I kao što stup obasjan svjetlom sa jedne strane, baca na protivnu stranu sjenu, koja mu pokazuje konture, tako vidimo da i sadašnje stanje naše nauke u svjetlu prošlosti baca duge sjene na budućnost i time nam pokazuje glavne konture njezinog daljeg razvijanja.

U starim prokušanim stoljetnim anatomskim pristupima je učvršćena tradicija, određen smjer znanstvenog rada i metode obuke. Tu je potpuna i bogata stručna biblioteka i obilan muzej s mnogobrojnim preparatima za obuku, koje su izgrađivale generacije znanstvenih radnika. Ovdje sve to treba na novo stvarati, ali time uzvišeniju i ljepšu zadaću imademo pred sobom.

Hoću da iz mnoštva istrgnem samo jedan primjer za pobliže objašnjenje. Mislim na anatomsku terminologiju. Mi do sada nemamo jedinstvenih, općepriznatih naziva za pojedine organe. Koliko je god naš jezik bogat, ipak ćemo često stići na granicu njegove moći i uzalud ćemo tražiti u njemu izraz koji nam treba. Jer kao što je narod dao ime svemu onome što vidi i za što znade da postoji, tako isto nije mogao dati naziva za ono što ne vidi i za čiji opstanak uopće ne sluti" (2).

Ovaj tekst evocirala je njegova nasljednica, akademkinja Jelena Krmpotić, na memorijalu posvećenom velikom medicinskom pedagogu i znamenitom anatomu akademiku Dragi Peroviću 15. siječnja 1999. godine i pri tome dodala:

"Profesor Perović ugradio je svoj život u izrečene misli, dosljedno je slijedio to mišljenje u svakom trenutku života. Ni iz čega je izgradio Zavod koji se svojom prepoznatljivošću ističe pred sličnim institucijama u ovom dijelu Europe.

Iz potencijala mladih ljudi upisanih na studij medicine uspio je baš s pomoću studija anatomije razviti prepoznatljivost liječnika diplomiranih na Medicinskom fakultetu u Zagrebu.

Ovaj memorijal je želja i dužnost nas koji smo odgojeni u njegovu ozračju da osvježimo sjećanje na rad i život uistinu velikog čovjeka i nastavnika, ali isto tako i podsjećanje sadašnjih nastavnika na način kako treba shvatiti svoj položaj nastavnika iz predmeta Anatomije, na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu"(3).

Kolega Kajić sa Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu povodom 110. obljetnice rođenja akademika Drage Perovića (1888.–1968.), između ostalog, je napisao:

"Dvadesetak naraštaja stomatologa imali su čast i zadovoljstvo slušati predavanja profesora Perovića i polagati ispit pred strpljivim i pravednim ispitivačem. Njegov interes za brojne i zanimljive strukture usta i okoliša očituju se u najznačajnijim istraživačkim radovima, a osobitu pozornost privlačili su zubi u njegovu nastavnom program, što je ostalo tako bogato zabilježeno u njegovim nastavnim crtežima"(4).

Fakti vezani za osobu i život akademika Drage Perovića

Prof. Hochstetter prepoznao je u Dragi Perovići izvrsnog studenta. Bio je demonstrator i, nakon diplomiranja, asistent na predmetu Anatomija. Student Perović kao demonstrator znao je raditi i u noći na Institutu. Jednom, prolazeći kroz Institut, sreo se u mraku s profesorom jer nije palio svjetlo u hodniku. Profesor mu je sutra poklonio električnu bateriju.

CARSKI PRSTEN je osobni dar cara Franje Josipa I. Prsten je od platine, a u sredini prstena na plavom kamenu, lapis lazuli, nalazi se grb i kruna cara Franje Josipa izrađena u sitnim briljantima. Oko centralnog dijela smješteno je 12 briljanata. Zanimljivo je da je prsten kao dar strane zemlje postao vlasništvom dobitnika tek kada je to odobrila Narodna banka. Danas se prsten nalazi u muzeju u Trebinju (5).

Stanovao je u lijepom i komfornom stanu na I. katu zgrade za anatomiju. U privatnom životu imao je potporu svojih sestara starije Desanke, kasnije mlađe Zore. One su brinule o njemu i omogućile mu da se potpuno posveti studentima, suradnicima, struci i nauci. Bio je veliki asketa i veliki erudite. Kao što je bio strog prema sebi, nije bio popustljiviji ni prema svojoj okolini. Njegova predavanja bila su scenski događaj. Studente je akceptirao kao osobe i poznavao ih po imenu i prezimenu, time je još više stimulirao studente u savladavanju vrlo teškog kolegija anatomije. Studenti su ga iznimno voljeli i cijenili jer je bio apsolutno pravedan. Bio je običaj da mu studenti 21. studenog čestitaju Krsnu slavu. Interesantno da se je taj običaj održao kroz sve režime. Prvi veći kolokvij iz osteologije studenti su kolokvirali samo pred prof. Perovićem. Tada je prof. Perović zapamtio ime i prezime konkretnog studenta i ne zna se kada ga je zaboravio. Primjerice, dr. Delijanes je kao student polagao anatomiju kod prof. Perovića. Nakon više od 30. godina njegov sin je polagao anatomiju kod prof. Perovića (otac i sin u govoru posebno su izgovarali slovo *r*) i prof. Perović upitao je sina za oca! Čitao je Odiseju u originalu i prijevodu. Volio je poeziju Dučića (bio mu je prof. u gimnaziji u Mostaru), Cesarića (s njim prijateljevao u Zagrebu), Heinea.

U Beogradu su planirali otvoriti medicinski fakultet 1915. godine. Dr. Drago Perović pozvan je 1914. za nastavnika budućeg medicinskog fakulteta u Beogradu. Prvi svjetski rat poremetio je taj plan. Prof. Drago Perović je poslije završetka Prvog svjetskog rata pozivan još dva puta na Medicinski fakultet u Beogradu u statusu redovnog profesora, ostao je na Medicinskom fakultetu u Zagrebu.

Profesor Drago Perović bio je rektor Sveučilišta u Zagrebu akademskoj 1925/26. godini, za redovnog člana JAZU izabran je 12. lipnja 1948. godine, a za dopisnog člana SANU - 1. travnja 1957. godine.

Poslije završetka Prvog svjetskog rata, iako u velikim investiciono-financijskim poteškoćama (promjena političkih prilika, devalvacija krune, i dr.), profesor Perović izgradio je Anatomski zavod koji je po dimenzijama zadovoljavao potrebe XX. stoljeća. Anatomski zavod bio je mjerodavan i za uređenje ostalih zavoda zagrebačkog Medicinskog fakulteta.

Na organizacionom planu se prof. Perović posvetio unutarnjem uređenju Zavoda, odgajanju kadrova za nastavni proces i znanstveni rad. Uređeni su Muzej i osteološka zbirka. Muzej Anatomskog zavoda ubraja se među najbolje uređene muzeje te vrste u svijetu. Prednost mu je što se nalazi u učionici pa je pristupačan studentima. Zbirka rastavljenih lubanja obuhvaća oko 300 kompleta, od fetusa do 28. godine života. Ta je zbirka dragocjena građa za embriološke studije. Zatim, zbirka lubanja seciranih leševa koje su ponos Zavoda, jer su jedinstvene u svijetu. Njima se služe i strani stručnjaci. Materija Muzeja i osteološke zbirka dragocjen je za istraživački rad i statističke elaboracije. U sklopu Zavoda je prof. Perović utemeljio rendgenski odjel kako bi student upućivao i u osnove rendgenske anatomije. Sve preparate je profesor Perović u početku radio sam, kasnije je dobio vjernog suradnika preparatora Ivana Allingera, a nakon toga i prvog asistenta dr. Jakova Kiljmana (bio prvi profesor anatomije na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1946. godine), a kasnije i asistenticu dr. Z. Voneš.

U pedesetogodišnjem periodu rada prof. Perovića (1918–1968) oko 15.000 studenata medicine i stomatologije su položili ispit iz anatomije. Kroz Zavod su prošle generacije liječnika, neki su ostali u Zavodu, drugi su otišli na kliničke specijalizacije i postali vrsni kliničari. Kadrovi Perovićeve anatomske škole pomogli su otvaranju novih anatomskih zavoda kod otvaranja novih medicinskih fakulteta u: Sarajevu (prof. dr. Jakov Kiljman), Skoplju, Rijeci, Splitu, Osijeku, Banja Luci, Tuzli, Mostaru.

U Anatomskom zavodu je istraživana znanstvena problematika iz područja sistematske, topografske i kliničke anatomije, posebno usmjerena na istraživanju unutarnjeg uha, nosne šupljine i paranazalnih sinusa. Obogatio je hrvatsko medicinsko nazivlje. Tokom 50 godina rada Anatomskog zavoda objavljeno je više od 400 naučnih i stručnih radova, zatim više udžbenika i monografija.

Anatomi Jugoslavije osnovali su svoje udruženje i održali Prvi kongres anatoma 1957. godine u Zagrebu. Za počasnog predsjednika izabran je akademik profesor Drago Perović.

Diploma koju je dobio 1913. godine na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beču je obnovljena uz svečanost 1963. godine u Beču, kojoj je prisustvovao laureat akademik Drago Perović.

Sastavnice Zavoda za anatomiju danas su Centar za neuroznanosti Hrvatskog instituta za istraživanje mozga (koordinator akademik Ivica Kostović) i Centar za regenerativnu medicinu s Laboratorijom za mineralizirana tkiva (koordinator akademik Slobodan Vukičević).

Nakon smrti, utemeljena je Zaklada akademika Drage Perovića, 29. svibnja 1969. godine.

Lik akademika Drage Perovića, jednog od osnivača i prvih nastavnika Medicinskog fakulteta u Zagrebu, i njegov dugogodišnji rad ubrajaju se među najkorisnije uspomene u povijesti Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Stotine mladih medicinara svake godine napuštaju klupe Medicinskog fakulteta u Zagrebu i polaze u život kao spremni liječnici. Svi ti mladi ljudi crpli su svoje prve spoznaje na pragu medicinske nauke u Zavodu što ga je osnovao prof. Perović. Zato se i danas studenti medicine sa zahvalnošću sjećaju prof. Drage Perovića koji je cijeli život utkao u zdanje današnjeg Medicinskog fakulteta u Zagrebu.

To je bio razlog da su njegovi učenici, prijatelji i poštovaoci odlučili osnovati Zakladu akademika Drage Perovića. Na osnivanje Zaklade potakla ih je osobita predanost prof. Drage Perovića pedagoškom radu, jer je cijelo svoje neumorno pregalaštvo posvetio, u prvom redu, studentima medicine.

Namjene Zaklade su da se svake godine nagradi:
- najbolji student Medicinskog fakulteta u Zagrebu,
- da se jedanput godišnje nagradi najbolja rasprava studenata medicine iz morfološke znanosti,
- da se, prema mogućnostima, svake godine iz Zaklade dodjeljuju potrebna novčana sredstva za istraživački rad studenata.

Zaklada posluje po Pravilniku. Zaklada ima svoj Upravni i Nadzorni odbor.

Zaključak

Nakon smrti Jelene Krmpotić, Zaklada nosi ime akademika Drage Perovića i akademkinje Jelene Krmpotić.

Zaklada je sjećanje na znamenite anatome i medicinske pedagoge, a nagrade Zaklade su putokaz i nadahnuće studentima i mladim liječnicima o kompleksnosti, težini i uzvišenosti liječničkog poziva. To su najbolje izrazili dvojica francuskih kirurga profesor Garre i dr. Sondergger:

"Student medicine je najsretnije biće na zemlji. On stoji na ulazu u svijet, on smije slaviti zoru stvaranja, smije gledati kako se sile dižu i spuštaju, kako ljudi dolaze i odlaze. Treba da sobom poneseš bistre oči i fine uši, veliki talent opažanja i strpljivost i opet strpljivost za beskrajno učenje, bistru, kritičnu glavu sa željeznom voljom, koja u nuždi ojačava, a ipak toplo sućutno srce, koje shvaća i suosjeća svaku bol i moralnu ozbiljnost, koja savladava putenost, novac i čast. Uz to također i pristojnu vanjštinu, uglađenost u općenju i spretnost u prstima, zdravlje u tijelu i duši. Sve to moraš imati, ako nećeš postati nesretan ili loš liječnik".

ACADEMICIAN DRAGO PEROVIĆ (1888-1968) - THE FIRST PROFESSOR OF ANATOMY AT THE SCHOOL OF MEDICINE, UNIVERSITY OF ZAGREB

Summary: The classical definition of the university describes a high-educational and scientific institution consisting of the following four schools:
- theological college,
- college of philosophy, including philosophy studies and nature with mathematics studies,
- law school, and
- medical school.

University of Zagreb was officially founded in 1874, then without medical school because political circumstances prevented its opening until 1917. Its founders in Zagreb were fully aware that Department of Anatomy should have been established first, as a symbol and basis of the future School of Medicine. Their primary task was to find an appropriate person for the position of the first lecturer in anatomy, and their choice was a young assistant from Vienna, Dr Drago Perović. This choice proved to be one of the most useful and fortunate events in the history of the School of Medicine, University of Zagreb. Physics, chemistry and biology had already been established as subjects at the College of Philosophy.

Drago Perović was born on September 20, 1888 in Gorica near Trebinje, being Herzegovinian by birth. By education, he was an A student of the Mostar High School, and professionally an excellent Viennese physician. He graduated from the Vienna School of Medicine on December 10, 1913 and obtained a degree of *Sub auspiciis Imperatoris*. Emperor Francis Joseph presented him personally with a ring as the best student in the Austro-Hungarian Empire. During the ceremony, Dr Drago Perović as the laureate held a lecture entitled Comparative Anatomy of the Cerebellum.

On November 21, 1917, Dr Drago Perović, assistant to Professor Ferdinand Hochstetter, was invited to Zagreb to take over, as Professor, the Department of Anatomy, University of Zagreb. On January 12, 1918, he gave his first lecture entitled On the Guidelines for Educational and Scientific Work in Anatomy. The lecture was attended by representatives of the then administration, university professors, members of the Croatian Medical Association, and 63 medical students. The School of Medicine, University of Zagreb is therefore con-

sidered to have started working on this very date. In his inaugural speech, Professor Perović noted the following: "… The role of anatomy in medical education – it is comparable to the importance of foundations for the building. All other medical disciplines can only be built upon this foundation, and that is why it must be solid and strong, impossible to fail because may it be imperfect, then all the construction built upon it is illusory and all clinicians' efforts become a Sisyphean task …"

Academician Professor Drago Perović worked at Department of Anatomy from 1918 till 1968. During this 50-year period, around 15,000 medical students and dental medicine students passed the anatomy exam successfully. Currently, Department of Anatomy also includes the Croatian Institute for Brain Research as a neuroscience center and Center for Regenerative Medicine with Mineralized Tissue Laboratory. Each year, the Perović-Krmpotić Foundation award is granted to the best last-year students at the Zagreb University School of Medicine. Professor Perović's school of anatomy provided precious professional support to other departments of anatomy of Sarajevo, Skoplje, Rijeka, Split, Osijek, Banja Luka, Tuzla and Mostar medical schools.

ZAHVALA:

Zahvaljujem se prof. dr. Predragu Kerosu, mojem kolegi i prijatelju još iz studentskih dana, za korisne sugestije kod koncipiranja ovog teksta.

Bibliografija:

1. Glesinger L., Proslava 50-godišnjice Medicinskog fakulteta u Zagrebu, Liječ Vjes, 1968, 90(12):1141-53.
2. Krmpotić-Nemanić J., Pedeset godina nastavnog, znanstvenog i stručnog rada u Zavodu za anatomiju "Drago Perović" (1918.–1968.), Zagreb, Medicinska naklada, 1970, 11-71.
3. Krmpotić-Nemanić J., Život i rad akademika Drage Perovića, predavanje održano 15. siječnja 1999. godine u Zagrebu na tradicionalnom Memorijalu profesoru Perovići u čast i na sjećanje na na njegovo nastupno predavanje u auli Sveučilišta 12. siječnja 1918. godine.
4. Kajić Z., Život i rad akademika Drage Perovića (1888.-1968.), *Acta Stomatol Croat*, 1999, 33(4):489-95.
5. Drago Perović, Wikipedia, 7. januar 2015.

Akademik Drago Perović

Akademkinja Jelena Krmpotić

Nagrađeni studenti s Dekanom i Rektorom

NAUČNICI U OBLASTI ISTRAŽIVANJA ZDRAVSTENOG SISTEMA U HERCEGOVINI

Prof. dr. Arif SMAJKIĆ
prof. emeritus Medicinskog fakulteta u Sarajevu
Prof. dr. Aida RUDIĆ
Fakultet zdravstvenih studija Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U radu se naglašava relativno duga tradicija naučno-istraživačkog rada brojnih domaćih i stranih autora u oblasti zdravstvenog sistema na području Hercegovine. Rad je fokusiran na izučavanje kako cjelovitog zdravstva, tako i njegovih podsistema kao što su: stanovništvo i njegovo zdravstveno stanje, mreža zdravstvenog školstva i zdravstveni kadrovi, mreža zdravstvenih ustanova (ambulante, domovi zdravlja, bolnica), zdravstveno zakonodavstvo, finansiranje zdravstva, farmaceutska proizvodnja, medicinska oprema, i dr. Suština i ciljevi istraživanja organizacije zdravstvenog sistema kao naučne oblasti je u što većem međusobnom usklađivanju zdravstvenih podsistema za efikasniju prevenciju oboljenja i pružanje brže i kvalitetnije medicinske usluge oboljelim.

Vrijeme u kojem su posmatrana ova istraživanja je uglavnom minulo stoljeće sa autorima: dr. Hamdija Karamehmedović iz Trebinja, koji 1914. godine istražuje i konstatira veoma loše zdravstveno stanje stanovništva i pokreće u Bosanskom parlamentu prvi zakon o organizaciji zdravstva; dr. Lovro Dojmi, koji razvija mrežu volonterskih građanskih i seoskih zajednica sa zdravstvenim ambulantama u prevenciji masovnih zaraznih oboljenja u Hercegovini; akademik prof. dr. Nedo Zec iz Mostara, prvi ministar zdravstva u Vladi Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata, koji razvija zdravstveno školstvo u BiH od nižih, srednjih i visokih medicinskih škola i osniva prvi medicinski fakultet u BiH u Sarajevu 1946. godine; prof. dr. Robert Logan sa Londonskog univerziteta, prof. dr. Frans Doeleman iz Den Haga, prof. dr. Arif Smajkić, kao i prof. dr. Aida Rudić iz Sarajeva, koji uz podršku SZO i ASPHER-a (Evropska asocijacija postdiplpmskih škola javnog zdravstva) sa dr. Muhamedom Mahićem, dr. Zvonimirom Toljem i dr. Ivanom Rafaelijem iz Mostara, realiziraju prvu

evropsku kolaborativnu studiju o iskorištenosti resursa zdravstvenih sistema u 8 evropskih zemalja (1978-1992) u Regionalnom medicinskom centru "Dr. Safet Mujić" kao istraživačkim uzorkom istočnoevropskih zemalja. Rezultati ove studije su imali značajan utjecaj i na racionalizaciju izgradnje kliničkih centara u Mostaru, Sarajevu i šire.

Ključne riječi: istraživanje, zdravstveni sistemi, Hercegovina, autori, Karamehmedović, Dojmi, Zec, Logan

Uvod

Već dugo vremena primijećeni su brojni pozitivniji indeksi zdravstveno-socijalnih prilika stanovništva Hercegovine u odnosu na druga područja Bosne i Hercegovine (1) kao što su:

- čvrste i brižne bračne i porodične zajednice sa niskom stopom divorcijaliteta;
- zadovoljavajući indeksi zdravlja majki, dojenčadi, djece i mladeži;
- niska stopa dojenačke smrtnosti;
- relativno brzo i uspješno suzbijanje endemskih i drugih zaraznih oboljenja;
- dobar indeks pismenosti i obrazovanja stanovništva;
- natprosječno visoko očekivano trajanje životnog vijeka naroda ovih krajeva;
- intenzivne migracije i komunikacije sa bližom i daljom okolinom;
- poslovična visoka svijest ljudi o svom zdravlju i zdravlju svojih najbližih;
- relativno povoljni klimatski uvjeti hercegovačkog područja.

Brojni su naučni radnici sa ovih prostora koji su u svojim djelima isticali ove pokazatelje ili su svojim profesionalnim zanimanjem, odgojem, obrazovanjem i ličnim primjerom doprinosili razvoju zdravih stilova života. (1,10) U tome su se posebno isticali liječnici, boljom organizacijom zdravstvene zaštite naroda (5). Takvih istraživačkih aktivnosti u Hercegovini bilo je iz raznih naučnih oblasti, kao što su u književnosti: Svetozar Ćorović, Safvet-beg Bašagić, Alija Isaković; u humanističkim i prirodnim naukama: Marko Šunjić, M. Kurt, Fazlija Alikalfić, te brojni ljekari: Mirko Grujić, Marko Ciglar, Isidor Papo, Zurovec, Vinko Čubela, Nusret Velić, Banić, A. Ivanković, Srećko Šimić, Ante Jamnicki i mnogi drugi.

U ovoj prilici, kad govorimo o naučno-istraživačkom doprinosu u izučavanju organizacije zdravstvenog sistema, ističemo samo neke sa prostora

Hercegovine kao što su dr. Hamdija Karamehmedović, dr. Lovro Dojmi, te prof. dr. Nedo Zec, koji su stvarali temelje zdravstvenog sistema u čitavoj Bosni i Hercegovini. Uz njih spominjemo i jednu međunarodnu studiju o zdravstvenim sistemima sa domaćim i stranim autorima, koji su u Mostaru, kao reprezentativnoj regiji istočnoevropskih zemalja, u Regionalnom medicinskom centru "Dr. Safet Mujić" od 1978. do 1992. godine istraživali iskorištenost resursa zdravstvenog sistema i njegovu efikasnost. (13)

Dokumentirani fragmenti o dr. H. Karamehmedoviću, dr. L. Dojmiju i prof dr. N. Zecu mogu najbolje osvijetliti ove naučnike, a svakako i obogatiti vlastiti doprinos u izučavanju historije medicine i razvoju zdravstvenog sistema u BiH. Posebno zadovoljstvo i nama i našoj generaciji čini da smo od ovih uglednih naučnih radnika učili i sa njima u istraživanju učestvovali.

Prim. Dr. Hamdija Karamehmedović

Prim. dr. Hamdija Karamehmedović (1883-1968)

Rođen je u Trebinju, Gorica, 1883. godine. Odličnim uspjehom je završio Gimnaziju u Sarajevu 1903. godine, a Medicinski fakultet u Beču 1909. god., također odličnim uspjehom, sub auspiciis imperatoris. Međutim, carski prsten, koji je dio počasti za izvanredan uspjeh, uskraćen mu je radi političkog angažiranja protiv austrijskih vlasti u Bosni. Zbog toga je još bio osuđen sa grupom od 15 kolega akademaca iz Bosne na 5 godina gubljenja svih građanskih prava. Nakon opće amnestije, dr. Karamehmedović je 1909. godine stupio u državnu službu u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu. Već 1910. je izabran za narodnog poslanika i nosioca opozicione liste u Bosanskom saboru. Od tada počinje blistava naučna, stručna i politička karijera ovog Hercegovca, dr. Karamehmedovića, kao organizatora zdravstva, infektologa, virusologa, bibliografa, poliglote i prevodioca.

Na osnovu rezultata vlastitog istraživanja komparativnih prednosti zdravstvene zaštite stanovništva u evropskim zemljama, uočavajući slabosti zdravstvene zaštite svog naroda u Bosni, uvjetovane siromaštvom, nedostatkom zdravstvenih kadrova, ambulanti i bolesničkih kreveta, on podnosi historijski ekspoze, kao izvjestilac zdravstvenog odbora u Bosan-

skom saboru, sa zahtjevom da se donese zakon o organizaciji i finansiranju zdravstvenih ustanova u Bosni, što je 1914. godine i usvojeno.

Koliku je pažnju ekspoze dr. Karamehmedovića izazvao u Bosni i njenom okruženju, najbolje potvrđuje reakcija hrvatskog liječničkog udruženja, koji u isto vrijeme, te 1914. godine, u svom časopisu *Liječnički vijesnik,* broj broj 4/1914 na strani 48-80 donosi cjelovit tekst ekspozea sa komentarom: "U ruke nam dopade stenografski zapisnik Bosanskog sabora, pa čitajući u njemu govor dr. Karamehmedovića, poslanika Sabora, rumenimo od jala nad srećnom Bosnom", i "Kamo sreće da i naši vrhovni šefovi iz zdravstva nauče govoriti bosanski"... Tako je Bosna u zdravstvenom pogledu napravila ogroman čin i koraknula orjaški naprijed stvorivši lijep, svestran i realan plan na polju zdravstva u narednih 20 godina.

Ovakva ocjena i komentar Hrvatske i međunarodne javnosti su predstavljali priznanje i kompliment dr. Karamehmedoviću i njegovom istraživačkom radu na unapređenju zdravstvenog sistema i boljoj organizaciji zdravstvene zaštite naroda u Bosni i Hercegovini, komentar je akademika prof. dr. Hajrudina Hadžiselimovića. (5)

Sljedeća aktivnost dr. Karamehmedovića je bila izučavanje zdravstvenih sistema u V. Britaniji, Njemačkoj, Poljskoj i Austriji. (7)

U periodu njegovog studijskog boravka u ovim zemljama, između 1915. i 1919, nagovorio je brojne stručnjake da rade u Bosni, kao npr. iz Beča prof. dr. Emila Prašeka, mikrobiologa i njegovu suprugu dr. Branislavu Prašek, pedijatra, zatim prof. dr. Ludomila Korczynskog, fizijatra iz Krakova, poznatog hirurga iz Beča, dr. Jozefa Preindlsberga, koji je osposobio brojne hirurge u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci, te neuropsihijatra iz Švicarske, dr. Teofila Koetschita i mnoge druge.

Prof. dr. Karamehmedović je 1921. imenovan za ministra narodnog zdravlja Jugoslavije, a 1924. za redovnog člana glavnog Sanitetskog savjeta Jugoslavije. Od 1930. postavljen je za upravnika Državne bolnice u Sarajevu, a sa te dužnosti je 1932. godine otišao u mirovinu.

Poslije Drugog svjetskog rata, od 1945. do 1961, obavlja u Društvu ljekara BiH i u Centralnom higijenskom zavodu razne funkcije na polju historije medicine, a kao prevodilac i bibliograf rukovodi bibliotekom ovog zavoda. Nakon osnivanja Medicinskog fakulteta u Sarajevu, 1946. pozivan je za profesora historije medicine i uvoda u medicinu, što iz svojih skromnih nazora nije htio prihvatiti.(5)

Prof. dr. Karamehmedović je autor i urednik više radova iz organizacije zdravstva: *Kod nas u Bosni*, *Liječnički vjesnik Zagreb,* 1914, 48-80 (njegov ekspoze u Bosanskom parlamentu); *Organizacija zdravstvene zaštite u*

V. Britaniji (1919); *Streptomycin kod početnog infiltrata sekundarne plućne tuberkuloze*; *Virusi i virusne bolesti, rikicioze*; *Virusi i virusna oboljenja, specijalni dio* (1949), *Medicinski francuski riječnik* (1951), *Znanost i religija* (1952), *Gramatička pravila turskog jezika* (1956), *Alauddin Ibn Un-Nefis i njegov Mudžez Al-Kanun, Ekscept kanuna* (prevodi) (1961). Uređivao je *Memoare jedne liječnice* (dr. Branislave Prašek) (1958), kao i brojne zdravstveno-odgojne članke, uređujući časopis *Život i zdravlje*. Vršio je klasifikacije medicinskih knjiga kao vrsni bibliograf.

Kratko sam sa njim surađivao na suzbijanju dječije epidemije velikog kašlja i morbila u Konjicu i Gacku 1963. godine. Bio nam je edukator za terenski rad. Miran, tih, bez buke, pronicljiv istraživač i kreativac, sa primjesom skromne osobine istočnjačke mudrosti, izuzetne zapadnoevropske estetike, ljepote i urednosti, dr. Karamedmedović po svom ličnom, privatno-obiteljskom, te profesionalno-naučnom i javnom životu zaslužuje šire istraživanje, pomen i poštivanje.

Dr. Lovro Dojmi

Naturalizirani Mostarac, dr. Lovro Dojmi, rodio se na Visu 1899. godine. Jedan dio osnovnog i srednjeg obrazovanja pohađao je u Travniku, a maturirao je u Splitu 1918. Medicinski fakultet je završio 1924. u Padovi. U Dubrovniku je 1925. otpočeo liječničku praksu opće medicine. Od 1929. do konca 1930. radio je u Tuzlanskoj regiji na eradikaciji Luesa. Nakon kraćeg boravka u Livnu 1931, preuzima u Mostaru dužnost direktora Doma zdravlja (kasnije Higijenskog zavoda). U ovoj sredini živi i radi sve do juna 1943, kada iz bezbjednosnih razloga odlazi u Split, a 1944. u Milano.

Dr. Lovro Dojmi
(1899-1965)

U Milanu je radio kao obiteljski liječnik i savjetnik u osiguravajućim zavodima za zdravstvo, gdje se je bavio još i istraživanjem i publiciranjem svojih radova. Nakon završetka Drugog svjetskog rata i otvaranja Medicinskog fakulteta u Sarajevu, pozivan je za nastavnika ovog fakulteta u tri navrata, ali su ga svaki put sprečavali nenadani obiteljski problemi. Sarajevo i

Mostar je posjetio 1964. godine, prvi put nakon odlaska iz Mostara u toku rata, da bi već godinu dana kasnije, tačnije 18. maja 1965, naprasno umro, kako mu je supruga tvrdila, od čežnje i nostalgije za povratkom u Bosnu, a posebno "njegov" Mostar.

Dr. Lovro Dojmi bio je veliki sljedbenik Andrije Štampara i pristalica ideja izgradnje socijaliziranog zdravstvenog sistema, gdje liječnik, prije svega, treba biti socijalni radnik i zdravstveni učitelj na prevenciji oboljenja, pa tek onda učesnik u liječenju oboljelih. Dok je njegov prethodnik, dr. Karamehmedović, istraživao i gradio zdravstveni makrosistem (osnove zdravstvenog zakonodavstva, škole zdravstvenih kadrova, osnivanje zdravstvenih ustanova, i sl.), dr. Lovro Dojmi je gradio mikrosisteme zdravstva, kao što su terenski zdravstveni kadrovi (liječnik, medicinski tehničar, medicinska sestra u porodici, domaćinstvu, naselju, školi i preduzeću). Razvijao je zdravstvene stanice i ambulante u naselju, školi i fabrici. Organizirao je tzv. volonterske partnerske građanske zdravstvene zajednice i seoske zdravstvene zadruge za sanaciju i higijenizaciju naselja sigurnog vodosnabdijevanja, zdrave ishrane i zdravih stilova života. Zdravstveno obrazovanje i zdravstveni odgoj stanovništva bili su, prema njegovom mišljenju, najefikasnija ne biološka nego edukativna vakcinacija naroda u sprečavanju oboljenja. U tome su ga dobro slijedile i gradske i seoske obitelji! Dr. Dojmi je tvrdio da je socijalna sigurnost i obrazovanje uvjet i garancija dobre zdravstvene zaštite i kvaliteta života ljudi.

Nošen željom za naučnim otkrićima i zakonitostima uzročno-posljedične bogate i raznovrsne narodne patologije u Hercegovini, dr. Dojmi je napisao preko stotinu naučnih i stručnih saopštenja i publikacija, različitih sadržaja vezanih za zdravlje, kao što su:

– brojna pitanja o unapređenju narodnog zdravlja,
– unapređenje organizacije zdravstvene zaštite,
– suzbijanje, otkrivanje i liječenje infektivnih oboljenja u Hercegovini, sa posebnim osvrtom na Lues, tifus, malariju, pelagru, tuberkulozu, i dr.,
– radovi iz područja sanacije i higijenizacije okoliša i životne sredine,
– radovi iz zdravstvenog odgoja (promocija zdravlja),
– radovi iz kožnih i profesionalnih oboljenja hercegovačkog zemljoradnika.

Pisao je i radove iz domena podsvjesnog, bezvoljnog nervnog sistema i kliničke radove:

– Postoje li saznanja o svjesnoj supersvijesti?
– Tendencije psihe i some,

– O bioritmu,
– Simptom palpacije,
– Parafiziološka aktivnost u spontanom liječenju,
– Vegetativni nervni sistem i bioritam,
– Supstrat infarkta miokarda, i dr.

Dr. Dojmi je u svom privatnom životu i slobodnom vremenu bio pripovjedač i likovni umjetnik. Od njegovih pripovijedaka sa zdravstvenom tematikom, spomenut ćemo: *Ja i puž*, *U bijelom mantilu*, *Higijenske instalacije*, *Čovjek koji traži bolest*, i mnoge druge.

Ostala su i likovna djela u ulju kao odraz autorove čežnje za Mostarom: *Stari most*, *Brdo Hum nad Mostarom*, *Vrelo Bune*, *Podveleško stado ovaca*, *Ribari na Neretvi*, i dr.

Zbog ogromnog doprinosa na unapređenju medicinske struke i nauke dr. Dojmi će ostati među najljepšim primjerima naučnog radnika iz prakse u Mostaru i Hercegovini.

Akademik prof. dr. Nedo Zec

Rođen je u Mostaru 1899. godine. Medicinski fakultet je završio u Beču 1928, a specijalizaciju iz neuropsihijatrije položio u Beogradu 1938. godine. U međuvremenu, do stjecanja rješenja za specijalizaciju, službovao je kao sreski ljekar u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine i Makedonije. Od 1939. do 1945. radio je kao neuropsihijatar, sa prekidom interniranja u logor Jasenovac, radi ilegalnog rada za NOB. Nakon završetka Drugog svjetskog rata imenovan je, kao iskusan ljekar, za prvog Ministra narodnog zdravlja u Vladi NR Bosne i Hercegovine.

Akademik prof. dr. Nedo Zec
(1899-1971)

Prioritet njegovog ministarskog programa su bili izgradnja i razvoj zdravstvenog sistema na području čitave Bosne i Hercegovine. Svoj opsežni program je iznio pred Parlament Narodne skupštine BiH (8,14) pod naslovom: *Problemi i zadaci narodnog zdravlja u Bosni i Hercegovini*. U prvom dijelu svog ekspozea ističe ratnu postoš koja je ostavila teške socijalno-ekonomske posljedice tako da je po glavi stanovnika za životne potrebe izdvajano

svega 2-3 dinara dnevno. Više od 75% ukupnog stanovništva živjelo je na selu sa veoma oskudnom mrežom zdravstvene službe. Dojenačka smrtnost iznosila je 15%, a smrtnost od epidemija zaraznih bolesti, posebno tuberkuloze, bila je među najvećim u Evropi.

U to vrijeme su najhitnije potrebe u zdravstvu bili ljekari i drugi profili zdravstvenih kadrova, obnova i izgradnja mreže zdravstvenih ustanova - zdravstvenih stanica, domova zdravlja, bolnica i specijaliziranih zavoda, kao što su Zavod za dermatovenerologiju, Zavod za tuberkulozu, Zavod za zdravstvenu zaštitu materinstva, djece i mladeži, te Institut za zdravstveno prosvjećivanje naroda. Sve ove ustanove bile su osnovane za vrijeme njegovog mandata, tačnije do konca 1946. godine.

Prof. Nedo Zec je posebnu pažnju posvetio brzom, tzv. "izdavačko-terenskom radu" zdravstvenog osoblja kojeg je osposobljavao, putem šestomjesečnih kurseva i dvogodišnjih nižih medicinskih škola, za higijeničare, bolničare i njegovateljice. Na taj način je prof. Zec relativno brzo proizveo preko 2.000 nižih medicinskih radnika i šestomjesečnih kursista, pa ih je dekretom zaposlio u preko 1.000 naselja na prostoru Bosne i Hercegovine. Svi ovi zdravstveni radnici sa dvogodišnjom školom su kontrolirali zdravlje ljudi i životinja i brzo uspostavljali intervencije putem zdravstvenih stanica, domova zdravlja, bolnica i zavoda, te higijensko-epidemioloških stanica koje su bile organizirane na području svakog sreskog narodnog odbora. Već 1946/47. školske godine je, preko posebnog odjeljenja za školstvo, Ministarstvo osnivalo zubarsku školu, dvije zubotehničke škole i dvije srednje medicinske škole, a 16. novembra 1946. godine prof. Zec otvara i prvi Medicinski fakultet u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.

Početkom 1947. godine prof. dr. Zec je imenovan za profesora Medicinskog fakulteta na predmetu Neuropsihijatrija i postavljen za šefa iste katedre. Pored neuropsihijatrijske klinike Medicinskog fakulteta, prof. Zec je osnovao još tri psihijatrijske bolnice u Sokocu, Jagomiru i Domanovićima.

Imao sam čast i zadovoljstvo sa prof. Zecom organizirati na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, a uz podršku njegove Klinike za neuropsihijatriju, prvi postdiplomski dvosemestralni studiju o prevenciji, liječenju i rehabilitaciji oboljelih od alkoholizma u BiH. Tim povodom osnovana je mreža dispanzera za liječenje i prevenciju ove bolesti, a klubovi liječenih alkoholičara za njihovu rehabilitaciju.

Akademik dr. Nedo Zec je, prvo kao član bivšeg Naučnog društva BiH od njegovog osnivanja, a kasnije i redovni član Akademije nauka BiH, obavljao razne funkcije u istoj Akademiji nauka - sekretar Odjeljenja medicinskih nauka i član predsjedništva Akademije, te objavio u domaćoj i stranoj literaturi preko 100 stručnih i naučnih radova.

Evropska kolaborativna studija

Prof. dr. Robert Logan sa Londonskog univerziteta, prof. dr. Frans Doeleman iz Den Haga sa saradnicima, prof. dr. Arif Smajkić i prof. dr. Aida Rudić iz Sarajeva, sa saradnicima iz Mostara, dr. Muhamedom Mahićem, dr. Zvonimirom Toljem i dr. Ivanom Rafaelijem učestvovali su u realizaciji Kolaborativne evropske studije koju je provelo sedam evropskih zemalja gdje je bila uključena i bivša Jugoslavija, sa Mostarom kao istraživačkim uzorkom istočnoevropskih zemalja.

Studijom je bio obuhvaćen RMC "Dr. Safet Mujić" i Dom zdravlja Mostar, a studija je trajala u periodu od 1979. do 1992. godine.

European collaborative health services studies (ECHSS)

Community Medicine (1981) 3, 226-234

In collaboration wiih the European Collaborative Hospital Study Group: R. Logan, H. Sanderson and G. Winard, (London School of Hygiene and Tropical Medicine); T. Vaskilampi (University of Kuopio, Finland); U. Senflasen (Hanover Medical School, West Germany); T. Landheer (Regional Inspectorate of Overijssel, Netherlands); G. Carol (North East Thames Regional Health Authority); C. Hamilton (Western Health and Social Services Board, Northern Ireland); J. Gleeson (Mid Western Health Board, Eire); A. Smajkic (Institute of Community Medicine, Sarajevo, Yugoslavia); J. Faria (Nationa School of Public Health, Lisbon, Portugal)

Koordinatori i finansijeri projekta: ASPHER, LONDON SCHOOL of tropical medicine, SZO - EEC

Struktura i sadržaj ECHSS

OPIS PODRUČJA - (zdravstveno ekonomski podaci zemlje i gradova u uzorku) Koordinator F. Doeleman

TRASIRANA ISTRAŽIVANJA (klinički vodiči, jednodnevni popis pacijenata, opis i rezultati tretmana) - Koordinatori: G. Caroll, C. Sanderson

ISTRAŽIVANJE PZZ I VIŠIH NIVOA – (djelokrug rada porodičnog ljekara, njegove nadležnosti u izboru konsultanata i bolnica) Koordinatori: A. Smajkić, L. Svanstrom

Istraživačko područje: Limerick, Irska; Almalo, Holandija; Uelzen, Njemačka; Mikkeli, Finska; Colchester, UK; Viana do Castelo, Portugal; Mostar, BiH; Skaraborg, Švedska.

U ovim godinama svjedočimo o eksploziji troškova u zdravstvenim sistemima svake zemlje. Faktori koji su doveli do ove eksplozije uključuju povećanu upotrebu skupe tehnologije, povećane zahtjeve za kliničkim intervencijama, investicije i nisku efikasnost PZZ, te porast udjela starijeg stanovništva koji koriste nesrazmjerne količine zdravstvenih resursa. Zaista, osobe preko 65 godina starosti čine 14-18% stanovništva, te troše više od jedne trećine zdravstvenih sredstava velikog broja zemalja.

Porast troškova i sve veća potražnja za zdravstvenom uslugom naveli su vlade u svim evropskim zemljama da pokušaju ograničiti rast zdravstvene potrošnje i uspostaviti veću ravnotežu raspoloživih resursa između PZZ i specijalističko-polikliničkim i bolničkim službama, što je i cilj istraživanja ove studije.

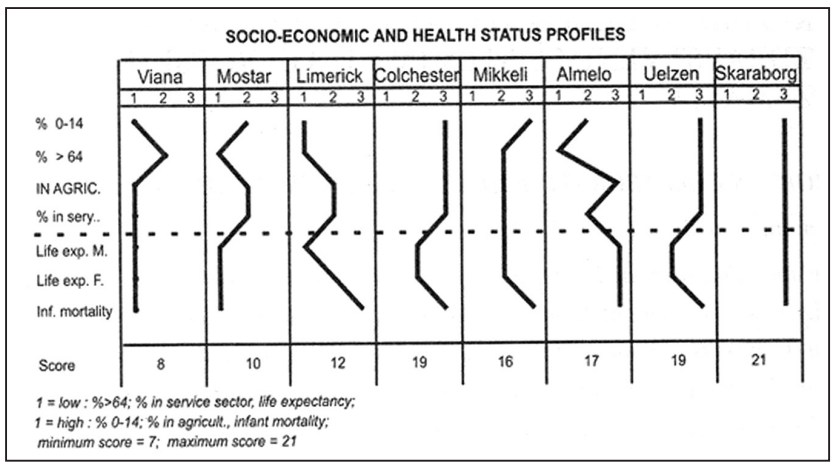

Shema 1: Socio-ekonomski i zdravstveni status

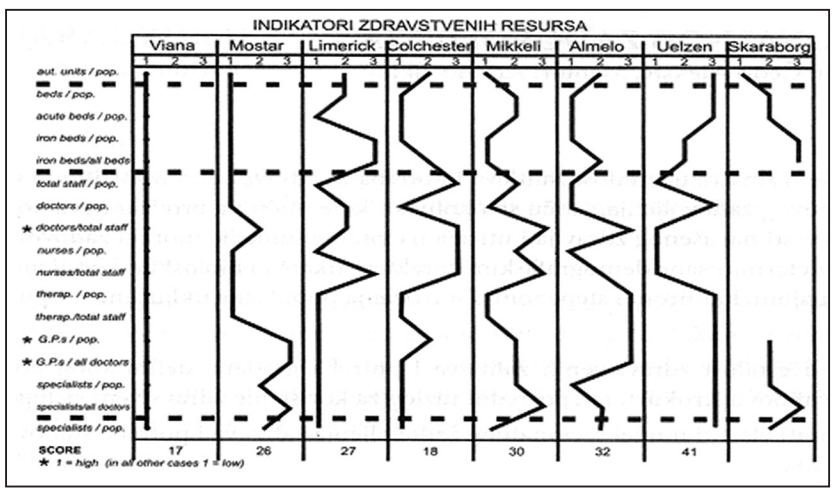

Shema 2: Indikatori zdravstvenih resursa Shema

Opći zaključak ove studije je pokazao da se najracionalnije i najefikasnije koriste resursi zdravstva i zdravstvena sredstva u Irskoj, V. Britaniji i Holandiji.

Implikacije ECHSS na zdravstveni sistem u Evropi, Bosni i Hercegovini, Mostaru i Sarajevu, su prvenstveno proizašli iz rezultata studije karakterističnih za skoro sve učesnice:

– Niska iskorištenost liječnika opće (porodične) medicine,
– Loša priprema i neindicirane upute za specijalistički pregled,
– Nedovoljna obrada pacijenta upućenih u bolnice,
– Nedovoljna iskorištenost bolničkih kreveta,
– Niska iskorištenost operacionih sala i intenzivnih njege,
– Odsustvo kućne njege i kućnog liječenja,
– Visoka stopa neindiciranih dijagnostičkih pretraga (laboratorijska i radiološka).

Rezultati ove studije su imali značajne refleksije na evropske sisteme zdravstva, posebno u Mostaru i Sarajevu. Studija je, pored ostalih razloga, indicirala WHO reformu PZZ na obiteljsku/porodičnu medicinu (Cilj 12 HFA21).

U to vrijeme je pripremljena rejonizacija PZZ orjentirana na porodicu i domaćinstvo na području općine Mostar i svih općina Grada Sarajeva.

Studija je inicirala i reviziju ranijih bolničkih projekata u Mostaru (Sveučilišne bolnice Bijeli Brijeg) i projekta UKC Sarajevo, gdje je došlo do izmjene lokacije gradnje, umjesto Betanije izabrano je Koševo.

Zaključak

Za kvalitet zdravstvene zaštite i zdravstvenog stanja stanovništva je po pravilu odgovoran dobro organiziran zdravstveni sistem sa efikasnom zdravstvenom zaštitom po principu jednakosti, solidarnosti i pristupačnoj zdravstvenoj usluzi.

Na području Hercegovine, u odnosu na ostali dio zemlje, evidentni su bolji indeksi zdravstveno socijalnih prilika stanovništva kao što su: niska stopa mortaliteta i dojenačke smrtnosti, rjeđe epidemije zaraznih bolesti, duže očekivano trajanje života, veća svijest i odgovornost za zdravlje pojedinca i porodice, i sl.

Pored evidentnih geografskih i klimatskih prednosti, zasluge za bolje zdravstveno stanje ovog stanovništva mogu se pripisati vrijednim naučnim radnicima iz Hercegovine koji su već početkom minulog stoljeća istraživali i razvijali zdravstveni sistem u ovim krajevima i cijeloj Bosni i Hercegovini. Tako su se pored ostalih, posebno istakli:

Dr. Hamdija Karamehmedović iz Trebinja u periodu 1914-1968. promovirao prvi zakon o zdravstvu (1914); ministar narodnog zdravlja Jugoslavije; uspješno gradio bolnice i domove zdravlja; uspješno suzbijao zarazna oboljenja i drugo.

Dr. Lovro Dojmi, naturalizirani Mostarac, od 1931. do 1943. razvijao mreže osnovne i PZZ; razvijao zdravstvene ambulante u naseljima; radio na organizaciji volonterskih građanskih i seoskih zdravstvenih zajednica u sanaciji naselja i slično.

Akademik dr. Nedo Zec, Mostarac, od 1945. do 1971. godine prvi ministar u vladi NR Bosne i Hercegovine; radio na izgradnji i razvoju mreže zdravstvenih (medicinskih) nižih, srednjih i viših medicinskih škola i otvaranju prvog medicinskog fakulteta u Bosni i Hercegovini 1946. godine, te na izgradnji zdravstvenih sistema u BiH nakon Drugog svjetskog rata.

Prof. Robert Logan i prof. dr. Frans Doeleman sa saradnicima iz Sarajeva i Mostara u Evropskoj kolaborativnoj studiji, u koju je bio uključen i zdravstveni sistem iz Mostara u periodu od 1979. do 1992, ostvarili su značajne rezultate, koji su primijenjeni u daljem planiranju zdravstva u Mostaru i čitavoj Bosni i Hercegovini.

SCIENTISTS IN THE HEALTH SYSTEM HERZEGOVINA

Summary: The quality of health care and health status of the population is due to the well-organized health system with efficient health care based on the principle of equality, solidarity and affordable health service.
In the area of Herzegovina in relation to the rest of the country, better health indicesof social conditions of the population are evident, such as a low mortality rate and infant mortality, less epidemicsof infectious diseases, longer life expectancy, greater awareness and responsibility for the health of the individual and the family, etc.

Despite the obvious geographical and climatic advantages,better health status of the population can be attributed to the valuable scientists from Herzegovina who, at the beginning of the past century explored and developed the health care systemin this region and throughout Bosnia and Herzegovina. In addition to this early exploration and development: Dr. Hamdi Karamehmedović from Trebinje in the period1914-1968, promoted the first law on health care (1914) to the Health Minister of Yugoslavia, the successful construction of hospitals and health centers, successfully combating infectious diseases and another medical pioneer,

Dr Lovro Dojmi naturalized Mostar's citizens from1931 to 1943, took part in developing a network of basic and primary health care, the development of health care clinics in the settlements, organizing voluntary civic and rural health communities in the settlements recovery.

Academician Dr. Nedo Zec, a Mostar citizen from 1945 to 1971, the first Minister in the government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, took part in the construction and development of a networkof health (medical) lower, medium and higher medical schools and the opening of the first medical faculty in Bosnia and Herzegovinain 1946, and the construction of the health system in Bosnia and Herzegovina after the Second World War.

Prof Robert Logan and Prof Frans Doeleman to get her with colleagues from Sarajevo and Mostar, in the European collaborative study in which Mostar's health system was involvedin the period from1979 to 1992, achieved significant results that have been applied in thefurther planning of Healthin Mostar and the whole of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: The research, health systems, Herzegovina, authors, Karamehmedović, Dojmi, Zec, Logan & Associates

LITERATURA

– Agencija za statistiku BiH, tematski bilten br. 2, Demografija , Sarajevo, 2005.

– Agencija za statistiku BiH, Bosna i Hercegovina u brojevima, Sarajevo, 2011.

– L. Dojmi, *Higijensko zdravstvene prilike u BiH, monografija,* Zavod za javno zdravstvo FBiH, Sarajevo, 2008.

– L. Dojmi, *Suzbijanje malarije u Hercegovini*, V.P.S. Zagreb, broj 35, 1940.

– H. Hadžiselimović, O životu i radu prof. dr Hamdije Karamehmedovića, *Med. arhiv* 1-2, Sarajevo, 1968.

– H. Karamehmedović, Općenito o zdravstvenoj zaštiti u V. Britaniji, *Revija obavještenja* 1-12, Sarajevo, 1919.

– Kod nas i u Bosni, *Liječnički vijesnik* br. 4, Zagreb, 1914, 48-80.

– S. Letica, *Položaj korisnika zdravstvene zaštite : monografija*, Krize i zdravlje stanovništva, Zagreb, 1984.

– G. Nikolić, *Novo sanitetsko zakonodavstvo*, knjiga 1-12, Beograd, 1924-1933.

– A. Smajkić, *Uticaj migracija na zdravlje stanovništva*, doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sarajevo, 1975.

– A. Smajkić, A. Jakšić, P. Jelača; Razvoj zdravstvenog sistema u SFRJ, *Med. Arhiv*, br. 32, Sarajevo, 1978, 345-375.

– A. Smajkić, Naučna organizacija zdravstvenog sistema sa sa osnovnom zdravstvenom zaštitom, *Med. Arhiv*, br. 34, Sarajevo, 447-453.

– A. Smajkić, G.D. Carroll, H.F. Sanderson, R.F. Logan i saradnici, Ocjena iskorištenosti bolničkih kapaciteta u odabranim gradovima evropskih zemalja, *Mat. soc. medica Jugoslavije,* br. 5 (3-4), Sarajevo, 1982, 777-780.

– N. Zec, Problemi narodnog zdravlja u NR BiH, *Biblioteka Život i zdravlje*, br. 5, 1946.

MALARIJA U HERCEGOVINI - ISTRAŽIVANJA

Prof. dr. Zarema OBRADOVIĆ
Zavod za javno zdravstvo Kantona Sarajevo
Fakultet zdravstvenih studija Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Mnogi pisci, pjesnici, putopisci i naučnici iz raznih oblasti nauke bavili su se i bave se Hercegovinom i svim onim što je vezano za ovo područje naše zemlje. Pored svih pjesama, priča, romana i zapisa koji govore o ljepoti i bogatstvu prirode na ovom, samo na prvi pogled, škrtom kamenu, o vrijednim ljudima, su i oni koji govore o oboljenjima i umiranju. Jedno od oboljenja za koje se može reći da je u dosadašnjoj historiji predstavljalo najveći javno zdravstveni problem Hercegovine je malarija. Ne zna se kad se ovo oboljenje pojavilo na tlu Hercegovine, ali se zna da su autohtona oboljenja prestala 1964. godine, nakon čega je Svjetska zdravstvena organizacija 1973. godine SFR Jugoslaviji dala certifikat da je eradicirala malariju. Put do dobivanja tog certifikata bio je veoma dug i težak.

Prvi pisani dokument koji se odnosi na malariju u Hercegovini je Naredba korčulanskog municipija iz 1407. godine kojom se od maja do septembra zabranjuje odlazak u područja uz Neretvu. Oboljenje je vezivano uz rijeku Neretvu, pa se u nekim dokumentima naziva "neretvanska bolest". Prema spisu iz 1685. godine, Mlečani nisu htjeli da grade tvrđavu u Opuzenu (na Neretvi) zbog "lošeg zraka" jer bi, po njima, to bila grobnica za posadu, a ne garnizon. Pošto se radi o oboljenju, malarijom su se naviše bavili ljekari. Prvi opis oboljenja daje dr. Pujati u *Raspravi o neretvanskoj bolesti* iz 1747. godine. Nakon ovog perioda, do početka XX stoljeća nema pisanih dokumenata o malariji u Hercegovini. U XX stoljeću, naročito prvoj polovini, malarija predstavlja glavni javno zdravstveni problem Hercegovine, pa i cijele SFR Jugoslavije. Malarija zaokuplja veliki broj ljekara, ali i istraživača iz drugih naučnih oblasti. Među njima su bili: dr. Škarić, dr. Grujić, dr. Harambašić, dr. Nežić, Mikačić, Vitanović. Posebno mjesto pripada dr. Lovri Dojmiju. Njihova istraživanja i predan rad na terenu doveli su do eradikacije malarije. Nakon eradikacije se ovo oboljenje na području Hercegovine gotovo potpuno zaboravlja, iako nepravedno, jer smo dobili certifikat da smo zemlja bez malari-

je, ali sa prisutnim anofelizmom, odnosno potencijalnim rizikom za ponovno javljanje autohtonih slučajeva. Danas malarija u svjetskim razmjerama predstavlja jedno od tri najvažnija zarazna oboljenja (uz tuberkulozu i AIDS). Globalne klimatske promjene, širenje vektora, te globalizacija roba i usluga koje olakšavaju prenos oboljenja nalažu potrebu kontinuiranog izučavanja i praćenja riziko-faktora koji mogu pogodovati nastanku i širenju ovog oboljenja.

Ključne riječi: malarija, Hercegovina, istraživanja

Malarija je najrasprostranjenija parazitarna bolest na svijetu i spada u jedan od tri globalna zdravstvena problema skupa sa tuberkulozom i HIV/AIDS-om. Prema procjenama, polovina cjelokupnog stanovništva na Zemlji je izložena riziku da dobije ovo oboljenje. Malarija se najčešće javlja u Africi, Jugoistočnoj Aziji i Južnoj Americi, gdje se oboljenje konstantno održava u formi endemije. U ostalim područjima svijeta se registriraju sporadični slučajevi oboljenja.

Malarija je poznata još od najstarijih vremena. Podaci govore o raširenosti malarije na području Kine, Mezopotamije, Egipta. O malariji se govori i u spisima starih Grka i Rimljana, a prvi potpuni opis bolesti potječe od Hipokrata. Naziv "malarija" je izveden iz njegovog opisa bolesti, prema kojem se smatralo da je loš zrak iznad močvare uzrok oboljenja, a što je na latinskom jeziku *mal*-loš i *aria* – zrak.

Malarija je oduvijek predstavljala značajno oboljenje koje je izazivalo pažnju i bilo predmet istraživanja različitih istraživača (medicinara, putopisaca, entomologa). Prvi zapis koji govori o malariji u Hercegovini je iz 1407. godine. To je Naredba korčulanskog municipija kojom se zabranjuje odlazak u područja koja se nalaze u dolini Neretve u periodu od maja do septembra, zbog rizika za dobivanje oboljenja. Prekršioce su kažnjavali konfiskacijom imovine.

O ozbiljnom odnosu prema oboljenju koje se javljalo u dolini Neretve govori i spis iz 1685. godine, prema kojem Mlečani nisu htjeli da grade tvrđavu za vojsku u Opuzenu, u dolini Neretve zbog "rđavog zraka" na tom području.

Talijanski ljekar dr. Josip Antun Pujati, koji je službovao na Korčuli, opisuje oboljenje vojnika koji su službovali u dolini Neretve za vrijeme "nezdravog ljeta" 1727. godine, kako je nazvano ljeto sa puno padavina. Dr. Pujati 1974. objavljuje *Raspravu o neretvanskoj bolesti* u kojoj oboljenje naziva "neretvanska bolest" i vezuje ga isključivo uz rijeku Neretvu.

Drugi Italijan, putopisac Alberto Fortis je opisivao područja kroz koja je prolazio, pa tako i Dalmaciju. U opisu Dalmacije iz 1774. daje i opis oboljenja koje se javlja u dolini Neretve.

Nakon ovog Fortisovog putopisa, sve do početka XX stoljeća nema pisanih dokumenata o ispitivanju malarije u Hercegovini.

Tokom XX stoljeća malarija je bila veliki javno zdravstveni problem na području SFR Jugoslavije, a po broju oboljelih je prednjačila Hercegovina i to dominatno područje uz rijeku Neretvu.

Od 1902. godine počinju se provoditi organizirane aktivnosti na suzbijanju malarije o čemu govori Smilja Mikačić 1948. u radu *Malarija kao državni problem,* koji je objavljen u *Zborniku o malariji*, izdatom u Beogradu.

Institucionalna okosnica za preventivne aktivnosti, ali i za istraživanja malarije, je bila Bakteriološka stanica Mostar sa Antimalaričnom stanicom Mostar koja je počela sa radom 1923. godine. Godine 1927. Bakteriološka stanica prerasta u Dom narodnog zdravlja. Od 1929. godine Dom je stručno i administrativno podređen Higijenskom zavodu Split, koji je bio tadašnje središte Primorske banovine.

Od početka XX stoljeća veliki broj istraživača se bavi malarijom u Hercegovini. Među najznačajnijim su dr. Lovro Dojmi, dr. Josip Škarić, dr. Ivan Grujić, dr. Krsto Harambašić, dr Eugen Nežić, akademik prof. dr. Jakob Gaon.

U članku *Epidemija malarije u Konjicu*, koji je objavljen 1949. godine u časopisu *Narodno zdravlje*, dr. Grujić govori o raširenosti malarije na području Konjica. On piše "Svako je ili bolestan ili bolest prebolio i po nekoliko puta". Procjenjuje se da je u tom periodu u srezu Konjic od 30.000 stanovnika od malarije bolovalo 20.000. Pored toga, dr. Grujić je mnogo radio i na suzbijanju malarije, te je članak *Metode suzbijanja malarije* objavio 1947. godine u časopisu Živo*t i zdravlje*, koji je izlazio u Sarajevu. Isti autor je kontinuirano bio uključen u nadzor i borbu protiv malarije, te je kao plod dugogodišnjeg rada 1949. godine u istom časopisu objavio rad *Malarija kod nas nekad i sad*.

Dr. Krsto Harambašić je bio upravnik Sanitarno-epidemiološke stanice i mnogo je radio na problemu malarije. On navodi da je u vrijeme epidemije bio stao sav željeznički saobraćaj na pruzi Konjic - Ploče, jer nije imao ko da vozi, pošto je sve osoblje na željeznici bolovalo od malarije.

Prema tadašnjem teritorijalnom ustroju, područje Hercegovine je pripadalo Primorskoj banovini, pa se važni podaci o malariji u Hercegovini mogu naći u radu dr. Josipa Škarića *O zdravstvenim prilikama u Primorskoj banovini*, a koji je objavljen u *Godišnjaku* 1936. Navodimo jedan citat iz po-

menutog *Godišnjaka*: "Dovoljno je stupiti za vrijeme antimalarične akcije u naše ustanove da se vidi kako poput mravinjaka vrve bolesnicima ili onima koji traže savjeta"

Još jedan autor, Eugen Nežić je veliki dio svog plodonosnog rada posvetio izučavanju malarije. Njegova posebna zasluga je klasifikacija područja Hercegovine u odnosu na pojavu malarije. Prema ovoj klasifikaciji je čitava Hercegovina podijeljena na tri područja: hiperendemsko, endemsko i ostali dio Hercegovine.

Hiperendemsko područje se protezalo uz donji tok rijeke Neretve, konkretnije, to su područja južnije od Čapljine pa do ulijevanja Neretve u Jadransko more. U skladu sa nazivom, na ovom području svi stanovnici su bolovali od hroničnog oblika malarije.

Drugo područje je endemsko. Ovo područje je obuhvatalo srednji dio toka rijeke Neretve. Na ovom području se malarija konstantno javljala, ali u blažim formama, mada su zabilježene i povremene epidemije sa velikim brojem oboljelih.

Treće područje je obuhvatalo ostatak Hercegovine. Na ovom području se malarija rjeđe javljala, a i kad bi se javila, broj oboljelih je bio manji.

O ovoj klasifikaciji Eugen Nežić govori u članku *Nešto o epidemiologiji malarije* koji je objavljen 1949. godine u časopisu *Higijena* koji je izlazio u Beogradu.

Od izuzetne je važnosti pomenuti i Nežićev rad *Naše vrste i rase anofelesa* koji je objavljen 1948. u *Zborniku o malariji* koji je izdat u Beogradu. Ovaj rad je značajno doprinio definiranju najadekvatnijih mjera za smanjivanje populacije komaraca, prenosilaca oboljenja.

Rad na eradikaciji malarije je dobrim dijelom bio povezan sa melioracijom područja, o čemu je u *Zborniku o malariji* 1948. godine pisao Petar Čepurnjak. Njegov rad nosi naslov *Melioracije sa zdravstvenog gledišta.*

U istom zborniku Otmar Trausmiler u svom radu *Prilozi istoriji malarije na istočnoj obali Jadrana* govori o malariji u dolini Neretve, odnosno o malariji u Hercegovini.

U knjizi *Preventivna medicina,* koja je 1959. godine izdata u Sarajevu, sa glavnim urednikom Grujicom Žarkovićem, Emil Hinko govori o malariji, posebno ističući malariju u Hercegovini.

Vlado Radoš je veliki dio svog radnog vijeka proveo radeći na zdravstvenom prosvjećivanju stanovništva u Hercegovini i na suzbijanju različitih aktuelnih oboljenja. Jedno od područja njegovog rada je bila i malarija, pa je kao rezultat tih bogatih iskustava nastao rad *Suzbijanje i iskorjenjiva-*

nje malarije u Hercegovini kratki prikaz, koji je izdao Zavod za zdravstvenu zaštitu Mostar 1966. godine.

Posebno značajan doprinos u istraživanju malarije u Hercegovini dao je dr. Lovro Dojmi. Dr. Dojmi je 25. januara 1931. godine počeo raditi u Domu narodnog zdravlja u Mostaru, gdje je ostao sve do odlaska u Milano (Italija) u junu 1943. godine. Objavio je više radova o malariji u Hercegovini. Među najznačajnijim su:

- *Gambuzije čuvari zdravlja*, objavljen 1936. godine u časopisu *Zdravlje*, Zagreb,
- *Biološke metode borbe protiv malarije*, objavljen 1938. godine u časopisu *Priroda*, Zagreb.

Pošto je u prvoj polovini XX stoljeća malarija predstavljala jedan od najznačajnjih problema u SFR Jugoslaviji, pored članaka i naučnih radova, malarija je bila i predmet diplomskih, magistarskih i doktorskih radova.

Tako je Šćepo Pranjić, dugogodišnji radnik Zavoda za zdravstvenu zaštitu Mostar, 1970. godine napisao i u Beogradu odbranio diplomski rad na temu *Borba protiv malarije i eradikacija malarije na području Hercegovini*.

Dr. Dragoljub Petrović je 1968. godine odbranio doktorski rad na temu *Epidemiološka studija malarije u Jugoslaviji u sadašnjoj fazi njene eradikacije*, a značajan dio ove disertacije se odnosi na malariju u SR Bosni i Hercegovini, te posebno malariju u Hercegovini.

I nakon eradikacije malarija je i dalje bila predmet istraživanja velikog broja naučnih i stručnih radova jer je ostala ogroman problem u globalnim razmjerama.

Jedan od radova iz tog perioda, koji opisuje proces eradikacije malarije u Bosni i Hercegovini pod nazivom *Prilog poznavanju eradikacije malarije u SRBiH,* objavio je 1973. godine autor dr. Irfan Aganović u časopisu *Socijalna medicina* koji je izdat u Sarajevu.

Malarija se sa nejednakim uspjehom eradicirala sa pojedinih područja Jugoslavije. Najduže se zadržala na području Hercegovine, a posljednji autohtoni slučajevi se vezuju uz Rotimski potok kao stanište za komarce.

Od 1964. godine nije bilo autohtonih slučajeva malarije na području Jugoslavije, te je zbog toga 1973. godine Svjetska zdravstvena organizacija izbrisala Jugoslaviju iz registra zemalja u kojima ima malarije. Međutim, nismo se riješili komaraca pa smo stavljeni u kategoriju zemalja sa prisutnim rizikom od ponovnog javljanja oboljenja. Označeni smo kao "zemlja bez malarije, ali sa prisutnim anofelizmom".

Zbog ove činjenice je od velike važnosti rad Radmile Vitanović pod nazivom *Značaj entomološkog nadzora u epidemiologiji malarije u Jugoslaviji* koji je objavljen 1981. godine u *Vojnosanitetskom pregledu* koji je izlazio u Beogradu.

Pošto se oboljenje više nije javljalo, pomalo je padalo u zaborav, pa se nakon tog perioda o malariji rijetko pisalo. Ipak, problem malarije je ostao globalni svjetski problem, te sa tuberkulozom i AIDS-om spada u tri najznačajnija oboljenja na svijetu. Zahvaljujući klimatskim promjenama, stvaraju se sve povoljniji uvjeti za rast i razmnožavanje insekata, a time raste i rizik od ponovne pojave malarije na područjima gdje se i ranije javljala, ali i rizik od pojave oboljenja gdje ga ranije nije bilo.

Dva ugledna autora, profesora epidemiologije, akademik prof. dr. Jakob A. Gaon i prof. dr. Zlatko Puvačić su 1990. godine u Sarajevu izdali priručnik *Prevencija i kontrola malarije*.

S ciljem ispitivanja aktuelnog stanja i procjene rizika za ponovno izbijanje malarije u Hercegovini, autorica teksta, Zarema Obradović, je pod mentorstvom akademika prof. Dr. Jakoba A. Gaona radila magistarski rad *Socijalno-medicinska studija malarije u Hercegovini i prevencija njenog ponovnog izbijanja.* Odbrana magistarskog rada je trebala biti u maju 1992, ali je zbog društveno-političkih događanja i rata u Bosni i Hercegovini odgođena i obavljena je u februaru 1997. godine pod mentorstvom prof. dr. Arifa Smajkića, jer je 1995. godine mentor, akademik prof. dr. Gaon, umro.

U novije vrijeme sve značajniji postaje problem malarije kao i problem globalnog širenja komaraca, te posljedično i svih oboljenja za koja su oni rezervoari i prenosioci. Postavlja se pitanje da li trebamo nova istraživanja vezana za malariju na području Hercegovine sa ciljem definiranja preventivnih mjera čije bi provođenje spriječilo ponovnu pojavu malarije na ovom području.

Nisu svi istraživači koji su se bavili malarijom u Hercegovini bili Hercegovci, ali su svi voljeli Hercegovinu!

MALARIA IN HERZEGOVINA – RESEARCHES

Summary: Malaria is one of the diseases for which it can be said that so far in the history was the largest public health problem in Herzegovina. The first written documents about malaria in Herzegovina date from 1407. Since then, malaria has captured the attention of a large number of researchers and is subject to a large number of published scientific papers. In the first half of the twentieth century, particularly in the period after World War II, intensive work on the eradication of malaria in the whole of SFR Yugoslavia and in Herzegovina was done. This period is also the period of the most intensive research on malaria, as well as the period with the highest number of publications on the subject of malaria. In this period in malaria research were mostly involved doctors and other health workers who worked in the former Bacteriological station in Mostar, which later grew into the House of Public Health. The most significant researchers are: Dr. Lawrence Dojmi, Dr. Grujic, Dr. Nežić, Dr. Škarić, Dr. Nežić, Dr. Mikačić, Dr. Vitanović. Pranjic does his graduation thesis, and Petrovic doctoral thesis on malaria. After the successful activities on the field there is no indigenous malaria in Yugoslavia since 1964, which is why the World Health Organization awarded a certificate to SFR Yugoslavia in 1973 that we are not a country of eradication of malaria, but with the present anophelism. After this period there is less research and less writing about malaria until Gaon and Puvačić actualize this disease in their monograph "The prevention and control of malaria," issued in 1990. In order to assess the risk of recurrence of malaria in Herzegovina, Obradovic defended the master's thesis on the topic "Socio-medical study of malaria in Herzegovina and prevention of its re-emergence" in 1997.

Today malaria is among the three major communicable diseases (with tuberculosis and AIDS) in the world. Global climate change, the spread of the vector and the globalization of goods and services that facilitate the transfer of disease, require continuous study and monitoring of risk factors that may favor the emergence and spread of the disease. We hope that these researches will continue in the area of Herzegovina and that measures based on scientific research will be defined, whose implementation will prevent a recurrence of indigenous cases of the disease.

Keywords: malaria, Herzegovina, researches

LITERATURA:

– Irfan Aganović, Prilog poznavanju eradikacije malarije u SRBiH, *Socijalna medicina*, 2-3, Sarajevo, 1973, 143-157.

– Drago Chlaupek, Prvo djelo o našoj malariji, *Zdravstvene novine*, Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 2/53.

– Petar Čepurnjak, Melioracije sa zdravstvenog gledišta, *Zbornik o malariji*, Med knjiga, Beograd, 1948, 2014-2017.

– Lovro Dojmi, Biološke metode borbe protiv malarije, *Priroda*, 9, 1938.

– Lovro Dojmi, Gambuzije čuvari zdravlja, *Zdravlje*, Zagreb, 4/36.

– Josip Fališevac, Problemi na polju malarije danas, *Seminar o malariji*, 1980, 1-25.

– Jakob Gaon, Zlatko Puvačić, *Prevencija i kontrola malarije*, Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, Sarajevo,1990.

– Ivan Grujić, Epidemija malarije u Konjicu, *Narodno zdravlje*, Beograd, 4-5/1949.

– Ivan Grujić, Metode suzbijanja malarije, Život i zdravlje, Sarajevo, 1947.

– Ivan Grujić, Malarija kod nas nekad i sad, Život i zdravlje, Sarajevo, 3-4/1949.

– Emil Hinko, Malarija, *Preventivna medicina*, Sarajevo, 1959, 699-709.

– Smilja Mikačič, Malarija kao državni problem, *Zbornik o malariji*, Medicinska knjiga, Beograd, 1948, 9-12.

– Eugen Nežić, Nešto o epidemiologiji malarije, *Higijena*, Beograd, 1-3/1949.

– Eugen Nežić, Naše vrste i rase anofelesa, *Zbornik o malariji*, Med knjiga, Beograd 1948, 136-144.

– Zarema Obradović, *Socijalno medicinska studija malarije u Hercegovini i prevencija njenog ponovnog izbijanja*, magistarski rad, Sarajevo, 1997.

– Dragoljub Popović, *Epidemiološka studija malarije u Jugoslaviji u sadašnjoj fazi njene eradikacije*, doktorska disertacija, Beograd, 1968.

– Šćepo Pranjić, *Borba protiv malarije i eradikacija malarije na području Hercegovine*, diplomski rad, Beograd, 1970.

– Vlado Radoš, *Suzbijanje i iskorjenjivanje malarije u Hercegovini*, Kratki prikaz, Zavod za zdravstvenu zaštitu, Mostar, 1966.

– Josip Škarić, Zdravstvene prilike u Primorskoj banovini, *Godišnjak*, 1936.

– Otmar Trausmiler, Prilozi istoriji malarije na istočnoj obali Jadrana, *Zbornik o malariji,* Medicinska knjiga, Beograd, 1948, 181-190.

– Radmila Vitanović, Značaj entomološkog nadzora u epidemiologiji malarije u Jugoslaviji, *Vojnosanitetski pregled 5*, Beograd, 1981, 330-336.

BIOGRAFIJE I ŽIVOTOPISI AUTORA

ABAZOVIĆ Alim je rođen 06. 01. 1981. u Bugojnu. Diplomirao na Pravnom fakultetu u Mostaru. Zaposlen na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru - osiguranja kvaliteta i ECTS. Bavi se proučavanjem i tumačenjem evropskih standarda i smjernica u visokom obrazovanju. Učestvovao je na više stručnih i naučnih skupova i objavio je samostalne ili radove u koautorstvu u zbornicima radova sa skupova te u pet zasebnih publikacija.

BABOVIĆ (Čelebić) Dželila je rođena 1975. u Sarajevu gdje se i školovala. Nakon završene osnovne i srednje škole, 1995/1996. godine upisala je Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek orijentalistika, studijska grupa arapski jezik i književnost i perzijski jezik i književnost, na kojem je diplomirala 2000. godine, te stekla zvanje profesor arapskog jezika i diplomirani iranista. Akademske 2003/2004. godine upisala je postdiplomski studij iz književnohistorijskih nauka, također na Filozofskom fakultetu. U februaru 2008. je odbranila magistarski rad *Recepcija arapske književnosti u Bosni i Hercegovini u periodu 1950-2005.* Ovaj rad pod istim naslovom, u proširenoj i dorađenoj verziji, objavljen je kao Posebno izdanje Orijentalnog instituta 2011. godine. U septembru 2013. godine odbranila je doktorsku disertaciju pod naslovom *Kaside bošnjačkih autora na arapskom jeziku od 16. do 18. stoljeća.*

Od 2003. godine Dželila Babović zaposlena je na Orijentalnom institutu u Sarajevu, gdje i danas radi kao naučni saradnik – arabista. Svoje naučne i stručne radove iz oblasti arabistike, kulturne historije Bosne i Hercegovine i starije bosanskohercegovačke književnosti na orijentalnim jezicima objavljivala je u časopisu Orijentalnog instituta *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Učestvovala je na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu posvećenim općoj i kulturnoj historiji Bosne u osmanskom periodu, ali i međusobnim odnosima BiH i arapskog svijeta u modernoj historiji.

BEŠLIJA Sedad je rođen 12. jula 1985. godine u Prijedoru. Osnovnu školu pohađao je u Prijedoru, Istanbulu i Sarajevu. Godine 2004. završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu, a 12. januara 2009. godine diplomirao je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta UNSA na studijskog grupi: Historija i turski jezik i književnost i time stekao diplomu profesora historije i turskog jezika. Akademske 2008/2009. godine upisao je postdiplomski studij na Odsjeku za historiju – smjer: Historija Bosne pod osmanskom vlašću od 15. do kraja 18. stoljeća. Dana 14. maja 2012. odbranio je magistarski rad s temom: *"Mjere i metode za stabilizaciju osmanske vlasti u Bosni do kraja 16. stoljeća"*. Time je stekao zvanje magistra historijskih nauka. Akademske 2012/2013. go-

dine upisao je doktorski studij na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu – smjer: Bosna i Hercegovina u osmanskom periodu od 1463. do 1839. godine. Dana 30. novembra 2015. godine odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom: *Društveno-političke prilike u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog do Karlovačkog mira (1606-1699)*. Time je stekao zvanje doktora historijskih nauka. Postdiplomski i doktorski studij okončao je prosječnom ocjenom 10.

Do sada je objavio veći broj prikaza knjiga, nekoliko stručnih i naučnih radova, prijevoda članaka i knjiga, uredio jedan zbornik radova i jednu knjigu, te uzeo učešće na nekoliko naučnih simpozija, okruglih stolova i konferencija u zemlji i inostranstvu.

Od 12. oktobra 2009. godine zaposlen je u Institutu za historiju u Sarajevu kao stručni saradnik za stariju historiju (osmanski period), a od septembra 2012. godine izabran je u zvanje višeg stručnog saradnika za stariju historiju (osmanski period). Aktivno poznaje turski jezik, a služi se engleskim i arapskim jezikom. Oženjen je i otac troje djece.

ĆATOVIĆ Fuad je rođen 1945. u Mostaru. Tehnologiju je studirao u Tuzli. Magistrirao i doktorirao na Prirodno matematičkom fakultetu u Sarajevu. Profesor emiritus na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru od 2013. godine. Obavljao je dužnost dekana Mašinskog, Građevinskog i Fakulteta informacijskih tehnologija na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Od 2011-2012. god. vršio je dužnost rektora Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Bio je predsjednik Rektorske konferencije BiH 2008-2009. godine. Aktivan je učesnik više naučnih skupova i simpozija, te član profesionalnih asocijacija. Naučni opus obuhvata 105 bibliografskih jedinica i 7 publikacija. Humanošću ispunjen i naučno plodan život rezultirao je brojnim priznanjima (povelje, plakete, zahvalnice, certifikati). Stvaralački život profesora i privrednika nastavlja se na najbolji način.

ĆATOVIĆ Haris je rođen 14. 05. 1988. godine u Sarajevu. U decembru 2013. godine na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Odsjeku za bosanski jezik i književnost diplomirao je na temu *Jezičke odlike Kunovskog zapisa* s najvišom ocjenom.

Od 2011. godine angažiran kao stručni saradnik na izradi *Rječnika bosanskog jezika* autora Dževada Jahića. Angažman Harisa Ćatovića ogleda se u ekscerpiranju građe za ovaj *Rječnik*. Kao stručni saradnik angažiran je i u izradi *Sandžačkog rječnika*, koji predstavlja svojevrsni prilog dijalekatskoj leksici bosanskog jezika. Doprinos Harisa Ćatovića pri izradi ovog *Rječnika* ogledao se u obimnom poslu gramatičkih definicija leksema. Godine 2015. upisuje Postdiplomski studij iz lingvistike na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Trenutno radi na izradi master rada: *Fo-*

netsko-fonološki sistem istočnobosanskog govornog tipa u Anketi pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu (1975–1986).

Od 2014. godine angažiran je na nekoliko projekata Instituta: *Jevrejskošapnski jezik u Bosni i Hercegovini*, *Bibliografija izdanja Instituta za jezik (1972–2014*) te *Miris dunja – Odabrane sevdalinke iz Bosne i Hercegovine – The Scent of Quinces – Selected traditional love songs from Bosnia-Herzegovina.*

Zaposlen je na Institutu za jezik Univerziteta u Sarajevu kao stručni saradnik na Odjeljenju za dijalektologiju.

DILBEROVIĆ Alija je rođen u Mostaru 18. 12. 1970. godine. Diplomirao je Historiju religija na Centru za teologiju i religijska istraživanja Univerziteta u Lundu, u Švedskoj. Tema njegovog istraživanja je sufijska tradicija i duhovna baština Mostara iz osmanskog perioda. Učestvovao je na simpoziju o duhovnoj tradiciji u Hercegovini koji su organizirali Naučno istraživački institut "Ibn Sina" i Muftijstvo mostarsko u Mostaru 2013. godine, zatim na simpoziju "Tesavvuf i društvo" održanom u Mostaru 2014. u organizaciji Naučno istraživačkog instituta "Ibn Sina" iz Sarajeva. Bio je učesnik i naučnog skupa *Kulturološko-historijski razvoj grada Mostara* u organizaciji Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca održanog u Mostaru 2015. godine.

Živi i radi u Mostaru. Zaposlen je kao profesor u Gimnaziji Mostar.

DIZDAR Srebren (Mostar, 13. 8. 1955.) je redovni profesor engleske književnosti na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Osnovno područje njegovog znanstvenog zanimanja obuhvata književnosti nastale na engleskom jeziku, odnosno pisce i fenomene iz književnog stvaralaštva na engleskom jeziku, pretežno iz razdoblja poezije engleskog romantizma, te književnosti XX stoljeća, od modernizma do savremenih autora iz Velike Britanije, SAD i postkolonijalnih književnosti.

Studirao je engleski i francuski jezik i književnost i 1978. diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Na Filološkom fakultetu u Beogradu pohađao je postdiplomske studije iz književnosti te, kao stipendista Britanskog savjeta (the British Council), iz savremene engleske i američke književnosti na University of Leicester (Velika Britanija), gdje je je i magistrirao 1981. godine na temu *With/Without Words: A Comparative Approach to the Plays of Harold Pinter and Edward Albee* (*Sa/bez riječi: komparativni pristup dramama Haroldа Pintera i Edwarda Albeeja*). Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odbranio je 1989. doktorsku disertaciju *Razvoj i osobenosti književnog djela Ngugi wa Thiong'oa*. U dva navrata bio je stipendista Fulbrightovog programa razmjene sa SAD-om (doktoralni studij 1987/1988. na University of Southern California /USC/, Los Angeles, te postdoktoralni studij 2000/2001. na University of Cali-

fornia San Diego /UCSD/), a učestvovao je na brojnim naučnim skupovima iz oblasti kojom se bavi u zemlji i svijetu. Predavao je na nekoliko domaćih i internacionalnih univerziteta. Bio je mentor za 18 magistarskih i pet doktorskih disertacija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, te jedne doktorske disertacije na Internacionalnom Burch univerzitetu u Sarajevu. Voditelj je Doktorskog studija književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Autor je sedam /7/ knjiga, među kojima su i *Poezija engleskog romantizma* (1999.), *Na putevima promjena: osobenosti razvoja književnog djela Ngugi wa Thiong'oa* (2004.), *Vodič za uvođenje ECTS sistema studijskih bodova na Univerzitetu u Sarajevu* (2005) i *Oblici i umijeća akademskog pisanja* (2015), te priređivač dva zbornika radova. Objavio je na bosanskom i engleskom jeziku preko 150 naučnih i stručnih radova iz engleske, američke, afričke te postkolonijalne književnosti, zatim na temu općeg i napose visokog obrazovanja, arhivistike, medija, politike i historije (*Izraz*, *Život*, *Dijalog*, *Mostovi*, Beograd, *Književna smotra*, Zagreb, *Novi Izraz*, *Pregled*, *Bosnian Studies*). Preveo je 17 knjiga i priručnika, preko 20 književnih i 60 stručnih i naučnih tekstova s engleskog na bosanski i s bosanskog na engleski jezik. U okviru projekata obnove obrazovanja u Bosni i Hercegovini rukovodio je radom nekoliko domaćih i međunarodnih skupova i projekata, ili učestvovao u njima kao ekspert Svjetske banke, UNESCO-a, UNICEF-a, Fonda *Otvoreno društvo*, Rektorske konferencije Evrope, Vijeća Evrope, Evropske komisije i programa TEMPUS, u razdoblju od 1996. do 2016. godine.

Među brojnim dužnostima koje je obavljao ističu se dužnost pomoćnika ministra za nauku (1993), te sekretara Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi R/F BiH (1993-1996) i predsjednika Nacionalne Komisije BiH za UNESCO (1993-1996). Bio je član Upravnog odbora Fonda *Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine* (1996-2000), predsjednik nevladine organizacije Svjetski univerzitetski servis Bosne i Hercegovine (SUS BiH, 1999-2000), a od 2003. do 2006. i predsjednik Fondacije za visoko obrazovanje SUS BiH. Bio je dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu i član Senata Univerziteta u Sarajevu (2007-2010), a od 2007. do 2011. obavljao je dužnost predsjednika Upravnog odbora Fondacije za kinematografiju u Sarajevu.

Dobitnik je II Brankove nagrade Matice srpske u Novom Sadu (1979), te medalje "Aristoteles", generalnog direktora UNESCO-a (1996).

DERVIŠEVIĆ Amira docentica je za oblast književnosti na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću. Rođena je 16. 01. 1973. godine u Bihaću. Završila je Gimnaziju u Bihaću, a potom diplomirala na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2005. godine odbranila je magistarsku radnju pod naslovom *Usmena proza u rukopisnoj zbirci Hamdije Mulića,* a 2011. godine doktor-

sku disertaciju pod naslovom *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi*. Bavi se proučavanjem bošnjačke i bosanskohercegovačke usmene književnosti, a posebno interferencijama usmenih tradicija na južnoslavenskom prostoru te odnosima pisane i usmene književnosti. Autorica je više naučnih i stručnih radova. Između ostalog, objavila je sljedeće: *Poetička i stilska obilježja bajki u zbirci Hamdije Mulića* (Znakovi vremena, 2005), *O prvoj Nametkovoj zbirci usmene proze* (*Godišnjak* BZK "Preporod", 2006) *Postojanost novelističkog sižejnog obrasca na primjerima iz bošnjačke i hrvatske usmene proze*, (Zbornik radova Prvog bosanskohercegovačkog slavističkog kongresa, Sarajevo, 2011) *Usmenoprozna linija u romanu "Legenda o Ali-paši" Envera Čolakovića* (Behar, 2013), *Pjesničko uobličenje sižejnih obrazaca bajke u pjesmi Labud djevojka Maka Dizdara* (Zbornik radova Slovo o Maku, Mostar, 2013), *Odjeci "orijentalnog repertoara" u pričama iz Zbirke Omer-bega Sulejmanpašića Skopljaka* (Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije Sarajevski filološki susreti II, Sarajevo, 2014).

Tokom 2015. godine boravila je na Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, gdje se bavila istraživanjem odnosa bosanskohercegovačke i hrvatske usmene tradicije na primjerima rukopisnih zbirki s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

DIZDAREVIĆ Mevludin je rođen u Zenici 1974. godine. Završio je GHM u Sarajevu 1992, Islamsku pedagošku akademiju 1997, a na Fakultetu islamskih nauka je diplomirao 2000. godine. Titulu hafizul-kur'an dobiva 2003. godine, a magistar islamskih nauka iz oblasti Kulture i civilizacije postaje 2009. godine. Na matičnom Fakultetu uradio je doktorsku radnju na temu *Mjesto Hivzije Hasandedića u izučavanju kulturne historije Hercegovine*.

Imam je u Ensar džamiji u Zenici, a biran je u zvanje višeg asistenta na predmetu Islamska kultura i civilizacija pri Islamskom pedagoškom fakultetu u Zenici. Član je redakcije časopisa *Novog muallima*. Učesnik je na više znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova, promocija knjiga i časopisa.

DRINO Dževad je rođen 1957. g. u Bugojnu, dodiplomski i postdiplomski studij okončao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je i doktorirao, šef Katedre za historiju države i prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici. Predavač je na predmetima Rimsko pravo, Komparativna pravna historija, Moderne pravne kodifikacije i srodnih kolegija na fakultetima u Zenici, Tuzli i Sarajevu, živi i radi u Zenici. Objavio veliki broj naučnih radova, učestvovao na niz konferencija međunarodnog i domaćeg karaktera. Objavljene knjige: 1. *Istorija pravnih institucija*, Visoka škola Primus, Gradiška, 2014. 2. *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, grupa autora, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014. 3. *Komparativna pravna historija*, Samostalno autorsko izdanje, Zenica, 2016.

DURMIŠEVIĆ Enes, redovni profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, rođen je u Sanskom Mostu 1955. godine gdje je završio osnovnu školu. Gazi Husrev-begovu medresu, Pravni i Filozofski fakultet (orijentalni jezici: arapski, turski i perzijski) završio je u Sarajevu.

Magistarski rad pod naslovom *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1899. godine*, odbranio je 2000, a doktorski rad pod naslovom *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, 2003. godine.

Radio je kao prevodilac za arapski jezik u Libiji, profesor, odgajatelj i sekretar u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, prvi direktor i prvi urednik Muslimanske novinske agencije (MINA), urednik časopisa *Islamska misao*, novinar i urednik u sedmičnom listu *Ljiljan*, izvršni urednik časopisa *Ljudska prava*. Član je Redakcije *Godišnjaka* Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Redakcije *Pregleda*, časopisa Univerziteta u Sarajevu i šef je Katedre za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Autor je više knjiga (udžbenika i monografija) i nekoliko desetina članaka iz historije države i prava, kulturne i političke historije Bosne i Hercegovine.

DŽEKO Lebiba (rođ. Nametak), magistrica etnoloških nauka, je rođena u Sarajevu 1969. godine. Filozofski fakultet, Odsjek za orijentalistiku završila u Sarajevu. Magistrirala je etnološke i kulturno-antropološke znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju sa temom *Antropološko tumačenje lika žene u književnom djelu Alije Nametka (prilog proučavanju antropologije žene u Bosni i Hercegovini)*. Od 1996. godinu je zaposlena u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Odjeljenju za etnologiju, a od 2010. godine je u zvanju muzejske savjetnice. U više navrata je obavljala dužnost načelnika Odjeljenja za etnologiju. Lebiba Džeko je autorica 12 autorskih, koatorskih i zajedničkih izložbi i kataloga od kojih su najznačajnije: "Motivi i ukrašavanje na bošnjačkom gradskom pokućstvu", "Milan Karanović život i rad", "Sarajevo između dvije carevine", "Gizdava nit", i dr., te autorica više stručnih i naučnih članaka. Radila je kao stručni saradnik na realizaciji stranih izložbenih postavki u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i Franjevačkom samostanu u Tomislavgradu, te kao stručni saradnik za etnološku zbirku u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića. Od 2011. godine pohađa doktorski studij na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

EFENDIĆ Nirha je rođena 20. 04. 1979. godine u Zvorniku. Završila je osnovnu školu u Srebrenici, a Islamsku gimnaziju "Dr. Ahmed Smajlović" u Zagrebu. Arapski jezik i književnost i perzijski jezik i književnost diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na istom magistrirala 2009. godine. Rad sa temom "Bošnjačka usmena lirika - kulturno historijski okviri geneze i poetička obilježja" 2014. godine odbranila je i stekla zvanje doktora književno-historijski

nauka na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Zaposlena je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu kao kustos za usmenu poeziju Etnološkog odjeljenja, od 2011. kao istraživač-saradnik za oblast usmene poezije. Učesnica je domaćih kongresa, konferencija, okruglih stolova. Oblast kojom se bavi je bosanskohercehovačka usmena tradicija, sevdalinke, uspavanke, mitološke pjesme. Kao član stručnog tima Zemaljskog muzeja učestvuje u više projekata etnološkog istraživanja kao što su: Prusac, Kraljeva Sutjeska, Srebrenica, Konjic... Radove sa skupova na kojim je aktivno učestvovala objavila je u zbornicima radova. Saradnica je stručnih časopisa i redakcija u zemlji i inostranstvu gdje je također objavila više radova. Osim arapskog i perzijskog jezika, koristi se i engleskim jezikom na čijem je usavršavanju radila boraveći u više navrata duži period u Velikoj Britaniji. U Zemaljskom muzeju se ističe pedagoškim radom u oviru dnevnih obaveza. Posebno se posvećuje svom zavičaju (Srebrenica) brineći se za očuvanje usmenog naslijeđa Bošnjaka na području Srebrenice istražujući način života prognanog i raseljenog stanovništva Srebrenice nastanjenog u okolini Sarajeva.

FAZLIBEGOVIĆ Emir je rođen 28. 04. 1953. u Mostaru. Na Medicinskom fakultetu u Beogradu je diplomirao 1976, a magistrirao 1987. Doktorsku disertaciju je odbranio 2006. na Medicinskom fakultetu u Sarajevu. Godine 1987. je položio specijalistički ispit iz interne medicine i okončao obuku iz ehokardiografije, a titulu primarijusa dodijelilo mu je Federalno ministarstvo zdravstva 2001. godine. Promoviran je u Fellow of ESC 2002, dok je diplomu evropskog kardiologa dobio 2005. Primljen je 2013. za dopisnog člana Bosanskohercegovačko-američke akademije nauka i umjetnosti u Washingtonu (BHAAAS).

Od 1987. do 1992. radio je kao rukovodilac projekta *Univerzitetsko područje Mostar*. Do 1992. godine bio je rukovodilac i direktor Škole Crvenog krsta Bosne i Hercegovine. Od 1991. do 1995. proveo je rat u Ratnoj bolnici u Mostaru, a potom u Kliničkoj bolnici Mostar, te Sveučilišnoj kliničkoj bolnici Mostar gdje radi i danas, i to kao kardiolog - šef Odsjeka u postkoronarnoj jedinici sa postintenzivnom njegom i šef Ehokardiografskog i pace-maker kabineta Interne klinike. Učestvovao u projektu "Zdravlje za sve" Instituta za socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta UMC Sarajevo (2000.) Izabran je u zvanju docenta na Nastavničkom fakultetu Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru za užu naučnu oblast Medicina sporta 2007. godine.

Do danas je objavio 117 stručnih radova kao prvi autor, 129 kao koautor, te objavio 15 knjiga monografija i vodiča za kardiovaskularne bolesti ESC-a kao prvi autor, te 23 knjige i vodiče ESC-a kao koautor.

Učesnik je na 97 naučnih konferencija Evropskog udruženja kardiologa, Svjetskog udruženja kardiologa, nacionalnih udruženja kardiologa pojedinih susjednih zemalja, Turske, Egipta, Tunisa, te kongresa, simpozija i sastanaka Udruženja kardiologa BiH, organizator je IV i VII kongresa kardiologa i angiologa BiH (2007. i 2016. godine).

GUŠIĆ Sejdalija je rođen 25. 11. 1956 . godine u Plani - Han Pijesak. Osnovno i gimnazijsko školovanje završava u Sarajevu. Na Odsjeku orijentalistike Filozofskog fakulteta u Sarajevu diplomirao je 1980. godine i stekao zvanje diplomiranog orijentaliste (arabista i turkolog). Od 1981. godine radi u JU Historijski arhiv u Sarajevu kao arhivist i rukovodilac Orijentalne zbirke Arhiva. U ovoj ustanovi od 2001. do septembra 2011. godine obavlja dužnost direktora. Od septembra 2011. do decembra 2013. godine je radio na poziciji arhivskog savjetnika i šefa Odsjeka za naučnu, kulturnu, prosvjetnu i izdavačku djelatnost. Od februara 2012. godine do decembra 2013. godine član je Upravnog odbora Historijskog arhiva u Sarajevu iz reda uposlenih. Trenutno je na dužnosti v.d. direktora Arhiva.

U decembru 2003. godine bio je inicijator formiranja Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine. Nakon formiranja udruženja, izabran je za predsjednika Upravnog odbora. Od 2009. do maja 2013. godine godine je predsjednik Skupštine Arhivskog udruženja Bosne i Hercegovine. U aprilu 2005. godine izabran je u najveće stručno zvanje - *arhivski savjetnik.*

Učesnik je na više međunarodnih skupova (Slovenija, Hrvatska, Njemačka, Austrija, Turska, Mađarska, Srbija, i dr.). Također je bio zvanični predstavnik Bosne i Hercegovine na dva Kongresa ICA (Međunarodnog arhivskog vijeća) koji su održani u augustu 2004. godine u Beču - Austrija i julu 2008. godine u Kuala Lumpuru - Malezija.

Član je redakcija: *Arhivska praksa,* Tuzla, *Prilozi za istoriju Sarajeva,* Sarajevo, *Malo poznata zanimanja,* Historijski arhiv Sarajevo, Muzej Sarajeva, Sarajevo i drugih. Aktivno govori ili se služi arapskim, turskim, engleskim i ruskim jezikom.

Godine 2013. je magistrirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na temu *Obnova i razvoj Sarajeva u prvim decenijama 18. stoljeća.*

Senat Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 26. 02. 2015. godine prihvatio mu je temu doktorke disertacije pod nazivom *Sarajevo i Sarajevski kadiluk u 18. stoljeću.*

U prethodnom periodu Sejdalija Gušić je napisao i objavio kao autor i koautor osam monografija i stručnih publikacija, 15 stručnih i naučnih radova, 13 izložbi i kataloga izložbi. Glavni je i odgovorni urednik tri publikacije, te recenzent šest knjiga.

HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ Remzija je rođena 04. 08. 1955. u Malom Zvorniku, gdje je završila osnovnu školu. Gimnaziju je završila u Zvorniku, a na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu diplomirala 1978. Magistrirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu (tema magistarskog rada su turcizmi u romanima *Derviš i smrt* i *Na Drini ćuprija*). Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu doktorirala je 1991. (s temom o deminuciji i augmentaciji u jeziku). Od 1978. zaposlena je na Filo-

zofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je u zvanju docenta predavala Lingvističku stilistiku i predmete savremenog jezika. Od 1992. živi u Zagrebu i radi kao profesor jezika u Islamskoj gimnazija dr. Ahmeda Smajlovića.

Kao vanredni profesor od 1996. predaje savremeni jezik, *Lingvističku stilistiku* i *Opću lingvistiku* na Islamskom pedagoškom fakultetu i Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću (odsjeci: Bosanski jezik i književnost, Njemački jezik i književnost, Engleski jezik i književnost). Na II ciklusu studija na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću vodila je predmete *Onomastika* i *Retorika*. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na III ciklusu studija (Doktorski studij) gostovala je s predavanjima iz savremenog bosanskog jezika. Predavala je kao gostujući profesor na Filozofskom fakultetu u Tuzli (odsjeci: Bosanski jezik, Žurnalistika) i Islamskoj pedagoškoj akademiji u Zenici.

Objavila je osamdesetak znanstvenih i stručnih radova, te prijevoda. Autorica je triju školskih udžbenika bosanskoga jezika za osnovnu školu i gimnaziju. Bila je jedan od recenzenata i član pravopisne komisije prvog *Pravopisa bosanskog jezika* (1996), član redakcijskog odbora *Rječnika bosanskog jezika* autora Dževada Jahića (od 2010), čiji je izdavač Akademija nauka BiH, i jedan od recenzenata prvog savremenog *Rječnika bosanskog jezika* (izd. Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011), itd. Osnovno područje njenog bavljenja je lingvistička stilistika, lingvistika teksta, diskursna analiza. Recenzirala je više udžbenika, stručnih i naučnih knjiga. Bila je, između ostalog, i član redakcije "Književnog jezika" i "Književnih novina" (Sarajevo), "Bošnjačke pismohrane" i "Behara" (Zagreb), "Bosanskog jezika" (Tuzla).

Sudionica je brojnih naučnih kongresa, konferencija i simpozija u regiji i Evropi (Slovenija, Njemačka, Poljska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska).

HADŽIZUKIĆ Dijana je rođena u Kiseljaku 1969. godine gdje je završila osnovnu školu. Potom je završila sarajevsku Prvu gimnaziju, te diplomirala na Odsjeku za istoriju književnosti naroda i narodnosti SFRJ i srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje je 2006. godine odbranila magistarski rad na temu "Žena u romanima Ćamila Sijarića". Doktorsku disertaciju "Poetski diskurs u bošnjačkom romanu" 2009. godine odbranila je na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. U izdanju Salvističkog komiteta BiH objavila je monografiju *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, a zatim knjigu studija *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama.*Učestvovala je u radu brojnih domaćih i međunarodnih naučnih skupova. Naučne i stručne radove do sada je objavljivala u "Novom izrazu", "Životu", "Diwanu", "Pismu", "Godišnjaku" BZK Preporod, "Slovu Gorčina", "Beharu" i "Istraživanjima".

Na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru radi od 1995. godine, a na Fakultetu humanističkih nauka od njegovog osnivanja, gdje je danas rukovoditelj Odsjeka za bosanski jezik i književnost.

HODŽIĆ Jasmin je rođen 09. 03. 1984. godine Stocu. Godine 2003. stiče zvanje elektrotehničara računarske tehnike i automatike, po završetku Elektrotehničke škole u Mostaru. Na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru je stekao diplomu profesora bosanskog jezika i književnosti 2009. godine. Na istoimenom fakultetu stiče zvanje magistra humanističkih nauka iz područja lingvistike, 2013. godine, odbranivši magistarski rad na temu: *Sintaksičko-semantička analiza katenativnih glagola u bosanskom jeziku*.

Bosanski jezik i književnost je kao srednjoškolski profesor predavao u Karađoz-begovoj medresi, te u Mašinsko-saobraćajnoj školi u Mostaru.

Godine 2011. na matičnom fakultetu izabran je u zvanje asistenta, uža naučna oblast lingvistika, poslije čega u svojstvu saradnika radi na Odsjeku za bosanski jezik i književnost i na Odsjeku za komunikologiju, a od 2015. u svojstvu saradnika za lingvistiku radi na Nastavničkom fakultetu u Mostaru.

Učestvuje na domaćim i međunarodnim naučnim i stručnim konferencijama o lingvistici i filologiji, i objavljuje radove u časopisima Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu, Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici, Filozofskog fakulteta u Mariboru, Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru, Nastavničkog fakulteta u Mostaru, Internacionalnog Burč Univerziteta u Sarajevu, Filozofskog fakulteta u Zenici, Pedagoškog fakulteta u Bihaću, Bosanskog filološkog društva u Sarajevu, Slavističkog komiteta u Sarajevu i drugoj naučnoj i stručnoj periodici.

Nakon učešća na Drugom simpoziju o bosanskom jeziku, izabran je za člana Komisije za izradu zaključaka Simpozija.

Godine 2014. objavio je knjigu: *Ogledi iz lingvistike i filologije*, u izdavaštvu Narodne biblioteke Mostar.

Od 26. februara 2015. kandidat je za odbranu doktorske disertacije, na temu: *Tipovi sintaksičkog ambigviteta u bosanskom jeziku* (prijavljene na Fakultetu humanisitčkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru).

Od februara 2016. zaposlen je u Institutu za jezik Univerziteta u Sarajevu, kao stručni saradnik na Odjeljenju za proučavanje savremenog jezika.

HUSEINSPAHIĆ Ajdin je rođen 14. 05. 1984. godine u Zenici. Osnovnu i srednju školu završava u Zenici, nakon čega, akademske 2003/2004. godine, upisuje Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu. Diplomirao je 24. 02. 2008. godine sa prosječnom ocjenom 9,4 te stekao zvanje diplomiranog pravnika. Tokom studija dobio je posebno priznanje dekana Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu za postignut odličan uspjeh tokom studija. Naposredno nakon dodiplomskog studija, akademske 2008/2009. upisuje postdiplomski studiji na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici (katedra za građansko pravo), gdje s prosječnom ocjenom 9,1 polaže sve ispite, te koncem 2011. godine pristupa

proceduri prijave teme magistarskog rada. Sredinom novembra 2012. godine s uspjehom je odbranio magistarski rad na temu *Tutela impuberum i pozitivno pravna zaštita i odgoj djece bez roditeljskog staranja u BiH*. Trenutno je u zvanju docenta angažiran na predmetu Rimskog prava na Katedri za historiju države i prava. Imajući u vidu specifičnost teme magistarskog rada i njegovu naučnu sklonost, angažiran je i na Katedri za građansko pravo na predmetima: Nasljedno pravo, Bračno pravo i Roditeljsko i starateljsko pravo. Od 2011. godine obavlja dužnosti jednog od izvršnih urednika časopisa Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, a od 2012. godine je odlukom šefa Katedre za historiju države i prava imenovan za tehničkog sekretara Katedre.

Nakon odbrane doktorske teze pod naslovom *Historijski i pravni aspekti primjene instituta legitima portio i njegova pravna dejstva u pravnim sistemima na tlu Bosne i Hercegovine* na Pravnom fakultetu Univeziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru i stjecanju zvanja doktora pravnih nauka, Ajdin Huseinspahić se posvetio naučno-istraživačkom radu u kojem kombinirajući komparativno-pravni i pozitivno-pravni metod pristupa sagledavanju i naučnoj opservaciji nasljedno-pravnih i porodično-pravnih pravnih instituta. Do sada je objavio znatan broj radova.

JALIMAM Salih je rođen u Zenici 30. septembra 1951. godine. U rodnom mjestu završio je osnovnu školu i gimnaziju. Filozofski fakultet, Odsjek istorija završio je u Sarajevu gdje je 11. februara 1975. diplomirao temom "Crkva bosanska u 15. vijeku (na primjeru testamenta gosta Radina)". Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu magistrirao je 24. maja 1982. temom "Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države". Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Tuzli 23. novembra 1998, odbranivši doktorsku disertaciju pod naslovom "Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni". Radio je u osnovnoj i srednjoj školi, Muzeju grada Zenice i u Centru vojnih škola Armije RBiH. Predavao je srednjovjekovnu historiju na Filozofskom fakultetu u Tuzli, Pedagoškom fakultetu u Bihaću, Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru i Pedagoškom fakultetu u Zenici. Od 1. oktobra 2005. angažovan je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici na katedri: Historija države i prava Bosne i Hercegovine. Dekan je Pravnog fakulteta u Zenici (do 24. decembra 2009.) i šef Katedre historije države i prava i predsjednik Vijeća postdiplomskog studija na Pravnom fakultetu u Zenici. Bio je član Upravnog odbora Univerziteta u Zenici i Senata Univerziteta, a sada je član Senata Bošnjačkog instituta, Savjeta BZK "Preporod" Sarajevo. Bio je član Redakcije Godišnjaka Društva historičara BiH, Gračaničkog glasnika i časopisa Stav, glavni i odgovorni urednik Zbornika radova Pedagoškog fakulteta i Društvenih istraživanja. U zvanje višeg asistenta, uža naučna oblast: Historija Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku izabran je 11. novembra 1996. godine (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), a u docenta, nastavno-naučna oblast:

Historija srednjovjekovne bosanske države 22. februara 1999. (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli). U nastavno-naučno zvanje vanredni profesor za naučnu oblast Historijske nauke na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici izabran je 25. januara 2006. Redovni profesor je od 29. januara 2011. (Pravni i Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici i Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru).

Polje naučnog interesa je široko. Objavio 36 je knjiga, napisao preko 150 radova iz historije Bosne i Hercegovine i preko 100 prikaza, recenzija i osvrta. Najbolje rezultate je ostvario na polju vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, naročito pišući o bogomilima, franjevcima i dominikancima, te o historiji Zenice. Učestvovao je sa referatima na 60 međunarodnih naučnih skupova, simpozija i naučnih konferencija.

JOLDIĆ Adil je rođen 02. 04. 1984. u Zenici. Godine 2007. je završio Fakultet informacijskih tehnologija Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru nakon čega je zaposlen kao asistent na istom fakultetu. Izbor u zvanje asistenta dobio je za užu naučnu oblast Softverski inženjering (gdje i sada radi). Postdiplomski studij završio je 2011. godine na Fakultetu informacijskih tehnologija. Trenutno je student doktorskog studija na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Kao koautor objavio je više radova u zbornicima radova indeksiranih konferencija (IEEE Xplore, INSPEC, i dr.).

JOLIĆ Robert je rođen u Kongori kod Tomislavgrada 14. travnja 1967. Nakon završene osnovne škole u rodnom mjestu pohađa Franjevačku gimnaziju u Visokom (BiH). Studij teologije i filozofije pohađa u Sarajevu i Zagrebu, a dovršava u Grazu (Austrija). Svećenik je Katoličke crkve, franjevac. Kao svećenik je djelovao u Hercegovini, Hrvatskoj i SAD-u. God. 2001. u Zagrebu je upisao poslijediplomski studij na Filozofskom fakultetu. U svibnju 2004. obranio je magistarski rad. Na istome je fakultetu u ožujku 2009. obranio doktorski rad te postigao naslov doktora znanosti. Do sada je objavio više knjiga. Uredio je nekoliko zbornika radova i monografija. Radove objavio u više znanstvenih časopisa. Sudjelovao je na brojnim znanstvenim simpozijima, okruglim stolovima, tribinama. Predaje na PMF-u u Mostaru.

JOVIĆ Ivo Miro je rođen 15. VII. 1950. godine u Trebižatu - Čapljina. Diplomirao je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Radio je u srednjim školama u Ilijašu, Kiseljaku, Kreševu i Fojnici. Bio je ravnatelj Centra za kulturu Kiseljak i ravnatelj Srednje škole Kiseljak, dominstar u Ministarstvu prosvjete, znanosti, kulture i športa Srednjobosanskog kantona/županije, zastupnik u Parlamentarnoj skupštini BiH i član Predsjedništva BiH 2005-2006. Intezivnije se bavi znanstvenim radom od zaposlenja na Sveučilištu Vitez, a nakon

što je 2012. godine doktorirao u Banjaluci. Učesnik je više znanstvenih skupova, svečanih akademija, obljetnica. Dobitnik je brojnih priznanja, plaketa i povelja, a najznačajnije je odličje od Sv. Oca Benedikta XVI 2008. godine.

KAJAN Ibrahim - Nakon školovanja u rodnom Mostaru diplomirao je na Pedagoškoj akademiji u Dubrovniku i Fakultetu za defektologiju u Zagrebu, u kojem je nastanjen od 1969. Magistrirao je i doktorirao na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Radio je u Zagrebu kao lektor, bibliotekar, urednik časopisa, itd. Akademsku godinu 1989/90. proveo je na naučnom istraživanju u Ankari i Istanbulu. Od 1992. glavni je urednik časopisa "Behar", pokrenutog u zagrebačkom KDB "Preporod", čiji je osnivač i predsjednik (1991-2001).

Radio Zagreb emitirao je 5 njegovih radiodrama, od kojih je jedna za djecu, a Radio FBiH "Katarinu Kosaču – posljednju večeru", koja je doživjela 2 scenske postavke: prvo ju je na scenu postavio Mostarski teatar mladih (2003) u režiji Seada Đulića i Tanje Miletić-Oručević, a potom kultno sarajevsko pozorište SARTR, u režiji Gradimira Gojera.

Od 2001. godine radio je kao pomoćnik ministra za kulturu u Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta HNK, a potom kao profesor na mostarskom Fakultetu humanističkih nauka, gdje je jedno vrijeme bio i vršilac dužnosti dekana.

Član je Društva pisaca Bosne i Hercegovine i Društva hrvatskih pisaca; član P.E.N. Centra Bosne i Hercegovine; Dopisni član Bosanskohercegovačko-američke akademije nauka i umjetnosti (BHAAAS), USA (2015).

Djela:

Arabija ljubavi, pjesme, Sarajevo, 1967, *Al-Sajab i kamena vaza*, Zagreb, 1969, *Kuću dok nađeš*, pjesme, "August Cesarec", Zagreb, 1978, *Žuta ptica*, Sarajevo, 1980. i Wuppertal, 1993, *Ljubavni huhujek*, pjesme, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1989, *Muslimanski danak u krvi*, publicistika, 1992, *Zavođenje Muslimana*, Zagreb, 1992, *Ljubavi je malo*, Wuppertal - Zagreb, 1994, *Pod beharom moje janje spava*, antologijska čitanka dječijeg bošnjačkog pjesništva, Zagreb, 1996, *Bošnjak na Trgu bana Jelačića*, Zagreb, 1998, *Tragom Božijih poslanika*, putopis, Tešanj 1999, Mostar, 2005. i 2016, *Melek*, Sarajevo, 2002, *Druga bajka*, Zenica, 2002, *Smijeh koji je pobjegao*, Tuzla, 2003, *Katarina Kosača - posljednja večera*, Tešanj, 2003, *Katarina, kraljica bosanska*, Tuzla, 2004. i 2005; Zagreb, 2007. i 2012, Sarajevo, 2007, Mostar, 2014, *Gospodari i sluge tinte*, Tešanj, 2005, *Grubići i nježnići*, Zagreb, 2006, *Tragom bosanskih kraljeva*, Tuzla, 2007, *Djedice unučice pričalice*, Sarajevo, 2008, *Razvoj i oblici dječjeg bosanskohercegovačkog romana*, Sarajevo, 2008, *Pogled u Bosnu - Tragom bosanskih kraljeva*, Sarajevo, 2010, *Grad velike svjetlosti. Mostarske vedute*, Mostar, 2014.

Nagrade:

Dobitnik je brojnih nagrada između ostalih: "Antun Branko Šimić", Nagrada "Planjaxa", "Zlatno pero", a nominiran je za nagrade "Skender Kulenović", "Hasan Kaimija" i međunarodnu nagradu "Mali princ".

KALAJDŽIJA Alen je rođen 31. 12. 1977. godine u Sarajevu. Nakon osnovnoškolskog obrazovanja u Sarajevu i srednjoškolskog u Zagrebačkoj medresi "Dr. Ahmed Smajlović", 1997. godine upisuje se na Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, gdje diplomira 2002. godine na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost. Godine 2003. upisuje se na Postdiplomski studij iz lingvistike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje magistarski rad pod naslovom *Razvoj refleksa glasa jata i formiranje poetskoga ikavskog manira* završava 2007. Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru radio je od akademske 2002. do 2012. U perodu 2003–2011. recenzirao je preko 30 udžbenika za osnovnu i srednju školu za predmet Bosanski jezik i književnost. Imao je nekoliko međunarodnih stručnih usavršavanja u Njemačkoj (Würzburg, Erlangen). U akademskoj 2007. godini angažiran je na Trakijskom univerzitetu u Republici Turskoj na Katedri za bosanski jezik, gdje je bio izabran u zvanju asistenta. Obavljao je više godina funkciju sekretara časopisa Fakulteta humanističkih nauka *Istraživanja*. U koautorstvu s Munirom Drkićem u Mostaru je 2010. godine izdao knjigu *Omer Humo: Sehletul-vusul*. Godine 2013. u Institutu za jezik u Sarajevu objavio je autorsku knjigu pod naslovom *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*. Dosada je objavio preko 60 radova, uključujući izvorne naučne članke, stručne radove i prikaze. Radove i članke objavljivao je u časopisima: *Pismo*, *Istraživanja*, *Godišnjak BZK Preporod*, *Bosnian studies*, *Književni jezik*, *Didaktički putokazi*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *Slovo Gorčina*, *Behar*, *Novi Izraz*, *Znakovi vremena,* i dr. Sudjelovao je na 25 domaćih i međunarodnih naučnih konferencija, simpozija i okruglih stolova. Više puta bio je promotor različitih izdanja iz oblasti bosnistike. Jedan je od stručnih saradnika pri izradi *Rječnika bosanskog jezika* autora Dževada Jahića. Godine 2012. izabran je za višeg stručnog saradnika u Institutu za jezik u Sarajevu, a iste godine uspješno je odbranio doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pod naslovom *Jezički izraz Hörmannove zbirke usmene epike u odnosu na novoštokavsku folklornu koine*. Drugi simpozij o bosanskom jeziku održan 12. i 13. marta 2015. godine u organizaciji Instituta za jezik vodio je kao predsjednik Organizacionog odbora. Godine 2013. izabran je u zvanje naučnog saradnika u Institutu za jezik u Sarajevu. Iste godine imenovan je za direktora Instituta za jezik i za urednika časopisa *Književni jezik*.

KARAVDIĆ Zenaida je rođena 12. 3. 1979. godine u Sarajevu. 2004. godine diplomirala je bosanski jezik, a 2005. književnost naroda Bosne i Hercegovine na Odsjeku za bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnosti naroda Bosne i Hercegovine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na istom fakultetu 2014. godine magistrirala na temu *Sintaksičke osobine ijekavskošćakavskoga govora Sarajeva*, stekavši titulu magistar nauka.

Kao profesor bosanskog jezika i književnosti radila je u "Perzijsko-bosanskom koledžu sa internatom" u Lješevu, Ilijaš od 2005. do konca 2006. godine. Na početku 2007. godine prelazi u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine kao tehnička podrška Nacionalnoj komisiji Bosne i Hercegovine za Općeslavenski lingvistički atlas, a radila je i poslove stručnog saradnika za izdavačku djelatnost. Od 2008. do 2011. godine na mjestu asistenta na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici, Odsjek za bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost kao spoljni saradnik držala je vježbe iz predmeta Opća lingvistika, Dijalektologija, Leksikologija, Frazeologija, Staroslavenski jezik, Historija jezika, Akcentologija, Poredbena gramatika slavenskih jezika, Lingvistika XX stoljeća... Pored toga, od 2008. do 2014. godine, također u svojstvu spoljnog saradnika, je radila kao lektor za bosanski jezik na Internacionalnom Burch Univerzitetu, a 2009. godine izabrana je za asistenta na predmetu Opća lingvistika na Islamskom pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici. Od 2015. godine radi u Institutu za jezik kao viši stručni saradnik.

Sarađivala je na izradi Rječnika bosanskog jezika (Halilović, Palić, Šehović, Sarajevo 2011). Kao stipendista DAAD-a bila na studijskom boravku u Njemačkoj od januara do aprila 2004. godine, gdje je držala konverzacijski kurs za studente bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika na Institut für Slavistik na Julius-Maximilians-Universität Würzburg. Potpredsjednica je Udruženja za primijenjenu lingvistiku Bosne i Hercegovine (The Association for Applied Linguistics in Bosnia and Herzegovina – AALBiH). Objavila je jedan udžbenik i 16 naučnih i stručnih radova u časopisima *Pismo* i *Godišnjak* te na naučnim skupovima u Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju.

KATZ Vera radi kao viša znanstvena suradnica u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu. Najveći broj njenih bibliografskih jedinica odnosi se na razdoblje moderne historije s akcentom na povijesti Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. stoljeća. Sudjelovala je u radu nekoliko redakcija renomiranih časopisa, kao i na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim konferencijama i projektima. Od 2008. do 2016. bila je glavna i odgovorna urednica časopisa *Historijska traganja* u izdanju Instituta za historiju.

KODRIĆ Sanjin, profesor je bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fa-

kulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i šef Odsjeka za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, kao i voditelj Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti.

Uz gostovanja i predavačke angažmane na više univerziteta u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, gdje je predavao na osnovnim, magistarskim i doktorskim studijima, te različite druge domaće i međunarodne naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, član je i Redakcije za izdavačku djelatnost te Redakcije časopisa *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Uredništva časopisa Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli *Bosnistika plus* te saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod", gdje je i član Redakcije edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Predsjednik je Matičnog odbora BZK "Preporod", jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u Bosni i Hercegovini, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik u Redakciji biblioteke *Bosnistika* i urednik kongresnih zbornika *Bosanskohercegovački slavistički kongres*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo* i urednik konferencijskih zbornika *Sarajevski filološki susreti*. Također, između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u vezi s pitanjima kulturalnog pamćenja, interkulturalnosti i interliterarnosti, kao i teorijom historije književnosti. Pored *Historije novije bošnjačke književnosti*, koju trenutno piše, te niza uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je triju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)* (2010), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012) i *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)* (2016, u pripremi za štampu), kao i više od osamdeset naučnih i stručnih radova. Učesnik je ili voditelj dvadesetak naučnoistraživačkih projekata u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, a organizirao je ili učestvovao u organizaciji većeg broja međunarodnih naučnih skupova, među kojima su i najznačajniji filološko-slavističko-bosnistički skupovi u Bosni i Hercegovini – *Sarajevski filološki susreti* (decembar 2010, decembar 2012, maj 2014, septembar 2016) te *Bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2011, maj 2015).

KORIĆ Elma (r. Huseinbegović) je rođena 01. 05. 1976. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovno i srednje obrazovanje te nastavila više obrazovanje na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Diplo-

mirala je 1999. godine na istom odsjeku i stekla zvanje diplomirani turkolog i arabista. Magistarski rad na Odsjeku za historiju odbranila je 2006. godine, a doktorsku disertaciju 2012. godine. Od 2000. godine zaposlena je u Orijentalnom institutu u Sarajevu prvo kao *asistent-pripravnik*, a zatim i *stručni saradnik-osmanista*. Od 2006. godine je u zvanju *viši stručni saradnik-osmanista*, a od 2012. godine u zvanju *naučni saradnik za historiju osmanskog perioda.*

Bavi se naučno-istraživačkim radom u oblasti osmanističkih studija. Njena uža oblast interesovanja jeste historija Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu (rani novi vijek). Uz naučnu osposobljenost posjeduje i stručne kompetencije u oblasti osmanske diplomatike i paleografije. Poznaje engleski i turski jezik, te osnove arapskog i perzijskog jezika. Pokazuje posebno interesovanje za upotrebu novih historijskih metoda u izučavanju osmanske Bosne kao pograničja, te upotrebu novih tehnologija u vizuelizaciji rezultata naučnog rada (Historijski GIS).

Objavila je naučnu monografiju Životni put prvog *beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović 1530-1590*, Posebna izdanja, XLIV Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015. Učestvovala je u realizaciji nekoliko naučno-istraživačkih projekata te objavila niz naučnih radova u časopisima: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu, *Povijesni prilozi,* te zbornicima radova sa naučnih skupova na kojima je učestvovala u zemlji i inostranstvu.

LONDRC Benjamina je rođena u Sarajevu 1991. godine. Diplomirala na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2013. god., magistrirala na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2014. godine. Dobitnica priznanja srebrena značka na Univerzitetu u Sarajevu, za izuzetan uspjeh tokom dodiplomskog i postdiplomskog studija. Godine 2015. diplomirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za historiju. Zaposlena kao asistent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici, na katedri za Historiju države i prava BiH, gdje je ujedno i student druge godine doktorskog studija. Autor više naučnih radova, članaka, te bibliografija i prikaza. Učestvovala na brojnim međunarodnim i domaćim naučnim konferencijama.

MARIĆ Almir je rođen 13. 9. 1986. godine u Mostaru, gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje. Fakultet humanističkih nauka, Odsjek za historiju, na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, upisuje akademske 2005/06. Zbog postignutih rezultata tokom studija dobitnik je više rektorovih nagrada koje se dodjeljuju najboljim studentima, kao i zlatne medalje spomenutog Univerziteta. Odbranom diplomskog rada 2009. godine, stekao je zvanje profesor historije. Nakon uspješno završenog studija dobiva zvanje asistenta na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru za užu naučnu oblast *Historijske nauke*.

Drugi ciklus studija, oblast stari - srednji vijek završio je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Magistarski rad odbranio je 27. 02. 2012. na temu *Gornja Neretva u prethistorijsko i antičko doba*. Završetkom II ciklusa studija i ispunjavanjem svih potrebnih uvjeta stekao je zvanje višeg asistenta za užu naučnu oblast *Historijske nauke*, na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Doktorsku disertaciju pod nazivom *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine* odbranio je 23. 11. 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i time stekao zvanje doktor historijskih nauka.

Osim radova i prikaza knjige, izlagao je na nekoliko okruglih stolova i konferencija od kojih posebno treba istaknuti međunarodnu naučnu konferenciju *Bosnia and Herzegovina: in Common History and Multicultural Atmosphere of the Balkans* koju su zajednički organizirali Univerzitet iz Istanbula i Univerzitet u Sarajevu. Tokom akademske 2014/2015. boravio je u Grazu na Institutu za antičku historiju Univerziteta Karl Franzen, kao dobitnik stipendije Austrijske agencije za međunarodnu mobilnost i saradnju u obrazovanju, nauci i istraživačkom radu (OeAD-GmbH).

MARIĆ Irma je rođena 26. 1. 1986. godine u Mostaru. Završila je Osnovnu školu "Zalik" u Mostaru, a potom Drugu gimnaziju – pedagoški smjer, također u Mostaru, da bi 2004. godine započela studij bosanskog jezika i književnosti na Fakultetu humanističkih nauka, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Studij je uspješno završila 2008. godine, diplomiravši na temu *Pripovjedač i pripovijedanje u prozama Ćamila Sijarića*, te tako stekla zvanje profesorica bosanskog jezika i književnosti. Tokom studiranja bila je stipendirana, prvo Egipatske ambasade, a potom Fondacije "Hastor".

Odmah nakon studija upisuje Interdisciplinarni postdiplomski studij, Kolegij za književnost, Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Nakon uspješno položnih ispita, pristupa izradi magistarske teme *Samoprepoznavanje kao egzistencijalni status u romanesknoj prozi Irfana Horozovića*. Uspješno je odbranila magistarski rad 13. 06. 2013. godine i dobila zvanje magistrice humanističkih nauka iz područja Književnosti. Zaposlena je na Fakultetu humanističkih nauka, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru u zvanju višeg asistenta na Odsjeku za bosanski jezik i književnost i Komunikologija. Radove iz struke kontinuirano objavljuje u časopisima *Educa*, *Istraživanja*, *Slovo Gorčina* i *Behar*.

Učestvovala je na Prvom bosanskohercegovčkom slavističkom kongresu u Sarajevu, 2011. godine s temom *Orijentacija i karakterizacija pripadnosti nacionalnim književnostima unutar države Bosne i Hercegovine, te paralelizmi u južnoslavenskim okvirima*. Na Naučnom skupu o Maku Dizdaru na Fakultetu humanističkih nauka, 2012. godine, učestvuje s temom *Egzistencija samoprepoznavanja u poetici "Kamenog spavača"* (*Spavačevo slovo o čovjeku)*. Također

je bila sudionik naučnog skupa *Miroljubivi suživot, uzajamno poštovanje prema svetim knjigama* sa samostalnim prilogom *Sve osim lažnog sjaja*. Napisala je i recenziju za *Zbornik literarnih radova učenika srednjih škola povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, 2014 godine.*

Također, u organizaciji Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, Udruženja "Slovo Gorčina" iz Stoca, učestvuje na međunarodnom naučnom skupu **Slovo o Aleksi Šantiću, Antunu Branku Šimiću i Zuki Džumhuru, s temom Poetska preobraženja Antuna Branka Šimića.** S temom *Postratna trauma u romanima Filmofil i Willam Shakespeare u Dar es Salamu, Irfana Horozovića* učestvuje na Sarajevskim filološkim susretima III, maja 2014. godine. U oktobru 2014. s pedagoškim timom iz Švedske učestvuje u projektu "Den Global Skolan" (Projekt globalne škole) koji se tiče razmjene nastavnika između Kraljevine Švedske i Bosne i Hercegovine s ciljem upoznavanja nastavnih procesa (prednosti i mahana) u obje zemlje. Također, 2014. godine učestvuje kao predavač u radionici Razvijanje psihosocijalnih komunikacijskih vještina. Održala je programska uvodna predavanja i vježbe iz Vještina komuniciranja i Retorike pod nazivom – *Obrazovan čovjek jest slobodan čovjek*.

Posebno vrijedi istaknuti volonterski angažman u Fondaciji Hastor, neprofitnoj organizaciji koja stipendira učenike i studente iz cijele Bosne i Hercegovine.

Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 22. 10. 2014. godine, uz mentorstvo prof. dr. Alije Pirića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, prijavljuje doktorsku disertaciju pod nazivom *Poetički modeli u romanima Irfana Horozovića*.

MARKOVINA Roko je rođen 1945. godine u Čapljini (BiH), od oca Stanka, znanstvenog suradnika Duhanskog instituta u Mostaru, i majke Dušanke, rođene Bukvić, domaćice.

Osnovnu i srednju školu završio je u Mostaru, Fakultet strojarstva i brodogradnje, Odjel brodograđevni na Sveučilištu u Zagrebu, na kojemu je i magistrirao 1976. godine. Doktorirao je na Mašinskom fakultetu Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 1991. godine.

Radio je u Brodogradilištu *Split* u Splitu (1970-1975), Vazduhoplovnoj industriji *Soko* u Mostaru (1975-1992), Brodogradilištu *Inkobrod* na Korčuli (1993-1998) te Fakultetu elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Splitu (1998-2014), odakle je u zvanju redovitog profesora u trajnom zvanju otišao u mirovinu. Bio je i vanjski suradnik Mašinskog fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, u više navrata voditelj Katedre za brodogradnju, na stručnom, dodiplomskom i postdiplomskom studiju Fakulteta elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Splitu, gostujući profesor na Stu-

diju morskog ribarstva i Pomorskom fakultetu Sveučilišta u Splitu, te "Politechnica di Bari" Sveučilišta u Bariju (Italija). U tri navrata je bio na stručnim i znanstvenim specijalizacijama iz suvremenih tehnologija u British Aerospace Industry (Engleska), te *Aerospatiale* i Institutu CETIM - Senlis (Francuska).

Tijekom dosadašnjeg rada objavio je preko 50 znanstvenih i stručnih radova, prezentiranih na domaćim i međunarodnim simpozijima te u više poznatih znanstvenih časopisa. Suautor je i patenta vrlo brzog broda, posebne forme *Glisirajuće krilo* sa Farukom Dizdarevićem, dipl. inž. vazd., a bio je voditelj jednog projekta Ministarstva znanosti obrazovanja i sporta RH, kao i suvoditelj jednog projekta Ministarstva nauke BiH.

Bio je tajnik Hrvatske udruge brodograditelja, član Hrvatske udruge proizvodnog strojarstva te Međunarodne udruge brodograditelja SNAME iz USA. Ušao je u Marquisovu knjigu *Who is who in the world* od 2006. godine, u 23. izdanju.

Bavio se sportom i društveno-političkim radom. Od igrača F.K. *Velež*, preko N.K. *Trnje* (Zagreb) do R.N.K. *Split* u nogometu. Jedan je od osnivača Tenis kluba *Mostar* i Vaterpolo kluba *Velež.* Bio je i predsjednik Saveza organizacija za fizičku kulturu (SOFK-Mostar), bass u klapi *Soko* – Mostar, te član Mješovitih zborova *Moreška* sa Korčule, *Mirta* iz Splita i *Sv. Roko* iz Lumbarde. Svira gitaru, a u slobodnom vremenu bavio se i slikarstvom, izlažući na nekoliko skupnih i samostalnih izložbi. Pisao je scenarije i vodio mnoge promocije i svečane obljetnice u Mostaru, Lumbardi, Korčuli i Splitu. Bio je član Vijeća udruženog rada u Mostaru (1978-1982), član Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru (1983-1985), zastupnik u Skupštini BiH (1990- 1996). Bio je i ratni zapovjednik Civilne zaštite u Mostaru (1992), član Poglavarstva Općine Lumbarda na Korčuli (1997-2001). Za svoj uspješan rad više je puta nagrađivan: "Plaketa ACTIM" (Paris - Francuska), Plaketa V.I. *Soko* (Mostar), "Majska nagrada" grada Mostara (1983), Plaketa i Zlatna plaketa *Hrvatske udruge proizvodnog strojarstva* - Zagreb (2000. i 2003.), "Nagrada za životno djelo" Općine Lumbarda (2009), te nagradu "Mimar mira" Centra za mir i multietničku suradnju grada Mostara (2015). Oženjen je i otac je dvojice sinova, Damira (1973), glumca HNK iz Zagreba i Dragana (1981), doc. dr. sc. povijesti, pisca i publiciste. Od 2014. godine je u mirovini i živi između Splita, Mostara i Lumbarde na Korčuli.

MILIŠIĆ Senija je rođena u Sarajevu 1954. godine. Završila Filozofski fakultet u Sarajevu 1978. godine. Zaposlena u Institutu za istoriju u Sarajevu. Magistrirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1987. godine, *Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947-1952), s posebnim osvrtom na skidanje zara i feredže*. Radila na realizaciji nekoliko bosanskohercegovačkih i širih jugoslavenskih naučnoistraživačkih projekata. Učestvovala u radu više naučnih skupova u Bosni i Hercegovini i inostranstvu;

u organizaciji Savjeta Evrope učestvovala na više skupova sa temom *Nastava historije* i *Pisanje udžbenika historije* i u organizaciji Helsinškog odbora za ljudska prava učestvovala na više okruglih stolova. Od 1996. do 2000. godine u zvanju višeg asistenta predavala na Pedagoškoj akademiji u Mostaru-Odsjek historija. Doktorirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2004. godine, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958).*

Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru predavala od školske 2004/05. godine do kraja zimskog semestra 2012/13. godine. Od januara 2008. godine angažirana na Nastavničkom fakultetu Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, na istom fakultetu 2008. godine izabrana u zvanje docenta.

Objavila više naučnih radova iz moderne, odnosno najnovije historije Bosne i Hercegovine u edicijama: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, *Bosna i Hercegovina i svijet*, *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, *Tito i Bosna i Hercegovina*, *Posebna izdanja ANU BiH*, *Istorijsko ne Staljinizmu* i u časopisima: *Prilozi*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, *Godišnjak BZK Preporod*, *Hercegovina*, *Saznanja*, *Istraživanja*, *Znakovi vremena*, *Nastava povijesti*, *Glas antifašista*, *Ljudska prava*, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, *Pregled*, Život,u jednom turskom časopisu, te u Oslobođenju.

Objavljene knjige: *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958)*, Sarajevo, 2007; *Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini 1945-1950*, Sarajevo, 2012; *Nauka i naučne ustanove u Bosni i Hercegovini (1945-1958)*, Mostar, 2015. (izmijenjeno i dopunjeno izdanje prve knjige).

Član redakcije časopisa *Istraživanja*. Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu u 2014. godini angažirana na doktorskom studiju. Član više komisija za izbore u zvanja.

NIKIĆ fra Andrija, povjesničar, je rođen 1. siječnja 1942. godine u Ružićima-Grude. Studirao je u Sarajevu, Zagrebu i Rimu. Znanstvenim radom bavi se od studentskih dana. Objavio je preko tisuću znanstveno-informativnih priloga, prikaza i osvrta. Struktura radova je tematski raznovrsna. Uspješno se bavi pomoćnim historijskim znanostima, arhivistika, diplomatika, paleografija, muzeologija. Zaslužan je za očuvanje, sistematiziranje i publiciranje vrijednih arhivskih izvora. Istraženu i izabranu građu u talijanskim arhivima i Dubrovačkom arhivu prevodi na hrvatski jezik sa latinskog i talijanskog. Biran je za člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti sa sjedištem u Mostaru. Predsjednik je Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" u Mostaru. Istražio je i objavio blago hercegovačkih franjevačkih samostana. Aktivni je učesnik brojnih znanstvenih i stručnih skupova. Počasni je doktor filozofije i književnosti na Sveučilištu u Missouriju (SAD).

OBRADOVIĆ Zarema je rođena u Stocu gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju. Medicinski fakultet na Univerzitetu u Sarajevu je upisala 1978, a završila 1983. godine. Po završetku studija je kao ljekar opće prakse radila u Domu zdravlja "Jan Viltačil" u Stocu. Specijalizaciju iz epidemiologije za Dom zdravlja Mostar, RMC "Dr. Safet Mujić" Mostar započinje 1987, a završava 1990. godine. Od 1996. godine radi u Zavodu za javno zdravstvo Hercegovačko-neretvanskog kantona (Mostar), a od 2008. godine u Zavodu za javno zdravstvo Kantona Sarajevo. Magistrirala je 1997. godine na Medicinskom fakultetu u Sarajevu iz oblasti Medicinska ekologija, a doktorirala 2001. na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Tuzli.

Nastavno-pedagoški rad je započela na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, zatim je radila na Univerzitetu u Tuzli, a od 2004. godine radi na Univerzitetu u Sarajevu. Od 2013. godine je redovni profesor.

Do sada je objavila šest naučnih knjiga od kojih su dvije univerzitetski udžbenici, nekoliko monografija, te 200 naučnih radova, najvećim dijelom iz oblasti epidemiologije i javnog zdravstva. Aktivno je sudjelovala na velikom broju naučnih konferencija u zemlji i inostranstvu. Posljednjih godina se posebno posvetila putničkoj medicini i jedini je član Međunarodnog udruženja putničke medicine iz BiH. Bila je koordinator ispred Federacije BiH pri Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji za više naučnih oblasti, aktuelni je koordinator, od 2015. godine za oblast Klimatske promjene i zdravlje.

OMANOVIĆ-VELADŽIĆ Alma je rođena 1974. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Studij arapski jezik i književnost i turski jezik i književnost na Odsjeku za orijentalistiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu upisala je akademske 1993/94. godine. Turski jezik i književnost, diplomirala je 1997. godine i stekla zvanje *diplomirani orijentalista (turkolog-arabista)*, a dvije godine kasnije 1999. diplomirala je Arapski jezik i književnost i stekla zvanje *profesor arapskog jezika i književnosti i diplomirani turkolog*. Akademske 2005/06. upisala je Postdiplomski studij na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, na kojem je 2009. godine odbranila magistarski rad pod naslovom "Sarajevo u Hronici Muhameda Enverija Kadića u periodu 1839-1878 godine", čime je stekla zvanje *magistar islamskih nauka u oblasti Islamske kulture i civilizacije*. Na istom Fakultetu, odbranila je doktorsku disertaciju 2014. godine i stekla zvanje *doktor islamskih nauka u oblasti Islamske kulture i civilizacije*.

Svoje radno iskustvo najprije je stekla u osnovnom i srednjem obrazovanju, radeći u nekoliko sarajevskih osnovnih i srednjih škola kao nastavnik arapskog i turskog jezika, te u Biblioteci Bošnjačkog instituta i Pravnog fakulteta u Sarajevu.

Od 2003. godine zaposlena je u Orijentalnom institutu. U oktobru 2005. godine izabrana je u zvanje *stručni saradnik – orijentalista*, u maju 2010. u zva-

nje *viši stručni saradnik – orijentalista*, a u martu 2015. godine u zvanje *naučni saradnik za oblast Orijentalno-islamska kultura i civilizacija*.

Nekoliko naučnih i stručnih radova i prikaza objavljivala je u časopisima *Prilozi za orijentalnu filologiju* i *Novi Muallim*. Učestvovala na nekoliko domaćih i stranih naučnih skupova.

RALJEVIĆ Selma, nakon završenog osnovnog i srednješkolskog obrazovanja, završila je, kao student generacije, Studij bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti na Pedagoškoj akademiji u Mostaru 1998. godine. Diplomirala je na Odsjeku za engleski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 2004. godine. U februaru 2005. godine dobila je zvanje asistenta za užu naučnu oblast *Književnost* na Odsjeku za engleski jezik i književnost FHN-a u Mostaru. Magistrirala je na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru 4. aprila 2009. godine. Iste godine, u novembru, izabrana je u zvanje višeg asistenta za užu naučnu oblast *Književnost* na Odsjeku za engleski jezik i književnost FHN-a u Mostaru. Doktorsku disertaciju pod nazivom *Modernizam, otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima Williama Faulknera i Mehmeda Meše Selimovića* odbranila je 18. juna 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, te stekla pravo na naučni stepen doktora književnohistorijskih nauka. Te godine, u decembru, izabrana je u zvanje docentice za užu naučnu oblast *Književnost* na Odsjeku za engleski jezik i književnost FHN-a u Mostaru. Kao stipendista Vlade SAD-a, 2009. godine, učestvovala je na specijalističkom programu SUSI (The Study of the United States Institutes) iz savremene američke književnosti na Univerzitetu u Louisvillu, država Kentucky. Uz pomoć djelimične stipendije Univerziteta u Edinburghu uspješno je završila Kurs iz modernizma u britanskoj i irskoj književnosti na Međunarodnoj ljetnoj školi Univerziteta u Edinburghu, u Velikoj Britaniji, 2011. godine, te kao najbolja u klasi dobila priznanje "Martin Heidegger". 2014. godine dobila je nagradu "Ronald and Eileen Weiser Professional Development Award" (od strane WCEE – "Weiser Center for Europe and Eurasia"), a koja se tiče jednomjesečnog profesionalnog usavršavanja na Univerzitetu u Michiganu, Ann Arbor, u SAD-u. U historiji Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, doc. dr. Raljević prva je dobitnica prestižne stipendije za "The Fulbright Visiting Scholar Program" pod pokroviteljstvom Vlade SAD-a, a u okviru kojeg je sprovela istraživanje iz savremene američke i transnacionalne književnosti na univerzitetu Brandeis u Walthamu, u Massachusettsu, u SAD-u, od početka septembra 2014. do marta 2015. godine. Doc. dr. Raljević učestvovala je na mnogobrojnim konferencijama, skupovima, književnim večerima, te i sama organizirala ili učestvovala u organizaciji mnogih književnih i javnih događaja. Objavila je do sada niz radova iz naučne oblasti *Književnost*.

RUDIĆ Aida, specijalista socijalne medicine i organizacije zdravstvene zaštite, udata, majka dva sina, rođena je u Sarajevu 01. 12. 1951.godine.

Osnovnu i srednju školu, gimnaziju Ognjen Prica, je završila u Sarajevu, a 1976. godine diplomirala na Medicinskom fakultetu u istom gradu. 1986. godine položila je specijalistički ispit iz Socijalne medicine i organizacije zdravstvene zaštite.

Magistarski rad na temu Komparativni prikaz indikatora o korištenju zdravstvene zaštite u Jugoslaviji i nekim evropskim zemljama je odbranila 1990.godine, a doktorsku disertaciju pod nazivom Strategija prevencije faktora rizika kardiovaskularnih oboljenja, 2011.

U periodu 1977-1992. radi na Institutu za socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta u Sarajevu, prvo kao stručni saradnik, a kasnije asistent (1986. nakon specijalističkog ispita izabrana u zvanje asistenta, a 1990. nakon magistarskog rada u zvanje višeg asistenta).

U toku rada na Institutu, učestvovala u nizu projekata, kako lokalnih, nacionalnih, tako i internacionalnih, vezanih za istraživanje zdravstvenih sistema, implementacije preventivnih mjera i programa, te ostalih istraživanja u zdravstvu (Evropa 10, Hronični bronhitis, CINDI, Prevencija povreda – zdravi gradovi, DC XIV, Organizacija zdravstvene zaštite putem porodične medicine, itd), objavila više naučnih i stručnih radova, monografija, knjiga i udžbenika, te učestvovala na mnogim kongresima i simpozijumima.

Od 2002. radi na Fakultetu zdravstvenih studija Univerziteta u Sarajevu, trenutno kao vanredni profesor dvije naučne oblasti i rukovodioc studija Zdravstvena njega i terapija.

Govori francuski, njemački i engleski jezik.

ŠATOR Edim je rođen u Mostaru 22. 03. 1982. Osnovnu i srednju školu je završio u Mostaru. Diplomirao je 2005. godine na Odsjeku za bosanski jezik i književnost na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru. Školsku godinu 2005/2006. radio je u Srednjoj školi u Stocu. Od 2012. je radio kao profesor bosanskog jezika i književnosti na Koledžu ujedinjenog svijeta u Mostaru. Od 2005. godine radi na Fakultetu humanističkih nauka na Odsjeku za bosanski jezik i književnost. Odbranio je magistarski rad pod naslovom *Paleografske i fonetske odlike natpisa na stećcima u BiH* na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru 03. 12. 2009. Na istom fakultetu je 14. 07. 2016. odbranio i doktorsku disertaciju pod naslovom *Jezik i stil Skendera Kulenovića.*

Na Fakultetu humanističkih nauka od 2013. godine obavlja dužnost prodekana za nastavu. Objavio je više naučnih i stručnih radova i učestvovao na više naučnih skupova i okruglih stolova.

Jedan je od organizatora i inicijatora međunarodnog naučnog skupa *Slovo o Maku* (2012), a bio je i član organizacionih odbora naučnih konferencija *Slovo o A. Šantiću, A.B. Šimiću i Z. Džumhuru* (2014) i *Slovo o Hamzi Humi* (2016)

Zajedno sa Dijanom Hadžizukić uredio je zbornike radova *Slovo o Maku* i *Slovo o A. Šantiću, A.B. Šimiću i Z. Džumhuru.* Bio je recenzent više udžbenika iz bosanskog jezika, kao i recenzent i promotor više knjiga iz oblasti jezika i književnosti. Lektorisao je veći broj knjiga, časopisa i zbornika radova iz različitih oblasti. Aktivno govori engleski jezik.

Dugogodišnji je predsjednik Upravnog odbora Kulturne manifestacije Slovo Gorčina.

SMAJIĆ Ramiza je rođena u Visokom 1966. godine. Diplomirala na Odsjeku za orijentalistiku, a zvanje magistra historijskih nauka stekla na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Kandidat doktorskog studija na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Zaposlenja:

- 1990-1993 Orijentalni institut u Sarajevu,
- 1993/94 Islamska pedagoška akademija u Zenici,
- 1994/95 RTV Visoko,
- 1996-2000 Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH,
- 2000 - Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu,

Reference:

Monografija (*Bosanska Krajina*, Sarajevo: Dobra Knjiga, 2009.), više od 70 članaka u zbornicima i naučnim i stručnim časopisima, te dvadesetak knjiga, prevoda sa francuskog, arapskog, turskog i perzijskog jezika.

SMAJKIĆ Arif je rođen je 07. 06. 1932. godine u Podveležju, Mostar. Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Mostaru. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu. Obavljao je više upravnih i izbornih funkcija. Bio je direktor Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH, prodekan za naučno istraživački rad i postdiplomski studij na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, ministar u Vladi R BiH, član je državne delegacije u skupštini "WHO" u Ženevi te koordinator Vlade BiH i međunarodne agencije za atomsku energiju. Uže znanstveno područje kojim se bavi je socijalna medicina. Za objavljenih 12 knjiga i monografija i više od 200 naučnih i stručnih radova stekao je zvanje profesora emeritusa. Aktivno se bavi organizacijom zdravstvene zaštite i koordinira više naučnih projekata iz područja porodične medicine, ovisnosti o alkoholu i drogama, radijacijske zaštite, i sl.

TAHIROVIĆ Husref je rođen 1943. godine u Tuzli. Osnovno i srednje obrazovanje završio je u Tuzli, Medicinski fakultet u Sarajevu, a doktorirao je na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Redovan je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Kao autor ili koautor objavio je više od 200 radova u zemlji i inostranstvu. Napisao je tri knjige, pet poglavlja u različitim knjigama, 17 brošura, jednu monografiju, bio je recenzent stručnih i naučnih knjiga i radova objavljenih u značajnim svjetskim časopisima, voditelj 28 istraživačkih projekata i više puta mentor u odbranjenim magistarskim radovima i doktorskim disertacijama. Utvrdio je da je metabolizam hormona štitne žlijezde izmijenjen u djece u toku metaboličke acidoze, modificirao je nitrit test, 2000. godine je utvrdio da je područje Federacije BiH jod deficitarno te sugerisao promjenu Pravilnika o jodiranju soli i predložio da se so jodira s 20-30 mg elementarnog joda po kg soli. Kasnije je izvršio reevaluaciju uspješnosti jodne profilakse i utvrdio da je pomenuto područje jod suficitarno. Daljnim istraživanjima utvrdio je da je aktuelna jodna profilaksa s jodiranom solju nedovoljna u toku graviditeta i da je potrebno da trudnice uzimaju dodatne količine joda. U Federaciji BiH utvrdio je srednju dob pojave menarhe, incidencu i genetske uzroke kongenitalnog hipotireoidizma, nepovoljan utjecaj joda pri dezinfekciji kože operativnog polja carskog reza na funkciju štitne žlijezde fetusa, incidencu dijabetične ketoacidoze na početku bolesti te organizovao kampanju blagovremenog otkrivanja šećerne bolesti u djece prije pojave akutnih metaboličkih poremećaja. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu uradio je dva značajna projekta: "Jodni status stanovništva u opkoljenoj Srebrenici" i "Dob menarhe kod djevojčica prognanih iz Srebrenice". Sve navedeno prezentirao je na domaćim i inostranim naučnim kongresima i objavio u časopisima. Veći broj objavljenih radova višestruko je citiran u svjetskim časopisima i bazičnim medicinskim knjigama.

Utemeljio je 1999. godine Laboratoriju za rano otkrivanje urođenih metaboličkih bolesti na Klinici za dječije bolesti u Tuzli. Osnovao je 2005. godine časopis "Paediatrics Today", a od 2006. godine je glavni i odgovorni urednik internacionalnog časopisa "Acta Medica Academica". Značajno je doprinio opstanku ovog časopisa, njegovoj modernizaciji i afirmaciji u svijetu. Član je mnogobrojnih naučnih i stručnih društava u zemlji i inostranstvu. Bio je direktor Klinike za dječije bolesti i dekan Medicinskog fakulteta u Tuzli. Dobitnik je brojnih naučnih, stručnih i društvenih priznanja.

TALAM Jasmina je završila studij etnomuzikologije, magistrirala i doktorirala na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu. Zaposlena je na Muzičkoj akademiji kao vanredni profesor za oblast Etnomuzikologija i obavlja funkciju šefice Instituta za muzikologiju. Učestvovala je na brojnim domaćim i međunarodnim naučnim skupovima, konferencijama i simpozijima. Aktivno učestvuje u radu ICTM studijske grupe Musical instruments. Objavila je niz

naučnih i stručnih radova u časopisima i zbornicima radova, te knjigu *Folk Musical Instruments in Bosnia and Herzegovina* (Cambridge Scholars Publishing, 2013). Autorica je tekstova za enciklopedije Grove Music Online, Encyclopedia of Popular Music of the World i SAGE Encyclopedia of Ethnomusicology. Urednica je ili kourednica nekoliko zbornika radova: *Muzika u društvu* (2008, 2010, 2012) *Maqām: Historical Traces and Present Practice in Southern European Music Traditions* (Cambridge Scholars Publishing, 2014), *Zbornik radova u čast 110-godišnjice rođenja prve bosanskohercegovačke etnokoreologinje Jelene Dopuđe* (2014), *Žene nositeljice narodne muzičke prakse u Bosni i Hercegovini* (2015) i *East and west: Ethnic identity and traditional musical heritage as a dialogue of civilisations and cultures* (u štampi). Voditeljica je nekoliko međunarodnih projekata: bilateralni projekt - Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani i Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu *Perception of the Turks and of the East in folk music in the Territories Bosnia and Herzegovina and Slovenia: Ethnomusicological parallels* (2008/09), bilateralni projekt između Phonogrammearchive Austrijske akademije nauka i Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu), *Murko project – Bosnian records.* (2014) i bilateralni projekt - Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani i Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu *Transformations of popular music after the dissolution of SFR Yugoslavia: On "feedbacks" between Bosnia and Herzegovina and Slovenia* (2014/15). Od 2008. godine održala je niz pozivnih predavanja (za studente Institute of Sacred Music Yale University, University of Boston) i gostujuća predavanja na univerzitetima u Ljubljani, Zagrebu, Novom Sadu, Istanbulu i Astrakhanu. Od 2014. članica je uredničkog kolegija časopisa *Muzika* i *Journal of Literature and Art Studies* (David Publishing Company, New York, USA). Aktivna je članica Muzikološkog društva FBiH i predsjednica ICTM Nacionalnog komiteta za Bosnu i Hercegovinu.

TASLIDŽA Faruk je rođen u Mostaru 10. 10. 1973. godine. U rodnom gradu završio je osnovnu i srednju školu. Godine 1998. uspješno je okončao studij na Pedagoškoj akademiji (Odsjek historija-geografija) Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, te tako stekao zvanje nastavnika historije i geografije.

Školske 2002/03. upisao je Fakultet humanističkih nauka (Odsjek za historiju) na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Za izuzetne rezultate postignute u naučno - nastavnom radu u toku studiranja je nagrađen prestižnom *Rektorovom nagradom.* Na Fakultetu humanističkih nauka je diplomirao u junu 2006. godine. Na osnovu visokog prosjeka ocjena ostvarenog u toku školovanja dodijeljena mu je i *Zlatna medalja Univerziteta*.

Nakon okončanja dodiplomskog studija F. Taslidža je zaposlen kao asistent na FHN-u u Mostaru. Školske 2006/07. godine upisao je postdiplomski studij iz *Historije Bosne i Hercegovine* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Tema nje-

govog magistarskog rada bila je *Društveno-privredni odnosi u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog mira do Kandijskog rata (1606-1645)*. Magistarski rad je uspješno odbranio 15. 3. 2010. godine i tako ispunio sve uvjete za stjecanje naučnog stepena magistra historijskih nauka. Odlukom Nastavno-naučnog vijeća FHN-a od 12. 07. 2010. godine F. Taslidža je izabran u zvanje višeg asistenta.

NNV Filozofskog fakulteta u Sarajevu na sjednici održanoj 17. 5. 2011. godine donijelo je Odluku da kandidat F. Taslidža ispunjava uvjete za izradu doktorske disertacije, te da se njegova tema *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata 1683-1699. godine* prihvata kao podobna za doktorsku disertaciju. Doktorski rad je F. Taslidža uspješno odbranio 02. 04. 2015. godine, i tako stekao naučni stepen doktora historijskih nauka. Odlukom NNV-a FHN-a od 02. 09. 2015. godine, F. Taslidža je izabran u zvanje docenta. Faruk Taslidža trenutno obavlja dužnost šefa Odsjeka za historiju na FHN-u u Mostaru. Član je i redakcije časopisa FHN-a *Istraživanja*. Također, aktivan je član u Vijeću kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI), podružnica Mostar. Svoje radove objavljuje u referentnim bosanskohercegovačkim naučnim časopisima.

TOPIĆ Berislav je rođen 1931. godine u Širokom Brijegu (BiH). Diplomirao je 1958. godine na Stomatološkom odsjeku Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Nakon diplomiranja radio je 4 godine u polivalentnoj stomatološkoj praksi. Od septembra 1962. do oktobra 1993. godine radi na Stomatološkom fakultetu Univerziteta Sarajevo (asistent 1962., docent 1969., vanredni profesor 1975. i redoviti profesor 1981. godine). Nakon liječenja ratne povrede 1993. odlazi na medicinsku rehabilitaciju u Zagreb. Od oktobra 1993. do 2000. godine radi kao redoviti profesor na predmetima Oralna medicina i Parodontologija Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U mirovini je od 2000. godini.

Područja znanstveno-istraživačkog rada Berislava Topića su: mikrocirkulacija u zubnoj pulpi, depozicija Sr-90 u zubima, mikroelementi u oralnim uzorcima, dentalna antropologija od krapinskog neandertalca do recentnih ljudi, eksperimentalne metode u mukogingivalnoj kirurgiji, oralna imunologija, protokoli i evaluacija liječenja kliničkih entiteta u oralnoj medicini i parodontologiji, epidemiološke studije o oralnom zdravlju, organizacija zdravstvene zaštite u svrhu unapređenja orodentalnog zdravlja, suradnja s Bosnalijekom vezana za proizvodni program (Lysobact, dentalni materijali), unapređenje stomatološke prakse konceptom trajne edukacije.

Bibliografija Berislava Topića broji 380 referenci (znanstvenih, stručnih, revijskih, kongresnih i popularnih članaka, projekata, monografija, udžbenika, mentorstva za magisterije i doktorate).

Bio je direktor Klinike Stomatološkog fakulteta, prorektor Univerziteta u Sarajevu, predsjednik Organizacionog komiteta Univerzitet – danas u Dubrovniku, generalni sekretar Društva ljekara BiH, poslanik u Zdravstveno

– socijalnom vijeću Skupštine BiH za općine Široki Brijeg, Posušje i Grude, predsjednik Udruženja stomatologa Jugoslavije, zamjenik predsjednika poslovodnog odbora SOUR-a Univerzitetsko – medicinskog centra Sarajevo.

Član je Balkanske medicinske unije (BMU), British Society of Periodontology (BSP), Organisation for Caries Research (ORCA), Commision for Oral Health, Research and Epidemiology (CORE) – FDI, European Associatiation of Oral Medicine (EAOM).

Predsjednik je Odbora za oralno zdravlje ANUBIH, glavni urednik časopisa *Acta Medica Academica*.

TRAVANČIĆ Melida je rođena 22. 03. 1985. godine u Doboju. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za književnosti naroda BiH. Doktorsku disertaciju pod naslovom *Refleksija Sarajevskog atentata u bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti* radi na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru.

Dobitnica je treće nagrade "Mak Dizdar" za neobjavljenu knjigu pjesama na manifestaciji *Slovo Gorčina* u Stocu.

Njena prva knjiga pjesama *Ritual* objavljena je 2008. godine i dobila je nagradu "Anka Topić" kao najbolja knjiga bh. pjesnikinja za period 2002-2008. godine. Drugo izdanje ove knjige objavljeno je 2009. godine.

Svilene plahte, njena druga pjesnička knjiga, objavljena je 2009. godine, a iste godine bila je u najužem izboru nagrade "Risto Ratković" za najbolju pjesničku knjigu autora sa prostora Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.

Njene pjesme uvrštene su u panoramu modernog bosanskohercegovačkog pjesništva *Do potonje ure*, koja je objavljena u Bijelom Polju 2010. Pjesme su joj objavljivane u BiH, Hrvatskoj i Srbiji.

Priredila je dvije knjige iz kulturne povijesti Tešnja: *Tešanj, grade : Usmena književnost u Tešnju, Tešanj u usmenoj književnosti* (2009) i knjigu *Haiku grad : Tešanj u pjesmi* (2010)

Učestvovala je na naučnim skupovima i okruglim stolovima u Tešnju, Travniku, Sarajevu, Mostaru, Slavonskom Brodu. Do sada je objavila 13 naučnih i stručnih radova.

Radi u Centru za kulturu i obrazovanje u Tešnju.

VASILJ Snježana je rođena 27. 02. 1954. u Nevesinju. Studij arheologije i povijesti završila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na istom fakultetu odbranila je magistarski rad. Na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu radila je od 1980. do 1992. godine. U zvanju viši asistent radila je na

Studiju povijesti Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, a od 2000. godine viši asisten na Studiju za arheologiju i povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Odgovorni je istraživač na znanstvenim projektima: Podvodni arheološki lokalitet Desilo-Hutovo Blato, Podvodno i arheološko rekognostiranje prostora Hutova Blata, Arheološko istraživanje lokaliteta Dubine-Doljani, Čapljina i Arheološko istraživanje lokaliteta Grovnice, Mošunj u Vitezu.

Objavila je 20 naučnih radova iz oblasti arheologije, a koautor je i udžbenika iz historije. Dobitnica je Povlje Ministarstva kulture i sporta F BiH za doprinos u očuvanju i obnovi kulturno-historijskog naslijeđa, a za sveukupno djelo dobitnica je Večernjakovog pečata.

ZEREM Enver je rođen 1953. godine u Glodnici, općina Jablanica, Bosna i Hercegovina. Redovni je profesor Medicinskog fakulteta u Tuzli, aktuelni je direktor za naučno-istraživački rad i edukaciju u Univerzitetskom kliničkom centru Tuzla, voditelj doktorskog studija na Medicinskom fakultetu u Tuzli i predsjednik Upravnog odbora JU Univerzitet u Tuzli. Za dopisnog člana ANUBiH izabran je 2012. godine.

Specijalista je interne medicine za oblast gastroenterologije i naučne aktivnosti su mu vezane pretežno za tu oblast. Većina objavljenih članaka i skoro svi publicirani članci u bazi Current contents/Clinical Medicine rezultat su njegove dugogodišnje kliničke prakse i praktičnog rada iz oblasti Interventne ultrasonografije i pankreatologije.

Prema broju publiciranih članaka i recenzija u Current Contents časopisima i poziva za učešće na međunarodnim znanstvenim i edukacionim skupovima, svrstava se u najrenomiranije eksperte za oblasti interventne ultrasonografije i pankreatologije u ovom dijelu Evrope. Član je grupe za donošenje novog konsensuza za izmjenu Atlantske klasifikacije o procjeni težine bolesti akutnog pankreatitisa. Osnivač je i voditelj interventne ultrasonografije u UKC Tuzla.

Član je redakcija uglednih međunarodnih časopisa *Journal of Pancres*, *Pancreatic diseases and therapy*, *World Journal of Gastroenterology*, *Journal of Gastroenterology and Hepatology Research* i *Balkan Medical Journal*

Član je uređivačkog odbora domaćih znanstvenih časopisa *Acta Medica Academica*, *Scripta Medica*, *Acta Medica Saliniana* i *Pediatrija danas*.

Recenzent je više članaka za časopise koji su zastupljeni u Current Contentsu, a stalni je recenzent CC časopisa *World Journal of Gastroenterology Europian Radiology* i *Anals of Saudy Medicine* te časopisa *Medical principe and practice* citiranog u bazi SCI.

Recenzent je u postupku vrednovanja sveučilišnog postdiplomskog studija na Sveučilištima u Osijeku i Zadru. Gostujući je profesor na Doktorskom studiju Medicinskog fakulteta u Osijeku. Član je Evropskog udruženje za primjenu ultrazvuka u medicini i biologiji i član je Američkog udruženje radiologa.

ZILIĆ Adis je diplomirao 2008. na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka, Univerziteta *Džemal Bijedić* u Mostaru. Magistarski rad odbranio je 2012. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, pod naslovom *Humska vlastela Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići i njihovo doba* i time stekao titulu magistra historijskih nauka. Iste godine prijavio je doktorsku disertaciju pod naslovom *Bosna i Dubrovnik od kraja XII do sredine XV stoljeća*, na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta *Džemal Bijedić* u Mostaru.

Izabran je 2009. u zvanje asistenta na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka, Univerziteta *Džemal Bijedić*, gdje je i zaposlen. Nakon uspješno odbranjenog magistarskog rada izabran je u zvanje višeg asistenta.

Učesnik je više naučnih skupova i okruglih stolova: *Stećci – umjetnost, kultura i tradicija*, Slovo Gorčina, Stolac (15. 09. 2012); *550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne bosanske kraljevine*, Institut za istoriju, Sarajevo (14. 05. 2013); Šefik Bešlagić i stećci, Filozofski fakultet, Sarajevo (10. 05. 2014.); *Hercegovački naučnici i tradicija istraživanja u Hercegovini*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar (11. i 12. 12. 2015).

Objavio je knjigu *Stećci Podveležja*, u izdanju Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Mostar, 2016, 211 str.

Također je objavio više stručnih radova u časopisima, zbornicima i priručnicima: *Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 41, Sarajevo, 2012, 241-258; *Dvorska kancelarija Vlatkovića*, Istraživanja, br. 7, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2012, 31-40; *Historijski razvoj Hercegovine – Hercegovina u srednjem vijeku*, u: Priručnik za edukaciju i polaganje posebnog dijela ispita za turističke vodiče u Hercegovačko – neretvanskom kantonu, Ministarstvo trgovine, turizma i zaštite okoliša HNK, Mostar, 2012, 12-17; *Stećci na Rotimlji*, Slovo Gorčina, br. 35, Stolac, 2013, 84-92; *Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine*, u: Osmansko osvajanje bosanske kraljevine, Institut za istoriju, Posebna izdanja, knj. 11, Sarajevo, 2014, 105-138; *Testament kraljice Katarine, mit ili stvarnost? Prilog proučavanju državno – pravnog poretka srednjovjekovne Bosne*, u: Istraživanja, br. 10, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2015.

Pored navedenih bibliografskih jedinica objavio je sljedeće prikaze i osvrte na stručnu literaturu: Jacques Le Goff, Čovek Srednjeg veka, CLIO, Beograd, 2007, u: Prilozi Instituta za istoriju br. 38, Sarajevo, 2009, 245-247; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, u: Istraživanja br. 5, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2010, 121-124; Benedikt Kotrulj, *Libero del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, Zagreb-Dubrovnik, 2009, u: Prilozi Instituta za istoriju br. 39, Sarajevo, 2010, 197-200; Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem veku*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2009, u: Prilozi Instituta za istoriju br. 40, Sarajevo, 2011, 372-375;

Andrej Rodinis, *Aleksandar Poljanić*, Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za umjetnost i znanost, god. XV, br. 3-4/11 (57), Dobra knjiga, Sarajevo, 2011, u: Prilozi Instituta za istoriju br. 41, Sarajevo, 2012, 272-274; Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo, 2012, u: Istraživanja br. 8, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2013, 49-52.

INDEX IMENA

A

Abazović, Alim 55, 78, 701
Abdulah, sin Hadži Mustafe 447, 448
Abdulah, sin Hasanov 164, 448
Abdulbaki-čelebija 627
Abdulfetah, sin šejh Muhammedov 448
Abdurahman, sin Ahmedov 448
Aćin, Jovica 481
Aganović, Irfan 697, 700
Ahmed-aga 444
Ahmeda I, sultan 450
Ahmed ef., sin Sofi Velije 447
Ahmed, muftija 637
Ahmed, Šemsudin ef. 391
Ahmed, sin Bećirov 448
Ahmed, sin Husejnov 396
Ahmed, sin Muhammedov 633
Ahmed, sin Muhammedov, muftija 633, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647
Ahmed, sin Mustafin 446, 448
Ahmet, sin Alijin 164
Ahmet, sin Mustafin 164
Aiša, kći hadži Ahmedova 206
Aiša, kći Hasana hodžina 622
Alajbegović, Salih Hilmi 404
al-Alusi, Mehmed Šakir 494
al-Andalusi, Abu Abdullah al-Ansari 493
Alaupović, T. 375
Alaupović, Tugomir 378
al-Bajadi, Ahmed b. Hasan 449
Ali-baša 625
Alibašić, Almira 245, 249, 252
Alić, Adil 472
Alić, Džemaludin 344
Aličić, Ahmed 11, 198, 199, 201, 204, 205, 206, 207, 224, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 607, 608, 610, 630
Alić, Salih 391
Alija, sin Ahmetov 164
Alikalfić, Fazlija 680
Allana Poe, Edgar 293
Allinger, Ivan 672
al-Šarvani, Muhammad 494
al-Tunisi, Muhammad Azuz 494
Alvares, Manoel 518
Ančić, Ivan 367
Anđelić, Pavao 11, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142
Anđelić, Tomislav 126, 136
Andić, Ivo 388
Andrejevič Krilov, Ivan 301
Andrić, Ivo 372, 373, 376, 379, 387, 413, 415, 430, 436, 558
Andrić, N. 375
Andrić, Nikola 471
Apfelbeck, Viktor 658
Arapović, Hasan-aga 446
Asad, Muhamed 595
Asad, Muhammed 604
Asboth, Ivan 327
Asboth, Janos 179
Atanacković, Bogoljub 299
Atanacković, Dimitrije 374
Atanacković-Salčić, Vukosava 126, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153
Atatürk, Kemal 386

B

Babić, Anto 49
Babić, Toma 367
Babović-Čelebić, Dželila 701
Babović, Dželila 487
Bain, Alexander 296
Bajazidagić, Derviš-paša 450
Bajazidagić, Mahmud 454
Bajazid II, sultan 616
Bajezidagić, Derviš-aga 206
Bajezidagić, Derviš-paša 215, 396, 400, 453

Bajraktarević, Sulejman 456
Bakamović, Abdulah 165
Bakamović, Ahmet 164
Bakamović, Muhamedaga 167
Bakula, fra Petar 40, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334
Balić, Smail 11, 40, 52, 190, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 507, 648
Baltić, fra Jako 368, 375
Bandulović, Ivan 367
Bandžović, Safet 464
Banožić, Mile 280
Baotić, Josip 434, 564, 565, 571
Barac, Antun 379
Barišić, fra Rafo, biskup 166, 313, 316, 368
Barišić, Rudolf 322
Baroš, Ljubomir 48
Bašagić, Husref 383
Bašagić, Safvet-beg 11, 164, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 349, 350, 362, 363, 365, 391, 451, 456, 463, 493, 497, 504, 543, 635, 648, 680
Bašeskija, Mula Mustafa 412
Bašić, Ljerka 90
Basler, Đuro 121
Bathori, Stjepan 453
Batinić, Mijo 368
Beaufret, Jean 483
Bećirbegović, Madžida 407
Bećirović, Denis 509, 514
Begić, Midhat 335, 341, 342, 346, 379, 429, 476, 522, 532
Beglerović, Samir 645, 648
Begović, Branislav 240
Begović, Mehmed 11, 198, 228, 232, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604
Behlul 164
Behmen, Mehmed 91
Bejazić, Ahmed 445, 454
Bejazić, Hasan ef. 445
Bejtić, Alija 507
Belić, Aleksandar 235, 538
Beljan, Iva 317
Benac, Alojz 122, 328
Benić, Bono 367
Berbucci, Nikola 182
Berdjajev, Nikolaj 386
Berend, Ivan 41, 52
Beroš, Slobodan 93
Besarović, Risto 240, 241
Bešlagić, Šefik 125, 131, 133, 135, 138, 327, 328
Bešlija, Sedad 443, 701
Bezobrazova, Valerija 290
Bijedić, Nina 78
Birkenmajer, Aleksandra 655
Biti, Vladimir 483
Blagojević, Borislav 630
Blagojević, Milutin 48
Blagojević, Slobodan 347
Blau, Otto 326
Bogićević, Miodrag 345
Bogišić, Baltazar 292
Bogišić, Rafo 379, 524, 525, 532
Bogojević, Vesna 532
Bogović, Mirko 306
Bojanovski, Ivo 123, 132, 142, 146, 147, 148, 153, 154
Boljanović, Vukota 88
Boras, Aco 584
Boras, Damir 583
Boras, Mile 11, 583, 584, 585, 586, 587, 588
Boratav, Pertrev Naili 426
Borić, Gojko 283
Borovinić, Sinan-paša 396
Bošković-Stulli, Maja 420, 422, 426
Boškov, Vančo 168, 169, 171, 174, 207, 450
Bosnali, Daruseade-aga 444
Bosnevija, Ahmed Nazif 164
Bošnjak, Abdulah 497
Bošnjak, Abdulah-efendija 491
Bošnjak, Abdullah 487, 491
Bošnjak, Ali-dede 487
Bošnjak, Zlaza 48

Bostan, Idris 648
Boué, Ami 326
Bračković, Husejn 197
Bratić, Toma 469
Braun, Maximilian 352, 361, 363
Brennan-Krohn, Zoë 35
Brgić, Ljubo 469
Brka, Amir 467, 472, 474
Brodnik, Franjo 470
Brodnjak, Stjepan 90
Broz, Josip Tito 79
Brozović, Dalibor 372, 379, 543, 565, 566, 571, 574
Budimir, Irina 333
Budislavić, Tomo Natali, biskup 452, 453
Buharija, Murad 640
Bulić, Refik 536, 547
Burek, Ahmed ef. 501, 502
Busuladžić, Mustafa 507
Buturović, Đenana 341, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415
Buturović, Derviš 195, 207
Byford, Andy 308

C

Cerić, Fuad 466
Cerić, Mustafa ef. 106
Chlaupek, Drago 700
Chomsky, Avram Noam 576
Cigić, Alija 91
Ciglar, Marko 680
Cogo, Ikbal 144
Corman, Roger 293
Cvijetić, Muhamed Kamil-beg 487, 495

Č

Čačković, Miroslav 668
Čar-Drnda, Hatidža 199, 203, 204, 207, 224, 407, 609, 610, 620, 630
Čatić, Salem 190
Čaušević, Dženana 608, 630
Čelebić, Miro 90
Čelebić, Muvedeta 48
Čelebi, Evlija 224, 445, 451, 456, 532
Čelebija, Vasfi Abdullah 452
Čelebi, Zijai Hasan 487, 490
Čelić, Džemal 144, 154, 217, 218, 224
Čengić, Jusuf-beg 356, 357
Čengić, Riza-beg 461, 462
Čengić, Smail-aga 462
Čepurnjak, Petar 700
Čerkić, Mehmed 90
Čerović, Božidar 238
Čiber, Rifat 88, 90
Čokorilo, Prokopije 11, 290
Čolaković, Enver 246, 391
Čolić, Mileno 48
Čorić, Zdravko 92
Čorović, Vladimir 11
Čović, Borivoj 122, 132, 142
Čović, Dragan 88, 92, 93
Čremošnik, Irma 124
Čubela, Vinko 680
Čubelić, Tvrtko 379
Čubrilović, Vaso 226
Čulić, Branko 249, 466
Čulinović, Ferdo 630
Čuljak, Nina 154

Ć

Ćatić, Musa Ćazim 338, 341, 345, 347, 391, 466
Ćatić, Refik 35
Ćatović, Alena 207, 497
Ćatović, Fuad 55, 702
Ćatović, Haris 549, 702
Ćatović, Mustafa 11
Ćehajić, Džemal 207, 497, 641, 648
Ćemalović, hafiz Mehmed 165
Ćeman, Mustafa 466, 472
Ćerimović, Ali ef. 502
Ćirilo 304
Ćišić, Husein 264
Ćorić, Boris 379
Ćorović, Svetozar 307, 558, 680
Ćorović, Vladimir 355, 356, 363, 541
Ćuprilić, Ahmed-paša 451
Ćuprilić, Mehmed-paša 451
Ćurčić, Vejsil 119
Ćurić, Hajrudin 379

D

Damad, Mahmud 487
Damjanović, Ivan 88
Damjanović, Simo 291
Daničić, Đuro 304, 305
Darvaš, Andrija 655
Dedijer, Jefto 11
Defo, Daniel 289, 290
Delač, Ivan 48
Demetar, Dimitrije 306
Demirović, Sead 90
Demo, Šime 532
Deretić, Jovan 308
Dervišević, Amira 417, 419, 426, 704
Derviš-paša, bosanski valija 196
Desilo, Lake 149
Despić, Hadži-Kova 374
Dilberović, Alija 446, 456, 633, 703
Dilberović, Elvira 13
Dinulović, Radivoj 470
Divković, fra Matija 305, 306, 367, 526
Dizdar-aga 413
Dizdar, Emin ef. 501
Dizdarević, Emir 88
Dizdarević, Faruk 89, 90, 91
Dizdarević, Mevludin 499, 705
Dizdarević, Zija 558
Dizdar, Hamid 11, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474
Dizdar, Mak 69, 335, 336, 337, 338, 341, 345, 346, 428, 430, 437, 466, 475, 477, 478, 479, 480, 535, 539, 540, 544, 563, 571
Dizdar, Muhamed 502
Dizdar, Srebren 289, 703
Dlustuš, Ljuboje 538
Dobrača, Kasim 400, 404, 407, 648
Dodig, Radoslav 154
Doeleman, Frans 679, 687, 690, 691
Dojmi, Logan 692
Dojmi, Lovro 679, 680, 681, 683, 684, 690, 693, 695, 697, 700
Drača, Krsto 90
Drače, Danijel 88
Draganović, Krunoslav 190
Draganović, Krunuslav 181
Dragičević, Tomo 469
Dragomirović, Dragan 308
Drečo, Jovo 291
Drino, Dževad 583, 705
Dučić, Jovan 337, 430
Dugalić, Esad 90
Dugalić, Šerif 90
Dujmušić, Jozo 413
Dunguz, Ahmed 447
Duraković, Enes 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 483
Duraković, Esad 341, 489, 497, 514, 532
Durmišević, Enes 589, 596, 601, 604, 630, 706
Duvnjak, Hasan 454

Dž

Džabić, Ali Fehmi 208, 487, 493, 494, 497
Džananović, Ibrahim 446, 456, 590, 604
Džanko, Muhidin 350, 355, 363
Džeko, Lebiba 459, 706
Dževdet-paša, Ahmed 197
Džigal-Berkovac, Ismeta 245, 249
Džigal, Husko 344
Džoklo, Mithad 88
Džoklo, Salih 423

Đ

Đalski, Ksaver Šandor 437
Đikić, Osman 543
Đikić, Vojko 478
Đilas, Milovan 49
Đogić, Josip 88, 90
Đogo, Husein 190, 437
Đordević, Vladan 299
Đukić, Himzo 91
Đuričković, Dejan 483

E

Eberhard, Wolfram 426
Ebu Hanife 599, 639
Efendić, Nirha 409, 706
Efica, Hasan 164

Einehan hodža 624
Einstein, Albert 386
Ejubović, Mustafa šejh Jujo 11, 56, 164, 398, 400, 403, 446, 447, 448, 454, 487, 492, 639, 640, 641, 642, 646, 647
Ekmečić, Milorad 227, 240, 243
el-Askalani, Ibn Hadžer 448
el-Buhari, Muhammed Murad 641, 642, 645
Elezović, Gliša 195, 207
El-Maverdi, Ebu Hasan 600
El-Qaradawi, Jusuf 592, 604
Engel, Aleksandar 471
Esad-čelebija 627
Evans, Artur 326, 327
ez-Zunfanija, Izudin Abdulvehhab 447

F

Fajić, Zejnil 197, 207, 400, 648
Fališevac, Dunja 532
Fališevac, Josip 700
Farlati, Daniel 315
Fatih, Mehmed II, sultan 181
Fazlibegović, Emir 99, 707
Fazlić, Selma 423, 426
Fekeža, Lidija 129, 142
Festić, Raifa 606, 630
Fevzi Mostarac 643
Fiala, Franjo 115, 117, 154
Filandra, Šaćir 504, 514
Filan, Kerima 207
Filipović, Đorđe 291
Filipović, Jeronim 367
Filipović, Jucija 319
Filipović, Milenko 131, 133
Filipović, Muhamed 335
Filipović, Nedim 196, 205, 208, 630
Filipović, Vesna 247
Firdus, Ibrahim-beg 197
Fiucek, Josip 658, 663
Focht, Ivan 476
Forić, Melisa 154
Fortis, Albert 326, 695
Frangeš, Ivo 379, 430
Franjo, iz Asiza 161

G

Gabrić-Bagarić, Darija 532
Gačanin, Sabaheta 208
Gadžo-Kasumović, Azra 257, 259, 264
Gaibija, Mustafa 357
Gaj, Ljudevit 368, 369
Galijašević, Alija 466, 474
Gaon, Jakob 695, 698, 700
Gašević, Salih 254, 264
Gavran, fra Ignacije 318
Gavrilović, Margarita 129, 142
Gazić, Lejla 190, 199, 205, 206, 208, 211, 494, 497, 649, 650
Georgijević, Atanasije 452
Gjurgjević, Martin 372, 374
Glišić, Milovan 299
Golik, Julije 668
Gorjanska, Doroteja 131
Gorzoni, Petar 316
Gosto, Sulejman 90
Govedarica, Ilija 291
Gradaščević, Husein-beg 197
Gradaščević, Husein-kapetan 222, 463
Grandits, Hanes 456
Grđić-Bjelokosić, Luka 11
Grebo, Osmanaga 165
Grgur, sin Matije 622
Grgur, sin Stipana 622
Gross, G. Alan 532
Gross, Mirjana 179, 180, 191
Grozdanić, Sulejman 493, 494, 498
Grujić, Grujuić 680
Grujić, Ivan 695, 700
Gujić, Kasim 220, 224
Gundulić, Ivan 354
Gušić, Sejdalija 245, 708

H

Hadžiabdić, Mehmed Refik 357
Hadži Ahmet 167
Hadžibegić, Hamid 195, 196, 197, 205, 207, 208, 630
Hadžibegović, Iljas 227, 229, 243
Hadžić, Fadil 390
Hadžić, Kasim 507, 514

hadži Derviš, pjesnik 645
Hadžiefendić-Parić, Remzija 517, 532, 708
Hadžihuseinović, Salih Sidki 191
Hadžijahić, hafiz Džemaludin 501
Hadžijahić, Muhamed 379, 387
Hadži-Lojo 372, 374
Hadži Mustafa, sin Hadži Balijin 448
Hadžiomerović, Ibrahim 164
Hadžiomerović, Nazif 91
Hadži Osman 167
Hadžiosmanović, Lamija 200, 208, 501
Hadži Selim, imam Ćosehodžine džamije 448
Hadžiselimović, Hajrudin 682
Hadžizukić, Dijana 335, 436, 438, 441, 709
Hafiz, Mustafa, turski general 320
Hafizović, Rešid 491, 497
Hafizzade, Mehmed 164
Hajdarević, Rašid 199, 208, 249
Halebi, Osman-aga 451
Halifa, sin Velijin 395
Halilović, Senahid 541, 571
Hall, Thomas 35
Hamidullah, Muhammed 386, 604
Handžić, Adem 195, 197, 208, 388, 507
Handžić, Mehmed ef. 354, 363, 407, 489, 492, 493, 494, 495, 497, 501, 504, 511, 514, 630, 648
Hangi, Antun 469
Harambašić, Krsto 695
Hasanbegov, Karabegović Avdo 543
Hasandedić, Hivzija 11, 12, 20, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 198, 207, 208, 209, 224, 263, 400, 407, 444, 446, 447, 448, 451, 456, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 532, 637, 640, 642, 643, 648
Hasanefendić, Abdulah 164
Hasani, Mustafa 649
Hasan, sin Abdulaha 622
Hasan, sin hadži Osmanov 448
Hasan, sin Muhamedov 164
Hasan, sin Nesuhov 446
Hasan, sin Osman Halife 448
Haseći, Ali-aga 166
Hauptman, Ferdo 240
Havadže, Ćose Jahja 174
Haverić, Đenita 209
Heidl-Kovačić, Đurđica 90
Hekim-oğlu, Ali-paša 197
Hercegović, Ahmed-paša 56, 194
Hinko, Emil 696, 700
Hlavaček, Zlatko 90
Hoare, Marko Attila 514
Hochstetter, Ferdinand 665, 668
Hodžić, Dževad 507, 514
Hodžić, Enver 90
Hodžić, Jasmin 573, 710
Hodžić, Zlatko 90
Hoernes, Moritz 327
Hofbauer, Dragutin 191
Hondl, Stanko 668
Hood, Thomas 301
Hörman, Kosta 115
Hörmann, Kosta 307, 466, 468
Horvat, Josip 328
Horvat, Marijan 586
Hrabak, Bogumil 449, 457
Hristovski, Miroslav 90
Hromadžić, Ahmet 390
Humo, Hamza 336, 338, 339, 345, 347, 437, 466
Humo, Omer ef. 359
Huršid-paša 372
Husamija, Husein Čatrnja 450
Husein-čelebi 628
Huseinspahić, Ajdin 605, 710
Husić, Sebina 102, 109
Hutović, Aleksandar 90

I

Ibn Arebi, Muhjiddin 491
Ibn Haldun 107
Ibn Kamal-paša 640
Ibrahimović, Abdulah 164
Ibrahimpašić, Fikret 138
Ibrahim, sin Ali ef. 164
Ibrahim, sin Ebu Bekrov 448

Ibrahim, sin Ferhatov 164
Ibrahim, sin Hubijarov 449
Ignjatović, Jakov 299
İhsanoğlu, Ekmeleddin 609, 620, 630
Ikbal, Muhammed 599, 604
Ilić, Vera 231, 243
Imamović, Mustafa 178, 185, 191, 264, 382, 393, 504, 514, 606, 612, 613, 616, 623, 630
Imamović, Zaim 391
Inalcik, Halil 194, 209
Inaldžik, Halil 194
Isaković, Alija 335, 340, 341, 344, 347, 348, 543, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 680
Isa, sin hadži Ibrahimov 448
Išerlić, Mehmed-beg 637
Isović, Kasim 227, 243
Ivanišević, Jovan 469
Ivanović, Ninko 449
Ivanović, Pero 48
Ivanovič, Vasilij 295
Ivas, Ivan 532
Ivić, Milka 577

J

Jagić, Vatroslav 544
Jahić, Adnan 514
Jahić, Dževad 569, 571
Jahić, Mustafa 400, 408, 498, 649
Jahja, sin Timurov 625
Jakovlevič, Vladimir 295
Jakša, Č. 375
Jakšić, Đura 299, 301, 306
Jalimam, Salih 177, 182, 183, 184, 186, 191, 711
Jamnicki, Ante 680
Janeček, Gustav 668
Janković, Srđan 565, 571
Janković, Stojan 451
Jelenić, Julijan 370, 379
Jelin-Dizdar, Tina 94
Jelinić, Julijan 457
Jergović, Filip 292
Jerinić, Miho 544
Jerkov, Aleksandar 345
Jesih, mons. Pavle 383
Joldić, Adil 99, 712
Jolić, Robert 311, 712
Josić, Blaž 368
Josipa I, car Franjo 671
Josip I, car Franjo 667
Jovanović, Jovan 301
Jovanović, Jovan Zmaj 429
Jović, Ivo Miro 367, 712
Jozić, Željko 573
Jukić, Ivan Franjo 113, 368, 369, 370
Jukić, fra Ivan Frano 179, 307, 315, 316, 521, 525, 532
Jurčević, Ivan 574
Jurišić, Karlo 457
Jurković, Ivan 90
Jusuf, sin Ahmedov 448
Jusuf, sin Ahmetov 164
Jusuf, sin Ibrahimov 448

K

Kačić Miošić, Andrija 316, 327
Kadić, Muhamed ef. Enveri 231
Kadrić, Adnan 200, 209, 449, 457, 491, 497
Kaimija, Hasan 357
Kajan, Ibrahim 381, 393, 437, 713
Kajtaz, Fadil 164
Kalajdžija, Alen 535, 714
Kaljužin, Grigorije 48
Kallay, Benjamin 538
Kaluđerović, Mitar 47
Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg 232, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 518
Kapetanović, Nedim 88
Kapetanović, Riza-beg Ljubušak 518
Kapidžić, Hamdija 11, 40, 52, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 241, 242, 243, 249
Kapor, Tiho 90
Karabeg, Mustafa Sidki ef. 399
Karabeg, Šefik 90
Karađoz-beg, Muhamed 396, 398, 399, 406

Karađoz, Mehmed-beg 56, 206
Karađoz, Muhamed-beg 205
Karadžić, Vuk Stefanović 304, 305, 306, 354, 432, 467, 556, 567
Karahalilović, Namir 209, 643, 649
Karahasan, Dževad 339, 499
Karamatić, Marko 142
Karamehmedović, Hamdija 679, 680, 681, 682, 690, 691, 692
Karaula, Lovro 113, 368
Karavdić, Zenaida 549, 715
Karčić, Fikret 505, 514, 591, 592, 600, 604, 616, 630
Karić, Enes 489, 497, 507
Karlinski, Justin 653, 654, 655, 656, 658, 659, 661, 662, 663
Kašiković, Nikola 307
Kasumović, Fahd 264
Kasumović, Ismet 400, 408
Katz, Vera 225, 715
Kavanjin, Marko 410
Kazaz, Enver 340
Kazazić, Semir 90
Kemura, šejh Sejhudin 228, 233
Keros, Predrag 676
Kevelj, Jusuf 88, 90
Kikić, Hasan 341, 431, 437, 558
Kiljman, Jakov 672
Kišević, Enes 437
Klaić, Branko 35
Klaić, Vjekoslav 179
Klarić, Smail 90
Knežević, fra Antun 179, 373
Knezović, Pavao – Demo 532
Kobert, R. 219
Kochanovski, Jan 453
Kodrić, Sanjin 349, 351, 352, 363, 437, 715
Koetschit, Teofil 682
Kohnić, Abdulah 164
Kokalić, Jahja 164
Kolaj-Ristanović, Irena 264
Kolenić, Ljiljana 533
Kondžić, Muhamed 346
Konjhodžić, Halid 101
Konstantinović, Radomir 477, 481
Korać, Vojislav 240, 453
Korać, Vojsilav 457
Korczynski, Ludomil 682
Kordić, Snježana 574, 575, 577, 580
Kordić, Zdenko 91
Korić, Elma 193, 716
Korkut, Besim 257
Korkut, Derviš 200, 209
Kosača, herceg Stjepan 610
Koski, Mehmed-paša 213, 218, 219
Koski, Muhamed-paša 206
Kostić, Lazo 468
Koštić, Mujo 247
Kostović, Ivica 673
Kotar, Marjan 101
Kotlo, Ahmetaga 167
Kotlo, Aner 102, 109
Kotromanić, Stjepan 133, 134
Kovačević, Miloš 574, 577, 578, 580
Kovačić, Ante 379
Kovač, Nikola 435, 481, 483
Kraljević, Anđeo 324
Kraljević, fra Anđel 313
Kraljević, fra Anđeo 166
Kraljević, Marko 306
Kraljević, Rudolf 78
Kraljević Šestić, Jozo 280
Kreševljaković, Hamdija 185, 191, 195, 196, 209, 224, 228, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 291, 445, 457, 501, 504, 511, 514
Krešić, Andrija 476
Kreso, Zijah 90
Krilić, Hatidža 247
Krkić, Safet 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110
Krleža, Miroslav 341, 429, 430, 437
Krmpotić, Jelena 670, 674, 677
KrmpotićJelena 676
Krnjević, Hatidža 413, 415
Krpo, Mustafa 450
Krstić, Dušan 383
Kruševac, Todor 11, 240
Kružić, Franjo 315
Kuba, Ludvik 269, 277, 280, 466, 468
Kuhač, Franjo 269, 279, 281, 286
Kujundžić-Vejzagić, Zilka 122
Kukuljević-Sakcinski, Ivan 306

Kulenović, Alija 165
Kulenović, Hakija 391
Kulenović, Skender 335, 336, 337, 338, 339, 341, 344, 345, 346, 428, 431
Kulenović, Tvrtko 481, 483
Kumičić, Petar 469
Kuna, Herta 522, 523, 524, 526, 533
Kunst, Japp 278, 281, 283
Kuripešić, Benedikt 326
Kurtćehajić, Mehmed Šakir 351
Kurtović, Esad 142
Kurt, Sabahudin 391
Kušan, Jakša 413, 415

L

Lach, Robert 272, 278, 280
Lainović, Andrija 240
Lakišić, Ahmet 164
Lakišić, hadži Ahmetaga 174
Langhoffer, August 668
Lasić, Stanko 430
Lastrić, Filip 367
Lastrić Oćevac, fra Filip 316
Lašvanin, Nikola 367, 526
Latas, Omer-paša 180, 232, 318
Latzel, Robert 658
Lavić, Osman 400, 457, 649
Lazarević, Laza 299
Legeza, Mihajlo 48
Leko, Petar 136
Leovac, Slavko 483
Ler, Bela 58
Lešić, Josip 470, 471
Lešić, Zdenko 347, 483
Lesko, fra Sebastijan 270
Ličanin, Tale 391
Lilek, emilian 469
Lilek, Emilijan 468
Ljepava, Jovo 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309
Ljubović, Amir 203, 209, 408, 492, 493, 494, 498, 649
Ljubović, Osman-beg 451, 454
Ljubučić, Ahmed 239
Ljubušak, fra Lovro Šitović 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 533
Ljubušak, Ibrahim 395
Ljubušak, Muhibbi 354
Ljuca, Igbal 413
Logan, Robert 679, 680, 687, 690, 691
Londrc, Benjamina 583, 717
Lopašić, Radoslav 179
Lord, Albert 269
Lovrenović, Ivan 347, 533
Lozić, Grgo 114
Lüthi, Max 420

M

Maglajlić, Munib 341, 363, 413, 415, 418, 419, 426
Mahić, Muhamed 679, 687
Mahinić, Omer 165
Mahmud, sin Halilov 445
Mahmutćehajić, Dudija 90
Majcan, Juraj 668
Majić, Branimir 48
Makanec, Julije 115
Makowski, A. 117
Maletić, Đorđe 295
Malik ibn Enes 601
Malkolm, Noel 464
Mandić, Novak Studo 150
Mandić-Studo, Novak 154
Mann, Thomas 386
Margetić Jajčanin, Šćepan 305
Margetić, Lujo 586
Margetić, Šćepan 306
Margitić, Stipan 367
Marić, Almir 143, 717
Marić, fra Ante 271, 283
Marić, fra Branko 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286
Marić, Irma 475, 718
Marić, Mirna 283
Marić, Zdravko 123
Marijan, Boško 123, 127
Marijanović, Brunislav 126, 132, 142
Marijanović, Pero 11

Marijanović, Stjepan 367
Marinjak, J. 88
Marjanović, Brunislav 123
Marković, Ante 91
Marković, Mihajlo 470
Markovina, Roko 79, 88, 89, 91, 94, 719
Marryat, Captain 293
Marryat, Frederick 293
Martić, fra Grga 11, 306, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 380
Martinović, Dušan 293, 308
Martinović, Juraj 432
Martinović, Niko 300, 308
Marušić, Ana 35
Marušić, Matko 35
Marušić, Mira 110
Mašek, Dragutin 668
Maslać, Marko 90
Matavulj, Simo 307
Matijević, Šćepan 305
Matoš, Antun Gustav 466
Matvejevič Heraskov, Mihail 302
Mažuranić, Ivan 302, 306, 354, 356
Medigović-Stefanović, dr. Mila 308
Mehinagić, Ibrahim 494, 498
Mehmedbašić, Alija 48
Mehmed, Begović 207
Mehmed ef., sin hadži Ibrahima 444
Mehmed III, sultan 450
Mehmed IV, sultan 166
Mehmedović, Ahmed 644, 649
Mehmed-paa, Muhsin-zade 637
Mehmed-paša, Muhsin-zade 636
Mehmed, Sadik 164
Melad, Pavle 273
Memić, Mustafa 451, 457
Memija, Minka 351, 364
Me'mun, abasijski halifa 597
Metodije 304
Mevlevija, Sulejman 450
Mezakija, Derviš Sulejman 451
Mihajlo, mitropolit 291
Mihalić, Slavko 344
Mihaljević Milan 580
Mihaljević, Milan 574, 575, 576, 578
Mihalović, ban 668
Mihić, Ljubo 11
Mikačić, Smilja 695, 700
Miklošič, Franc 544
Mikolji, Vinko 132
Mikulić, fra Vojo 584
Milaković, Josip 413, 415
Milavić, hadži Ahmed ef. 447, 637
Milenković, Risto 291
Miletić, Augustin 367
Miletić, Petar 449
Miletić, Stjepan 471
Milićević-Capek, Ivanka 126
Milićević, Franjo 289, 290, 291, 292
Milićević, Jure 280
Milišić, Senija 39, 52, 720
Miljković, Ema 264
Milošević, Ksenija 432
Milošević, Vlado 270, 284
Milutinović, Simo 306
Mirić, Tomislav 88, 90
Mišetić, Zvonko 91
Mišković, Anto 91
Miškovski, Petar, biskup 453
Momirski, Milisav 91
Moreau, Leopold 373
Morić, Amina 413
Morić, hadži Mehmed 410, 411
Morić, Ibrahim-aga 409, 410, 411
Moro, Leopold 375
Morpurgo, Vito 413, 415
Mostarac, Adli Čelebija 451
Mostarac, Bulbulija 451
Mostarac, Derviš Žagrić 450
Mostarac, Ebdal efendija 451
Mostarac, Fazlija 451
Mostarac, Hasan ef. Zijaija 164
Mostarac, Hasan Hukmi 450
Mostarac, Jetmija 451
Mostarac, Mahmud Damad 492, 493
Mostarac, Ziraija 451
Mostari, Jusuf 395, 403
Muaz ibn Džebel 602
Muftić, Fejzullah 447
Muftić, Fevzulah, muftija 164
Muftić, Teufik 591, 596, 599, 601, 604
Muhabir, Hasan-efendija 446
Muhić, Ferid 481

Mujadžić, Omer 391
Mujan, Mehmed 164
Mujezinović, Ahmed 635
Mujezinović, Ismet 391
Mujezinović, Mehmed 196, 209, 507
Mujezinović, Zijauddin Ahmed 445
Mujić, Muhamed 197, 198, 202, 204, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 398, 403, 408, 457, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 631
Mukić, Mustafa ef. 399
Mulabdić, Edhem 191, 543
Mulić, H. 246
Mulić, Jusuf 224, 444-447, 449, 457, 606, 607, 610, 616, 617, 631
Mulović, Amra 533
Muradbegović, Ahmed 191, 346, 347, 391, 437
Muratagić-Tuna, Hasnija 571
Murat III, sultan 450
Murka, Matija 269
Murteza, Muhammed ef. 448
Murteza, sin Muhamedov 164
Musabegović, Jasmina 437
Musa, Šimun 308
Mušicka, Lukijan 306
Mušić, Omer 165, 210, 450, 451, 457, 492, 649
Mustafa-beg 627
Mustafa-čelebija 627
Mustafa, kadija 644
Mustafa, sin Ahmetov 164
Mustafa, sin Salih ef. 164
Muzaferija, Gordana 341

N

Naimić, Mustafa 636, 639, 643, 644
Nakičević, Omer 397, 408, 508, 514, 649
Nametak, Abdurahman 391
Nametak, Alija 191, 390, 408, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 426, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 498
Nametak, Fehim 210, 341, 408, 449, 450, 451, 457, 462, 464, 497, 649
Nametak, Hasan 398, 408
Našid-paša 166
Nazečić, Salko 390
Nedić, fra Martin 306
Nedić, Martin 368, 369
Nemanić, Davorin 538, 544
Nenadović, Ljubo 306
Nerkesija, Muhamed 357
Neslihana, kći Selim kapetana 214
Nevesinjac, Ali Kjafi ef. 447
Nežić, Eugen 695, 696, 700
Nezirović, Admir 247
Nikić, fra Andrija 157, 159, 161, 162, 163, 167, 169, 170, 174, 272, 275, 292, 329, 649, 721
Nikolajevič, Aleksandar Pipin 303
Nikola, knjaz 196
Nilević, Boris 191, 457
Nižić, Stanko 273
Novaković, Stojan 304, 308
Nožić, Zijo 90
Nuhamed, sin Mustafin 164
Nuić, fra Anđeo 11, 114, 329, 330
Nušić, Branislav 250

O

Obradović, Dositej 301, 306
Obradović, Zarema 693, 700, 722
Odavić, Đorđe 126
Odić, Mirko 48
Omanović-Veladžić, Alma 395, 722
Omčikus, Č. 47
Omerbašić, Ševko 388
Omer-čauš 626
Omerdić, Fatima 353
Omerhodžić, Osman ef. 502
Omer-paša 372
Opašić, Maja 332
Opijač, Ibrahim ef. 399, 400, 403, 487, 492, 639, 645
Orajić-Tolić, Dubravka 533
Orlevi, Ahmed 164, 448
Orman, G. 219
Osman, sin Nesuhov 164
Osman, sin Omerov 164
Ostoja, kralj 130

Ostojić, Stjepan 131
Otašević, Vojislav 91

P

Pač, Karlo 133, 239
Pala, Slobodan 90
Pamučina, Joanakije 11, 307
Papić, Mitar 308, 379, 542
Papić, Pavao 367
Papo, Isidor 11, 680
Paponja, Ante 154
Paradžik, Mladen 58
Parry, Milman 269
Pašić, Ibrahim 138, 142
Pašić, Sead 78
Patin, Louis-Joseph 373
Patsch, Karlo 115, 117, 118, 119
Pavlović, Jovan 302
Pavlović, Miroslav 265
Pavlović, Radoslav 326
Pavlović, Stevan 295
Peco, Asim 11, 432, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561
Pehar, Jakov 15
Pehlić, Izet 35
Pejanović, Đorđe 11
Pejović, Đorđe-Đoko 240, 308
Pejović, Momčilo 308
Pekić, Radmilo 264
Pekka Pennanen, Risto 284
Pelagić, Vaso 374
Pelidija, Enes 447, 448, 457
Perović, Drago 665, 666, 667, 668, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677
Perović, Serafim 374
Peško, Radmila 48
Peštela, Muharem 167
Petković, Branka 35
Petković, Dario 35
Petković, Novica 487, 498
Petranović, Stevo 374
Petre, Fran 483
Petrović, Ankica 281
Petrović, Dragoljub 697
Petrović, fra Leo 11, 314
Petrović, Nikola I, kralj 292
Petrović, Petar II 197, 234
Petrović, Petar II Njegoš 307, 354, 356
Petrović, Rade 227, 229, 230, 243
Petrović, Sava 471
Pijalović, Mustafa 457
Pilav, Muhamed 383
Pinjuh, Dijana 224
Plasso, Publije Aplio 146, 147
Polit-Desančić, Mihailo 300
Poljak, Mijo 270
Polovina, Himzo 391
Popadić, Milosav 346
Popara, Haso 400, 408, 639, 649
Popović, Dragoljub 700
Popović, Dušan 238
Popović, J. Stevan 301
Popović, Predrag 88, 90
Popović, Simo 307
Popović, Toma 195, 210
Posilović, Pavo 305, 306, 367
Pošković, Feđa 90
Pozajić, Mladen 274, 275, 284
Pranjić, Krunoslav 430, 432
Pranjić, Šćepo 697, 700
Pranjković, Ivo 380, 533, 574
Prašek, Branislava 682, 683
Prašek, Emil 682
Preindlsberg, Jozef 682
Prelog, Milan 185, 187, 191
Premec, Vladimir 481
Preradović, Petar 301
Pribinić, Radoje 132
Prica, Ines 284
Primorac, Tomislav 90
Prohić, Kasim 11, 344, 430, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483
Prskalo Galić, Mile 280
Pruščak, Hasan Kafija 357
Pruščanin, Mehmed-aga 356
Pujati, Josip Antun 694
Puljić, Ivica 458
Puvačić, Zlatko 698, 700

R

Rački, Franjo 192, 374

Radeljković, Zvonimir 434
Radić, Ante 469
Radičević, Branko 301, 305
Radić, Stjepan 667
Radimsky, Vaclav 115, 116
Radojević, Vlad 191
Radonić, Jovan 452
Radoš, Vlado 696, 700
Radovčić, Vesna 586
Radulović, Jovan 541
Radušić, Edin 264, 308
Rafaeli, Ivan 679, 687
Raguž, Dragutin 574, 575, 578, 580
Rahman, Fazlur 591, 604
Rakić, Milan 90
Raljević, Selma 427, 441, 723
Ratkovčić, Rosana 364
Redžić, Enver 227, 243, 370
Reljković, Matija 301
Repak, Suad 90
Rešetar, Milan 544
Rešid, Hasan 451
Resulović, Ali ef. 444
Riceputi, Filippo 315
Riđanović, Abdullah Sidki ef. 397
Rihtman, Cvjetko 269, 277, 284
Rirvanbegović, Hadžibeg-Hadžun 228, 229
Rizaj, Skender 257
Rizvanbegović, Ali Galib-paša 166
Rizvanbegović, Ali-paša 197, 225, 229, 231, 232, 234, 318, 319
Rizvanbegović, Arif Hikmet-beg 358
Rizvanbegović, Fahrudin 247, 252, 341, 344, 472
Rizvanbegović, Hadžibeg Hadžun 229, 231
Rizvanbegović, Izet 210
Rizvić, Muhsin 11, 185, 192, 335, 342, 345, 346, 347, 348, 352, 353, 364, 430, 437
Rogonja, Bećir 90
Rojc, Milan 667
Roksandić, Drago 432
Romac, Ante 586, 587
Rovinski, Pavle 291
Rozić, Ivan 88, 90
Rudić, Aida 679, 687, 724
Rudinac, hadži Salihaga 164
Rušdija, Ahmed 450, 454

S

Sachs, Curt 280
Safer-paša, bosanski vezir 232
Safvet-paša 372
Salahović, Sead 90
Salai, Ivan 90
Salaj, Ivan 91
Salih, muftija 636, 637, 643
Salih sin Ibrahimov 164
Salkić, Muhamed 506, 514
Salomo Krauss, Frederich 269
Sapieha, Aleksandar 326
Sarajlić, Izet 390
Sarajlić, Mustafa Sidki ef. 399
Sarajlija, Jusuf 164
Sarić, Salih 466
Scherr, Johannes 297
Sefić, Meha 391
Sejid, sin Abdov 448
Selim I, sultan 606, 610
Selimović, Meša 339, 390, 428, 430, 436, 437, 475, 477, 478, 480
Seliškar, Tone 247
Sergejevski, Dimitrije 119, 120, 145, 154
Sert, Ivan 90
Servije, hadži Hasan 167
Sevri, hadži Hasan 174
Sidik, sin Abdov 164
Sielski, Stanko 654, 659, 663
Sijarić, Ćamil 249, 390
Sikirić, Šačir 501
Sikirić, Vehbi 544
Simeonović, Nikola Milan 471
Sivrić, Ivan 331
Sivrić, Marijan 453, 457
Slijepčević, Đoko 457
Slipičević, Nijaz 434
Skarić, Vladislav 228, 233
Smailagić, Nerkez 591, 604
Smail, Balić 382
Smajić, Ramiza 253, 255, 256, 264, 631, 725

Smajkić, Arif 679, 687, 692, 725
Smičiklas, Tade 179
Softić, Aiša 423, 426
Softić, Mejra 210
Solaković, Derviš 403
Solovjev, Aleksandar 327
Spaho, Fehim 196, 206, 210
Spaho, Mehmed 506
Spaić, Vojislav 631
Spasovič, Vladimir 303
Stanić, Radomir-Sandžaktar 408
Stanković, Branislav 466
Stanojević, Laza 471
Starčević, Ilija 368
Sterneck, Henrich 327
Stočević, Ali-paša 400
Stojaković, Momčilo 265
Stojanović, Vojislava 432
Stojić, Mile 340
Stolac, Diana 533
Strossmayer, Josip Juraj 374
Subotić, Jovan 302
Sućeska, Avdo 197, 211, 631
Sudija, Ahmed 357
Suhonjić, Dino 90
Sulejmana I, Zakonodavac, sultan 610, 613
Sulejman b. Itir, kadija Egipta 609
Sulejman-paša 234
Sulhi, pjesnik 639
Sundečić, Jovan 301, 307
Sušić, Derviš 341, 344, 345, 347
Sušilović, Slavko 338
Suzi, Mustafa 452

Š

Šabanović, Hazim 192, 200, 211, 257, 408, 444, 445, 449, 450, 451, 452, 457, 458, 494, 497, 507, 520, 533, 633, 635, 637, 642, 650
Šabanović, Mehmed ef. 452
Šabotić, Damir 259, 260, 265
Šahinović, Munir Ekremov 391
Šahinpašić, Hajdar-beg 391
Šamić, Midhat 373
Šanija, Medžazija 450
Šantić, Aleksa 307, 337, 341, 347, 558
Šarčević, Abdulah 476
Šarić, Ibrahim-aga 444
Šator, Edim 563, 724
Šator, Muhamed 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 571
Šegvić, Kerubin 380
Šehović, Mehmed Emin 352
Šejh Ahmed-efendija 636
Šejh Ali-efendija 447, 646
Šejh hadži Ahmed 637
Šejh Muhamed 165
Šemsikadić, Mahmud Vehbi ef. 391
Šenoa, August 295, 299, 301, 306, 437
Šerif, Osman-paša 231
Šerifović, Fadil-paša 357
Ševa, Mustafa 164
Šilić, fra Rufin 274
Šimić, Antun Branko 336, 338
Šimić, Marinka 331
Šimić, Srećko 680
Şimşek, Halil İbrahim 650
Šipka, Milan 574
Šir, Alija 391
Širazi, Sadi 490
Širola, Božidar 278
Škapur, Hasan 507
Škarić, Josip 695, 700
Škegro, Ante 150, 154
Škreb, Zdenko 483
Šljivo, Galib 255, 265
Šop, Nikola 338
Štampar, Andrija 684
Štrkalj-Despot, Kristina 574
Šuinj, hadži Alija 164
Šunjić, Marijan 368, 369
Šunjić, Marko 11, 680

T

Tadžlidžak, Husein 447
Tahirović, Husref 653, 726
Tahmiščić, Husein 390
Talam, Jasmina 269, 284, 726
Tanasić, Sreto 573, 574

Tanasković, Darko 257, 265
Tanasković, Sveta 432
Tanović, Arif 11
Tanović, Lamija 35
Tardić, Murad-beg 391
Taslidža, Faruk 213, 727
Taslidžak, hadži Hilmi 454
Tefterdarija, Abdullah-paša 391
Telebak, Milorad 574
Tepić, Ibrahim 227, 231, 243, 308
Terezija, Marija 667
Tihi, Boris 110
Tikveša, Zejna 90
Tiro, Hasan-paša 391
Tkalčić, Marijan 469
Todorova, Marija 464
Togan, Zeki Velid 386
Tolj, Zvonimir 679, 687
Tolstoj, Lav 236
Tomaš 131
Tomaš, Stjepan, kralj 182, 180
Tomičić, Ljiljana 131, 133
Tomić, Janko 295
Tomić, Jovan 469
Tomić, Radoljub 88
Topal-paša, Osman 351, 372
Topić, Berislav 665, 728
Trako, Salih 199, 200, 208, 211, 650
Traljić, hafiz Mahmut 507
Traljić, Mahmud 171, 192, 466, 501, 634, 650
Traljić, Seid 192, 421
Trausmiler, Otmar 700
Travančić, Melida 465, 729
Travnjak, Bećir-paša 391
Trifković, Kosta 302
Trnsi, Ivan 306
Truhelka, Ćiro 115, 116, 118, 146, 154, 181, 323, 327
Tulić, Hazim 501
Tvrtko II, kralj 130
Tvrtko I, kralj 133

U

Ujdurović, Miroslav 458
Ujević, Ante 452, 458
Ulhkaik, Zubdet 169
Ustamujić, Elbisa 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441
Uther, Hans-Jörg 426
Utješenović-Ostrožinski, Ognjeslav 306
Užičanin, Muslihuddin 446

V

Vajzović, Hanka 568, 571
Valerij, Pol 476
Varvar, Ali-paša 391
Vasić, Milan 257
Vasif-paša 166
Vasiljevič Gogolj, Nikolaj 302
Vasilj, Snježana 113, 127, 128, 149, 154, 729
Vego, Marko 11, 125, 131, 192, 323
Vehabović, Musa-paša 391
Velagić-Šabanović, Muhamed Muhtešem 452
Velagić, Teufik 381
Veledar-Rizvanić, Atlenzida 88
Velić, Nusret 680
Vešović, Marko 340
Vicić, Vice 367
Vikić, Jasna 88
Vilić, Ahmed-beg 391
Višekruna, Vojo 91
Vitanović, Radmila 698, 700
Vladimirović, fra Danijel 315
Vlahović, Ali-beg 391
Vlastelić, Anastazija 533
Vojnik, Ahmed-paša 391
Vojnović, Stojan 291
Voljevica, Muhamed 90
Voljevica, Sadik 164
von Hammer, Joseph 179
von Helfert., Aleksander 115
Vouk, Vale 668
Vranešević, Ibrahim-beg 391
Vranicki, Predrag 481
Vraz, Stanko 306
Vrčević, Vuk 354
Vučijaković, Nesuh-aga 215, 219, 220
Vučinić, Jefto 48

Vučjaković, Nesuh-aga 220, 396
Vučković, Radovan 337, 346
Vučo, Mehmed-paša 391
Vujić, Vladimir 295
Vukčić, herceg Stjepan 194
Vukčić-Kosača, Stjepan 180, 182
Vukičević, Slobodan 673
Vukmanović, Savo 308
Vuletić, Anđelko 338, 341
Vuletić, Franjo 538, 543, 544
Vusuli 391

W

Wenzel, Marian 125
Werfel, Franz 386
Wickerhauser, Teodor 668
Wilkinson, Gardner 326

Z

Zade, hadži Nesim 169
Zafranija, Ibrahim ef. 232
Zahirović, Šaban 19, 199, 211
Zaplata, Rudolf 192
Zec, Nedo 679, 680, 681, 685, 686, 690, 691, 692
Zelenika, Anđelko 144, 154
Zerem, Enver 23, 35, 730
Ziherl, Boris 49
Zijâ'ija, Hasan 403
Zijaija, Hasan Čelebi 163
Zilić, Adis 129, 138, 142, 731
Zimonjić, Svetozar 11
Zinkeisen, Johan 179
Zirdum, Andrija 316
Zlatar, Behija 206, 410
Zlomušica, Elvir 78
Zovko, Ivan 11
Zubac, Ratko 90
Zulfikarpašić, Adil 192, 383
Zulfikarpašić, Tanja 383

Ž

Žagrić, hadži Derviš 640
Žarković, Grujica 696
Ždralović, Muhamed 400, 404, 408
Živančević, Milorad 369, 380